

**Μνήμη, πάθος, πίστη:
Το ανθρώπινο πρόσωπο
του μετακλασικού ελληνικού κόσμου**
Άγγελος Χανιώτης

© Μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τους φοιτητές του Mathesis μόνο για προσωπική τους χρήση και όχι να διανεμηθεί κατά οποιονδήποτε τρόπο.

Περιεχόμενα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	2
<i>Διδάσκων: Άγγελος Χανιώτης</i>	5
<i>Περιγραφή μαθήματος</i>	5
<i>Διδακτικό υλικό</i>	7
ΕΒΔΟΜΑΔΑ 1: ΜΝΗΜΗ	12
1.1 ΤΙ ΚΑΙ ΠΩΣ ΘΥΜΑΤΑΙ ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ;	12
<i>V1.1.1 Συλλογική μνήμη: Ορισμός (13')</i>	12
<i>V1.1.2 Συλλογική μνήμη: Επιλεκτικότητα και παρερμηνεία (17')</i>	15
<i>V1.1.3 Συλλογική μνήμη και πολιτισμική μνήμη (17')</i>	19
1.2 ΠΩΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΝΤΑΙ ΚΑΙ ΜΕΤΑΔΙΔΟΝΤΑΙ Η ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΜΝΗΜΗ	24
<i>V1.2.1 Πηγές συλλογικής και πολιτισμικής μνήμης I: Μνημεία και τελετές (22')</i>	24
<i>V1.2.2 Πηγές συλλογικής και πολιτισμικής μνήμης II: Διαλέξεις και ψηφίσματα (33')</i>	29
<i>V1.2.3 Πηγές συλλογικής και πολιτισμικής μνήμης III: Επιγραφές (25')</i>	38
1.3 Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ	45
<i>V1.3.1 Η ιστορία ως επιχείρημα I (16')</i>	45
<i>V1.3.2 Η ιστορία ως επιχείρημα II (16')</i>	49
<i>V1.3.3 Η ιστορία ως επιχείρημα III (23')</i>	53
ΕΒΔΟΜΑΔΑ 2: ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ	60
2.1 ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΕΠΕΤΕΙΟΙ	60
<i>V2.1.1 Πώς δημιουργούνται ιστορικές επέτειοι (14')</i>	60
<i>V2.1.2 Πώς γιορτάζονται ιστορικές επέτειοι (13')</i>	63
<i>V2.1.3 Πώς οι ιστορικές επέτειοι καλλιεργούν μνήμη και αξίες (21')</i>	68
2.2 ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ	73
<i>V2.2.1 Συλλογικά συναισθήματα I: Μίσος και αμνηστία (21')</i>	73
<i>V2.2.2 Συλλογικά συναισθήματα II: Διέγερση και προβολή (24')</i>	78
<i>V2.2.3 Συλλογικά συναισθήματα III: Οι μεταλλάξεις της ελπίδας (20')</i>	85
2.3 ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	91
<i>V2.3.1 Τι σημαίνει συναισθηματική κοινότητα (18')</i>	91
<i>V2.3.2 Η συναισθηματική κοινότητα της οδύνης (24')</i>	95
<i>V2.3.3 Η συναισθηματική κοινότητα της συμπόνιας (22')</i>	101
ΕΒΔΟΜΑΔΑ 3: ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟ	108
3.1 ΜΑΓΕΙΑ	108

V3.1.1	Συναίσθημα και μαγεία (21')	108
V3.1.2	Η δίκαιη κατάρρα (23')	113
V3.1.3	Η κατάρρα ως επίκληση για συμπόνια και δικαιοσύνη (17')	119
3.2	ΜΑΝΤΙΚΗ	125
V3.2.1	Η μαντική ως αγωνία για το μέλλον (11')	125
V3.2.2	Η μαντική ως επίκληση της προσοχής των θεών (7')	128
V3.2.3	Η μαντική ως αναζήτηση του παρελθόντος (15')	130
3.3	ΤΟ ΕΠΕΚΕΙΝΑ	136
V3.3.1	Οι αντιφατικές αντιλήψεις για τον θάνατο (24')	136
V3.3.2	Η μύηση στη μεταθανάτια ευδαιμονία (14')	143
V3.3.3	Η μακαριότητα του θανάτου (19')	147
ΕΒΔΟΜΑΔΑ 4: ΛΑΤΡΕΙΑ		152
4.1	Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΙΣΘΗΣΕΙΣ	152
V4.1.1	Η αισθητική ως στοιχείο λατρείας (11')	152
V4.1.2	Η σκηνοθεσία της γιορτής (17')	155
V4.1.3	Η ψευδαίσθηση της παρουσίας του θεού (11')	160
V4.1.4	Η γιορτή ως απόλαυση (16')	163
4.2	ΜΥΣΤΗΡΙΑ	168
V4.2.1	Η παντοδύναμη Ίσις (19')	168
V4.2.2	Η επιφάνεια της Ίσιδας (20')	173
V4.2.3	Τα αιγυπτιακά μυστήρια (20')	180
4.3	ΓΛΥΚΩΝ ΝΕΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ	186
V4.3.1	Ένας θεός γεννιέται (16')	186
V4.3.2	Τα μυστικά της επιτυχίας ενός νέου θεού (15')	191
V4.3.3	Τα μυστήρια του Γλύκωνα: Το εμπόριο της ελπίδας (18')	194
ΕΒΔΟΜΑΔΑ 5: ΠΙΣΤΗ		200
5.1	ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ	200
V5.1.1	Οι θαυματουργές θεραπείες του Ασκληπιού I (15')	200
V5.1.2	Οι θαυματουργές θεραπείες του Ασκληπιού II (18')	204
V5.1.3	Οι θαυματουργές θεραπείες του Ασκληπιού III (18')	209
5.2	Ο ΦΟΒΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ	215
V5.2.1	Εξομολογητικές επιγραφές I (21')	215
V5.2.2	Εξομολογητικές επιγραφές II (22')	220
V5.2.3	Εξομολογητικές επιγραφές III (23')	227
5.3	ΜΕΓΑΘΕΪΣΜΟΣ	234

V5.3.1 Η αναζήτηση του μεγάλου θεού (17')	234
V5.3.2 Η συναισθηματική βάση του μεγαθεισμού (12')	238
V5.3.3 Ευφημία: Ο έπαινος του μεγάλου θεού και η έννοια της θρησκείας (23')	241
ΠΗΓΕΣ	248

Διδάσκων: Άγγελος Χανιώτης

Ο Άγγελος Χανιώτης είναι Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας στο Institute for Advanced Study του Princeton. Σπούδασε αρχαία ιστορία, αρχαιολογία και κλασική φιλολογία στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Χαϊδελβέργης. Έχει διδάξει αρχαία ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης (του οποίου διετέλεσε αντιπρύτανης), στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης, στην Ecole Pratique des Hautes Etudes, και στο All Souls College της Οξφόρδης. Οι έρευνές του σχετίζονται με την κοινωνία, τη θρησκεία και την ιστορία των ιδεών στην αρχαία Ελλάδα, κυρίως στην ελληνιστική εποχή. Έχει δημοσιεύσει περισσότερες από 150 μελέτες σε διεθνή περιοδικά και πρακτικά συνεδρίων και έχει εκδώσει πολλούς συλλογικούς τόμους. Τα σημαντικότερα βιβλία του είναι τα:

«Ιστοριογραφία και ιστορικοί στις αρχαίες ελληνικές επιγραφές» (Στουτγάρδη 1988), «Οι συμβάσεις μεταξύ κρητικών πόλεων στην ελληνιστική εποχή» (Στουτγάρδη 1996), «Αρχαία Κρήτη» (Μόναχο 2004), «Ελληνιστικοί πόλεμοι: Πολιτιστική και κοινωνική ιστορία» (Οξφόρδη 2005). Έχει τιμηθεί με το Βραβείο Νίκου Σβορώνου (1991), με το Βραβείο Διδασκαλίας του Παν/μίου της Νέας Υόρκης (1997), με το Κρατικό Βραβείο Έρευνας Βάδης-Βυρτεμβέργης (2001) κ.ά. Το βιβλίο του «Θεατρικότητα και δημόσιος βίος στον ελληνιστικό κόσμο» (ΠΕΚ 2009) τιμήθηκε με το Κρατικό Βραβείο Δοκίμιου-Κριτικής για το 2010.

Περιγραφή μαθήματος

Το μάθημα αυτό εξετάζει από τη σκοπιά του ιστορικού της ελληνικής αρχαιότητας τρία αλληλοσυνδεόμενα φαινόμενα: μνήμη, συναίσθημα και στάση ζωής. Η βάση του είναι κείμενα γραμμένα στην πλειοψηφία τους από καθημερινούς ανθρώπους, σε μικρότερο βαθμό από εκπροσώπους της αρχαίας λογοτεχνίας, πολιτικούς και ιερείς. Χρονολογούνται περίπου από τον ύστερο 4ο π.Χ. ως τον 3ο μ.Χ. αιώνα και προέρχονται από την Ελλάδα και τον γλωσσικά εξελληνισμένο κόσμο (Μικρά Ασία, Αίγυπτο, Εύξεινο Πόντο, Μεγάλη Ελλάδα). Φαινομενικά απλά κείμενα, όπως ψηφίσματα της συνέλευσης του λαού, δημόσιες επιστολές, επιτύμβιες επιγραφές, ερωτήματα σε μαντεία, κατάρτες, περιγραφές θαυμάτων, εξομολογήσεις αμαρτιών και χρησμοί, μεταδίδουν τα πάθη που κατέκλυσαν κοινούς ανθρώπους, τα συναισθήματα που θέλησαν να διεγείρουν σε άλλους, τις μνήμες που συγκρατούσαν. Δείχνουν πώς τα συναισθήματα και οι μνήμες παρήγαν αξίες, στάσεις ζωής και πίστεις. Τα αντικείμενα που εξετάζονται σε πέντε ενότητες μοιάζουν ετερογενή, αλλά έχουν ως κοινό υπόβαθρο την αλληλεξάρτηση μνήμης, συναισθήματος και πεποιθήσεων.

Στην πρώτη ενότητα («Μνημοποιητική») εξετάζονται πτυχές της «συλλογικής μνήμης». Ποιοι μηχανισμοί επιλογής, ερμηνείας και σύνθεσης διαμορφώνουν τις «μνήμες» μιας κοινωνίας για το απώτατο και το πρόσφατο παρελθόν; Με ποια μέσα μεταδίδονται αυτές οι «μνήμες» στα μέλη της κοινωνίας (ιδίως τους νέους) και τους μεταγενέστερους (μνημεία, τελετές, διαλέξεις, δημόσια κείμενα

σε επιγραφές); Πώς χρησιμοποιείται η ιστορία ως επιχείρημα σε μια πόλη-κράτος και τις διακρατικές της σχέσεις;

Στη δεύτερη ενότητα («Μνήμη και συναίσθημα») εξετάζεται η σχέση συλλογικής μνήμης και συλλογικού συναίσθηματος. Το παράδειγμα των ιστορικών επετείων δείχνει τη διαμόρφωση επιλεκτικής μνήμης με έντονα συναισθηματικά στοιχεία και πώς αυτή η μνήμη μεταδίδει τις αξίες μιας κοινωνίας. Άμεση εξάρτηση μνήμης και συναίσθηματος βλέπουμε και στην αμνηστία, δηλαδή τη χρήση νομικών μέτρων για την τιθάσευση των συναισθημάτων που προκαλούν οδυνηρές μνήμες. Δημόσια κείμενα, γραμμένα σε επιγραφές για να διαβάζονται επί δεκαετίες και αιώνες, διεγείρουν συναισθήματα. Ο τρόπος που αλλάζουν οι δημόσιες αναφορές στο ιδιόμορφο συναίσθημα της ελπίδας («έχω ελπίδα», «είσαι η ελπίδα μας», «παίρνω ελπίδα») δείχνει τις επιπτώσεις κοινωνικο-πολιτικών αλλαγών στην πρόσληψη των συναισθημάτων. Τέλος, εξετάζονται οι τρόποι που κείμενα, ιδίως επιτύμβια επιγράμματα, διεγείρουν συναισθήματα και διαμορφώνουν συναισθηματικές κοινότητες.

Το συναίσθημα βρίσκεται στο κέντρο και της τρίτης ενότητας («Το συναίσθημα και το υπερβατικό»), στην οποία εξετάζεται το συναισθηματικό υπόβαθρο της μαγείας (της κατάρας και της ερωτικής μαγείας), της μαντικής και των μεταθανάτιων αντιλήψεων. Και στην περίπτωση της σχέσης των θνητών με υπερβατικές δυνάμεις διακρίνουμε την αλληλεξάρτηση της μνήμης του παρελθόντος, των συναισθημάτων του παρόντος και της πίστης για το μέλλον.

Με τη στάση των ανθρώπων απέναντι στο υπερβατικό ασχολείται και η τέταρτη ενότητα («Λατρεία»). Η αρχαία θρησκεία είναι ατομική και συλλογική εμπειρία στην οποία οι αισθήσεις και η αισθητική έχουν πρωτεύοντα ρόλο. Εξετάζεται πώς από τον 4ο π.Χ. αιώνα η σκηνοθεσία των γιορτών επιδιώκει να πετύχει συναισθηματική διέγερση, να προσφέρει αισθητική απόλαυση και να προκαλέσει την ψευδαίσθηση της παρουσίας του θεού. Η σύνδεση μνήμης (μύθων), τελετουργίας, συναίσθηματος και πίστης αναλύεται με βάση δύο νέες λατρείες, τα μυστήρια της Ίσιδας και τη λατρεία του θεού-φιδιού Γλύκωνα Νέου Ασκληπιού.

Η θρησκευτική πίστη και ο τρόπος που θεμελιώνεται στην εμπειρία και τη διέγερση συναισθημάτων (του φόβου του θεού, της ελπίδας και της ευγνωμοσύνης για θεϊκή βοήθεια) είναι το αντικείμενο της τελευταίας ενότητας («Πίστη»). Οι αφηγήσεις για θαυματουργές θεραπείες του Ασκληπιού διατηρούν την ανάμνηση προσωπικών εμπειριών, ενδυναμώνουν την πίστη στην παντοδυναμία του θεού και διαμορφώνουν αξίες, παρουσιάζοντας την ασθένεια ως τιμωρία και τη θεραπεία ως αποτέλεσμα ενάρτου βίου και πίστης. Ανάλογες αντιλήψεις διαπιστώνουμε σε επιγραφές της Μικράς Ασίας, που καταγράφουν τις εξομολογήσεις ανθρώπων οι οποίοι απέδιδαν τις κακοτυχίες τους σε θεϊκή τιμωρία. Η πίστη των ανθρώπων ότι βρίσκονται σε άμεση επικοινωνία με το θείο σχετίζεται με μια γενικότερη τάση της μετακλασικής πολυθεϊστικής θρησκείας, τον «μεγαθεισμό», δηλαδή την αφοσίωση θνητών σε μια συγκεκριμένη θεότητα που χαρακτηρίζεται σε επιφωνήσεις ως «μέγας» ή «μεγάλη». Κείμενα που καταγράφουν τις θρησκευτικές εμπειρίες καθημερινών ανθρώπων επιτρέπουν την κατανόηση της θρησκείας ως πίστης στη δύναμη των θεών, μιας πίστης που στηρίζεται στο συναίσθημα και στην ανάμνηση και ενδυναμώνεται με τελετουργίες.

Παρά τη χρονική απόσταση αυτών των φαινομένων από τον κόσμο μας, η εξέτασή τους δίνει ερεθίσματα για προβληματισμό.

Διδακτικό υλικό

Το μάθημα «ΜΝΗΜΗ, ΠΑΘΟΣ, ΠΙΣΤΗ: ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΟΥ ΜΕΤΑΚΛΑΣΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ» στηρίζεται σε επιστημονικές εργασίες του Άγγελου Χανιώτη στα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά και ελληνικά. Δυστυχώς, σχετικά δημοσιεύματα στην ελληνική γλώσσα είναι περιορισμένα. Λίγα ελληνόγλωσσα έργα αναφοράς για θέματα που αναπτύσσονται στο μάθημα περιλαμβάνονται στη βιβλιογραφία. Οι βασικές πηγές δίνονται σε νεοελληνική μετάφραση. Οι σχετικές εργασίες του Άγγελου Χανιώτη είναι προσβάσιμες σε αρχεία pdf για διευκόλυνση όσων παρακολουθούν το μάθημα, αλλά αυστηρά και αποκλειστικά για χρήση του μαθήματος. Για λόγους προστασίας πνευματικών δικαιωμάτων σε ορισμένες περιπτώσεις τα αρχεία είναι αυτά των τυπογραφικών δοκιμών. Στις εργασίες αυτές οι διδασκόμενοι μπορούν να βρουν και παλαιότερη βιβλιογραφία. Για να δείτε τα σχετικά αρχεία (στη βιβλιογραφία σημειώνονται με αστερίσκο) κάντε κλικ στη σχετική ενότητα ή βίντεο.

1.1 Τι και πώς θυμάται μια κοινωνία;

J. Assmann, *Η πολιτισμική μνήμη* (μτφρ. Δ. Παναγιωτόπουλου), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2017.

*Παιχνίδια Μνήμης, πρόλογος στο J. Assmann (1992) (μτφρ. Δ. Παναγιωτοπούλου), *Η Πολιτισμική Μνήμη: Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017, xv-xxiv.

V1.2.1 Πηγές συλλογικής και πολιτισμικής μνήμης I: Μνημεία και τελετές

*A. Chaniotis, *Myths and contexts in Aphrodisias*, στο U. Dill και C. Walde (eds.), *Antike Mythen: Medien, Transformationen und Konstruktionen*, Βερολίνο 2009, 313-338.

*A. Chaniotis, *Memory, Commemoration and Identity in an Ancient City: The Case of Aphrodisias*. *Dædalus*, the Journal of the American Academy of Arts and Sciences, 145(2), 2016, 88-100.

V1.2.2 Πηγές συλλογικής και πολιτισμικής μνήμης II: Διαλέξεις και ψηφίσματα.

*A. Chaniotis, *Travelling Memories in the Hellenistic World*, στο R. Hunter and I. Rutherford (επιμ.), *Wandering Poets in Ancient Greek Culture: Travel, Locality, and Panhellenism*, Καίμπριτζ 2009, 249-269.

*A. Chaniotis, *Paradoxon, Enargeia, Empathy: Hellenistic Decrees and Hellenistic Oratory*, στο C. Kremmydas and K. Tempest (επιμ.), *Hellenistic Oratory: Continuity and Change*, Οξφόρδη 2013, 201-216.

V1.2.3 Πηγές συλλογικής και πολιτισμικής μνήμης III: Επιγραφές

*A. Chaniotis, *Mnemo poetic: Die epigraphische Konstruktion von Erinnerung in den griechischen Poleis*, στο O. Dally, T. Hölscher, S. Muth, R. Schneider (επιμ.). *Medien der Geschichte—Antikes Griechenland und Rom*, Βερολίνο 2014, 132-166.

1.3 Η ιστορία ως επιχείρημα

*A. Chaniotis, *Überzeugungsstrategien in der griechischen Diplomatie: Geschichte als Argument* στο A. Chaniotis, A. Kropp, and C. Steinhoff (επιμ.), *Überzeugungsstrategien*, Χαϊδελβέργη 2008, 147-166.

*A. Chaniotis, *History as an argument in Hellenistic oratory: The evidence of Hellenistic decrees*, στο Pascale Derron (επιμ.), *La rhétorique du pouvoir. Une exploration de l'art oratoire délibératif grec*, (Entretiens Hardt 1962), Γενεύη 2016, 129-174.

2.1 Ιστορικές επέτειοι

*A. Chaniotis, *Gedenktage der Griechen: Ihre Bedeutung für das Geschichtsbewußtsein griechischer Poleis*, στο J. Assmann (επιμ.), *Das Fest und das Heilige. Religiöse Kontrapunkte zur Alltagswelt*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 1991, 123-145.

*A. Chaniotis, *The Ritualised Commemoration of War in the Hellenistic City: Memory, Identity, Emotion*, στο P. Low, G. Oliver, and P. Rhodes (επιμ.), *Cultures of Commemoration: War Memorials, Ancient and Modern*, Οξφόρδη 2012, 41–62.

2.2 Συλλογικά συναισθήματα

*A. Chaniotis, *Introduction*, στο A. Chaniotis and Pierre Ducrey (επιμ.), *Unveiling Emotions II. Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture*, Στουτγάρδη 2012, 11-36.

*A. Chaniotis, *Moving Stones: The Study of Emotions in Greek Inscriptions*, στο A. Chaniotis and Pierre Ducrey (επιμ.), *Unveiling Emotions II. Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture*, Στουτγάρδη 2012, 91-129.

*A. Chaniotis, *Approaching Emotions in Greek and Roman History and Culture: An Introduction*, στο A. Chaniotis and Pierre Ducrey (επιμ.), *Unveiling Emotions II. Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture*, Steiner Verlag, Στουτγάρδη 2012, 9-14

*A. Χανιώτης, Ένας κόσμος συναισθημάτων. Γιατί μας αφορά; στο A. Χανιώτη, Ν. Καλτσά και Ι. Μυλωνόπουλου (επιμ.), *emotions: ένας κόσμος συναισθημάτων*, Αθήνα 2017, 16-25.

V2.2.1 Συλλογικά συναισθήματα I: Μίσος και αμνηστία

*A. Chaniotis, *Normen stärker als Emotionen? Der kulturhistorische Kontext der griechischen Amnestie*, στο K. Harter-Uiboruu και F. Mitthof (επιμ.), *Vergeben und Vergessen? Amnestie in der Antike*. Βιέννη 2013, 47-70.

*A. Χανιώτης, Το Δημόσιο Πρόσωπο των Συναισθημάτων, στο A. Χανιώτης, Ν. Καλτσά και Ι. Μυλωνόπουλος (επιμ.), *emotions: ένας κόσμος συναισθημάτων*, Αθήνα 2017, 16-25., 163-175.

V2.2.2 Συλλογικά συναισθήματα II: Διέγερση και προβολή

*A. Chaniotis, *Emotional Language in Hellenistic Decrees and Hellenistic Histories*, στο M. Mari και J. Thorton (επιμ.), *Parole in movimento. Linguaggio politico e lessico storiografico nel mondo ellenistico*, Πίζα 2013, 339-352.

*A. Chaniotis, *Affective Epigraphy: Emotions in Public Inscriptions of the Hellenistic Age*, *Mediterraneo Antico*, XVI22, 2013, 745-760.

*A. Chaniotis, *Affective Diplomacy: Emotional Scripts Between Greek Communities and Roman Authorities During the Republic*, στο D. L. Cairns και L. Fulkerson (επιμ.), *Emotions between Greece and Rome*, Λονδίνο 2015, 87-103.

V2.2.3 Συλλογικά συναισθήματα III: Οι μεταλλάξεις της ελπίδας

*A. Chaniotis, Elpis in the Greek Epigraphic Evidence, from Rational Expectation to Dependence from Authority, στο G. Kazantzidis, D. Spatharas (επιμ.), Hope in ancient literature, history, and art: Ancient Emotions I, Βερολίνο 2018, 351-364.

V2.3.1 Τι σημαίνει συναισθηματική κοινότητα

*A. Chaniotis, Displaying emotional community — the epigraphic evidence, στο E. Sanders και M. Johncock (επιμ.), Emotion and Persuasion in Classical Antiquity, Στουτγάρδη 2016, 93-111.

V2.3.2 Η συναισθηματική κοινότητα της οδύνης

*A. Chaniotis, Der Tod des Lebens und die Tränen des Peneios: Eine thessalische Grabelegie στο A. Hornung, C. Jäkel και W. Schubert (επιμ.), Studia Humanitatis ac Litterarum Trifolium Heidelbergensi dedicata, Φραγκφούρτη 2004, 39-43.

*A. Chaniotis, Moving Stones: The Study of Emotions in Greek Inscriptions, στο A. Chaniotis και Pierre Ducrey (επιμ.), Unveiling Emotions II. Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture, Στουτγάρδη 2012, 91-129.

V2.3.3 Η συναισθηματική κοινότητας της συμπόνοιας

*A. Chaniotis, Displaying emotional community — the epigraphic evidence, στο E. Sanders και M. Johncock (επιμ.), Emotion and Persuasion in Classical Antiquity, Στουτγάρδη 2016, 93-111.

3.1 Μαγεία

F. Graf, Η μαγεία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα (επιμ. Α. Χανιώτης, μτφρ. Γ. Μυλωνόπουλος), Ανθολόγιο κειμένων Άγγελου Χανιώτη, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2004.

*Α. Χανιώτης, Σαν την άδικη κατάρα. Η αρχαιολογία μιας παρομοίωσης, στο Α. Αβαγιανού (επιμ.), Η Μαγεία στην Αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 2008, 49-81.

3.2 Μαντική

*A. Chaniotis, The historical significance of the Dodona's tablets στο K. Soueref (επιμ.), Δωδώνη: οι ερωτήσεις των χρησμών. Νέες προσεγγίσεις στα χρηστήρια ελάσματα, Ιωάννινα 2017, 50-65.

*A. Chaniotis, The Oracular Gods of Dodona Confronted with Legal Disputes, στο M. Kalaitzi, P. Paschidis, C. Antonetti και A.-M. Guimier-Sorbets (επιμ.), Boreio-Helladika. Tales from the Lands of the Ethne. Essays in Honour of Miltiades B. Hatzopoulos, Αθήνα 2018, 321-341.

*A. Chaniotis, Mit den Göttern reden. Die Orakel-Täfelchen von Dodona, Jahrbuch der Heidelberger Akademie der Wissenschaften für 2017, 2018, 23-34.

3.3 Το επέκεινα

* A. Chaniotis, Das Jenseits - eine Gegenwelt?, στο T. Hölscher (επιμ.), Gegenwelten zu den Kulturen der Griechen und der Römer in der Antike, Μόναχο-Λιψία 2000, 159-181.

Y. Tzifopoulos, Paradise Earned. The Bacchic-Orphic Gold Lamellae of Crete, Washington, D.C. 2010.

4.1. Η θρησκευτική λατρεία και οι αισθήσεις

*A. Chaniotis, Sich selbst feiern? Städtischen Feste des Hellenismus im Spannungsfeld von Religion und Politik, στο M. Wörrle και P. Zanker (επιμ.), Stadtbild und Bürgerbild im Hellenismus, Μόναχο 1995, 147-172.

*A. Chaniotis, Negotiating Religion in the Cities of the Eastern Roman Empire, *Kernos* 16, 2003, 177-190.

*A. Chaniotis, Le visage humain des rituels: expérimenter, mettre en scène et négocier les rituels dans la Grèce hellénistique et l’Orient romain, *Annuaire de l’École pratique des hautes études (EPHE), Section des sciences religieuses* 116, 2009, 171-178.

Α. Χανιώτης, Η σκηνοθεσία του θείου, στο Α. Χανιώτης, *Θεατρικότητα και δημόσιος βίος στην ελληνιστική εποχή*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2009, 141-170.

*A. Chaniotis, Processions in Hellenistic Cities: Contemporary Discourses and Ritual Dynamics, στο R. Alston, O.M. van Nijf και C.G. Williamson (επιμ.), *Cults, Creeds and Contests*, Λουβαίνη 2013, 21-47.

*A. Chaniotis, Staging and Feeling the Presence of God: Emotion and Theatricality in Religious Celebrations in the Roman East, στο L. Bricault και C. Bonnet (επιμ.), *Panthée: Religious Transformations in the Roman Empire*, Λάιντεν 2013, 169-189.

4.2. Μυστήρια

P. Martzavou, Isis Aretalogies, Initiations and Emotions: the Isis Aretalogies as a source for the study of emotions, στο Α. Chaniotis (επιμ.), *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, Στουτγάρδη 2012, 267-291

4.3. Γλύκων Νέος Ασκληπιός

*A. Chaniotis, Old Wine in a New Skin Tradition and Innovation in the Cult Foundation of Alexander of Abonouteichos, στο E. Dabrowa (επιμ.), *Tradition and Innovation in the Ancient World (Electrum 6)*, Κρακοβία 2002, 67-85.

5.1 Ασκληπιός

*A. Chaniotis, Reinheit des Körpers - Reinheit der Sinne in den griechischen Kultgesetzen, στο J. Assmann και T. Sundermeier (επιμ.), *Schuld, Gewissen und Person*, Gütersloh 1997, 142-179.

P. Martzavou, Dream, Narrative and the Construction of Hope in the ‘Healing Miracles’ of Epidauros, στο Α. Chaniotis (επιμ.), *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, Στουτγάρδη 2012, 177-204.

5.2. Ο φόβος του θεού

*Α. Χανιώτης, Άμαρτίες, άρρώστιες και γιατριές στη Μικρά Άσία στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, *Δελτίον του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 11, 1995/96, 13-45.

*A. Chaniotis, Illness and Cures in the Greek Propitiatory Inscriptions and Dedications of Lydia and Phrygia, στο H.F.J. Horstmanshoff, P.J. van der Eijk και P.H. Schrijvers (επιμ.), *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context*, Άμστερνταμ/Ατλάντα 1995, τόμ. II, 323-344.

*A. Chaniotis, Under the Watchful Eyes of the Gods: Aspects of Divine Justice in Hellenistic and Roman Asia Minor, στο S. Colvin (επιμ.), *The Greco-Roman East. Politics, Culture, Society*, Καίμπριτζ 2004, 1-43.

*A. Chaniotis, Ritual Performances of Divine Justice: The Epigraphy of Confession, Atonement, and Exaltation in Roman Asia Minor, στο H.M. Cotton, R.G. Hoyland, J.J.Price, και D.J. Wasserstein (επιμ.), *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*, Καίμπριτζ 2009, 115-153.

*Α. Χανιώτης, Έξομολογητική έπιγραφή τῆς Τατίας, στο Σ. Ανεζίρη (επιμ.), Άνθολόγιο. Έπιγραφές και πάπυροι τῆς μετακλασικῆς ἀρχαιότητος. Κείμενα, μετάφραση, σχολιασμός, Αθήνα 2009, 193-197.

*Α. Chaniotis, Constructing the Fear of Gods: Epigraphic Evidence from Sanctuaries of Greece and Asia Minor, στο Α. Chaniotis (επιμ.), Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World, Στουτγάρδη 2012, 205-234.

5.3. Μεγαθεισμός

*Α. Chaniotis, Acclamations as a Form of Religious Communication, στο Η. Cancik και J. Rüpke (επιμ.), Die Religion des Imperium Romanum. Koine und Konfrontationen, Tübingen 2009, 199-218.

*Α. Chaniotis, Megatheism: The Search for the Almighty God and the Competition of Cults, στο S. Mitchell και P. van Nuffelen (επιμ.), One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire, Κάιμπριτζ 2010, 112-140.

*Α. Chaniotis, Emotional Community through Ritual. Initiates, Citizens, and Pilgrims as Emotional Communities in the Greek World, στο Α. Chaniotis (επιμ.), Ritual Dynamics in the Ancient Mediterranean: Agency, Emotion, Gender, Representation, Στουτγάρδη 2011, 264-290.

*Α. Chaniotis, Συναισθήματα σε ιερούς χώρους: ελπίδα, φόβος, ευγνωμοσύνη — τα θεμέλια της ευσέβειας, στο Α. Χανιώτης, Ν. Καλτσάς και Ι. Μυλωνόπουλος (επιμ.), emotions: ένας κόσμος συναισθημάτων, Αθήνα 2017, 192-203.

*Α. Chaniotis, Religion as Experience. Epigraphic Evidence from the West and North Shores of the Black Sea, στο Μ. Manoledakis, G. Tsetskhladze και Ι. Χυδopoulos (επιμ.), Essays on the Archaeology and Ancient History of the Black Sea Littoral, Λουβαίνη 2018, 405-423.

Εβδομάδα 1: Μνήμη

1.1 Τι και πώς θυμάται μια κοινωνία;

V1.1.1 Συλλογική μνήμη: Ορισμός (13')

<https://youtu.be/EPPbeztv1jc>

απομαγνητοφώνηση constant & Elza / αντιπαραβολή ranianika & Mirella

Το Ουάσιγκτον Μολ (National Mall), στο κέντρο της πρωτεύουσας των Ηνωμένων Πολιτειών, είναι γνωστό στους θεατές των ειδήσεων κυρίως από διαδηλώσεις που γίνονται μπροστά στο μνημείο του Λίνκολν, ήδη από την εποχή του πολέμου του Βιετνάμ.

Για τους Αμερικανούς πολίτες είναι ένας χώρος μνήμης, κατά κάποιον τρόπο μια μικρογραφία των σημαντικότερων σταθμών της αμερικανικής ιστορίας. Αυτή η πορεία μνήμης ξεκινά από τον οβελίσκο που τιμά τον Ουάσιγκτον και θυμίζει τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας των Ηνωμένων Πολιτειών. Ακριβώς απέναντί του είναι το μνημείο του Λίνκολν, το οποίο δεν έχει τη λειτουργία ενός μνημείου κάποιου νικητή σε έναν εμφύλιο πόλεμο, αλλά είναι το μνημείο του υπέρμαχου του κινήματος για την κατάργηση της δουλείας.

Οι δύο αυτοί πόλοι περιβάλλονται από μνημεία που θυμίζουν άλλες σημαντικές στιγμές της αμερικανικής ιστορίας: Τον Ρούσβελτ και, μέσω αυτού, τη νίκη επί της οικονομικής κρίσης με το New Deal στη δεκαετία του 1930. Επίσης, θυμίζει το μνημείο αυτό τη νίκη στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Υπάρχει ακόμα το μνημείο για τον πόλεμο της Κορέας, ένα μνημείο για έναν πόλεμο που στοίχισε τη ζωή σε εκατομμύρια, χωρίς μέχρι σήμερα να έχει κάποιον νικητή.

Υπάρχει το μνημείο του Μάρτιν Λούθερ Κινγκ, του υπέρμαχου του ακόμα ανολοκλήρωτου αγώνα των Αφροαμερικανών για ισότιμη συμμετοχή στην αμερικανική κοινωνία.

Τέλος, το μνημείο των πεσόντων στον πόλεμο του Βιετνάμ, που δεν θυμίζει βέβαια καμιά νίκη, σε έναν πόλεμο που στην αμερικανική συλλογική συνείδηση δεν έχει βρει ακόμα μια αδιαμφισβήτητη θέση, αλλά τουλάχιστον θυμίζει στις οικογένειες και τους φίλους των νεκρών αυτούς που έχασαν.

Τα μνημεία αυτά, με την εξαίρεση των υπερφυσικών διαστάσεων αγαλμάτων των δύο δολοφονημένων ηγετών, του Λίνκολν και του Μάρτιν Λούθερ Κινγκ, διακρίνονται κυρίως για την ενάργηιά τους, όπως θα έλεγε κάποιος λόγιος της ελληνιστικής εποχής – ενάργεια είναι η παρουσίαση ενός προσώπου, ενός γεγονότος, ενός αντικειμένου με τέτοιον τρόπο, που να νομίζει κανείς ότι βρίσκεται πραγματικά κοντά του.

Τα μνημεία αυτά φέρνουν τον θεατή κοντά στους πρωταγωνιστές της ιστορίας. Έχουν ανθρώπινες διαστάσεις. Βλέπουμε, παραδείγματος χάρη, το αγαπημένο σκυλάκι του Ρούσβελτ. Νιώθουμε ότι περπατάμε μαζί με τους στρατιώτες στην Κορέα και το Βιετνάμ, στο τροπικό κλίμα της νοτιοανατολικής Ασίας.

Τα μνημεία αυτά είναι δημιουργημένα για να προσελκύουν την προσοχή μας και να μας θυμίζουν ιστορικά δεδομένα. Αλλά ο πρώτιστος ρόλος τους δεν είναι να προσφέρουν διδάγματα ιστορίας, αλλά

να διεγείρουν το συναίσθημα και να καλλιεργούν μια συγκεκριμένη στάση ζωής. Τα μνημεία αυτά διδάσκουν στους Αμερικανούς αξίες που θα πρέπει να σέβονται οι Αμερικανοί πολίτες: την ελευθερία, την ισότητα, και πάνω απ' όλα τον πατριωτισμό.

Το συναίσθημα είναι πανταχού παρόν στις επιγραφές που συνοδεύουν αυτά τα μνημεία. Σας δίνω μερικά παραδείγματα: «Θα πρέπει να ακολουθήσουμε το μονοπάτι της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης», είναι απόσπασμα από ομιλία του Ρούσβελτ, το οποίο φυσικά υπογραμμίζει συναισθήματα. «Ελευθερία από τον φόβο», είναι μια επιγραφή στο μνημείο για τον Μάρτιν Λούθερ Κινγκ. Ο φόβος είναι κι αυτός συναίσθημα. Μια άλλη θυμίζει τα λόγια του από μια ομιλία: «Το μίσος δεν μπορεί να το διώξει το μίσος, μόνο η αγάπη μπορεί να το πετύχει». Αισθήματα κυριαρχούν σε μια άλλη φράση τόσο κοντά σε ένα μνημείο για τον πόλεμο του Βιετνάμ: «Αντιτίθεμαι στον πόλεμο του Βιετνάμ», είναι η φράση του Μάρτιν Λούθερ Κινγκ, «επειδή αγαπώ την Αμερική. Μιλώ ανοιχτά εναντίον του πολέμου, όχι με οργή» –συναίσθημα– «αλλά με αγωνία και θλίψη στην καρδιά μου, και πάνω απ' όλα με την παθιασμένη επιθυμία να δω την αγαπημένη μας πατρίδα να ορθώνεται ως ηθικό πρότυπο στον κόσμο». Βλέπουμε και εδώ τη χρήση συναισθηματικών λέξεων. Και το άγαλμα του Μάρτιν Λούθερ Κινγκ έχει την επιγραφή «Από ένα βουνό απελπισίας» –πάλι συναίσθημα– «μια πέτρα ελπίδας».

Οι σύγχρονες νευροεπιστήμες έχουν τονίσει την αλληλεξάρτηση που υπάρχει ανάμεσα σε διακριτές, αλλά παρόλα αυτά συνδεδεμένες, λειτουργίες του εγκεφάλου: την προσοχή, τη μνήμη, το συναίσθημα και τη λήψη των αποφάσεων.

Την 8η Νοεμβρίου 2002 ο νευροβιολόγος Ρέι Ντόλαν (Ray Dolan) δημοσίευσε στο περιοδικό *Science* το άρθρο «Emotion, cognition and behaviour» (Συναίσθημα, νόηση, συμπεριφορά). Εκεί γράφει: «Το συναίσθημα ασκεί ισχυρή επίδραση στη λογική, και με τρόπους που ούτε κατανοούμε ούτε έχουμε ερευνήσει συστηματικά συμβάλλει στην εδραίωση της πίστης», ή θα μπορούσαμε να πούμε της δοξασίας ή της στάσης ζωής.

Στα μνημεία αυτά, του Ουάσινγκτον Μολ, βλέπουμε ακριβώς αυτή τη συνάφεια που υπάρχει ανάμεσα στην προσοχή (την προσοχή που ελκύουν αυτά τα μνημεία), τη μνήμη, το συναίσθημα και τη στάση ζωής. Οι αρχαίοι Έλληνες θα χρησιμοποιούσαν τη λέξη «προαίρεσις» ή «αίρεσις» – είναι η στάση ζωής την οποία επιλέγει κάποιος. Και αυτή η στάση ζωής μπορεί να πάρει τη μορφή του πολιτικού «πιστεύω» ή της κοινωνικής ταυτότητας ή της ιδεολογίας ή της θρησκευτικής πίστης.

Ακριβώς αυτή τη συνάφεια ανάμεσα στη μνήμη, το συναίσθημα και τη στάση, τη στάση ζωής, θα εξετάσω στη σειρά αυτών των μαθημάτων, που αποτελούν και έναν διάλογο ανάμεσα στην αρχαιότητα και το σήμερα.

Στο πρώτο αυτό μάθημα θα προσεγγίσω διάφορες πτυχές αυτού που συνήθως ονομάζουμε «μνήμη», όχι ατομική, αλλά συλλογική μνήμη. Και θα ξεκινήσω με την επισήμανση ότι ο όρος «μνήμη» εδώ χρησιμοποιείται μεταφορικά και μέχρι κάποιον βαθμό καταχρηστικά, όταν αναφέρεται στην εικόνα που ευρύτερες ομάδες έχουν για το παρελθόν. Γιατί υπό στενή έννοια μνήμη είναι η αποθήκευση στον ανθρώπινο εγκέφαλο πληροφοριών, επεξεργασμένων ή μη, που προέρχονται από ατομικές εμπειρίες. Με αυτήν την έννοια αναφερόμαστε π.χ. και στη μνήμη του ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Σε αντιδιαστολή προς τη μνήμη, «ανάμνηση» είναι η ανάκληση από τη μνήμη επιλεγμένων και, συνήθως, επεξεργασμένων πληροφοριών. Η μνήμη, με την κυριολεκτική της έννοια, είναι ατομική· έχουμε ατομικούς εγκεφάλους, όχι συλλογικούς εγκεφάλους. Αντίθετα, η «συλλογική μνήμη» μέσα σε

εισαγωγικά, η συλλογική μνήμη που αναφέρεται σε κομβικής σημασίας συμβάντα του παρελθόντος, δεν συνδέεται ούτε απαραίτητα, ούτε άμεσα, ούτε μόνο με ατομικές εμπειρίες. Στην καθημερινή μας επικοινωνία μιλάμε χωρίς δεύτερη σκέψη για ιστορική μνήμη –και ενίοτε χρησιμοποιούμε τον όρο «συλλογική μνήμη»– για γεγονότα όπως είναι π.χ. η εξέγερση του Πολυτεχνείου, η Δικτατορία, ο Εμφύλιος Πόλεμος, η Κατοχή, η Μικρασιατική Καταστροφή, ακόμα και η Επανάσταση του 1821, η Άλωση της Πόλης το 1453, για να μην προχωρήσω σε ακόμα παλαιότερα γεγονότα όπως π.χ. η ναυμαχία της Σαλαμίνας· ή ιστορική μνήμη σε παγκόσμια γεγονότα είναι π.χ. η Γαλλική Επανάσταση, η Αμερικανική Επανάσταση, η Βιομηχανική Επανάσταση και άλλα τέτοια γεγονότα.

Όπως θα προσπαθήσω να εξηγήσω με ένα παράδειγμα, σε αυτές τις περιπτώσεις η χρήση του όρου «μνήμη» είναι καταχρηστική. Έρχομαι στο παράδειγμα: μεγάλωσα στα χρόνια της Δικτατορίας και έτσι οι σημαντικότερες παιδικές μου μνήμες για σημαντικά δημόσια γεγονότα ανάγονται σε εκείνη την εποχή. Γεννήθηκα 15 χρόνια μετά το τέλος της Κατοχής. Η Κατοχή δεν ανήκει επομένως στις ατομικές μου εμπειρίες, ανήκει όμως στις εμπειρίες της μητέρας μου που είχε διηγηθεί στους γιους της περιστατικά από εκείνη την περίοδο, και που ακόμα και σήμερα τρομάζει με πυροτεχνήματα, καθώς της θυμίζουν τον βομβαρδισμό του Πειραιά από τους Βρετανούς το 1944. Έτσι, αν και δεν είχα προσωπική εμπειρία από μια περίοδο που σφράγισε μια γενιά, παρόλα αυτά, υπήρξα αποδέκτης πληροφοριών, προφορικών αφηγήσεων, από κάποιον που έζησε αυτήν την εποχή.

Αντιστοίχως, η μητέρα μου γεννήθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Γεννημένη όμως σε οικογένεια προσφύγων και έχοντας φιλικές και συγγενικές σχέσεις με ανθρώπους που έζησαν τη Μικρασιατική Καταστροφή, ήταν άμεσος αποδέκτης των δικών τους εμπειριών, που έμμεσα μεταβιβάστηκαν και σε μένα. Θυμάμαι άλλωστε ακόμα σαν παιδί τις ανακοινώσεις του Ερυθρού Σταυρού στο ραδιόφωνο, στα πρώτα μου παιδικά χρόνια, για αναζητήσεις ατόμων που οι συγγενείς τους τα είχαν δει για τελευταία φορά κάπου στη Μικρά Ασία το 1922 ή λίγο αργότερα στον Πόντο.

Έτσι για μένα, όπως φαντάζομαι για όλη τη γενιά μου, η περίοδος της Δικτατορίας ανήκει στον χώρο των προσωπικών αναμνήσεων· έχω προσωπική εμπειρία. Η ατομική μου μνήμη όμως διευρύνεται και με προφορικές και συναισθηματικά φορτισμένες αφηγήσεις και για τη Μικρασιατική Καταστροφή και την Κατοχή. Παρά το γεγονός ότι δεν έζησα αυτά τα γεγονότα, με αυτά τα γεγονότα έχω πολύ στενότερη σχέση από αυτή που έχει ένας σημερινός μαθητής του Λυκείου.

Στον βαθμό που ανάλογες αναμνήσεις από προσωπικές εμπειρίες ή από προφορική μετάδοση προσωπικών εμπειριών που σχετίζονται με γεγονότα-σταθμούς τις μοιράζονται περισσότερα άτομα – μια οικογένεια, μια κοινότητα, ένα έθνος– τότε μιλάμε για συλλογική μνήμη. Αν και στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για μνήμη, αλλά πρόκειται για αφηγήσεις. Επαναλαμβάνω, η μνήμη είναι πάντοτε ατομική· είναι πληροφορίες οι οποίες συλλέγονται στον εγκέφαλό μας. Αλλά μπορούμε μεταφορικά να μιλήσουμε για συλλογική μνήμη, ακριβώς και για αφηγήσεις οι οποίες μας έχουν φτάσει από ανθρώπους οι οποίοι έζησαν τα γεγονότα τα οποία αφηγούνται. Είναι και σε αυτές τις περιπτώσεις άλλοτε στοιχειωδώς κι άλλοτε έντονα επεξεργασμένες αναμνήσεις. Ποτέ μια ανάμνηση δεν περιγράφεται με εντελώς άμεσο τρόπο, ακριβώς επειδή διαμεσολαβεί η χρήση της γλώσσας. Η συλλογική μνήμη με αυτή την έννοια καλύπτει συνήθως το διάστημα δύο ή το πολύ τριών γενεών, δηλαδή 70 με 90 χρόνια. Η συλλογική μνήμη π.χ. των ανθρώπων που ζουν σήμερα ή γεννήθηκαν μετά το 2000, είναι ίσως τα τελευταία χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η μεταπολεμική περίοδος, η

περίοδος του πολέμου του Βιετνάμ –πάλι από πληροφορίες–, η περίοδος της Δικτατορίας ή η εξέγερση του Πολυτεχνείου, η κυπριακή τραγωδία, στη συνέχεια τα χρόνια της Μεταπολίτευσης.

Για το πώς, ακόμα και πολύ πρόσφατα γεγονότα, υφίστανται επεξεργασία –όπως φυσικά επεξεργασία υφίστανται γεγονότα που συνέβησαν εκατοντάδες χρόνια παλαιότερα–, υφίστανται λοιπόν επεξεργασία από τη στιγμή που θα ενταχθούν ή για να ενταχθούν στη συλλογική μνήμη, αυτό θα το δούμε στην επόμενη ενότητα, όπου πάλι με επιλεγμένα παραδείγματα, τόσο από την αρχαιότητα όσο και από τον σύγχρονο κόσμο, θα εξηγήσω ακριβώς αυτό το φαινόμενο: την επεξεργασία μιας συναισθηματικής μνήμης η οποία γίνεται συλλογική μνήμη και συλλογική εμπειρία και οδηγεί σε αξίες και στάσεις ζωής.

V1.1.2 Συλλογική μνήμη: Επιλεκτικότητα και παρερμηνεία (17')

https://youtu.be/_cWs9nhMygE

απομαγνητοφώνηση Tal & Domenica27 / αντιπαραβολή Asimonia

Στην προηγούμενη ενότητα προσπάθησα να εξηγήσω τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα σε αυτό το οποίο λέμε κυριολεκτικά «μνήμη», την ατομική μνήμη, και σε αυτό που λέμε μεταφορικά «ιστορική μνήμη» ή «συλλογική μνήμη». Και αναφέρθηκα στο γεγονός ότι οι εμπειρίες, ακόμα και οι προσωπικές ή ατομικές εμπειρίες αλλά πολύ περισσότερο οι συλλογικές εμπειρίες, υφίστανται κάποια επεξεργασία αλλά και επιλογή. Για το πώς ακόμα και πολύ πρόσφατα γεγονότα μπορούν να υποστούν επεξεργασία, από τη στιγμή που θα ενταχθούν ή για να ενταχθούν στη συλλογική μνήμη, το δείχνει η συλλογική μνήμη των Νεοελλήνων για την εξέγερση του Πολυτεχνείου. Ας θυμηθούμε το σύνθημα που εκφωνούσαν μυριάδες στόματα κατά τις συγκεντρώσεις των λεγόμενων «αγανακτισμένων» στο Σύνταγμα το 2011: «Η Χούντα δεν έπεσε το '73, εμείς θα την γκρεμίσουμε σε τούτη την πλατεία». Το ανιστόρητο αυτό σύνθημα αντιπαραθέτει την υποτιθέμενη γενική αντίληψη ότι δηλαδή τη δικτατορία την έριξε η εξέγερση του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του 1973, προς την άποψη των διαδηλωτών ότι και η μεταπολίτευση αποτελεί συνέχεια της δικτατορίας. Το πρόβλημα είναι βέβαια ότι η δικτατορία κλονίστηκε μεν, αλλά δεν κατέρρευσε από την εξέγερση του Πολυτεχνείου· κατέρρευσε λόγω της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο τον Ιούλιο του 1974.

Δυόμισι χιλιάδες χρόνια νωρίτερα οι Αθηναίοι προτίμησαν να αποδώσουν τη φυγή του τυράννου τους, το 510 π.Χ., του τυράννου Ιππία, στον φόνο του αδερφού του, το 514 π.Χ., από τους λεγόμενους «Τυραννοκτόνους», και όχι στην εισβολή των Σπαρτιατών, δηλαδή την εισβολή των εχθρών. Βλέπουμε μια απόλυτη αναλογία στον τρόπο όπου ένα πολύ πρόσφατο γεγονός αποτελεί κομμάτι μιας συλλογικής μνήμης.

Ας δούμε το αρχαίο δεδομένο: Στα μέσα του 6ου π.Χ. αιώνα ο δημοφιλής Αθηναίος αριστοκράτης Πεισίστρατος εγκαθίδρυσε προσωπική εξουσία, η οποία γνώρισε τουλάχιστον κατά διαστήματα ισχυρή υποστήριξη από ευρέα λαϊκά στρώματα. Θα χαρακτηρίζαμε ίσως τον Πεισίστρατο σήμερα σαν λαϊκιστή, γιατί όντως πήρε διάφορα μέτρα που αύξησαν τη δημοτικότητα του στον λαό. Μετά τον θάνατό του το 527 π.Χ. οι γιοι του, Ιππίας και Ίππαρχος, κληρονόμησαν τη θέση του. Το 514 π.Χ. ο νεότερος αδελφός, ο Ίππαρχος, δολοφονήθηκε κατά τη διάρκεια των Παναθηναίων από δύο άτομα της ανώτερης τάξης, τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα. Μερικά χρόνια αργότερα, δεν γνωρίζουμε την

ακριβή χρονολογία, οι Αθηναίοι έστησαν στην Αγορά ένα σύνταγμα γλυπτών, δηλαδή δύο γλυπτά, έργο του Αντήνορα, που απεικόνιζε τους δύο άνδρες να επιτίθενται με ξίφη στα χέρια τους. Κατά την καταστροφή της Αθήνας από τον Ξέρξη, το 480, το έργο πάρθηκε ως λάφυρο από τους Πέρσες και μεταφέρθηκε στα Σούσα. Μετά τη νίκη τους οι Αθηναίοι έστησαν το 476 π.Χ. ένα νέο γλυπτό σύνταγμα, αυτή τη φορά έργο των γλυπτών Κριτίου και Νησιώτη. Η παράσταση των Τυραννοκτόνων ήταν τόσο σημαντική που την ανάθεσή της τη συγκαταλέγει ο συγγραφέας του Παρίου Χρονικού, ενός χρονικού που γράφτηκε το 264 π.Χ., ανάμεσα στα πιο αξιομνημόνευτα γεγονότα της ελληνικής ιστορίας. Τουλάχιστον ενάμιση αιώνα αργότερα, μετά την κατάκτηση της Περσικής Αυτοκρατορίας από τον Μεγάλο Αλέξανδρο, τα παλιά αγάλματα βρέθηκαν στα Σούσα και επεστράφησαν στην Αθήνα είτε από τον κατακτητή είτε από κάποιον από τους διαδόχους του. Τα έργα του Αντήνορα και του Κριτία και του Νησιώτη μπορούσε κανείς να τα θαυμάσει στην Αγορά της Αθήνας μέχρι και τον ύστερο 2ο μ.Χ. αιώνα, δηλαδή 600 και πάνω χρόνια μετά από το γεγονός το οποίο μνημόνευαν. Στη βάση κάποιου από τα δύο αυτά συντάγματα αγαλμάτων χαράχθηκε και ένα επίγραμμα, που συνέθεσε, μετά από παραγγελία των Αθηναίων, ο περίφημος ποιητής Σιμωνίδης. Το επίγραμμα αναφέρει¹:

Πραγματικά μεγάλο φως έλαμψε για τους Αθηναίους όταν ο Αριστογείτονας σκότωσε τον Ίππαρχο, και ο Αρμόδιος μαζί [...] και έκαναν την πατρική τους γη ελεύθερη.

Επί αιώνες οι απόγονοι των Τυραννοκτόνων καλούνταν σε τιμητικό δείπνο στο Πρυτανείο, την έδρα της εκτελεστικής επιτροπής της Βουλής στην Αθήνα. Βλέπουμε πώς η μνήμη αυτού του γεγονότος διαιωνιζόταν, αλλά γινόταν και οικογενειακή μνήμη από το γεγονός ότι οι απόγονοι των Τυραννοκτόνων δεχόντουσαν αυτές τις εξαιρετικές τιμές στους ελληνιστικούς χρόνους αλλά ακόμα και στην αυτοκρατορική εποχή, αιώνες μετά από αυτό το γεγονός.

Καθώς ο Ίππαρχος δολοφονήθηκε κατά τα Παναθήναια, η μεγαλύτερη γιορτή της Αθήνας έγινε ταυτόχρονα και ιστορική επέτειος της πράξης των Τυραννοκτόνων, περίπου με ανάλογο τρόπο όπως η γιορτή του Ευαγγελισμού έγινε και επέτειος της Επανάστασης του 1821 ή η γιορτή του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη είναι και επέτειος της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης –την ίδια μέρα της γιορτής του Αγίου– το 1912. Σε αυτό το φαινόμενο των ιστορικών επετείων και πώς συνδέονται με τις θρησκευτικές γιορτές θα αναφερθώ σε ένα επόμενο μάθημα.

Ξαναγυρίζουμε στον φόνο του Ιπάρχου. Ο φόνος του Ιπάρχου είναι αναμφισβήτητα ένα από τα συστατικά στοιχεία της ταυτότητας και της αυτοπροβολής των Αθηναίων ως ελεύθερων πολιτών, είναι ένα κομμάτι της στάσης ζωής τους, είναι εχθροί των τυράννων. Πριν παρασυρθούμε όμως στο να χαρακτηρίσουμε αυτό και ως στοιχείο της συλλογικής μνήμης των Αθηναίων, ας δούμε πώς παρουσιάζει τα ίδια γεγονότα (όχι η τελετή που γίνεται στην Αθήνα, ή το άγαλμα, ή αυτό που θυμούνται οι απόγονοι των Τυραννοκτόνων, αλλά πώς παρουσιάζει αυτό το γεγονός) ο μεγαλύτερος ιστορικός της αρχαιότητας, ο Θουκυδίδης, γράφοντας εκατό και πλέον χρόνια αργότερα. Σύμφωνα με τον ιστορικό Θουκυδίδη οι Αθηναίοι διηγούνταν ανακρίβειες² σχετικά με τα γεγονότα αυτής της εποχής. Το υπόβαθρο της δολοφονίας, κατά τον Θουκυδίδη, ήταν μια ερωτική συντυχία, δηλαδή το υπόβαθρο ήταν ερωτικό, δεν ήταν πολιτικό. Όταν ο Αρμόδιος δεν ανταποκρίθηκε στον έρωτα του Ιπάρχου, του αδελφού του τυράννου, ο Ίππαρχος πήρε την εκδίκησή του. Πρώτα κάλεσε την αδελφή του Αρμοδίου να αναλάβει σε κάποια πομπή την τιμητική υπηρεσία της κανηφόρου, δηλαδή εκείνης

που μεταφέρει το καλάθι με τα σύνεργα της θυσίας, αλλά μετά την έδωξε ως ανάξια. Ήταν τώρα σειρά του Αρμόδιου να πάρει εκδίκηση για την προσβολή της οικογένειάς του. Μαζί με τον εραστή του, τον Αριστογείτονα, δολοφόνησαν τον Ίππαρχο την ημέρα της γιορτής των Παναθηναίων, βρίσκοντας τον θάνατο αμέσως μετά την πράξη τους. Ο Θουκυδίδης θυμίζει επίσης ότι η τυραννίδα του Ιππία δεν κατέρρευσε λόγω της δολοφονίας του Ιπάρχου, αλλά κατέρρευσε τέσσερα ολόκληρα χρόνια αργότερα όταν ο βασιλιάς της Σπάρτης Κλεομένης εισέβαλε στην Αθήνα. Παρόλα αυτά το επίγραμμα που γράφτηκε στο άγαλμα των Τυραννοκτόνων λίγα χρόνια αργότερα μαρτυρεί σαφώς ότι οι Αθηναίοι, οι ίδιοι οι Αθηναίοι, απέδιδαν την ελευθερία τους στους Τυραννοκτόνους και όχι στους Σπαρτιάτες που ήταν οι εχθροί τους. Και όμως ο Θουκυδίδης γράφει ότι οι σύγχρονοί του Αθηναίοι γνώριζαν πολύ καλά από την προφορική παράδοση ότι η τυραννίδα είχε καταλυθεί από τους Σπαρτιάτες. Επομένως, η προβολή των Τυραννοκτόνων ως αιτίων για την κατάρρευση των τυράννων ήταν μια σκόπιμη παρερμηνεία των γεγονότων.

Η παρερμηνεία συνεχίζεται με διαφορετική μορφή και σήμερα, όταν στην πράξη των Τυραννοκτόνων αποδίδεται και η αποκατάσταση κάποιας δημοκρατίας. Το άρθρο της ελληνικής Βικιπαίδειας μας πληροφορεί π.χ.:

Ο αθηναϊκός λαός τίμησε τους δύο άντρες ως τυραννοκτόνους, ήρωες της δημοκρατίας,

και ότι:

Ο βασιλιάς της Σπάρτης Κλεομένης ανέτρεψε με στρατιωτική επέμβαση τον Ιππία και εξόρισε όλη την οικογένεια των Πεισιστρατιδών αποκαθιστώντας τη δημοκρατία.

Και τέλος αναφέρεται και στον σημαντικό ρόλο που έπαιξαν το 510 π.Χ., στην ανατροπή της τυραννίδας των Πεισιστρατιδών και την αποκατάσταση της αθηναϊκής δημοκρατίας, οι Σπαρτιάτες.

Ανάλογες φράσεις βρίσκει κανείς σε δεκάδες επιστημονικά βιβλία και άρθρα σχετικά με το θέμα. Το πρόβλημα είναι ότι στην Αθήνα δεν υπήρχε δημοκρατία πριν από την τυραννίδα. Ο Πεισίστρατος όταν εγκαθίδρυσε την τυραννίδα του, δεν ανέτρεψε ένα δημοκρατικό πολίτευμα. Το πολίτευμα που ανέτρεψε ήταν η τιμοκρατία του Σόλωνα, και μάλιστα δεν το ανέτρεψε εντελώς, διότι εντάχθηκε κατά κάποιον τρόπο η δική του κυριαρχία σε αυτό το πολίτευμα, το οποίο ήταν πολίτευμα που προήγαγε τη δύναμη των πλουσιότερων. Επομένως δεν μπορούμε να μιλάμε για αποκατάσταση της δημοκρατίας, διότι καμιά δημοκρατία δεν αποκαταστάθηκε, αλλά εγκαθιδρύθηκε. Η εγκαθίδρυση δημοκρατικού πολιτεύματος ήταν μια μακρά διαδικασία που άρχισε το 508 π.Χ., μετά την πτώση των τυράννων και ολοκληρώθηκε το 461-60 π.Χ. με τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη και του Περικλή. Παρόλα αυτά από τον 4ο π.Χ. αιώνα και μετά οι Αθηναίοι απέδιδαν την εισαγωγή της δημοκρατίας στον μυθικό βασιλιά Θησέα.

Το επεισόδιο αυτό της αθηναϊκής ιστορίας δείχνει, νομίζω αρκετά καθαρά, πως ένα ιστορικό γεγονός μπορεί να υποστεί σκόπιμα παρερμηνείες και διαστρεβλώσεις. Οι Αθηναίοι δεν ξέχασαν τι είχε γίνει. Θέλησαν να ξεχάσουν τι είχε γίνει. Η αντίδραση των Αθηναίων είναι ψυχολογικά κατανοητή. Ποιος θέλει να θυμάται ότι ένας τύραννος δεν νικήθηκε από τους εξεγερμένους πολίτες, αλλά από έναν εχθρικό στρατό; Κατανοητή είναι και η ανύψωση δύο ανδρών σε ήρωες της ελευθερίας, ακόμη και αν

είχαν μάλλον προσωπικά κίνητρα και όχι συγκεκριμένους πολιτικούς στόχους και σίγουρα όχι την επιθυμία να αποκαταστήσουν ένα δημοκρατικό πολίτευμα που έτσι ή αλλιώς δεν υπήρχε.

Η συλλογική ταυτότητα μιας κοινότητας, κάθε είδους κοινότητας, χρειάζεται σύμβολα, χρειάζεται πρότυπα. Τα πρότυπα δημιουργούνται μέσα από διαδικασίες επιλεκτικής μνήμης, που μπορούν να αναγάγουν αυτό που είναι πρόσκαιρο και μεμονωμένο, ένα μεμονωμένο συμβάν, σε διαχρονική αξία. Ένα μεμονωμένο γεγονός, η δολοφονία του αδελφού του τυράννου, μέλος της οικογένειας των Πεισιστρατιδών, γίνεται ένα σύμβολο γενικά για την αγάπη της ελευθερίας. Το σύνταγμα των αγαλμάτων των Τυραννοκτόνων είναι προϊόν επιλογής. Αυτό που βλέπουμε είναι να εικονίζονται ένας ώριμος και ένας νέος άνδρας με το σπαθί στο χέρι και να προχωρούν εναντίον ενός εχθρού που δεν απεικονίζεται. Το γλυπτό δεν δείχνει όμως δύο προσβεβλημένους εραστές που παίρνουν εκδίκηση, αλλά δύο αγωνιστές. Ο εχθρός είναι απών, γιατί ο εχθρός είναι αδιάφορος. Μπορεί να τον συμπληρώσει κατά το δοκούν η φαντασία του θεατή. Αυτός στον οποίο επιτίθενται οι Τυραννοκτόνοι δεν είναι ο Ίππαρχος, δηλαδή η μεμονωμένη και συγκεκριμένη ιστορική προσωπικότητα, αυτός στον οποίο επιτίθενται είναι κάθε μελλοντικός εχθρός της ελευθερίας των Αθηναίων και γι' αυτόν τον λόγο δεν είναι αναγκαίο να εικονίζεται.

Με τον ίδιο τρόπο παρουσιάζοταν στην ελληνιστική εποχή ένας άλλος τυραννοκτόνος, ο Φιλίτης στις Κλαζομενές ή τις Ερυθρές³, με το σπαθί στο χέρι. Και μάλιστα όταν εγκαθιδρύθηκε ένα ολιγαρχικό πολίτευμα οι ολιγαρχικοί θεώρησαν ότι η στάση του, δηλαδή το ότι κρατούσε το σπαθί στο χέρι επιτιθέμενος πάλι σε έναν αόρατο τύραννο, στρεφόταν εναντίον τους. Για τον λόγο αυτό αφαίρεσαν το ξίφος από το άγαλμα, και το άγαλμα αποκαταστάθηκε πάλι μετά την αποκατάσταση του πολιτεύματος.

Ο τρόπος παρουσίασης του συμβάντος διευκολύνει τη μετατροπή ενός γεγονότος σε σύμβολο. Έτσι και πολλοί, ενδεχομένως οι περισσότεροι σημερινοί Έλληνες, προτιμούν να συνδέουν αιτιακά την εξέγερση του Πολυτεχνείου και όχι την τουρκική εισβολή με την πτώση της Δικτατορίας. Ενώ η επέτειος της αποκατάστασης της δημοκρατίας την 24η Ιουλίου του 1974 εορτάζεται με μια ασήμαντη δεξίωση στο Προεδρικό Μέγαρο (οι μόνοι που τη θεωρούν σημαντική είναι, φαντάζομαι, εκείνοι οι οποίοι καλούνται), η επέτειος της εξέγερσης του Πολυτεχνείου είναι μία από τις τρεις σημαντικότερες ιστορικές επετείους της χώρας και επίσημη σχολική γιορτή, κατά την οποία η καθιερωμένη διαδήλωση υποκαθιστά κατά κάποιον τρόπο τη στρατιωτική και τη σχολική παρέλαση.

Η αντίδραση και των τότε Αθηναίων και των Νεοελλήνων είναι ψυχολογικά κατανοητή. Ποιος θέλει να θυμάται ότι μια τυραννία γκρεμίστηκε από έναν εχθρικό στρατό; Η συλλογική ταυτότητα μιας κοινότητας, όπως είπα, χρειάζεται σύμβολα και πρότυπα. Στα επόμενα μαθήματα θα εξετάσουμε πώς, με διαδικασίες επιλεκτικής μνήμης, δημιουργούνται τέτοια σύμβολα με διαχρονική αξία. Οι κοινές μας μνήμες, οι αναμνήσεις που μοιραζόμαστε ως μέλη μιας κοινότητας, είναι προϊόν επιλογής και σύνθεσης, είναι παραδόσεις και αφηγήσεις· δεν είναι, όπως είπα, μνήμες με την κυριολεκτική έννοια της λέξης. Αυτό ισχύει, σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό, για τη συλλογική μνήμη γεγονότων που απέχουν χρονικά πέρα από τρεις γενιές, όπως είναι η Επανάσταση του '21, ή η Γαλλική Επανάσταση, ή η Άλωση της Πόλης, η μάχη των Θερμοπυλών, ή η ναυμαχία της Σαλαμίνας. Τέτοια γεγονότα συχνά επικαιροποιούνται για πολιτική εκμετάλλευση. Συνδέονται με ιστορικές επετείους και έχουν συμβολική σημασία. Η χρονική απόσταση καθιστά αυτή τη μνήμη διαφορετική από τη συλλογική μνήμη όπως την όρισα προηγουμένως.

Γι' αυτή τη μνήμη χρησιμοποιείται, από την εποχή που ο Γιαν Άσμαν (Jan Assmann) έγραψε ένα βιβλίο για την πολιτισμική μνήμη, ο όρος «πολιτισμική μνήμη» και είναι θεμέλιο της ταυτότητας μιας κοινότητας. Σε αυτού του είδους τη μνήμη, τη δημιουργία της και τα μέσα με τα οποία εκφέρεται είναι αφιερωμένο ακριβώς το θεωρητικό έργο του Γιαν Άσμαν. Η πολιτισμική μνήμη σε αντιδιαστολή προς τη συλλογική μνήμη αναφέρεται σε γεγονότα που κανένα μέλος μιας κοινωνίας δεν μπόρεσε να ζήσει, να βιώσει με προσωπική εμπειρία. Στα επόμενα μαθήματα θα δούμε πώς ακριβώς λειτουργούν αυτές οι επιλεκτικές διεργασίες για τη δημιουργία μνήμης.

V1.1.3 Συλλογική μνήμη και πολιτισμική μνήμη (17')

<https://youtu.be/z9WRFwbOe0k>

απομαγνητοφώνηση pallina & Olivia / αντισυμβαλλόμενη mirella & Asimonia

Στο προηγούμενο μάθημα προσπάθησα να εξηγήσω τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στη συλλογική μνήμη μιας κοινότητας που αναφέρεται σε γεγονότα περίπου δύο ή τριών γενεών, που τουλάχιστον κάποια μέλη της κοινότητας έχουν ζήσει με προσωπικές εμπειρίες, και την πολιτισμική μνήμη μιας κοινότητας που αναφέρεται σε πολύ παλαιότερα γεγονότα.

Ας δούμε με ένα απλό παράδειγμα από την αρχαία ελληνική ιστορία πώς εννοείται και πώς λειτουργεί η πολιτισμική μνήμη. Το 87 π.Χ. ο Ρωμαίος στρατηγός Σύλλας πολιορκούσε την Αθήνα που τότε υποστήριζε τον βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη Στ', ο οποίος πολεμούσε κατά των Ρωμαίων, και οι Αθηναίοι πίστεψαν ότι συμμαχώντας με αυτόν τον βασιλιά θα ανακτούσαν την ελευθερία της πόλης τους. Ο πόλεμος δεν εξελίχθηκε καλά, ο Σύλλας πολιορκούσε την Αθήνα και απελπισμένος ο ηγέτης των Αθηναίων αποφάσισε τελικά να διαπραγματευθεί.

Ο Πλούταρχος περιγράφει, δυο αιώνες αργότερα, τη σκηνή στον *Βίο του Σύλλα*. Σας διαβάζω τη μετάφραση από αυτό το χωρίο⁴:

Ύστερα από καιρό, τελικά ο Αριστίων –ή Αθηνίων, αυτό είναι το όνομα του Αθηναίου ηγέτη– έστειλε δυο-τρεις από τους συντρόφους του στα συμπόσια, για να διαπραγματευθούν την ειρήνη.

Όταν όμως, αντί να προβάλουν κάποια αιτήματα που θα έσωζαν την πόλη, μιλούσαν με περηφάνια για τον Θησέα, τον Εύμολπο και τα Περσικά, ο Σύλλας τους είπε: «Φύγετε, ευλογημένοι, και πάρτε και αυτές τις ομιλίες μαζί σας. Γιατί δεν με έστειλαν οι Ρωμαίοι για να ικανοποιήσω τη φιλομάθειά μου, αλλά για να καθυποτάξω επαναστάτες».

Ας δούμε αυτό το ανέκδοτο κάπως πιο προσεκτικά. Σε αυτό το ανέκδοτο αρκεί η αόριστη αναφορά σε τρία ονόματα –Θησέας, Εύμολπος, Περσικά–, για να ανακληθούν στη μνήμη των αναγνωστών του Πλουτάρχου τρία γεγονότα του μύθου και της παλιάς ιστορίας που όλοι τα ήξεραν. Είναι η απώθηση της εισβολής των Αμαζόνων από τον Θησέα, η απώθηση εισβολής Θρακών των οποίων ηγούνταν ο Αθηναίος Εύμολπος από τον βασιλιά της Αθήνας Ερεχθέα και η ήττα των Περσών στους Περσικούς Πολέμους. Και οι τρεις αυτές παραδόσεις ήταν κομμάτι της πολιτισμικής μνήμης των Αθηναίων αλλά και των υπολοίπων Ελλήνων· τρία απλώς ονόματα αρκούν. Με τον ίδιο τρόπο που μπορούμε να

αναφερθούμε στο '21 («το '21», δυο λέξεις – ένα άρθρο και μια ημερομηνία) και αμέσως ανακαλείται στη μνήμη ένα σύνολο αόριστων παραδόσεων –γιατί πολλές φορές δεν έχουμε συγκεκριμένες ιστορικές γνώσεις– αλλά και ανακαλείται στη μνήμη η παράδοση για τον αγώνα για την ανεξαρτησία των Ελλήνων μετά από τα 400 χρόνια της Τουρκοκρατίας, έτσι και εδώ, τρία ονόματα αρκούν για να καταλάβει κάθε αναγνώστης του Πλουτάρχου τι εννοεί. Η συλλογική πολιτισμική μνήμη σε αυτή την περίπτωση είναι και επικοινωνιακή μνήμη, είναι μια μνήμη η οποία επιτρέπει την επικοινωνία ανάμεσα στον Πλούταρχο και τους αναγνώστες του.

Ας δούμε αυτές τις τρεις παραδόσεις. Τις συνδέει ένα κοινό στοιχείο· είναι παραδόσεις για το πώς οι Αθηναίοι όποτε δέχθηκαν επίθεση από βαρβάρους –τις Αμαζόνες, τους Θράκες και τους Πέρσες– αναδείχθηκαν νικητές. Με τον ίδιο τρόπο αρκεί μια χρονολογία –το '21– ή μια λέξη ή σύντομη φράση –οι Θερμοπύλες– για να κληθούν στη μνήμη των Νεοελλήνων, όχι μόνο κάποιες γενικές γνώσεις για συγκεκριμένα γεγονότα, αλλά και αξίες και στοιχεία ταυτότητας που συνδέονται με αυτά, όπως η εθνική παλιγγενεσία, η αυτοθυσία, ο επαναπροσδιορισμός του Ελληνισμού μετά από μια τραυματική εμπειρία.

Φυσικά αν σε μια επικοινωνία μου με κάποιον Γάλλο ή Γερμανό αναφερθώ στο '21, το πιθανότερο είναι ότι δεν θα καταλάβει τι εννοώ, διότι η πολιτισμική αυτή μνήμη, που είναι επιλεκτική και επικοινωνιακή, είναι και μια πολιτισμική μνήμη η οποία σχετίζεται με τη συγκεκριμένη ταυτότητα μιας κοινότητας. Για τον Γάλλο το 1789 σημαίνει κάτι εντελώς διαφορετικό από αυτό που σημαίνει ίσως για τον κοινό Έλληνα, που δεν θα το συνδέσει αυτόματα με τη Γαλλική Επανάσταση. Με τον ίδιο τρόπο το 1776 ως χρονολογία, για τον Αμερικανό είναι μία χρονική στιγμή εξαιρετικής σημασίας. Το 1453 είναι κομμάτι της επικοινωνιακής μνήμης και των Νεοελλήνων και των Τούρκων, μόνο που διαφορετική είναι η επικοινωνιακή μνήμη, η πολιτισμική μνήμη των Ελλήνων για το 1453 και διαφορετική εκείνη των Τούρκων.

Ας ξαναγυρίσουμε στο ανέκδοτο του Πλουτάρχου. Αυτό που δεν είχαν λάβει υπ' όψιν τους οι απεσταλμένοι των Αθηναίων στον Σύλλα ήταν ότι ο Ρωμαίος στρατηγός στον οποίο παρουσίασαν αυτά τα επιχειρήματα, ήταν και αυτός ένας ακόμα βάρβαρος εισβολέας και τίποτε δεν τον ενδιέφερε λιγότερο από τις παλιές νίκες των Αθηναίων επί των βαρβάρων. Έμεινε απόλυτα ασυγκίνητος και δεν δέχθηκε την παράδοση των Αθηναίων· αντίθετα κατέλαβε την πόλη και λεηλάτησε την Αθήνα αμείλικτα επί μέρες. Την ίδια περιορισμένη επιτυχία έχει η προβολή ενός στοιχείου της πολιτισμικής μνήμης των Νεοελλήνων, «η Ελλάδα ως λίκνο της δημοκρατίας», σε διαπραγματεύσεις τις οποίες κάνουν για να πετύχουν συγκεκριμένους στόχους, όπως π.χ. τη μείωση του δανείου.

Επαναλαμβάνω ότι αυτό το ανέκδοτο στον Πλούταρχο μας δείχνει διάφορα σημαντικά στοιχεία της μνήμης. Η πολιτισμική μνήμη δεν χρειάζεται εκτενείς αφηγήσεις, το μόνο που χρειάζεται είναι μερικές λέξεις-κλειδιά οι οποίες, κατά κάποιον τρόπο, ανακαλούν στη μνήμη κυρίως τις αξίες οι οποίες συνδέονται με κάποια γεγονότα. Η μνήμη αυτή είναι επικοινωνιακή και η επικοινωνία αυτή λειτουργεί με διαφορετικό τρόπο μέσα σε μια κοινότητα και με διαφορετικό τρόπο όταν μία κοινότητα διαπραγματεύεται με μία άλλη. Η πολιτισμική μνήμη αναφέρεται σε γεγονότα του απώτατου παρελθόντος, στον Θησέα στα μυθικά χρόνια, στον Εύμολπο και τον Ερεχθέα πάλι στα μυθικά χρόνια και στους Περσικούς Πολέμους του 490-480 π.Χ. Η πολιτισμική αυτή μνήμη έχει εξαιρετική σημασία για την ταυτότητα μιας κοινότητας, αλλά έχει ιδιαίτερη σημασία και για την εισαγωγή των νέων στις αξίες μιας κοινότητας.

Ας δούμε πώς ένα τιμητικό ψήφισμα για τους Αθηναίους εφήβους, οι οποίοι έκαναν ένα είδος στρατιωτικής θητείας ανάμεσα στα 18 και στα 20 τους χρόνια στην ελληνιστική Αθήνα και μετά στους αυτοκρατορικούς χρόνους, περιγράφει τι δραστηριότητες είχαν οι έφηβοι. Αυτό το τιμητικό ψήφισμα που χρονολογείται στο 129 π.Χ. δίνει έναν κατάλογο των δραστηριοτήτων τους· πολλές από αυτές σχετίζονται με την προσφορά θυσιών και τη συμμετοχή σε λατρευτικές πράξεις. Διαβάζω ορισμένα αποσπάσματα, αυτά τα οποία σχετίζονται άμεσα με ιστορικά δεδομένα.

Γράφει λοιπόν αυτό το τιμητικό ψήφισμα για τους εφήβους⁵:

Συμμετείχαν στην πομπή της Αρτέμιδας Αγροτέρας [...].

Για μας η πομπή της Αρτέμιδας Αγροτέρας είναι μια πομπή η οποία γίνεται για να τιμηθεί μία θεά. Η γιορτή όμως της Αρτέμιδος Αγροτέρας είναι η ημερομηνία στην οποία έγινε η Μάχη του Μαραθώνα και οι αρχαίοι Αθηναίοι συνέδεσαν αιτιακά τη νίκη τους κατά των Περσών με την προστασία την οποία πρόσφερε η Άρτεμις Αγροτέρα. Επομένως η πομπή για την Άρτεμη Αγροτέρα είναι ταυτόχρονα και μια ιστορική επέτειος, είναι η επέτειος της Μάχης του Μαραθώνα.

Συνεχίζω:

Στη γιορτή των Επιταφίων πραγματοποίησαν αγώνα δρόμου με οπλισμό, από το πολυανδρείο, και τους άλλους αγώνες και έκαναν επίδειξη ένοπλοι στα Θησεία και τα Επιτάφια.

Εδώ έχουμε γιορτές οι οποίες σχετίζονται με αυτό που θα λέγαμε «την πολεμική αρετή των αρχαίων Αθηναίων». Είναι γιορτές, τα Επιτάφια, στα οποία τιμούνται εκείνοι οι οποίοι έπεσαν σε διάφορους αγώνες της Αθήνας εναντίον των εχθρών της και τιμάται ο Θησέας ως ιδρυτής του αθηναϊκού κράτους.

Φτάνοντας στον Μαραθώνα –αμέσως ανακαλείται στη μνήμη η μάχη του Μαραθώνα– στο πολυανδρείο, πρόσφεραν στεφάνι και εναγισμό –δηλαδή αναίμακτες προσφορές θυσίας– σε εκείνους που σκοτώθηκαν για την ελευθερία – δηλαδή στη μάχη του Μαραθώνα το 490 π.Χ. Πήγαν και στο ιερό του Αμφιαράου –αυτό το ιερό βρίσκεται στον Ωρωπό, δηλαδή έξω από τα σύνορα της Αττικής– και παρουσίασαν με ιστορικές μαρτυρίες τα κυριαρχικά δικαιώματα που είχαν αποκτήσει οι πατέρες τους στο ιερό από τους παλαιούς χρόνους και, αφού πρόσφεραν θυσία, επέστρεψαν αυθημερόν στα εδάφη μας.

Αυτή η αναφορά έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι την εποχή που γράφεται αυτό το τιμητικό ψήφισμα, το ιερό του Αμφιαράου στον Ωρωπό δεν ανήκει στην Αθήνα· ανήκε όμως μέχρι τα μέσα αυτού του αιώνα. Με προκλητικό τρόπο οι Αθηναίοι έφηβοι πηγαίνουν επομένως σε αυτό το ιερό, για να παρουσιάσουν ιστορικές μαρτυρίες για την παράδοση η οποία συνέδεε αυτό το ιερό με την πόλη τους. Ανήκε στην Αθήνα, π.χ. τον 4ο π.Χ. αιώνα και για μεγάλο κομμάτι της ελληνιστικής εποχής, ενώ σε άλλες περιόδους ανήκε στη Βοιωτία. Επομένως η πράξη αυτή είναι μία επίσκεψη ενός ιστορικού τόπου, για να μαρτυρηθεί η σημασία την οποία έχει για την αθηναϊκή ιστορία.

Συνεχίζουμε:

Πήγαν με πλοία στο Τρόπαιο –το τρόπαιο αυτό είναι το τρόπαιο που έστησαν οι Αθηναίοι μετά από τη νίκη τους στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, επομένως έχουμε μια άλλη ιστορική επέτειο– πρόσφεραν θυσία στον Δία Τροπαίο και κατά την πομπή των Μεγάλων Θεών πραγματοποίησαν αγώνα πλοίων – «ἄμιλλα πλοίων» λέει η αρχαία επιγραφή.

Εδώ, ο τρόπος με τον οποίο γίνεται ο αγώνας σχετίζεται άμεσα με το γεγονός το οποίο μνημονεύεται. Επειδή είναι μία ναυμαχία, γίνεται αγώνας πλοίων.

Πήγαν με πλοία και στα Αιάντεια –μια γιορτή που γίνεται για τον Αίαντα στη Σαλαμίνα– και έκαναν και εκεί αγώνα πλοίων, και αφού συμμετείχαν στην πομπή, έθυσαν στον Αίαντα.

Βλέπουμε ότι όλες αυτές οι γιορτές στις οποίες συμμετέχουν οι Αθηναίοι, σχετίζονται έμμεσα ή άμεσα με την πολιτισμική –όχι τη συλλογική–, την πολιτισμική μνήμη της Αθήνας στην ύστερη ελληνιστική εποχή, γύρω στο 130-129 π.Χ. Όλα αυτά τα γεγονότα, είναι γεγονότα του μύθου ή της παλιάς ιστορίας, όχι της πρόσφατης ιστορίας. Σχετίζονται με τον Θησέα, σχετίζονται με τον Αίαντα, δηλαδή με ήρωες της αθηναϊκής μυθολογίας και της μυθολογίας της Σαλαμίνας. Σχετίζονται με σημαντικά γεγονότα της ιστορίας του 5ου π.Χ. αιώνα, σχετίζονται με τους Περσικούς Πολέμους, τη ναυμαχία της Σαλαμίνας και τη μάχη του Μαραθώνα. Τα γεγονότα αυτά έχουν επιλεγεί για να αποτελέσουν κομμάτι της πολιτισμικής μνήμης των Αθηναίων.

Η επιλογή κάποιων γεγονότων σημαίνει φυσικά τη μη συμπερίληψη άλλων γεγονότων στην πολιτισμική μνήμη, π.χ. ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα, όχι μόνο της αθηναϊκής αλλά γενικότερα της ελληνικής ιστορίας, ο Πελοποννησιακός Πόλεμος, δεν αποτελεί κομμάτι της πολιτισμικής μνήμης των Αθηναίων στην ελληνιστική εποχή, ακριβώς επειδή νικήθηκαν σε αυτόν τον πόλεμο. Κομμάτι της πολιτισμικής τους μνήμης δεν αποτελούν οι εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου, στις οποίες δεν έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο. Επομένως, αυτά τα οποία έχουν επιλεγεί για να αποτελέσουν κομμάτι της πολιτισμικής μνήμης των νέων Αθηναίων, των μελλοντικών Αθηναίων πολιτών, αυτά τα οποία θα τους μεταφέρουν νέες αξίες και θα τους δείξουν τις αξίες της κοινότητάς τους, είναι επιλεγμένα ιστορικά γεγονότα.

Το ίδιο διαπιστώνουμε γενικά όταν εξετάζουμε τι είναι αυτό το οποίο θυμούνται οι αρχαίοι Έλληνες στην ελληνιστική εποχή και στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Σας δίνω ένα ακόμα παράδειγμα, το λεγόμενο Λίνδιο χρονικό ή τη Λινδία αναγραφή. Είναι μία επιγραφή η οποία χρονολογείται στο 99 π.Χ. και έχει βρεθεί στο ιερό της Αθηνάς Λινδίας, στη Ρόδο. Η επιγραφή αυτή περιέχει έναν κατάλογο των σημαντικότερων θαυμάτων της Αθηνάς και έναν κατάλογο των αφιερωμάτων που είχαν γίνει στο ιερό της, είχαν ανατεθεί κατά τη διάρκεια της ιστορίας, και τα οποία δεν σώζονταν πια. Δύο τοπικοί ιστορικοί συνέταξαν αυτόν τον κατάλογο μαζεύοντας τις σχετικές πληροφορίες από έργα παλαιότερων ιστορικών. «Συλλέγω» σημαίνει και «επιλέγω». Οι πληροφορίες τις οποίες συλλέγουν είναι επιλεγμένες, και αν δούμε προσεκτικά θα διαπιστώσουμε ότι οι αναθέτες των αφιερωμάτων, ή τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται τα θαύματα της Αθηνάς Λινδίας, ανήκουν σε συγκεκριμένες κατηγορίες γεγονότων. Είτε είναι μυθικά πρόσωπα και μυθικοί ήρωες –π.χ. αναθέτες αφιερωμάτων στο ιερό είναι ομηρικοί ήρωες που σχετίζονται με τον Τρωικό Πόλεμο–, είτε είναι γεγονότα τα οποία σχετίζονται με τη δημιουργία μιας νέας αρχής. Είναι αφιερώματα που σχετίζονται με την εποχή του

αποικισμού, όταν ο ελληνισμός επεκτείνεται στη δυτική και στην ανατολική Μεσόγειο. Είναι γεγονότα τα οποία σχετίζονται με τους Περσικούς Πολέμους, που αποτελούν το σημαντικότερο γεγονός της ελληνικής ιστορίας. Είναι γεγονότα τα οποία σχετίζονται με νίκες των Λινδίων. Αυτό το οποίο επομένως επιλέγεται είναι κάτι το οποίο συμβολίζει τη νίκη –την επικράτηση– μιας κοινότητας ή συμβολίζει μια νέα αρχή.

Και τέλος, από τη νεότερη ιστορία, τα μόνα γεγονότα τα οποία επιλέγονται είναι σχετικά με την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, που για τη Ρόδο αποτελεί σημαντική καμπή της ιστορίας της, ή γεγονότα που σχετίζονται με τους πολύ πρόσφατους μεγάλους βασιλείς της ελληνιστικής ιστορίας. Αυτό το οποίο συμπεραίνουμε από αυτήν την εξέταση διαφόρων πολύ περιορισμένων πηγών –αλλά θα μπορούσα να επεκταθώ και σε άλλες πηγές οι οποίες δείχνουν ακριβώς τα ίδια δεδομένα–, είναι η σημασία την οποία έχει γενικά η «μνήμη» (εντός εισαγωγικών) στην αρχαία ελληνική κοινωνία, στην ελληνιστική εποχή, στους αυτοκρατορικούς χρόνους, αλλά φυσικά και στην εποχή μας. Αυτή η μνήμη είναι τόσο πολιτισμική μνήμη –η μνήμη την οποία έχουν δημιουργήσει οι κοινότητες για γεγονότα της απώτατης ιστορίας τους–, αλλά και συλλογική μνήμη, δηλαδή η μνήμη πολύ πρόσφατων γεγονότων τα οποία ανάγονται σε δύο ή τρεις γενιές. Στα επόμενα μαθήματα θα εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους κυρίως με την ιστοριογραφία, αλλά με διαφορετικές μεθόδους, στις ελληνιστικές πόλεις και στις πόλεις των αυτοκρατορικών χρόνων οι ελληνικές κοινότητες δημιουργούσαν και μετέδιδαν τέτοια μνήμη, τόσο τη συλλογική, όσο και την πολιτισμική.

1.2 Πώς δημιουργούνται και μεταδίδονται η συλλογική και η πολιτισμική μνήμη

V1.2.1 Πηγές συλλογικής και πολιτισμικής μνήμης I: Μνημεία και τελετές (22')

https://youtu.be/eMyxmjg_JwM

απομαγνητοφώνηση ioan & domenica27 / αντιπαραβολή Asimonia

Αν σας ρωτήσω από πού αντλούμε πληροφορίες είτε για την ιστορία της πατρίδας μας ή την ιστορία του τόπου, της πόλης στην οποία ζούμε, είτε για την παγκόσμια ιστορία, η απάντηση που θα μου δώσετε είναι βέβαια ότι κυρίως αντλούμε πληροφορίες από τη σχολική εκπαίδευση, από τις πληροφορίες που περιέχουν τα βιβλία ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση, για τους λίγους που σπουδάζουν ιστορία ή σχετικές επιστήμες στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Αυτές είναι όντως βασικές πηγές για τις πληροφορίες που συνθέτουν την πολιτισμική μνήμη μιας κοινωνίας, της σημερινής κοινωνίας. Η συλλογική μνήμη φυσικά αντλεί από πηγές και οι πηγές για τη συλλογική μνήμη είναι και προσωπικές αναμνήσεις, αφηγήσεις, πληροφορίες δημοσιογράφων, πληροφορίες που αναφέρονται σε εφημερίδες. Φυσικά μια άλλη βασική πηγή τόσο για τη συλλογική μνήμη όσο και για την πολιτισμική μνήμη στον σύγχρονο κόσμο είναι τα έργα των ιστορικών, αλλά υπάρχουν και άλλες έμμεσες πηγές όπως π.χ. ντοκιμαντέρ στην τηλεόραση, ιστορικές ταινίες στον κινηματογράφο, ενδεχομένως έμμεσα και ιστορικά μυθιστορήματα.

Στις αρχαίες ελληνικές πόλεις τόσο στην ελληνοιστική εποχή όσο και στους αυτοκρατορικούς χρόνους, αλλά και παλαιότερα, δεν υπάρχει συστηματική ιστορική παιδεία. Οι πληροφορίες που παίρνει ο αρχαίος πολίτης στο γυμνάσιο είναι κυρίως πληροφορίες που σχετίζονται με τη μυθολογία. Επιπλέον πληροφορίες μπορεί κανένας να πάρει και από την επική ποίηση π.χ. ο Τρωικός Πόλεμος, οι περιπέτειες του Οδυσσέα, αλλά και γενικότερα η εκστρατεία της Τροίας – περιγράφονται στην Ιλιάδα, την Οδύσσεια, τον λεγόμενο «επικό κύκλο» που αποτελεί κομμάτι της παιδείας. Υπάρχουν κάποιες πληροφορίες που περιέχονται φυσικά στα βιβλία των ιστορικών, ωστόσο τα βιβλία των ιστορικών δεν τα διαβάζει ο κοινός άνθρωπος της πόλης αλλά η ανάγνωσή τους αποτελεί το προνόμιο εκείνων που έχουν την καλλιέργεια, το χρήμα και τον ελεύθερο χρόνο να ασχοληθούν με βιβλία αρχαίων ιστορικών όπως ο Θουκυδίδης, ο Ηρόδοτος, ο Πολύβιος ή ο Διόδωρος. Έτσι οι πηγές, οι βασικές πηγές για τη συλλογική και την πολιτισμική μνήμη στις αρχαίες πόλεις δεν είναι κυρίως αυτές με τις οποίες συνδέουμε εμείς αυτά τα φαινόμενα, δεν είναι τα έργα των ιστοριογράφων, δεν είναι η σχολική εκπαίδευση. Κάποιες πληροφορίες παίρνουν οι νέοι π.χ. παρακολουθώντας γιορτές και ακούγοντας ρητορικούς λόγους. Υπάρχουν και άλλες πληροφορίες και αυτές θα αναπτύξω στο σημερινό μάθημα.

Ο αρχαίος πολίτης περιτριγυρίζεται στην πόλη του από μνήμες, μνήμες που εκφράζονται τόσο από μνημεία και εικονιστικές παραστάσεις όσο και από γραπτά κείμενα. Θα σας δώσω ένα παράδειγμα και το παράδειγμα αυτό είναι από την πόλη της Αφροδισιάδας στη Μικρά Ασία, μια πόλη στις ανασκαφές της οποίας συμμετέχω από το 1995. Η Αφροδισιάδα είναι ένα καλό παράδειγμα πρώτον λόγω της εξαιρετικής διατήρησης των μνημείων της και δεύτερον επειδή είναι μια πόλη η οποία ιδρύθηκε

σχετικά ύστερα, γύρω στο 200 π.Χ., αντίθετα π.χ. από πόλεις όπως η Κνωσός, η Αθήνα ή η Σπάρτη, που έχουν πολύ πιο μακράιωνη ιστορία. Μπορούμε επομένως στην περίπτωση της Αφροδισιάδας να μελετήσουμε πολύ καλύτερα πώς σταδιακά δημιουργείται ιστορική μνήμη αλλά και πώς σταδιακά δημιουργείται και μια μυθολογία για την Αφροδισιάδα, ακριβώς επειδή είναι μια ύστερη πόλη, και μπορούμε να παρακολουθήσουμε αυτές τις εξελίξεις εν τη γενέσει τους, καθώς ακριβώς δημιουργούνται.

Η Αφροδισιάδα είναι μια πόλη, όπως είπα, που δημιουργήθηκε γύρω στο 200 π.Χ. μάλλον από εγκατάσταση στρατιωτών, στη συνέχεια όμως, λόγω της ύπαρξης λατομείων μαρμάρου και λόγω μιας έξυπνης πολιτικής συμμαχιών με τη Ρώμη, η πόλη αυτή αναπτύχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα αστικά κέντρα της Μικράς Ασίας, και μάλιστα μετά τα μέσα του 3ου μ.Χ. αιώνα έγινε η πρωτεύουσα της επαρχίας της Καρίας. Το ερώτημα που θέτω είναι τι θα έβλεπε ένας επισκέπτης της Αφροδισιάδας γύρω στο 230 ή 240 μ.Χ. περπατώντας στους δρόμους αυτής της πόλης. Όπως θα δείτε, είναι πανταχού παρούσα η ιστορία και είναι πανταχού παρόντες οι μύθοι, τόσο με τη μορφή κειμένων όσο και με τη μορφή εικόνων.

Ας μπούμε λοιπόν στην Αφροδισιάδα ερχόμενοι από την Έφεσο ή τη Σμύρνη, δηλαδή από τα δυτικά ή από τις Τράλλεις. Θα μπούμε στην πόλη μέσα από τη λεγόμενη «Αντιοχική Πύλη» – είναι η πύλη που συνδέει την Αφροδισιάδα με την πόλη Αντιόχεια του Μαιάνδρου. Προχωρώντας μέσα στην πόλη θα δούμε τα εντυπωσιακά λουτρά του Αδριανού και μια πολύ μεγάλη δημόσια πλατεία, ένα πάρκο με φοινικόδεντρα και στον χώρο αυτό δεσπόζει ένα μεγάλο κτίριο, μια βασιλική, ένας μεγάλος χώρος που χρησιμοποιούνταν για δημόσιες συνεδριάσεις, μια βασιλική που χτίστηκε γύρω στο 90 μ.Χ. Παρά το γεγονός ότι ο πρωταρχικός στόχος για το χτίσιμο μιας βασιλικής δεν είναι να παρουσιάσει την ιστορία, αλλά π.χ. για να γίνονται δίκες, δημόσιες συνεδριάσεις κ.λπ., παρόλα αυτά η βασιλική αυτή παρέχει στον επισκέπτη πληροφορίες για τη μυθολογία, πρώτα απ' όλα για τη μυθολογία, τη γενικότερη ελληνική μυθολογία. Κάποια ανάγλυφα παρουσιάζουν γνωστούς μύθους όπως της Λήδας και του μεταμορφωμένου σε κύκνο Διός, τον μύθο του Ηρακλή, τους Κορύβαντες. Υπάρχουν όμως και παραστάσεις που σχετίζονται ακριβώς με την ίδρυση της πόλης ή μάλλον με τη μυθολογία της ίδρυσης της πόλης. Θα δούμε μια παράσταση που εικονίζει τον Νίνο, τον σύζυγο της Σεμιράμιδος, της βασίλισσας της Ασσυρίας. Σύμφωνα με μια τοπική παράδοση το πρώτο όνομα της Αφροδισιάδας δεν ήταν Αφροδισιάδα αλλά Νινόνη, μάλλον μια παρεφθαρμένη μορφή του πραγματικού παλαιού ονόματος της Αφροδισιάδας που πρέπει να ήταν Νίνευδα. Αργότερα συνέδεσαν το όνομα Νινόνη, που δεν έχει καμιά σχέση με τον Νίνο, ακριβώς με τον Νίνο για να δείξουν ότι η πόλη αυτή έχει μια σημαντική προϊστορία και συνδέεται με τη βασιλική οικογένεια της Ασσυρίας.

Θα δούμε ένα άλλο ανάγλυφο στο οποίο εικονίζεται ο Γόρδιος, ο οποίος είναι ο επώνυμος ήρωας όχι της πόλης του Γορδίου στη Φρυγία αλλά μιας γειτονικής πόλης, της πόλης Γορδίου Τείχος, η οποία απορροφήθηκε από την Αφροδισιάδα. Θα δούμε επίσης μια παράσταση του Βελλερεφόντη, του μυθικού ήρωα που ίππευε τον Πήγασο διότι, σύμφωνα με μια άλλη παράδοση, ιδρυτής της Αφροδισιάδας είναι ακριβώς αυτός ο μυθικός ήρωας. Αυτές οι μυθολογικές παραστάσεις, αυτές οι εικόνες, θυμίζουν και στον Αφροδισιάα αλλά και στον επισκέπτη ότι η Αφροδισιάδα έχει μια μακράιωνη ιστορία· φυσικά αυτή η μακράιωνη ιστορία είναι ένας μύθος. Η Αφροδισιάδα σίγουρα δεν ανάγεται σε αυτή τη [μυθική] εποχή ως πόλη. Όμως στα πλαίσια ενός ανταγωνισμού ανάμεσα στις πόλεις της Μικράς Ασίας για την αρχαιότητά τους, οι μικρασιατικές πόλεις προσπαθούν να επινοήσουν

μυθολογικούς κτίστες και ήρωες και έτσι οι Αφροδισιείς θεωρούσαν ότι την πόλη τους την είχαν ιδρύσει μυθικοί ήρωες όπως ο Βελλερεφόντης και ο Νίνος.

Ένα κτίριο στην ίδια ακριβώς πλατεία κοσμεύεται με παραστάσεις που δείχνουν τις μάχες των Ελλήνων κατά των Αμαζόνων, μάχες οι οποίες μάλλον είχαν γίνει στην Έφεσο, ή μάχες των Ελλήνων κατά των Κενταύρων ή των θεών κατά των Γιγάντων. Όλες αυτές οι παραστάσεις έχουν ένα κοινό μοτίβο: είναι μάχες ανάμεσα σε εκπροσώπους πολιτισμού (τους Έλληνες και τους θεούς) εναντίον εκπροσώπων της βαρβαρότητας (των Γιγάντων, των Κενταύρων, των Αμαζόνων). Ίσως η μυθολογία σε αυτές τις παραστάσεις να δημιουργήθηκε ακριβώς για να συνδέσουν το παρελθόν με έναν σύγχρονο αγώνα κατά βαρβάρων, κατά των Πάρθων, κατά του μεγάλου εχθρού της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Όλοι οι μεγάλοι σημαντικοί δρόμοι περιβάλλονται από στοές και εδώ υπάρχουν διάφορα μικρά ιερά. Προχωρώντας στην επόμενη μεγάλη πλατεία, τη λεγόμενη «αγορά» της πόλης, θα δούμε τον τάφο του σημαντικότερου πολιτικού της Αφροδισιάδας τον 1ο π.Χ. αιώνα, του Γάιου Ιουλίου Ζωίλου. Το ταφικό αυτό μνημείο είναι κοσμημένο με γλυπτές παραστάσεις που υπαινίσσονται τον βίο και τις πράξεις του Ζωίλου ως πολιτικού ηγέτη και ευεργέτη, του άνδρα που κατόρθωσε χάρη στην προσωπική του σχέση με τον Οκταβιανό –τον μετέπειτα αυτοκράτορα Αύγουστο– να παραχωρηθεί στην Αφροδισιάδα το ζηλευτό καθεστώς της ελεύθερης, αυτόνομης, άσυλης και αφορολόγητης πόλης. Και αυτό το επιτύμβιο μνημείο παρέχει ιστορικές πληροφορίες για την ιστορική εποχή, την κρίσιμη ιστορική εποχή στο τέλος του 1ου π.Χ. αιώνα που η Αφροδισιάδα αρχίζει να αναδεικνύεται σε μεγάλη σημαντική πόλη.

Κοντά στην αγορά βρίσκεται το θέατρο. Και στο θέατρο ένας αρχαίος επισκέπτης ή ένας πολίτης της Αφροδισιάδας παίρνει πληροφορίες όχι για την τοπική ιστορία, αλλά για τη γενικότερη ιστορία και τη μυθολογία της Ελλάδας. Ομηριστές, δηλαδή μίμοι, ντυμένοι σαν τους ομηρικούς ήρωες παρουσίαζαν σκηνές από την Ιλιάδα π.χ. μάχες ομηρικών ηρώων. Γνωρίζουμε ότι τέτοιες παραστάσεις «ομηριστών» γίνονταν στο θέατρο της Αφροδισιάδας διότι ένα από τα καμαρίνια, τα οποία σώζονται πίσω από τη σκηνή του θεάτρου, είναι το καμαρίνι ακριβώς ενός τέτοιου «ομηριστή». Άλλοι μίμοι, δηλαδή παντομίμοι χορευτές οι οποίοι με τον χορό τους μιμούνταν διάφορες πράξεις, παρουσίαζαν εκεί άλλους μύθους. Επομένως και το θέατρο, όχι μόνο με την παράσταση τραγωδιών αλλά και με την παράσταση μιμικών χορών και άλλες παντομίμες, αποτελούσε μια πηγή πληροφοριών για τη μυθολογία.

Ο διάδρομος ο οποίος οδηγεί προς το θέατρο είναι όλος καλυμμένος με κείμενα. Αν κανένας μπει στον κόπο να κοιτάξει αυτά τα κείμενα προσεκτικότερα (και στην αρχαιότητα ίσως τα κείμενα αυτά να μην τα διάβαζε ένας περαστικός, αλλά να του τα διάβαζαν, δηλαδή να διαβάζονταν σε επίσημες εκδηλώσεις), διαπιστώνουμε ότι αυτά τα κείμενα αποτελούν ένα είδος ιστορικού μνημείου των βασικών ιστορικών σταθμών της Αφροδισιάδας. Είναι γράμματα Ρωμαίων αυτοκρατόρων, στρατηγών, βασιλέων, σημαντικών προσωπικοτήτων προς την Αφροδισιάδα, τα οποία εξηγούν γιατί η Αφροδισιάδα απέκτησε μια σειρά από σημαντικά προνόμια.

Ένα από αυτά τα κείμενα που είναι γραμμένο ακριβώς στη σκηνή του θεάτρου, το βλέπει δηλαδή ο θεατής από τη σκηνή, είναι και το πιο δραματικό κείμενο⁶, το οποίο περιγράφει πως το 88 π.Χ. οι Αφροδισιείς αποφάσισαν να συμμαχήσουν με τους Ρωμαίους στον πόλεμο κατά του Μιθριδάτη. Και τελειώνει αυτό το κείμενο με μια δραματική φράση, ότι «προτιμούμε να πεθάνουμε παρά να ζήσουμε μακριά από την ηγεμονία των Ρωμαίων». Και αυτά τα κείμενα παρέχουν σχετικές πληροφορίες. Θα σας διαβάσω απόσπασμα από ένα από αυτά που είναι μία επιστολή του Αυγούστου προς τη Σάμο, όχι προς

την Αφροδισιάδα αλλά προς τη Σάμο, όπου ο Οκταβιανός/Αύγουστος εξηγεί για ποιον λόγο δεν δίνει το προνόμιο της ελευθερίας, της ανεξαρτησίας στη Σάμο. Αυτό το κείμενο δεν δημοσιεύτηκε στη Σάμο, δημοσιεύτηκε στην Αφροδισιάδα, διότι οι Αφροδισιείς ήταν περήφανοι για την απάντηση του Οκταβιανού, ενώ οι Σαμιώτες φυσικά δεν ήταν διότι η απάντηση που πήραν ήταν «δεν σας δίνω την ελευθερία σας».

Γράφει λοιπόν ο Οκταβιανός/Αύγουστος⁷:

Είμαι ευνοϊκά διατεθειμένος απέναντί σας και θα ήθελα να κάνω χάρη στη γυναίκα μου που με ζήλο υποστηρίζει το αίτημά σας –η σύζυγος του Οκταβιανού είχε ιδιαίτερες σχέσεις με τη Σάμο–, αλλά όχι όταν θα πρέπει γι' αυτό να εγκαταλείψω τις αρχές μου. Δεν είναι ότι φοβάμαι μήπως χάσω τα χρήματα που πληρώνετε ως φόρο, αλλά δεν θέλω να δώσω σε κανένα τα πολυτιμότερα προνόμια χωρίς εύλογη αιτία.

Και σε αυτή την επιστολή εξηγεί ποια είναι μια εύλογη αιτία:

Μπορείτε και μόνοι σας να δείτε ότι σε καμιά κοινότητα δεν έχω παραχωρήσει το προνόμιο της ελευθερίας, εκτός από την Αφροδισιάδα, εκτός από τους Αφροδισιείς, που παίρνοντας το μέρος μου στον πόλεμο είδαν την πόλη τους να πέφτει στον εχθρό.

Αυτό το κείμενο θύμιζε στους Αφροδισιείς και τη θυσία την οποία είχαν υποστεί το 40-39 π.Χ. όταν, επειδή ήταν σύμμαχοι του Οκταβιανού, κατελήφθη η πόλη τους από τον Λαβηνό και παρθικά στρατεύματα, ακριβώς επειδή έμειναν πιστοί σύμμαχοι. Αλλά τους θύμιζε επίσης και την περηφάνια ότι, ακριβώς λόγω της θυσίας τους, είχαν το προνόμιο της ελευθερίας και της αφορολογησίας. Μια άλλη επιστολή του Οκταβιανού ζητάει από τους Εφεσίους να επιστρέψουν στην Αφροδισιάδα ένα άγαλμα του Έρωτα που είχε αφιερώσει ο Καίσαρας, ο θετός πατέρας του, στους Αφροδισιείς και το είχε λεηλατήσει ο στρατός του Λαβηνού και μετά αφιερώσει στο Αρτεμίσιο της Εφέσου.

Βλέπουμε λοιπόν πως ένας τέτοιος τοίχος καλυμμένος από επιγραφές αποτελεί κατά κάποιον τρόπο και ένα ιστοριογραφικό κείμενο. Διότι αυτά τα κείμενα έχουν επιλεγεί για να γραφούν ως έγγραφα τα οποία τεκμηριώνουν την ιστορία της Αφροδισιάδας.

Συνεχίζοντας τον περίπατό μας στην Αφροδισιάδα θα δούμε ένα άλλο μεγάλο εντυπωσιακό κτίριο με ένα πρόπυλο το οποίο οδηγεί σε έναν δρόμο. Στο τέλος του δρόμου είναι ο Ναός των Αυτοκρατόρων, και δεξιά και αριστερά υπάρχουν στοές, τριώροφες στοές, οι οποίες είναι εντελώς καλυμμένες με ανάγλυφες παραστάσεις. Υπάρχουν 190 πλάκες με τέτοιες παραστάσεις, 45 από αυτές είναι μυθολογικές παραστάσεις που δείχνουν τόσο γενικούς μύθους, π.χ. τον Ηρακλή να απελευθερώνει τον Προμηθέα, αλλά και μύθους που συνδέονται άμεσα με την ιστορία και τη μυθολογία της Αφροδισιάδας. Βλέπουμε μια παράσταση του Αινεία να φεύγει από το Ίλιον. Τι σχέση έχει ο Αινείας με την Αφροδισιάδα; Ο Αινείας είναι γιος της Αφροδίτης, επομένως, ως ο δημιουργός της Ρώμης, ο Αινείας αποτελεί κατά κάποιον τρόπο έναν συγγενή της Αφροδισιάδας, διότι η μητέρα του είναι η πατρογονική θεά της Αφροδισιάδας.

Βλέπουμε πάλι παράσταση του Βελλερεφόντη, ο οποίος θεωρείται μυθικός ιδρυτής της Αφροδισιάδας. Αλλά και παραστάσεις που δεν έχουν καμιά σχέση με την Αφροδισιάδα, όπως παράσταση του Αχιλλέα και της αμαζόνας Πενθεσίλειας. Άλλα τέτοια ανάγλυφα δείχνουν την πρόσφατη ιστορία, τις κατακτήσεις των Ρωμαίων. Είναι αγάλματα που εικονίζουν π.χ. τον αυτοκράτορα Κλαύδιο να κατακτά τη Βρετανία. Βλέπουμε πάλι πως εδώ, όχι κείμενα αλλά εικόνες, συνεχώς δημιουργούν και διαφυλάσσουν τη μνήμη και στο απώτατο παρελθόν, το μυθολογικό παρελθόν, αλλά και το πρόσφατο παρελθόν. Σε αυτούς τους χώρους –δεν ξέρουμε ακριβώς πού– υπάρχουν επίσης αγάλματα του Βελλερεφόντη, που όπως είπαμε είναι κτίστης της Αφροδισιάδας, του Αινεία, που η ύπαρξή του τεκμηριώνει τη σχέση συγγένειας και φιλίας ανάμεσα στην Αφροδισιάδα και τη Ρώμη.

Αλλά αυτές δεν είναι οι μόνες πηγές πληροφοριών. Οι επισκέπτες μιας πόλης και οι κάτοικοι αντλούσαν πληροφορίες από διαλέξεις ιστορικών, από ύμνους τους οποίους έψελναν οι νέοι (αγόρια και κορίτσια) στις θρησκευτικές τελετές, από θεατρικές παραστάσεις που είχαν πάντοτε ως θέμα τους τη μυθολογία. Αλλά, αντλούσαν πληροφορίες και από τιμητικές επιγραφές. Σας δίνω πάλι μερικά παραδείγματα: Ο κατάλογος των ετήσιων αρχόντων της Τήνου τον 3ο π.Χ. αιώνα δεν δίνει μόνο τα ονόματα αυτών των αξιωματούχων, αλλά δίπλα στο όνομά τους γράφει και πληροφορίες. Αυτός ο κατάλογος, δίνει και πληροφορίες για σημαντικά γεγονότα κατά τη διάρκεια της θητείας τους. Παραδείγματος χάρη μία πληροφορία σε έναν από αυτούς του καταλόγους είναι⁸:

Κατά τη διάρκεια της θητείας –**αυτών των αρχόντων**– υπήρξε υγεία. Επίσης διαφύλαξαν την ομόνοια. Όταν κάποιοι άνδρες παρατήρησαν εκείνους που μας επιτέθηκαν και είχαν αναρριχηθεί στα τείχη και καταλάβει την κάτω πόλη, ο Ονησάς και οι φρουροί παρατάχθηκαν μέσα στην πόλη και με τη δύναμή τους απώθησαν τους εχθρούς.

Βλέπουμε σε αυτό το παράδειγμα πως μια επιγραφή, ένας απλός κατάλογος αρχόντων περιέχει σημαντικές ιστορικές πληροφορίες.

Μια άλλη πηγή πληροφοριών είναι ιστοριογραφικά κείμενα που αντί να είναι μόνο γραμμένα σε κάποιον πάπυρο ή μια περγαμνή, είναι αντιγραμμένα και πάνω στην πέτρα. Το πιο φημισμένο από αυτά είναι το λεγόμενο Πάριο Χρονικό⁹ από την Πάρο –σήμερα βρίσκεται στο μουσείο της Οξφόρδης– που είναι ένας κατάλογος των σημαντικότερων γεγονότων της ελληνικής ιστορίας από το 1580 έως το 264 π.Χ. Αυτό το κείμενο παρέχει πληροφορίες π.χ.:

Από τον Λαμιακό Πόλεμο, τον οποίο πολέμησαν οι Αθηναίοι κατά του Αντιπάτρου, και από τη ναυμαχία που πολέμησαν οι Μακεδόνες κατά των Αθηναίων στην Αμοργό, και νίκησαν, πέρασαν 59 χρόνια. Άρχοντας στην Αθήνα ήταν ο τάδε. [...]
Από την κατάληψη της Αθήνας από τον Αντίπατρο κ.λπ. πέρασαν τόσα χρόνια...

Είναι δηλαδή ένας κατάλογος σημαντικών γεγονότων.

Ακριβώς η ύπαρξη τέτοιων επιγραφών σε χώρους προσβάσιμους σε όλους παρείχε, σε όποιον είχε την υπομονή φυσικά να διαβάσει αυτά τα κείμενα, πληροφορίες για την ιστορία. Μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις η τοπική ιστορία μιας πόλης ήταν γραμμένη ακριβώς στον τοίχο δημοσίων κτιρίων. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα, το καλύτερα γνωστό σχετικό παράδειγμα, αλλά δεν πρέπει

να ήταν το μόνο, προέρχεται από την πόλη Μαγνησία του Μαιάνδρου, όπου στα τέλη του 3ου π.Χ. αιώνα, όταν η πόλη αγωνίστηκε να αναγνωριστεί η ασυλία του ιερού της και να αναγνωριστεί ο αγώνας που πραγματοποιούσε για την Άρτεμη Λευκοφρυηνή ως ιερός στεφανηφόρος αγώνας από άλλες πόλεις, κατέγραψε στους τοίχους ενός δημοσίου κτιρίου, μια αφήγηση για το πώς δημιουργήθηκε η πόλη, κατέγραψε χρησμούς του Απόλλωνα οι οποίοι σχετίζονταν με την ιστορία της πόλης, αλλά και άλλα δημόσια έγγραφα τα οποία μαρτυρούσαν τη συμβολή των κατοίκων της Μαγνησίας στην ελληνική ιστορία – στρατεύματα τα οποία είχαν στείλει στους Δελφούς για να υπερασπιστούν τους Δελφούς από την επίθεση των Γαλατών, πως μεσολάβησαν σε έναν εμφύλιο πόλεμο στην Κρήτη κ.ο.κ. Επίσης γνωρίζουμε ότι πολλές φορές γίνονταν σε δημόσιους χώρους ιστορικές διαλέξεις. Σας αναφέρω ως παράδειγμα ένα τιμητικό ψήφισμα των Δελφών για τον ιστορικό Αριστόθεο γύρω στο 150 π.Χ.¹⁰:

Ο Αριστόθεος –γράφει το ψήφισμα–, ο γιος του Νικοθέου, συγγραφέας ιστοριών, ιστοριογράφος, έφτασε στην πόλη μας και συμπεριφέρθηκε κατά την παραμονή του με τρόπο άξιο για το ιερό και την πόλη μας. Παρουσίασε τις πραγματείες του –δηλαδή τα ιστορικά του κείμενα– σε διαλέξεις επί πολλές μέρες και επιπλέον διάβασε εγκώμια για τους Ρωμαίους, τους κοινούς ευεργέτες των Ελλήνων.

Το ιστορικό κείμενο του Αριστόθεου δεν σώζεται, αλλά από τέτοιες πληροφορίες μπορούμε να καταλάβουμε ότι αυτά τα οποία πραγματευόταν στα ιστορικά του κείμενα ήταν η πρόσφατη ιστορία, η ιστορία μάλλον των Μακεδονικών Πολέμων και της σταδιακής διείσδυσης των Ρωμαίων στον ελληνικό χώρο. Στο επόμενο μάθημα θα δούμε άλλους τρόπους με τους οποίους πλάθεται αυτή η ιστορική γνώση πέρα από την ιστοριογραφία.

V1.2.2 Πηγές συλλογικής και πολιτισμικής μνήμης II: Διαλέξεις και ψηφίσματα (33')

<https://youtu.be/8WnGABcwZZY>

απομαγνητοφώνηση Asimonia & ioan & ginath / αντιπαραβολή Mirella & Asimonia

Στην προηγούμενη ενότητα εξήγησα ότι βασική πηγή πληροφοριών κυρίως για την απώτατη ιστορία και τη μυθολογία δεν είναι τόσο τα έργα των ιστορικών, αλλά οι πληροφορίες τις οποίες ένας κοινός κάτοικος μιας αρχαίας πόλης ή ένας επισκέπτης μιας πόλης παίρνει από άλλου είδους πηγές όπως π.χ. επιγραφές και εικόνες.

Συνεχίζω και σε αυτή την ενότητα με ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων πηγών πληροφοριών που βρίσκονται πέρα από τη συστηματική, ως το πούμε επιστημονική, ιστοριογραφία της αρχαιότητας. Ας πάρουμε το παράδειγμα των διπλωματικών επαφών ανάμεσα σε ελληνικές πόλεις, ανάμεσα σε πόλεις και βασιλείς, ή αργότερα ανάμεσα σε ελληνικές πόλεις και τους Ρωμαίους αυτοκράτορες. Αυτές οι διπλωματικές επαφές στην αρχαιότητα, αλλά και σήμερα, περιέχουν πολύ συχνά και ιστορικές αναφορές είτε στις παραδοσιακές φιλικές σχέσεις ανάμεσα σε δύο πόλεις, σε δύο κοινότητες, είτε σε ιστορικά γεγονότα τα οποία έχουν κάποια σχέση με το αντικείμενο που θα συζητηθεί. Σας δίνω ένα παράδειγμα, ένα τιμητικό ψήφισμα των Λαρισαίων για έναν ρήτορα με το

όνομα Βόμβος από την Αλεξάνδρεια Τρωάδα, δηλαδή την Αλεξάνδρεια η οποία βρίσκεται στην περιοχή της Τρωάδας, στη βορειοδυτική Μικρά Ασία. Ο Βόμβος επισκέφθηκε τη Λάρισα γύρω στο 160-150 π.Χ. και έδωσε διάφορες διαλέξεις οι οποίες έφεραν πάλι στη μνήμη των Λαρισαίων διάφορα δεδομένα του μυθολογικού παρελθόντος και της ιστορίας τους. Σας διαβάζω το κείμενο¹¹:

Ο Βόμβος, ο γιος του Αλφειού, Αιολέας από την Αλεξάνδρεια, πέρασε αρκετές μέρες στην πόλη μας και έδωσε πολλές διαλέξεις στο γυμνάσιο με μεγάλη επιτυχία.

Επισημαίνω εδώ τον χώρο στον οποίο δίνονται οι διαλέξεις του Βόμβου: είναι το γυμνάσιο, ο χώρος στον οποίο συχνάζει η νεότητα της πόλης και αυτό έχει μεγάλη σημασία διότι, όπως εξήγησα σε άλλη ενότητα, η πολιτισμική και η συλλογική μνήμη έχουν ιδιαίτερη σημασία για την παιδεία των νέων, για την ένταξή τους στο κοινωνικό σύνολο. Συνεχίζω:

Αναφέρθηκε στις διαλέξεις του στα ένδοξα γεγονότα που συνέβησαν στους Λαρισαίους...

Αυτό το οποίο έκανε ο Βόμβος είναι να αναφερθεί στην ιστορία, ο τρόπος όμως που οι Λαρισαίοι εκφράζουν την ιστορία τους δεν είναι «αναφέρθηκε στα γεγονότα» αλλά «αναφέρθηκε στα ένδοξα γεγονότα» – τοῖς γεννημένοις ένδόξοις Λαρισαίοις, στα ένδοξα γεγονότα που συνέβησαν στους Λαρισαίους. Η αναφορά σε ένδοξα γεγονότα μάς δείχνει με τον πιο άμεσο τρόπο ότι η παρουσίαση του Βόμβου δεν ήταν μια συστηματική παρουσίαση της ιστορίας, ήταν μια επιλεκτική παρουσίαση της ιστορίας. Από το σύνολο της ιστορίας της Λάρισας επέλεξε εκείνα τα στοιχεία τα οποία είχαν σχέση με σημαντικά γεγονότα που αύξαναν τη δόξα των Λαρισαίων. Συνεχίζω τη μετάφραση:

...αυξάνοντας την εύνοια και τη φιλία ανάμεσα στις δύο πόλεις.

Και αυτό έχει σημασία: η ιστορική πραγματεία του Βόμβου δεν ήταν μόνο μία ιστορική πραγματεία που κολάκευε τους Λαρισαίους αλλά είχε και συγκεκριμένο στόχο. Ο συγκεκριμένος στόχος ήταν να αυξήσει την εύνοια και τη φιλία ανάμεσα στις δύο πόλεις. Συνεχίζω το κείμενο:

Και θύμισε τα «φιλάνθρωπα» –λέει το αρχαίο κείμενο, δηλ. πράξεις ευεργεσίας και προνόμια– που συνδέουν τους Αιολούς και τους Λαρισαίους.

Η αποστολή του Βόμβου στη Λάρισα ήταν μια αποστολή μνήμης, από κάποια πλευρά, μια αποστολή για την «ανανέωση της ιστορικής μνήμης», των μυθολογικών και ιστορικών παραδόσεων με συγκεκριμένους πολιτικούς στόχους αλλά και με πολύ επιλεκτική αναφορά σε γεγονότα. Βλέπουμε με αυτό το παράδειγμα, ένα ανάμεσα σε πολλά, πώς ο τρόπος με τον οποίο καλλιεργείται η ιστορική μνήμη, η πολιτισμική μνήμη και η συλλογική μνήμη στις ελληνιστικές πόλεις και αργότερα στις πόλεις των ανατολικών επαρχιών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας είναι ένας τρόπος ο οποίος δημιουργεί συγκεκριμένο τύπο μνήμης. Δεν είναι η μνήμη την οποία καλλιεργεί ο ιστορικός ο οποίος, αν ακολουθεί τις συμβουλές ενός Πολύβιου ή ενός Θουκυδίδη, θα προσπαθήσει συστηματικά να καλύψει όλο το εύρος των γεγονότων.

Η σημασία της ιστορίας για την εδραίωση προνομίων ή την καλλιέργεια διπλωματικών σχέσεων συνεχίζεται. Και αργότερα, παραδείγματος χάρη μία πόλη της Λυκίας, τα Κίβυρα, έγινε μέλος του Πανελληνίου, ενός συμβουλίου που είχε ιδρύσει ο Αδριανός το 126 μ.Χ., αφού πρώτα απέδειξε ότι είναι άποικος της Αθήνας και της Σπάρτης. Πώς μία πόλη είναι δυνατόν να είναι ταυτόχρονα αποικία και της Αθήνας και της Σπάρτης; Αυτό... μη με ρωτάτε, θα είχαν κάποιες δυσκολίες οι Κιβυράδες να το εξηγήσουν, αλλά τα κατάφεραν. Αλλά αυτό το οποίο έχει σημασία είναι ότι για να το κάνουν αυτό πρέπει να παρουσίασαν ιστορικές πραγματείες.

Οι διπλωματικές επαφές επομένως στην αρχαιότητα είναι διπλωματικές επαφές που έχουν πολλά ιστορικά στοιχεία και αυτό είναι ένα θέμα στο οποίο θα αναφερθώ σε ένα άλλο μάθημα, στο οποίο εξετάζω τη χρήση της ιστορίας ως επιχείρημα.

Ας δούμε ένα άλλο παράδειγμα. Αυτή τη φορά αφορά στην τοπική ιστορία. Είναι το τιμητικό ψήφισμα για τον ιστορικό Συρίσκο, από την Ταυρική Χερσόνησο, τη σημερινή Σεβαστούπολη. Χρονολογείται στον 3ο π.Χ. αιώνα. Το κείμενο λέει τα εξής¹²:

Ο Συρίσκος, γιος του Ηρακλείδη, κατέγραψε με φιλοπονία τις επιφάνειες της Παρθένου, δηλαδή τα θαύματα της τοπικής θεότητας, και το σημαντικό: και τις ανέγνωσε δημόσια.

Το να καταγράψει ο Συρίσκος τα θαύματα της τοπικής θεάς δεν αρκεί. Συλλογική μνήμη καλλιέργει όχι με το να τα γράψει αλλά με το να τα αναγνώσει δημόσια, δηλαδή να δώσει διαλέξεις στις οποίες παρουσίασε αυτό το υλικό. Συνεχίζω:

Επίσης διηγήθηκε τα γεγονότα που αφορούν στους βασιλείς του Βοσπόρου και διηγήθηκε τις προσφορές μας σε άλλες πόλεις με ευνοϊκό τρόπο για τον λαό μας.

Αυτό το οποίο έχει σημασία, αυτό που εκτιμούν οι κάτοικοι της Ταυρικής Χερσονήσου, δεν είναι το γεγονός ότι ο Συρίσκος ήταν απλώς φιλόπonos, δηλαδή μάζεψε όλες τις ιστορικές πληροφορίες που μπορούσε να βρει, αλλά αυτό το οποίο έχει σημασία είναι ότι τις παρουσίασε με «ευνοϊκό τρόπο για τον λαό μας». Και η απόφαση είναι – συνεχίζω:

Να τιμηθεί αντάξια, να αποφασίσουν η βουλή και η συνέλευση να επαινεθεί για τα παραπάνω. Οι αξιωματούχοι να τον στεφανώνουν με χρυσό στεφάνι κατά τη γιορτή των Διονυσίων –κάθε χρονιά δηλαδή–, την 21η ημέρα, κάνοντας την παρακάτω αναγγελία:

Ο λαός στεφανώνει τον Συρίσκο, γιο του Ηρακλείδη, επειδή κατέγραψε τις επιφάνειες της Παρθένου και συνέταξε ιστορική αφήγηση των ευεργεσιών μας προς τους βασιλείς και τις πόλεις αληθινά και με τρόπο ευνοϊκό προς τον λαό μας.

Εδώ αναφέρεται και η αληθοφάνεια της παρουσίασης αυτού του υλικού, αλλά πάλι τονίζεται το γεγονός ότι ο Συρίσκος παρουσίασε αυτό το υλικό με ευνοϊκό τρόπο.

Περιττό να σας πω ότι δεν γνωρίζω κανέναν ιστορικό στη νεότερη Ελλάδα ο οποίος να έχει τιμηθεί με ανάλογο τρόπο για τη σύνταξη ενός ιστορικού κειμένου και ίσως να είναι και καλό αυτό διότι

τουλάχιστον έτσι θα διατηρείται η ανεξαρτησία του ιστορικού από έναν υπερβολικό τοπικό πατριωτισμό.

Τα κείμενα που διάβασα προηγουμένως δείχνουν τη σημασία που έχει η προφορικότητα στη μετάδοση πληροφοριών που συνιστούν πολιτισμική και συλλογική μνήμη. Πάλι αυτό είναι κάτι γνωστό και από τη δική μας εποχή, αν και πολλές φορές δεν δίνουμε ιδιαίτερη σημασία στο βάρος και την επίδραση που έχουν τέτοιες προφορικές πληροφορίες, πληροφορίες οι οποίες πολλές φορές ανταλλάσσονται ακόμα και σε μία συζήτηση φίλων, ή πληροφορίες που δίδονται σκόρπια στην τηλεόραση, ακόμα και μία συζήτηση με έναν οδηγό ταξί. Η προφορικότητα έχει τεράστια σημασία φυσικά σε μία κοινωνία όπου η πρόσβαση στο γραπτό κείμενο περιορίζεται, για διάφορους λόγους που σχετίζονται με την ύπαρξη αναλφαβητισμού κ.λπ., σε έναν σχετικά περιορισμένο αριθμό ατόμων.

Σας δίνω ένα άλλο παράδειγμα που δείχνει ακριβώς αυτή τη σημασία της προφορικότητας για την πολιτισμική μνήμη. Αυτό το παράδειγμα προέρχεται από την πόλη Μαρώνεια της Θράκης, η οποία στα μέσα του 1ου μ.Χ. αιώνα διεκδίκησε με επιτυχία το δικαίωμα της ελευθερίας, δηλαδή να θεωρηθεί ελεύθερη πόλη, που σημαίνει ότι δεν θα πληρώνει φόρους στους Ρωμαίους, στέλνοντας μια πρεσβεία στον αυτοκράτορα Κλαύδιο, ανάμεσα στο 41 και το 54 μ.Χ. Αυτό το κείμενο, το οποίο θα σας διαβάσω, είναι ένα ψήφισμα το οποίο αναφέρεται ακριβώς στις διπλωματικές προσπάθειες των Μαρωνιτών να εξασφαλίσουν αυτό το δικαίωμα, δείχνει έμμεσα τη σημασία που έχουν συζητήσεις για την ιστορία της πόλης. Το κείμενο λέει τα εξής¹³:

Στείλαμε πρεσβεία (στον αυτοκράτορα) και φανερώσαμε τη στάση της πόλης μας απέναντι στον δήμο των Ρωμαίων και τις κακοτυχίες που ο δήμος των Μαρωνιτών υπέστη εξαιτίας της φιλίας του προς τους Ρωμαίους.

Ήδη αν είχαμε μόνο αυτό το κομμάτι θα βλέπαμε ότι έχουμε μια προφορική μετάδοση πληροφοριών, αυτή τη φορά από τη Μαρώνεια προς τον Ρωμαίο αυτοκράτορα. Αυτή η προφορική μετάδοση πληροφοριών προϋποθέτει όμως ότι κάποιος συνέταξε ένα κείμενο, μάζεψε πληροφορίες, τις έθεσε σε μία λογική σειρά ώστε οι πρεσβευτές να τις παρουσιάσουν στον αυτοκράτορα. Μια τέτοια διπλωματική αποστολή, επομένως, προϋποθέτει κάποια ιστοριοδιφική ή ιστοριογραφική εργασία. Όμως, στην περίπτωση αυτή, το κείμενο μας δίνει και πληροφορίες πολύ συγκεκριμένες για το τι ήταν αυτό το οποίο παρουσίασαν οι Μαρωνίτες στον αυτοκράτορα.

Συνεχίζω:

Ο δήμος των Μαρωνιτών έγινε φίλος και σύμμαχός τους αμέσως μόλις δημιουργήθηκε η ηγεμονία τους και μετά άντεξε να δει την πλήρη καταστροφή μιας πόλης με περίμετρο 60 σταδίων –περίπου 10 χιλιομέτρων–, τον χαμό των παιδιών του, λεηλασίες, αιχμαλωσίες και όλες τις άλλες επιμέρους συμφορές, για να μην παραβεί κάποιες από τις συμβατικές υποχρεώσεις του απέναντι στους Ρωμαίους.

Εδώ σε αυτές τις λίγες φράσεις, που είναι γεμάτες συναίσθημα, οι Μαρωνίτες παρουσιάζουν την επιτομή των σημαντικότερων δεδομένων που αφορούν στις σχέσεις τους με τους Ρωμαίους. Ισχυρίζονται ότι έγιναν σύμμαχοι των Ρωμαίων αμέσως μόλις δημιουργήθηκε η ηγεμονία τους.

αυτή η πληροφορία είναι ανακριβής, διότι η ηγεμονία των Ρωμαίων στον ελληνικό κόσμο δημιουργείται ήδη το 196 π.Χ., ενώ οι Μαρωνίτες έγιναν σύμμαχοι των Ρωμαίων το 167 π.Χ. Στη συνέχεια αναφέρεται στην πλήρη καταστροφή της πόλης, μάλλον στους Μιθριδρατικούς Πολέμους, το 88 ή 87 π.Χ.

Βλέπουμε εδώ τη σημασία που έχει η μνήμη ως διεγέρτης συναισθήματος· αυτό το οποίο προσπαθούν οι Μαρωνίτες με την παρουσίαση της συλλογικής τους μνήμης να πετύχουν είναι να προκαλέσουν το αίσθημα της ευγνωμοσύνης στον Ρωμαίο αυτοκράτορα, ώστε να αναγνωρίσει τι οφείλει η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στους Μαρωνίτες και να τους αναγνωρίσει αυτό το δικαίωμα της ελευθερίας. Αλλά οι ίδιοι οι Μαρωνίτες, στις συζητήσεις που θα είχαν στην Εκκλησία του Δήμου αλλά και σε ιδιωτικές συζητήσεις όταν προετοιμαζόταν αυτή η πρεσβεία, αισθάνθηκαν το συναίσθημα της θλίψης για τις τότε καταστροφές, της οργής απέναντι στους εχθρούς τους, αλλά και της περηφάνιας για το γεγονός ότι θυσιάστηκαν για να μείνουν πιστοί σύμμαχοι των Ρωμαίων. Το κείμενο συνεχίζει:

Για τον λόγο αυτό κρίθηκε, από τη σύγκλητο με συγκλητικά δόγματα, άξιος να γίνει σύμμαχος και φίλος και να συνδεθεί (με τους Ρωμαίους) με συνθήκη και σπονδές. Έλαβε επίσης το δικαίωμα της ελευθερίας και νόμους και όλα τα άλλα προνόμια που δηλώνονται στα δόγματα της συγκλήτου και τις αποκρίσεις των αυτοκρατόρων. Και ο αυτοκράτορας αποκρίθηκε ότι μια τέτοια πόλη αξίζει να κοσμηθεί με αιώνια χάρη και κανένα από τα προνόμιά της να μη μειωθεί.

Η πρεσβεία των Μαρωνιτών ήταν επιτυχημένη. Το ενδιαφέρον είναι ότι το ψήφισμα αυτό, που περιέχει την απάντηση του αυτοκράτορα, καταγράφεται. Με το να καταγράφεται αυτό το ψήφισμα, που είχε μια πολύ περιορισμένη χρονικά ισχύ (είναι ένα ψήφισμα που αφορά συγκεκριμένη πράξη), γίνεται και αιώνιο μνημείο της απάντησης του αυτοκράτορα. Γίνεται ένα μέσο μέσα από το οποίο και οι επόμενες γενιές, όταν θα διαβάσουν αυτό το ψήφισμα, θα θυμούνται τις θυσίες των Μαρωνιτών αλλά θα θυμούνται με περηφάνια και το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας δέχθηκε να αναγνωρίσει τα δικαιώματά τους. Βλέπουμε πάλι σε αυτό το παράδειγμα τη σημασία που έχει η προφορικότητα, η προφορική συζήτηση για τη μετάδοση ιστορικής γνώσης, αλλά μετά πώς το προφορικό γίνεται γραπτό. Οι προφορικές συζητήσεις, οι προφορικές διαπραγματεύσεις που γίνονται ανάμεσα στους πρεσβευτές και στον αυτοκράτορα, γίνονται γραπτό κείμενο, όχι εκτενές γραπτό κείμενο, αλλά ως περίληψη αυτών τα οποία διαμείφθηκαν ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τους πρεσβευτές. Και με το να γίνει γραπτό κείμενο είναι ένα κείμενο το οποίο ακόμα και σήμερα, τον 21ο αιώνα, μας θυμίζει το γεγονός ότι οι Μαρωνίτες είχαν συνείδηση της προσφοράς τους απέναντι στους Ρωμαίους και οι Ρωμαίοι το αναγνώρισαν.

Βλέπουμε τη δύναμη την οποία έχει το γραπτό κείμενο μέσα από τους αιώνες να δημιουργεί μνήμη. Πάλι όμως η μνήμη την οποία δημιουργεί αυτό το κείμενο είναι μνήμη επιλεκτική, δεν είναι μια συστηματική αναφορά στην ιστορία της Μαρωνίας και είναι μια μνήμη η οποία περιέχει και ανακρίβειες. Οι Μαρωνίτες δεν έγιναν σύμμαχοι των Ρωμαίων από την αρχή της διείσδυσης των Ρωμαίων στον ελληνικό χώρο, αλλά 30 χρόνια αργότερα. Διαφορετικά το παρουσιάζουν. Αλλά και πολλές φορές οι πηγές τις οποίες έχουμε από την αρχαιότητα δεν μας λένε τα πραγματικά στοιχεία, αλλά είναι διαστρεβλωμένες. Βλέπουμε επομένως πώς ένα γραπτό κείμενο δημιουργεί, παράγει

μνήμη· αυτό είναι ένα φαινόμενο το οποίο χαρακτηρίζω ως μνημοποιητική και θα μας απασχολήσει και στη συνέχεια.

Εκτός όμως από τα γραπτά κείμενα και τα προφορικά κείμενα, μεγάλη σημασία για τη διαμόρφωση μνήμης και, μέσω της μνήμης, στη διαμόρφωση συναισθήματος και ταυτότητας, έχει και η εικόνα. Ένα πάρα πολύ ωραίο παράδειγμα για το πώς γίνεται αυτό μας δίνει μία βάση αγάλματος από την πόλη Ακραιφία της Βοιωτίας, του αγάλματος ενός τοπικού ήρωα, ενός στρατηγού, του Εύγνωτου, ο οποίος σκοτώθηκε σε μια μάχη πολεμώντας ενάντια στον ελληνιστικό βασιλιά Δημήτριο τον Πολιορκητή γύρω στο 291 π.Χ. Το κείμενο αυτό είναι ένα επίγραμμα, ένα τιμητικό επιτύμβιο επίγραμμα (δεν είναι γραμμένο πάνω στον τάφο, αλλά μετά τον θάνατο του Εύγνωτου για να τον τιμήσει για τον ηρωικό του θάνατο), είναι ένα τιμητικό επίγραμμα το οποίο πολύ σύντομα παρουσιάζει τη θυσία του Ευγνώτου, ο οποίος παριστάνεται σε άγαλμα έφιππος ακριβώς όπως ήταν όταν επιτέθηκε στους εχθρούς για να υπερασπιστεί την πατρίδα του. Σας διαβάζω το κείμενο και θα το σχολιάσω διότι είναι ένα κείμενο το οποίο έχει μεγάλη σημασία για να καταλάβουμε πώς τέτοια κείμενα λειτουργούν μέσα σε μια κοινότητα¹⁴:

Έτσι ήταν ο Εύγνωτος όταν έσπευσε στη μάχη ενάντια στους αμέτρητους πολεμιστές του βασιλιά δίνοντας θάρρος στον βοιωτικό στρατό σε μια μάχη εναντίον ισχυρότερου αντιπάλου. Κι όμως δεν μπόρεσε να διώξει τα χάλκινα σύννεφα πάνω από τον Ογχηστό. Νικήθηκε ανάμεσα στα σπασμένα κοντάρια, πατέρα Δία, αλλά το θάρρος του δεν έσπασε. Δεκαοκτώ φορές επιτέθηκε με το ιππικό και δεν του φάνηκε όμορφο να συνεχίσει να ζει. Αφαίρεσε τον θώρακά του κι έπεσε με ανδρεία στο ξίφος του, όπως είναι η συνήθεια των γενναίων στρατηγών – δηλαδή αυτοκτόνησε. Έχοντας χύσει αίμα ελεύθερο παρέδωσαν το σώμα του οι εχθροί χωρίς να του αφαιρέσουν τα όπλα, για να ταφεί στους τάφους των προγόνων. Και τώρα ο βράχος της Ακραιφίας τον έχει, χάλκινο άγαλμα, δώρο της θυγατέρας και της γυναίκας του. Έτσι κι εσείς, νέοι άνδρες, να γίνετε ένδοξοι πολεμιστές· έτσι να γίνετε ανδρείοι, σώζοντας τις πόλεις των πατέρων.

Ας το δούμε αυτό το κείμενο κάπως πιο προσεκτικά. Καταρχήν μας δίνει πάλι μια επιλεκτική εκδοχή της μάχης. Είναι μια μάχη την οποία έχασε ο Εύγνωτος και μην αντέχοντας το όνειδος της ήττας προτιμά να αυτοκτονήσει στο πεδίο της μάχης παρά να παραδοθεί στους εχθρούς. Οι εχθροί τον τιμούν επιστρέφοντας το σώμα του στην πόλη. Το επίγραμμα αυτό είναι η μόνη λεπτομερής πληροφορία την οποία έχουμε για αυτήν τη μάχη. Δεκαοκτώ επιθέσεις –τέτοιες πληροφορίες σπάνια σώζονται για τον τρόπο με τον οποίο πολεμούν ιππείς–, δεκαοκτώ επελάσεις έκανε ο Εύγνωτος πριν εγκαταλείψει και την ελπίδα για νίκη στη μάχη αλλά και τη ζωή. Το δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο είναι το γεγονός ότι ακόμα και μέσα σε αυτή την ήττα οι συμπατριώτες του Εύγνωτου αναγνωρίζουν μια νίκη, μια ηθική νίκη: είναι το γεγονός ότι οι εχθροί του δεν σκύλευσαν το σώμα του, αλλά το παρέδωσαν με τα όπλα του για ταφή. Το επόμενο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ποιος πληρώνει για τα έξοδα αυτού του αγάλματος. Αυτό είναι ένα άγαλμα το οποίο στήνεται σε έναν δημόσιο χώρο, κοντά στον βωμό του Διός στην Ακραιφία (ενός Δία ο οποίος λατρεύεται με το επώνυμο «Σωτήρας» αργότερα), είναι ένα άγαλμα το οποίο κοσμεί έναν δημόσιο χώρο, αλλά δεν είναι ένα άγαλμα τα έξοδα του οποίου τα έχει πληρώσει η πόλη. Τα έξοδα τα πληρώνουν η γυναίκα –η χήρα δηλαδή του Ευγνώτου– και η κόρη του, διότι με τον τρόπο αυτό τιμούν και ένα αγαπημένο πρόσωπο αλλά προβάλλουν και τη δόξα της

οικογένειας. Αυτό είναι ένα στοιχείο το οποίο θα δούμε και στη συνέχεια, δηλαδή τη σημασία την οποία έχει η οικογενειακή παράδοση και ο οικογενειακός παράγοντας στη δημιουργία συλλογικής μνήμης σε μια πόλη. Και το τελευταίο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι το επίγραμμα αυτό στο τέλος απευθύνεται στους νέους. Απευθύνεται στους νέους δείχνοντάς τους αυτό το άγαλμα και τους λέει: έτσι και εσείς να γίνετε πολεμιστές, έτσι να γίνετε ανδρείοι σώζοντας τις πόλεις των πατέρων. Και εδώ βλέπουμε πάλι σε ένα μόνο παράδειγμα πώς συμπιπτουν όλοι αυτοί οι παράγοντες τους οποίους προσπαθώ να αναλύσω σε αυτά τα μαθήματα:

- Η προσοχή: βλέπεις το άγαλμα και αμέσως στρέφεται η προσοχή σου προς αυτό το μνημείο.
- Η μνήμη: η περιγραφή του θανάτου του Ευγνώτου.
- Το συναίσθημα: της θλίψης για τον θάνατό του αλλά και της περηφάνιας για την προσφορά του, της ευγνωμοσύνης.
- Και πώς η προσοχή, η μνήμη και το συναίσθημα καταλήγουν να γίνουν στάση ζωής, καταλήγουν να γίνουν αξία, μια αξία η οποία μεταδίδεται στη νεότερη γενιά καλώντας τους νέους να κοιτάζουν αυτό το άγαλμα, να διαβάζουν αυτή την επιγραφή και να υιοθετούν μια συγκεκριμένη πατριωτική στάση ζωής.

Αυτό το άγαλμα είχε πραγματικά αυτή τη λειτουργία, διότι βλέπουμε ότι από το 190 π.Χ., δηλαδή 100 χρόνια μετά τον θάνατο του Ευγνώτου, έως το 140 π.Χ., δηλαδή ακόμα και 100-150 χρόνια μετά τον θάνατό του θυμόντουσαν αυτή την πράξη. Σε αυτή τη βάση του αγάλματος γράφονταν τα ονόματα των νεοσυλλέκτων της Ακραιφίας. Από το γεγονός ότι εκεί γράφονται τα ονόματά τους μπορούμε να συμπεράνουμε ότι εκεί θα γινόταν και η τελετή της ορκωμοσίας των νεοσυλλέκτων, όταν ως έφηβοι έπαιρναν τον όρκο του εφήβου και αργότερα τον όρκο του πολίτη. Το άγαλμα του Ευγνώτου είχε γίνει για την Ακραιφία ένας χώρος μνήμης αλλά και χώρος διέγερσης πατριωτικού συναισθήματος. Και βλέπουμε και εδώ τη σημασία που έχει αυτή η αλληλουχία –όπως είπα– προσοχής, μνήμης, συναισθήματος και στάσης ζωής αλλά και τη σημασία που έχει η προφορικότητα και η εικόνα για την καλλιέργεια της συλλογικής μνήμης, και αυτή η συλλογική μνήμη –η μνήμη αυτών που γνώριζαν τον Εύγνωτο και γνώριζαν τη μάχη και τη θυσία του–, μεταμορφώνεται 100-150 χρόνια αργότερα σε πολιτισμική μνήμη, η οποία καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο η νεολαία της Ακραιφίας αντιμετωπίζει τις υποχρεώσεις της ως μελλοντικοί πολίτες της πόλης.

Όπως ανέφερα, έχει ιδιαίτερη σημασία η οικογενειακή παράδοση. Και αυτό είναι κάτι το οποίο παρατηρούμε πάρα πολύ και δεν έχει δοθεί αρκετή σημασία και στην έρευνα, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο οι οικογενειακές παραδόσεις διαμορφώνουν τη γενικότερη μνήμη μιας κοινωνίας. Θα ξαναγυρίσω πάλι στην Αφροδισιάδα, η οποία μας απασχόλησε, για να σας δώσω ένα άλλο παράδειγμα, αυτή τη φορά όχι μέσα από τους δημόσιους χώρους της πόλης, αλλά ένα παράδειγμα από τα νεκροταφεία της πόλης, πως και τα νεκροταφεία είναι χώροι μνήμης, φυσικά χώροι συναισθήματος αλλά και χώροι που διαπλάθουν στάση ζωής. Γιατί τα νεκροταφεία φυσικά είναι χώροι μνήμης, άλλωστε το όνομα του τάφου είναι «μνημείον» (το «μνημείον» είναι ο χώρος στον οποίο κατοικεί η μνήμη), φυσικά είναι χώροι διέγερσης του συναισθήματος διότι τους επισκέπτονται τους τάφους οι συγγενείς των νεκρών ακριβώς για να τους θρηνησουν αλλά και για να τους θυμηθούν, αλλά –όπως δείχνει το παράδειγμα το οποίο θα σας δείξω– είναι και χώροι μέσα από τους οποίους

διαπλάθονται παραδόσεις και καλλιεργούνται στάσεις ζωής. Είναι ένα από πάρα πολλά κείμενα που έχουμε από την Αφροδισιάδα και τα οποία περιέχουν βιογραφικές πληροφορίες για τους νεκρούς.

Οι βιογραφικές αυτές πληροφορίες περιέχονταν αρχικά σε τιμητικά ψηφίσματα που, αντί να αναγραφούν σε αγάλματα ή στο κέντρο της πόλης, γράφονταν πάνω στο ταφικό μνημείο. Ήταν δηλαδή ένα είδος βιογραφίας συντεθειμένης από έγγραφα που σχετίζονται με τη ζωή κάποιου ανθρώπου – υπάρχουν πολλά τέτοια παραδείγματα– και δίνουν πληροφορίες. Αλλά μέσω των πληροφοριών αυτών, όπως είπα, καλλιεργούν και τον πατριωτισμό αλλά καλλιεργούν και τις οικογενειακές παραδόσεις. Αυτό το κείμενο σχετίζεται με έναν ανώνυμο –το όνομά του μάλλον είναι Καλλικράτης, αλλά μέσα στο κείμενο δεν σώζεται αλλά με διάφορους άλλους συνδυασμούς μπορούμε να καταλάβουμε ότι πρόκειται για κάποιον Καλλικράτη–, ο οποίος ήταν ένας ήρωας της πόλης του, ή στα χρόνια του Μιθριδάτη ή γύρω στο 50 π.Χ., ως στρατιωτικός, ως αξιωματικός αλλά και ως ευεργέτης της πόλης του. Το ενδιαφέρον με αυτό το κείμενο είναι ότι το έχουμε δύο φορές: την πρώτη φορά όταν πρωτογράφηκε, τη δεύτερη φορά όταν ένας απόγονος του Καλλικράτη δημιούργησε ένα αντίγραφο, ακριβώς για να θυμίσει τη συμβολή της οικογένειάς του στην ιστορία της πόλης. Σας διαβάζω σύντομα το κείμενο¹⁵:

Έσωσε την πατρίδα από πολλούς και μεγάλους κινδύνους, αγωνίστηκε με ανδρεία σε όλους τους πολέμους που αντιμετώπισε η πατρίδα, διαφύλαξε τις οχυρώσεις που του εμπιστεύθηκε η πόλη, τήρησε την εμπιστοσύνη προς όφελος της κοινότητας στις πιο κρίσιμες περιστάσεις, υπηρέτησε σε όλα τα αξιώματα με εντιμότητα και δικαιοσύνη προς το συμφέρον της πόλης, διετέλεσε στεφανηφόρος και γυμνασίαρχος με γενναιοδωρία και απλοχεριά, έγινε ιερέας της Ρώμης, ανέλαβε το αξίωμα του αγορανόμου κατά τη διάρκεια της σοβαρότερης έλλειψης τροφίμων προσφέροντας με δικά του έξοδα φτηνό σιτάρι, υπηρέτησε στα πολεμικά αξιώματα με απεριόριστες αρμοδιότητες, στάλθηκε ως πρεσβευτής στους πολιτικούς ηγέτες στη Ρώμη [...] σε κάθε είδους κινδύνους και επιθέσεις

[...] και αγωνίστηκε εναντίον των εχθρών, φονεύοντας εξήντα απ' αυτούς, ανέλαβε πληθώρα εγγυήσεων για πολλούς, διετέλεσε ιερέας της Εκάτης με ευσέβεια· για τον λόγο αυτό, να του επιτραπεί ταφή στο γυμνάσιο, να του δίνεται τιμητική μερίδα κρέατος από όλες τις δημόσιες θυσίες και να έχει το δικαίωμα να φορά όποτε επιθυμεί τα στεφάνια με τα οποία έχει τιμηθεί.

Θα λέγαμε σήμερα να φοράει όλα τα παράσημά του.

Βλέπουμε ότι αυτό το κείμενο που είναι ένα τιμητικό ψήφισμα για έναν σημαντικό Αφροδισιάα, γίνεται μετά τον θάνατό του και μια περιληπτική βιογραφία· είναι μία περιγραφή της ζωής του και της προσφοράς του. Επειδή η ταφή του νεκρού γίνεται μέσα στο κέντρο της πόλης, κοντά στο Γυμνάσιο – νομίζω ότι ένα κυκλικό μνημείο με μια σαρκοφάγο που βρίσκεται ακόμα στην Αφροδισιάδα κοντά στο βουλευτήριο της πόλης είναι ακριβώς αυτός ο τάφος–, το μνημείο αυτό καλλιεργεί στη συλλογική συνείδηση των Αφροδισιέων την υποχρέωση που έχει η κοινότητα να αισθάνεται ευγνωμοσύνη για αυτόν τον άνθρωπο, αλλά και μέσω της οικογενειακής παράδοσης σε όλη του την οικογένεια. Φυσικά οι τάφοι είναι χώροι τελετουργιών, χώροι επισκέψεων και με τον τρόπο αυτό η μνήμη αυτή διαιώνίζεται. Και όπως είδαμε έχουμε δύο αντίγραφα αυτής της επιγραφής, ακριβώς επειδή κάποιος συγγενής, κάποιος απόγονος του Καλλικράτη, φρόντισε να ξαναγραφεί.

Γενικά είναι ένα διαδεδομένο φαινόμενο το να ξαναγράφονται μερικά πολύ σημαντικά κείμενα. Πάλι η Αφροδισιάδα μας δίνει σχετικά παραδείγματα: στον τοίχο –που σας έδειξα σε ένα άλλο μάθημα– του θεάτρου, στον οποίο είναι γραμμένα παλιά κείμενα που αναφέρονται στις προσφορές της Αφροδισιάδας και στα προνόμια τα οποία της είχαν παραχωρήσει διάφοροι αυτοκράτορες, Ρωμαίοι αξιωματούχοι.

Τελειώνω αυτή την παρουσίαση με κάτι πολύ πιο ταπεινό. Δεν σχετίζεται με τη συλλογική μνήμη μιας κοινότητας, αλλά δείχνει τον τρόπο με τον οποίο κείμενα διαμορφώνουν μνήμη. Τη δύναμη την οποία έχει ένα αρχαίο κείμενο να θυμόμαστε εμείς ή να γνωρίζουμε μάλλον εμείς αυτό που έχει επιλέξει ο συγγραφέας του κειμένου να θυμόμαστε. Αυτό το κείμενο είναι από τη Θεσσαλονίκη, είναι ο ταπεινός τάφος ενός μονομάχου· ενός μονομάχου ο οποίος σκοτώθηκε κατά τη διάρκεια μιας μονομαχίας. Το κείμενο μας δίνει μία εκδοχή του τρόπου με τον οποίο πέθανε αλλά ταυτόχρονα μας δίνει και μία θετική αποτίμηση της προσφοράς ενός φίλου του.

Το κείμενο λέει¹⁶:

Εδώ είμαι θαμμένος, ο Βίκτωρ, ο σκευάς.

Ο σκευάς είναι ένα είδος μονομάχου, οι μονομάχοι αγωνίζονται με διαφορετικά όπλα, άλλοι λέγονται Θράκες, άλλοι είναι οι σεκούτορες, κ.λπ. Ο Βίκτωρ –ήδη το όνομά του, Βίκτωρ: ο νικητής, υποδηλώνει την ιδιότητά του ως μονομάχου.

Η Θεσσαλονίκη ήταν η πατρίδα μου. Ένας θεός με σκότωσε, όχι ο επίορκος Πιννάς.

Ο Βίκτωρ σκοτώθηκε κατά τη μονομαχία, αλλά αποδίδει τον θάνατό του όχι στον Πιννά – τον οποίο χαρακτηρίζει «επίορκο» επειδή είναι ο άλλος ο μονομάχος, ο οποίος με κάποια ζαβολιά και απάτη τον σκότωσε. Λέει «ένας θεός με σκότωσε». Ήδη αυτή η έκφραση δείχνει ότι ο συγγραφέας του κειμένου –φυσικά ο νεκρός δεν γράφει το κείμενο αυτό, οι ζωντανοί γράφουν το κείμενο– προσπαθούν να αιτιολογήσουν αυτόν τον θάνατο και ακόμα και μέσα από την ήττα του να τον δοξάσουν. Βλέπουμε εδώ έναν παραλληλισμό με το κείμενο για τον Εύγνωτο. Συνεχίζει το κείμενο:

Να μην καυχιέται άλλο ο Πιννάς. Γιατί ο σύντροφός μου στα όπλα, ο Πολυνείκης, εκδικήθηκε τον θάνατό μου, σκοτώνοντας τον Πιννά.

Βλέπουμε εδώ ότι, κατά πάσα πιθανότητα ο Πολυνείκης είναι εκείνος ο οποίος θέλει να προβληθεί η δική του προσφορά δίνοντας την εντολή να γραφτεί αυτό το επίγραμμα, και την επιγραφή αυτή την επιμελήθηκε κάποιος Κλαύδιος Θάλλος με την κληρονομιά του Βίκτωρα· από τα χρήματα του Βίκτωρα δημιουργήθηκε αυτό το μνημείο.

Έχουμε την εντύπωση ότι μέσα από αυτή την επιγραφή μας μιλά ο νεκρός από τον τάφο του. Φυσικά ο νεκρός δεν έχει καμία φωνή, ούτε μπορεί να μιλήσει από τον τάφο του. Αυτοί που μιλούν είναι οι ζωντανοί και μιλούν με έναν τρόπο που ουσιαστικά διαπλάθουν τη δική μας εικόνα για τα γεγονότα. Δεν έχουμε φυσικά την εκδοχή του Πιννά, επειδή και αυτός είναι νεκρός αλλά δεν βρέθηκε κανένας να παρουσιάσει τη δική του εκδοχή για τον θάνατό του, έχουμε μονάχα την εκδοχή του Πολυνείκη. Ο

Πολυνείκης δικαιολογεί τον θάνατο του Βίκτωρα αποδίδοντάς τον στην παρέμβαση των θεών και υπερηφανεύεται ότι εκδικήθηκε ως πιστός φίλος του Βίκτωρα.

Αυτός ο τύπος κειμένου –και σχεδόν κάθε κείμενο το επιτυγχάνει αυτό– είναι μία μέθοδος κατασκευής μνήμης. Το παρόν δημιουργεί τη μνήμη για το μέλλον. Ο Πολυνείκης, με το κείμενο το οποίο αναθέτει να συντάξουν, δημιουργεί μια παράδοση η οποία ακόμα και σήμερα είναι ζωντανή. Ακόμα και σήμερα, ακούμε τη φωνή του Βίκτωρα να μιλά από τον τάφο και να μας μαρτυρεί τη φιλία του συντρόφου του. Βλέπουμε την επιτυχία που έχει το κείμενο ως πλάστης μνήμης. Και σε άλλη ενότητα θα δώσω ένα ακόμα εκτενές παράδειγμα για αυτό το φαινόμενο της μνημοποιητικής, δηλαδή πώς μέσα από τα κείμενα κατασκευάζεται, δημιουργείται μνήμη, η μνήμη την οποία έχουμε εμείς σήμερα, αιώνες αργότερα, για δεδομένα, γεγονότα και εξελίξεις των χρόνων που αποτελούν το αντικείμενο αυτού του μαθήματος.

V1.2.3 Πηγές συλλογικής και πολιτισμικής μνήμης III: Επιγραφές (25')

<https://youtu.be/nZgR5C5W5a0>

απομαγνητοφώνηση pallina & Tal/ αντιπαραβολή Mirella & Asimonia

Πριν από μερικά χρόνια άρχισα να διαβάζω το βιβλίο του Ορχάν Παμούκ *Ιστανμπούλ* στο οποίο ο συγγραφέας αφηγείται τις αναμνήσεις από την παιδική και νεανική του ηλικία. Σαν να μ' είχε αγγίξει ένα μαγικό ραβδί, άρχισαν να με πλημμυρίζουν αναμνήσεις από τη δική μου παιδική ηλικία. Αυτό όμως που θυμόμουν ήταν μόνο στιγμιότυπα, δεν θυμόμουν αφηγήματα ή ακολουθίες γεγονότων. Θυμήθηκα π.χ. το όνομα του βιβλιοπωλείου της Χαρούλας στην πλατεία Κολιάτσου όπου αγόραζα τα πρώτα μου σχολικά βιβλία, τη μυρωδιά μιας αποκριάτικης μάσκας, το άγγιγμα του καπέλου του πατέρα μου, την πρώτη φορά που ήπια coca-cola, ένα τανκς στην Πατησίων την 21η Απριλίου του 1967. Αυτά τα στιγμιότυπα δεν ήταν κομμάτι μιας αλληλουχίας, δεν αποτελούσαν μία ενιαία αφήγηση, δεν αποτελούσαν μια συνεχή αφήγηση όπως οι ιστορίες που διηγείται ο Ορχάν Παμούκ από τη δική του παιδική ηλικία. Οι μόνες μου αναμνήσεις, όταν άρχισα να σκέφτομαι για ποιον λόγο σκέφτομαι αυτά τα στιγμιότυπα, οι μόνες μου αναμνήσεις που αποτελούνται από αλληλουχία επεισοδίων και εικόνων και όχι από μεμονωμένα στιγμιότυπα, αφορούν γεγονότα που είχαν γίνει αντικείμενο αφηγήσεων στην οικογένειά μου και αργότερα τα είχα διηγηθεί και εγώ σε άλλους. Η αφήγηση, δηλαδή η σύνθεση, η επεξεργασία και η γλωσσική διατύπωση ήταν αυτό που έκανε τη διαφορά ανάμεσα σε αποσπασματικές αναμνήσεις και αυτό που θα αποκαλούσα μνήμες.

Αυτή τη σημασία της σύνθεσης και της αφήγησης μπορούμε να τη διαπιστώσουμε και στα αρχαία κείμενα τα οποία έχουν σωθεί και τα οποία δεν αποτελούν άμεσες ακατέργαστες πηγές πληροφοριών, αλλά αποτελούν συνθέσεις, αποτελούν προϊόν, αυτό που αποκαλώ «μνημοποιητική». Οι περισσότερες γραπτές πηγές που έχουμε από το παρελθόν –τα έργα των ιστορικών, των γεωγράφων ή των ποιητών– μοιάζουν με τις δικές μου μνήμες, είναι αποσπασματικές γιατί είναι προϊόν υποκειμενικής επιλογής, είναι προϊόν σύνθεσης, έχουν συγκεκριμένη δομή, και αποβλέπουν σε συγκεκριμένους στόχους. Υπάρχουν όμως και σκόρπιες πηγές, π.χ. εδώ ένα νόμισμα, εκεί ένα επιτύμβιο μνημείο, κάπου αλλού μια επιστολή, που γίνονται κομμάτι μιας σύνθεσης, όχι επειδή κάποιος αρχαίος τα έχει τοποθετήσει σε μια σύνθεση, αλλά επειδή ο σύγχρονος ιστορικός επιλέγει αυτά τα τεκμήρια και τα συναρμολογεί σε

μια σύνθεση. Οι περισσότερες από αυτές τις πηγές είναι επιγραφές και πάπυροι, και αυτές οι πηγές, όσο απλές και να μας φαίνονται, αποτελούν στην πραγματικότητα προϊόν πολύπλοκης σύνθεσης. Ακόμα και αν αυτές οι συνθέσεις δεν έχουν κάποιον γνωστό συγγραφέα, υπάρχει συγγραφέας και είναι συνθέσεις οι οποίες προτείνουν ερμηνείες, δημιουργούν την εικόνα του παρελθόντος για το μέλλον, δημιουργούν μνήμη.

Ας πάρουμε μια πάρα πολύ σύντομη επιγραφή, ένα αφιέρωμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου μετά τη νίκη του στον Γρανικό. Αυτή η επιγραφή αποτελείται από δεκατέσσερις μόνο λέξεις¹⁷:

Ἀλέξανδρος Φιλίππου καὶ οἱ Ἕλληνας πλὴν Λακεδαιμονίων ἀπὸ τῶν βαρβάρων τῶν τὴν Ἀσίαν κατοικούντων – μετάφραση φαντάζομαι δε χρειάζεται.

Το απλό αυτό κείμενο, που μας φαίνεται να είναι εντελώς συνηθισμένο και να μην αποτελεί κάτι ιδιαίτερο, αποτελεί προϊόν εξαιρετικά προσεγμένης σύνθεσης και είμαι απολύτως βέβαιος ότι αυτός ο οποίος το συνέταξε είναι ο ίδιος ο Μέγας Αλέξανδρος, με συγκεκριμένους στόχους και μάλιστα και με χιούμορ. Η επιγραφή αυτή αποτελεί το προϊόν επιλογής. Η επιλογή του Αλεξάνδρου είναι αν θα περιλάβει ή θα παραλείψει τον τίτλο του βασιλιά. Όλες οι άλλες αναθηματικές επιγραφές του Μεγάλου Αλεξάνδρου που έχουμε αναφέρονται στον ίδιο με το «Βασιλεύς Αλέξανδρος», όχι «Αλέξανδρος Φιλίππου». Αποτέλεσμα επιλογής είναι το γεγονός ότι αναφέρει το όνομα του πατέρα του. Αποτέλεσμα επιλογής είναι ότι δεν αναφέρει τη θεότητα στην οποία γίνεται το αφιέρωμα, δεν αναφέρει τι ακριβώς αφιερώνει· γνωρίζουμε ότι αφιερώνει όπλα που είχαν παρθεί ως λάφυρα κατά τη μάχη του Γρανικού. Επιλέγει όμως να αναφέρει τους Λακεδαιμονίους, ότι εκείνοι δεν συμμετείχαν στη μάχη, και επιλέγει να προσδιορίσει τον εχθρό, όχι ως τους Πέρσες, όχι ως την Περσική Αυτοκρατορία, τον στρατό του Μεγάλου Βασιλέως ή κάτι τέτοιο, αλλά ως αυτούς που κατοικούν, τους βαρβάρους που κατοικούν την Ασία. Η έκφραση «κατοικώ μια περιοχή» συνήθως δημιουργεί μια διάκριση στην αρχαία γλώσσα ανάμεσα σε έναν πολίτη και έναν ο οποίος στερείται δικαιωμάτων. Επομένως ο εχθρός του Μεγάλου Αλεξάνδρου δεν είναι ένα οργανωμένο συντεταγμένο κράτος, αλλά είναι οι κάτοικοι μιας περιοχής.

Αυτό το πολύ απλό κείμενο των δεκατεσσάρων λέξεων αποτελεί αποτέλεσμα πολύ προσεκτικής σύνθεσης· και με το κείμενο αυτό που είναι σύντομο, δεκατέσσερις μόνο λέξεις, δηλαδή με λακωνικό κείμενο, ο Αλέξανδρος κατάφερε να εξευτελίσει τους Λάκωνες, τους μόνους εχθρούς που δεν μπόρεσε ποτέ να νικήσει σε μάχη. Οι Λακεδαιμόνιοι είχαν συμμαχήσει με τους Πέρσες κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Βλέπουμε σε αυτό το χαρακτηριστικό παράδειγμα τι σημασία έχει η επιλογή του τι θα πει ένας συγγραφέας, τι θα περιλάβει στο κείμενο και τι θα παραλείψει, και τι λέξεις θα επιλέξει για αυτή την περιγραφή.

Η μνήμη κατασκευάζεται· δεν υπάρχει. Αναφέρομαι φυσικά, όχι στη μνήμη τη δική μας, αλλά στη συλλογική μνήμη και την πολιτισμική μνήμη· αυτή η μνήμη κατασκευάζεται, και κατασκευάζεται με κείμενα: κατασκευάζεται με κείμενα γραπτά, με κείμενα προφορικά, με οικογενειακές παραδόσεις και αφηγήσεις, με ομιλίες σε συμπόσια, ομιλίες σε γιορτές, τις εξηγήσεις που προσφέρουν οι εξηγητές σε ιερά για διάφορα μνημεία. Παράγεται με ύμνους, παράγεται με γραπτά, όχι μόνο με τα κείμενα των ιστορικών αλλά και με τα κείμενα που γράφονται σε επιτύμβιες επιγραφές, σε αφιερώσεις, σε ψηφίσματα, τα κείμενα που μια κοινότητα αποφασίζει να δημοσιεύσει σε επιγραφές. Αυτό το είδαμε σε προηγούμενες ενότητες αυτού του μαθήματος.

Σε αυτή την ενότητα θα σχολιάσω αναλυτικά ένα μόνο τέτοιο παράδειγμα μνημοποιητικής, μια τιμητική επιγραφή από τη Μητρόπολη της Μικράς Ασίας. Είναι μια επιγραφή που βρέθηκε σχετικά πρόσφατα και χρονολογείται γύρω στο 129 π.Χ. Είναι γραμμένη στη βάση ενός αγάλματος κάποιου Απολλωνίου, ενός επιφανούς πολίτη και στρατιωτικού, που σκοτώθηκε σε μια από τις πρώτες μάχες του πολέμου των Ρωμαίων κατά του Αριστονίκου το 132 π.Χ. Σας θυμίζω τα ιστορικά γεγονότα: το 133 π.Χ. πεθαίνει ο τελευταίος Ατταλίδης βασιλιάς του βασιλείου του Περγάμου, ο Άτταλος Γ΄. Με τη διαθήκη του αφήνει το βασίλειό του στους Ρωμαίους. Οι Ρωμαίοι ή κατά μια άλλη εκδοχή ο ίδιος ο Άτταλος αποφασίζει όμως να δώσει και την ελευθερία στις πόλεις, στις ελληνικές πόλεις που αποτελούσαν κομμάτι του βασιλείου του. Ένας συγγενής του βασιλιά, ένας ετεροθαλής αδελφός, ο Αριστόνικος ξεκινάει μια εξέγερση κατά των Ρωμαίων διεκδικώντας τον τίτλο του βασιλιά για τον εαυτό του. Ο πόλεμος αυτός, ο πόλεμος του Αριστονίκου, ολοκληρώνεται το 129 π.Χ. με την ήττα του Αριστονίκου.

Ο Απολλώνιος σκοτώνεται στην αρχή αυτού του πολέμου. Το άγαλμα αυτό ήταν στημένο σε έναν χώρο όχι τυχαίο· είναι στημένο μπροστά στο βουλευτήριο, είναι στημένο μπροστά στον χώρο που λαμβάνονται αποφάσεις. Οι αποφάσεις θα λαμβάνονται στο μέλλον από ανθρώπους οι οποίοι μπαίνοντας στο βουλευτήριο βλέπουν ακριβώς αυτό το άγαλμα. Όπως θα δούμε από την ανάλυση του ψηφίσματος, οι επιγραφές δημιουργούν μνήμη, δημιουργούν μνήμη επιλεκτικά, επομένως ελέγχουν τη μνήμη του μέλλοντος, τοποθετούνται σε χώρους που γίνονται χώροι μνήμης και αναφέρονται κυρίως σε πρωταγωνιστές. Η μνήμη που δημιουργούν διεγείρει συναισθήματα. Το ψήφισμα αυτό είναι ένα υπόμνημα, είναι μια περιληπτική και επιλεκτική άποψη της ιστορίας.

Σας το διαβάζω και ταυτόχρονα θα το σχολιάζω, μάλλον διαβάζω διάφορα αποσπάσματα¹⁸:

Όταν ο βασιλιάς Φιλομήτωρ απεβίωσε –αυτός είναι ο Άτταλος Γ΄–, οι Ρωμαίοι οι κοινοί ευεργέτες και σωτήρες...

Προσέξτε εδώ: μια εθνότητα δεν αναφέρεται μόνο με το όνομά της –οι Ρωμαίοι– αλλά και με επιθετικούς χαρακτηρισμούς: οι κοινοί ευεργέτες και σωτήρες. Το να θεωρούνται οι Ρωμαίοι ευεργέτες και σωτήρες αποτελεί από μόνο του αντικείμενο ερμηνείας· για όλες τις πόλεις που συμπαράταχθηκαν μαζί με τον Αριστόνικο εναντίον των Ρωμαίων, οι Ρωμαίοι ούτε ευεργέτες ήταν ούτε σωτήρες. Συνεχίζει το κείμενο:

...έδωσαν πίσω, απέδωσαν, έδωσαν πίσω με δική τους απόφαση την ελευθερία σε όλους που προηγουμένως υπάγονταν στη βασιλεία του Αττάλου.

Κι αυτό έχει σημασία· αποδίδεται η απόφαση να δοθεί η ελευθερία στις ελληνικές πόλεις, όχι στους Ατταλίδες, όχι δηλαδή στον βασιλιά τον Άτταλο, αλλά στους Ρωμαίους. Και μ' αυτόν τον τρόπο δίνεται και μια ερμηνεία της ιστορίας. Σημασία έχει και η επιλογή της λέξης «απέδωσαν», δεν χάρισαν, έδωσαν πίσω σε κάποιον κάτι που το είχε και το δικαιούνταν. Έχει σημασία αυτή η χρήση, αυτή η διαφορά ανάμεσα στο «δίδω» και το «αποδίδω», δίνω ξανά. Ακριβώς το ίδιο παρατηρούμε σε διαπραγματεύσεις που είχαν γίνει αιώνες πρωτότερα, ανάμεσα στην Αθήνα και τον Φίλιππο για τον έλεγχο της Αλοννήσου. Οι Αθηναίοι επέμεναν ότι ο Φίλιππος τους επιστρέφει

αυτό το νησί και δεν τους το δίνει το νησί, διότι με τον τρόπο αυτό έδειχναν ότι αυτό το νησί τούς ανήκε δικαιωματικά. Αυτή η σημασία επομένως, αυτή η διαφορά, είναι σημαντική.

Συνεχίζει το κείμενο:

Όταν ήλθε ο Αριστόνικος και θέλησε να αφαιρέσει την ελευθερία που η σύγκλητος μας είχε αποδώσει –**βλέπουμε πάλι εδώ τη χρήση του ίδιου ρήματος**–, ο Απολλώνιος ανέλαβε την αποστολή να λείει και να πράττει τα πάντα εναντίον εκείνου που είχε αναλάβει τη βασιλεία αντίθετα από την απόφαση των Ρωμαίων, των κοινών ευεργετών, αναλαμβάνοντας με ειλικρίνεια την υπεράσπιση της ελευθερίας σύμφωνα με την επιθυμία του λαού.

Αυτή η πολύ απλή φράση κρύβει αντιθέσεις μέσα στην ίδια πόλη της Μητρόπολης. Αν όλη η επιθυμία του συνόλου του λαού ήταν να πολεμήσουν υπέρ των Ρωμαίων και κατά του Αριστονίκου, τότε δεν θα χρειαζόταν να χρησιμοποιεί ο Απολλώνιος χρόνο και επιχειρήματα για να πείσει τον λαό να πολεμήσουν υπέρ των Ρωμαίων. Αυτό το οποίο διαβάζουμε ανάμεσα σε αυτές τις γραμμές είναι πώς μια έλλειψη ομογνωμίας, η ύπαρξη σαφών πλειοψηφιών και μειοψηφιών, παρουσιάζεται εδώ ως μια κοινή απόφαση του λαού, ως επιθυμία του λαού, και φυσικά οι Ρωμαίοι αναφέρονται πάλι ως κοινοί σωτήρες.

Συνεχίζει το κείμενο:

Όταν δημιουργήθηκε η ανάγκη να σταλούν νεαροί πολεμιστές –**νεανίσκοι, νεαρά άτομα τα οποία έχουν τελειώσει την εκπαίδευσή τους ως πολεμιστές στην εφηβεία**– στο στρατόπεδο στα Θυάτειρα, ο λαός που από την αρχή είχε επιλέξει να υποστηρίξει τις υποθέσεις των Ρωμαίων και να δεχθεί τη φιλία και τη συμμαχία τους και είχε δεχθεί με τη μεγαλύτερη χαρά την απόδοση της ελευθερίας –**πάλι απόδοση, όχι χάρισμα της ελευθερίας, επιστροφή της ελευθερίας**–, θέλοντας να δείξει τη στάση του και την εύνοια που έχει προς τις υποθέσεις των Ρωμαίων στις πιο κρίσιμες στιγμές, εξέλεξε διοικητή της αποστολής των νεαρών πολεμιστών τον Απολλώνιο, τον γιο του Αττάλου, εγγονό του Άνδρωνα.

Πάλι σας επισημαίνω μία μικρή, φαινομενικά ασήμαντη φράση, που όμως έχει σημασία. Οι κάτοικοι της Μητροπόλεως αναφέρουν: από την αρχή επιλέξαμε να είμαστε σύμμαχοι των Ρωμαίων. Σας θυμίζω πως σε ένα προηγούμενο μάθημα, ακριβώς την ίδια έκφραση χρησιμοποιούν οι Μαρωνίτες: είμαστε εκείνοι που από την αρχή, μόλις αμέσως οι Ρωμαίοι ανέλαβαν την ηγεμονία στον ελληνικό χώρο, γίναμε σύμμαχοί τους. Αυτό ακριβώς τονίζει και εδώ ο άγνωστός μας συγγραφέας αυτού του ψηφίσματος. Τονίζει το γεγονός ότι οι Μητροπολίτες δεν έγιναν σύμμαχοι των Ρωμαίων ομορτυνιστικά, αφού οι Ρωμαίοι είχαν αποκτήσει την εξουσία· έγιναν από την αρχή και αυτή είναι μια δήλωση η οποία σχετίζεται όχι μόνο με συζητήσεις μέσα στην ίδια τη Μητρόπολη, όχι μόνο με διαπραγματεύσεις προς τους Ρωμαίους, αλλά και με τον ανταγωνισμό των πόλεων της Μικράς Ασίας να αποδείξουν ότι είναι οι αρχαιότεροι σύμμαχοι των Ρωμαίων. Αυτό το οποίο ουσιαστικά λένε οι κάτοικοι της Μητροπόλεως είναι: ενώ άλλοι συμάχησαν με τους Ρωμαίους όταν ήταν ισχυροί, εμείς ήμασταν σύμμαχοί τους από την πρώτη στιγμή.

Συνεχίζει το κείμενο:

Στο τέλος, όταν επρόκειτο να γίνει η μάχη, παρότρυνε τους στρατιώτες με τρόπο που άρμοζε και στον ίδιο και στην πόλη μας, και θεωρώντας ότι θα ήταν όμορφη επιτύμβια τιμή η δόξα και η τιμή που θα αποκτούσε αγωνιζόμενος για την πατρίδα, τους πολίτες και την αποδεδομένη ελευθερία.

Πάλι άλλη μια φορά: η ελευθερία την οποία μας ξανάδωσαν ήταν δική μας, μας την είχε στερήσει ο Άτταλος και την παίρνουμε πίσω.

Γι' αυτό, αφού πολέμησε μαζί με τους νεαρούς πολεμιστές και έπεσε στη μάχη, η συνέλευση έδωσε εντολή στους στρατηγούς να τον φροντίσουν με τον ωραιότερο τρόπο.

Πάλι μπορούμε να διαπιστώσουμε εδώ ορισμένα στοιχεία. Πρώτον την επιλεκτική πάλι αναφορά, την επιλεκτική περιγραφή του ιστορικού δεδομένου. Το ιστορικό δεδομένο που δεν αναφέρεται σε αυτή την επιγραφή είναι ότι νικήθηκαν στη μάχη –δεν αναφέρεται με καμία λέξη–, έπεσε λέει, σκοτώθηκε στη μάχη, αλλά γνωρίζουμε ότι είναι μια μάχη στην οποία νικήθηκαν οι Ρωμαίοι και οι σύμμαχοί τους. Επομένως αυτό το οποίο προβάλλει η επιγραφή είναι ο ηρωικός θάνατος, όχι η ήττα. Το άλλο το οποίο αξίζει σχολιασμού είναι τα λόγια τα οποία λέει ο Απολλώνιος για να παροτρύνει τους νεανίσκους να σκοτωθούν, να πάνε στη μάχη και να αντιμετωπίσουν τον θάνατο. Τα λόγια που λέει είναι: να αγωνιστείτε με άξιο τρόπο για τους πολίτες, για την πατρίδα και για την ελευθερία. Δεν αναφέρει ο Απολλώνιος τους Ρωμαίους. Οι νεανίσκοι που θα πάνε στον θάνατό τους, δεν πάνε να σκοτωθούν για τους Ρωμαίους, για την πατρίδα τους πάνε να σκοτωθούν και για την ελευθερία. Και εδώ έχει σημασία ο τρόπος με τον οποίον αποδίδεται πολύ συναισθηματικά η τελευταία ομιλία του Απολλώνιου, τα λόγια που είπε πριν ριχτεί στη μάχη και βρει αυτόν τον ηρωικό θάνατο. Και φυσικά ανέφερα ήδη τη σημασία την οποία έχει η απόδοση της ελευθερίας. Αυτό το κείμενο βλέπετε ότι είναι ένα κείμενο με πολύ προσεγμένη σύνταξη, αν και μας φαίνεται τόσο κοινότοπο, παρόλα αυτά βρίσκεται πίσω του πολλή σκέψη και αυτό το οποίο παράγει είναι η γνώση της ιστορίας, είναι ένα γεγονός για το οποίο δεν έχουμε καμία άλλη γνώση εκτός από αυτή τη μοναδική επιγραφή για τον Απολλώνιο. Και το κείμενο συνεχίζει με τις τιμές οι οποίες θα του αποδοθούν. Σημειώνω ότι το κείμενο αυτό γράφτηκε για πρώτη φορά όταν ακόμα η έκβαση του πολέμου δεν ήταν γνωστή.

Όταν οι Ρωμαίοι αντιμετώπισαν δυσκολίες, τότε πεθαίνει ο Απολλώνιος, τότε βγαίνει αυτή η απόφαση. Τι αποφασίζει η πόλη:

Να στηθεί χάλκινο άγαλμα σε μαρμαρίνη βάση στο επιφανέστατο μέρος της αγοράς με την επιγραφή: Ο λαός τιμά τον Απολλώνιο, γιο του Αττάλου, εγγονό του Άνδρωνα, για την αρετή και την εύνοια που διαρκώς είχε προς τις υποθέσεις των Ρωμαίων και την πόλη.

Εδώ βλέπουμε πάλι μια αλλαγή του τρόπου διατύπωσης. Εδώ οι Ρωμαίοι εμφανίζονται πρώτοι και οι υπόλοιποι μετά. Τι σημασία έχει αυτό; Ακριβώς επειδή το άγαλμα θα είναι σε έναν επιφανέστατο τόπο, αυτό το οποίο η επιγραφή αυτή θα θυμίζει για πάντα είναι η θυσία την οποία

υπέστησαν ο Απολλώνιος, οι υπόλοιποι στρατιώτες και οι κάτοικοι της Μητρόπολης για τους Ρωμαίους.

Και τώρα ερχόμαστε σε ένα από τα πιο ενδιαφέροντα στοιχεία αυτού του κειμένου. Συνεχίζω:

Και επειδή οι γιοι του Απολλωνίου, ο Άτταλος και ο Αγήσανδρος, υποσχέθηκαν να δώσουν τη σχετική δαπάνη...

Σταματάμε εδώ. Υποσχέθηκαν να δώσουν τη σχετική δαπάνη, πότε; Υποσχέθηκαν να δώσουν τη σχετική δαπάνη κατά τη διάρκεια της συνέλευσης. Αυτό το ψήφισμα περιλαμβάνει, δηλαδή, πληροφορίες για τις διαπραγματεύσεις που γίνονται μέσα στη συνέλευση του λαού ανάμεσα σε έναν ρήτορα, που λέει να τον τιμήσουμε με άγαλμα, και τα μέλη της οικογένειας του Απολλωνίου, που σηκώνονται στη συνέλευση και να λένε: ναι, τα έξοδα θα τα αναλάβουμε εμείς. Και αυτό δείχνει τη σημασία που έχει ακριβώς το άγαλμα, η επιγραφή, το τιμητικό ψήφισμα για την οικογενειακή παράδοση. Η μνήμη που δημιουργείται είναι μνήμη, η οποία παράγει και υπερηφάνεια αλλά και κοινωνικό κύρος για την οικογένεια του Απολλωνίου, δημιουργεί υποθήκες για προνόμια στο μέλλον και για πολιτική δύναμη. Ακόμα και αυτή η λεπτομέρεια έχει επομένως σημασία.

Συνεχίζει το κείμενο:

...να τους επαινέσει ο λαός για την εύνοιά τους προς τον λαό και την αγάπη προς τον πατέρα τους. Και να τους δοθεί εξουσιοδότηση να κτίσουν ηρώο –δηλαδή τάφο του Απολλωνίου– μπροστά στην πύλη, σε δική τους ιδιοκτησία.

Και αυτό είναι σημαντικό. Ο τάφος θα κτιστεί σε δική τους ιδιοκτησία μπροστά στην πύλη της πόλης. Ο τάφος του Απολλωνίου χαρακτηρίζεται «ηρώων», γίνεται μία ηρωοποίηση του Απολλωνίου, σαν ήρωας που πέθανε για την πατρίδα του, θα προστατεύει, ακόμα και μετά τον θάνατό του, ως ήρωας μέσα από τον τάφο του (που είναι κτισμένος μπροστά στην πύλη, στα τείχη της πόλης) μεταφορικά την πατρίδα του. Όπως είπα προηγουμένως, όταν γραφόταν αυτό το ψήφισμα δεν ήταν γνωστό αν οι Ρωμαίοι πρόκειται να κερδίσουν. Το κείμενο συνεχίζει:

Και ο λαός να φροντίσει με ζήλο για την ανακομιδή των οστών του, το ταχύτερο. Ούτε καν γνώριζαν αν θα μπορούσαν να φέρουν το σώμα του, τα οστά του πίσω στην πόλη. Συνεχίζω: Μόλις οι πρεσβευτές που στάλθηκαν από τη σύγκλητο –δηλαδή οι διοικητές του ρωμαϊκού στρατού– κατορθώσουν με τη δική τους ανδρεία και αρετή να νικήσουν τον Αριστόνικο (ακόμα δεν ξέρουν αν θα τον νικήσουν) και να αποκαταστήσουν την ειρήνη και την ευνομία, ώστε να τύχει της κηδείας που του ταιριάζει, αφού σε όλες τις υποθέσεις υπήρξε ενάρτετος απέναντι στον λαό. Και αυτό το ψήφισμα να αναγραφεί στην αγορά σε βάση...

Σημειώνω εδώ ότι δεν αναγράφονται όλα τα ψηφίσματα που εκδίδουν οι ελληνικές πόλεις. Ακόμα και αυτό είναι αντικείμενο επιλογής. Αυτό το ψήφισμα θα αναγραφεί και όντως αναγράφηκε γι' αυτόν τον λόγο το έχουμε άλλωστε. Αλλά και το παλαιότερο ψήφισμα προς τιμήν του είχε

αναγραφεί – ένα ψήφισμα για άλλες υπηρεσίες που είχε προσφέρει ο ίδιος Απολλώνιος. Δηλαδή, μ’ αυτόν τον τρόπο η βάση γίνεται μια συλλογή κειμένων που κατά κάποιον τρόπο περιγράφουν τον βίο του. Και συνεχίζει και καταλήγει το κείμενο, και αυτό είναι το πιο σημαντικό:

...ώστε και οι υπόλοιποι να βλέπουν τη στάση που έχει ο δήμος απέναντι στους καλούς και ενάρετους άνδρες και να στρέφονται και οι ίδιοι προς την αρετή.

Το γραπτό κείμενο δεν διαφυλάσσει μόνο τη μνήμη, επιτελεί και μία διδακτική αποστολή και βλέπουμε και εδώ τη σημασία που έχει αυτή η αλληλουχία μνήμης και συναισθήματος και στάσης ζωής. Η μνήμη, η ανάμνηση του Απολλωνίου, δημιουργεί ελπίδα για τιμή σε όσους θα ακολουθήσουν το παράδειγμά του και επομένως δημιουργεί μια στάση ζωής, δημιουργεί τον πατριωτισμό. Και το ψήφισμα καταλήγει:

Να αναγραφούν επίσης και τα ονόματα των πεσόντων μαζί του στη μάχη, ώστε και αυτοί να λάβουν τιμή από τον λαό.

Αυτό το ψήφισμα, από την ανάλυση την οποία έκανα, φαίνεται ότι αποτελεί ένα πάρα πολύ προσεγμένο κείμενο που επιτελεί διαφορετικούς στόχους. Το ψήφισμα αυτό όμως αλλάζει τον χαρακτήρα του στο διάβα της ιστορίας. Όταν πρωτογράφηκε συνδεόταν με τη θλίψη για την ήττα και τον θάνατο του Απολλωνίου και των συμπολεμιστών του, συνδεόταν με την ελπίδα ότι οι νέοι Ρωμαίοι στρατηγοί οι οποίοι θα έρθουν θα μπορέσουν να πολεμήσουν επιτυχώς εναντίον του Αριστονίκου. Όταν ολοκληρώθηκε ο πόλεμος με νίκη, τότε το ψήφισμα αυτό αναγράφηκε. Όταν έφεραν πίσω τα οστά του Απολλωνίου κατασκεύασαν τη βάση και το άγαλμα το οποίο τον απεικόνιζε. Τότε αλλάζει κι ο χαρακτήρας του ψηφίσματος, δεν είναι πια τα ίδια συναισθήματα τα οποία διεγείρει, τη θλίψη και την ελπίδα και τον πατριωτισμό, αλλά είναι το αίσθημα της χαράς για τη νίκη, της υπερηφάνειας για τη θυσία, αλλά και της ελπίδας ότι μέσα από αυτήν την προσφορά οι κάτοικοι της Μητρόπολης θα αποκτήσουν επιπλέον προνόμια από τους Ρωμαίους. Και χρόνια, δεκαετίες, αιώνες αργότερα, όταν οι κάτοικοι της Μητρόπολης πήγαιναν στο βουλευτήριο της πόλης τους και περνούσαν μπροστά από αυτό το άγαλμα του Απολλωνίου, όταν πλέον είχε ξεχαστεί το γεγονός, δεν είχε την ίδια σημασία ως συλλογική μνήμη, είχε γίνει πολιτισμική μνήμη. Είχε γίνει ένα μνημείο της παλιάς ιστορίας της πόλης, ένα μνημείο το οποίο διήγειρε πάλι συναισθήματα, το συναίσθημα της υπερηφάνειας, και προκαλούσε το συναίσθημα του πατριωτισμού, και οδηγούσε τους πολίτες της Μητρόπολης να υιοθετούν μια συγκεκριμένη στάση απέναντι στην πόλη τους, αλλά ταυτόχρονα να αναγνωρίζουν και την ευγνωμοσύνη τους απέναντι στους Ρωμαίους, που ήταν εκείνοι οι οποίοι τους είχαν αποκαταστήσει την ελευθερία.

Με το παράδειγμα αυτό νομίζω ότι καθίσταται φανερό η σημασία την οποία έχει ο τρόπος με τον οποίο κείμενα αλλά και εικόνες και χώροι, αποτελούν μέσα μέσα από τα οποία παράγεται μνήμη, μια μνήμη που είναι επιλεκτική, μια μνήμη η οποία διεγείρει συναισθήματα, μια μνήμη η οποία εξυπηρετεί συγκεκριμένους στόχους.

Στην επόμενη ενότητα θα δούμε πως και οι ιστορικές επέτειοι παράγουν μνήμη, αλλά και παράγουν, αναπαράγουν συγκεκριμένες αξίες σε μία κοινωνία.

1.3 Η ιστορία ως επιχείρημα

V1.3.1 Η ιστορία ως επιχείρημα I (16')

<https://youtu.be/VIFE-Yi5NHQ>

απομαγνητοφώνηση Reakori / αντιπαραβολή Asimonia

Όπως έχουν δείξει έρευνες της νευροβιολογίας, οι διεργασίες που επιτελούνται στον εγκέφαλο σχετικά με τη μνήμη, την προσοχή, το συναίσθημα και την κρίση, μπορεί να είναι διακριτές αλλά παρόλα αυτά συνδέονται. Να το πω πιο απλά: Αυτό το οποίο θυμόμαστε επηρεάζει αυτό το οποίο θα νιώσουμε και η συναισθηματική διέγερση θα επηρεάσει τις αποφάσεις μας. Για τον λόγο αυτό, έχει σημασία στην ιστορία να μελετάμε πώς οι ιστορικές παραδόσεις, ή αυτό το οποίο λέμε «οι ιστορικές μνήμες», μπορούν να επηρεάσουν τη λήψη αποφάσεων. Και αν υπάρχει μια ιστορική εποχή στην οποία μπορούμε να κάνουμε τέτοιες παρατηρήσεις, αυτή δεν είναι μόνο η δική μας, όπου η ιστορία πολύ συχνά χρησιμοποιείται σαν επιχείρημα, αλλά είναι και η αρχαιότητα και ιδιαίτερα η ελληνιστική εποχή.

Βέβαια η ιστορία χρησιμοποιείται σαν επιχείρημα από τότε που οι άνθρωποι πιστεύουν ότι μπορούν να διδαχθούν κάτι από την ιστορία. Ο Θουκυδίδης, στην εισαγωγή του έργου του για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, γράφει ότι συνέταξε αυτή την ιστορία ως «κτῆμα ἐς αἰεί», ως ένα αιώνιο απόκτημα, ώστε όσο η φύση των ανθρώπων παραμένει η ίδια να μπορούν να διδαχθούν από αυτά τα οποία έζησε ο Θουκυδίδης και οι Αθηναίοι τον 5ο αιώνα π.Χ.

Πριν από τον Θουκυδίδη, ο Όμηρος στην 9η ραψωδία της Ιλιάδας παρουσιάζει τον διδάσκαλο του Αχιλλέα, τον Φοίνικα, να προσπαθεί να πείσει τον Αχιλλέα να επιστρέψει στη μάχη κατευνάζοντας την οργή του, εξηγώντας του ποιες καταστρεπτικές συνέπειες μπορεί να έχει η ακατασίγαστη οργή. Του διηγείται τον μύθο του Μελεάγρου. Φυσικά η ιστορία δεν διδάσκει μόνο, χρησιμοποιείται ως επιχείρημα και για προπαγανδιστικούς λόγους. Οι ημέρες μας προσφέρουν αρκετά τέτοια παραδείγματα, όπως π.χ. η επίκληση του γεγονότος ότι η Ελλάδα είναι η γενέτειρα της δημοκρατίας, στις συζητήσεις οι οποίες γίνονται με τους δανειστές για το χρέος του ελληνικού κράτους.

Η καλύτερη περίοδος για να εξετάσουμε τη σημασία που έχει η ιστορία ως επιχείρημα είναι η ελληνιστική εποχή, για λόγους τους οποίους θα εξηγήσω στη συνέχεια. Πολύ σύντομα, ένας από τους σημαντικότερους λόγους είναι το γεγονός ότι στην ελληνιστική εποχή ή τη μακρά ελληνιστική εποχή, δηλαδή την περίοδο από τον Αλέξανδρο ως τον Αδριανό, έχουμε πολύ περισσότερους ιστοριογράφους από οποιαδήποτε άλλη περίοδο της ελληνικής ιστορίας. Ο Γερμανός φιλόλογος Φέλιξ Γιακόμπι (Felix Jacoby) στο μνημειώδες έργο του *Τα αποσπάσματα των Ελλήνων ιστορικών* συνέλεξε αποσπάσματα από πάνω από εξακόσιους ιστορικούς οι οποίοι έζησαν σε αυτή την περίοδο. Ακριβώς επειδή υπάρχει μεγάλη αύξηση στην ιστοριογραφία, υπάρχει και μεγάλη ένταση στη χρήση της ιστορίας ως επιχειρήματος. Ένας άλλος λόγος είναι το γεγονός ότι σε αυτή την περίοδο έχουμε πολλές διακρατικές σχέσεις, πολλές διπλωματικές επαφές, οι οποίες επίσης οδηγούν στο να χρησιμοποιείται η ιστορία ως επιχείρημα.

Το ένα ερώτημα το οποίο μπορούμε να θέσουμε είναι πρώτον αν μαθαίνουμε από την ιστορία. Αλλά η ιστορία δεν χρησιμοποιείται ως επιχείρημα μόνο επειδή διδάσκει. Η ιστορία χρησιμοποιείται ως

επιχείρημα, διότι θεμελιώνει ηθικές υποχρεώσεις, μπορεί να θεμελιώσει νομικές διεκδικήσεις αλλά και έχει και μια συναισθηματική επίδραση σε εκείνους που χρησιμοποιούν την ιστορία ως επιχείρημα αλλά και σε εκείνους οι οποίοι τη δέχονται. Όλα αυτά είναι κάπως θεωρητικά, ας τα δούμε με συγκεκριμένα παραδείγματα. Και το πρώτο μου παράδειγμα προέρχεται από τον «πατέρα της ιστορίας», από τον Ηρόδοτο, έναν ιστορικό ο οποίος έζησε τον 5ο π.Χ. αιώνα, δηλαδή πριν από την ελληνιστική εποχή, αλλά μας παρουσιάζει ένα ενδιαφέρον παράδειγμα. Το παράδειγμα αυτό αναφέρεται στην εποχή κατά τη διάρκεια της εκστρατείας των Περσών κατά της Ελλάδος στον Β΄ Περσικό Πόλεμο, στην εκστρατεία του Ξέρξη, οι Έλληνες προσπαθούν να κερδίσουν την υποστήριξη του Γέλωνα των Συρακουσών, δηλαδή της σημαντικότερης ελληνικής αποικίας στη Σικελία. Ο Γέλων δέχεται να υποστηρίξει τους υπόλοιπους Έλληνες στην άμυνα της Ελλάδας από τους Πέρσες, αλλά διεκδικεί την ηγεσία του στρατού. Μόλις το ακούν αυτό οι Σπαρτιάτες, αρνούνται τη διεκδίκηση του Γέλωνα με το εξής επιχείρημα, και σας παραθέτω αυτό το οποίο γράφει ο Ηρόδοτος¹⁹: είπαν, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, οι Σπαρτιάτες:

Ο Αγαμέμνων, ο γιος του Πέλοπα, θα οδύρονταν πραγματικά, αν άκουγε ότι ο Γέλων και οι Συρακούσιοι αφαίρεσαν από τους Σπαρτιάτες την ηγεσία. Ούτε να το σκέφτεστε ότι θα σας δώσουμε την ηγεσία. Αν θέλετε να βοηθήσετε την Ελλάδα, να το ξέρετε ότι θα είστε κάτω από την ηγεσία των Λακεδαιμονίων.

Αυτό είναι το ιστορικό επιχείρημα των Σπαρτιατών: το γεγονός ότι ένας γιος του Πέλοπα, ο Αγαμέμνων, διετέλεσε κάποτε ηγέτης των Ελλήνων στην τρωική εκστρατεία, θεμελιώνει –κατά την άποψη των Σπαρτιατών– το δικαίωμά τους να έχουν εκείνοι και τώρα τη στρατιωτική ηγεσία.

Στη συνέχεια ο Γέλων επιχειρεί να πάρει την ηγεσία του ναυτικού. Το αρνούνται όμως αυτό οι Αθηναίοι με το δικό τους επιχείρημα. Πάλι ο Ηρόδοτος παραθέτει αυτό που υποτίθεται ότι είπαν οι Αθηναίοι αντιπρόσωποι:

Αν εμείς, οι Αθηναίοι, παραχωρούσαμε την ηγεσία στους Συρακουσίους, τότε άδικα έχουμε τον μεγαλύτερο στόλο στην Ελλάδα, εμείς που είμαστε το αρχαιότερο φύλο και οι μόνοι από τους Έλληνες που δεν μετακινήθηκαν ποτέ. Από όσους εκστράτευσαν στο Ίλιο, όπως λέει ο επικός ποιητής Όμηρος, ο καλύτερος στο να παρατάσσει και να διοικεί στρατιές ήταν ένας δικός μας – εννοούν τον Μενεσθέα.

Οι Αθηναίοι συνδυάζουν ένα πραγματικό επιχείρημα για να διεκδικήσουν την ηγεσία του στόλου, δηλαδή το γεγονός ότι έχουν τον μεγαλύτερο στόλο, με ένα ιστορικό επιχείρημα, το γεγονός ότι ο Όμηρος αναφέρει ότι ένας Αθηναίος ήταν ο καλύτερος στρατηγός. Και χρησιμοποιούν και ένα στοιχείο ταυτότητας, το γεγονός ότι είναι αυτόχθονες. Είναι οι μόνοι Έλληνες, σύμφωνα με το επιχείρημά τους, που ποτέ δεν μετακινήθηκαν από την πατρίδα τους.

Αυτό που έχουν αυτά τα επιχειρήματα ως κοινό στοιχείο, είναι το γεγονός ότι το παρελθόν προβάλλεται στο παρόν. Κάτι το οποίο έγινε στο παρελθόν θεωρείται ότι μπορεί να επιδρά ακόμα και σήμερα. Ένα από τα στοιχεία αυτού του επιχειρήματος, είναι η κληρονομικότητα και η συνέχεια. Το γεγονός ότι ένας Αθηναίος ήταν καλός στρατηγός την εποχή του Ομήρου, χρησιμοποιείται ως

επιχείρημα ώστε να διεκδικήσουν οι Αθηναίοι τη στρατιωτική ηγεσία και πολλούς αιώνες αργότερα, το 480 π.Χ.

Το ιστορικό επιχείρημα λειτουργεί μέσω της αναλογίας: όπως τότε... έτσι και σήμερα... Όπως ο Αγαμέμνων ήταν αρχηγός των Αχαιών στον Τρωικό πόλεμο, έτσι και οι Σπαρτιάτες πρέπει σήμερα να είναι ηγέτες των Ελλήνων. Όπως ο Μενεσθέας ήταν καλός στρατηγός στον Τρωικό πόλεμο, έτσι και οι Αθηναίοι θα πρέπει να είναι εκείνοι οι οποίοι θα ηγηθούν του ελληνικού στόλου. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο σε αυτή τη χρήση του ιστορικού επιχειρήματος, είναι ότι η μνήμη, αυτή η ιστορική μνήμη, είναι επιλεκτική. Και μέχρι ένα σημείο είναι και διαστρεβλωμένη. Αυτό το οποίο δεν αναφέρουν οι Σπαρτιάτες είναι το γεγονός ότι ο Αγαμέμνων μπορεί να ήταν γιος του Πέλοπα, αλλά δεν διετέλεσε ποτέ βασιλιάς της Σπάρτης. Αυτό το οποίο δεν αναφέρουν οι Αθηναίοι είναι ότι το γεγονός ότι ο Μενεσθέας μπορεί να ήταν καλός στρατιωτικός, αλλά δεν διοίκησε ποτέ ναυτικά στρατεύματα.

Ας δούμε ένα άλλο παράδειγμα για το πώς λειτουργούν ιστορικά επιχειρήματα²⁰. Αυτή τη φορά το παράδειγμα είναι από τα *Ελληνικά* του Ξενοφώντα, ο οποίος παρουσιάζει τους Σπαρτιάτες να ζητούν από τους Αθηναίους να συμμαχήσουν μαζί τους, το 369 π.Χ., όταν έχουν νικηθεί στη μάχη των Λεύκτρων και προσπαθούν να δημιουργήσουν μια συμμαχία κατά των Θηβαίων. Οι Λακεδαιμόνιοι παρουσιάζουν διάφορα επιχειρήματα, αλλά εκείνο το οποίο έχει μεγάλη βαρύτητα, όπως θα δούμε, είναι ένα επιχείρημα ιστορικό το οποίο δημιουργεί στους Αθηναίους μια ηθική υποχρέωση. Η ηθική υποχρέωση είναι ότι, ακριβώς επειδή οι Σπαρτιάτες δεν δέχτηκαν να καταστρέψουν την Αθήνα στο τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου, αυτό υποχρεώνει τους Αθηναίους, μέσα από ένα αίσθημα ευγνωμοσύνης, να υποστηρίξουν τους Σπαρτιάτες σε αυτή την περίπτωση.

Ας προχωρήσουμε όμως τώρα στην ελληνοιστική εποχή και ας δούμε πιο συγκεκριμένα πώς λειτουργούν ιστορικά επιχειρήματα στις συζητήσεις οι οποίες γίνονται στην Εκκλησία του Δήμου (στη συνέλευση του λαού). Το καλύτερο παράδειγμα είναι ένα ψήφισμα το οποίο προτείνει στην Εκκλησία του Δήμου (στη συνέλευση του λαού) στην Αθήνα, το 267 π.Χ., ο Χρεμωνίδης, ένας Αθηναίος πολιτικός. Με αυτό το ψήφισμα προτείνει οι Αθηναίοι να συμμαχήσουν με τους Σπαρτιάτες και με τον Πτολεμαίο Β΄, τον βασιλιά της Αιγύπτου, κατά του βασιλιά της Μακεδονίας, του Αντιγόνου. Ας δούμε το κείμενο το οποίο συνέταξε ο Χρεμωνίδης, ας δούμε τα επιχειρήματά του. Γράφει ο Χρεμωνίδης²¹:

Και παλιότερα οι Αθηναίοι και οι Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοί τους είχαν συμφωνήσει να συνάψουν συνθήκη φιλίας και συμμαχίας μεταξύ τους και διεξήγαγαν από κοινού πολλούς και δικαίους αγώνες εναντίον όσων επιχειρούσαν να υποδουλώσουν τις πόλεις – εννοούν τη συμμαχία των Αθηναίων και των Σπαρτιατών στους Περσικούς Πολέμους· αυτό ήταν τότε. Και τώρα που παρόμοια κρίσιμη κατάσταση επικρατεί σε όλη την Ελλάδα, εξαιτίας εκείνων που επιχειρούν να καταλύσουν τους νόμους και τα πατροπαράδοτα πολιτεύματα κάθε πόλης, ο βασιλιάς Πτολεμαίος, ακολουθώντας τη στάση των προγόνων του και της αδελφής του, καταβάλλει φανερά προσπάθειες για την κοινή ελευθερία των Ελλήνων.

Ο δήμος των Αθηναίων συμάχησε μαζί του και ψήφισε να κληθούν και οι υπόλοιποι Έλληνες να επιδείξουν το ίδιο φρόνημα. Έτσι λοιπόν και οι Λακεδαιμόνιοι, φίλοι και σύμμαχοι του βασιλιά Πτολεμαίου, συνήψαν συμμαχία και με τον δήμο των Αθηναίων μαζί με τους Ηλείους, τους Αχαιούς, τους Τεγεάτες – και αναφέρει και άλλες πόλεις οι οποίες δέχτηκαν να είναι μέλη αυτής της συμμαχίας.

Και έστειλαν πρεσβευτές από τους συνέδρους τους προς τον δήμο. Οι πρεσβευτές που ήρθαν παρουσιάζουν τη μεγαλοψυχία των Σπαρτιατών και του βασιλιά τους, του Αρέως, και των άλλων συμμάχων προς τον δήμο των Αθηναίων και προσκομίζουν τη συνθήκη σχετικά με τη συμμαχία. Έτσι ώστε, αφού επιτευχθεί γενική ομόνοια μεταξύ των Ελλήνων, να αγωνιστούν πρόθυμα μαζί με τον βασιλιά Πτολεμαίο και ενωμένοι μεταξύ τους εναντίον όσων αδικούν τώρα τις πόλεις και παραβιάζουν τις συνθήκες και στο εξής να σώζουν με σύμπνοια τις πόλεις, με τη βοήθεια της Καλής Τύχης, να αποφασίσει ο δήμος να ισχύει για πάντα η φιλία και η συμμαχία που προσκομίζουν οι πρεσβευτές ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Λακεδαιμόνιους και τους βασιλείς των Λακεδαιμονίων.

Ας δούμε πιο προσεκτικά ποια είναι τα επιχειρήματα του Χρεμωνίδη, ώστε οι Αθηναίοι να συμμαχήσουν με τους Σπαρτιάτες. Το πρώτο επιχείρημα είναι ένα επιχείρημα πραγματικό που σχετίζεται με την πραγματική πολιτική. Αν δεν συμμαχήσουν, ο Αντίγονος, ο βασιλιάς της Μακεδονίας θα διατηρεί φρουρές και επομένως θα υποδουλώνει τους Έλληνες. Όμως τα άλλα επιχειρήματα τα οποία χρησιμοποιεί ο Χρεμωνίδης είναι επιχειρήματα που ανάγονται στην ιστορία, αλλά διεγείρουν το συναίσθημα. Χρησιμοποιεί λέξεις οι οποίες προσπαθούν να δημιουργήσουν φόβο και οργή. Λέξεις όπως «καταδουλοῦσθαι» (να υποδουλώνουν), «καταλύειν τοὺς νόμους» και τις πάτριες πολιτείες (τα πατροπαράδοτα πολιτεύματα). Χρησιμοποιεί όμως και μια αναλογία: Η αναλογία είναι η αναλογία ανάμεσα στην κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα κατά τους Περσικούς Πολέμους και η κατάσταση που επικρατεί τώρα. Τότε, βάρβαροι και ένας μονάρχης προσπάθησαν να υποδουλώσουν την Ελλάδα. Τώρα, Μακεδόνες με έναν άλλον μονάρχη προσπαθούν να υποδουλώσουν την Ελλάδα. Τότε, ενωμένοι οι Αθηναίοι και οι Λακεδαιμόνιοι νίκησαν. Τώρα, αν πάλι ενωθούν, αν μονιάσουν, αν δείξουν ομόνοια, πάλι θα νικήσουν.

Αυτό που παρατηρούμε είναι ότι ο Χρεμωνίδης συνδυάζει επιχειρήματα. Ο συνδυασμός επιχειρημάτων είναι ένα χαρακτηριστικό στη χρήση της ιστορίας ως επιχείρημα, διότι η συνέλευση του λαού αποτελείται από ανθρώπους από ποικίλες τάξεις με διαφορετική μόρφωση και με διαφορετική ψυχосύνθεση. Σε άλλους μπορεί να έχει μεγαλύτερη βαρύτητα ένα επιχείρημα λογικό, σε άλλους μπορεί να έχει μεγαλύτερη βαρύτητα ένα επιχείρημα ιστορικό, ένα επιχείρημα συναισθηματικό, ένα επιχείρημα το οποίο σχετίζεται με την ηθική.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό το οποίο παρατηρούμε είναι το γεγονός ότι ο Χρεμωνίδης στα ιστορικά του επιχειρήματα είναι επιλεκτικός. Επιλέγει να θυμίσει το γεγονός ότι οι Αθηναίοι συμμαχησαν με τους Σπαρτιάτες στους Περσικούς Πολέμους και επιλέγει να ξεχάσει το γεγονός ότι στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας τους οι Αθηναίοι και οι Σπαρτιάτες δεν ήταν σύμμαχοι, αλλά εχθροί. Βλέπουμε, επομένως, πώς λειτουργούν τα ιστορικά επιχειρήματα. Λειτουργούν με επιλεκτικότητα, λειτουργούν με μια επιλεκτική μνήμη, με μια επιλογή των ιστορικών δεδομένων. Λειτουργούν απευθυνόμενα κυρίως στο συναίσθημα, προσπαθώντας να διεγείρουν όχι μονάχα λογικές σκέψεις όπως «τότε ενωμένοι νικήσαμε, τώρα πάλι ενωμένοι θα νικήσουμε», αλλά προσπαθούν να διεγείρουν το συναίσθημα του φόβου: αν δεν ενωθούμε, όπως τότε που οι Πέρσες απείλησαν την Ελλάδα, έτσι και τώρα οι Μακεδόνες θα απειλήσουν την Ελλάδα. Αλλά, επιχειρούν να δημιουργήσουν και το συναίσθημα της ελπίδας με βάση την αναλογία: όπως τότε νικήσαμε ενωμένοι, έτσι και τώρα θα νικήσουμε και πάλι ενωμένοι.

Τη σημασία που έχει ιδίως το επιχείρημα της ομόνοιας, συνάγεται και από το γεγονός ότι την ίδια περίπου εποχή, ο αδερφός του Χρεμωνίδα, ο Γλαύκος, ένας άλλος Αθηναίος πολιτικός και στρατηγός, είναι εκείνος ο οποίος στις Πλαταιές, εκεί που δόθηκε η τελευταία μάχη των Περσικών Πολέμων, ανεγείρει έναν βωμό της Ομόνοιας δίπλα στον βωμό του Διός του Ελευθερέως²². Συνδέει δηλαδή την έννοια της ελευθερίας με την έννοια της ομόνοιας. Το κοινό υπόβαθρο σε όλες αυτές τις προσπάθειες είναι η ιστορική μνήμη. Και ο Χρεμωνίδης και ο Γλαύκων και οι άλλοι πολιτικοί καλούν τους Αθηναίους και τους υπόλοιπους Έλληνες να θυμηθούν· να θυμηθούν τους Περσικούς Πολέμους, και να ενεργήσουν ανάλογα.

V1.3.2 Η ιστορία ως επιχείρημα II (16')

<https://youtu.be/dmC8owrx-7c>

απομαγνητοφώνησηση domenica27 & Olivia / αντιπαραβολή Asimonia

Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα πως ο Αθηναίος πολιτικός Χρεμωνίδης χρησιμοποίησε ιστορικά επιχειρήματα για να πείσει τους Αθηναίους να συμμαχήσουν με τους Σπαρτιάτες και τον βασιλιά της Αιγύπτου Πτολεμαίο Β΄ εναντίον του Μακεδόνα βασιλιά Αντιγόνου Γονατά. Το βασικό επιχείρημα ήταν: η ομόνοια των Ελλήνων θα είναι η καλύτερη προϋπόθεση για την αντιμετώπιση ενός εξωτερικού κινδύνου. Η περίπτωση του Χρεμωνίδα δείχνει και την αδυναμία των ιστορικών επιχειρημάτων, διότι οι Αθηναίοι πείστηκαν, συμμαχησαν με τους Λακεδαιμονίους και τον Πτολεμαίο Β΄, αλλά νικήθηκαν και υποτάχθηκαν στους Μακεδόνες για μια περίοδο περίπου τριάντα ετών. Επομένως τα ιστορικά επιχειρήματα από μόνα τους δεν μπορούν να κρίνουν τις ιστορικές εξελίξεις. Παρόλα αυτά συνέχισαν να χρησιμοποιούνται σε πολύ μεγάλο αριθμό και σε μεγάλο βαθμό στην ελληνιστική εποχή, και ο ιστορικός Πολύβιος, ο μεγαλύτερος ιστορικός της ελληνιστικής εποχής, μας δίνει αρκετά διδακτικά παραδείγματα στους λόγους τους οποίους παραθέτει στο ιστορικό του έργο.

Το 210 π.Χ. βρέθηκαν στη Σπάρτη οι πρεσβευτές δύο αντιμαχόμενων εθνών, του έθνους των Αιτωλών και του έθνους των Ακαρνάνων, ο Χλαινέας ο Αιτωλός και ο Λυκίσκος ο Ακαρνάν. Στις ομιλίες τους στη Σπάρτη προσπάθησαν να πείσουν τη συνέλευση του λαού στη Σπάρτη ότι οι Σπαρτιάτες έπρεπε να συμμαχήσουν μαζί τους. Οι Αιτωλοί ήταν σύμμαχοι των Ρωμαίων, οι Ακαρνάνες σύμμαχοι των Μακεδόνων, του Μακεδόνα βασιλιά Φιλίππου Ε΄. Για να μπορέσουν να πείσουν τους Σπαρτιάτες να προχωρήσουν σε αυτή τη συμμαχία, αυτό το οποίο οι δύο πρεσβευτές έκαναν ήταν κυρίως να διεγείρουν το συναίσθημά τους, να διεγείρουν το συναίσθημα της οργής των Σπαρτιατών εναντίον των Μακεδόνων και το συναίσθημα της ελπίδας και της ευγνωμοσύνης, για να πείσουν τους Σπαρτιάτες να συμμαχήσουν μαζί τους.

Το 210 π.Χ. βρέθηκαν στη Σπάρτη οι πρεσβευτές των Ακαρνάνων και των Αιτωλών. Στόχος τους ήταν να πείσουν οι μεν Αιτωλοί, τους Σπαρτιάτες, να συμμαχήσουν μαζί τους και με τους Ρωμαίους, οι δε Ακαρνάνες να τους πείσουν να συμμαχήσουν μαζί τους και με τους Μακεδόνες. Βρισκόμαστε στα χρόνια του Α΄ Μακεδονικού Πολέμου ανάμεσα στον βασιλιά της Μακεδονίας τον Φίλιππο Ε΄ και τη Ρώμη. Και οι Ακαρνάνες και οι Αιτωλοί χρησιμοποιούν ιστορικά επιχειρήματα απευθυνόμενοι κυρίως στο συναίσθημα των Σπαρτιατών. Για να διεγείρει το μίσος των Σπαρτιατών εναντίον των Μακεδόνων, ο εκπρόσωπος των Αιτωλών αυτό που κάνει είναι να διηγείται όλες τις καταστροφές τις οποίες

υπέστησαν οι Έλληνες, οι ελληνικές πόλεις και οι Σπαρτιάτες, από Μακεδόνες βασιλείς. Ο στόχος του είναι να διεγείρει το μίσος, αλλά στόχος του είναι να διεγείρει και την ελπίδα, αναφερόμενος στο γεγονός ότι οι Αιτωλοί δεν έχουν νικηθεί ποτέ.

Ο Πολύβιος παραθέτει την ομιλία του Αιτωλού Χλαινέα –είναι ο πρεσβευτής των Αιτωλών– και έχει ενδιαφέρον να σας διαβάσω ορισμένα αποσπάσματα, για να δείτε πως η συνεχής επίκληση της ιστορίας και η ιστορική αφήγηση διεγείρει αυτά τα συναισθήματα ή προσπαθεί να διεγείρει αυτά τα συναισθήματα στη Σπάρτη. Λέει, λοιπόν ο Χλαινέας σύμφωνα με την ανασύσταση του λόγου του από τον Πολύβιο²³:

Ο Φίλιππος Β΄ –δηλαδή ο πατέρας του Μεγάλου Αλεξάνδρου– αφού σκλάβωσε την Όλυνθο για παραδειγματισμό, δεν έθεσε μόνο τις πόλεις της Θράκης κάτω από τον έλεγχό του, αλλά και υπέταξε και τους Θεσσαλούς λόγω του φόβου τους. Λίγο αργότερα, αφού νίκησε τους Αθηναίους σε μάχη, έδειξε μεγαλοψυχία μετά τη νίκη του, όχι για να ευνοήσει τους Αθηναίους, ίσα-ίσα, αλλά για να χρησιμοποιήσει την ευεργεσία απέναντί τους καλώντας τους άλλους να ακολουθήσουν τις διαταγές του με τη θέλησή τους. [...]

Ο Αντίπατρος έφτασε σε τέτοιο σημείο ύβρης και ανομίας, που να τοποθετήσει κυνηγούς εξορίστων και να τους στείλει στις πόλεις εναντίον όσων είχαν εναντιωθεί στους βασιλείς της Μακεδονίας ή τους είχαν δυσареστήσει κάπως. Κάποιους τους έσυραν με βία από τα ιερά ή τους απομάκρυναν από τους βωμούς και τους σκότωσαν για εκδίκηση· και όσοι ξέφυγαν εξορίστηκαν από όλη την Ελλάδα. Πουθενά δεν μπορούσαν να βρουν καταφύγιο, εκτός από ένα μέρος, το έθνος των Αιτωλών. [...]

Και έρχομαι τώρα στον τελευταίο βασιλιά, τον Αντίγονο –εννοεί τον Αντίγονο τον Δύσωνα–, ώστε κάποιος από σας να μην αντιμετωπίσετε χωρίς οργή τα γεγονότα που προκάλεσε, θεωρώντας ότι είστε υποχρεωμένοι να αισθάνεστε ευγνωμοσύνη απέναντι στους Μακεδόνες. [...]

Μόλις κατάλαβε ότι η εξουσία του δεν θα ήταν ασφαλής, αν εσείς αναλαμβάνετε την ηγεσία των Πελοποννησίων, και μόλις είδε ότι ο Κλεομένης –ο βασιλιάς της Σπάρτης– ήταν κατάλληλος για αυτή τη θέση και ότι η τύχη σας σας ευνοούσε λαμπρά, ήρθε με φόβο και φθόνο, όχι για να βοηθήσει τους Πελοποννήσιους, αλλά για να σας στερήσει από τις ελπίδες σας και να ταπεινώσει την ηγεμονία σας. Επομένως, δεν είστε υποχρεωμένοι να αισθάνεστε συμπάθεια απέναντι στους Μακεδόνες επειδή δεν λεηλάτησαν την πόλη σας· αντίθετα θα πρέπει να τους θεωρείτε εχθρούς και να τους μισείτε, επειδή σας εμπόδισαν πολλές φορές να γίνετε ηγέτες των Ελλήνων όταν μπορούσατε.

Συνεχίζει αναφερόμενος στο γεγονός ότι:

Οι Αιτωλοί ήταν οι μόνοι από τους Έλληνες που τόλμησαν να αντιμετωπίσουν τους Μακεδόνες, οι μόνοι που αντιστάθηκαν στην επίθεση των βαρβάρων –των Γαλατών–, οι μόνοι που ήρθαν να συμπολεμήσουν μαζί με τους Σπαρτιάτες, όταν χρειάστηκε οι Σπαρτιάτες να αποκαταστήσουν την προγονική τους θέση ως ηγέτες των Ελλήνων.

Βλέπουμε σε αυτήν την ομιλία ότι η ιστορική αφήγηση έχει στόχο κυρίως τη διέγερση του συναισθήματος (του μίσους, της οργής) απέναντι στους Μακεδόνες και, μέσα από αυτό το

συναίσθημα, να επηρεάσει την κρίση του λαού των Σπαρτιατών, της συνέλευσής τους, υπέρ μιας συμμαχίας με την Αιτωλία. Αυτό το οποίο όμως βλέπουμε είναι και πόσο επιλεκτική είναι η αναφορά στην ιστορία, π.χ. το γεγονός ότι οι Αιτωλοί υπερασπίστηκαν την Ελλάδα από τους Γαλάτες βαρβάρους είναι αληθινό, το ότι ήταν οι μόνοι οι οποίοι υπερασπίστηκαν την Ελλάδα από τους Γαλάτες, αυτό φυσικά δεν ισχύει. Ίσα ίσα ένας βασιλιάς των Μακεδόνων, ο Αντίγονος ο Γονατάς ήταν εκείνος ο οποίος τελικά οδήγησε τους Γαλάτες στο να εγκαταλείψουν τα ελληνικά εδάφη. Βλέπουμε, επομένως πάλι την επιλεκτική χρήση της ιστορίας ως επιχείρημα. Και κάτι άλλο το οποίο βλέπουμε είναι και το γεγονός ότι η ιστορία χρησιμοποιείται ως επιχείρημα όχι μόνο για να διεγείρει το συναίσθημα, αλλά και για να δημιουργήσει μία λογική αλληλουχία: ακριβώς επειδή οι Αιτωλοί στο παρελθόν ήταν νικηφόροι σε πολέμους, με τον ίδιο τρόπο θα είναι νικηφόροι και στον επόμενο πόλεμο. Επίσης η ιστορική αφήγηση, όταν η ιστορία χρησιμοποιείται σαν επιχείρημα, συνδέεται με μια ερμηνεία της ιστορίας, πάλι μια επιλεκτική ερμηνεία. Οι Αιτωλοί για να προκαλέσουν το μίσος των Σπαρτιατών τους λένε ότι δεν χρειάζεται οι Σπαρτιάτες να νιώθουν ευγνωμοσύνη, επειδή οι Μακεδόνες όταν τους νίκησαν στον πόλεμο δεν κατέστρεψαν την πόλη τους, αλλά θα πρέπει να αισθάνονται μίσος.

Η ομιλία αυτή του Χλαινέα πρέπει να είχε πάρα πολύ μεγάλη απήχηση, γιατί ο επόμενος ομιλητής ο Ακαρνάνας, ο οποίος πάλι χρησιμοποιεί ιστορικά επιχειρήματα, για ακριβώς τον αντίθετο λόγο έπρεπε να περιμένει πρώτα να γίνει ησυχία· και ο Ακαρνάνας εκπρόσωπος, ο Λυκίσκος, αφηγείται επιλεκτικά την ιστορία²⁴. Αυτός συγκεντρώνει όλη του την προσοχή σε όλα τα καλά τα οποία έχουν κάνει οι Μακεδόνες για την Ελλάδα. Αυτό το οποίο προσπαθεί να κάνει, είναι να εξουδετερώσει ένα συναίσθημα –την οργή–, με ένα άλλο συναίσθημα –την ευγνωμοσύνη–, διότι διηγείται όλες τις περιπτώσεις στις οποίες οι Μακεδόνες στάθηκαν ιδιαίτερα ευνοϊκοί απέναντι στις ελληνικές πόλεις, υποδουλώνοντας π.χ. τους Πέρσες, υπερνικώντας την αντίσταση των Περσών στις εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου και υποτάσσοντας την Ασία στους Έλληνες.

Πολλές φορές αναφέρεται ο Λυκίσκος σε περιπτώσεις που οι Αιτωλοί –αντίθετα– ήταν εκείνοι οι οποίοι έβλαψαν τους Έλληνες. Βλέπουμε σε αυτήν την περίπτωση, ότι η ίδια ακριβώς ιστορική περίοδος, δηλαδή ο 4ος και ο 3ος αιώνας π.Χ., χρησιμοποιούνται από δύο πρεσβευτές, σε δύο διαφορετικές διηγήσεις, με τον ίδιο στόχο. Ο στόχος είναι και στις δύο περιπτώσεις η διέγερση του συναισθήματος, αλλά πάντοτε επιλεκτικά. Η ίδια ακριβώς ιστορική περίοδος γίνεται αντικείμενο δύο εντελώς διαφορετικών ιστορικών ερμηνειών.

Κάτι άλλο το οποίο έχει ενδιαφέρον, είναι το γεγονός ότι ο Ακαρνάν Λυκίσκος, στην προσπάθειά του να παρασύρει τους Σπαρτιάτες σε μια συμμαχία με τους Μακεδόνες, χρησιμοποιεί και ένα άλλο επιχείρημα. Χρησιμοποιεί την αναλογία ανάμεσα στην ελληνική συμμαχία απέναντι σε βαρβάρους, στο παρελθόν και τώρα. Τότε οι βάρβαροι ήταν οι Πέρσες, τώρα οι βάρβαροι είναι οι Ρωμαίοι. Αυτό το οποίο λέει, είναι ότι: όπως στο παρελθόν οι Έλληνες συμμάχησαν μεταξύ τους ώστε να αντιμετωπίσουν μια βαρβαρική επιδρομή, έτσι και τώρα θα πρέπει να συμμαχήσουν, ώστε να αντιμετωπίσουν μία άλλη απειλή, η οποία προέρχεται από το εξωτερικό, είναι η απειλή των Ρωμαίων.

Σας διαβάζω τα λόγια του Λυκίσκου, όπως τα παραθέτει ο Πολύβιος, για να δείτε και τη φρασεολογία την οποία χρησιμοποιεί²⁴:

Είναι καλό και άξιο, Λακεδαιμόνιοι, να θυμηθείτε ποιοι ήταν οι πρόγονοί σας –**δείτε εδώ πέρα την επίκληση στη μνήμη**– και να προστατευθείτε από την επιθετικότητα των Ρωμαίων, κοιτάζοντας με καχυποψία την επιβουλή των Αιτωλών. Και πάνω απ’ όλα, αφού θυμηθείτε τις ευεργεσίες που σας έκανε ο Αντίγονος –**πάλι θυμηθείτε**–, να συνεχίσετε να μισείτε την κακία, να αρνηθείτε τη φιλία των Αιτωλών και να ενώσετε τις ελπίδες σας με τους Αχαιούς και τους Μακεδόνες.

Βλέπουμε πάλι πάρα πολύ χαρακτηριστικά τη σύνδεση ανάμεσα στη μνήμη –την ιστορική μνήμη μέσα από το ιστορικό επιχείρημα–, και το συναίσθημα· «θυμηθείτε» και «μισήσετε».

Τέτοια παραδείγματα μπορούμε να δούμε πάρα πολλά στην ελληνιστική εποχή, να θυμίζει ένας ρήτορας ή ο πρεσβευτής μιας πόλης σε μια άλλη πόλη ένα ιστορικό δεδομένο, ώστε να μπορέσει να απευθυνθεί είτε στη λογική, είτε στο συναίσθημα των μελών της Εκκλησίας του Δήμου –της συνέλευσης του λαού–, για να πετύχει τον στόχο του. Παραδείγματος χάριν οι Μιλήσιοι, όταν χρειάστηκε να κάνουν μια συμμαχία με τον Πτολεμαίο, αυτό το οποίο θύμισαν είναι το γεγονός ότι στο παρελθόν, χάρη στη συμμαχία τους με τον Πτολεμαίο, είχαν επιτύχει πολλά πράγματα²⁵.

Σας δίνω ένα άλλο παράδειγμα για το πώς χρησιμοποιείται η ιστορία ως επιχείρημα, αυτή τη φορά με μία όχι ιδιαίτερα λογική βάση. Είναι ένα ψήφισμα των Αθηναίων με το οποίο αποφασίζουν να αναδιοργανώσουν τη γιορτή των Θαργηλίων – είναι μία από τις μεγάλες γιορτές της Αθήνας, η οποία γίνεται προς τιμήν του Απόλλωνα. Το ψήφισμα αυτό γίνεται το 129 π.Χ. Είναι η περίοδος που οι Ρωμαίοι έχουν κατακτήσει πλέον την Ελλάδα, η Αθήνα δεν αποτελεί πια ούτε τη σκιά του παλιού της εαυτού, της παλιάς μεγάλης δύναμης. Ο ρήτορας ο οποίος προτείνει την αναδιοργάνωση αυτής της γιορτής, χρησιμοποιεί το εξής επιχείρημα· γράφει (τα λόγια του τα γνωρίζουμε από μία επιγραφή)²⁶:

Είναι παράδοση των πατέρων και έθιμο του δήμου των Αθηναίων και παράδοση των προγόνων –**προσέξτε εδώ την επιμονή στην παράδοση των πατέρων και των προγόνων**– να σέβονται ιδιαίτερα την ευσέβεια προς τους θεούς· για αυτόν τον λόγο απέκτησαν δόξα και τιμή για ενδοξότατες πράξεις σε γη και σε θάλασσα, σε πολλές εκστρατείες πεζικές και ναυτικές, αρχίζοντας πάντοτε την έκφραση ευσέβειας προς τους θεούς με τον Δία τον Σωτήρα. Υπάρχει και ο Απόλλων Πύθιος, που για τους Αθηναίους είναι πατρώος θεός και ερμηνευτής των αγαθών, επίσης από κοινού σωτήρας όλων των Ελλήνων, γιος της Λητούς και του Δία. Αυτός μας πρόσταξε με χρησμούς να προσευχηθούμε στον θεό που έχει την επίκληση «πατρώος» και να κάνουμε τις πατροπαράδοτες θυσίες για τον δήμο των Αθηναίων ετησίως στον Απόλλωνα, προσφέροντας θυσίες όπως είναι πατροπαράδοτο έθιμο του δήμου.

Προσέξτε πόσες φορές επαναλαμβάνεται η λέξη «πατρώος», «πατροπαράδοτος», «πατρικός». Αλλά ας έλθουμε όμως τώρα στο ιστορικό επιχείρημα το οποίο χρησιμοποιεί ο ρήτορας. Αυτό το οποίο λέει είναι: η ευσέβεια στο παρελθόν μάς οδήγησε σε νίκες· και τώρα η ευσέβεια θα φέρει πάλι επιτυχίες. Πάλι έχουμε μια επιλεκτική ερμηνεία του παρελθόντος. Αυτό το οποίο έφερε νίκες στους Αθηναίους, δεν ήταν βέβαια η ευσέβειά τους, αλλά η υπεροχή του στόλου τους και η γενικότερη ιστορική συγκυρία. Τα πλοία τους ήταν εκείνα στα οποία όφειλαν την ηγεμονία τους, και όχι η υποστήριξη του Απόλλωνα. Αυτός ο λόγος όμως που οι Αθηναίοι χρησιμοποιούν αυτό το επιχείρημα είναι και το

γεγονός ότι αυτήν την εποχή τέτοιου είδους επιχειρήματα έχουν μεγάλη απήχηση επειδή και η ρωμαϊκή νίκη –οι Ρωμαίοι είναι εκείνοι οι οποίοι επικρατούν αυτήν την εποχή παντού στη Μεσόγειο– αποδίδεται στο γεγονός ότι θεωρούνται ιδιαίτερα ευσεβείς απέναντι στους θεούς.

Λίγα χρόνια νωρίτερα το 193 π.Χ., ένας Ρωμαίος στρατηγός ακριβώς αυτό λέει. Γράφει σε ένα γράμμα:

Θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι πάντοτε δίνουμε τη μεγαλύτερη προσοχή στην ευσέβεια προς τους θεούς, από το γεγονός ότι γι' αυτόν τον λόγο μας ευνοούν οι θεοί.

Με τον ίδιο τρόπο και ο ιστορικός Πολύβιος αποδίδει τη νίκη των Ρωμαίων στη μεγάλη τους ευσέβεια. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις το ιστορικό επιχείρημα δεν έχει καμία λογική βάση. Το ιστορικό επιχείρημα των Αθηναίων είναι: όπως είμασταν παλιά ευσεβείς και νικούσαμε, τώρα αν πάλι γίνουμε ευσεβείς θα νικούμε ή θα έχουμε επιτυχία στην πολιτική μας. Ωστόσο έχει μεγάλη απήχηση διότι στηρίζεται σε μία αναλογία: αυτό το οποίο έγινε τότε, είναι αυτό το οποίο πρόκειται να γίνει και τώρα. Ότι αυτή η αναλογία δεν είναι απόλυτα λογική, αυτό είναι ένα άλλο θέμα.

Τέτοια επιχειρήματα είχαν όμως μεγάλη απήχηση, διότι απευθυνόντουσαν σε έναν συγκεκριμένο τρόπο σκέψης. Βρισκόμαστε σε μια εποχή που η πίστη στους θεούς βρίσκεται σε πάρα πολύ μεγάλη ακμή. Είναι μία περίοδος στην οποία οι Αθηναίοι προσπαθούν να ανανεώσουν πατρογονικές παραδόσεις, πιστεύοντας ότι με αυτόν τον τρόπο πρόκειται να επιστρέψουν και στην παλιά τους δόξα.

V1.3.3 Η ιστορία ως επιχείρημα III (23')

<https://youtu.be/fPmLjAZwjA8>

απομαγνητοφώνηση Asimonia & Eftihia & Asimonia/αντιπαραβολή Mirella

Η επίκληση της ιστορίας δεν διεγείρει μόνο συναισθήματα· μπορεί να προκαλέσει και το συναίσθημα της ηθικής υποχρέωσης απέναντι σε κάποιους. Ας δούμε το παράδειγμα της πόλης της Μαγνησίας του Μαιάνδρου, η οποία έστειλε μία μεγάλη πρεσβεία το 208 π.Χ. για να καλέσει τις διάφορες ελληνικές πόλεις να συμμετέχουν στη μεγάλη γιορτή που οργάνωνε για την τοπική θεά, την Αρτέμιδα τη Λευκοφρυηνή, αλλά και για να αναγνωρίσουν την ασυλία της πόλης. Έστειλαν απεσταλμένους οι οποίοι στις διάφορες πόλεις, παρουσιάστηκαν στη βουλή και τη συνέλευση του λαού, παρέδωσαν τα ψηφίσματα²⁷ τα οποία είχαν συντάξει οι Μάγνητες και μίλησαν με ζήλο αναφερόμενοι στα θαύματα της Αρτέμιδας και, προσπαθώντας να θυμίσουν σε κάθε πόλη χωριστά και σε όλους τους Έλληνες μαζί τη βοήθεια την οποία είχαν προσφέρει οι πρόγονοί τους στο ιερό των Δελφών (όταν νίκησαν σε μάχη, όπως γράφουν, τους βαρβάρους που είχαν εκστρατεύσει εναντίον του – αναφέρονται στην επιδρομή των Γαλατών το 278-277 π.Χ.), θυμίζουν στις ελληνικές πόλεις, σε κάθε μία χωριστά, όλες τις ευεργεσίες τις οποίες έχουν κάνει. Εδώ η μνήμη διεγείρει το συναίσθημα της ευγνωμοσύνης και δημιουργεί την ηθική υποχρέωση οι ελληνικές πόλεις να αναγνωρίσουν την ασυλία της Μαγνησίας, δηλαδή να την προστατεύσουν από επιθέσεις και πειρατικές επιδρομές. Αυτό το οποίο θυμίζουν π.χ. στις κρητικές πόλεις είναι, όπως γράφει το ψήφισμα, την ευεργεσία που επιτέλεσαν προς το Κοινό των Κρητών όταν έθεσαν τέρμα στον εμφύλιο πόλεμο με συμφιλίωση. Παρουσίασαν, συνεχίζει το ψήφισμα, τις ευεργεσίες προς τους άλλους Έλληνες παρέχοντας ως τεκμήρια τους χρησμούς του θεού, τα έργα των

ποιητών και των ιστοριογράφων που είχαν καταγράψει τις πράξεις των Μαγνήτων. Επιπλέον ανέγνωσαν ψηφίσματα που είχαν γίνει από τις πόλεις και στα οποία αναγράφονταν τιμές και στεφάνια που συνέβαλαν στη δόξα της πόλης των Μαγνήτων. Σε αυτή την περίπτωση ο στόχος της ιστορικής ανάμνησης είναι πάρα πολύ συγκεκριμένος: Η ιστορική μνήμη τεκμηριώνει μια ηθική υποχρέωση.

Συγγενής είναι και μια άλλη μορφή επίκλησης της ιστορίας: είναι η επίκληση της συγγένειας η οποία υπάρχει ανάμεσα σε δύο πόλεις. Δεν αναφέρομαι σε συγγένεια αίματος, αναφέρομαι σε συγγένεια μυθολογική, δηλαδή στο γεγονός ότι δύο πόλεις μπορεί να ανάγουν την ίδρυσή τους στον ίδιο ήρωα ή σε συγγενείς ήρωες. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μας δίνει μια επιγραφή από την Ξάνθο της Λυκίας: ένα ψήφισμα των Ξανθίων²⁸ σχετικό με τις σχέσεις τους με την πολύ μικρή πόλη Κυτένιο, η οποία βρίσκεται στη Δωρίδα. Το 206 π.Χ. οι Κυτένιοι έστειλαν ένα ψήφισμα και πρεσβευτές για να ζητήσουν την υποστήριξη των Ξανθίων επειδή είχαν καταστραφεί τα τείχη της πόλης τους. Σώζεται όλο το ψήφισμα και η σχετική αλληλογραφία στην οποία οι Κυτένιοι παρουσιάζουν το αίτημά τους και οι Ξάνθιοι απαντούν εξηγώντας για ποιον λόγο βλέπουν ευνοϊκά το αίτημα των Κυτενίων παρά το γεγονός ότι δεν είναι σε θέση παρά να προσφέρουν μια πάρα πολύ μικρή και ασήμαντη βοήθεια. Σας διαβάζω ορισμένα αποσπάσματα από αυτό το πάρα πολύ εκτενές κείμενο, μια πολύ μεγάλη επιγραφή που περιέχει την αλληλογραφία ανάμεσα στο Κυτένιο και τους Ξανθίους. Γράφουν λοιπόν οι Ξάνθιοι:

Έφεραν –οι πρεσβευτές– ένα ψήφισμα των Αιτωλών και μια επιστολή των Δωριέων με την οποία εξέθεταν τις συμφορές που είχαν πέσει στην πατρίδα τους και μιλούσαν σύμφωνα με αυτά που ήταν γραμμένα στην επιστολή. [...] Ποιο είναι το επιχείρημα; Είπαν ότι η Λητώ, η ηγέτιδα της πόλης μας (διότι η Λητώ είχε γεννήσει τον Απόλλωνα και την Άρτεμη στην Ξάνθο), γέννησε την Άρτεμη και τον Απόλλωνα στην πόλη μας. Από τον Απόλλωνα και την Κορωνίδα, την κόρη του Φλεγύα, απογόνου του Δώρου, γεννήθηκε στη Δωρίδα ο Ασκληπιός. [...]

Προσέξτε εδώ τι θεμελιώνει τη συγγένεια: το γεγονός ότι ο Απόλλων γεννήθηκε στην Ξάνθο κι ο γιος του Απόλλωνα, ο Ασκληπιός, γεννήθηκε στη Δωρίδα, καθιστά τους Κυτενιείς και τους Ξανθίους συγγενείς. Συνεχίζει το κείμενο:

Εκτός από τη συγγενειά μας, που ανάγεται σε αυτούς τους θεούς, έκαναν επιπλέον αναφορά και στη συγγένεια που ανάγεται στους ήρωες, συντάσσοντας γενεαλογία από τον Αίολο και τον Δώρο. Έδειξαν επίσης ότι ο Αλήτης –δηλαδή ο περιπλανώμενος–, ένας από τους Ηρακλειδείς, προστάτεψε τους αποίκους που η πόλη μας είχε στείλει μαζί με τον Χρυσάορα, γιο του Γλαύκου, γιο του Ιππολόχου. Συγκεκριμένα, ο Αλήτης, ξεκινώντας από τη Δωρίδα, βοήθησε τους αποίκους όταν τους πολέμουςαν εχθροί, θέτοντας τέλος στον κίνδυνο που τους περιέβαλε. Και παντρεύτηκε την κόρη του Άορα, του γιου του Χρυσάορα. [...]

Πάλι μία μυθολογική αναφορά, ένα μυθολογικό επεισόδιο στα χρόνια του αποικισμού, αιτιολογεί τη σχέση η οποία πρέπει να υπάρχει ανάμεσα στο Κυτένιο και την Ξάνθο. Ακριβώς όπως οι Κυτενιείς βοήθησαν τους Ξανθίους αποίκους στο μυθολογικό παρελθόν, έτσι και τώρα οι Ξάνθιοι είναι υποχρεωμένοι να βοηθήσουν τους Κυτενιείς σε μια δύσκολη συγκυρία. Η δύσκολη συγκυρία εξηγείται στη συνέχεια:

Συνέβη όταν ο βασιλιάς Αντίγονος εισέβαλε στη Φωκίδα –το 228 π.Χ.– μέρη των τειχών όλων των πόλεων να έχουν καταρρεύσει λόγω των σεισμών και οι νεαροί άνδρες να έχουν εκστρατεύσει στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς για να το προστατεύσουν. Όταν ο βασιλιάς έφτασε στη Δωρίδα κατέστρεψε τα τείχη όλων των πόλεών μας και έκαψε τα σπίτια. [...] Μας ζητούν να θυμηθούμε τη συγγενειά μας μαζί τους, που ανάγεται στους θεούς και τους ήρωες και να μην μείνουμε αδιάφοροι απέναντι στο γεγονός ότι τα τείχη της πατρίδας τους έχουν κατασκαφτεί. [...] Μας ζητούν να μην αδιαφορήσουμε για την καταστροφή της μεγαλύτερης πόλης ανάμεσα στις πόλεις της Μητροπόλεως. [...]

Ποιο είναι εδώ το επιχείρημα; Το επιχείρημα είναι ότι δεν θα αισθανθούμε λύπηση για την καταστροφή της πόλης, αλλά θα αισθανθούμε λύπηση για την καταστροφή της πόλης επειδή είναι συγγενείς μας. Και είναι συγγενείς μας επειδή, όπως είπα προηγουμένως, δύο θεοί, ο Ασκληπιός κι ο Απόλλων, συνδέονται –ο Απόλλων είναι πατέρας του Ασκληπιού– κι αυτό δημιουργεί αμέσως και μια σύνδεση ανάμεσα σε δύο πάρα πολύ μακρινές πόλεις. Και απαντούν οι Ξάνθιοι:

Να απαντήσουμε ότι όλοι οι Ξάνθιοι συναισθάνθηκαν την ίδια λύπη με σας για τις συμφορές που έπεσαν στην πόλη σας.

Το ιστορικό επιχείρημα λειτούργησε, όμως λειτούργησε περιορισμένα διότι η Ξάνθος βρισκόταν σε πάρα πολύ δεινή οικονομική κατάσταση και έτσι το μόνο το οποίο μπόρεσαν να προσφέρουν στους Κυτενιείς ήταν το ασήμαντο ποσό των 500 δραχμών. Με αυτές τις 500 δραχμές οι Κυτενιείς όχι τα τείχη τους δεν θα μπορούσαν να ξαναοικοδομήσουν, αλλά ούτε καν έναν μικρό πύργο.

Ανάλογες περιπτώσεις έχουμε πολλές. Μπορώ να αναφέρω πάλι ένα ψήφισμα με το οποίο δικαιολογούνται τα προνόμια των Διονυσιακών τεχνιτών²⁹. Οι Διονυσιακοί τεχνίτες στην ελληνιστική εποχή είναι η συντεχνία, ας το πούμε, εκείνων οι οποίοι εργάζονται στο αρχαίο θέατρο, και οι οποίοι διεκδικούν προνόμια και τα λαμβάνουν αυτά τα προνόμια στους Δελφούς, επικαλούμενοι το γεγονός ότι δημιουργήθηκε η συντεχνία τους στην Αθήνα και η Αθήνα είναι η πόλη η οποία έχει προσφέρει πάρα πολλά αγαθά στους ανθρώπους. Οδήγησε τους ανθρώπους από τον θηριώδη βίο στον πολιτισμό. Δημιούργησε την κοινωνική ζωή εισάγοντας την παράδοση των μυστηρίων. Είναι οι Αθηναίοι εκείνοι οι οποίοι δίδαξαν στους υπόλοιπους Έλληνες πώς να καλλιεργούν και τους χάρισαν το δώρο της γεωργίας. Είναι οι πρώτοι που δημιούργησαν σωματείο τεχνιτών, δηλαδή εργατών του θεάτρου και μετόχων σε αγώνες. Οι Αθηναίοι είναι οι πρώτοι οι οποίοι δημιούργησαν θυμελικούς και σκηνικούς αγώνες. Και με βάση αυτά τα τεκμήρια που παρουσιάζονται από ιστορικούς και ποιητές, οι καλλιτέχνες του θεάτρου ζητούν τα προνόμια. Η Αθήνα είναι η μητρόπολη, γράφουν, κάθε είδους δράματος, (οι Αθηναίοι) είναι εκείνοι που επινόησαν την τραγωδία και την κωμωδία. Πάλι εδώ το ιστορικό επιχείρημα λειτουργεί ακριβώς με τον ίδιο τρόπο. Ακριβώς επειδή στο μακρινό παρελθόν μία πόλη είχε μία ιδιαίτερη συμβολή, ακριβώς για αυτόν τον λόγο θα πρέπει κάποιος οι οποίοι βρίσκονται σε αυτή την πόλη να αποκτήσουν διάφορα προνόμια.

Το γεγονός ότι αυτές οι μυθολογικές παραδόσεις γινόντουσαν αντικείμενο προσεκτικής εξέτασης είναι κάτι το οποίο δείχνει ότι αυτά τα επιχειρήματα τα λάμβαναν πραγματικά σοβαρά υπόψη τους. Δεν

ήταν επιχειρήματα τα οποία απλώς συνόδευαν ρητορικά κάποια άλλα αποδεικτικά στοιχεία. Ήταν επιχειρήματα τα οποία είχαν μεγάλη βαρύτητα και λαμβάνονταν σοβαρά. Θα δούμε τώρα μερικά παραδείγματα για το πώς εξετάζονταν αυτές οι μυθικές παραδόσεις.

Τον 2ο π.Χ. αιώνα η πόλη Απολλωνία, κοντά στον ποταμό Ρύνδακο, δηλαδή στη νότια ακτή της Μαύρης Θάλασσας, προσπάθησε να επαναδημιουργήσει στενές σχέσεις με την πόλη των Μιλησίων, ισχυριζόμενη ότι η Μίλητος ήταν η μητρόπολή της, δηλαδή η πόλη η οποία την ίδρυσε. Σώζεται μία επιγραφή η οποία αναφέρει ακριβώς αυτό το ιστορικό επιχείρημα.

Γράφουν οι Απολλωνιάτες³⁰:

Στείλαμε πρεσβεία στον δήμο των Μιλησίων για να ανανεώσουμε την υπάρχουσα συγγένεια ανάμεσα στον λαό μας και τους Μιλησίους, συγγένεια που είναι θεμελιωμένη από την ίδρυση της αποικίας.

Και συνεχίζουν: Οι Μιλήσιοι άκουσαν προσεκτικά τους πρεσβευτές μας και αφού εξέτασαν τις σχετικές ιστορικές αφηγήσεις και τα άλλα τεκμήρια απάντησαν ότι η πόλη μας πραγματικά (ἐπὶ τῇ ἀληθείᾳ) είναι αποικία της πόλης τους.

Βλέπετε ότι οι Μιλήσιοι δεν δέχτηκαν απλώς κάποιους πρεσβευτές από το εξωτερικό που τους είπαν «είμαστε τα αδέρφια σας», αλλά πρώτα εξέτασαν τα έργα των ιστορικών, τα ιστορικά τεκμήρια, πριν δεχθούν τους Απολλωνιάτες ως συγγενείς τους. Και συνεχίζει το κείμενο:

Η αποικία ιδρύθηκε από τους προγόνους τους. Όταν εξεστράτευσαν στην περιοχή του Ελλησπόντου και της Προποντίδος και νίκησαν σε πόλεμο τους βαρβάρους που κατοικούσαν σε εκείνη τη γη, συνίδρυσαν μαζί με τους άλλους Έλληνες και την πόλη μας, έχοντας ως οδηγό τους τον Απόλλωνα τον Διδυμαίο.

Ανάλογα τεκμήρια έχουμε και άλλα από την ελληνιστική εποχή, περιπτώσεις που μετά από εξέταση, κάποια πόλη δέχεται τα ιστορικά επιχειρήματα μιας άλλης. Από τα παραδείγματα τα οποία ανέφερα βλέπετε ότι οι χρήσεις ιστορικών επιχειρημάτων έχουν μια πάρα πολύ σημαντική θέση στην αρχαία διπλωματία. Σχεδόν είναι αδύνατον να σκεφτούμε διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε ελληνικές πόλεις χωρίς να γίνεται κάποια επίκληση κάποιου ιστορικού επιχειρήματος. Είτε το επιχείρημα αυτό γίνεται για να δημιουργηθεί μια ηθική υποχρέωση, είτε για να αντλήσει κάποιος ένα δίδαγμα από την ιστορία. Το γεγονός ότι τα ιστορικά επιχειρήματα χρησιμοποιούνται τόσο συχνά, τελικά καταλήγει να τα καταστήσει ένα είδος τελετουργίας, δηλαδή χρησιμοποιούνται ακόμα και εκεί που δεν υπάρχει περίπτωση να αποδώσουν.

Ο Πλούταρχος στη βιογραφία του Σύλλα αναφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: Οι Αθηναίοι, αφού έχουν εξεγερθεί κατά των Ρωμαίων, έχουν καταλήξει να πολιορκούνται από τον Σύλλα και τα στρατεύματά του. Μετά από πολλούς μήνες πολιορκίας έχουν απελπιστεί και ο κυβερνήτης της Αθήνας, ο Αριστίων, στέλνει μερικούς απεσταλμένους για να διαπραγματευτούν με τον Ρωμαίο στρατηγό Σύλλα την ειρήνη.

Γράφει ο Πλούταρχος³¹:

Αντί να προβάλουν κάποια αιτήματα που θα έσωζαν την πόλη, μιλούσαν με περηφάνια για τον Θησέα, τον Εύμολπο και τα Περσικά.

Ανοίγω εγώ μια παρένθεση: Τον Θησέα, επειδή ο Θησέας είναι εκείνος ο οποίος αντιμετώπισε επιτυχημένα σε μάχη τις Αμαζόνες. Τον Εύμολπο, διότι ο Εύμολπος έφερε κατά της Αθήνας Θράκες και οι Αθηναίοι αντιμετώπισαν τους Θράκες. Τα Περσικά, επειδή οι Αθηναίοι νίκησαν τους Πέρσες. Αυτό που αναφέρουν επομένως οι Αθηναίοι πρεσβευτές είναι τρεις περιπτώσεις που οι Αθηναίοι μπόρεσαν να νικήσουν βαρβάρους. Τον Θησέα κατά των Αμαζόνων, στον πόλεμο εναντίον των Θρακών και στον πόλεμο εναντίον των Περσών. Η αντίδραση κάθε άλλου Έλληνα θα ήταν να αισθανθεί περηφάνια ή ευγνωμοσύνη για τους Αθηναίους και την ιστορική τους προσφορά.

Ο Σύλλας –όμως που είναι ένας από αυτούς τους βαρβάρους–, τους απαντάει: «Φύγετε, ευλογημένοι, και πάρτε και αυτές τις ομιλίες μαζί σας. Γιατί δεν με έστειλαν οι Ρωμαίοι για να ικανοποιήσω τη φιλομάθειά μου, αλλά για να καθυποτάξω επαναστάτες».

Βλέπουμε εδώ πέρα πως ένα επιχείρημα που θα μπορούσε να λειτουργήσει στις διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε ελληνικές πόλεις, αποτυγχάνει πλήρως όταν χρησιμοποιείται στις διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε μια ελληνική πόλη και σε έναν μη Έλληνα. Ο Σύλλας δεν είναι μέτοχος αυτών των ιστορικών παραδόσεων και αυτής της ιστορικής μνήμης, είναι ένας Ρωμαίος στρατηγός ο οποίος θέλει να επιβάλει τη βούληση του ρωμαϊκού λαού που είναι να καταπνίξει μια εξέγερση επαναστατών.

Ας προσπαθήσω να βγάλω ορισμένα συμπεράσματα από αυτή την περιήγηση σε αρχαία κείμενα που δείχνουν τη σημασία της χρήσης της ιστορίας ως επιχείρημα. Το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι η ιστορία χρησιμοποιείται σαν επιχείρημα όχι μόνη της αλλά συνήθως σαν κομμάτι ενός ολόκληρου πλέγματος επιχειρημάτων. Αυτά τα επιχειρήματα μπορεί να είναι λογικά, πολιτικά, μπορεί να είναι ηθικά, μπορεί να είναι επίκληση στους θεούς, μπορεί να είναι συναισθηματικά. Για ποιον λόγο χρησιμοποιούνται διαφορετικά επιχειρήματα; Χρησιμοποιούνται διαφορετικά επιχειρήματα διότι θα πρέπει να σκεφτούμε πώς γίνεται η λήψη αποφάσεων εκείνη την εποχή. Οι αποφάσεις δεν λαμβάνονται σε έναν πολύ μικρό κύκλο πολιτικών, οι αποφάσεις λαμβάνονται στην Εκκλησία του Δήμου με τη συμμετοχή όλου του συνόλου των πολιτών. Κι η Εκκλησία του Δήμου αποτελείται από ανθρώπους μορφωμένους κι αμόρφωτους, πλούσιους και φτωχούς, ανθρώπους οι οποίοι έχουν πολιτική εμπειρία και ανθρώπους οι οποίοι είναι πολιτικά άπειροι, από εκείνους που πιστεύουν στους θεούς και σε ανθρώπους που είναι απόλυτα υλιστές. Διαφορετικά επιχειρήματα θα συγκινήσουν διαφορετικούς ανθρώπους. Αυτός είναι ένας βασικός λόγος για τον οποίο χρησιμοποιούνται ιστορικά επιχειρήματα μαζί με άλλα επιχειρήματα.

Ένας άλλος λόγος που χρησιμοποιούνται ιστορικά επιχειρήματα είναι επειδή η ιστορία νομιμοποιεί πολλές διεκδικήσεις. Τα ιστορικά επιχειρήματα έχουν νομικό βάρος. Αυτό μπορούμε να το δούμε αν αναλογιστούμε π.χ. ότι οι διεκδικήσεις γης στηρίζονται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο πάντοτε στην ιστορία, στο παρελθόν. Σας δίνω ένα παράδειγμα: είναι η ετυμηγορία δικαστών από τη Μαγνησία του Μαιάνδρου³² οι οποίοι μεσολάβησαν σε μία διένεξη ανάμεσα σε κρητικές πόλεις. Οι δικαστές αιτιολογούν την απόφασή τους αναφέροντας ποια είναι τα αίτια που θεμελιώνουν διεκδικήσεις εδαφικές. Γράφουν:

Οι άνθρωποι έχουν κυριαρχικά δικαιώματα σε γη είτε επειδή την έχουν παραλάβει οι ίδιοι από τους προγόνους τους –**παρελθόν**–, είτε επειδή την έχουν αγοράσει με χρήματα –**στο παρελθόν**–, είτε επειδή την έχουν κατακτήσει με το δόρυ (**δηλαδή με πόλεμο, στο παρελθόν**), είτε επειδή την έχουν λάβει από κάποιον ισχυρό.

Και οι τέσσερις τρόποι απόκτησης ιδιοκτησίας αναφέρονται σε κάτι το οποίο έχει γίνει στο παρελθόν, και αυτό εξηγεί για ποιον λόγο η ιστορία νομιμοποιεί, για ποιον λόγο ιστορικά επιχειρήματα χρησιμοποιούνται.

Υπάρχει όμως κι ένας άλλος λόγος, κι αυτός είναι το ηθικό βάρος το οποίο έχει η ιστορία. Κι αυτό το ηθικό βάρος έχει ιδιαίτερη σημασία διότι κατά κάποιον τρόπο όταν ελληνικές πόλεις στέλνουν πρεσβευτές οι οποίοι παρουσιάζουν επιχειρήματα σε μια άλλη πόλη, κατά κάποιον τρόπο τα παρουσιάζουν όχι μόνο στη συνέλευση του λαού, όχι μόνο σε ένα ιδεατό Κοινό όλων των Ελλήνων, αλλά τα παρουσιάζουν και απέναντι στους θεούς, οι οποίοι κατά κάποιον τρόπο είναι παρόντες σε αυτές τις συνομιλίες και τις διαπραγματεύσεις. Γι' αυτόν τον λόγο η ιστορία παρέχει όχι μόνο νομική βάση σε διεκδικήσεις, όχι μόνο ηθική βάση, αλλά παρέχει και μια δικαιολογία απέναντι στους θεούς όταν οι πολιτικοί χρειάζεται να αιτιολογήσουν τις πράξεις τους. Παραδείγματος χάριν, όταν οι Αθηναίοι συνάπτουν συμμαχία με τους Σπαρτιάτες το επιχείρημα³³ το οποίο έχει τη μεγαλύτερη βαρύτητα είναι το γεγονός ότι θυμούνται ότι οι Σπαρτιάτες δεν κατέστρεψαν την πόλη τους όταν θα μπορούσαν, το 404 π.Χ., μετά το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου. Αντίστοιχα όταν οι Θηβαίοι κατέστρεψαν τον Ορχομενό το 364 π.Χ. παρουσίασαν την καταστροφή της πόλης ως εκδίκηση για μια πράξη που είχαν κάνει οι Ορχομενίοι στο πάρα πολύ μακρινό, στο μυθολογικό παρελθόν, όταν οι Μινύες, δηλαδή οι πρόγονοι των Ορχομενίων, είχαν υποτάξει τη Θήβα. Γράφει ο Διόδωρος³⁴:

Οι Θηβαίοι νομίζοντας ότι τους είχε δοθεί καλή ευκαιρία αλλά και έχοντας καλές προφάσεις για να τους εκδικηθούν, τους επιτέθηκαν, κατέλαβαν τον Ορχομενό, σκότωσαν τους άντρες και πούλησαν ως δούλους τα γυναικόπαιδα.

Αυτό το οποίο οδήγησε τους Θηβαίους στην πολιτική τους απόφαση ήταν η ευκαιρία η οποία είχε δοθεί. Παρόλα αυτά έπρεπε να παρουσιάσουν όμως και μια πρόφαση, και την πρόφαση αυτή την πρόσφερε η ιστορία.

Για ποιον λόγο αυξάνει η χρήση της ιστορίας ως πολιτικό επιχείρημα στην ελληνιστική εποχή; Αυξάνει επειδή αυξάνει και η ιστοριογραφική παραγωγή, επειδή έχουμε αυτήν την εποχή ιστορικούς οι οποίοι περιοδεύουν και δίνουν διαλέξεις, επειδή αυξάνουν οι διπλωματικές σχέσεις, επειδή η φιλοσοφία επιδρά στην ηθική και το δίκαιο. Παρόλα αυτά η ιστορία χρησιμοποιείται ως επιχείρημα όχι μόνο νομιμοποιητικά, όχι μόνο λογικά ή ηθικά και συναισθηματικά, χρησιμοποιείται ως επιχείρημα επειδή έχει γίνει ένα είδος τελετουργίας. Και ένα ανέκδοτο το οποίο παρουσιάζει ο Βάβριος στους Μύθους του³⁵, μια παραβολή μάλλον, δείχνει ακριβώς αυτή τη χρήση της ιστορίας ως ένα κομμάτι τελετουργίας που δεν μπορεί να λείπει από τις διπλωματικές διαπραγματεύσεις. Σας αναφέρω τον αρκετά πνευματώδη μύθο του Βάβριου:

Μια φορά ένας λύκος είδε ένα πρόβατο που είχε ξεστρατίσει από το κοπάδι. Αντί να ορμήσει να το αρπάξει με βία, προσπάθησε να βρει μια ευπρόσωπη κατηγορία (ἔν ἔγκλημα εὐπρόσωπον) για να δικαιολογήσει την επιθετικότητα.

- Πέρσι, αν κι ήσουν μικρό, με προσέβαλες, λέει ο λύκος.
- Πέρσι; Πώς είναι δυνατόν; Δεν έχει ολοκληρωθεί χρόνος από τη γέννησή μου!
- Καλά αυτό, αλλά δεν βόσκεις σε αυτό το χωράφι που είναι δικό μου;
- Όχι, γιατί δεν έχω φάει ποτέ χορτάρι και δεν έχω αρχίσει να βόσκω.

Συνεχίζει ο λύκος:

- Δεν ήπιες νερό από την πηγή που είναι δική μου και μόνο εγώ πίνω από αυτή;
- Όχι, απαντάει το πρόβατο, το βυζί της μάνας μου μού παρέχει ακόμα τροφή.

Τότε ο λύκος άρπαξε το πρόβατο και καθώς το έτρωγε σχολίασε:

- Δεν θα στερήσεις τον λύκο από το δείπνο του, ακόμα κι αν με ευκολία καταρρίπτεις όλες μου τις κατηγορίες.

Βλέπετε εδώ πέρα πολύ χαρακτηριστικά ακριβώς ποια είναι η σημασία και ποιο είναι το βάρος του ιστορικού επιχειρήματος. Το ιστορικό επιχείρημα είναι απαραίτητο για να προσφέρει προφάσεις· ο λύκος χρησιμοποιεί προφάσεις για να φάει το πρόβατο, θα το φάει τελικά ακόμα και προφάσεις να μην είχε. Με ανάλογο τρόπο η ιστορία χρησιμοποιείται πολλές φορές ως επιχείρημα μόνο και μόνο για να παρουσιάσει μια εύλογη πρόφαση για να δικαιολογήσει ή να καλύψει ειλημμένες αποφάσεις.

Οι οποιεσδήποτε ομοιότητες ανάμεσα στην ελληνιστική εποχή και τη σημερινή εποχή φυσικά δεν είναι τυχαίες.

Εβδομάδα 2: Μνήμη και συναίσθημα

2.1 Ιστορικές επέτειοι

V2.1.1 Πώς δημιουργούνται ιστορικές επέτειοι (14')

<https://youtu.be/GxWIQKOTd0s>

απομαγνητοφώνηση annas / αντιπαραβολή ολνία

Το 1990 η εθνική γιορτή της Γερμανίας –η Ημέρα της Γερμανικής Ενότητας, τη 17η Ιουνίου, επέτειο της εξέγερσης στο Ανατολικό Βερολίνο το 1953– αντικαταστάθηκε από την επέτειο της επανένωσης των δύο Γερμανιών, την 3η Οκτωβρίου 1990. Αντί να θυμίζει τη βίαιη καταστολή μιας εξέγερσης Γερμανών από Γερμανούς, η νέα επέτειος θυμίζει την επιτυχία ενός ειρηνικού κινήματος. Η νέα επέτειος σηματοδοτεί όμως και τη μετατόπιση από τη μνήμη της αποτυχίας στη μνήμη της επιτυχίας· από τις συνέπειες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που είναι η διαίρεση των Γερμανιών, στις συνέπειες της οικονομικής ανάπτυξης της Δυτικής Γερμανίας. Εγκαινίασε βαθύτατες αλλαγές στη συμπεριφορά της Γερμανίας, ως ευρωπαϊκής υπερδύναμης. Η αντικατάσταση μιας εθνικής ιστορικής επετείου από μια άλλη δείχνει πάρα πολύ καθαρά τη σημασία που έχει το τι θυμόμαστε, τι επιλέγουμε και πώς επιλέγουμε να το θυμηθούμε για την ταυτότητα και τις αξίες μίας κοινότητας.

Υπάρχουν και άλλα παραδείγματα. Σας δίνω δύο παραδείγματα από την πρόσφατη ιστορία μας, από τα τελευταία χρόνια. Στις 29 Σεπτεμβρίου του 2015, ο Έλληνας Υπουργός Αμύνης γιόρτασε την επέτειο της ναυμαχίας της Σαλαμίνας· αυτό από μόνο του δεν είναι βέβαια κάτι κακό. Η ναυμαχία της Σαλαμίνας είναι όντως ένα γεγονός με τεράστια σημασία για την κατανόηση της ευρωπαϊκής ιστορίας. Σε μια περίοδο ταπείνωσης, ένα πανηγύρι –την αισθητική του οποίου δεν θα σχολιάσω– θύμιζε στους δανειστές ότι η Ελλάδα είχε σώσει τον κόσμο από τους βάρβαρους Πέρσες, που σημειωτέον οι πρωτεύουσές τους είναι στο Ιράκ, στο Ιράν και στις περιοχές που τότε κατείχε το Ισλαμικό Κράτος. Ο εορτασμός αυτός της ναυμαχίας της Σαλαμίνας δεν έγινε σε κάποια συγκεκριμένη επέτειο –τα 2500 χρόνια, τα 2600 χρόνια–, αλλά έτσι, χωρίς να υπάρχει καν επανάληψη· δεν επαναλήφθηκε την επόμενη χρονιά – δεν έγινε ούτε το 2016 ούτε το 2017.

Λίγες μέρες αργότερα, ακολούθησε ένας άλλος παράδοξος εορτασμός, η 71η –όχι η 70ή, όχι η 75η, όχι η 100ή–, η 71η επέτειος της απελευθέρωσης της Αθήνας τη 12η Οκτωβρίου 1944· ο εορτασμός αυτός δεν ήταν τυχαίος, λίγο πριν από την παραδοσιακή επέτειο της 28ης Οκτωβρίου για την κήρυξη του πολέμου με την Ιταλία το 1940. Αυτή η επέτειος μπορούσε να προβάλλει τον ρόλο της Αριστεράς και να αντικαταστήσει τον εχθρό της μιας επετείου, την Ιταλία, με την οποία η παρούσα κυβέρνηση δεν έχει κανένα πρόβλημα, με τη Γερμανία με την οποία υπήρχαν τότε και διαφωνίες για την οικονομική πολιτική και εκκρεμότητες που ανάγονται στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Πάλι εδώ η επιλογή τού τι γιορτάζει κανείς, πότε το γιορτάζει, δεν είναι τυχαίο. Πάλι είναι μια γιορτή η οποία δεν επαναλήφθηκε με αυτή τη λαμπρότητα – πάντοτε γιορτάζεται η απελευθέρωση της Αθήνας, αλλά όχι με παρελάσεις, όχι με ιδιαίτερες τελετές όπως έγινε το 2015. Το τι γιορτάζει κανείς, πώς γιορτάζει μια ιστορική επέτειο, είναι μια εκλεπτυσμένη στρατηγική για συσπείρωση δυνάμεων και για προβολή ταυτότητας.

Τα δύο αυτά σύγχρονα παραδείγματα δείχνουν πως ο εορτασμός ιστορικών επετείων αντικατοπτρίζει τη συλλογική μνήμη μιας κοινωνίας, όταν αναφέρεται σε γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος, και την πολιτισμική της μνήμη, όταν αναφέρεται σε γεγονότα του απώτατου παρελθόντος, όπως η ναυμαχία της Σαλαμίνας. Έχει πολύ μεγάλη σημασία, επαναλαμβάνω, τι επιλέγει να θυμάται κανείς αλλά και για ποιον σκοπό. Είναι τόσο στενή η σχέση ανάμεσα σε ιστορική επέτειο και ταυτότητα, που θα μπορούσαμε να πούμε «πες μου ποιες επετείους γιορτάζεις και θα σου πω ποιος είσαι»: το αν γιορτάζεις π.χ. την επέτειο της σφαγής του Μελιγαλά ή την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου. Και η νεότερη ελληνική ιστορία προσφέρει πάρα πολλά διδακτικά παραδείγματα για τη σημασία των ιστορικών επετείων, για τη διάπλαση μνήμης, τη διάπλαση ταυτότητας, αλλά και την πολιτική χρήση και κοινωνική χρήση της μνήμης.

Αλλά και η ελληνιστική εποχή και οι αυτοκρατορικοί χρόνοι, γενικά η αρχαιότητα, προσφέρουν πάρα πολλά τέτοια παραδείγματα, τα οποία ελάχιστα φορές έχουν συστηματικά εξετασθεί, παρά την τεράστια σημασία που έχουν οι ιστορικές επετείοι για την πολιτισμική και συλλογική μνήμη, αλλά επίσης τη σημασία που έχουν όχι μόνο για τη μνήμη, αλλά και για το συναίσθημα, αλλά και για τη μετάδοση αξιών, για την καλλιέργεια μιας συγκεκριμένης στάσης απέναντι στον κόσμο· θα δούμε τέτοια παραδείγματα.

Η καθημερινότητά μας είναι γεμάτη από επετείους, ακόμα και η προσωπική μας ζωή. Γιορτάζουμε γενέθλια –και αυτό είναι μια ιστορική επέτειος κατά κάποιον τρόπο–, επετείους γάμου ή μνημόσυνα. Έχουμε στον δημόσιο χώρο εθνικές επετείους, επετείους με συγκεκριμένο μερικές φορές κοινωνικό ή πολιτικό συμβολισμό: η Πρωτομαγιά π.χ., ο εορτασμός της Ρωσικής Επανάστασης, η επέτειος της δολοφονίας του Αλέξη Γρηγορόπουλου. Αλλά υπάρχουν και πολύ περίεργες ιστορικές επετείοι, π.χ. οι Γερμανοί αρχαιολόγοι και τα ανά τη γη γερμανικά αρχαιολογικά ινστιτούτα, γιορτάζουν τα γενέθλια του Βίνκελμαν (Winckelmann), δηλαδή του Γερμανού ιστορικού τέχνης ο οποίος θεωρείται ότι είναι ο άνθρωπος ο οποίος καθιέρωσε ουσιαστικά τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής τέχνης. Υπάρχουν θρησκευτικές επετείοι, π.χ. η ημέρα του Σταυρού, που θυμίζει ένα ιστορικό γεγονός, την επιστροφή του Σταυρού από την Κτησιφώντα στην Κωνσταντινούπολη.

Υπάρχουν συνήθως επετείοι οι οποίες γιορτάζονται για την ιδιαίτερη ιστορική σημασία που έχουν για μια κοινότητα, αλλά υπάρχουν και σκοτεινές επετείοι, π.χ. η Άλωση της Κωνσταντινούπολης ή η επέτειος της τουρκικής εισβολής [στην Κύπρο]. Και βέβαια η 29η Μαΐου του 1453 δεν είναι μόνον ιστορική επέτειος στην Ελλάδα, είναι και ιστορική επέτειος στην Τουρκία, αλλά με εντελώς διαφορετική σηματοδότηση. Οι ιστορικές επετείοι έχουν τέτοια σημασία που γίνονται πολύ συχνά αντικείμενο μεγάλης προσοχής, προστίθενται, αφαιρούνται, αλλάζουν νόημα, αλλάζουν περιεχόμενο. Πάλι ένα παράδειγμα από την πρόσφατη ιστορία: μέχρι νομίζω το 1974, η ημέρα της «Πολεμικής Αρετής των Ελλήνων» γιορταζόταν στις 29 Αυγούστου, που είναι η ιστορική επέτειος της νίκης των κυβερνητικών στρατευμάτων επί του Δημοκρατικού Στρατού, στον Γράμμο και στο Βίτσι· αλλά αυτή η ιστορική επέτειος, καταργήθηκε –ακριβώς για να μην συνεχίζει να διαιωνίζει τον διχασμό και τον Εμφύλιο Πόλεμο– και μετατέθηκε αυτή η ημέρα στη 15η Αυγούστου, που είναι βέβαια μια θρησκευτική εορτή· βλέπουμε πάλι πως ιστορικές επετείοι μπορούν να καταργηθούν ή να αλλάξουν νόημα. Έχουμε πολλά διδακτικά παραδείγματα από την αρχαιότητα, αλλά εδώ θα πρέπει να επισημάνω γενικά, ότι στην ελληνική αρχαιότητα κάθε γιορτή είναι μια ιστορική επέτειος. Για κάθε γιορτή, είτε αυτή είναι η γιορτή του Ποσειδώνα, η γιορτή της Αθηνάς, της Αρτέμιδος ή τα Παναθήναια,

για κάθε γιορτή υπάρχει ένας αιτιολογικός μύθος, που εξηγεί για ποιον λόγο εισήχθη η γιορτή. Παραδείγματος χάριν οι γιορτές για τον Απόλλωνα συνήθως είναι την 7η ημέρα του 7ου μήνα και είναι τα γενέθλια του Απόλλωνα, ο οποίος γεννήθηκε την 7η μέρα του 7ου μήνα. Ας πάρουμε ένα παράδειγμα από την Αθήνα: η γιορτή «Νικητήρια». Ο αιτιολογικός μύθος για τη γιορτή «Νικητήρια» είναι η νίκη της Αθηνάς επί του Ποσειδώνα για την κατοχή της Αθήνας.

Αλλά δεν είναι αυτές οι ιστορικές επέτειοι, δηλαδή οι θρησκευτικές γιορτές, αυτές με τις οποίες θα ασχοληθώ σε αυτό το μάθημα. Ιστορικές επέτειοι, με στενότερη έννοια, σχετίζονται με πραγματικά ιστορικά γεγονότα, όχι με τα γεγονότα που συνδέονται με τους θεούς ή με δεδομένα του μύθου. Συνήθως τις περισσότερες φορές, οι ιστορικές επέτειοι είναι επέτειοι μαχών, πολύ σπάνια θα δούμε να υπάρχουν ιστορικές επέτειοι στην ελληνική αρχαιότητα οι οποίες θυμίζουν κάποια ειρήνευση ή την ομόνοια σε μια πόλη.

Επαναλαμβάνω πάλι ένα τιμητικό ψήφισμα για τους Αθηναίους εφήβους το 122 π.Χ., το οποίο αναφέρει τις δραστηριότητές τους και θα δείτε τι σημασία έχουν οι ιστορικές επέτειοι στη διαμόρφωση της πολιτικής και εθνικής ταυτότητας των Αθηναίων εφήβων. Το ψήφισμα αναφέρει³⁶:

Εξέδραμαν στα σύνορα της Αττικής ένοπλοι, για να γνωρίσουν τα εδάφη και τους δρόμους· επισκέφθηκαν τα ιερά της υπαίθρου, προσφέροντας θυσίες υπέρ του δήμου. Όταν έφτασαν στον τύμβο του Μαραθώνα, πρόσφεραν ένα στεφάνι και θυσία σε εκείνους που πέθαναν για την ελευθερία. Είναι η ιστορική επέτειος της μάχης του Μαραθώνα. Έφτασαν στο ιερό του Αμφιαράου [...] το παραλείπω το επόμενο κομμάτι.

Και επισκέφτηκαν επίσης τη Σαλαμίνα, όπου γιόρτασαν τη γιορτή του Αίαντα, επισκέφτηκαν το Τρόπαιο, το οποίο είναι ένα μνημείο για τη ναυμαχία της Σαλαμίνας.

Ιστορικές επέτειοι μπορούν να χωριστούν σε διάφορες κατηγορίες. Είναι τις περισσότερες φορές μάχες σημαντικές για την ελευθερία όλων των Ελλήνων: οι μάχες των Περσικών Πολέμων, που γιορτάζονταν στις Πλαταιές, στην Αθήνα και τη Σπάρτη, όπως η Σαλαμίνα, οι Θερμοπύλες, ο Μαραθώνας, οι Πλαταιές, αργότερα η ιστορική επέτειος της απώθησης των Γαλατών επιδρομών από τους Δελφούς. Είναι μια γιορτή η οποία απέκτησε ιδιαίτερη σημασία τον 3ο π.Χ. αιώνα –το γεγονός [συνέβη] το 279/278 π.Χ.– και είχε ιδιαίτερη σημασία όσο το ιερό των Δελφών το έλεγχαν οι Αιτωλοί· από τη στιγμή που οι Αιτωλοί χάνουν τη σημασία τους ως πανελλήνια δύναμη, ξεχνιέται και η ιστορική αυτή επέτειος των «Σωτηρίων». Είναι γιορτές οι οποίες σχετίζονται με την ελευθερία μιας πόλης. Παραδείγματος χάριν η γιορτή «Υβριστικά» του Άργους θυμίζει τον τρόπο με τον οποίο γυναίκες ντυμένες σαν άνδρες νίκησαν τα στρατεύματα του Σπαρτιάτη Κλεομένη και κατόρθωσαν να υπερασπίσουν την ελευθερία της πόλης. Είναι γιορτές οι οποίες θυμίζουν την αυτονομία της πόλης, την απελευθέρωσή της από εχθρικά στρατεύματα, κυρίως από Μακεδόνες, στην Ερέτρια, την Αθήνα ή το Άργος. Γιορτές οι οποίες θυμίζουν την πτώση τυράννων, στην Αθήνα, τις Συρακούσες, την Πριήνη και τη Σικυώνα.

Όλες αυτές οι γιορτές έχουν ένα κοινό στοιχείο: δεν είναι μόνο μνήμες νίκης, επικράτησης, υπεροχής, είναι και ιστορικές επέτειοι οι οποίες έχουν πάντοτε έναν επιθετικό χαρακτήρα. Είναι οι γιορτές των νικητών, οι γιορτές οι οποίες θυμίζουν την επικράτηση μιας ομάδας απέναντι σε άλλες, και υπάρχουν και τέτοιες γιορτές που σχετίζονται και με διχασμένες κοινότητες, όπως η επέτειος π.χ. της επιστροφής

των Δημοκρατικών [στην Αθήνα] στα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα, όταν επέστρεψαν νικώντας τους Ολιγαρχικούς, που ήταν υποστηρικτές των Τριάκοντα τυράννων.

Υπάρχουν εξαιρέσεις και οι εξαιρέσεις αυτές είναι λίγες. Η επέτειος μιας ειρήνης, λίγο-πολύ πανελληνίας, το 374 π.Χ., που γιορταζόταν στην Αθήνα και μάλιστα οδήγησε και στη δημιουργία της λατρείας της Ειρήνης στην Αθήνα. Μια άλλη τέτοια ιστορική επέτειος, που θυμίζει συμφιλίωση και όχι πόλεμο ή νίκη, είναι μια ιστορική επέτειος που γιορταζόταν στη Νακόνη της Σικελίας, μετά το 300 π.Χ.· αφού συμφιλιώθηκε η πόλη μετά από έναν εμφύλιο πόλεμο, δίνεται η εντολή με ένα ψήφισμα³⁷:

Κάθε χρόνο, οι αρχές που εκτελούν τα καθήκοντά τους να θυσιάζουν αυτή τη μέρα στους «γενέτορες» –δηλαδή τους προπάτορες, τους προγόνους– και στην Ομόνοια από ένα ζώο, όποιο κριθεί κατάλληλο, και οι πολίτες να εορτάζουν χωριστά στις νέες οικογένειες οι οποίες είχαν δημιουργηθεί, ώστε να φέρουν στην ίδια οικογένεια τα μέλη των αντιμαχόμενων παρατάξεων.

Βλέπουμε εδώ πάλι πως μια ιστορική επέτειος καλλιεργεί μια στάση, θυμίζει τη συμφιλίωση δύο αντιμαχόμενων ομάδων, την υπερνίκηση του μίσους, της έχθρας, της οργής, της αγανάκτησης σε αυτή την πόλη και την καθιέρωση μιας νέας ομόνοιας.

Ένα άλλο τέτοιο παράδειγμα, είναι η ομόνοια ανάμεσα σε δύο πόλεις της Κιλικίας, με το όνομα Αντιόχεια, οι οποίες συμφιλιώθηκαν μετά από μεγάλη περίοδο αντιπαλότητας και για να γιορτάζουν τη συμφιλίωσή τους, εορτάζουν την ιστορική επέτειο της ημέρας που ιδρύθηκε ένας βωμός της Ομόνοιας, για να θυμούνται ακριβώς αυτό το δεδομένο.

V2.1.2 Πώς γιορτάζονται ιστορικές επέτειοι (13')

<https://youtu.be/c5dA4UaKEHM>

απομαγνητοφώνηση ioan / αντιπαραβολή Asimenia

Στην προηγούμενη ενότητα εξήγησα πώς δημιουργούνται ιστορικές επέτειοι και τι σημασία έχουν για την ταυτότητα και τη συλλογική συνείδηση μιας κοινότητας. Πώς γιορτάζονται όμως οι ιστορικές επέτειοι; Πώς γιορτάζονται στις σημερινές ημέρες το γνωρίζουμε: με παρελάσεις, καταθέσεις στεφάνων, προβολές ταινιών στην τηλεόραση, ομιλίες και κυρίως με μια αργία. Πώς γιορταζόταν όμως οι ιστορικές επέτειοι στην αρχαιότητα; Σχετικές πληροφορίες παίρνουμε από διάφορες πηγές, συνήθως πολύ σύντομες, αλλά ο Πλούταρχος στον *Βίο του Αριστείδη* μας δίνει αρκετές πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο οι Πλαταιείς γιόρταζαν την ιστορική επέτειο της μάχης των Πλαταιών, που είχε γίνει στα εδάφη τους το 478 π.Χ., για να τιμήσουν τους πεσόντες.

Σας διαβάζω από την περιγραφή της γιορτής αυτής³⁸:

[Οι Πλαταιείς] οργανώνουν μια πομπή που ξεκινά με την ανατολή και την αναγγέλλει ένα πολεμικό σάλπισμα.

Γενικά η πομπή στην αρχαιότητα, η παρέλαση σήμερα, αποτελεί σταθερό στοιχείο του εορτασμού ιστορικών επετείων. Εδώ έχει σημασία η λεπτομέρεια, το γεγονός ότι την αρχή αυτής της πομπής

την αναγγέλλει ένα πολεμικό σάλπισμα –όχι άλλου είδους μουσική, αλλά πολεμικό σάλπισμα– ακριβώς επειδή το περιεχόμενο της γιορτής σχετίζεται με τον πόλεμο.

Αμάξια γεμάτα με μυρτιά και στεφάνια ακολουθούν, μετά ένας μαύρος ταύρος –προσέξτε εδώ το χρώμα, το χρώμα του ταύρου πρέπει να είναι μαύρο· σχετίζεται επίσης με τον χθόνιο χαρακτήρα, με τον ταφικό χαρακτήρα αυτής της γιορτής–, παιδιά ελεύθερα που μεταφέρουν σπονδές από κρασί και γάλα σε αμφορείς, και δοχεία με λάδι και μύρο.

Στη συνέχεια ο Πλούταρχος εξηγεί ότι:

Κανένας δούλος δεν επιτρέπεται να βοηθήσει, γιατί εκείνοι οι άνδρες πέθαναν για την ελευθερία.

Σημασία δεν έχει μόνο η συμμετοχή των νέων σε αυτή την πομπή –με τη συμμετοχή τους δέχονται τις αξίες της κοινότητάς τους–, σημασία έχει και το γεγονός ότι πρέπει να είναι ελεύθεροι. Η ελευθερία είναι αυτή η οποία σηματοδοτείται από αυτή τη γιορτή. Και σε αυτή τη γιορτή της ελευθερίας δεν μπορεί να συμμετέχει κανένας δούλος. Βλέπουμε με τι λεπτομέρειες είναι σκηνοθετημένες οι τελετές μιας ιστορικής επετείου.

Στο τέλος έρχεται ο άρχοντας των Πλαταιών που άλλες φορές δεν επιτρέπεται να αγγίξει σίδηρο ή να ντυθεί με οποιοδήποτε άλλο χρώμα από το λευκό, αλλά σε αυτή την περίπτωση φορά πορφυρό χιτώνα, μεταφέρει ένα δοχείο με νερό από την έδρα των αρχόντων και προχωρά, με το σπαθί στο χέρι, μέσα από την πόλη μας προς τους τάφους.

Και εδώ βλέπετε τη σημασία των λεπτομερειών: Το κόκκινο χρώμα υποδηλώνει το αίμα, το σπαθί στο χέρι θυμίζει τον πολεμικό χαρακτήρα της ιστορικής επετείου. Και προχωράει μέσα από την πόλη από μια προδιαγεγραμμένη διαδρομή: από το κέντρο της πόλης –την έδρα των αρχόντων– προς τους τάφους των νεκρών.

Μετά παίρνει νερό από την πηγή και πλένει με τα ίδια του τα χέρια τις στήλες –δηλαδή τις ταφόπλακες– και τις αλείφει με μύρο. Μετά θυσιάζει τον ταύρο στην πυρά, προσευχόμενος στον Δία και τον Ερμή Χθόνιο και προσκαλεί τους ανδρείους που έπεσαν για την Ελλάδα να έρθουν στο νεκρόδειπνο και στην προσφορά αίματος.

Και εδώ σημασία έχει ο τύπος της προσφοράς, το είδος δηλαδή της προσφοράς στους νεκρούς, αλλά και οι θεότητες οι οποίες βρίσκονται στο κέντρο του εορτασμού της ιστορικής επετείου, που είναι ο Δίας ο Χθόνιος και ο Ερμής ο Χθόνιος, δηλαδή δύο θεότητες που συνδέονται με τους νεκρούς και τον κάτω κόσμο.

Μετά γεμίζει έναν κρατήρα κρασιού και κάνει σπονδή λέγοντας: Πίνω για αυτούς τους άνδρες που πέθαναν για την ελευθερία των Ελλήνων.

Παρατηρούμε εδώ τη σημασία που έχει η προφορικότητα –ο προφορικός λόγος– σε μια ιστορική επέτειο. Εδώ είναι σύντομος προφορικός λόγος· θα δούμε σε άλλα παραδείγματα ότι υπάρχει και ο εκτενής προφορικός λόγος ή εκφώνηση κάποιου λόγου ρητορικού. Συμπληρώνει ο Πλούταρχος ότι:

Οι Πλαταιείς τηρούν αυτά τα έθιμα ως τις μέρες μας.

Δηλαδή 500-600 χρόνια μετά από τη μάχη αυτή, συνεχίζουν οι Πλαταιείς να τηρούν αυτό το έθιμο, να γιορτάζουν την ιστορική επέτειο της νίκης των Πλαταιών –είναι μια από τις μακροβιότερες ιστορικές επετείους– ακριβώς για τη σημασία την οποία είχε για την ταυτότητα, για την αυτοπροβολή αυτής της μικρής κοινότητας. Θα δούμε μάλιστα ότι ένας Αθηναίος κωμικός ποιητής ειρωνευόταν τους Πλαταιείς ότι τίποτα άλλο δεν υπάρχει στην πόλη τους, εκτός από τον εορτασμό αυτής της επετείου.

Από άλλες πηγές γνωρίζουμε ότι η ιστορική επέτειος γιορταζόταν και κάθε τέσσερα χρόνια –εκτός από την ετήσια τελετή που γίνεται από τους Πλαταιείς– από όλους τους Έλληνες στη γιορτή «Ελευθέρια». Εδώ στο κέντρο της τελετής είναι ο Δίας ο Ελευθέριος, ο Δίας ο οποίος προστατεύει την ελευθερία. Και στην περίπτωση αυτή υπήρχε μία πομπή, αλλά γινόταν ένας ανταγωνισμός ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σπάρτη για το ποιος θα πάρει την πρώτη θέση σε αυτήν την πομπή, δηλαδή την «προπομπεία». Και ο νικητής ενός ρητορικού διαγωνίσματος ήταν εκείνος ο οποίος καθόριζε την πρώτη θέση σε αυτή την πομπή. Ένας ρήτορας από την Αθήνα και ένας ρήτορας από τη Σπάρτη παρουσίαζαν επιχειρήματα για το ποιανού η συμβολή ήταν μεγαλύτερη στη νίκη των Ελλήνων απέναντι στους Πέρσες. Αυτός ο ρητορικός διαγωνισμός λεγόταν «διάλογος» και ο νικητής, αν ήταν Αθηναίος, χάριζε την πρώτη θέση στην πόλη του, αν ήταν Σπαρτιάτης, οι Σπαρτιάτες ήταν εκείνοι οι οποίοι πήγαιναν πρώτοι. Μάλιστα έχουμε και μια επιγραφή η οποία σώζει ένα απόσπασμα από έναν τέτοιο ρητορικό λόγο ενός Αθηναίου – ο οποίος προφανώς κέρδισε, γι' αυτόν τον λόγο ο λόγος του γράφτηκε σε επιγραφή. Και βλέπουμε εδώ και ένα άλλο παράδειγμα για το πώς προφορικά κείμενα γίνονται γραπτά και με τον τρόπο αυτό μεταδίδουν μνήμη.

Ένα άλλο παράδειγμα είναι οι ιστορικές επέτειοι που σχετίζονται με τον μεγάλο πολιτικό της Αχαϊκής Συμπολιτείας, στο 2ο μισό του 3ου π.Χ. αιώνα, τον Άρατο. Ο Άρατος κατά πάσα πιθανότητα δολοφονήθηκε –δηλητηριάστηκε– από τον Μακεδόνα βασιλιά Φίλιππο Ε', και μετά κηδεύτηκε στην πατρίδα του, στη Σικυώνα, όπου δημιουργήθηκε ένα ηρώο με το όνομα «Αράτειο». Όλα αυτά γίνονται στα τέλη του 3ου π.Χ. αιώνα. Πάλι ο Πλούταρχος είναι η πηγή μας, στη βιογραφία του Αράτου όπου περιγράφει τις τελετές οι οποίες γίνονται. Γράφει λοιπόν³⁹:

Προσφέρουν θυσίες στον Άρατο –**δύο θυσίες**–, τη μια την ημέρα που απάλλαξε την πόλη από την τυραννίδα...

Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια ιστορική επέτειο ενός συγκεκριμένου γεγονότος: είναι η πτώση της τυραννίδας στη Σικυώνα την οποία πέτυχε ο Άρατος και μερικοί νεαροί συμπολεμιστές του.

...την 5η του μήνα Δαισίου, που οι Αθηναίοι ονομάζουν Ανθεστηριώνα, και αυτή τη γιορτή, αυτή τη θυσία, την ονομάζουν Σωτήρια – διότι ο Άρατος με τη βοήθεια και του θεού, του Δία Σωτήρα, έσωσε την πόλη του· τη δεύτερη θυσία την προσφέρουν στα γενέθλιά του.

Επομένως τα γενέθλια ενός πρωταγωνιστή της πολιτική ζωής γίνονται ιστορική επέτειος. Συνεχίζει ο Πλούταρχος:

Στην πρώτη επιτελεί τις ιεροπραξίες ο ιερέας του Διός Σωτήρος, της άλλης ο ιερέας του Αράτου...

Βλέπουμε και σε αυτή τη λεπτομέρεια ότι στο κέντρο του εορτασμού μιας ιστορικής επετείου βρίσκεται μία θρησκευτική τελετή, δηλαδή η τελετή για τον Δία Σωτήρα. Πρωταγωνιστής θνητός μπορεί να ήταν ο Άρατος, αλλά αυτό το οποίο πέτυχε, το πέτυχε με τη βοήθεια μιας θεότητας, του Δία Σωτήρα. Αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό που βλέπουμε σε όλες τις ιστορικές επετείους· δεν υπάρχει ιστορική επέτειος στην αρχαιότητα που να μη συνδέεται και με την προσφορά τιμών σε κάποιον θεό.

Συνεχίζει:

...ο ιερέας του Αράτου, που φορά ταινία όχι ολόλευκη, αλλά μεσοπόρφυρη.

Βλέπουμε τη σημασία πάλι που έχει η λεπτομέρεια, ο τρόπος του ντυσίματος του ιερέα του Αράτου. Οι διαφορές αυτές στον τρόπο ενδυμασίας υπογραμμίζουν το ιδιαίτερο αυτής της γιορτής. Οι γιορτές γενικά είναι κάτι διαφορετικό από την καθημερινότητα, και η διαφορά αυτή από την καθημερινότητα τονίζεται με το γεγονός ότι οι πολίτες φορούν στεφάνια ή με τα ιδιαίτερα ρούχα τα οποία φοράει ο ιερέας.

Συνεχίζει ο Πλούταρχος:

Οι Διονυσιακοί τεχνίτες –δηλαδή το σωματείο των επαγγελματιών που σχετίζονται με θεατρικές παραστάσεις– τραγουδούσαν τραγούδια με τη συνοδεία κιθάρας και στην πομπή συμμετείχε ο γυμνασίαρχος –δηλαδή ο άνθρωπος ο υπεύθυνος για το γυμνάσιο– επικεφαλής των παιδιών και των εφήβων.

Δείτε πάλι τη σημασία που έχει η συμμετοχή της νεολαίας σε μια ιστορική επέτειο, διότι η ιστορική επέτειος έχει έναν διδακτικό χαρακτήρα· είναι εκείνη η οποία θα μεταδώσει αξίες στους νέους,

Μετά ακολουθούσαν τα μέλη της βουλής με στεφάνια στο κεφάλι τους.

Πάλι η ιεραρχική διάταξη της πομπής σχετίζεται με τη θέση την οποία έχει ένα άτομο στην κοινωνία: πρώτα η βουλή, στη συνέχεια όλοι οι υπόλοιποι. Και το στεφάνωμα στο κεφάλι δίνει

επίσης ιδιαίτερη σημασία σε αυτή την τελετή, διότι σημαδεύει τη διαφοροποίηση ανάμεσα στην καθημερινότητα και την ημέρα της γιορτής.

Και μετά ακολουθεί όποιος από τους πολίτες ήθελε.

Συμπληρώνει ο Πλούταρχος:

Διαφυλάσσουν από σεβασμό και σήμερα κάποια μικρά δείγματα αυτών των τιμών εκείνες τις μέρες, αλλά οι περισσότερες τιμές έχουν χαθεί από τα χρόνια κι άλλες υποθέσεις.

Βλέπουμε ότι μερικές φορές ιστορικές επετείαι μπορούν να παρακμάσουν. Ανάλογα στοιχεία εορτασμού ιστορικής επετείου βρίσκουμε και στον εορτασμό μιας ιστορικής επετείου στην πόλη Αντιόχεια του Πυράμου στην Κιλικία, όπου η ίδρυση ενός βωμού για τη λατρεία της Ομόνοιας, της προσωποποίησης της ομόνοιας, θυμίζει τη συμφιλίωση αυτής της πόλης με τη γειτονική πόλη Αντιόχεια του Κύδνου. Οι δύο αυτές πόλεις συμφιλιώθηκαν, και η μέρα της συμφιλίωσής τους και της ίδρυσης ενός βωμού για την Ομόνοια γίνεται μια ιστορική επετειος, η οποία γιορτάζεται πάλι με μια πομπή στην οποία συμμετέχουν οι άρχοντες και οι πολίτες με συγκεκριμένη διάταξη. Η επιγραφή γράφει ότι⁴⁰:

Η πομπή θα πρέπει να είναι όμορφη και λαμπρή, από τον βωμό της βουλής έως το ιερό της Αθηνάς. Την πομπή θα οδηγούν ο δημιουργός –ο ανώτατος αξιωματούχος– και οι πρυτάνεις – δηλαδή το προεδρείο της βουλής. [...] Και μετά ακολουθούν οι άλλοι αξιωματούχοι, οι νικητές των αγώνων, ο γυμνασίαρχος με όλους τους εφήβους και ο παιδονόμος με όλα τα αγόρια.

Βλέπετε πάλι τη σημασία που είχε η συμμετοχή της νεολαίας.

Αυτή η ημέρα η γιορτινή σημαίνει ότι όλοι οι πολίτες θα φορούν στεφάνια. Ισχύει η αργία για όλους, και ακόμη και οι δούλοι δεν θα είναι αλυσοδεμένοι.

Μια ιστορική επετειος που θυμίζει ομόνοια δεν θα πρέπει να γίνεται με ένα κλίμα το οποίο θα το επιβαρύνει το γεγονός ότι εκείνη την ημέρα κάποιοι θα φοράνε αλυσίδες στα χέρια τους και τα πόδια τους – οι δούλοι.

Βλέπουμε ότι οι ιστορικές επετείαι αποτελούν αντικείμενο πολύ προσεκτικής σκηνοθεσίας, ακριβώς επειδή αυτό το οποίο μεταδίδουν δεν είναι μόνο μνήμη· αυτό το οποίο μεταδίδουν είναι και συναίσθημα αλλά και μια στάση ζωής. Προσπαθούν να διδάξουν ιδίως στη νεολαία ποιες είναι οι αξίες της κοινότητας, να τους διδάξουν παραδείγματα από το παρελθόν, και έτσι να τους οδηγήσουν μέσω από τη διδακτική συμμετοχή σε αυτήν τη γιορτή σε μια συγκεκριμένη αΐρεσιν ή προαΐρεσιν, μια συγκεκριμένη στάση ζωής και μια συγκεκριμένη συμπεριφορά ως υπεύθυνοι πολίτες.

V2.1.3 Πώς οι ιστορικές επέτειοι καλλιεργούν μνήμη και αξίες (21΄)

<https://youtu.be/WssFMLsVwWE>

απομαγνητοφώνηση pallina & gkyr/ αντιπαραβολή Mirella

Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα πώς με διάφορες τελετουργίες και σκηνοθετημένους τρόπους συμπεριφοράς η καθημερινότητα αντιδιαστέλλεται προς την ημέρα της γιορτής, προς την ημέρα της ιστορικής επετείου. Τα σχολεία είναι κλειστά, οι δούλοι είναι ελεύθεροι για μια μέρα, τα αγάλματα στεφανώνονται, οι πολίτες φορούν επίσης στεφάνια, φορούν ξεχωριστά ρούχα, οι πολίτες λευκά, οι ιερείς κόκκινες ταινίες στο κεφάλι. Είδαμε ότι διάφορες πράξεις οι οποίες είναι απαγορευμένες στην καθημερινότητα, όπως το άγγιγμα σιδήρου από τον άρχοντα των Πλαταιών, επιτρέπονται αυτήν την ημέρα. Όλα αυτά υπογραμμίζουν το ιδιαίτερο, τραβούν την προσοχή και των συμμετεχόντων αλλά και των θεατών στο ιδιαίτερο, και αυτό το ιδιαίτερο που θα προκαλέσει την προσοχή είναι εκείνο το οποίο θα υπογραμμίσει και τη σημασία που έχουν οι τελετουργίες της επετείου.

Ας δούμε αυτές τις τελετουργίες επίσης και τη σημασία τους κάπως καλύτερα. Καταρχήν η πομπή: η πομπή είναι κάτι το οποίο ενώνει όλα τα μέλη μιας κοινότητας, αλλά δεν τα ενώνει σε μια αδράνεια, τα ενώνει σε μια κίνηση, τα ενώνει σε μια κοινή πράξη, μια κοινή ενέργεια. Έρχεται όλη η κοινότητα μαζί και υπογραμμίζει έτσι την αλληλεγγύη της, την ταυτότητά της. Αλλά η κοινότητα η οποία συμμετέχει σε μια πομπή δεν είναι μια κοινότητα ανοργάνωτη, είναι μια κοινότητα η οποία επιδεικνύει και μέσω της πομπής την ιεράρχηση, τη διάκριση η οποία υπάρχει ανάμεσα σε άρχοντες και απλούς πολίτες, δημιουργεί τη διάκριση ανάμεσα στον νικητή του αγώνα και εκείνον ο οποίος δεν έχει νικήσει, δείχνει τη διαφορά ανάμεσα στους νέους που είναι το μέλλον μιας κοινότητας και τους υπόλοιπους πολίτες. Ακριβώς λοιπόν η θέση, η ακριβής θέση την οποία έχει κάποιος σε αυτή την πομπή, έχει ιδιαίτερη σημασία για την αυτοπροβολή αλλά και την αυτοκατανόηση, τη συλλογική συνείδηση μιας κοινότητας. Οι τελετές αυτές έχουν μια κοινωνική σηματοδότηση: οι δούλοι π.χ. αποκλείονται από την τελετή στις Πλαταιές, οι νέοι συμμετέχουν υποχρεωτικά, ακριβώς για να δεχθούν διδάγματα μέσα από την ιστορική επέτειο.

Το πιο ενδιαφέρον όμως στοιχείο των αρχαίων ιστορικών επετείων είναι η θρησκευτική σημασία την οποία έχουν. Το ενδιαφέρον είναι ότι παρά το γεγονός ότι η αφορμή για τον εορτασμό μιας ιστορικής επετείου είναι ένα συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, επομένως στόχος τους είναι η μνήμη, παρόλα αυτά αυτό που βρίσκεται στο κέντρο της προσοχής είναι ο θεός. Είναι ένας θεός με το επίθετο Σωτήρ, ο Δίας ο Σωτήρ π.χ. στην ιστορική επέτειο της νίκης των Αιτωλών στους Δελφούς όταν εισέβαλαν οι Γαλάτες, είναι ο Δίας ο Ελευθέριος στην ιστορική επέτειο της μάχης των Πλαταιών, είναι η Ομόνοια, η προσωποποίηση της συμφιλίωσης, είναι η Ειρήνη, η προσωποποίηση της ειρήνης. Ιδιαίτερη σημασία έχει και η θυσία η οποία είναι υποχρεωτικό στοιχείο του εορτασμού κάθε ιστορικής επετείου όπως σήμερα π.χ. είναι η λειτουργία, η θρησκευτική λειτουργία σε έναν ναό η οποία συνήθως συνδέεται με μια ιστορική επέτειο – όχι βέβαια με την επέτειο του Πολυτεχνείου. Η θυσία ερμηνεύει εκ των υστέρων ένα ιστορικό γεγονός ως αποτέλεσμα θείας επέμβασης, επομένως ερμηνεύει και την ιστορία. Με τη θυσία αποδίδεται ευγνωμοσύνη στους θεούς οι οποίοι προστάτευσαν, απελευθέρωσαν, βοήθησαν μια πόλη να νικήσει· επομένως στο κέντρο του ενδιαφέροντος δεν βρίσκεται πρώτα η κοινότητα, αλλά πρώτα οι θεοί της. Επίσης στο κέντρο αυτών των τελετών των ιστορικών επετείων βρίσκονται οι πρωταγωνιστές. Οι πρωταγωνιστές είναι ή πολιτικές προσωπικότητες, π.χ. ο Άρατος στη Σικυώνα, ή οι

πεσόντες, εκείνοι οι οποίοι έγιναν πρωταγωνιστές ακριβώς επειδή έχυσαν το αίμα τους σε κάποιον πόλεμο.

Οι ιστορικές επέτειοι έχουν επίσης πολύ έντονο στοιχείο προφορικότητας· πολλά από τα στοιχεία τα οποία μεταδίδουν αξίες αλλά και διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο ένα γεγονός το θυμούνται, είναι προφορικές εκδηλώσεις, όπως η προσευχή η οποία απευθύνεται στον θεό –αλλά μια προσευχή δεν απευθύνεται στον θεό γενικά, απευθύνεται για να τον ευχαριστήσει για το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός– ο παιάν, δηλαδή το τραγούδι το οποίο τραγουδιέται, οι χοροί των νέων κοριτσιών και αγοριών που τραγουδούν ύμνους, αλλά και οι ομιλίες. Είδαμε ήδη ένα παράδειγμα ομιλίας στον διάλογο στις Πλαταιές. Στη Χαλκίδα π.χ. στον 2ο π.Χ. αιώνα τραγουδούσαν έναν ύμνο για τον Τίτο Φλαμινίο [κατά] την επέτειο της απελευθέρωσης της πόλης το 197 π.Χ., της απελευθέρωσης από τη μακεδονική φρουρά.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο της ιστορικής επετείου που τη συνδέει άμεσα με τις θρησκευτικές γιορτές, είναι η τέλεση αγώνων –συνήθως αθλητικών αγώνων, αλλά μερικές φορές και μουσικών αγώνων– και οι αγώνες αυτοί πολλές φορές έχουν κάποιον υπαινισμό και για το γεγονός το οποίο βρίσκεται στο κέντρο του ενδιαφέροντος. Παραδείγματος χάρη στην επέτειο των Πλαταιών ο αγώνας είναι αγώνας οπλιτοδρόμων, δηλαδή νέων ανδρών οι οποίοι αγωνίζονται στο τρέξιμο φορώντας πανοπλία, στην επέτειο της ναυμαχίας της Σαλαμίνας ο αγώνας είναι αγώνας πλοίων. Και οι τελετές αυτές ολοκληρώνονται πάντοτε με κάτι άλλο το οποίο φέρνει όλη την κοινότητα μαζί και αυτό είναι το δείπνο· το δείπνο, αργά το απόγευμα, στο οποίο συμμετέχουν όλοι οι πολίτες στην κοινή τροφή η οποία προέρχεται από το θυσιασμένο ζώο. Μερικές φορές, ανάλογα βέβαια και με τον πληθυσμό της πόλης, αυτά τα δείπνα ήταν πολυδάπανα· μαρτυρείται π.χ. ότι στις Συρακούσες θυσιάζονταν τετρακόσια πενήντα βόδια για να γιορταστεί η απελευθέρωση της πόλης από τον τύραννο Διονύσιο στις αρχές του 4ου π.Χ. αιώνα.

Οι ιστορικές επέτειοι όμως συνδέονται και με εμπορικές δραστηριότητες· τα Λεωνίδια, δηλαδή μια γιορτή που θύμιζε τη θυσία του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες, γιορτάζονταν στη Σπάρτη την αυτοκρατορική εποχή επί είκοσι ημέρες συνεχώς, και αυτές τις είκοσι μέρες που γιορτάζονταν τα Λεωνίδια ίσχυε ατέλεια, δηλαδή οι έμποροι δεν έπρεπε να πληρώνουν δασμούς για τη διακίνηση των εμπορικών τους προϊόντων.

Αυτό το οποίο εντυπωσιάζει στις αρχαίες ιστορικές επετείους είναι η στενή σχέση που έχουν με τη θρησκεία και την τελετουργία. Αυτή η στενή σχέση χρειάζεται κάποιον σχολιασμό. Πού οφείλεται; Οφείλεται πολύ απλά στο ότι πολλά ιστορικά γεγονότα συνέβησαν την ημέρα μιας θρησκευτικής γιορτής. Σας δίνω μερικά παραδείγματα: η Ερέτρια ελευθερώθηκε το 308 π.Χ. την ημέρα που γιορτάζονταν τα Διονύσια· οι Τυραννοκτόνοι στην Αθήνα σκότωσαν τον αδελφό του τυράννου Ιππία και μετά πέθαναν και οι ίδιοι την ημέρα του εορτασμού των Παναθηναίων· αυτό μετέτρεψε τα Παναθήναια από μια γιορτή της Αθηνάς και σε μια ιστορική επέτειο της δολοφονίας του Ιππάρχου. Η Αθήνα απελευθερώθηκε από μακεδονικά στρατεύματα το 289 π.Χ. την ημέρα που γιορτάζονταν τα Μυστήρια της Ελευσίνας. Η μάχη του Μαραθώνα έγινε την ημέρα της γιορτής της Αρτέμιδος Αγροτέρας. Η μάχη της Μαντινείας έγινε την ημέρα μιας γιορτής της Αθηνάς, της Αθηνάς Σκιδάδος. Η ναυμαχία στη Νάξο την οποία νίκησαν οι Αθηναίοι το 376 π.Χ. έγινε την ημέρα της πομπής των Ελευσινίων.

Μη σας παραξενεύει αυτή η σύμπτωση ενός ιστορικού γεγονότος με μια ημέρα γιορτής· στην αρχαία Ελλάδα γιορτάζονταν τόσες πολλές γιορτές, που θα ήταν δύσκολο να γίνει οποιοδήποτε ιστορικό γεγονός που να μην συμπίπτει με μια ημέρα γιορτής· στην Αθήνα, ας πούμε, γνωρίζουμε ότι υπήρχαν 144 γιορτές τη χρονιά. Ε... είναι αδύνατον σχεδόν να γίνει μια μάχη η οποία να μην συμπίπτει με μια γιορτή. Πάντως από αυτό το γεγονός ένα ιστορικό γεγονός συνδέεται με μια υφιστάμενη γιορτή και η υφιστάμενη γιορτή μετατρέπεται σε ιστορική επέτειο. Πάλι κάτι ανάλογο γνωρίζουμε από τις μέρες μας: η 25η Μαρτίου δεν είναι μονάχα η μέρα του Ευαγγελισμού και για περισσότερο κόσμο είναι περισσότερο η επέτειος της Επανάστασης του 1821, απ' ό,τι είναι η θρησκευτική γιορτή του Ευαγγελισμού. Η σύμπτωση αυτή όμως δεν ερμηνευόταν στην αρχαιότητα ως σύμπτωση· ερμηνευόταν ως επιφάνεια, δηλαδή ως θαύμα, ως θαύμα το οποίο επέτρεψε σε εκείνους οι οποίοι γιορτάζουν την επέτειο να έχουν την επιτυχία την οποίαν είχαν. Πάλι υπάρχουν σύγχρονα ανάλογα, π.χ. η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης την 26η Οκτωβρίου του 1912, δηλαδή την ημέρα της γιορτής του πολιούχου της Θεσσαλονίκης δεν ερμηνεύεται ως σύμπτωση, αλλά ερμηνεύεται ως βοήθεια του Αγίου. Αυτό μπορεί και να ερμηνευθεί και ψυχολογικά διότι μέσα στην ένταση η οποία υπάρχει λίγο πριν από μια μάχη ή από ένα σημαντικό πολιτικό γεγονός, η θεϊκή επέμβαση είναι κάτι το οποίο δίνει και ερμηνεία αλλά και ανακούφιση, την εντύπωση ότι μια κοινότητα βρίσκεται κάτω από τη θεϊκή προστασία.

Επίσης μερικές φορές μία ιστορική επέτειος δεν γιορτάζεται την ημέρα που συνέβη ένα γεγονός αλλά την ημέρα μιας υπάρχουσας θρησκευτικής γιορτής. Παραδείγματος χάριν, η ναυμαχία της Σαλαμίνας δεν γιορταζόταν μονάχα τη 16η Μουνιχιώνος, δηλαδή την ημέρα που είχε γίνει, αλλά γιορταζόταν και σε συνδυασμό με τα Αιάντεια, δηλαδή τη γιορτή για τον Αίαντα. Στις Πλαταιές, η μάχη των Πλαταιών έγινε την 4η του Βοηδρομιώνος και τα Ελευθέρια, η ιστορική επέτειος, γιορταζόταν κάθε τέσσερα χρόνια αυτή την ημέρα. Οι Αθηναίοι όμως δεν τη γιόρταζαν την 4η Βοηδρομιώνος, τη γιόρταζαν μία μέρα νωρίτερα, ώστε να είναι μία μέρα μετά από τη γιορτή «Νικητήρια», η οποία θύμιζε τη νίκη της Αθηνάς επί του Ποσειδώνα. Την έφερναν δηλαδή πιο κοντά σε μία προϋπάρχουσα γιορτή. Οι δε Πλαταιείς τη γιόρταζαν και τη 16η Μαιμακτηριώνος για να συνδέεται με μία γιορτή των νεκρών. Περιττό να σας πω ότι έχουμε και σύγχρονα ανάλογα όπως ο εορτασμός της Επανάστασης, της έναρξης της Επανάστασης του 1821, την 25η Μαρτίου ενώ, από ό,τι γνωρίζουμε από όλες τις πηγές, η Επανάσταση είχε αρχίσει λίγες μέρες νωρίτερα. Αλλά, επίσης, πιο κακόγουστα ανάλογα είναι, πάλι από την πρόσφατη ιστορία, το γεγονός ότι η 21η Απριλίου το 1968 συνέπεσε με τον εορτασμό του Πάσχα, με αποτέλεσμα η δικτατορία να δημιουργεί συνειρμούς ανάμεσα στην Ανάσταση και την ανάσταση του έθνους.

Παρόλη τη θρησκευτική σημασία τους, οι ιστορικές επέτειοι είναι όμως κυρίως υπομνήματα. Είναι τελετές οι οποίες θυμίζουν ένα ιστορικό γεγονός όχι σε όλες του τις λεπτομέρειες αλλά κυρίως θυμίζουν τη σημασία την οποία έχει ένα ιστορικό γεγονός για αξίες. Και πάλι, η σηματοδότηση αυτών των τελετών είναι ενδιαφέρουσα. Στα Λεωνίδια της Σπάρτης, τη γιορτή δηλαδή για τη μάχη των Θερμοπυλών, απαγορευόταν η συμμετοχή των ξένων ακόμα και μέχρι τα χρόνια του Πausanias [2ος μ.Χ. αι.], ακριβώς για να τονίζεται η σημασία της γιορτής για τη σπαρτιατική ταυτότητα και τον πατριωτισμό. Με τέτοιου είδους λεπτομέρειες και τελετές η γιορτή συνδέεται όχι με τις λεπτομέρειες του ιστορικού γεγονότος –θυμάται φυσικά κανένας ότι ήταν οι 300 του Λεωνίδα, αλλά φυσικά ξεχνάει και τους Πλαταιείς οι οποίοι σκοτώθηκαν στην ίδια μάχη, αλλά αυτό δεν έχει σημασία– μπορεί να μην

ξέρει λεπτομέρειες για την τακτική της μάχης αλλά αυτό το οποίο θυμάται κανένας είναι ο θάνατος για την ελευθερία. Οι αξίες οι οποίες βρίσκονται στο επίκεντρο των ιστορικών επετείων είναι η ελευθερία, ο πατριωτισμός, η ομόνοια αλλά πάνω από όλα η υπεροχή και η νίκη.

Οι ιστορικές επέτειοι κυρίως αυτό το οποίο προβάλλουν είναι την υπεροχή μιας κοινότητας. Υπάρχουν ιστορικά παραδείγματα όπου γιορτάζεται ως ιστορική επέτειος και μία ήττα, π.χ. η ήττα των Σέρβων στο Κοσσυφοπέδιο είναι σημαντική ιστορική επέτειος· αλλά γιορτάζεται για άλλους λόγους, διότι έχει σημασία για τη διαμόρφωση της σερβικής ταυτότητας. Όπως επίσης και η μνήμη του Ολοκαυτώματος, που είναι ένα τραγικό συμβάν, έχει ιδιαίτερη σημασία στο Ισραήλ επειδή ακριβώς προβάλλει την ταυτότητα των κατοίκων του Ισραήλ.

Μέσα λοιπόν από τις ιστορικές επετείους και το είδος της μνήμης που καλλιεργούν προβάλλεται κυρίως η συμβολή μιας κοινότητας, η δική της αξία, η δική της σημασία. Αυτό το οποίο προβάλλουν οι Αιτωλοί όταν γιορτάζουν τα Σωτήρια στους Δελφούς είναι η δική τους συμβολή στην προστασία της Ελλάδας από τους Γαλάτες. Αυτό το οποίο προβάλλουν ο Αθηναίος και ο Σπαρτιάτης ρήτορας στον *Διάλογο των Πλαταιών* είναι ποια είναι η συμβολή της δικής τους πόλης σε αυτόν τον συναγωνισμό που θα καθορίσει ποια πόλη θα πάρει την πρώτη θέση στην πομπή. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο οι ιστορικές επέτειοι, ακριβώς για τη σημασία την οποία έχουν, πολλές φορές γιορτάζονται επί αιώνες.

Το καλύτερο παράδειγμα είναι τα Περσικά που είναι το σημαντικότερο στοιχείο της ιστορικής συνείδησης των Ελλήνων και μάλιστα διατηρείται αυτό μέχρι και σήμερα. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους συνδυάστηκε η μνήμη των Περσικών Πολέμων με ένα σύγχρονο γεγονός. Με τους πολέμους της Ρώμης εναντίον των διαδόχων των Περσών, δηλαδή των Πάρθων. Ως και τον 5ο μ.Χ. αιώνα, πολλά χρόνια μετά την επίσημη καθιέρωση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας, υπήρχε ακόμα ένας ιερέας στα Μέγαρα, κάποιος Ελλάδιος, ο οποίος αποκατέστησε το μνημείο για τους πεσόντες στους Περσικούς Πολέμους, χίλια χρόνια νωρίτερα. Η επιγραφή, η οποία μαρτυρεί τη δραστηριότητά του γράφει⁴¹:

Ο αρχιερέας Ελλάδιος αποκατέστησε το επίγραμμα των ηρώων που σκοτώθηκαν κατά τον Περσικό Πόλεμο και τάφηκαν εδώ, επειδή είχε φθαρεί με το πέρασμα του χρόνου. Όταν αποφασίστηκε να ταφούν εδώ οι πεσόντες στον πόλεμο, ο Σιμωνίδης συνέθεσε το επίγραμμα αυτό για να τους τιμήσει.

Και γράφεται πάλι πάνω στην επιγραφή αυτό το επίγραμμα. Από αυτές τις πληροφορίες νομίζω γίνεται σαφής η σημασία που έχει η ιστορική επέτειος ως διαμορφωτής συλλογικής και πολιτισμικής μνήμης, ως ένα είδος τελετής η οποία διεγείρει ποικιλία συναισθημάτων. Την οργή για μία αδικία η οποία έχει συμβεί στο παρελθόν, τη θλίψη για μία ήττα ή την περηφάνια για μία νίκη, την αγανάκτηση για αδικίες αλλά, κυρίως, την αγάπη προς την πατρίδα που είναι ένα από τα σημαντικότερα συναισθήματα και κομμάτια της ταυτότητας που έχουν στόχο να καλλιεργήσουν αυτές οι επέτειοι.

Δεν λείπει όμως και η αρχαία κριτική σε αυτές τις επετείους. Ο κωμικός ποιητής Ποσειδίππος, σε ένα απόσπασμα⁴² που παραθέτει ο περιηγητής Ηρακλείδης, γύρω στο 250 π.Χ., ειρωνεύεται τους Πλαταιείς για τον τρόπο που γιορτάζουν την επέτειο της μάχης των Πλαταιών.

Οι Πλαταιές, γράφει, τι είναι; Δύο ναοί, μία στοά και το όνομά της, ένα λουτρό και η φήμη του Σήραμβου. Τον περισσότερο καιρό είναι έρημη και μόνο στα Ελευθέρια γίνεται πόλη.

Με τις ιστορικές επετείους ένα γεγονός επιλέγεται, απομονώνεται από τα συμφραζόμενά του, υψώνεται πάνω από τον ιστορικό χρόνο και τον ιστορικό χώρο, συνδέεται αόριστα με ιδανικά και αξίες. Το γεγονός, το ιστορικό γεγονός είναι μοναδικό. Η ιστορική επέτειος είναι επαναλαμβανόμενη και σε αυτή την επανάληψη οι λεπτομέρειες ξεχνιούνται.

Ας δούμε τέλος τον τρόπο με τον οποίο αλλάζει το νόημα κάποιων επετείων όταν αλλάζουν οι ιστορικές συνθήκες. Και το παράδειγμα με το οποίο κλείνω αυτό το μάθημα είναι το παράδειγμα με το οποίο άλλαξε ο τρόπος που γιορτάζεται μια σύγχρονη ιστορική επέτειος, η D-Day, δηλαδή η ημέρα της απόβασης στη Νορμανδία. Και άλλαξε χαρακτήρα αυτή η ιστορική επέτειος, η οποία μέχρι το 2004 γιορταζόταν ως επέτειος της νίκης των Συμμάχων επί των Γερμανών –όχι κάποιου αόριστου εχθρού, αλλά συγκεκριμένου εχθρού, των Γερμανών– ο χαρακτήρας αυτής της γιορτής άλλαξε δραματικά όταν την 6η Ιουνίου του 2004 οι Σύμμαχοι κάλεσαν και τον καγκελάριο Σρέντερ (Schröder) να παραβρεθεί. Αυτό σοκάρισε εκείνους που είχαν αγωνιστεί, είχαν πολεμήσει στην απόβαση της Νορμανδίας. Τους σοκάρισε διότι για αυτούς αυτή η επέτειος είναι κομμάτι όχι κάποιας αόριστης συλλογικής μνήμης ή κάποιας πολιτισμικής μνήμης αλλά είναι ένα κομμάτι της δικής τους εμπειρίας. Ο γραμματέας της ένωσης βετεράνων της Νορμανδίας δήλωσε τότε: «Αν είναι να έρθει ο Καγκελάριος ας έρθει. Αρκεί να μη φέρει και τις [στρατιωτικές] μονάδες του. Για μας είναι σαν να πηγαίνουμε σε ένα προσκύνημα. Πηγαίνουμε εκεί για να τιμήσουμε τη μνήμη εκείνων που αφήσαμε πίσω μας. Εγώ τραυματίστηκα στη Νορμανδία, το νιώθω ακόμα και με πονάει. Στον πόλεμο έχασα δύο αδέρφια και έναν γαμπρό. Να το ξεχάσουμε αυτό απλώς; Τι να αισθανθούμε; Ξέρω ότι ήταν ανακατεμένοι οι Γερμανοί. Σε ό,τι μας αφορά, εκείνοι ήταν ο εχθρός». Βλέπουμε σε αυτή την απάντηση τη σημασία που έχει η προσωπική μνήμη, το βίωμα, ο πόνος, το συναίσθημα το οποίο οδηγεί στη συγκεκριμένη στάση που απορρίπτει την παρουσία των Γερμανών. Η γερμανική συμμετοχή στον εορτασμό άλλαξε τη λειτουργία αυτής της ιστορικής επετείου. Ο ευρωπαϊκός τύπος επαναπροσδιόρισε την επέτειο μιας νίκης συγκεκριμένων κρατών επί συγκεκριμένου εχθρού, σε μία γιορτή ειρήνης και ελευθερίας. Και δεν αποκλείεται μέχρι την 80ή επέτειο, το 2024, όταν θα έχει πεθάνει και ο τελευταίος βετεράνος και η επέτειος αυτή δεν θα είναι πλέον επέτειος συλλογικής μνήμης αλλά πολιτισμικής μνήμης, να ξεχαστεί η επέτειος αν δεν έχει γίνει η γιορτή της Ευρωπαϊκής Ένωσης – αν η Ευρωπαϊκή Ένωση υπάρχει ακόμα.

2.2 Συλλογικά συναισθήματα

V2.2.1 Συλλογικά συναισθήματα I: Μίσος και αμνηστία (21')

https://youtu.be/dUEfyjj_eY

απομαγνητοφώνηση Evaggelia5 & Asimenia / αντιπαραβολή Asimenia & Mirella

Από το 1971 η «Εταιρεία για τη γερμανική γλώσσα» επιλέγει τη λέξη της χρονιάς. Νικητής το 2010 ήταν μια λέξη που εκφράζει συναίσθημα: Wutbürger στα γερμανικά, δηλαδή ο οργισμένος πολίτης. Αυτός ο νεολογισμός, η νέα λέξη, αναφέρεται σε ένα συλλογικό συναίσθημα, υπογραμμίζοντας τη σημασία του συναισθήματος στον δημόσιο βίο. Και δεν μπορεί να υπάρξει ιστορική επιστήμη η οποία αγνοεί τη σημασία που έχουν τα συναισθήματα στη δημόσια ζωή, στην πολιτική, στην κοινωνία.

Οι ιστορικοί του μέλλοντος θα βρουν εύκολα πηγές για τη δημόσια επίδειξη συλλογικών συναισθημάτων στην εποχή μας. Υπάρχουν δημοσκοπήσεις, blog, άρθρα σε εφημερίδες, διαφημίσεις, likes στο Facebook, τιτιβίσματα κ.τ.λ. Γνωρίζουμε τους δράστες που διεγείρουν τα συναισθήματα, γνωρίζουμε και τα μέσα που χρησιμοποιούν. Ισχύει όμως αυτό και για τα συναισθήματα στη δημόσια σφαίρα κατά την αρχαιότητα; Πώς μπορούμε να μελετήσουμε το συναίσθημα στη δημόσια ζωή σε πόλεις της ελληνιστικής εποχής ή των αυτοκρατορικών χρόνων;

Στις αρχαίες ελληνικές πόλεις, ομάδες ανθρώπων μοιράζονταν συναισθήματα σε δεδομένες στιγμές, αυτό είναι βέβαιο. Τέτοια συλλογικά συναισθήματα είναι π.χ. ο φόβος που νιώθουν οι κάτοικοι μιας πόλης σε έναν σεισμό ή μια πολιορκία, ή τα συναισθήματα που υπαγορεύονται ή διεγείρονται κατά την τέλεση τελετουργιών: λύπη σε μια κηδεία, χαρά σε μια γιορτή, ο φόβος του θεού και η ελπίδα της μεταθανάτιας ζωής κατά τη μύηση σε μια μυστηριακή λατρεία, τα συναισθήματα που διεγείρει στους δικαστές ο αγορητής στο δικαστήριο κ.ά. – η αγανάκτηση, ο φθόνος, η περιφρόνηση για τον αντίπαλο, η ευγνωμοσύνη και η συμπόνια για τον κατηγορούμενο. Τα συναισθήματα που διεγείρονταν, βιώνονταν και επιδεικνύονταν στην Εκκλησία του Δήμου, που είναι το πιο σημαντικό πολιτικό όργανο στις πόλεις και παραμένει ακόμα και στους αυτοκρατορικούς χρόνους, αν και έχει χάσει πολλή από την πολιτική του δύναμη, έχουν πολύ μεγάλη σημασία για την κατανόηση της πολιτικής ζωής. Άλλα τέτοια συλλογικά συναισθήματα είναι τα συναισθήματα που νιώθουν οι στρατιώτες πριν από τη μάχη: ο φόβος της ήττας, του θανάτου και της ταπείνωσης, η ελπίδα της νίκης, η αφοσίωση και η συντροφικότητα προς τον στρατιώτη που έχει παραταχθεί δίπλα τους, το μίσος και η περιφρόνηση προς τον αντίπαλο ή η εμπιστοσύνη στον στρατιωτικό διοικητή.

Σε πολλές περιπτώσεις τα συλλογικά συναισθήματα, που είτε υπαγορεύονται είτε αναμένονται, μπορεί να έρθουν σε σύγκρουση με τα ατομικά συναισθήματα. Οι πολεμικές νίκες προκαλούσαν φυσικά χαρά, ανακούφιση και υπερηφάνεια. Τι αισθάνονταν όμως οι πολίτες που είχαν χάσει έναν πατέρα, έναν σύζυγο, έναν γιο, έναν αδελφό ή έναν φίλο; Οι κοινωνικές συμβάσεις δεν τους επέτρεπαν να εκφράσουν ελεύθερα τη λύπη τους. Η υπερηφάνεια για τον θάνατο για την πατρίδα πρόσφερε κάποια παρηγοριά, αλλά τι ήταν αυτό το οποίο αισθάνονταν στην πραγματικότητα; Αυτά είναι δύσκολα ερωτήματα, αλλά είναι ερωτήματα που οι ιστορικοί της αρχαιότητας, όπως επίσης και οι φιλόλογοι, οι

αρχαιολόγοι, είναι υποχρεωμένοι να θέτουν, διότι είναι αυτά που μας επιτρέπουν να δούμε την αρχαία Ελλάδα με ένα ανθρώπινο πρόσωπο και όχι σαν μια αίθουσα μουσείου γεμάτη με άψυχα αγάλματα.

Ο δημόσιος βίος στην αρχαία Ελλάδα διέπονταν από πάθη, στον ίδιο βαθμό που πάθη κυριαρχούν στον δημόσιο βίο και σε δημοκρατικές κοινότητες, που επιτρέπουν την ελεύθερη έκφραση της γνώμης και των αισθημάτων, αλλά και σε αυταρχικά καθεστώτα. Έρευνες για τη συμπεριφορά των ψηφοφόρων στις προεδρικές εκλογές των Ηνωμένων Πολιτειών έχουν δείξει π.χ. ότι τα συναισθήματα επηρεάζουν την αξιολόγηση των υποψηφίων και επομένως έχουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση πολιτικών απόψεων και πολιτικής συμπεριφοράς. Η αγανάκτηση και ο φόβος, μέχρι κάποιον βαθμό και η ελπίδα, ήταν σημαντικοί παράγοντες σε πρόσφατα εκλογικά αποτελέσματα σε ευρωπαϊκές χώρες. Οι «ημέρες της οργής» στη Ρωσία το 2010, οι «ημέρες της αγανάκτησης» στην Ευρώπη την άνοιξη του 2011, και η αγανάκτηση και η θλίψη που προκάλεσαν οι φωτογραφίες του τρίχρονου πρόσφυγα Αϊλάν Κούνρι που πνίγηκε στο Αιγαίο τον Σεπτέμβριο του 2015, είναι ελάχιστα παραδείγματα του πώς σύγχρονα μέσα μαζικής ενημέρωσης συμβάλλουν στον συναισθηματικό ερεθισμό μεγάλου αριθμού ανθρώπων. Η ταχύτητα και η ζωντάνια στη ροή πληροφοριών εντείνουν τις συναισθηματικές αντιδράσεις σε δημόσια γεγονότα. Εκστρατείες φθόνου που τονίζουν το χάσμα ανάμεσα στους έχοντες και τους στερημένους, έχουν αποδειχθεί αποτελεσματικά μέσα, σε πολιτικές συγκρούσεις, και οι πρόσφατες μεταναστευτικές ροές στην Ευρώπη προκαλούν συναισθήματα των οποίων η επίδραση σε εκλογές μπορεί να μετρηθεί από δημοσκοπήσεις.

Όπως είπα προηγουμένως, αυτά είναι στοιχεία τα οποία μπορούμε να έχουμε στις σημερινές κοινωνίες. Τι γίνεται όμως στην αρχαιότητα; Ποτέ, σε καμιά κοινωνία του παρελθόντος, και φυσικά και στην αρχαία κοινωνία, δεν υπήρξε δημόσιος βίος χωρίς συναισθήματα. Αυτά που ενδεχομένως διαφέρουν από κοινωνία σε κοινωνία είναι τα μέσα που χρησιμοποιούνται για τη διεύερση του συναισθήματος, η αποτίμηση της δημόσιας προβολής συναισθημάτων και ο έλεγχος των συναισθημάτων. Αυτά είναι στοιχεία τα οποία μπορούν να αλλάζουν από κοινωνία σε κοινωνία και είναι αυτά τα οποία θα με απασχολήσουν και στο μάθημα αυτό, πώς μπορούμε δηλαδή να διαπιστώσουμε μια ιστορικότητα στα συναισθήματα, ιστορικές διαφορές. Το πώς π.χ. οι άνθρωποι αντιδρούν στα δάκρυα δημοσίων προσώπων και στη δημόσια επίδειξη οργής καθορίζεται από πολιτιστικούς παράγοντες, όπως και το άγγιγμα ανθρώπων σε δημόσιους χώρους. Μια μελέτη, σας δίνω ένα μόνο παράδειγμα, για τη συχνότητα με την οποία αγγίζονται τα ζευγάρια σε καφέ, σε καφεενία, είναι αποκαλυπτική. Αγγίζονται 180 φορές την ώρα στο Πουέρτο Ρίκο, 110 φορές την ώρα στο Παρίσι και καμιά φορά στο Λονδίνο. Νομίζω αυτό δείχνει πάρα πολύ χαρακτηριστικά τη σημασία που έχουν πολιτιστικοί παράγοντες, όχι στο τι νιώθει κανένας, την ίδια αγάπη μπορεί να νιώθει κανένας στο Πουέρτο Ρίκο, στο Παρίσι ή στο Λονδίνο, αλλά πώς εκδηλώνεται, πώς αυτό εκφράζεται προς τα έξω. Και αυτό είναι σημαντικό, διότι ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται κάτι εξωτερικά, μας επιτρέπει να το παρατηρήσουμε.

Επομένως, τι μπορούμε να παρατηρήσουμε όσον αφορά στα συναισθήματα στην αρχαία Ελλάδα; Σε ό,τι αφορά στην αρχαία Ελλάδα, διάφορα χαρακτηριστικά της κοινωνίας και του πολιτισμού ενδυνάμωσαν τον ρόλο των συναισθημάτων στον δημόσιο βίο. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι π.χ. το πνεύμα του συναγωνισμού που χαρακτηρίζει τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, η έννοια του αγώνος, του αγωνιζέσθαι, συναγωνισμός και ανταγωνισμός. Η σημασία της οικογένειας, που είναι πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι σε μεταγενέστερες φάσεις της ελληνικής ιστορίας και των υποχρεώσεων που

συνδέονται με την οικογένεια, ιδίως η υποχρέωση εκδίκησης για αδικία ή προσβολή κατά κάποιου συγγενούς ή προγόνου. Οι κοινωνικές αξίες, όπως το ανεπτυγμένο αίσθημα της τιμής και της ντροπής και η υποχρέωση στην έκφραση ευγνωμοσύνης για μια χάρη και στην ανταπόδοσή της. Αυτά είναι παραδείγματα που δείχνουν πώς κοινωνικοί παράγοντες και πολιτιστικοί παράγοντες μπορούν να επηρεάσουν όχι τι αισθάνεται κανείς, αλλά τον τρόπο με τον οποίο θα εκδηλωθεί αυτό.

Θα αναφερθώ τώρα σε ένα παράδειγμα, με ένα συναίσθημα που δεν θα το συνδέαμε άμεσα με την πολιτική και τον δημόσιο βίο, που όμως δείχνει ακριβώς τη σημασία που έχουν τα συναισθήματα στην πολιτική και τον δημόσιο βίο, και αυτό είναι το συναίσθημα της αηδίας. Η αηδία είναι ένα από τα βασικά αισθήματα τα οποία υπάρχουν στον άνθρωπο και έχει και πολύ μεγάλη σημασία για την επιβίωση του ανθρώπου, διότι το αίσθημα της αηδίας τον προφυλάσσει από την κατανάλωση π.χ. βλαβερών τροφών. Είναι ένα παράδειγμα κοπρολογίας που χρησιμοποιείται σε πολιτικές συγκρούσεις και δείχνει τη σημασία που έχει η περιφρόνηση και η αηδία στις πολιτικές αντιπαραθέσεις. Είναι ένα παράδειγμα που δείχνει πάρα πολύ χαρακτηριστικά το πώς συναισθήματα μπορούν να επηρεάσουν την κοινή γνώμη ή την πολιτική αντιπαραθέση.

Κατά τη διακυβέρνηση του Αυγούστου (ο Αύγουστος είναι ο πρώτος αυτοκράτορας, βασίλευσε από το 27 π.Χ. έως το 14 μ.Χ., επομένως είμαστε στον ύστερο 1ο αιώνα π.Χ.) ο φιλόσοφος Αθηνόδωρος επέστρεψε από τη Ρώμη στην πατρίδα του την Ταρσό, στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία. Όταν βρήκε την πόλη του να κυριαρχείται από τον δημαγωγό Βόηθο, χρησιμοποίησε την εξουσία που του είχε δώσει ο Αύγουστος για να στείλει τον Βόηθο και κάποιους από τους οπαδούς του στην εξορία. Τότε κάποιος οπαδός του Βόηθου έγραψε εναντίον του στους τοίχους, και σας παραθέτω τι μας γράφει ο Στράβων γι' αυτό το επεισόδιο⁴³:

«Οι πράξεις είναι για τους νέους, οι συμβουλές για τους μεσήλικες, οι πορδές για τους γέροντες». Ο Αθηνόδωρος πήρε την επιγραφή αυτή ως αστείο και διέταξε να προσθέσουν: οι κεραυνοί για τους γέροντες.

Αυτό είναι ένα είδος αρχαίου γκράφιτι ας το πούμε, γράφουν κάτι συνθήματα στην πόρτα του. Η ιστορία όμως δεν τελειώνει εδώ, συνεχίζεται.

Τότε όμως κάποιος αδιάντροπος και ευκοίλιος ήρθε μια νύκτα στο σπίτι του και αφόδευσε πλουσιοπάροχα στην πόρτα και στον τοίχο. Όταν ο Αθηνόδωρος κατηγόρησε αυτή την παράταξη στην Εκκλησία του Δήμου, είπε: Μπορεί κανείς να αναγνωρίσει την αρρώστια μιας πόλης και την αδυναμία της με πολλούς τρόπους, ιδίως από τα περιττώματά της.

Και εδώ τελειώνει το απόσπασμα από τον Στράβωνα. Στην περίπτωση αυτή οι οσμές αντικατέστησαν τα πολιτικά επιχειρήματα, αλλά είχαν μεγάλο αποτέλεσμα. Οι αντίπαλοι του Αθηνόδωρου, αντί να απευθυνθούν στην κρίση των συμπολιτών τους, επικαλέστηκαν το συναίσθημα της αηδίας.

Ένα άλλο παράδειγμα, που σχετίζεται με τον τρόπο που επηρεάζουν τα συναισθήματα την πολιτική συμπεριφορά, σχετίζεται με το συναίσθημα της οργής, του μίσους, της αντεκδίκησης και πώς κάποιες κοινότητες προσπαθούν να τιθασεύσουν αυτό το συναίσθημα. Τα παραδείγματα τα οποία αναφέρω

προέρχονται από την περίοδο η οποία με απασχολεί σε αυτό το μάθημα, δηλαδή από τη μακρά ελληνιστική εποχή, από τους ελληνιστικούς χρόνους και την αυτοκρατορική εποχή.

Το επόμενο παράδειγμα είναι ένα παράδειγμα που σχετίζεται με το φαινόμενο της αμνηστίας. Το 220 π.Χ., κατά τη διάρκεια ενός πολέμου στην Κρήτη, 180 νέοι –ηλικίας 20 ετών περίπου– πήραν έναν όρκο στη Δρήρο, μία πόλη στην κεντρική Κρήτη. Σε μία σεμνή τελετή ορκίστηκαν να μη σταματήσουν ποτέ να μισούν τη γειτονική πόλη της Λύττου. Βλέπουμε πώς μία τελετουργία επιβάλλει συναισθήματα. Το κείμενο του όρκου το έχουμε – σας δίνω ένα απόσπασμα⁴⁴:

Δεν θα είμαι ποτέ εύνους απέναντι στους Λυττίους, με κανέναν τρόπο και καμιά πρόφαση, ούτε μέρα ούτε νύκτα. Και θα προσπαθήσω, όσο μπορώ, να βλάψω την πόλη των Λυττίων.

Γνωρίζουμε τις συνέπειες που είχε αυτός ο όρκος. Η πόλη των Λυττίων καταστράφηκε σε μια επίθεση από τους εχθρούς της. Αλλά λίγο αργότερα οι Λύττιοι ξανάχτισαν την πόλη τους και κατέσκαψαν τη γειτονική πόλη Δρήρο. Όταν μία ομάδα πολιτών ένωθε την υποχρέωση να μισεί αντιπάλους, εχθρούς, είτε σε μια άλλη πόλη είτε στην ίδια πόλη, αυτό ήταν μία πρόκληση για το ξεκίνημα ενός πολέμου. Όταν αυτό το μίσος βρίσκεται μέσα στην ίδια πόλη, τότε απειλεί τη συνοχή μιας κοινότητας, αποτελεί έναν κίνδυνο για την πρόκληση εμφυλίου πολέμου. Όταν αυτό το αίσθημα το έχει μία πόλη εναντίον μιας άλλης, οι ασταμάτητοι πόλεμοι ήταν δεδομένοι.

Το 330 π.Χ. ο Αθηναίος ρήτορας Λυκούργος παρέθεσε σε έναν δικανικό λόγο τούτον τον όρκο που λέγεται ότι είχαν πάρει οι Έλληνες όταν νίκησαν τους Πέρσες στη μάχη των Πλαταιών, το 479-78 π.Χ.⁴⁵:

Δεν θα ξανακτίσω κανένα από τα ιερά που οι βάρβαροι έκαψαν και κατέστρεψαν. Αντίθετα θα τα κρατήσω (κατεστραμμένα) ως υπόμνηση της ιεροσυλίας που διέπραξαν οι βάρβαροι.

Αυτός ο όρκος προϋποθέτει μία ιεράρχηση καθηκόντων. Το καθήκον να διατηρηθεί μια υπόμνηση για τις επόμενες γενιές θεωρείται σημαντικότερο από την υποχρέωση της αποκατάστασης των ιερών. Η αρχαία ελληνική ηθική ανέμενε ότι τα θύματα και οι συγγενείς τους θα θυμούνται διαρκώς μια αδικία που είχαν υποστεί και θα κάνουν ό,τι περνάει από το χέρι τους ώστε να δουν τους αντιπάλους τους να υποφέρουν. Βλέπουμε στο κείμενο του Λυκούργου επίσης τη σημασία της μνήμης και της υπόμνησης. Βλέποντας κανείς τα κατεστραμμένα ιερά θα θυμάται συνεχώς τις αδικίες των βαρβάρων, των Περσών, και θα νιώθει συνεχώς μίσος εναντίον τους. Αυτό το καθήκον ενισχυόταν και από την αδικία και τη λύπη για μια συμφορά, για έναν θάνατο κάποιου συγγενούς, και αυτό οδηγούσε φυσικά σε διαρκείς πολέμους και σε διαρκείς αντιπαραθέσεις.

Το ερώτημα είναι πώς μπορεί κανένας να ξεπεράσει αυτά τα συναισθήματα – της οργής, της αγανάκτησης και του μίσους. Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν συνείδηση του προβλήματος του μίσους –πως το μίσος προκαλεί έναν κύκλο βίας– και για αυτόν τον λόγο συμφωνίες συμφιλίωσης και συνθήκες ειρήνης δεν ασχολούνταν μόνο με νομικά ζητήματα, αλλά αναφέρονται άμεσα και στο πρόβλημα των συλλογικών συναισθημάτων. Και μάλιστα ειδικά η ελληνιστική εποχή, η οποία είναι μία εποχή γεμάτη από εμφύλιους πολέμους και πολέμους, είναι η εποχή η οποία κατεξοχήν μας δίνει χαρακτηριστικά παραδείγματα για το πώς πόλεις προσπαθούν είτε με τελετουργίες είτε με νομικές διατάξεις να γίνουν κυρίαρχες των συναισθημάτων των πολιτών.

Ένα παράδειγμα: Η πόλη της Αλίφειρας, στην Αρκαδία, συνήψε το 273 π.Χ. μια συμφωνία αμνηστίας μετά από την απομάκρυνση ξένων στρατευμάτων, από έναν Σπαρτιάτη στρατηγό, για τον τερματισμό των βιαιοπραγιών. Σας διαβάζω από μια επιγραφή⁴⁶:

Από τότε που ο Κλεώνυμος απομάκρυνε τη φρουρά, έδωσε τους πειρατές και απελευθέρωσε την πόλη, κανείς να μην αισθάνεται οργή από αναμνήσεις.

Η λέξη που χρησιμοποιείται εδώ είναι μία νέα λέξη που χρησιμοποιήθηκε μία φορά και ποτέ ξανά σε όλη την αρχαιότητα, η λέξη «μνησιχολείν». Είναι μια καινούργια δημιουργία, που δημιουργήθηκε ακριβώς για να δείξει πού συνίσταται το πρόβλημα· μνησι-χολείν: σύνδεση μνήμης –το να θυμάμαι– και συναισθήματος – το να οργίζομαι, να νιώθω χόλο, να νιώθω οργή από αυτά τα οποία θυμάμαι.

Και κανείς να μην μπορεί να ξεκινήσει δίκη για αιματηρές πράξεις που έγιναν πριν ο Κλεώνυμος απομακρύνει τη φρουρά και τους πειρατές.

Οι συμφωνίες συμφιλίωσης και αμνηστίας απαγόρευαν στους αντιπάλους να αισθάνονται οργή από κακές μνήμες, αυτή είναι η σημασία του «μνησιχολείν». Πιο συνηθισμένη είναι μια άλλη φράση, ένα άλλο ρήμα, το «μνησικακείν»: να θυμούνται κακές πράξεις.

Έτσι αυτές οι αρχαίες συνθήκες, οι διακρατικές συμβάσεις αλλά και οι συνθήκες συμφιλίωσης μέσα σε πόλεις παρέμβαιναν σε δυο συναισθηματικές και νοητικές διεργασίες που αλληλοσυνδέονται: στη μνήμη και στο συναίσθημα. Η αμνηστία συνδέεται με ένα θεμελιώδες δίλημμα: την επιλογή ανάμεσα στην εκδίκηση –αυτό που ζητάνε οι νεκροί– και την ομόνοια – αυτό που ζητάνε ή χρειάζονται οι ζωντανοί. Το να ζητάς από έναν πολίτη να μην προβεί σε εκδίκηση και στη δίωξη εκείνων που τον είχαν αδικήσει, σημαίνει να του ζητάς να ελέγξει τις συναισθηματικές του αντιδράσεις και να παραμελήσει δύο θεμελιώδη καθήκοντα: το καθήκον να σεβαστεί την απόδοση δικαιοσύνης –δηλαδή να τιμωρήσει εκείνους που τον έχουν αδικήσει– και την υποχρέωση να εκδικηθεί τον θάνατο των συγγενών του.

Γνωρίζοντας ότι μνήμη και συναίσθημα είναι σημαντικοί παράγοντες σε πολιτικές και νομικές συγκρούσεις, οι συντάκτες τέτοιων συμφωνιών αμνηστίας προέβαιναν, κατά κάποιον τρόπο, σε έναν θεσμικό έλεγχο και της μνήμης και του συναισθήματος, όχι μόνο του ενός. Αμνηστία δεν σημαίνει απλώς μία νομική απόφαση· είναι κάτι το οποίο παρεμβαίνει σε νοητικές λειτουργίες του εγκεφάλου. Προωθούσαν τη συμφιλίωση ζητώντας από τους πολίτες να δώσουν προτεραιότητα στην ομόνοια, δηλαδή στο συμφέρον των πολιτών και των μελλόντων [πολιτών], απέναντι στην εκδίκηση, που είναι το δικαίωμα των νεκρών – να εκδικηθεί κάποιος την αδικία την οποία έχουν υποστεί.

Αυτή η ιεράρχηση αξιών ενισχυόταν με τελετουργίες, όπως είναι η τελετουργία του όρκου και όπως είναι η λατρεία μιας θεοποιημένης προσωποποίησης, της Ομόνοιας. Η ομόνοια, δηλαδή αυτό το οποίο επιδίωκαν οι συμφιλιωνόμενοι πολίτες, θεοποιούνταν, γινόταν μια θεότητα προσωποποιημένη, η Ομόνοια. Λατρευόταν στις πόλεις, ακριβώς ώστε μέσα από αυτή τη λατρεία να καλλιεργηθεί το συναίσθημα της ομόνοιας και να ξεπεραστεί η εμφύλια σύγκρουση.

Τελιώνω με ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα, μοναδικό σε όλη την αρχαία ιστορία, μιας εμφύλιας σύγκρουσης που δίχασε την πόλη της Νακόνης, στη Σικελία, τον 3ο π.Χ. αιώνα. Εκεί ήταν

δύσκολο να επιτευχθεί διαρκής ειρήνη. Η αμνηστία απαγόρευε μεν τη δικαστική δίωξη παλιών πράξεων βίας, δεν έσβηνε όμως το μίσος. Μπορούσες να απαγορεύσεις σε κάποιον να μην κάνει μήνυση σε κάποιον που τον είχε αδικήσει κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, δεν μπορούσες όμως να του απαγορεύσεις να συνεχίσει να τον μισεί. Και αυτό μοιραία θα οδηγούσε πάλι σε έναν κύκλο βίας. Έτσι οι κάτοικοι της Νακόνης αποφάσισαν να λάβουν ένα ριζοσπαστικό μέτρο που παράλληλό του δεν υπάρχει – από όσο γνωρίζω– στην παγκόσμια ιστορία. Συνένωσαν τους παλιούς εχθρούς σε νέες τεχνητές οικογένειες. Κάθε αντιμαχόμενη παράταξη παρουσίασε έναν κατάλογο με 30 μέλη της αντίπαλης παράταξης, τους χειρότερους εχθρούς τους. Με κλήρωση δημιούργησαν νέες οικογένειες. Κάθε νέα οικογένεια αποτελούνταν από 5 μέλη, δύο εχθρούς και τρεις ουδέτερους πολίτες. Έτσι οι εχθροί βρέθηκαν να είναι μέλη της ίδιας οικογένειας. Ένα παράδειγμα: είναι σαν να ζητάμε από τους Ισραηλινούς και τους Παλαιστίνιους να δημιουργήσουν νέες τέτοιες αδελφότητες (όπως λέγονται στο κείμενο από τη Νακόνη⁴⁷), νέες οικογένειες, αποτελούμενες από έναν Ισραηλινό έποικο στα κατεχόμενα εδάφη, από έναν αγωνιστή της Χαμάς και από τρεις μετριοπαθείς πολίτες – αν μπορεί κανείς να βρει μετριοπαθείς πολίτες στο Ισραήλ.

Το σχετικό κείμενο εξηγεί: Αυτοί που θα ενωθούν στην ίδια ομάδα θα ζήσουν σαν αιρετά αδέρφια μονιασμένοι, με απόλυτη δικαιοσύνη και φιλία. Όλοι οι αξιωματούχοι στο μέλλον θα θυσιάζουν κάθε χρόνο, την ίδια μέρα, στους προγόνους και στην Ομόνοια από ένα ζώο, όποιο κριθεί κατάλληλο, κι όλοι οι πολίτες θα γιορτάζουν μαζί στις νέες αδελφότητες. Στη Νακόνη το συναίσθημα του μίσους διώχτηκε με την τελετουργική υπενθύμιση της συμφιλίωσης. Μια συναισθηματική εμπειρία δικαιολόγησε την εισαγωγή μιας νέας τελετουργίας, με την ελπίδα να αποδειχθεί ισχυρότερη από τα συναισθήματα.

Και σε αυτό το μοναδικό παράδειγμα βρίσκουμε πάλι αυτό το μόνιμο στοιχείο, το οποίο επαναλαμβάνω σε αυτά τα μαθήματα: τη σύζευξη η οποία υπάρχει ανάμεσα στη μνήμη –το να θυμάσαι τον εμφύλιο πόλεμο, αλλά να θυμάσαι και την τελετουργία–, το συναίσθημα –να δημιουργείς ένα συναίσθημα ομόνοιας και φιλίας καταπολεμώντας το συναίσθημα του μίσους–, και αυτό να οδηγεί στη λήψη αποφάσεων, δηλαδή σε μια νέου τύπου πολιτική συμπεριφορά.

V2.2.2 Συλλογικά συναισθήματα II: Διέγερση και προβολή (24')

<https://youtu.be/nyNTEQ1bLLc>

απομαγνητοφώνηση reghina-maria / αντιπαραβολή krasisi

Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε, με ορισμένα επιλεγμένα παραδείγματα, τη σημασία που έχουν τα συναισθήματα στον δημόσιο βίο. Είδαμε τη σημασία που έχει κυρίως η έκφραση και η διέγερση συναισθήματος με διάφορους τρόπους. Στη δεύτερη αυτή ενότητα, που εξετάζω τη σημασία των συλλογικών συναισθημάτων και των συναισθημάτων στον δημόσιο βίο, θα σας δείξω με ορισμένα επιλεγμένα παραδείγματα τη σημασία που έχει η συναισθηματική έκφραση και η συναισθηματική διέγερση στον δημόσιο λόγο της ελληνιστικής εποχής –κυρίως της ελληνιστικής εποχής, αλλά και της εποχής της ρωμαϊκρατίας–, κοιτάζοντας κυρίως διάφορα κείμενα που σώζονται σε επιγραφές. Ο λόγος που επέλεξα επιγραφές είναι διότι οι επιγραφές αποτελούν δημόσια κείμενα τα οποία ήταν χαραγμένα είτε σε τοίχους κτιρίων είτε σε στήλες, οι οποίες στήνονταν σε δημόσιους χώρους· δηλαδή

εκφράζουν με πολύ αμεσότερο τρόπο αυτό το οποίο βίωνε ένας πολίτης περπατώντας μέσα στην πόλη του.

Το πρώτο κείμενο, το οποίο θα σας παρουσιάσω, είναι ένα κείμενο που προέρχεται από μια πολύ κρίσιμη περίοδο της ελληνιστικής ιστορίας, είναι η εποχή του Μιθριδάτειου πολέμου. Το 88 π.Χ. ο Μιθριδάτης, βασιλιάς του Πόντου, ξεκινάει μια εκστρατεία κατά των Ρωμαίων. Πολλές ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας αλλά και η Αθήνα γίνονται σύμμαχοί του, εξεγείρονται κατά των Ρωμαίων και προσπαθούν να αποτινάξουν τη ρωμαϊκή εξουσία. Οι περισσότερες όμως ελληνικές πόλεις συμμαχούν με τους Ρωμαίους και παραμένουν πιστές στην αυτοκρατορία τους. Το κείμενο το οποίο θα σας διαβάσω είναι χαραγμένο στο προσκήνιο του θεάτρου της Αφροδισιάδας – μιας σημαντικής πόλης της Μικράς Ασίας. Δεν χαραχτηκε στα χρόνια του Μιθριδάτειου πολέμου, αλλά δύο ή δυόμισα αιώνες αργότερα για να θυμίζει την πίστη την οποία έδειξαν οι Αφροδισιείς απέναντι στους Ρωμαίους.

Σας διαβάζω το κείμενο σε μετάφραση⁴⁸:

Επειδή ο Κόιντος Όπιος, ο γιος του Κοϊντού, στρατηγός ανθύπατος των Ρωμαίων –αυτός είναι ο διοικητής των ρωμαϊκών στρατευμάτων σε αυτόν τον πόλεμο–, μας πληροφόρησε με απεσταλμένο ότι πολιορκούνται η Λαοδίκεια και ο ίδιος, ο δήμος –δηλαδή ο λαός της Αφροδισιάδας– αποφάσισε να αποστείλει στρατιωτική βοήθεια πανστρατιά, με συμμετοχή επίσης των παροίκων και των δούλων –δηλαδή το σύνολο του πληθυσμού συμμετέχει σε αυτή την προσπάθεια–, και εξέλεξε στη συνέλευση και τον άνδρα που θα διοικήσει αυτά τα στρατεύματα· επειδή είναι αναγκαίο να στείλουμε και πρεσβευτές οι οποίοι θα καταστήσουν στον ανθύπατο φανερή τη στάση του δήμου απέναντι στους Ρωμαίους, που είναι σωτήρες και ευεργέτες, και θα φροντίσουν, αν ο στρατηγός δώσει και κάποια άλλη εντολή στην πόλη για την ενημέρωση και την εκτέλεση των εντολών του, γι' αυτόν τον λόγο προτείνεται ο δήμος να αποφασίσει τα παρακάτω:

Να εκλεγούν πρεσβευτές από τις τάξεις εκείνων των ανδρών που έχουν αναλάβει πολιτικά αξιώματα –είναι οι «τετιμημένοι»–, απολαμβάνουν εμπιστοσύνης και πρόσκεινται ευνοϊκά απέναντι στους Ρωμαίους· οι πρεσβευτές αυτοί να φθάσουν στον ανθύπατο Κόιντο Όπιο, να του εκθέσουν τη στάση την οποία έχει ο δήμος απέναντί του και απέναντι σε όλους τους Ρωμαίους, και να του εξηγήσουν ότι –όχι μόνον– εκλέξαμε και διοικητή των συμμαχικών στρατευμάτων τον Αρτεμίδωρο, στεφανηφόρο (δηλαδή επώνυμο άρχοντα της πόλης) έναν από τους τιμώμενους και ευυπόληπτους άνδρες, διακεκριμένο στην πολεμική αρετή. Επίσης να του εκθέσουν ότι όλος ο δήμος, μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά και όλο μας το βιος, είμαστε αποφασισμένοι να αγωνιστούμε για τον Κόιντο και τα συμφέροντα των Ρωμαίων και ότι ούτε θέλουμε καν να ζήσουμε χωρίς την ηγεμονία των Ρωμαίων.

Αυτό το κείμενο χωρίς να χρησιμοποιεί κάποιες συναισθηματικές λέξεις –δεν χρησιμοποιεί τις λέξεις φόβος ή θάρρος–, παρόλα αυτά εκφράζει συναισθήματα, εκφράζει το θάρρος απέναντι στον κίνδυνο, απέναντι στον εχθρό. Είναι ένα κείμενο το οποίο υπονοεί, υποδηλώνει συναισθήματα· υποδηλώνει το συναίσθημα της πίστης, της νομιμοφροσύνης απέναντι στους Ρωμαίους, υποδηλώνει το συναίσθημα του θάρρους απέναντι στον κίνδυνο. Υποδηλώνει όμως και το συναίσθημα της ευγνωμοσύνης απέναντι στους Ρωμαίους που αποκαλούνται σωτήρες και δεν υποδηλώνει απλώς, αλλά εκφράζει σαφώς και το

συναίσθημα της ομόνοιας μέσα στην πόλη. Είναι μία πόλη, στην οποία πανδημεί –άνδρες, γυναίκες, παιδιά, ελεύθεροι και δούλοι, νέοι και γέροι– όλοι κραυγάζουν ένα πράγμα: καλύτερα να πεθάνουμε, παρά να χάσουμε την εξουσία, την ηγεμονία των Ρωμαίων. Ακριβώς, επειδή εκφράζει κάποια συναισθήματα, αυτό το κείμενο κρύβει κάποια συναισθήματα. Κρύβει το συναίσθημα του φόβου, που είναι πολύ φυσιολογικό μια κοινότητα να το αισθάνεται μπροστά στην απειλή του πολέμου. Κρύβει το συναίσθημα της διχόνοιας, η οποία σίγουρα υπήρχε στην πόλη, διότι δεν μπορούμε να φανταστούμε ότι όλοι οι πολίτες ομογνωμούσαν, εξέφραζαν μία γνώμη· άλλωστε το ίδιο το κείμενο λέει ότι «εκλέξαμε ως αξιωματούχους και πρεσβευτές εκείνους που διάκεινται φιλικά απέναντι στους Ρωμαίους». Και μόνη της αυτή η έκφραση υπονοεί ότι υπάρχουν και άλλοι οι οποίοι δεν διέκειντο φιλικά απέναντι στους Ρωμαίους. Βλέπουμε ότι επιγραφές προσπαθούν να εκφράσουν συναισθήματα, τα οποία δεν είναι απαραίτητο να τα ένιωθαν όλοι. Είναι τα συναισθήματα της πλειοψηφίας, όχι τα συναισθήματα του συνόλου του λαού. Αλλά ταυτόχρονα είναι και μία προσπάθεια, αυτή η επιγραφή, να διεγείρει συναισθήματα· να διεγείρει το συναίσθημα του θάρρους.

Όπως είπα προηγουμένως, αυτή η επιγραφή γράφτηκε σε πέτρα αργότερα. Υποθέτουμε ότι εκείνα τα χρόνια, θα είχε γραφτεί ίσως σε ξύλο, σε ένα λεύκωμα, σε μια λευκή πινακίδα – δεν το ξέρουμε. Πάντως η επιγραφή γράφτηκε πολύ αργότερα, στις αρχές του 3ου μ.Χ. αιώνα. Γιατί; Για να θυμίζει και στο μέλλον τη συμβολή, την οποία είχαν οι Αφροδισιείς στον πόλεμο εναντίον του Μιθριδάτη, ως σύμμαχοι των Ρωμαίων. Είναι μια επιγραφή η οποία συνδέει τη μνήμη –θυμίζει δηλαδή τη συμβολή των Αφροδισιέων–, το συναίσθημα –διεγείρει συναισθήματα–, αλλά και προκαλεί αποφάσεις, την κρίση. Διαβάζοντας αυτή την επιγραφή και οι Ρωμαίοι θα τιμήσουν τους Αφροδισιείς, επειδή αποδείχθηκαν πιστοί σύμμαχοι, αλλά και οι Αφροδισιείς στο μέλλον θα συμπεριφέρονται με ανάλογο τρόπο, διότι θα θυμούνται τα προνόμια τα οποία πήραν, ακριβώς επειδή έμειναν πιστοί σύμμαχοι των Ρωμαίων. Ένα τέτοιο κείμενο, δεν είναι ένα απλό κείμενο· είναι ένα υπόμνημα. Είναι ένα κείμενο, το οποίο είναι γεμάτο με συναισθηματικούς υπαινιγμούς, χωρίς να χρησιμοποιεί συναισθηματικές λέξεις και κλείνει όμως, με μια συναισθηματική φόρτιση. Με τη φράση: ούτε θέλουμε να ζήσουμε καν χωρίς την ηγεμονία των Ρωμαίων.

Η χρήση συναισθηματικής γλώσσας και ο συναισθηματισμός γενικά στα δημόσια κείμενα αποτελεί μια καινοτομία για την ελληνιστική εποχή. Αποτελεί μια καινοτομία, την οποία δεν είναι εύκολο να εξηγήσουμε, αλλά την παρατηρούμε και σε άλλες εκφράσεις και εκφάνσεις του δημόσιου βίου στον ελληνιστικό κόσμο. Είναι κάτι το οποίο παρατηρούμε στην τέχνη, παρατηρούμε στη ρητορική, και είναι κάτι το οποίο οφείλεται μάλλον στη σύμπτωση πολλών παραγόντων. Οφείλεται στην επίδραση την οποία ασκούν θεατρικές παραστάσεις στον ελληνιστικό κόσμο, οι οποίες εξοικειώνουν το κοινό με δραματικές παραστάσεις, επομένως και με τη διέγερση του συναισθήματος. Είναι κάτι το οποίο οφείλεται στην εξέλιξη της ρητορικής τέχνης, η οποία επενδύει πολλά ακριβώς στη διέγερση του συναισθήματος, ιδίως μέσω της ενάργειας, μέσω της δημιουργίας οπτικών εικόνων μέσα από τον λόγο, ώστε να συγκινήσει τον ακροατή. Είναι κάτι το οποίο σχετίζεται με τέτοιους παράγοντες και καλύπτει το σύνολο του ελληνιστικού κόσμου και για αυτόν τον λόγο, αυτή την καινοτομία, δηλαδή τη χρήση συναισθήματος σε δημόσια κείμενα, τη συναντούμε από περίπου τον ύστερο 4ο π.Χ. αιώνα, περίπου μια γενιά μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Η χρήση του συναισθήματος σε αυτά τα δημόσια κείμενα έχει τρεις λειτουργίες: Πρώτον, εξηγεί και νομιμοποιεί κάποιες πράξεις. Ακριβώς λόγω της συναισθηματικής διέγερσης, κάποιες αποφάσεις

νομιμοποιούνται κι εξηγούνται. Δεύτερον, τονίζονται περισσότερο τα συναισθήματα μέσω της ανάμνησης. Με έναν δραματικό τρόπο αναβιώνεται μια παλιά στιγμή, αφήνοντας ισχυρές εντυπώσεις και με τον τρόπο αυτό οδηγεί σε αποφάσεις. Ας τα δούμε αυτά με ένα άλλο παράδειγμα, το οποίο είναι μια επιγραφή, ένα άλλο ψήφισμα, από μια άλλη πόλη της Μικράς Ασίας [Εφεσος], ακριβώς την ίδια εποχή. Με ένα κείμενο το οποίο από πρώτη ματιά, δείχνει να λέει τα ίδια περίπου πράγματα με το κείμενο της Αφροδισιάδας, δηλαδή ότι ο λαός των Εφεσίων είναι πιστός στους Ρωμαίους.

Το κείμενο αυτό σας το παρουσιάζω σε μετάφραση⁴⁹:

Ο λαός μας διατηρεί την παλιά εúνοιά του προς τους Ρωμαίους, τους κοινούς σωτήρες –**δείτε εδώ το συναίσθημα της ευγνωμοσύνης**–, και πειθαρχεί σε όλα όσα προστάζουν – **το αίσθημα της πίστης**. Ο Μιθριδάτης, βασιλιάς της Καππαδοκίας, παραβίασε τις συνθήκες με τους Ρωμαίους, συγκέντρωσε στρατιωτικές δυνάμεις και επιχείρησε να γίνει κύριος γης, εδαφών που δεν του ανήκαν. Αφού κατέλαβε πρώτα τις κοντινές μας πόλεις με απάτη, κυριάρχησε και στη δική μας πόλη, τρομοκρατώντας την με το πλήθος των δυνάμεων και την απροσδόκητη επίθεση – **«καταπληξάμενος»**, **δημιούργησε έναν αιφνίδιο φόβο**. Ο λαός μας, που από την αρχή διαφύλασσε την εúνοια προς τους Ρωμαίους –**πάλι το αίσθημα της εúνοιας**–, μόλις βρήκε την ευκαιρία να συμμετέχει στις κοινές υποθέσεις (**δηλαδή να συμβάλλει στην άμυνα**), αποφάσισε να δεχθεί τον πόλεμο κατά του Μιθριδάτη υπέρ της ηγεμονίας των Ρωμαίων και της κοινής ελευθερίας. Και όλοι οι πολίτες με μια βούληση –**«όμοθυμαδόν»** είναι η αρχαία λέξη– ρίχτηκαν στον αγώνα γι' αυτά.

Διαβάζοντας αυτό το κείμενο δημιουργείται η εντύπωση, είναι η εντύπωση που διεγείρεται σε μας, ότι όλοι οι Εφέσιοι ομογνώμουςαν και το μόνο το οποίο ήθελαν ήταν να υποστηρίξουν τους Ρωμαίους στον πόλεμο κατά του Μιθριδάτη. Αυτό το οποίο βγαίνει από αυτό το κείμενο, η προβολή συναισθήματος, είναι η αγάπη της ελευθερίας, το θάρρος, η πίστη, η εúνοια απέναντι στους Ρωμαίους. Υπάρχει μόνο μια ρητή αναφορά στον φόβο για να δικαιολογηθεί γιατί η πόλη βρέθηκε κάτω από την κατοχή του Μιθριδάτη, είναι η χρήση της λέξης «καταπληξάμενος», δηλαδή ο Μιθριδάτης δημιούργησε έναν έντονο φόβο, κι έτσι δικαιολογείται γιατί οι Εφέσιοι περίμεναν την κατάλληλη ευκαιρία, για να συμμαχήσουν με τους Ρωμαίους. Αυτό το κείμενο είναι ένα βαθύτατα υποκριτικό κείμενο, για τον απλούστατο λόγο ότι μόλις έναν ή ενάμιση χρόνο πριν γραφτεί, οι Εφέσιοι ήταν εκείνοι οι οποίοι είχαν πρωτοστατήσει στο να πολεμήσουν τους Ρωμαίους, ήταν εκείνοι, οι οποίοι πρώτοι σχεδόν, συμμαχησαν με τον Μιθριδάτη. Ο Μιθριδάτης ήταν στην πόλη τους όταν διέταξε να γίνει ένα πρωτοφανές έγκλημα, δηλαδή να σκοτωθούν όλοι οι Ρωμαίοι που βρίσκονται στη Μικρά Ασία. Σύμφωνα με κάποιες πηγές, ο αριθμός τους έφθανε τις ογδόντα χιλιάδες. Ογδόντα χιλιάδες Ρωμαίοι και Ιταλοί, γυναίκες, άνδρες, παιδιά σφάχτηκαν σε μια νύχτα, η οποία έμεινε γνωστή ως «οι Εφέσιοι Εσπερινοί». Είναι μια νύχτα σφαγής. Αν και ο αριθμός ογδόντα χιλιάδες είναι μάλλον υπερβολικός, δείχνει το μέγεθος του εγκλήματος.

Επομένως, οι Εφέσιοι είχαν κάθε λόγο να τονίζουν σε αυτό το κείμενο, πόσο καλοί φίλοι των Ρωμαίων ήταν, και ότι τέλος πάντων δεν φταίνε αυτοί, φταίει ο Μιθριδάτης ο οποίος τους κατέπληξε, ο οποίος τους προκάλεσε όλον αυτό τον φοβερό φόβο και τώρα όμως που δόθηκε η ευκαιρία, αμέσως έγιναν ξανά πιστοί σύμμαχοι των Ρωμαίων. Βλέπετε, πώς ένα κείμενο, μια επιγραφή, χειραγωγεί τη δική μας

σκέψη, τη μνήμη των μεταγενεστέρων· χειραγωγεί αυτό το οποίο θα αισθανθούμε κι εμείς, δηλαδή θαυμασμό για τους Εφέσιους, οι οποίοι μένουν πιστοί σύμμαχοι των Ρωμαίων. Κι εδώ, βλέπουμε αυτό το οποίο είπα στην αρχή για τη σημασία την οποία έχουν οι επιγραφές ως συναισθηματικά κείμενα: δικαιολογούν –το αίσθημα του φόβου δικαιολογεί το ατόπημα των Εφεσίων–, υπενθυμίζουν στο μέλλον –αυτό το κείμενο υπενθυμίζει ότι από την αρχή οι Εφέσιοι ήταν πιστοί σύμμαχοι των Ρωμαίων, ξεχνάμε εντελώς τη μικρή αυτή παρένθεση που στοίχισε τη ζωή σε μερικές δεκάδες χιλιάδες ανθρώπων– και διεγείρουν, διεγείρουν το συναίσθημα – αυτή τη φορά διεγείρεται το συναίσθημα, στους Ρωμαίους, του οίκτου· να μην τιμωρήσουν τους Εφεσίους, αλλά να τους σώσουν εφόσον τώρα, έστω και αργά, δέχθηκαν να συμμετάσχουν και αυτοί στον πόλεμο. Βλέπουμε εδώ, πως κείμενα τα οποία μας φαίνονται από πρώτη ανάγνωση πολύ απλά, είναι κείμενα που έχουν συνταχθεί με ιδιαίτερη προσοχή για να προβάλλουν συγκεκριμένα αισθήματα, πολλές φορές χωρίς ειλικρίνεια, αλλά και να διεγείρουν συναισθήματα αλλά και να δημιουργήσουν για τους [πολίτες στο μέλλον] μια συγκεκριμένη εικόνα για το παρελθόν.

Η πρώτη αναφορά συναισθήματος σε ένα αρχαίο ελληνικό δημόσιο κείμενο, μπορεί να χρονολογηθεί το 307 π.Χ. Είναι ένα τιμητικό ψήφισμα για τον ρήτορα και πολιτικό Λυκούργο στην Αθήνα. Είναι ένα πολύ σημαντικό ψήφισμα, γιατί είναι και το πρώτο ψήφισμα που ζητά τη σύνταξη ενός είδους βιογραφίας του Λυκούργου, για την προσφορά του στην Αθήνα⁵⁰.

Το κείμενο λέει τα εξής:

Όταν μεγάλοι φόβοι και κίνδυνοι κατέλαβαν τους Έλληνες... προσέξτε, εδώ έχουμε την πρώτη φορά σε δημόσιο κείμενο, σε ψήφισμα ή νόμο, που χρησιμοποιείται μια συναισθηματική λέξη, «ο φόβος». Όταν μεγάλοι φόβοι και κίνδυνοι κατέλαβαν τους Έλληνες, αφού ο Αλέξανδρος (ο Μέγας Αλέξανδρος) είχε νικήσει τη Θήβα και κατακτήσει όλη την Ασία και άλλα μέρη της οικουμένης, συνεχώς ο Λυκούργος αντιμάχονταν τον Αλέξανδρο προς όφελος του λαού, εμφανιζόμενος σε όλη του τη ζωή αδιάφθορος και πέραν κάθε κατηγορίας για την πατρίδα και τη σωτηρία των Ελλήνων, αγωνιζόμενος με όλα τα μέσα ώστε η πόλη να μείνει ελεύθερη και αυτόνομη. Γι' αυτό, όταν ο Αλέξανδρος ζήτησε την παράδοσή του, ο λαός αρνήθηκε να το δεχθεί κι αρνήθηκε ακόμα και να συζητήσει την παράδοσή του.

Σε αυτό το κείμενο βλέπουμε πρώτα την αντίθεση ανάμεσα στον φόβο όλων των άλλων Ελλήνων και την αφοβία, το θάρρος, και του Λυκούργου, ο οποίος αντιμάχεται τον Αλέξανδρο για να σώσει την ελευθερία της Αθήνας, αλλά και των Αθηναίων που αρνούνται να παραδώσουν τον Λυκούργο στον Αλέξανδρο δείχνοντας θάρρος. Βλέπουμε εδώ ότι η αναφορά, η επίκληση ενός συναισθήματος έχει μια συγκεκριμένη λειτουργία, να διεγείρει σε εμάς το συναίσθημα του θαυμασμού απέναντι στους Αθηναίους, να εξηγήσει τις τιμές οι οποίες αποδίδονται στον Λυκούργο, αλλά να θυμίζει και στις επόμενες γενιές τις πράξεις του Λυκούργου. Το κείμενο αυτό έντεχνα θυμίζει τον φόβο όλων των άλλων Ελλήνων, για να τονίσει ακόμα περισσότερο το θάρρος και του Λυκούργου και των Αθηναίων. Αναφέρεται στη Θήβα για να θυμίσει την κατεστραμμένη πόλη, την οποία κατέστρεψε ολοσχερώς ο Αλέξανδρος, λίγο πριν από το ξεκίνημα της εκστρατείας του και που μόλις δέκα χρόνια πριν από αυτό το ψήφισμα είχε ξανακτισθεί, θυμίζει την ελευθερία και την αυτονομία. Είναι ένα κείμενο, το οποίο χρησιμοποιεί ένα συναίσθημα, τον φόβο, για να δείξει το θάρρος εκείνων, οι οποίοι πρόκειται να

τιμηθούν. Το κείμενο αυτό έχει γραφτεί από έναν μεγάλο ρήτορα εκείνης της εποχής, τον Στρατοκλή, ο οποίος ήταν πολύ καλός γνώστης των δυνατοτήτων που φέρνουν οι επιγραφές για να προβάλλουν κάποιο πρόσωπο. Μάλιστα, αυτό το οποίο έκανε στα κείμενα τα οποία έγραφε, όταν δημοσιεύονταν σε επιγραφές, φρόντιζε το όνομά του είτε να γράφεται στην αρχή ενός στίχου είτε να υπάρχει ένα κενό λίγο πριν από το όνομα και λίγο μετά, ώστε αμέσως κανένας να μπορεί να το βλέπει.

Ο φόβος, γενικά, είναι ένα συναίσθημα, το οποίο βλέπουμε πάρα πολύ συχνά να χρησιμοποιείται σε δημόσια κείμενα της ελληνιστικής εποχής. Χρησιμοποιείται κυρίως για να δείξει το μέγεθος των υπηρεσιών κάποιου, ο οποίος πρόκειται να τιμηθεί. Παραδείγματος χάρη, αναφέρεται κανένας στον φόβο όλου του λαού από κάποια επιδρομή, από κάποια επίθεση πειρατών, από επιδρομές βαρβάρων, Γαλατών κ.λπ. για να δείξει το θάρρος εκείνων, οι οποίοι έσωσαν την πόλη.

Ένα από τα πιο ωραία ρητορικά, δημόσια κείμενα αυτής της εποχής είναι ένα τιμητικό ψήφισμα για τον ευεργέτη Πρωτογένη στην Ολβία –την πόλη στη βόρεια ακτή της Μαύρης Θάλασσας– γύρω στο 200 π.Χ., το οποίο περιγράφει την απελπιστική κατάσταση της πόλης και τη σωτηρία της, χάρη στην προσφορά του Πρωτογένη.

Από τη μακροσκελή διήγηση των ευεργετημάτων του παραθέτω μόνο λίγα αποσπάσματα στα οποία τονίζονται στοιχεία συναισθηματικής φόρτισης, όπως η οργή ενός βάρβαρου, απαιτητικού βασιλιά που ζητάει φόρους, η απελπισία του λαού, ο πανικός των κατοίκων της υπαίθρου και η ανακούφιση και η ευγνωμοσύνη για τη σωτήρια επέμβαση του ευεργέτη. Είναι ένα κείμενο το οποίο δείχνει πάρα-πάρα πολύ ανάγλυφα τη σημασία που έχει το συναίσθημα σε συνδυασμό με τη μνήμη, με το υπόμνημα, δηλαδή με την υπενθύμιση αυτών τα οποία έγιναν στο παρελθόν, για την αιτιολόγηση, για την κρίση, δηλαδή για την τιμή που θα αποδοθεί σε έναν ευεργέτη.

Διαβάζω τη μετάφραση του κειμένου⁵¹:

Όταν ο βασιλιάς Σαΐταφέρνης έφτασε στην απέναντι παραλία για να δεχτεί τιμές και οι άρχοντες συγκάλεσαν συνέλευση ανακοινώνοντας την παρουσία του βασιλιά και ότι τα δημόσια έσοδα είναι ανύπαρκτα –ο βασιλιάς των Σκυθών ή των Θρακών ζητούσε φόρους από τους κατοίκους της Ολβίας–, ο Πρωτογένης –αυτός ο ευεργέτης– βγήκε μπροστά και έδωσε 900 χρυσά νομίσματα. Οι πρεσβευτές πήραν τα χρήματα και ο Πρωτογένης και ο Αριστοκράτης πήγαν να υποδεχτούν τον βασιλιά. Όμως ο βασιλιάς μέμφθηκε τα δώρα, εξοργίστηκε και διέλυσε το στρατόπεδό του για να φύγει... μετά, δυστυχώς υπάρχει ένα κενό στο κείμενο. Για τον λόγο αυτό ο λαός, τρομοκρατημένος, ήρθε στη συνέλευση και έστειλε πρεσβευτές... πάλι υπάρχει ένα κενό.

Βλέπουμε εδώ, ότι προβάλλει ο συγγραφέας αυτού του κειμένου τον τρόπο του λαού για να δείξει το μέγεθος της ευεργεσίας του Πρωτογένη. Επομένως, η προβολή του συναισθήματος είναι ένα μέσο, δεν είναι κάτι το οποίο αναφέρεται σε ένα κείμενο χωρίς λόγο· είναι ένα μέσο το οποίο προσπαθεί να επηρεάσει την κρίση του λαού, ο οποίος θα ψηφίσει ιδιαίτερες τιμές γι' αυτόν τον Πρωτογένη. Μετά από κάποιο κενό, το κείμενο συνεχίζει για να παρουσιάσει μια άλλη συμφορά που πρόκειται να αντιμετωπίσει η πόλη και τη σημασία που έχει ο Πρωτογένης.

Το μεγαλύτερο μέρος της πόλης στην πλευρά του ποταμού ήταν ατείχιστο, όπως και όλο το τμήμα της που είναι στο λιμάνι και το μέρος όπου παλιά υπήρχε η ψαραγορά, μέχρι το ηρώο του Σωσία. **Επισημαίνω εδώ την αναφορά στο ηρώο του Σωσία: ο Σωσίας είναι ο ήρωας ο οποίος σώζει, ακριβώς όπως ο Πρωτογένης θα σώσει την πόλη.** Και οι αυτόμολοι μας ανακοίνωναν ότι οι Γαλάτες και οι Σκίροι είχαν κάνει συμμαχία, πως είχαν συγκεντρωθεί μεγάλες δυνάμεις και επρόκειτο να φτάσουν τον χειμώνα· επιπλέον ότι οι Θισαμάτες, οι Σκύθες και οι Σαυδαράτες ήθελαν να καταλάβουν το οχύρωμα, γιατί και αυτοί φοβούνταν την ωμότητα των Γαλατών. Γι' αυτόν τον λόγο πολλοί ήταν αποκαρδιωμένοι και ετοιμάζονταν να εγκαταλείψουν την πόλη. Συγχρόνως είχαν γίνει και άλλες πολλές ζημιές στην ύπαιθρο· είχαν εξοντωθεί όλοι οι δούλοι και οι Μιξέλληνες που κατοικούσαν στα σύνορα **–δηλαδή γόνιμ κοινών γάμων μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων–** και που στον προηγούμενο πόλεμο ήταν σύμμαχοί μας στην πόλη, πάνω από 1500 ψυχές. Πολλοί ξένοι και αρκετοί πολίτες είχαν εγκαταλείψει την πόλη.

Βλέπετε εδώ, με αυτή την περιγραφή του συναισθήματος του φόβου και του πανικού που επικρατεί, έχει προετοιμασθεί ο αναγνώστης και ο ακροατής του κειμένου για μια επικείμενη συμφορά. Ο λόγος που με τόσο πολλές λεπτομέρειες προβάλλεται ο φόβος, είναι για να φανεί ακόμα μεγαλύτερη η ευεργεσία του Πρωτογένη.

Γι' αυτούς τους λόγους ο λαός συγκεντρώθηκε σε συνέλευση με αγωνία και παρουσιάζοντας με ενάργεια τον επικείμενο κίνδυνο και τις συμφορές, παρακαλούσε όλους όσους είχαν κάποια δύναμη να μη δουν με αδιαφορία την πατρίδα μας, που σώθηκε από πολλές απειλές, να πέσει στα χέρια των εχθρών.

Ανοίγω εδώ πάλι μια παρένθεση. Το όνομα της πόλης αυτής είναι «Ολβία», δηλ. η ευτυχισμένη πόλη, η πόλη που ευημερεί· και βλέπουμε μια αντίθεση ανάμεσα την ευημερία, την οποία προσδοκεί κανένας ακούγοντας το όνομα της πόλης και τη συμφορά η οποία βρίσκεται προ των πυλών.

Κανένας όμως δεν έκανε μια χρηματική προσφορά ούτε για όλο το έργο που ζητούσε ο λαός ούτε για κάποιο κομμάτι του. Τότε εκείνος **–ο Πρωτογένης–** εξήγγειλε ότι θα κατασκευάσει και τα δύο τείχη και θα καλύψει όλη τη δαπάνη [...].

Το κείμενο αυτό μπορεί για μας να είναι γραπτή αφήγηση, που θυμίζει ιστοριογραφία. Όμως, στην αρχική του μορφή ήταν προφορική απαγγελία στη συνέλευση του λαού. Λαμβάνοντας υπόψη τις πληροφορίες για τον χρωματισμό της φωνής και τις χειρονομίες των ρητόρων αυτής της εποχής, μπορούμε κάπως να φανταστούμε τον τρόπο, με τον οποίο θα απαγγέλθηκε ένα τέτοιο κείμενο με συναισθηματική φόρτιση, με αγωνία, και την απροσδόκητη κατάληξη χάρη στον από μηχανής ευεργέτη, που είναι ο Πρωτογένης. Αυτό το κείμενο μας δείχνει τη σημασία που έχει το συναίσθημα στον δημόσιο λόγο· και είναι πολύ σημαντικό διότι από την ελληνιστική εποχή δεν σώζονται άμεσα

ρητορικοί πολιτικοί λόγοι, μόνο έμμεσα είτε μέσα από το έργο του Πολύβιου είτε σε τέτοια κείμενα σαν αυτή την επιγραφή.

Βλέπουμε και εδώ, τη σημασία που έχει αυτή η σύνδεση ανάμεσα στο συναίσθημα, τη μνήμη και την κρίση. Το συναίσθημα διεγείρει μια συναισθηματική μνήμη, θυμάται ο πολίτης που διαβάσει ή ακούει αυτό το κείμενο τον κίνδυνο και το μέγεθος του κινδύνου στο οποίο είχε βρεθεί η πόλη και οδηγεί στην κρίση. Οδηγεί στην τιμή, η οποία αποδίδεται στον Πρωτογένη σαν σωτήρα της πόλης.

Πηγή 49⁵².

V2.2.3 Συλλογικά συναισθήματα III: Οι μεταλλάξεις της ελπίδας (20')

<https://youtu.be/IjtoiQytBTo>

απομαγνητοφώνηση Tal & gkyr/ αντιπαραβολή krasisi & mirella

Στις προηγούμενες ενότητες αναφέρθηκα και στη σημασία που έχει το συναίσθημα στον δημόσιο βίο, αλλά και στο γεγονός ότι το συναίσθημα έχει και μια ιστορική διάσταση, δηλαδή ο τρόπος που το συναίσθημα προβάλλεται ή διεγείρεται, ο τύπος των συναισθημάτων που προβάλλονται ή διεγείρονται μπορούν να ποικίλουν ανάλογα με την ιστορική περίοδο. Ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα για το πώς αλλάζει ο τρόπος με τον οποίον αντιμετωπίζει κανένας ένα συναίσθημα είναι ο τρόπος με τον οποίον αλλάζει η στάση απέναντι στο συναίσθημα της ελπίδας, αλλά και επίσης πώς το συναίσθημα της ελπίδας και ο τρόπος με τον οποίον χρησιμοποιείται στον πολιτικό λόγο από την ελληνιστική εποχή ως τους αυτοκρατορικούς χρόνους δείχνει και βαθύτερες αλλαγές της κοινωνίας.

Υπάρχει ένα ψήφισμα της Λυκοσούρας στην Αρκαδία που τιμάει έναν ευεργέτη ο οποίος έδωσε χρήματα για να επισκευασθεί ένας ναός της Δήμητρας. Ο ναός, όπως αναφέρει το ψήφισμα, κόντευε να πέσει «ὅτι ἔμελλεν πεσεῖν ὁ ναὸς τᾶς θεοῦ» λέει αυτό το κείμενο, και παρά το γεγονός ότι αυτό θα πρόσβαλλε τους θεούς, θα ήταν ένα ατόπημα, δεν υπήρχαν ωστόσο χρήματα για να προλάβουν αυτό το ατύχημα, όπως αναφέρεται. Πριν από τη λέξη «ατύχημα» υπάρχει ένας προσδιορισμός, μια μετοχή και η μετοχή αυτή είναι από το ρήμα «ελπίζω», είναι «τὸ ἐλπιζόμενον ἀτύχημα». Για μας τους Νεοέλληνες αυτό αποτελεί ένα οξύμωρο, ένα ατύχημα δεν μπορεί ποτέ κανένας να το ελπίζει εκτός αν έχει κάποιους απώτερους στόχους. Στα αρχαία ελληνικά η σημασία της λέξης «ελπίδα» (και «ελπίζω») δεν είναι μόνο αυτή που έχει και σήμερα στα νέα ελληνικά, αλλά είναι και η σημασία: αναμένω κάτι βάσει εμπειρίας. Το «ελπίζω» μπορεί επομένως να έχει και τη σημασία τού: αγωνιώ ότι κάτι μπορεί να συμβεί. Στην περίπτωση του ψηφίσματος της Λυκοσούρας βλέπουμε ακριβώς αυτή τη σημασία που έχει η λέξη «ελπίζω», δηλαδή περιμένω ότι κάτι θα συμβεί. Έχει μεγάλη σημασία αυτό για να καταλάβουμε τη σημασία που έχει η ελπίδα, όπως και ο φόβος, ως ένα συναίσθημα το οποίο σχετίζεται άμεσα με την κρίση. Η ελπίδα γενικά είναι μία θετική στάση, η οποία υπάρχει απέναντι σε κάτι το οποίο πρόκειται να συμβεί στο μέλλον, αλλά είναι μία θετική στάση η οποία συνδέεται με την κρίση, όπως και ο φόβος. Φοβάμαι σημαίνει ότι αναγνωρίζω μία απειλή και αυτό είναι αυτό το οποίο μου προκαλεί το αίσθημα του φόβου. Ελπίδα σημαίνει ότι αναγνωρίζω μια δυνατότητα και βάσει παλαιότερων εμπειριών –πάλι βλέπουμε το στοιχείο της μνήμης εδώ– μπορώ να φτάσω στην κρίση, δηλαδή να περιμένω ότι κάτι θα συμβεί. Αν κουνώ τα χέρια μου και περιμένω ότι θα πετάξω, δεν ελπίζω ότι θα πετάξω, απλώς είμαι βλάκας και περιμένω ότι θα πετάξω. Η ελπίδα σχετίζεται με εμπειρία, με κρίση.

Ελπίζω ότι θα πετάξω, άμα μπω σε ένα αεροπλάνο, ακριβώς επειδή έχω γνώσεις αεροδυναμικής και έχω δει αεροπλάνα να πετάνε. Επομένως στην περίπτωση της ελπίδας έχουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη σύνδεση του συναίσθηματος με την κρίση. Αυτό μπορούμε να το δούμε σε πολλές περιπτώσεις και δίνω μόνον ένα παράδειγμα. Είναι μια ομιλία την οποία εξεφώνησε ο αυτοκράτορας Νέρων το 67 μ.Χ., όταν πήγε κοντά στην Κόρινθο, στο ιερό του Ποσειδώνα Ισθμίου και ανακοίνωσε στους Έλληνες ότι τους απαλλάσσει από τη φορολογία και τους καθιστά ελευθέρους.

Το κείμενό του λέει⁵³:

ἀπροσδόκητον ὑμεῖν, ἄνδρες Ἕλληνες, δωρεάν –σας προσφέρω ένα δῶρο, Ἕλληνες ἄνδρες, που είναι ἀπροσδόκητο, που δεν το περιμένατε, είναι ἐκπληκτικό δηλαδή, δεν ἦταν κάτι που περιμένατε αὐτή τη στιγμή να συμβεῖ–, εἰ καὶ μηδὲν παρὰ τῆς ἐμῆς μεγαλοφροσύνης ἀνέλπιστον – ἀπροσδόκητο ἀλλὰ ὄχι ἀνέλπιστο, δηλαδή ένα δῶρο το οποίο δεν βρίσκεται πέρα ἀπὸ τη λογική, πέρα ἀπὸ την ἐλπίδα, ἀν λάβετε ὑπόψη τη μεγαλοφροσύνη μου.

Η δωρεά μπορεί να μην ήταν αναμενόμενη, αλλά δεν ήταν πέρα από κάθε λογική προσδοκία. Η ελπίδα είναι επομένως ένα συναίσθημα, το οποίο αναφέρεται πάντοτε στο μέλλον, σε κάτι το οποίο πρόκειται να συμβεί, είναι μια θετική στάση απέναντι στο μέλλον και αυτή η θετική στάση στηρίζεται σε ορθολογικές παρατηρήσεις, στηρίζεται σε εμπειρία.

Έρχομαι τώρα στον τρόπο με τον οποίο η ελπίδα μεταμορφώνεται στον δημόσιο λόγο στην αρχαιότητα. Μέχρι την αρχή της ελληνιστικής εποχής συναντούμε σε επιγραφές τη λέξη «ελπίδα», τη λέξη «ελπίζω», αλλά τη συναντούμε πάντοτε σε έναν συγκεκριμένο κύκλο επιγραφών, σε μια συγκεκριμένη ομάδα επιγραφών. Είναι επιτύμβια επιγράμματα ή επιτύμβια μνημεία· και η ελπίδα η οποία αναφέρεται σε αυτά τα κείμενα είναι μία ελπίδα η οποία έχει διαψευσθεί με τον θάνατο. Οι λέξεις οι οποίες χρησιμοποιούνται σε συνάρτηση με την ελπίδα είναι το ρήμα «σφάλλιν», δηλαδή οι ελπίδες δεν πέτυχαν τον στόχο τους ή έχουν ριφθεί κάτω, «βέβληνται πολέων ἐλπίδες ἐς τὸ κενόν» γράφει ένα κείμενο. Είναι οι ελπίδες οι οποίες θάβονται, οι ελπίδες οι οποίες κόβονται ή καίγονται. Όλες αυτές είναι αρνητικές επιπτώσεις του θανάτου, αλλά η ελπίδα είναι πάντοτε μια λογική προσδοκία. Φυσικά και ένας γονιός περιμένει ότι το παιδί του, ελπίζει ότι το παιδί του θα τον γηροτροφήσει γιατί η γενική ανθρώπινη εμπειρία είναι οι γονεὶς να πεθαίνουν πριν ἀπὸ τα παιδιά. Γι' αυτόν τον λόγο η ελπίδα χάνεται, διαψεύδεται, όταν το παιδί θα πεθάνει πριν ἀπὸ τους γονεὶς.

Ένα τέτοιο κείμενο ἀπὸ τη Σηστό είναι πολύ χαρακτηριστικό. Μια κοπέλα μιλάει μέσα ἀπὸ τον τάφο της και λέει⁵⁴:

ἐλπίδα καὶ μοι πᾶσαν ἐνηλλάξαντο τοκῆς –οἱ γονεῖς μου ἀντάλλαξαν την ἐλπίδα με μια οικονομική συναλλαγὴ–
κατθέμενοι τύμβω χερσὶν ἐῆσι νέκυν – καθὼς με τοποθέτησαν νεκρὴ με τα ἴδια τους τα χέρια σε αὐτὸν τον τάφο.
ἀλλὰ, πατέρ –πατέρα μου–, λείπω καὶ σοι πολὺδακρυ τεκοῦσα –σε ἀφήνω και σένα μητέρα η οποία δακρῦζεις–,

ἐλπίδας ὑμετέρας Ἴδι παρθεμένη – καθώς καταθέτω ως παρακαταθήκη τις ἐλπίδες σας στον Ἄδη.

Δείτε εδώ τη χρήση της οικονομικής συναλλαγής για να εκφράσει την απογοήτευση των ἐλπίδων. Είναι σαν να υπάρχει ένα συμβόλαιο το οποίο να επιτρέπει στους γονεῖς να ἐλπίζουν ὅτι το παιδί τους θα ζήσει μέχρι το τέλος της δικῆς τους ζωῆς, ἀλλὰ αυτές οι ἐλπίδες ἐναλλάσσονται, δηλαδή γίνεται μια συναλλαγή στην οποία βγαίνουν χαμένοι οι γονεῖς και οι ἐλπίδες τους βρίσκονται ξαφνικά παρακαταθήκη στον Ἄδη. Αὐτή είναι ἡ χρήση του συναισθήματος της ἐλπίδας που συναντάμε σε κείμενα μέχρι την ἐλληνιστική ἐποχή.

Τα πράγματα ἀλλάζουν δραματικά στην ἐλληνιστική ἐποχή ὅταν ξαφνικά ἡ ἐλπίδα χάνει αὐτή τη σημασία μιας λογικῆς προσδοκίας κάποιου γεγονότος στο μέλλον και γίνεται ἕνα ἐπιχείρημα το οποίο χρησιμοποιεῖται στις διαπραγματεύσεις ἀνάμεσα στον λαό και τους ἰσχυροὺς, στο πλῆθος και τους πλούσιους, σε ἐκείνους οι οποίοι προσδοκοῦν κάτι ἀπὸ ευεργέτες ἢ τα μέλη της ἐλίτ. Σας δίνω ἕνα παράδειγμα ἀπὸ την πόλη της Οὐβίας γύρω στο 200 μ.Χ.⁵⁵:

Κάποιος Δάδος ἐπαινεῖτο ἀπὸ ὅλους και ἐλπίζοταν ὅτι θα ἐκτελέσει ὅλες τις λειτουργίες (δηλαδή θα ἀναλάβει τις οικονομικὲς υποχρεώσεις της πόλης) σύμφωνα με τὴ θέση της γενιάς του.

Αὐτό το οποίο ἐκφράζει αὐτό το ψήφισμα είναι τὴν ἐλπίδα τὴν ὁποία ἔχει ὁ λαός ὅτι κάποιος ευεργέτης πρόκειται να ἀναλάβει ὅλες τις οικονομικὲς υποχρεώσεις της πόλης.

Ὁ θάνατος στερεῖ τον λαό ἀπὸ τὴν ἐλπίδα και με τὸν τρόπο αὐτό –κατὰ κάποιον τρόπο– ὁ λαός ἐξομοιώνεται με τὴν οἰκογένεια του πεθαμένου. Ακριβῶς με τὸν ἴδιο τρόπο που στην παλαιότερη ἐποχή οι ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἔδειχναν τὴ διάψευση των ἐλπίδων μέσα ἀπὸ τὸν θάνατο, τώρα μια ολόκληρη πόλη κατὰ κάποιον τρόπο παρουσιάζει τὸν εαυτό της σαν μέλος της οἰκογένειας του πλούσιου νεκροῦ και θεωρεῖ ὅτι στερεῖται και ἐκείνη των ἐλπίδων μέσα ἀπὸ τὸν θάνατό του.

Ας δούμε μερικὰ ἄλλα παραδείγματα που δείχνουν αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ ἀκόμα πιο εὐγλωττα, ὅπως ἕνα ψήφισμα ἀπὸ τὴν Κολοφώνα της Μικρᾶς Ἀσίας⁵⁶.

Το κείμενο λέει:

Για να φαίνεται ὅτι ἡ βουλή και ὁ λαός τιμούν ἀξία τους ἐνάρετους ἄνδρες και ὅσους ἔχουν δώσει δείγματα της ἀρετῆς τους και δίνουν τις καλύτερες ἐλπίδες –τὰς ἀρίστας ἐλπίδας διδόντες– για τὸ μέλλον και για να φανεῖ ὅτι με τέτοιες τιμές ἡ βουλή και ὁ λαός ἐνθαρρύνουν και ἄλλους σε ευεργεσίες. Για αὐτὸν τὸν λόγο ἡ πόλη ἀποφασίζει να τιμήσει κάποιον.

Ας δούμε τὸ κείμενο αὐτό κάπως προσεκτικότερα. Είναι ἀπόλυτα λογικό μια κοινότητα να τιμᾷ με στεφάνια, προνόμια κ.λπ. κάποιον που ἔχει κάνει κάτι στο παρελθόν. Αὐτό που είναι ἡ καινοτομία, τὸ καινούργιο στοιχεῖο είναι να τιμούν κάποιον ὄχι γι' αὐτό που ἔχει κάνει, ἀλλὰ γι' αὐτό που περιμένει ἡ πόλη να κάνει: «τὰς ἀρίστας ἐλπίδας διδόντας», να τιμούν κάποιον, ὁ οποίος με τὴ συμπεριφορά του δίνει σε μια πόλη ἐλπίδες για τὸ μέλλον. Δεν τιμᾶται κάποιος γιατί ἔχει προσφέρει, τιμᾶται για κάτι το

οποίο η πόλη περιμένει να της προσφέρει. Αυτή η αλλαγή στην έννοια της ελπίδας δείχνει έντονα μια εξάρτηση των πόλεων από ευεργέτες. Οι πόλεις γίνονται ομάδες απόλυτα εξαρτημένες από τη γενναιοδωρία των ευεργετών. Ένα άλλο παράδειγμα από τη Βέροια⁵⁷, γύρω στο 100 π.Χ., όταν αυτή η διαδικασία περίπου αρχίζει, αναφέρεται για κάποιον ότι:

Είναι άξιος τιμής για πολλούς λόγους και για όσα είναι τώρα παρόντα, αλλά και για τα ελπιζόμενα.

Βλέπετε και σε αυτό το κείμενο, –και επαναλαμβάνω τα κείμενα είναι πολλά, δεν είναι μόνο ένα-δύο, και δείχνουν αυτήν την αλλαγή– βλέπετε και σε αυτό το κείμενο, πως η ελπίδα γίνεται ένα πολιτικό όπλο του λαού, το οποίο το χρησιμοποιεί για να διεκδικεί από τους ευεργέτες κάποιες προσφορές, τιμώντας τους όχι για αυτά που έδωσαν αλλά για αυτά τα οποία θα δώσουν.

Ένα άλλο κείμενο από τη Μαντίνεια, γύρω στο 60 π.Χ., για κάποια Νικίππα, την τιμά μία σύνοδος, δηλαδή ένα ιδιωτικό σωματείο, για να φανεί ότι το σωματείο είναι ευγνώμον –αυτό είναι φυσικό, τιμάς κάποιον από ευγνωμοσύνη–, αλλά και για να δείξει ότι έχει καλές ελπίδες και για το μέλλον. Κάποιος άλλος τιμάται στην πόλη Άμαστρις το 98 μ.Χ. για όλες τις αρετές, «πάσας ἀρετᾶς καὶ ὧν προέδειξεν ἐλπίδων». Τιμάται όχι μονάχα για την αρετή του αλλά και για τις ελπίδες τις οποίες έχει δείξει προηγουμένως. Αυτά τα κείμενα δείχνουν μία θεμελιώδη διαφορά στον τρόπο με τον οποίο μία κοινότητα αντιλαμβάνεται την ελπίδα. Αρχικά, η ελπίδα είναι κάτι το οποίο μία κοινότητα έχει. Ένας λαός, ένα πλήθος, μια συνέλευση έχει ελπίδες. Διατηρεί ελπίδες στηριγμένος σε μία κρίση, σε μία εμπειρία. Το επόμενο στάδιο στο οποίο βρισκόμαστε με αυτές τις επιγραφές είναι να μην έχει ο λαός αλλά να δίνει ο ευεργέτης ελπίδα.

Υπάρχει μία μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο έχω ελπίδα, δηλαδή με βάση λογικές σκέψεις περιμένω κάτι, και στο να είμαι αποδέκτης ελπίδας, να μου χαρίζει ελπίδα κάποιος ευεργέτης. Αυτή η ελπίδα, δεν είναι ελπίδα η οποία στηρίζεται στην κοινή βούληση του λαού, είναι η ελπίδα η οποία στηρίζεται στη βούληση ενός μεμονωμένου ατόμου, του ευεργέτη.

Και η τρίτη φάση, η ακόμα μεγαλύτερη εξέλιξη αυτής της εξάρτησης του λαού από κάποιες συγκεκριμένες, λίγες προσωπικότητες, είναι ο ευεργέτης, το μέλος της ελίτ, ο πολιτικός να μην είναι εκείνος ο οποίος δίνει ελπίδα αλλά να είναι εκείνος ο οποίος είναι ελπίδα. Και αυτό είναι βέβαια μία φράση την οποία τη γνωρίζουμε και από τον σημερινό κόσμο, «είσαι η ελπίδα μας» π.χ., είναι μία φράση την οποία χρησιμοποιούμε χωρίς να συνειδητοποιούμε τι σημαίνει αυτό, ποιον βαθμό εξάρτησης υποδηλώνει μία τέτοια έκφραση –«είσαι η ελπίδα μας», δηλαδή, είσαι η προσωποποίηση των ελπίδων μας– μιας ολόκληρης κοινότητας από ένα άτομο. Και αυτά τα κείμενα δείχνουν ακριβώς αυτή τη μετάβαση από την ελπίδα ως αποτέλεσμα λογικών διεργασιών, στην ελπίδα ως δώρο της ατομικής βούλησης ενός μέλους της ελίτ, ενός ευεργέτη.

Σας δίνω σκόρπια μερικά παραδείγματα από αυτή την έκφραση για να δείτε πόσο συχνή γίνεται. Στην Πέρινθο π.χ. στην περιοχή της Προποντίδας, κάποιος αναφέρεται ως «πάτριος ἐλπίς», είναι η ελπίδα της πατρίδας. Στην Άγκυρα, στη Γαλατία της Μικράς Ασίας, κάποιος χαρακτηρίζεται «νέα ἐλπίς τῆς πατρίδος», η νέα ελπίδα της πατρίδας. Κάποιος στην Ιασό τιμάται επειδή έχει παράσχει τις μεγαλύτερες ελπίδες στον δήμο. Κάποιος άλλος «τὰς ἀρίστας ἐλπίδας διδόντας», είναι εκείνοι που δίνουν τις καλύτερες ελπίδες. Ένας άλλος «προετρέψατο δὲ εἰς πλείονας ἐλπίδας τόν τε δῆμον», έδωσε

περισσότερες ελπίδες στον δήμο. Και ένας ευεργέτης λέει, «καὶ ἕτερα ὑμᾶς ἐλπίζειν παρ' ἐμοῦ», μπορείτε να ελπίζετε κι άλλα πράγματα από μένα.

Η τελική κατάληξη αυτής της εξέλιξης είναι η ελπίδα να συνδεθεί με το πρόσωπο του αυτοκράτορα, με τη μοναρχική εξουσία. Είναι η ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας η οποία μεταμορφώνει την ελπίδα από μία λογική διεργασία, σε ένα σύνθημα που εκφράζει την απόλυτη εξάρτηση ολόκληρων πληθυσμών από μία προσωπικότητα, από τον αυτοκράτορα. Στα Λατινικά είναι αυτό το οποίο εκφράζει η έννοια του «sper», η ελπίδα, η οποία μερικές φορές γράφεται και στα νομίσματα τα οποία κυκλοφορούν από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες, και εκφράζεται τόσο στα τιμητικά ψηφίσματα των ελληνικών πόλεων για Ρωμαίους αυτοκράτορες όσο και σε άλλα κείμενα.

Αυτή η νέα χρήση της ελπίδας δείχνει ότι μία κοινότητα είναι απόλυτα υποταγμένη στις βουλήσεις ενός άρχοντα. Ελπίδα εδώ σημαίνει αδυναμία, υποταγή, νομιμοφροσύνη και τυφλή ακόμα εμπιστοσύνη.

Από τον ύστερο 1ο αιώνα π.Χ. και μετά, η ελπίδα γίνεται πολύ συχνό στοιχείο της διαπραγματεύσης ανάμεσα σε πόλεις και τον αυτοκράτορα. Είναι μία λέξη η οποία εμφανίζεται αρκετά συχνά σε κείμενα τα οποία σχετίζονται με τις σχέσεις ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τις ελληνικές πόλεις και επαρχίες. Σας δίνω ένα-δύο παραδείγματα: ένα ψήφισμα των ελληνικών πόλεων της επαρχίας της Ασίας, δηλαδή της Μικράς Ασίας, του 9 π.Χ. με το οποίο τιμάται ο Αύγουστος, ο πρώτος Ρωμαίος αυτοκράτορας, με το να γίνονται τα γενέθλια του η Πρωτοχρονιά, η πρώτη μέρα του χρόνου.

Το κείμενο λέει⁵⁸:

Γεννημένος με αυτή την αρετή του ο Καίσαρ υπερέβη τις ελπίδες όσων περίμεναν κάτι, όχι μόνο ξεπερνώντας σε όλα τα αγαθά πράγματα όλους τους προγενέστερους ευεργέτες αλλά στερώντας και τους μελλοντικούς ευεργέτες από την ελπίδα να συγκριθούν μαζί του.

Η ελπίδα εξαρτάται απόλυτα από τις ενέργειες του Αυγούστου. Με το να τονίζουν αυτό το στοιχείο της ελπίδας οι ελληνικές πόλεις προκαλούν τον αυτοκράτορα να συνεχίσει να συμπεριφέρεται με αυτόν τον τρόπο. Ένα άλλο ψήφισμα, πάλι των πόλεων της Ασίας, αυτή τη φορά το 1 π.Χ., προς τιμήν του εγγονού του, του Γαΐου Καίσαρα, ο Αύγουστος περιγράφεται πάλι με ανάλογες εκφράσεις. Διαβάζω το κείμενο:

Η πρόνοιά του όχι μόνο υλοποίησε τις ελπίδες όλων των ανθρώπων αλλά και τις ξεπέρασε. Γιατί και η γη και η θάλασσα έχουν βρει ειρήνη. Οι πόλεις ακμάζουν με τάξη, ομόνοια και ευημερία. Υπάρχει ακμή και παραγωγή κάθε αγαθού και οι άνθρωποι είναι γεμάτοι καλές ελπίδες για το μέλλον και ευθυμία για το παρόν.

Εδώ η ελπίδα παράγεται από τον αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας και οι ενέργειές του είναι εκείνες οι οποίες υλοποιούν ελπίδες και δημιουργούν νέες ελπίδες και αυτό εκφράζει την απόλυτη εξάρτηση πόλεων ελληνικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας από τον αυτοκράτορα.

Υπάρχει και ένα ακόμα στάδιο, ένα ακόμα βήμα το οποίο δείχνει επίσης τη μεταμόρφωση της ελπίδας από μία λογική διεργασία σε τυφλή πίστη. Και είναι η σημασία την οποία έχει το αίσθημα της ελπίδας όχι στην πολιτική αλλά στη θρησκεία. Είναι η ελπίδα η οποία δίνεται πάλι, δεν γεννιέται, δίνεται από τους θεούς. Και είναι μία ελπίδα η οποία ξεφεύγει από τη λογική. Είναι μία έκφραση το «ἀφελπίζομαι»

ή «άπελπίζομαι» την οποία συναντούμε σε πάρα πολλές επιγραφές οι οποίες σχετίζονται με θαύματα. Κάποιος άνθρωπος αναφέρεται ως άφελπισθείς ή άπελπισθείς από όλους, έχει χάσει κάθε ελπίδα. Κανένας δεν έχει τη λογική προσδοκία να θεραπευτεί και θεραπεύεται παρόλα αυτά με ένα θαύμα. Εδώ η ελπίδα πλέον έχει πάρει διαζύγιο από τη λογική. Η ελπίδα είναι κάτι το οποίο εξαρτάται από τη θεϊκή βούληση. Και φυσικά αυτό είναι μία διαδικασία η οποία συνεχίζεται και ολοκληρώνεται στον χριστιανισμό, όταν η ελπίδα προέρχεται από τον Ιησού και είναι κάτι το οποίο κανείς τρέφει ως συναίσθημα, όχι στηριγμένος σε λογικές διεργασίες αλλά στηριγμένος στην απόλυτη πίστη.

Το 150 μ.Χ. ένας ευεργέτης, ο Τιβέριος Κλαύδιος Προκυλιανός, στην Άγκυρα της Μικράς Ασίας, αποκαλείται «νέα έλπίς τῆς πατρίδος». Η έκφραση αυτή, όπως είπα προηγουμένως, είναι μία έκφραση που δείχνει την κατάληξη μιας σταδιακής ιστορικής εξέλιξης. Ο λόγος που παρουσίασα αυτό το συναίσθημα της ελπίδας και τις μεταμορφώσεις του είναι διότι αποτελεί ένα παράδειγμα που μπορεί να μας δείξει πως διαφορετικές ιστορικές συνθήκες μπορούν να οδηγήσουν σε διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους, όχι απαραίτητα αισθάνεται ένας άνθρωπος ένα συναίσθημα, αλλά το εκφράζει, το προβάλλει προς τα έξω και το χρησιμοποιεί στον δημόσιο λόγο.

2.3 Συναισθηματικές κοινότητες

V2.3.1 Τι σημαίνει συναισθηματική κοινότητα (18')

<https://youtu.be/WpGFPrzyjN4>

απομαγνητοφώνηση ginath / αντιπαραβολή krasisi

Αν πάρετε μια καθημερινή εφημερίδα και κόψετε όλα τα άρθρα τα οποία αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα σε συναισθήματα, στο τέλος στα χέρια σας δεν θα μείνουν και πολλές σελίδες. Δεν υπάρχει σχεδόν καμία είδηση η οποία είτε έμμεσα είτε άμεσα να μην συνδέεται με το συναίσθημα, είτε αυτό είναι η αγανάκτηση και η οργή για κάποια πολιτικά δεδομένα, ο φόβος για τις εξελίξεις του χρηματιστηρίου, η ελπίδα για έναν αθλητικό αγώνα, η θλίψη για κάποιες εξελίξεις κ.ο.κ.

Το να μελετάμε την ιστορία χωρίς να εξετάζουμε το συναίσθημα είναι κάτι εξαιρετικά δύσκολο, διότι δεν υπάρχει ιστορία χωρίς άμεση συνάρτηση με το συναίσθημα αλλά αυτό –από την άλλη πλευρά– δεν είναι κάτι ιδιαίτερα εύκολο. Και ενώ στη σημερινή εποχή μπορούμε να μελετήσουμε συλλογικά συναισθήματα με βάση δημοσκοπήσεις, για την αρχαιότητα τέτοια στοιχεία δεν διαθέτουμε. Σήμερα οι δημοσκόποι μάς λένε ότι το κυρίαρχο συναίσθημα παραδείγματος χάριν είναι ο φόβος· ότι 60% είναι ο φόβος, 30% είναι η αγανάκτηση, 10% είναι η αηδία κ.ο.κ. Τέτοια στοιχεία για την αρχαιότητα δεν έχουμε. Δεν μπορούμε να μελετήσουμε τι πραγματικά ένιωσαν οι άνθρωποι, αφού δεν έχουμε μια άμεση επαφή μαζί τους, αφού δεν μπορούμε να έχουμε άμεση πρόσβαση στις σκέψεις τους – και η πρόσβαση σε ό,τι ένιωσαν είναι φιλτραρισμένη μέσα από αυτά τα οποία παρουσιάζουν οι ίδιοι μέσα από κείμενα και εικόνες· είναι μια γνώση φιλτραρισμένη και επιλεκτική. Αλλά παρόλα αυτά, υπάρχουν και ορισμένα δεδομένα που μπορούμε να τα εξετάσουμε, παρά το γεγονός ότι τα κείμενα τα οποία έχουμε και οι εικόνες αποτελούν το αποτέλεσμα επιλογής. Διότι μερικές φορές τα κείμενα αυτά, προσπαθώντας να διεγείρουν σε εμάς –τους μελλοντικούς αναγνώστες– κάποια συναισθήματα, μας δίνουν και κάποιες πληροφορίες για τα συναισθήματα τα οποία ένιωθαν οι άνθρωποι, έστω και αν έζησαν 2.000 χρόνια παλαιότερα.

Ένα ιδιαίτερο θέμα για τη μελέτη της ιστορίας, δεν είναι τόσο το ατομικό συναίσθημα, δηλαδή τι αισθάνεται παραδείγματος χάριν μια γυναίκα όταν επισκέπτεται στο νεκροταφείο τον τάφο του γιού της ή του άνδρα της αλλά το συλλογικό συναίσθημα, δηλαδή πώς δημιουργούνται συλλογικά συναισθήματα σε μια κοινότητα και πώς η δημιουργία τέτοιων συλλογικών συναισθημάτων μπορεί να επηρεάσει ιστορικές εξελίξεις. Είναι ένα θέμα που έχει μεγάλη σημασία, ήδη από την αρχή της μελέτης και της καταγραφής της ιστορίας. Όποιος διαβάσει τον Ηρόδοτο, τον πατέρα της Ιστορίας, ή τον Θουκυδίδη, τον πολύ σημαντικότερο ιστορικό και διάδοχο του Ηροδότου ή τον Πολύβιο, δεν είναι δυνατόν να μην έρχεται συνεχώς σε επαφή με θέματα τα οποία σχετίζονται με συλλογικά συναισθήματα.

Το αντικείμενο όμως που θα αναπτύξω σήμερα είναι πώς δημιουργείται μια συναισθηματική κοινότητα. Αν είναι δύσκολο να μελετήσουμε τα συναισθήματα συγκεκριμένων ατόμων, το ίδιο δύσκολο είναι να μελετήσουμε συλλογικά συναισθήματα γιατί και αυτά υπόκεινται σε κάποιου είδους φιλτράρισμα. Παρόλα αυτά, κάποιοι εξωτερικοί παρατηρητές μπορούν να μας πουν παραδείγματος

χάριν για το συναίσθημα το οποίο επικρατούσε στην Αθήνα όταν έφτασε η είδηση ότι ο στόλος και ο στρατός της είχε καταστραφεί στη Σικελία.

Όπως είπα προηγουμένως σήμερα έχουμε διάφορες μεθόδους για να μπορούμε να καταλάβουμε ποια είναι τα συναισθήματα τα οποία επικρατούν, από τα τιτβίσματα [Twitter] και τα Likes στο Facebook μέχρι, όπως είπα προηγουμένως, τις δημοσκοπήσεις. Για την αρχαιότητα έχουμε τα κείμενα, αλλά τα κείμενα μερικές φορές μας επιτρέπουν, παρά τον στερεότυπο χαρακτήρα τους, να διαφανούν μέσα από τη χρήση του λόγου διάφορα συναισθήματα και κυρίως μας αφήνουν να δούμε πώς ένας αρχαίος συγγραφέας ενός κειμένου προσπαθεί να μας εντάξει και εμάς στην κοινότητα εκείνων που ένιωσαν κάτι ή έπρεπε να νιώσουν κάτι σε μια συγκεκριμένη, δεδομένη στιγμή. Αυτό το οποίο επιχειρούν τα κείμενα –επειδή είναι κείμενα που απευθύνονται σε αναγνώστες– είναι να κάνουν τους αναγνώστες μετόχους μιας συγκεκριμένης συναισθηματικής κατάστασης. Όταν ένας ιστορικός γράφει οργισμένα, θέλει να προκαλέσει και σε εμάς αγανάκτηση· όταν ένας ιστορικός αναφέρεται με θλίψη για κάποιες εξελίξεις, θέλει να διεγείρει και στον αναγνώστη του τη θλίψη. Και έτσι με αυτόν τον τρόπο έχουμε τη δυνατότητα να παρατηρήσουμε κάποια συναισθήματα σε αρχαίες πηγές. Μπορεί να μην έχουμε τη δυνατότητα να δούμε τη γλώσσα του σώματος, τις κινήσεις του σώματος ή την έκφραση του προσώπου ενός αρχαίου ατόμου, μπορεί να μην έχουμε τη δυνατότητα να ακούσουμε τον ήχο της φωνής του, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι δεν έχουμε άλλα στοιχεία που μπορούν να μας επιτρέψουν να διακρίνουμε μέσα στον λόγο κάποια στοιχεία συναισθήματος.

Σας δίνω μονάχα ένα παράδειγμα, γιατί αργότερα θα έρθω σε επιτύμβια μνημεία και θα τα συζητήσω και θα εξετάσω ακριβώς πώς μπορούμε μέσα από τα κείμενα να ανιχνεύσουμε το συναίσθημα. Το παράδειγμα το οποίο θέλω να δώσω είναι ένα πάρα πολύ απλό γράμμα που σώζεται σε έναν πάπυρο από την Αίγυπτο. Γράφει ο ιδιοκτήτης ενός αμπελώνα στον δούλο του, λέγοντάς του ότι του είχε δώσει παλαιότερα την εντολή να πάει να κόψει τα αμπέλια. Επισημαίνει ότι ο δούλος δεν το έκανε. Και λέει ο ιδιοκτήτης «στο είπα, στο ξαναείπα, δεν το έκανες, στο λέω τώρα: κόψον, κόψον, κόψον, κόψον, κόψον! (7 φορές)». Εδώ, η επανάληψη επτά φορές της εντολής «κόφτα, κόφτα επιτέλους!», ουσιαστικά μας μεταδίδει –χωρίς να έχουμε τη δυνατότητα να μαγνητοφωνήσουμε τη φωνή του συγγραφέα αυτού του κειμένου– μας μεταδίδει ακριβώς την ένταση της φωνής του. Δηλαδή η επανάληψη αποτελεί ένα στοιχείο συναισθηματικής έκφρασης, ακριβώς όπως μπορεί να είναι η χειρονομία, μπορεί να είναι η έκφραση του προσώπου, μπορεί να είναι η ένταση της φωνής. Με αυτό το παράδειγμα καταλαβαίνετε ότι μερικές φορές, παρά το γεγονός ότι δεν έχουμε τη δυνατότητα να μιλήσουμε με αρχαίους ανθρώπους, παρά το γεγονός ότι τα κείμενά τους τα έχουν γράψει με συγκεκριμένο τρόπο συνειδητά, παρόλα αυτά και μέσα από αυτά τα κείμενα μπορούμε να διακρίνουμε γνήσια συναισθήματα.

Ο λόγος που επέλεξα τα επιτύμβια μνημεία είναι μια ιδιομορφία του αρχαίου κειμένου και αυτή είναι η ιδιομορφία ότι τα αρχαία κείμενα διαβάζονταν δυνατά. Η σιωπηλή ανάγνωση αποτελεί μια εξέλιξη της ύστερης αρχαιότητας και μεταγενέστερων εποχών. Στην αρχαιότητα, όταν διαβάζεις ένα κείμενο, το διαβάζεις δυνατά και αυτό έχει συνέπειες, διότι όταν βρίσκεσαι μπροστά σε μια ταφόπλακα και διαβάζεις το κείμενο που είναι γραμμένο, δίνεις τη φωνή σου στην πέτρα. Και ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ορισμένων επιτύμβιων μνημείων, είναι ότι παρουσιάζουν τον νεκρό να μιλάει μέσα από τον τάφο του. Να λέει: «Είμαι ο τάδε, έζησα με αυτόν τον τρόπο, αυτός ήταν ο θάνατός μου». Επομένως όταν διαβάζουμε ένα αρχαίο επιτύμβιο μνημείο, ουσιαστικά δίνουμε τη δική μας φωνή στον

νεκρό, ο οποίος ακόμα και σήμερα 2.000-2.500 χρόνια αργότερα μπορεί να μιλάει μέσα από τον τάφο του.

Θα δούμε αυτά τα δεδομένα κάπως αναλυτικότερα και αρχίζω με μια προσπάθεια να προσδιορίσω τι είναι συναισθηματική κοινότητα, τι εννοούμε ως συναισθηματική κοινότητα και για ποιον λόγο η συναισθηματική κοινότητα και η μελέτη της έχει σημασία στη μελέτη και της αρχαίας ιστορίας όπως έχει σημασία στη μελέτη της ιστορίας σήμερα, της ιστορίας που ζούμε οι ίδιοι. Η μια έννοια με την οποία χρησιμοποιείται η συναισθηματική κοινότητα είναι μια έννοια την οποία εισήγαγε μια μεγάλη ιστορικός της μεσαιωνικής Ευρώπης και ιστορικός του συναισθήματος, η Barbara Rosenwein, η οποία χαρακτηρίζει ως συναισθηματική κοινότητα το εξής: συναισθηματική κοινότητα είναι ομάδες στις οποίες οι άνθρωποι ακολουθούν τους ίδιους κανόνες συναισθηματικής έκφρασης και αποδίδουν αξία ή απαξιώνουν τα ίδια ή συναφή συναισθήματα. Σας δίνω ένα παράδειγμα· μια ομάδα στρατιωτών αποτελεί κατά τη Rosenwein μια συναισθηματική κοινότητα, διότι η ομάδα των στρατιωτών καθώς υπόκειται στις ίδιες συνθήκες ζωής, αντιμετωπίζει τους ίδιους κινδύνους, συμπεριφέρεται με τον ίδιο τρόπο, υπόκειται και σε ανάλογη μορφή συναισθηματικής συμπεριφοράς. Μια άλλη συναισθηματική ομάδα ή κοινότητα τέτοιου τύπου είναι η ομάδα των λάτρων, μια εκκλησία, μια εκκλησιαστική κοινότητα, μια κοινότητα που λατρεύει ή πιστεύει στον ίδιο θεό. Ή η αυλή ενός βασιλείου, η αυλή σε μια μοναρχία που αποδέχεται τη νομιμοφροσύνη απέναντι σε έναν βασιλιά. Αυτές είναι συναισθηματικές κοινότητες με μια συγκεκριμένη έννοια, αποδίδουν συγκεκριμένη αξία τα μέλη αυτών των κοινοτήτων, επειδή ακριβώς είναι μέλη μιας κοινότητας, ενός επαγγελματικού σωματείου, ενός στρατού, μίας αυλής. Αποδίδουν αξία σε ορισμένα συναισθήματα και απαξιώνουν κάποια άλλα.

Με τέτοια έννοια μια συναισθηματική κοινότητα μπορούν να θεωρηθούν οι αρχαίοι Σπαρτιάτες, οι οποίοι αποδίδουν συγκεκριμένη αξία στην έννοια του φόβου ή στην καταπολέμηση του φόβου. Οι Σπαρτιάτες είναι οι μόνοι στην αρχαιότητα οι οποίοι λάτρευαν τον Φόβο ως θεό, είχαν έναν βωμό στον οποίο θυσίαζαν στον Φόβο, δεν θυσίαζαν στον δικό τους φόβο, θυσίαζαν στον θεό του Φόβου ο οποίος προκαλούσε φόβο στους αντιπάλους τους. Οι ίδιοι οι Σπαρτιάτες και αυτοί γνωρίζουν τον φόβο· είναι ο φόβος απέναντι στους ξένους, είναι ο φόβος απέναντι στους είλωτες, σε εκείνους που μπορούν να εξεγερθούν και μπορεί να επαναστατήσουν και να υπονομεύσουν τα θεμέλια της κοινωνίας τους. Ακόμα και όταν περιφρονούν τον φόβο απέναντι στον θάνατο, παρόλα αυτά το κάνουν αυτό από έναν άλλο φόβο. Μπορεί να μην φοβούνται τον θάνατο, αλλά φοβούνται τις μανάδες τους που τους δίνουν μια ασπίδα και τους λένε «ή θα σε φέρουνε πάνω της ή θα τη φέρεις πίσω», «ή τὰν ἢ ἐπὶ τᾶς». Ο φόβος του θανάτου είναι ασήμαντος μπροστά στον φόβο της κοινωνικής απαξίωσης, μπροστά στον φόβο της περιφρόνησης στην κοινωνία τους. Επομένως η έννοια του φόβου υπάρχει και στη Σπάρτη, υπάρχει όμως με μια διαφορετική μορφή και η ιεράρχηση των συναισθημάτων είναι διαφορετική. Με αυτόν τον τρόπο μπορούμε επομένως να κατανοήσουμε την ύπαρξη συναισθηματικών κοινοτήτων και στην ελληνιστική εποχή, και στους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Εδώ, όμως, εγώ θα χρησιμοποιήσω την έννοια της συναισθηματικής κοινότητας με έναν διαφορετικό τρόπο, εννοώντας κάτι διαφορετικό, χωρίς να απορρίπτω φυσικά την άλλη έννοια την οποία ανέπτυξε η Rosenwein στα έργα της. Και θα χρησιμοποιήσω την έννοια της συναισθηματικής κοινότητας ως μια κοινότητα ανθρώπων οι οποίοι κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες –και συνήθως αυτές οι συνθήκες έχουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά– είναι είτε υποχρεωμένοι να αισθανθούν ή αναμένουμε να αισθανθούν ή θα αισθανθούν τα ίδια συναισθήματα. Όχι μια κοινότητα η οποία προσδιορίζεται με

βάση κοινό επάγγελμα, κοινή υπηρεσία, κοινή εθνική ταυτότητα, αλλά μια κοινότητα η οποία δημιουργείται κάτω από συγκεκριμένες περιστάσεις. Τέτοιες περιστάσεις μπορεί να είναι παραδείγματος χάριν μια κηδεία, η συνέλευση του λαού, μια γιορτή, το δικαστήριο. Τα άτομα τα οποία συμμετέχουν σε τέτοιες περιπτώσεις μπορεί να μην είναι ομάδες με την έννοια που τους δίνει η Rosenwein, μπορεί δηλαδή να είναι ομάδες οι οποίες αποτελούνται από άτομα με διαφορετική μόρφωση, με διαφορετική επαγγελματική ιδιότητα, με διαφορετική παιδεία, με διαφορετική κοινωνική θέση, πλούτο κ.λπ., αλλά το γεγονός ότι συνυπάρχουν σε μια συγκεκριμένη εκδήλωση είναι εκείνο το οποίο τους καθιστά συναισθηματική κοινότητα, παρ' όλες τις διαφορές που μπορεί να έχουν ως προσωπικότητες ή ως άτομα με συγκεκριμένη κοινωνική τάξη. Το γεγονός ότι βρίσκονται στον συγκεκριμένο χώρο της κηδείας, της γιορτής, του δικαστηρίου, ακριβώς αυτό μας κάνει να αναμένουμε να έχουν μια συγκεκριμένη συναισθηματική αντίδραση ή κάνει την κοινωνία να τους επιβάλλει να έχουν μια συγκεκριμένη συναισθηματική αντίδραση. Οι συναισθηματικές κοινότητες με αυτή την έννοια που θα εξετάσω σε αυτό το μάθημα είναι συναισθηματικές κοινότητες περιστασιακές, ad hoc, δημιουργούνται σε μια συγκεκριμένη συγκυρία. Μια συναισθηματική κοινότητα μπορεί να είμαστε παραδείγματος χάριν και εμείς οι οποίοι συμμετέχουμε σε αυτό το μάθημα το διαδικτυακό, του Mathesis, και αυτό μπορεί να είναι μια συναισθηματική κοινότητα, παραδείγματος χάριν συναισθηματική κοινότητα απελπισίας, όταν δεν μπορείτε να καταλάβετε αυτό το οποίο προσπαθώ να σας εξηγήσω.

Ας έρθουμε όμως στις συναισθηματικές κοινότητες της αρχαιότητας. Ένα από τα βασικά συναισθήματα είναι ο φόβος και το δέος. Γι' αυτόν τον λόγο ξεκινάω δείχνοντας και συζητώντας αρχαία κείμενα, όχι για να μας τρομάξουν, αλλά επειδή τα κείμενα με τα οποία θα ασχοληθώ, τα κείμενα τα οποία θα μεταφράσω αλλά θα σας δείξω και στο πρωτότυπο, δεν αποδίδουν σε όλο του το εύρος και σε όλο του το βάθος το συναίσθημα, αν δεν διαβάσουμε το κείμενο και στα αρχαία ελληνικά. Διότι πολλά στοιχεία του ήχου ενός κειμένου, η παρήχηση, η επανάληψη ορισμένων λέξεων, η επιλογή του λεξιλογίου, είναι εκείνα ακριβώς τα οποία δίνουν στο κείμενο συναισθηματικό χαρακτήρα, είναι εκείνα τα οποία επιτρέπουν να διεγερθεί το συναίσθημα.

Υπάρχουν διάφορες δυνατότητες να προκληθεί ένα συγκεκριμένο συναίσθημα μέσα από ένα κείμενο. Η μία από αυτές είναι να υπαγορευθεί το συναίσθημα από μια εξουσία, από μία Αρχή. Σας δίνω ένα παράδειγμα από τη Μεσσήνη το έτος 2 ή 3 μ.Χ., όταν ο διοικητής της Αχαΐας, ο Ρωμαίος διοικητής της επαρχίας, περιχαρής επειδή έφτασε η καλή είδηση ότι ο γιος του αυτοκράτορα είχε μια στρατιωτική επιτυχία, διέταξε, καθόρισε όλοι οι πολίτες να φορούν στεφάνια και να προσφέρουν θυσία «ἀπράγμονας ὄντας» – δηλαδή χωρίς να κάνουν τίποτα από τις καθημερινές δραστηριότητες που θα τους περισπούσαν από τη χαρά την οποία θα εκφράσουν κατά τη διάρκεια της γιορτής και απερίσπαστοι, απαγορεύοντας τους δηλαδή να έχουν συναλλαγές που μπορούσαν να ταράξουν την αταραξία και τη γαλήνη τους. Το βασικό ρήμα σε αυτή την περίπτωση είναι το «διετάξατο» το ότι διέταξε η κοινότητα των Μεσσηνίων να γίνει μια συγκεκριμένη συναισθηματική κοινότητα χαράς για να συν-εορτάσει τη νίκη του γιου του αυτοκράτορα⁵⁹.

Μια άλλη πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση υπαγόρευσης συναισθήματος, η οποία έχει μεγάλες επιπτώσεις σε μια κοινωνία, είναι το φαινόμενο της αμνηστίας, διότι αμνηστία σημαίνει ιεράρχηση συναισθημάτων· ότι δίνουμε στο συμφέρον των ζωντανών, δηλαδή στην ομόνοια, στη συμφιλίωση μιας διασπασμένης κοινωνίας, μεγαλύτερη αξία από το δικαίωμα των νεκρών, δηλαδή από το

δικαίωμα των νεκρών να πάρουν εκδίκηση για τον θάνατο κάποιων ατόμων. Έτσι, μια συναισθηματική κοινότητα επιβάλλεται όταν υπάρχουν συνθήκες ή όταν υπάρχουν αποφάσεις για την επιβολή αμνηστίας. Σας δίνω ένα παράδειγμα από την Αλίφειρα της Αρκαδίας τον 3ο αιώνα π.Χ. που προσδιορίζει ότι κανένας δεν θα πρέπει να «μνασιχολῆσαι», στα αττικά ελληνικά θα ήταν «μνησιχολῆσαι» δηλαδή να αισθανθεί χόλο, οργή, βάσει της μνήμης, να θυμηθεί δηλαδή ένα γεγονός και για αυτό το γεγονός να αγανακτήσει. Βλέπουμε εδώ ότι μερικές φορές, ιδίως στην ελληνιστική εποχή, υπάρχουν παρεμβάσεις, συνειδητές παρεμβάσεις στο συναίσθημα, η απαγόρευση της μνησικακίας, η απαγόρευση να θυμάται κανείς κακά πράγματα και να ενεργεί αντιστοίχως, υπάρχει η επιβολή της ομόνοιας, δηλαδή της καλής σχέσης των μελών μιας κοινωνίας. Αυτές αποτελούν συνειδητές προσπάθειες από την εξουσία να υπαγορευθεί μια συγκεκριμένη συναισθηματική συμπεριφορά. Στην επόμενη ενότητα θα δούμε άλλους πιο έμμεσους τρόπους, όχι άμεσης υπαγόρευσης αλλά έμμεσης διέγερσης συναισθήματος που θα δημιουργήσει συναισθηματική κοινότητα.

V2.3.2 Η συναισθηματική κοινότητα της οδύνης (24')

<https://youtu.be/IIS5YQ3qskM>

απομαγνητοφώνηση krasisi & elza / αντιπαραβολή ginath & mirella

Όταν τον 1ο μ.Χ. αιώνα στην πόλη της Κυζίκου πέθανε μια ευεργέτιδα, η πόλη με ένα ψήφισμα της Εκκλησίας του Δήμου αποφάσισε να πενήσουν όλοι πανδημεί, όλοι οι πολίτες. Αυτό που έχει ενδιαφέρον σε αυτό το κείμενο είναι η επανάληψη λέξεων, για να μην υπάρχει καμία παρεξήγηση: να πενήσουν όλοι, να πενήσουν πανδημεί, να πενήσουν οι κατοικούντες την πόλη και για να μην υπάρχει καμία παρεξήγηση, όλοι, όταν λέμε όλοι εννοούμε όλοι, και άντρες και γυναίκες.

Εδώ έχουμε έναν διαφορετικό τύπο συναισθηματικής έντασης. Εδώ δεν είναι η σωματική έκφραση, εκείνη η οποία δίνει ένταση στο συναίσθημα, αλλά είναι το στοιχείο της επανάληψης. Με την επανάληψη δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στη θλίψη, την οποία θα πρέπει οι πολίτες να εκφράσουν και να δείξουν στο καθολικό αυτό πένθος για την ευεργέτιδα. Μια τέτοια επιγραφή προσπαθεί και σε μας να δείξει, όχι τι αισθάνθηκαν, λύπη δηλαδή, αλλά το τι έπρεπε να αισθανθούν οι πολίτες. Υπάρχει μία διαφορά επίσης ανάμεσα στο πένθος και τη λύπη. Το πένθος είναι μια εξωτερική εκδήλωση λύπης για τον θάνατο κάποιου, η λύπη είναι κάτι το οποίο αισθάνεται κάποιος. Το πένθος μπορεί να είναι απλή τελετουργία, η λύπη είναι συναίσθημα. Ότι μερικές φορές υπάρχει μια διαφορά ανάμεσα σε αυτό το οποίο περιμένει κανείς να αισθανθεί μία κοινότητα και αυτό το οποίο αισθάνεται ο κόσμος, αυτό είναι κάτι το οποίο γνωρίσαμε πριν από λίγα χρόνια. Όταν πέθανε η τέως πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας η Μάργκαρετ Θάτσερ και ενώ είχε ορισθεί πάνδημο πένθος, για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του ψηφίσματος της Κυζίκου, δηλαδή δημόσιο πένθος για την κηδεία της, παρόλα αυτά ένα πολύ μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Μεγάλης Βρετανίας χόρευε και τραγουδούσε και πανηγύριζε για τον θάνατό της και οι περισσότερες κοινότητες στη Σκωτία αρνήθηκαν να αναρτήσουν μεσίστιες τις σημαίες, δείχνοντας την αντίδρασή τους απέναντι σε αυτό το καθολικό πένθος.

Ξεκίνησα με αυτό το παράδειγμα για να σας δείξω ότι μπορεί να υπάρχει και μια μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο συναίσθημα το οποίο κάποιος προσπαθεί να προκαλέσει –μέσω ενός ψηφίσματος– και

το συναίσθημα το οποίο πραγματικά κάποιιο άνθρωποι θα μπορέσουν να αισθανθούν. Θα βρεθούμε πολύ κοντύτερα στα πραγματικά συναισθήματα των ανθρώπων, αν αντί να κοιτάζουμε ψηφίσματα και δημόσια έγγραφα, στρέψουμε την προσοχή μας σε απλά κείμενα, τα οποία βρίσκονταν διάσπαρτα στα αρχαία νεκροταφεία.

Οι αρχαίες επιγραφές είναι κατεξοχήν κείμενα, αλλά είναι και κάτι παραπάνω από κείμενα. Είναι ταυτόχρονα και μνημεία, επειδή είναι γραμμένα πάνω σε πέτρα. Έχουν δηλαδή τη δυνατότητα και να εκτεθούν απέναντι σε περισσότερο κόσμο, αλλά και να διατηρηθούν. Οι επιτύμβιες επιγραφές είναι σίγουρα η μεγαλύτερη ομάδα επιγραφών που υπάρχουν από την αρχαιότητα για έναν πάρα πολύ απλό λόγο. Όλοι οι άνθρωποι θα πεθάνουν, αργά ή γρήγορα. Δεν θα πάρουν όλοι – όχι ότι όλοι οι αρχαίοι είχαν τιμηθεί κάποτε με μια επιτύμβια επιγραφή, αλλά οι περισσότεροι είχαν μία μορφή μνημείου και πολλά από αυτά τα μνημεία ήταν ενεπίγραφα.

Οι επιτύμβιες επιγραφές είναι κείμενα γραμμένα από ανθρώπους καθημερινούς, μερικές φορές από τους ίδιους τους ανθρώπους που έχουν γράψει και λογοτεχνικά κείμενα· υπάρχουν επιγραφές που έχουν συντάξει π.χ. ο ρήτορας Δημοσθένης ή διάσημοι ποιητές. Όμως οι περισσότερες επιγραφές είναι κείμενα πάρα πολύ απλά, κείμενα γραμμένα από απλούς ανθρώπους.

Παρόλα αυτά πάντοτε ένα κείμενο εμπεριέχει το στοιχείο της σύνθεσης, δηλαδή μιας συνειδητής σκέψης για το πώς θα διατυπωθεί το κείμενο, ποιες λέξεις θα επιλεγούν, με ποια σειρά θα εκτεθούν κάποιες σκέψεις. Είναι κείμενα τα οποία είναι τοποθετημένα σε δημόσιους χώρους και αυτό τα διαφοροποιεί από μία ιδιωτική επιστολή, από μια κατάρα ή από κάποιο κείμενο, το οποίο είναι κάπου γραμμένο για να διαβαστεί μονάχα από μία οικογένεια ή από έναν μικρό κύκλο ανθρώπων.

Οι επιτύμβιες επιγραφές είναι τοποθετημένες σε δημόσιους χώρους, συνοδεύονται μερικές φορές από διακόσμηση, κάποιες γλυπτές παραστάσεις ή κάποια ανάγλυφα ή κάποιες εγχάρακτες παραστάσεις. Και αυτές οι παραστάσεις είναι εκείνες, οι οποίες τραβούν την προσοχή του επισκέπτη ενός νεκροταφείου σε ένα μνημείο. Και το μνημείο, η ίδια η λέξη το υποδηλώνει, είναι η κατοικία της μνήμης, όπως το στρατηγείον είναι ο χώρος δραστηριότητας των στρατηγών, όπως το άρχεϊον είναι εκεί που μαζεύονται οι αρχές, οι εξουσίες μιας πόλης όπως το Έρεχθειον είναι ο ναός του Ερεχθέα. Το μνημείον είναι το σπίτι της μνήμης, είναι εκεί που κατοικεί η μνήμη. Τα μνημεία τραβούν την προσοχή μας, τα κείμενα μάς θυμίζουν ποιος είναι θαμμένος σε έναν τάφο.

Και όταν κοιτάζουμε αυτά τα μνημεία και διαβάζουμε αυτές τις επιγραφές, αυτές μας διεγείρουν μέσω του κειμένου διάφορα συναισθήματα και αυτό είναι που αποτελεί μια σημαντική πληροφορία για το είδος της συναισθηματικής κοινότητας που δημιουργούνταν στην αρχαιότητα, αλλά και που μπορεί να είναι μια συναισθηματική κοινότητα που διευρύνεται συνεχώς. Κάθε φορά που κάποιος διαβάζει ένα τέτοιο κείμενο και νιώθει μια συγκίνηση αποτελεί κομμάτι της ίδιας κοινότητας που ένωσε τα ίδια συναισθήματα, ακόμη κι αν έχουν περάσει αιώνες.

Τα επιτύμβια μνημεία έχουν μια συγκεκριμένη λειτουργία. Η λειτουργία τους είναι να τα βλέπει κανείς ξανά και ξανά. Τα επιτύμβια μνημεία τα επισκέπτονται οι συγγενείς των νεκρών και έτσι γίνονται κομμάτι μιας τελετουργίας. Και αυτή η τελετουργία διαιωνίζει τον αρχικό θρήνο για τον νεκρό και διαιωνίζοντάς τον, διαιωνίζει ταυτόχρονα και τη μνήμη του νεκρού.

Υπάρχουν διαφορετικού τύπου επιτύμβιες επιγραφές: η πιο απλή είναι εκείνη η οποία αναφέρει απλώς το όνομα του νεκρού, π.χ. Δημοσθένης Αντιγόνου, Θουκυδίδης Ολόρου. Αλλά ακόμα και αυτό

το όνομα έχει μία σημασία, γιατί –όπως είπα σε κάποιο άλλο μάθημα– όταν διαβάζουμε μία επιγραφή, δίνουμε τη φωνή μας στην πέτρα, δηλαδή η πέτρα είναι εκείνη που μας ανακοινώνει Αριστοκλής Πύρρου, δηλαδή εδώ είμαι θαμμένος εγώ ο Αριστοκλής Πύρρου και κάθε φορά που διαβάζουμε το όνομα του Αριστοκλή Πύρρου θυμόμαστε τον Αριστοκλή, ο Αριστοκλής παραμένει ακόμα ζωντανός και αυτή είναι μια βασική λειτουργία των επιτύμβιων μνημείων: να διατηρούν άφθιτη, ακατάλυτη τη μνήμη του νεκρού, το «κλέος ἄφθιτον» είναι η μόνη μορφή πραγματικής αθανασίας, την οποία γνωρίζει κανένας, δηλαδή να μην ξεχνιέται ποτέ.

Υπάρχουν όμως και πολύ πιο πολύπλοκες επιγραφές και οι πιο ενδιαφέρουσες είναι εκείνες στις οποίες οι συντάκτες μάς δίνουν την εντύπωση ότι μιλάει ο νεκρός μέσα από την πέτρα. Είναι επιγραφές οι συγγραφείς των οποίων ουσιαστικά χειραγωγούν τα λόγια του νεκρού – φυσικά δεν είναι ο νεκρός, ο οποίος έχει γράψει την επιγραφή, είναι κάποιοι συγγενείς, κάποιοι φίλοι–, αλλά θέλουν να μας μεταφέρουν ένα συγκεκριμένο συναίσθημα, το συναίσθημα της επικοινωνίας με τον νεκρό. Δίνω εδώ ένα παράδειγμα μιας τέτοιας επιγραφής. Είναι μια επιγραφή η οποία έχει βρεθεί στον Μαραθώνα, επιγραφή ενός νέου που πέθανε σε πολύ μικρή ηλικία με το όνομα Παράμονος. Είναι ο γιος του Ευόδου από τον Πειραιά, ένας έφηβος Αθηναίος⁶⁰.

Η επιγραφή λέει ότι πολλές φορές χάρηκε στα λίγα του χρόνια «πλειστάκις εύφρανθεις ὀλίγοις ἔτεσιν,» πάρα πολλές φορές ένιωσε χαρά στα λίγα του χρόνια, «μετὰ πολλῶν,» δεν χάρηκε μόνος του, χάρηκε με πολλούς. Ήδη αυτή η επιλογή τού να εκφραστεί η χαρά ενός ανθρώπου, ο οποίος, όταν ήταν έφηβος, συμμετείχε σε γιορτές άλλων, αποτελεί ένα στοιχείο το οποίο μας προετοιμάζει να αποτελέσουμε κι εμείς κομμάτι αυτής της κοινότητας.

Στη συνέχεια το κείμενο αναφέρει ότι είναι θαμμένος εκεί «(νεκρός) ὧδε κάτω κείμαι». Αυτή τη στιγμή βρίσκομαι εδώ κάτω, μέσα στη γη «βεβλημένος» χτυπημένος, με έχει χτυπήσει ένας βαθύς ύπνος. Βρίσκεται στη γη αλλά ταυτόχρονα είναι και κομμάτι του ουρανού, έχει συνενωθεί με τα αστέρια είναι μαζί με τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη, δηλαδή τους Διοσκούρους. Εδώ ο ποιητής δείχνει μια ασυνέπεια, γιατί από τη μια μεριά [ο νεκρός] λέει, ότι βρίσκεται κάτω από τη γη ενώ παράλληλα η ψυχή του έχει ενωθεί με τα αστέρια, με τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη. Αυτή η ασυνέπεια είναι μόνο φαινομενική, μάλλον σχετίζεται με τη διχοτόμηση του ανθρώπου σε σώμα και ψυχή· το σώμα βρίσκεται κάτω στη γη, αλλά η ψυχή συνεχίζει να ζει, έχει ενωθεί μαζί με τα αστέρια.

Ο νέος αυτός αναφέρεται ότι είναι ένας νέος Θησέας. Όπως ο Θησέας είναι ο κατεξοχήν έφηβος, ο νεαρός είναι εκείνος, ο οποίος πέθανε νέος, αλλά επειδή ήταν έφηβος ανταποκρίνεται στις βασικές ιδιότητες του ιδρυτή του θεσμού της εφηβείας, δηλαδή της στρατιωτικής θητείας στην Αθήνα, που ήταν ο Θησέας. Αν είχαμε μόνο το κείμενο, είναι ένα λίγο-πολύ κοινότοπο κείμενο που λέει: ναι, ήμουν νέος, χάρηκα όσο ζούσα, τώρα πέθανα. Όμως το κείμενο δεν είναι μόνο κείμενο. Το επιτύμβιο μνημείο δεν είναι μόνο το κείμενο, το επιτύμβιο μνημείο είναι και η εικόνα.

Ας δούμε την εικόνα που συνοδεύει το κείμενο πιο προσεκτικά. Η εικόνα απεικονίζει τρεις μορφές. Βλέπουμε αριστερά έναν γενειοφόρο άντρα, που είναι ο πατέρας, δεξιά είναι η μητέρα και στο κέντρο δεν είναι ο Παράμονος, ο νεκρός, αλλά το άγαλμα του Παραμόνου. Όπως βλέπετε ο Παράμονος δεν απεικονίζεται στο ίδιο επίπεδο με τους γονείς του αλλά είναι πάνω σε μια βάση. Δεν απεικονίζεται ο ζωντανός Παράμονος, ο άνθρωπος Παράμονος, απεικονίζεται το άγαλμα του Παραμόνου.

Η μητέρα του, μην μπορώντας να αγκαλιάσει το παιδί της που έχει πεθάνει, αγκαλιάζει τουλάχιστον το άγαλμά του. Και αυτό είναι ένα επιπλέον στοιχείο συναισθηματικής διέγερσης και εδώ βλέπουμε για ποιον λόγο οι επιγραφές προσφέρουν περισσότερα από τα απλά γραμματειακά κείμενα. Μέσω της χρήσης της εικόνας έχουν τη δυνατότητα να διεγείρουν το συναίσθημα, αλλά και επειδή βρίσκονται τοποθετημένα σε έναν συγκεκριμένο χώρο –τον χώρο του νεκροταφείου, τον χώρο συγκεκριμένων συναισθημάτων, τον χώρο της μνήμης, της θλίψης και του πένθους–, ακριβώς και γι' αυτόν τον λόγο ένα τέτοιο απλό κείμενο διεγείρει το συναίσθημα με διαφορετικό και πολύ πιο έντονο τρόπο.

Είναι η εικόνα, η οποία θα τραβήξει πρώτη το βλέμμα μας, θα μας αναγκάσει από περιέργεια να διαβάσουμε και την επιγραφή, να δούμε ποιος είναι ο νεκρός· και διαβάζοντας την επιγραφή δίνουμε εμείς τη φωνή μας στον νεκρό, ο οποίος μας μιλάει μέσα από τον τάφο και μας λέει: είμαι ο Παράμονος. Μας μιλάει στο πρώτο ενικό πρόσωπο, μας δημιουργεί την ψευδαίσθηση της επικοινωνίας ανάμεσα σε εμάς και κάποιον ο οποίος πέθανε πριν από 1800-1700 χρόνια.

Κι αν συγκινηθήκατε, τότε και ο καλλιτέχνης και ο συγγραφέας του κειμένου πέτυχαν τον στόχο τους, διότι μας ανάγκασαν να γίνουμε μέλος αυτής της συναισθηματικής κοινότητας που μετέφερε τον νεκρό στον τάφο του, να συναισθανθούμε τον πόνο της μητέρας του, βλέποντάς τη να αγκαλιάζει όχι το παιδί της, αλλά το άγαλμα του παιδιού της.

Μια άλλη επιγραφή, η οποία δείχνει μια διαφορετική τεχνική για τη διέγερση του συναισθήματος, είναι η χρήση συγκεκριμένων λέξεων και ήχων· σε αυτή την περίπτωση, το μνημείο⁶¹ δεν είναι ιδιαίτερα όμορφο, ίσα-ίσα μπορούμε να πούμε ότι είναι κακότεχνο: οι γραμμές του κειμένου είναι στραβές, το μνημείο κοσμεύεται μονάχα με τρεις ρόδακες, ίσως από μια παλαιότερη χρήση της ίδιας στήλης. Είναι μια στήλη η οποία βρέθηκε στο Ευύδριον της Θεσσαλίας και χρονολογείται γύρω στο 200 μ.Χ. Παρόλα αυτά, ενώ είναι ένα τόσο απλό και φαινομενικά ασήμαντο μνημείο, περιέχει ένα από τα πιο συγκινητικά κείμενα τα οποία έχουν γραφτεί στην αρχαιότητα. Είναι μια στήλη που μας δίνει με ένα απλό ποιητικό κείμενο τον πόνο μιας οικογένειας για τον χαμό ενός κοριτσιού στην ηλικία των 18 ετών. Είναι, όπως είπα, ένα αρκετά απλό ποιητικό κείμενο, αλλά παρά το γεγονός ότι ο συγγραφέας αυτού του κειμένου κάνει κάποια λάθη στη χρήση του μέτρου και δεν είναι ένας μεγάλος ποιητής, παρόλα αυτά κατορθώνει να συγκινήσει. Ξεκινάει, λοιπόν, αυτό το κείμενο απευθυνόμενος σε εμάς με τη λέξη «φίλε».

Η στήλη την οποία βλέπεις φίλε είναι μια στήλη γεμάτη πένθος.

Η συνηθισμένη λέξη η οποία χρησιμοποιείται στα επιτύμβια επιγράμματα όταν απευθύνονται στον περαστικό είναι «παροδίτα», δηλαδή διαβάτη, περαστικό, μερικές φορές χρησιμοποιείται η λέξη «ξένη». Είμαστε ξένοι επειδή ο συγγραφέας της επιγραφής δεν ξέρει ποιοι είμαστε, είμαστε οι ξένοι οι οποίοι θα δουν την επιγραφή μετά από πολλά χρόνια. Όμως ο συγγραφέας αυτού του κειμένου θέλει να απευθυνθεί συγκεκριμένα στο συναίσθημά μας και γι' αυτόν τον λόγο μας αποκαλεί ως «φίλε». «Αυτή η στήλη την οποία βλέπεις φίλε είναι μια στήλη γεμάτη από πένθος». Και συνεχίζει ο ποιητής:

Κάτθανε γάρ Ζωή ὄνομα κλησκομένη.

Γιατί πέθανε η Ζωή – μάλλον η Ζώη, διότι πρόκειται για όνομα· τα ονόματα προσώπων όταν παράγονται από απλές λέξεις ανεβάζουν τον τόνο, γι' αυτόν τον λόγο το αρχαίο όνομα δεν είναι «Εύσεβης» αλλά «Εύσέβης» κ.ο.κ. Εδώ το όνομα της νεκρής είναι Ζώη, δηλαδή Ζωή, αλλά επειδή ακριβώς το όνομά της είναι συνώνυμο με τη ζωή, όταν ο ποιητής γράφει «κάτθανε Ζωή», πέθανε η Ζωή, λέει ταυτόχρονα ότι πέθανε το κορίτσι που είχε το όνομα Ζωή αλλά μαζί της πέθανε και κάθε ζωή. Αν διαβάζαμε μόνο «κάτθανε Ζωή», χωρίς να ξέρουμε το όνομα, «κλησκομένη», χωρίς να έχουμε αυτήν την επεξήγηση ότι αυτό ήταν το όνομά της, δεν θα καταλαβαίναμε το νόημα του κειμένου. Στη συνέχεια αναφέρεται ότι πέθανε 18 χρόνων.

Λείψασα γονεῦσι δάκρυα –αφήνοντας πίσω στους γονείς της δάκρυα– και πάπποις τὰ ὅμοια –και το ίδιο στους παππούδες της– οὔπερ γαίης λίπε πένθη – από τη στιγμή που άφησε τα πένθη της ζωής.

Αυτό μας προσφέρει μια παρηγοριά: πεθαίνοντας άφησε πένθος, λέει ο ποιητής. Ο λόγος όμως ο οποίος εξηγεί την ύπαρξη αυτών των εκφράσεων είναι η παρήχηση του «π»: «λίπε πένθος», «λίπε πφῶς (φάος)», είναι η παρήχηση του «π» το «λείψασα», «πάπποις», «πατήρ». Έχουμε συνεχώς επανάληψη αυτού του γράμματος, διότι το γράμμα «π» είναι ένα γράμμα το οποίο προσφέρεται μέσα από την παρήχηση για να εκφράσει έντονη συναισθηματική φόρτιση. Είναι και το γράμμα το οποίο υπάρχει στις λέξεις «πόθος» και «πάθος»· και θα δούμε και άλλα «π» σε αυτό το ποίημα.

Η κοπέλα αυτή που πέθανε 18 χρόνων, ήταν παντρεμένη με τα δεσμά του γάμου.

Κύησε τέκνον ἄωρον – και εγκυμονούσε ένα παιδί το οποίο πέθανε πριν την ώρα του.

Τώρα που έχουν καταργηθεί τα αρχαία ελληνικά από τη διδασκαλία, φυσικά δεν μπορούμε να καταλάβουμε ότι η λέξη «αγόρι» προέρχεται ακριβώς από αυτή τη λέξη «ἄωρος», ο άγουρος, εκείνος ο οποίος δεν έχει φτάσει ακόμα στην ωριμότητά του. Τέλος πάντων το παιδί πεθαίνει «ἄωρον, οὔ τεχθέντος ἄφωνος λίπεν φάος ἡλίου», δείτε εδώ πάλι την παρήχηση «φ», «φ», «φ». Μόλις πέθανε το παιδί, πέθανε και η γυναίκα χωρίς φωνή, χωρίς να κλάψει άφησε το φως του ήλιου. Και συνεχίζει το κείμενο:

Πηνειὸς δὲ πατήρ –ο πατέρας της ο Πηνειός– χεύων δάκρυα –χύνοντας δάκρυα– «θῆκε τόδ' ἔργον» μαζί με τη «φίλη ἀλόχῳ» –τοποθέτησε αυτό το έργο μαζί με την αγαπημένη του γυναίκα– που είχαν ένα παιδί, δεν είχαν άλλο. Γιατί από τη στιγμή που έχασε το φως δεν απέκτησαν άλλο παιδί από αυτήν, αλλά «ἄτεκνοι καρτέρεον βίοντον» – αλλά χωρίς παιδιά άντεχαν απλώς τη ζωή τους.

Δείτε εδώ την τεχνική της επανάληψης: η πληροφορία ότι είναι άτεκνοι δίνεται μια φορά αλλά επαναλαμβάνεται με διαφορετικούς τρόπους, είναι και ακριβώς αυτό μια τεχνική μέσω της επανάληψης να ενταθεί ακόμα περισσότερο το συναίσθημα. Δεν είχαν άλλο παιδί, ένα παιδί είχαν, το ένα παιδί που είχαν τους πέθανε. Αυτό δεν είναι κακοτεχνία του ποιητή, είναι ακριβώς η επανάληψη· η επανάληψη η ίδια αποτελεί μια τεχνική.

Τα δύο μόνα πρόσωπα των οποίων αναφέρεται το όνομα σε αυτή την επιγραφή, είναι η νεκρή και ο πατέρας της, η Ζωή και ο πατέρας της ο Πηνειός. Πώς λένε τη μητέρα της, δεν το ξέρουμε· πώς λένε τον σύζυγό της επίσης δεν το ξέρουμε. Γιατί επιλέγει ο ποιητής αυτά τα δύο ονόματα για να τα αναφέρει στο επιτύμβιο επίγραμμα; Γιατί είναι τα δύο ονόματα που του επιτρέπουν να κάνει ένα λογοπαίγνιο με αυτά. «Κάτθανε Ζωή», πέθανε η Ζωή· δεν πέθανε μόνο μια νεαρή με το όνομα Ζωή, πέθανε κάθε ζωή. Γι' αυτόν τον λόγο οι γονείς της δεν ζουν τη ζωή τους, στο τέλος «καρτέρεον βίοντον», απλώς αντέχουν τη ζωή τους· αφού έχει πεθάνει η Ζωή, δεν μπορούν να ζήσουν ζωή, μπορούν μόνο να την αντέξουν, να την καρτερούν. Ο δεύτερος που ονομάζεται είναι ο πατέρας της, επειδή το όνομά του είναι «Πηνειός» και αυτό επιτρέπει να συσχετιστούν τα δάκρυα που χύνει με τη ροή του μεγάλου ποταμού της Θεσσαλίας, του Πηνειού.

Και αυτές είναι τεχνικές με τις οποίες αναγκαζόμαστε ακόμα και σήμερα, μετά από 1800 χρόνια, να κατανοούμε τη συγκίνηση αυτών των ανθρώπων και τον πόνο τους όταν τοποθέτησαν αυτό το εξαιρετικά κακότεχο μνημείο. Μάλιστα, αν κοιτάξει κανένας λεπτομερώς, θα δει ότι το μνημείο αυτό έχει ξαναχρησιμοποιηθεί· ήταν χρησιμοποιημένο για έναν άλλο τάφο. Γι' αυτόν τον λόγο έχει τρεις ρόδακες. Αργότερα ξαναχρησιμοποιήθηκε και οι γραμμές χαραχτηκαν όταν το μνημείο δεν ήταν τοποθετημένο οριζόντια αλλά κάθετα· γι' αυτόν τον λόγο είναι γραμμένες οι γραμμές λοξά. Παρά την κακοτεχνία αυτή, βλέπουμε ότι ένα κείμενο που χρησιμοποιεί ορισμένες τεχνικές, όπως είναι η τεχνική της επανάληψης, η τεχνική της παρήχησης και το λογοπαίγνιο με τα ονόματα των νεκρών, πετυχαίνει να μας μεταδώσει ακόμα και σήμερα, μετά από τόσους αιώνες, μια ιδιαίτερη συγκίνηση.

Μια άλλη τεχνική είναι να απευθύνεται ο αρχαίος συγγραφέας των κειμένων, οι συντάκτες των κειμένων στις αισθήσεις μας, να μας κάνει όχι μόνο να διαβάζουμε αλλά και να βλέπουμε. Ας δούμε ένα παράδειγμα μιας επιγραφής⁶² που έχω βρει στην Αφροδισιάδα, όπου συμμετέχω σε ανασκαφές εδώ και 25 χρόνια. Είναι ένα κείμενο το οποίο μας επιτρέπει να ακούμε τον ήχο της φωνής της μητέρας καθώς θρηνεί το παιδί της. Είναι το επιτύμβιο επίγραμμα κάποιου Φιλαδέλφου, ο οποίος πέθανε μακριά από την πατρίδα του, δεν μπόρεσε να γυρίσει το σώμα του, επομένως έγινε ένα κενοτάφιο για τον τάφο του και στην επιγραφή αυτή ακούμε τα λόγια τα οποία έλεγε η μητέρα του καθώς τον θρηνούσε, μη μπορώντας να τον θάψει όταν έφτιαχνε το κενοτάφιο του.

Λέει ότι:

Όταν πέθανες Φιλάδελφε έφτιαξα τον τύμβο σου.

Χρησιμοποιεί τη λέξη «μόγησα», δηλαδή κόπιασα για να κτίσω αυτόν τον τύμβο. Όμως το «μογέω» είναι και ένα ρήμα το οποίο χρησιμοποιείται και για την οδύνη που έχει μια μητέρα όταν γεννάει το παιδί της. Δηλαδή εδώ παραλληλίζεται το κτίσιμο του τάφου από τη μητέρα με τη γέννα του παιδιού. Ο πόνος που νιώθει όταν γέννησε το παιδί της είναι εφάμιλλος με τον πόνο που νιώθει τώρα που κτίζει το κενοτάφιο του. Στη συνέχεια το κείμενο αυτό μας μεταδίδει τις εκφράσεις οδύνης της μητέρας, όταν θρηνεί το παιδί της και αρχίζει να ρωτάει πού πέθανες, σε ποιο μέρος, ποιον ακολουθούσες; Χρησιμοποιώντας την παρήχηση του «π» «έπέγραψα πάρος» η μητέρα ρωτάει:

Πού πέθανες, σε ποιους τόπους, ποιον ακολουθούσες;

Είναι ερωτήματα τα οποία φυσικά παραμένουν αναπάντητα και μας δίνουν μια εικόνα από τις κραυγές της μητέρας κατά τον επιτύμβιο θρήνο. Το παιδί της μάλλον πέθανε, σκοτώθηκε στους Παρθικούς Πολέμους στον ύστερο 2ο αιώνα μ.Χ. Στη συνέχεια καταλήγει:

Ζητοῦσα ψυχὴν τέκνου κατατεθνεῶτος **–αναζητώντας την ψυχή του παιδιού μου, που πέθανε–** με τη θέλησή μου **–έκούσα–** θα κατέβω στον Ἄδη, ακολουθώντας το παιδί μου θα κατέβω στο σπίτι του Ἄδη και εκεί μαζί σου μίζερη θα βρίσκομαι για πάντοτε.

Εδώ η λέξη «ἀθάνατος», «κείσομαι ἀθάνατος», δεν έχει τη σημασία της αθανασίας αλλά τη σημασία της αθάνατης θλίψης. Η αθανασία της γυναίκας αυτής είναι ότι ακόμα και μετά τον θάνατο, δεν θα μπορεί να υπερβεί αυτόν τον πόνο. Δεν είναι η αθανασία της ψυχής που μιλάει εδώ, είναι η αθανασία της θλίψης. Ακόμα και όταν θα κατέβει η γυναίκα με τη θέλησή της για να ακολουθήσει το παιδί της στον θάνατο –ενδέχεται η μητέρα αυτή να αυτοκτόνησε ή να ήθελε να πεθάνει μετά τον θάνατο του παιδιού της–, ακόμα και τότε, όταν θα βρίσκεται κοντά του, θα είναι «μελεή», δηλαδή θα είναι δυστυχισμένη, μίζερη.

V2.3.3 Η συναισθηματική κοινότητα της συμπόνιας (22')

<https://youtu.be/XrTsjKPV27k>

απομαγνητοφώνηση Asimonia / αντιπαραβολή Olvia

Ένα απλό επιτύμβιο μνημείο από την Κατάνη της Σικελίας γύρω στο 300 μ.Χ. μας μεταφέρει την κραυγή μιας μητέρας⁶³:

Όλη η γη και ο ευρύς αέρας για εσένα γεννάνε, θάνατε. Κι εσύ μου άρπαξες ξαφνικά το μωρό μου; Τι ανάγκη το είχες; Κι αν γερνούσε, μήπως δικό σου δεν θα ήταν πάλι;

Αυτό το κείμενο είναι γραμμένο από έναν πάρα πολύ απλό άνθρωπο, γεμάτο ορθογραφικά λάθη – το «γαῖα» π.χ. είναι γραμμένο με «ἔ». [Είναι όμως ένα] κείμενο το οποίο μας μεταφέρει με πάρα πολύ άμεσο τρόπο την κραυγή μιας γυναίκας, τα ρητορικά της ερωτήματα. Ποιος είναι ο λόγος αναζητά που πέθανε το παιδί της; αφού ούτως ή άλλως θα πέθαινε, δεν μπορούσε να ζήσει μερικά χρόνια παραπάνω;

Αυτά τα απλά κείμενα, τα άμεσα, τα δυνατά, είναι εκείνα τα οποία μας μεταφέρουν φωνές καθημερινών ανθρώπων για τα συναισθήματά τους. Είναι ακριβώς εκείνα τα κείμενα, που παρά το γεγονός ότι απέχουν από μας αιώνες και χιλιετίες, παρόλα αυτά μπορούμε να θεωρήσουμε ότι άμεσα αποδίδουν το συναίσθημα το οποίο αισθάνθηκαν άνθρωποι πριν από πολλούς αιώνες.

Υπάρχουν όμως και άλλα κείμενα πιο έντεχνα τα οποία χρησιμοποιούν διάφορες πιο εκλεπτυσμένες μεθόδους για να διεγείρουν το συναίσθημα, όπως π.χ. η χρήση της μεταφοράς ή η προσπάθεια να θυμίσουν στον αναγνώστη του επιτύμβιου επιγράμματος ότι η μοίρα την οποία έχει ο νεκρός είναι η κοινή ανθρώπινη μοίρα. Θα δούμε τώρα μερικά από αυτά τα κείμενα. Τα νεκροταφεία είναι χώροι που περιτριγυριζόμαστε από ομοειδή αντικείμενα, από μνημεία. Αυτό είναι μία σκέψη την οποία θα έχετε

κάνει και εσείς, αν έχετε πάει και έχετε κοιτάξει με ενδιαφέρον σύγχρονα νεκροταφεία. Περιβαλλόμαστε από τάφους οι οποίοι προσπαθούν να μας κινήσουν το ενδιαφέρον και να μας τραβήξουν την προσοχή. Από αυτή την άποψη, ένα νεκροταφείο είναι περίπου ένας χώρος αγωνιστικός, περιβαλλόμαστε από ανθρώπους οι οποίοι συναγωνίζονται για το ποιος θα τραβήξει την προσοχή μας για να προσπαθήσουμε να διαβάσουμε το μνημείο του, να μάθουμε ποιος ήταν, πώς πέθανε, πώς έζησε. Διότι όσο κοιτάζουμε ένα αρχαίο μνημείο, όσο αναφέρουμε το όνομα του νεκρού, όσο το επαναλαμβάνουμε, τόσο κατανοούμε και την ανθρώπινη μοίρα, χαρίζουμε ακόμα ζωή μέσα από τη μνήμη στον νεκρό. Και αυτό είναι κάτι το οποίο, όπως είπα και σε άλλη ενότητα, μας θυμίζει και η ίδια η λέξη «μνημείο». Το μνημείο είναι ο χώρος της μνήμης, είναι ο χώρος που κατοικεί η μνήμη. Και όσο εμείς χρησιμοποιούμε αυτά τα κείμενα, η μνήμη παραμένει ζωντανή σε αυτόν τον χώρο της κατοικίας της μνήμης.

Υπάρχει, επομένως, ένας συναγωνισμός ανάμεσα στις φωνές των νεκρών και στις φωνές οι οποίες αναδύονται μέσα από τα μνημεία τους. Και για να μπορέσουμε να ενταχθούμε όλοι, να υποχρεωθούμε να ενταχθούμε σε αυτή τη συναισθηματική κοινότητα, την αρχική συναισθηματική κοινότητα της θλίψης και του πένθους, μερικές φορές τα κείμενα χρησιμοποιούν λέξεις που μας θυμίζουν το γεγονός ότι είμαστε ίδιοι με τους αρχαίους νεκρούς. Είναι λέξεις οι οποίες έχουν τη σημασία του «όλοι» «πάντες», «όλοι μαζί», προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να καταστήσουν και εμάς κομμάτι αυτού του όλου. Είναι κείμενα τα οποία γράφουν ότι όλοι θρήνησαν, όλοι έκλαψαν, όλη η πόλη, όλη η οικογένεια. Έμμεσα μας ρωτάνε: δηλαδή εσύ τι θα κάνεις όταν όλοι οι άλλοι θρήνησαν, έχεις εσύ τη δυνατότητα να πεις «όχι, εγώ θα σταθώ μακριά και αδιάφορος;» Απευθύνονται, αυτά τα κείμενα, στην κοινή ανθρώπινη μοίρα. Αυτή είναι μια εκλεπτυσμένη τεχνική, υπάρχει όμως και η ακριβώς αντίθετη τεχνική. Η κοινή ανθρώπινη μοίρα μας ενώνει με όλους αυτούς τους νεκρούς, διότι θα γνωρίσουμε τον ίδιο θάνατο και εμείς και την ίδια θλίψη κι η οικογένειά μας· υπάρχει όμως και η άλλη τεχνική που είναι να χαρακτηρίζει ένα κείμενο την ιδιαίτερη μοίρα ενός νεκρού. Είναι η χρήση της ενάργειας.

Η ενάργεια είναι ένα ρητορικό τέχνασμα, μία ρητορική τεχνική, που αποσκοπεί στο να μας δημιουργήσει ζωντανές εικόνες μέσα από το κείμενο. Είναι μία τεχνική που καλλιεργείται από τον 4ο π.Χ. αιώνα, και κυρίως τη γνωρίζουμε από την ελληνιστική εποχή. Είναι η προσπάθεια ρητόρων μέσα από τον λόγο να μας δημιουργήσουν εικόνες, ώστε να αισθανθούμε ότι είμαστε αυτόπτες μάρτυρες μιας σκηνής που διαδραματίστηκε στο παρελθόν. Αυτή είναι η ενάργεια που συναντούμε και σε κείμενα τα οποία θα διαβάσω. Μας δίνουν την αίσθηση ότι βρισκόμαστε εκεί, ότι είμαστε αυτόπτες μάρτυρες ενός γεγονότος. Και ακριβώς επειδή αυτά τα κείμενα απευθύνονται σε όλες μας τις αισθήσεις, δηλαδή στην ακοή, ακόμα και στην όσφρηση ή στην αφή, μας κάνουν να είμαστε πιο κοντά στη μοίρα κάποιου που μπορεί να πέθανε πριν από χιλιετίες. Είναι επίσης μία άλλη τεχνική: η χρήση της φωνής του νεκρού, η χρήση της φωνής του νεκρού που απευθύνεται άμεσα σε μας.

Αυτά τα κείμενα που χρησιμοποιούν την ενάργεια μας κάνουν να μυρίζουμε, να ακούμε, να αισθανόμαστε, είναι τα κείμενα που αντί να απευθύνονται στην κοινή ανθρώπινη μοίρα απευθύνονται στην ατομικότητα, στην ιδιαιτερότητα της μοίρας κάποιου ανθρώπου. Αυτό το οποίο μας θυμίζουν είναι ότι κάποιος υπέστη κάποιον εντελώς τραγικό θάνατο, είναι κάποιος ο οποίος θα μας συγκινήσει, ακόμα περισσότερο επειδή ακριβώς η μοίρα του είναι ιδιαίτερη· δεν είναι η κοινή μοίρα του θανάτου, αλλά η ιδιαίτερη μοίρα ενός ιδιαίτερα τραγικού θανάτου.

Ένα ακόμα στοιχείο που συνδέεται με τη διέγερση του συναισθήματος είναι η προφορικότητα αυτών των κειμένων, η χρήση συνωνύμων, η χρήση μεταφορών. Ας δούμε μερικά από αυτά τα κείμενα. Ένα από αυτά είναι το επιτύμβιο μνημείο το οποίο δεν διακρίνεται για την καλαισθησία του, αλλά εν πάση περιπτώσει είναι διαφορετικό από άλλα επιτύμβια μνημεία. Είναι ένα επιτύμβιο από την Αλεξάνδρεια Τρωάδα, στη βορειοδυτική Μικρά Ασία και χρονολογείται γύρω στο 200 μ.Χ. Είναι το επιτύμβιο μνημείο κάποιου με το όνομα «Αφροδίσιος», οποίος εικονίζεται σε μία πάρα πολύ πρωτόγονη παράσταση, με ένα ρολό στο χέρι –δηλαδή είναι ένας εγγράμματος, αυτό το οποίο κρατάει είναι ένας τυλιγμένος πάπυρος–, φοράει τα ρούχα του μέσα σε έναν επιτύμβιο ναΐσκο, κι αυτό το οποίο λέει είναι η μοίρα του⁶⁴:

Το όνομά μου είναι Αφροδίσιος –μας μιλάει αυτός μέσα από τον τάφο–, και είμαι από την Αλεξάνδρεια.

Ταυτόχρονα μας λέει ότι είναι πρωτοχορευτής –χορῶν ὁ μέσος–, και πεθαίνει

απ' τον πιο φρικτό θάνατο, γι' αυτήν τη γυναίκα μου, τήν κλεψίγαμον μιεράν –αυτή τη βρωμιέρα τη μοιχό–, που ο Δίας είναι εκείνος ο οποίος θα την καταστρέψει.

Από τον Δία να το 'βρει, θα λέγαμε σήμερα.

Όπως προσέχετε δεν αναφέρει καν το όνομά της. Λέει ότι ο λάθριος γαμέτης, δηλαδή εκείνος με τον οποίο απατούσε η γυναίκα του τον Αφροδίσιο, τον σκότωσε παρά το γεγονός ότι ήταν κομμάτι της οικογένειάς του, συγγενής του, αυτός,

ο Λύχων, με έσφαξε και με έριξε, με πέταξε σαν δίσκο σ' έναν γκρεμό από ψηλά, όταν μ' είχε προλάβει το εικοστό μου έτος. Και ήμουν αμορφονιός –κάλλος ἔχοντα–, οι μοίρες οι οποίες μου έπλεξαν αυτή τη μοίρα με έστειλαν στον Άδη για να με χαίρεται τώρα αυτός.

Πάλι είναι ένα κείμενο που δεν μπορείς να το αγνοήσεις, ακριβώς επειδή σου μιλάει ο νεκρός για τη μοίρα του μέσα από τον τάφο. Φυσικά αυτός που μιλάει δεν είναι ο νεκρός· οι συγγενείς είναι εκείνοι οι οποίοι έγραψαν αυτό το κείμενο, οι συγγενείς είναι εκείνοι οι οποίοι δεν αναφέρουν το όνομα της μοιχαλίδας, της γυναίκας. Γιατί; Γιατί σύμφωνα με την αρχαία νομοθεσία το αδίκημα της μοιχείας δημιουργεί ευθύνη μόνο στον άντρα· η γυναίκα σε αυτή την κοινωνία θεωρείται ένα πλάσμα άβουλο, επομένως όταν μια γυναίκα απατάει τον άντρα της, γίνεται μοιχαλίδα, είναι ο άντρας εκείνος ο οποίος την παραπλάνησε και εκείνος ο οποίος φέρει την ενοχή.

Τι έγινε με τον Λύχωνα, ο οποίος δολοφόνησε τον Αφροδίσιο; Αν τον έπιασαν, σίγουρα θα τον κρέμασαν, θα τον σκότωσαν. Εν πάση περιπτώσει, εκείνον με κάποιον τρόπο μπορούν να τον τιμωρήσουν και γι' αυτόν τον λόγο αναφέρουν το όνομά του, εκείνη δεν μπορούν να την τιμωρήσουν. Ο νεκρός μιλάει λοιπόν μέσα από τον τάφο του και λέει: ο θεός είναι εκείνος ο οποίος θα την τιμωρήσει, ο θεός θα την καταστρέψει, από τον θεό θα το 'βρει. Και μας καλεί εμάς, ακριβώς επειδή συναισθανόμαστε την οργή του νεκρού, ακριβώς επειδή ο νεκρός μάς μιλάει απευθείας, ακριβώς επειδή συναισθανόμαστε την οργή του νεκρού, προκαλεί και σε μας οργή. Ο νεκρός δεν θέλει να

προσφέρει παρηγοριά. Εκείνοι οι οποίοι έγραψαν το κείμενο δεν θέλουν να κλείσουν τον θρήνο με μια παρηγοριά, θέλουν να τον διαιωνίσουν, δίνοντας κατάρες αιώνια για τη γυναίκα η οποία τον σκότωσε. Εδώ δεν βρίσκουμε κάποια παρηγοριά όπως σε ένα άλλο κείμενο, π.χ. «έχω ενωθεί με τα αστέρια» ή «ζω μια καλύτερη ζωή στη Νήσο των Μακάρων». Εδώ το κείμενο αυτό δεν θέλει να σταματήσουμε να κλαίμε τον νεκρό, θέλει να συνεχίσουμε να είμαστε οργισμένοι και γι' αυτόν τον λόγο χρησιμοποιεί αυτές τις σκληρές λέξεις – έσφαξε, οικτρότατο θάνατο, κλεψίγαμος, μιερά· όλες αυτές οι λέξεις είναι ακουστικά σύμβολα για να αισθανθούμε την οργή των συγγενών, να αισθανθούμε την οργή του νεκρού γι' αυτόν τον θάνατο. Το γεγονός ότι ο ίδιος ο νεκρός είναι εκείνος ο οποίος τα λέει αυτά είναι κάτι το οποίο επιτείνει ακόμα περισσότερο την οργή.

Μια άλλη τεχνική, όταν απευθύνεται ο νεκρός από τον τάφο του –επαναλαμβάνω, φυσικά δεν είναι ο νεκρός που μιλάει αλλά είναι οι συγγενείς οι οποίοι μας παρακαλούν να ασχοληθούμε με τον νεκρό–, είναι οι περιπτώσεις στις οποίες ο νεκρός μάς απευθύνεται χρησιμοποιώντας λέξεις όπως π.χ. «άνθρωπε» –όχι «άνηρ», όχι «άντρα», όχι «παροδίτα», αλλά «άνθρωπε»–, μία λέξη η οποία καλύπτει και τους άντρες και τις γυναίκες, και τους Έλληνες και τους βαρβάρους, και τους πλούσιους και τους φτωχούς⁶⁵:

Ἄνθρωπε στείχεις καθ' ὁδὸν (εσὺ που περπατᾷς σ' αὐτὸν τὸν δρόμο), κι ας ἔχεις ἄλλες σκέψεις στο μυαλό σου –γράφει ἕνα κείμενο–, «στήθι», στάσου ἐδῶ και νιώσε λίγη συμπόνια.

Ένα άλλο κείμενο⁶⁶:

Ξένε μη με ξεπεράσεις· μην παρέλθεις. Προσέξτε ἐδῶ τὴν ἐπανάληψη. Αὐτὸ τὸ κείμενο φωνάζει: σταμάτα, μην προχωρήσεις, μην πας παραπέρα – η ἐπανάληψη υποκαθιστᾷ ἐδῶ τὸν ἦχο τῆς φωνῆς και τὴν ἔνταση τῆς φωνῆς. Μείνε ἐδῶ καθὼς περνᾷς ξένε, μείνε, μην με προσπερνᾷς, ἀλλὰ μαθαίνοντας ποιὸν κατέχει αὐτὸς ὁ τάφος νιώσε συμπόνια μαζί με τοὺς γονεῖς μου, που εἶναι ζωγραφισμένοι σε αὐτὸ τὸ μνημεῖο.

[Σε ἄλλο ἐπιτύμβιο]⁶⁷:

Μὴ με παρέλθῃς οδοιπόρε (οδοιπόρε μη με προσπεράσεις), ἀλλὰ στάσου ἐδῶ και δεξ αὐτὸν τὸν ὁμορφὸ τόπο.

Ἡ ἕνα ἀκόμα μνημεῖο⁶⁸:

Αφού εἶχα ολοκληρώσει 18 χρόνια ζωῆς βρέθηκα κάτω ἀπὸ τὸ σκοτάδι τῆς Λησμονιάς τῆς σκληρῆς. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ξένε, γι' αὐτὸν τὸν λόγο παροδίτη ρίζε γοερά δάκρυα, και γι' αὐτὰ τὰ δάκρυα που θα χύσεις για μένα μακάρι οἱ θεοὶ να σου δώσουν χαρά.

Υπάρχει ἐδῶ μία διαπραγμάτευση ἀνάμεσα στον νεκρό [και τὸν περαστικό]: Δώσε κάτι σε μένα, δώσε μου τὰ δάκρυά σου και θα σου δώσω και ἐγὼ κάτι, που εἶναι ἡ αἰώνια προσευχή μου να σε προσέξουν, να σε φυλάσσουν οἱ θεοί.

Επαναλαμβάνω ότι εδώ μπορούμε να δούμε την τεχνική της προφορικότητας, την τεχνική του διαλόγου. Τα μνημεία αυτά είναι γραμμένα με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργείται ένας διάλογος ανάμεσα σε εμάς –ακόμα και αν τα διαβάζουμε αιώνες αργότερα– και τους νεκρούς. Κάθε φορά που διαβάζουμε αυτό το κείμενο, διαβάζουμε την προσευχή του νεκρού· «θεός ὄλβια δοῖεν»: μακάρι ο θεός να σου δίνει χαρά. Αυτή είναι μια προσευχή η οποία δεν έχει προθεσμία λήξης, κάθε φορά που διαβάζουμε την επιγραφή επαναλαμβάνουμε αυτή την προσευχή.

Άλλο ένα παράδειγμα – σε αυτό το παράδειγμα το μοτίβο είναι η κοινή μοίρα των ανθρώπων⁶⁹:

Χύσε δάκρυα –**λέει το κείμενο**–, γιατί είναι η κοινή τύχη των ανθρώπων και αυτό που θέλω εγώ να νιώσεις και εσύ και κάποιοι άλλοι που θα δακρύνουν για σένα.

Αυτό που είπα προηγουμένως σχετίζεται με την έννοια ολόκληρης της κοινότητας, του «πανδημεί». [Άλλο κείμενο⁷⁰]:

Όλος ο λαός δάκρυσε για τη μοίρα μου.

Εφόσον όλος ο λαός δάκρυσε για τη μοίρα μου, έτσι δεν μπορείς και εσύ να περάσεις αδιάφορος.

Έτσι γράφει ένα κείμενο⁷¹:

Για μένα δάκρυσε όλος ο δήμος της Αθήνας.

Ένα άλλο κείμενο γράφει⁷²:

Ποιος είναι αυτός ο οποίος δεν δάκρυσε για τις ατελέσφορες ελπίδες των γονιών μου – **για τις προσδοκίες οι οποίες δεν ολοκληρώθηκαν**.

Κοιτάζοντας το πρόσωπό μου σε αυτόν τον τάφο, δάκρυσε.

Όλα αυτά τα κείμενα επαναλαμβάνουν το ίδιο [μοτίβο], την ίδια πρόσκληση, να συναισθανθούμε τον πόνο και να χύσουμε ένα δάκρυ, δηλαδή να αποτελέσουμε ένα κομμάτι της συναισθηματικής κοινότητας.

Και τελειώνω αυτή την ενότητα με ένα ακόμα τελευταίο παράδειγμα, που είναι ένα παράδειγμα ενάργεια. Όπως είπα και προηγουμένως, η ενάργεια είναι μια τεχνική η οποία προσπαθεί να διεγείρει όλες μας τις αισθήσεις, να μας κάνει να είμαστε παρόντες στη σκηνή του θανάτου ενός νεκρού. Και βλέποντας αυτή τη σκηνή, να ξαναζήσουμε τον πόνο και του νεκρού και των δικών του. Εδώ είναι ένα κείμενο που δεν αποτελεί αριστούργημα της αρχαίας λογοτεχνίας, αλλά είναι παρόλα αυτά συνταγμένο με ιδιαίτερη προσοχή· είναι ένα επίγραμμα από το Νότιον, μια πόλη της Μικράς Ασίας και χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους, δηλαδή τον 2ο ή τον 3ο μ.Χ. αιώνα. Το κείμενο ξεκινάει με μια περιγραφή της σκηνής⁷³.

Καθώς ο ήλιος έδυε προς το σπίτι της νύκτας –λέει ένα παιδί, μιλάει–, αφού δείπνησα, ήρθα μαζί με τον θείο μου, από την πλευρά της μητέρας μου, για να λουστώ, αφού έφαγα. Προσέξτε εδώ ότι το δείπνο είναι πριν από τη δύση του ηλίου, διότι οι αρχαίοι έτρωγαν πριν από τη δύση του ηλίου. Μερικές φορές βέβαια το φαγοπότι συνεχιζόταν και μετά τη δύση του ηλίου. Ήρθα, λοιπόν μετά με τον θείο μου, από την πλευρά της μητέρας μου, για να πλυθώ. Κεύθους Μοΐραι προκαθίζανον (κι αμέσως οι Μοΐρες ήταν εκείνες που με έβαλαν να καθήσω) σε κείνο το πηγάδι. Κι εγώ έβγαζα τα ρούχα μου και μια κακή Μοΐρα με πήρε μακριά.

Προσέξτε εδώ επίσης την επανάληψη της λέξης «Μοΐρα», δηλαδή δεν είμαι εγώ το παιδί που φταίω που πήγα και κάθισα στο άνοιγμα του πηγαδιού και πνίγηκα από απροσεξία· ήταν η Μοΐρα εκείνη η οποία τα κανόνισε, ήταν η Μοΐρα η οποία με έφερε στο πηγάδι – και από το άνοιγμα του πηγαδιού το παιδί έπεσε μέσα.

Κι όταν ο δαίμονας με είδε εκεί κάτω –δηλαδή στον πάτο του πηγαδιού– με έδωσε αμέσως στον Χάροντα. Ο θείος μου άκουσε τον ήχο.

Και εδώ σε αυτό το σημείο ξεκινάει η ενάργεια. Αφού έχουμε δει με τα μάτια μας το μικρό παιδί μετά τη δύση του ηλίου, στο σκοτάδι, σιγά-σιγά, κάτω, το σκοτάδι, καλύπτει εκείνη την περιοχή. Αφού έχουμε δει το παιδί να πλησιάζει το πηγάδι, το έχουμε δει να βγάζει τα ρούχα του, να κάθεται πάνω στο χείλος του πηγαδιού, ακούμε τον ήχο, τον γδούπο που κάνει καθώς πέφτει μέσα στο πηγάδι και στο νερό.

Ψόφον ήκουσεν φρεατισμοῦ, άκουσε ο θείος μου τον ήχο που έκανα καθώς έπεφτα μέσα στο πηγάδι. Κι αμέσως [κεύθους] άρχισε να με ψάχνει.

Σημειώστε εδώ τη σημασία της λέξεως «αμέσως», όλα γίνονται πάρα πολύ γρήγορα.

Εγώ όμως δεν είχα πια καμία ελπίδα να ξαναπλησιάσω τη ζωή των ανθρώπων – δηλαδή η ζωή μου είχε φύγει.

Για ποιον λόγο αναφέρεται αυτό; Σκεφτείτε τα συμπλέγματα ενοχής του θείου, των γονιών που δεν πρόλαβαν να σώσουν αυτό το παιδί. Κι επειδή είναι το ίδιο το παιδί το οποίο μιλάει μέσα από τον τάφο του και κατηγορεί όχι τους συγγενείς που δεν πρόσεξαν, αλλά την κακιά τη μοΐρα. Με τον τρόπο αυτό, με τη σύνταξη αυτού του κειμένου, οι συγγενείς κατά κάποιον τρόπο αποβάλλουν το σύμπλεγμα της ενοχής για τον θάνατο του παιδιού. Το παιδί επίσης επιβεβαιώνει: είχα πεθάνει αμέσως. Δηλαδή και πιο γρήγορα να ερχόταν ο θείος μου πάλι δεν θα υπήρχε καμία ελπίδα για να με σώσει. Βλέπουμε ποια σημασία έχουν εδώ αυτές οι πληροφορίες, σε αυτό το κείμενο. Είναι κείμενα τα οποία προσπαθούν να δημιουργήσουν μία εικόνα πολύ γρήγορων ενεργειών, να απομακρύνουν οποιαδήποτε υποψία ενοχής του θείου ή των γονιών για τον χαμό του παιδιού. Η διήγηση συνεχίζεται με περιγραφή πολύ γρήγορων σκηνών: Αρχίζει η τροφός να τρέχει και σκίζει τα ρούχα της. Τρέχει και η μητέρα του παιδιού και χτυπιέται, χτυπά το στήθος της, ακούμε τους ήχους καθώς χτυπάει η μητέρα [το στήθος της]. Πέφτει

αμέσως η τροφός στα γόνατά του θείου, του Αλεξάνδρου. Βλέπουμε εδώ αυτές τις εικόνες, ακούμε τους ήχους, ακούμε τις κραυγές της μητέρας, ακούμε τη ζωνηρότητα του τρεξίματος. Αλλά, ενώ κανένας δεν έχει καθυστερήσει, ο θείος πηδάει μέσα στο νερό πάλι χωρίς καθυστέρηση, αλλά πάλι δεν υπήρχε καμία ελπίδα.

Με βγάζει, με βρήκε κάτω βυθισμένο μέσα στο νερό, με έβγαλε σε ένα κοφίνι, μέσα σε ένα καλάθι. Και αμέσως –πάλι προσέξτε την επανάληψη της λέξεως «εϋθύς» (αμέσως), πάλι δεν υπήρξε καθυστέρηση– η τροφός με άρπαξε διάβροχον – εδώ απευθύνεται ο συγγραφέας και στο αίσθημα της αφής, νιώθουμε τα νοτισμένα από το νερό ρούχα του μικρού παιδιού.

Και προσπάθησε, πάλι με ταχύτητα, να τον σώσει, προσπαθώντας να δει αν έχει μείνει κάποιο κομμάτι ζωής μέσα στο σώμα του παιδιού. Όλα αυτά γίνονται γρήγορα, θάσσον, αναρωτόμενη η νάννη, η γιαγιά του παιδιού, μήπως έχει ακόμα κάποιο κομμάτι ζωής, στρέφεται πάνω στο σώμα του παιδιού. Όμως το παιδί συνεχίζει:

Εμένα, ένα δυστυχισμένο τριών χρονών παιδί, με είχε πάρει ήδη ο θάνατος.

Βλέπουμε σε αυτό το κείμενο πώς μια σειρά γοργών εικόνων μας καθιστά αυτόπτες μάρτυρες ενός τραγικού γεγονότος, του θανάτου ενός μικρού παιδιού. Αυτή ακριβώς η ενάργεια, αυτή η δημιουργία ζωντανών εικόνων, είναι μία τεχνική η οποία κρατάει σκηνές, οι οποίες έχουν διαδραματιστεί πολλούς αιώνες πριν, ζωντανές. Και κρατώντας αυτές τις σκηνές ζωντανές και κάνοντας εμάς αυτόπτες μάρτυρες αυτών των σκηνών μάς καθιστά μέλη μίας συναισθηματικής κοινότητας, της κοινότητας η οποία παρακολουθεί τον θάνατο αυτού του παιδιού και μπορεί να νιώσει, να καταλάβει, τον θρήνο των γονιών του και των συγγενών του κατά τη διάρκεια της ταφής.

Με τα κείμενα αυτά προσπάθησα να δείξω πώς, παρά το γεγονός ότι έχουν περάσει πολλοί αιώνες από τη συγγραφή αυτών των κειμένων, παρόλα αυτά, αυτά τα κείμενα συνεχίζουν να έχουν τη δυνατότητα να διεγείρουν στους αναγνώστες τους συναίσθημα. Και αν κάποιος σήμερα μπορεί να συναισθανθεί τη θλίψη ή τον πόνο κάποιου ανθρώπου που έζησε πριν από 2.000 χρόνια, τότε σίγουρα μπορεί καλύτερα να συναισθανθεί και τον πόνο ενός ανθρώπου που ζει σήμερα στη δική του πόλη.

Εβδομάδα 3: Το συναίσθημα και το υπερβατικό

3.1 Μαγεία

V3.1.1 Συναίσθημα και μαγεία (21')

<https://youtu.be/m-iBzEO8Ydg>

απομαγνητοφώνηση lizeta & Hara & ionesco / αντιπαραβολή krasisi

Για να κατανοήσουμε τη συμπεριφορά και τον τρόπο σκέψης των αρχαίων Ελλήνων, μερικές φορές είναι αναγκαίο να εξετάσουμε και θέματα τα οποία ξεφεύγουν από τη γνωστή μας ορθολογική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων και να εξετάσουμε αντικείμενα όπως η μαγεία και η μαντική, τα αντικείμενα τα οποία θα εξετάσω στα επόμενα μαθήματα.

Οι άνθρωποι στις διαπροσωπικές τους σχέσεις λειτουργούν πολλές φορές με αφαιρέσεις και με σύμβολα – μερικές φορές αφαιρέσεις πολύ υψηλού επιπέδου· οι δύο γνωστότερες αφαιρέσεις είναι η γραφή και το χρήμα. Ένα κάποιο σχήμα, π.χ. μια αφηρημένη γενική παράσταση μιας ανθρώπινης κεφαλής, δηλαδή με έναν λαιμό και έναν κύκλο –στη φοινικική γλώσσα η κεφαλή του ανθρώπου λέγεται «ρες»– καταλήγει να συμβολίζει έναν ήχο, και μάλιστα το πρώτο σύμφωνο αυτής της λέξης να χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα ως ένα γράμμα, το γράμμα ρο. Ένα κομμάτι χαλκού, που δεν μπορεί κανείς να το χρησιμοποιήσει π.χ. ως τροφή, μπορεί όμως να χρησιμοποιηθεί για να αγοράσει κανείς τροφή, αν αυτό το κομμάτι χαλκού είναι σφραγισμένο από μία Αρχή, και καταλήγει να χρησιμοποιείται για να αγοράσει κανείς τροφή ή άλλα αντικείμενα. Η επιτυχημένη λειτουργία τέτοιων αφαιρέσεων, συμβόλων και συμβάσεων έχει ως προϋπόθεση την αποδοχή τους. Στην περίπτωση του νομίσματος προϋποθέτει, πέραν από την αποδοχή μιας σύμβασης, και την εμπιστοσύνη, στα αρχαία ελληνικά «πίστις», την εμπιστοσύνη στην αρχή η οποία τυπώνει, εκδίδει το νόμισμα.

Σε ανάλογο είδους αφαιρέσεις και συμβολισμούς στηρίζεται και η μαγεία σε διάφορους πολιτισμούς. Και αυτή προϋποθέτει πίστη αλλά διαφορετικού τύπου. Πίστη στην ύπαρξη υπερφυσικών δυνάμεων που με τη χρήση κάποιων τεχνικών μπορεί κανείς να επιστρατεύσει είτε για την προστασία του είτε για να βλάψει τους εχθρούς του. Παραδείγματος χάριν μία σφραγίδα από ορεία κρύσταλλο ή κάποια άλλη πέτρα, ιδιόμορφη, από αχάτη, μπορεί να πιστεύεται ότι θα δώσει ιδιαίτερες δυνάμεις στον κάτοχό της, ιδίως αν διακοσμηθεί με διάφορα σύμβολα. Ένας κόμπος μπορεί να δέσει συμβολικά, δηλαδή να χαλιναγωγήσει, κάποιες δυνάμεις. Το μολύβδινο ειδώλιο ενός ανθρώπου με τα χέρια δεμένα πισθάγκωνα, το κεφάλι γυρισμένο ανάποδα, δίνει στον χρήστη του την ελπίδα ότι με το ειδώλιο αυτό – σαν ένα ειδώλιο που έχει βρεθεί στην Αθήνα– θα αδρανοποιήσει τις δυνάμεις κάποιου εχθρού.

Και κάποιες φαινομενικά ακατανόητες φράσεις, όπως π.χ. η φράση «άμπρα κατάμπρα» περιμένουμε να έχει κάποια υπερφυσικά αποτελέσματα. Σημειώνω εδώ ότι το «άμπρα κατάμπρα», μια από τις εκφράσεις που όλοι έχουμε χρησιμοποιήσει σαν παιδιά, ανάγεται σε αρχαίους μαγικούς λόγους όπως το όνομα του δαίμονα Αβρασάξ και η παλινδρομική φράση «αβλάν αθάν αλβά» η οποία διαβάζεται από μπρος και πίσω.

Η μαγεία προϋποθέτει πίστη, αλλά ο λόγος για τον οποίο οι άνθρωποι καταφεύγουν στη μαγεία δεν είναι η πίστη αλλά το συναίσθημα: το μίσος για κάποιον αντίπαλο, ο φόβος μπροστά σε κάποιον εχθρό, η ζήλεια, ο φθόνος, ο ανεκπλήρωτος έρωτας, η οργή, η αγανάκτηση για κάποια αδικία. Όπως θα δούμε στη συνέχεια και η μνήμη παίζει κάποιον ρόλο στη μαγεία. Αν και συνδέουμε τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό με ορθολογισμό και μάλιστα ορθολογισμό υψηλού επιπέδου και τέχνη προηγμένη ή με τεχνολογία, η μαγεία έπαιζε σημαντικό ρόλο στις διαπροσωπικές σχέσεις ακόμα και σε περιόδους που η φιλοσοφία και η επιστήμη άκμαζαν, όπως π.χ. στην Αθήνα του 5ου και του 4ου π.Χ. αιώνα. Φυσικά, η μαγεία έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία σε περιόδους όπου οι αγωνίες των ανθρώπων μεγαλώνουν και τέτοιες περιόδοι είναι και η ελληνιστική εποχή και οι αυτοκρατορικοί χρόνοι.

Ας δούμε κάπως πιο προσεκτικά έναν συνηθισμένο τρόπο μαγείας, τις λεγόμενες «αρές» ή «κατάρεις» ή «καταδέσμους». Από τον 6ο π.Χ. αιώνα περίπου, εμφανίζονται στην αρχαία Ελλάδα και τις ελληνικές αποικίες μαγικά κείμενα γνωστά ως «κατάδεσμοι», λατινικά «defixiones». Είναι σύντομα κείμενα, γραμμένα στη μεγάλη τους πλειοψηφία σε μολύβδινες πινακίδες και τοποθετημένες σε τάφους, κυρίως τάφους οργισμένων νεκρών, των «άώρων» και των «βιαιοθανάτων», εκείνων που έχουν πεθάνει πριν από την ώρα τους και εκείνων που έχουν πεθάνει με βίαιο τρόπο.

Αυτός ο οποίος χρησιμοποιεί αυτή την πινακίδα, εκείνος που χρησιμοποιεί την κατάρα, προσπαθεί με τον κατάδεσμο να θέσει υπό τον έλεγχό του ακριβώς την οργή αυτών των νεκρών και να την κατευθύνει εναντίον ενός αντιπάλου του. Βλέπουμε ήδη από δω τη σημασία που έχει το συναίσθημα, οι δαιμονικές δυνάμεις, τις οποίες προσπαθεί να κινητοποιήσει ο χρήστης του μαγικού κειμένου· απευθύνεται στην οργή τους, στο γεγονός ότι είναι οργισμένοι νεκροί, ακριβώς επειδή έχουν πεθάνει βίαια ή έχουν πεθάνει πριν την ώρα τους. Για να το κάνει αυτό χρησιμοποιεί τη μεταφορά του δεσίματος, του «καταδέειν». Ο αντίπαλος δένεται κάτω, δηλαδή παραδίδεται στην επενέργεια των καταχθονίων δυνάμεων. Η κατάδεση συνδεόταν και με διάφορες τελετουργίες, όπως η κατασκευή ομοιωμάτων του αντιπάλου και το κάρφωμά τους, το κλείσιμό τους σε ομοιώματα φερέτρων, όπως ένα παράδειγμα που έχει βρεθεί στην Αθήνα, η απαγγελία μαγικών εκφράσεων και η τελετουργική εναπόθεση του κατάδεσμου στον τάφο ή σε άλλες εισόδους του κάτω κόσμου, π.χ. σε πηγάδια. Σαν παράδειγμα παραθέτω το κείμενο ενός τέτοιου αττικού κατάδεσμου, δικανικού περιεχομένου· τον χρησιμοποίησε κάποιος εναντίον των αντιδίκων του στον 4ο π.Χ. αιώνα.

Το κείμενο⁷⁴:

Καταδέω τον Σμινδυρίδη προς τον Ερμή τον Εριόνιον και προς τη Φερσεφόνην –δηλαδή την Περσεφόνη– και προς τη Λήθη· καταδέω τον νου του, τη γλώσσα του, την ψυχή του και όσα κάνει εναντίον μου σε σχέση με αυτή τη δίκη· καταδέω και τη δίκη που ο Σμινδυρίδης έχει ξεκινήσει εναντίον μου.

Ο ανώνυμος συγγραφέας αυτού του κειμένου επικαλείται θεούς που σχετίζονται με τον Άδη, τον Ερμή τον Εριόνιο (Εριούνιο) και την Περσεφόνη, εναντίον ενός αντιπάλου του σε μια δίκη. Γράφοντας το όνομά του στο πινακίδιο και τοποθετώντας το σε έναν τάφο στον Κεραμεικό, περιμένει ότι οι πνευματικές ικανότητες του Σμινδυρίδη, δηλαδή ο νους και η ψυχή του και η δυνατότητά του να μιλήσει –η γλώσσα–, θα επηρεαστούν αρνητικά και έτσι θα χάσει τη δίκη. Το αν ο Σμινδυρίδης είχε δίκιο ή όχι ούτε αναφέρεται ούτε ενδιαφέρει. Ο συγγραφέας του κατάδεσμου δεν επιχειρηματολογεί

όπως στο δικαστήριο, δεν δικαιολογεί την πράξη του, δεν επικαλείται τον Ερμή και την Περσεφόνη ως δικαστές, αλλά ως όργανα για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του. Ο ανώνυμος συγγραφέας στηρίζει την ελπίδα του στην επέμβαση των θεών, αποκλειστικά στη μηχανική τέλεση μιας τελετουργίας, δηλαδή σε έναν αυτοματισμό.

Αυτή την εποχή η μαγεία λειτουργεί περίπου όπως π.χ. όταν χρησιμοποιούμε έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή και πρέπει να δακτυλογραφήσουμε κάποια λέξη-κλειδί, ώστε να μπορέσουμε να μπούμε στον υπολογιστή σε ένα πρόγραμμα ή όπως όταν χρησιμοποιούμε το PIN μας για να πάρουμε χρήματα από μια μηχανή στην τράπεζα. Αν εφαρμόσουμε σωστά όλες αυτές τις οδηγίες, θα τα πάρουμε τα χρήματα, ακόμα και αν ο λογαριασμός δεν είναι δικός μας αλλά τυχαίνει να ξέρουμε το PIN. Με τον ίδιο τρόπο είτε έχουμε δίκιο είτε έχουμε άδικο, αν χρησιμοποιήσουμε την τελετουργία σωστά, μπορούμε να βλάψουμε κάποιον που μπορεί να είναι αθώος.

Η πολυπλοκότητα του δικαίου και η αβεβαιότητα για την έκβαση μιας αντιδικίας στα δικαστήρια ήταν η αιτία που συχνά οι διάδικοι δεν στήριζαν τις ελπίδες τους μόνο στα επιχειρήματα που είχαν και στο γράμμα του νόμου ή στις μαρτυρίες και τη ρητορική δεινότητα των λογογράφων, αλλά επιστράτευαν κάθε μέσο που θα μπορούσε να τους βοηθήσει: από ψυχολογικά μέσα για τον επηρεασμό των ενόρκων μέχρι την επίκληση της βοήθειας των θεών με προσευχές και των υποχθόνιων δυνάμεων με τη μαγεία. Ο μεγάλος αριθμός τέτοιων καταδέσμων που σχετίζονται με δίκες είναι αρκετή μαρτυρία για τη σημασία τέτοιων μεθόδων, μάλιστα ακόμα και στους κύκλους των μορφωμένων.

Ας δούμε ένα άλλο τέτοιο κείμενο, αυτή τη φορά από τη Μακεδονία, από την Πύδνα του 4ου π.Χ. αιώνα. Γράφει ο συγγραφέας⁷⁵:

Καταδεσμεύω τις γλώσσες του Χοροτίμου, του Διονυσίου, του Αμαδώκου, του Αριστίωνα, του Πρωτοχάρη· κι αν κάποιος άλλος εχθρός μαίνεται εναντίον μου, να μην μπορέσει να μιλήσει εναντίον μου.

Η διαφορά ανάμεσα στα δύο κείμενα είναι ότι το δεύτερο δείχνει και μια συναισθηματική φόρτιση «εἴ τις ἄλλος τι μαίνεται ἐχθρὸς» – αν κάποιος άλλος εχθρός με μανία μου επιτίθεται. Αυτή η χρήση συναισθηματικής γλώσσας θα δούμε στη συνέχεια ότι επιτείνεται όσο προχωρούμε στην ελληνιστική εποχή.

Ένα ακόμα παράδειγμα μαγικού κειμένου που δεν κάνει ηθικές διακρίσεις, αλλά στόχο έχει να εξαναγκάσει υπερβατικές δυνάμεις να υπηρετήσουν κάποιο άτομο, μόνο και μόνο με τη μηχανική τέλεση μιας τελετουργίας, είναι ένας περίφημος φίλτρο-κατάδεσμος, δηλαδή ένα μαγικό κείμενο, ένα φίλτρο, στο μεγάλο μαγικό βιβλίο των Παρισίων, δηλαδή σε έναν πάπυρο, ο οποίος περιέχει μαγικά κείμενα. Πρόκειται για μαγική τελετουργία με την οποία ένας άντρας μπορεί να προκαλέσει σε μια γυναίκα ερωτική επιθυμία. Παραθέτω μόνο ορισμένα αποσπάσματα. Στην αρχή ξεκινάει αυτό το κείμενο με μια διαφήμιση του εαυτού του⁷⁶:

Θαυμαστός φιλτροκατάδεσμος. Αφού πάρεις κεριά από κεραμικό τροχό, να πλάσεις δύο μορφές, μια αρσενική και μια θηλυκή. Την αρσενική μορφή να την κάνεις σαν πάνοπλο Άρη, με το αριστερό του χέρι να κρατά ξίφος και να κτυπά με αυτό τη δεξιά κατακλείδα της γυναίκας που θα την πλάσεις γονατιστή και με τα χέρια δεμένα οπισθάγκωνα. Να τοποθετήσεις την ουσία –δηλαδή τη μαγική ουσία που προέρχεται από το θύμα, π.χ. μια τρίχα από τα μαλλιά της, ένα κομμάτι από τα ρούχα της– στο κεφάλι της ή στον τράχηλο. Στην εικόνα της γυναίκας που θέλεις να καθυποτάξεις να γράψεις στο μεν κεφάλι –ακολουθούν κάποιες μαγικές λέξεις τις οποίες δεν σας τις λέω για να μην τις χρησιμοποιήσετε–, στο δεξί αυτί –κάποιες άλλες μαγικές λέξεις–, στο αριστερό αυτί –κάποιες άλλες μαγικές λέξεις–, στο μέτωπο ΑΜΟΥΝ ΑΒΡΕΩ, στον δεξιό οφθαλμό ΩΡΟΡ ΜΟΘΙΟ ΑΗΘ στο άλλο –κάποιες άλλες λέξεις–, στη δεξιά κλείδα –κάποιες άλλες λέξεις– στον δεξιό βραχίονα –κάποιες άλλες μαγικές λέξεις–, στον άλλο –κάτι άλλο–, στα χέρια, στο στήθος τελικά και το όνομα της γυναίκας και το όνομα της μητέρας της, στην καρδιά –θα γράψεις τις τάδε μαγικές λέξεις–, κάτω από το υπογάστριο –ακολουθούν κάποιες άλλες λέξεις–, στο αιδοίο Β ΛΙΧΙΑΝ ΕΟΙ ΟΥΩΙΑ, στα οπίσθια ΠΙΣΣΑΔΑΡΑ, στα πέλματα, στο δεξί ΕΛΩ, στο άλλο ΕΛΩΑΙΟΕ.

Πάρε δεκατρείς βελόνες χάλκινες και βύθισε μια στον εγκέφαλο λέγοντας «εγώ ο τάδε, σου τρυπώ τον εγκέφαλο», δύο στα αυτιά και δύο στα μάτια και μια στο στόμα και δύο στα σωθικά και μια στα χέρια και δύο στο αιδοίο και δύο στα πέλματα, λέγοντας κάθε φορά: «τρυπάω το τάδε μέρος της τάδε, ώστε να μην έχει στη μνήμη της κανέναν άλλον εκτός από μένα, τον τάδε – εκεί γράφετε το όνομά σας. Πάρε ένα μολύβδινο έλασμα και γράψε αυτόν τον λόγο –μετά ακολουθούν κάποιες μαγικές φράσεις– και ξεστόμισέ τον. Δέσε το έλασμα στις μορφές κάνοντας κλωστή από αργαλειό με 365 κόμπους, λέγοντας όπως ξέρεις: «Αβρασάξ κράτα». Στο ηλιοβασίλεμα τοποθέτησε τις μορφές και το έλασμα στη σαρκοφάγο κάποιου που πέθανε πριν την ώρα του, βίαια, τοποθετώντας και λουλούδια της εποχής.

Να ο λόγος που γράφεται και εκφωνείται: «Εναποθέτω αυτόν τον κατάδεσμο σε σας τους χθόνιους θεούς, Υσεμιαδών και Περσεφόνη, Ερεσχιγάλ –και μετά ακολουθούν κάποια άλλα ονόματα δαιμόνων και θεοτήτων· πολλές από αυτές τις θεότητες προέρχονται από τον αραβικό κόσμο και τον αιγυπτιακό– και σε σένα που έχεις το κλειδί του Άδη και στους καταχθονίους δαίμονες και τους άωρους και τις άωρες, και τους νέους και τις παρθένες, για χρόνια πάνω στα χρόνια, μήνες πάνω στους μήνες, μέρες πάνω στις μέρες, ώρες πάνω στις ώρες· εξορκίζω όλους τους δαίμονες που βρίσκονται σ’ αυτόν τον τόπο να συμπαρασταθούν σ’ αυτόν τον δαίμονα – δηλαδή στον νεκρό.

Όποιος κι αν είσαι, είτε αρσενικός είτε θηλυκός, να σηκωθείς –δηλαδή ζητάει απ’ τον νεκρό να σηκωθεί από τον τάφο του– για χάρη μου και να πας σε κάθε τόπο και σε κάθε δρόμο και σε κάθε σπίτι και να φέρεις την τάδε, την κόρη της τάδε από την οποία έχεις την ουσία, να έρθει με ερωτική επιθυμία για μένα, τον τάδε –εδώ πάλι γράφεται το όνομά σας–, να μην συνουσιασθεί ούτε από μπρος ούτε από πίσω, ούτε να συμβρεθεί με άλλον άντρα για ηδονή, παρά μονάχα με μένα, τον τάδε. Να μην είναι σε θέση η τάδε ούτε να πιει ούτε να φάει, ούτε να έχει λαχτάρα, ούτε δύναμη, ούτε υγεία· να μην έχει ύπνο παρά μόνο με μένα, τον τάδε.

Γιατί σε εξορκίζω απέναντι στο όνομα το φοβερό και τρομερό, που στο άκουσμά του η γη θα ανοίξει· το φοβερό όνομα που στο άκουσμά του οι δαίμονες θα φοβηθούν· που στο άκουσμά του οι ποταμοί κι οι βράχοι θα σχιστούν στα δύο. Σε εξορκίζω, νεκρέ δαίμονα –νεκυδαίμων–, είτε είσαι αρσενικός είτε θηλυκός, απέναντι στον Βαρβαριθά, Χενμβρά, Βαρουχαμβρά και απέναντι στον Αβράτ, Αβρασάξ, Σεσενγέν, Βαρφαράγγης και απέναντι στον ένδοξο Αωιά Μαρί και απέναντι στον Μαρμαρεώθ, Μαρμαραουώθ, Μαρμαραώθ, Μαρεχθανά, Αμαρζά, Μαριβεώθ, μην παρακούσεις, νεκύδαιμον, τις εντολές μου και τα ονόματα, αλλά να σηκώσεις μόνο τον εαυτό σου από την ανάπαυση που σε κατέχει, όποιος κι αν είσαι, είτε αρσενικός είτε θηλυκός, και να πας σε κάθε τόπο και κάθε δρόμο και σε κάθε σπίτι και να μου φέρεις την τάδε· να καταλάβεις το φαγητό της και το πιτό της και να μην την αφήσεις την τάδε να γνωρίσει άλλον άντρα για ηδονή, ούτε τον δικό της άντρα, παρά μονάχα εμένα, τον τάδε. Σύρε την από τις τρίχες, τα σπλάχνα, την ψυχή της σε μένα, τον τάδε, κάθε ώρα του αιώνα, και μέρα και νύχτα, μέχρι να έρθει σε μένα, τον τάδε, και να μου μείνει αχώριστη. Κάντο, δέσ’ την για όλο τον χρόνο της ζωής μου και να αναγκάσεις την τάδε να υποταχτεί σε μένα, τον τάδε, και ούτε καν να κουνηθεί από το πλάι μου για μια ώρα του αιώνα. Αν μου το κάνεις αυτό, θα σε αναπαύσω γρήγορα.

Εγώ είμαι ο Βαρβάρ Αδωνάϊ, αυτός που κρύβει τα άστρα, αυτός που εξουσιάζει τον λαμπρόφεγγο ουρανό, ο κύριος του κόσμου. Εδώ παραλείπω καλού κακού πάλι ορισμένα μαγικά λόγια. Φέρε, δέσε την τάδε, ώστε να αγαπά, να επιθυμεί ερωτικά, να ποθεί τον τάδε. Γιατί σε εξορκίζω, νεκύδαιμον, απέναντι στον μεγάλο –ακολουθούνε πάλι άλλα ονόματα– να μου φέρεις την τάδε, ώστε να κολλήσουν κεφάλι με κεφάλι, να δεθούν χείλη με χείλη, να κολλήσουν κοιλιά με κοιλιά, να έρθουν κοντά μηρός με μηρό, να συναρμοσθεί το μαύρο της στο μαύρο μου και να εκτελέσει τις αφροδίσιές της πράξεις μαζί μου, τον τάδε, στον πάντα χρόνο του αιώνα.

Νομίζω ότι περιττεύουν τα σχόλια για το συναίσθημα που υπάρχει σε ένα τέτοιο κείμενο. Αυτός ο αυτοματισμός χαρακτηρίζει τις περισσότερες αρχαίες ελληνικές τελετουργίες, όπως π.χ. την τελετουργία της ικεσίας. Κάνοντας κάποιες χειρονομίες, κρατώντας κάποια αντικείμενα και αγγίζοντας τον βωμό ενός θεού, ο ικέτης είτε είναι δολοφόνος, δραπέτης, δούλος ή θύμα αδικίας τίθεται κάτω από την προστασία των θεών. Η επιτυχία μιας τελετουργίας στηρίζεται στη μηχανική εκτέλεση διαφόρων πράξεων στη σωστή σειρά.

Οι μαγικές τελετουργίες αποτελούν ακραία περίπτωση αυτού του αυτοματισμού. Αν κανείς δεν χρησιμοποιήσει την κατάλληλη ουσία, αν κανείς πει λάθος λόγια, καλέσει έναν δαίμονα με ένα αδύναμο όνομα ή δεν επιτελέσει τις ενέργειες με τη σωστή σειρά, δεν θα γίνει ή τίποτα ή –το

χειρότερο— μπορεί η τελετουργία να έχει ανεπιθύμητα αποτελέσματα, για τα οποία οι μαγικοί πάπυροι συχνά προειδοποιούν τους χρήστες τους. Κι αν γράψει κανείς μαζί με το όνομα του θύματος το όνομα του πατέρα, μπορεί ο δαίμονας να μην ξέρει τι να κάνει, γιατί στην αρχαιότητα ο πατέρας, πριν από την εισαγωγή εξετάσεων γενετικού κώδικα ποτέ δεν είναι γνωστός. Γι' αυτόν τον λόγο, στους μαγικούς παπύρους ταυτίζεται ένα πρόσωπο όχι με το όνομα του πατέρα αλλά με το όνομα της μητέρας, για την οποία υπάρχει βεβαιότητα.

Οι μαγικές τελετουργίες από τις καταβολές τους βασίζονται σε αυτόν τον αυτοματισμό για την ακριβή τήρηση μιας συνταγής. Αυτό εξηγεί γιατί απ' όλες τις αρχαίες τελετουργίες εκείνες για τις οποίες έχουμε τις λεπτομερέστερες οδηγίες χρήσεως είναι ακριβώς οι μαγικές τελετουργίες, και όχι λόγου χάριν οι θυσίες. Οι συνταγές αναμένεται να έχουν επιτυχία ανεξάρτητα από το δίκιο ή τις ηθικές ιδιότητες του ατόμου που χρησιμοποιεί τη μαγεία.

Είναι περιττό να πω ότι ένα τέτοιο κείμενο, σαν αυτό από τον πάπυρο του Παρισιού, αλλά και άλλα παρόμοια κείμενα είναι γεμάτα από συναισθήματα, από ερωτική επιθυμία, αλλά και από την αγωνία για την επιτυχή έκβαση της μαγικής τελετής. Επίσης, το κείμενο που διάβασα προηγουμένως δείχνει και τη σημασία της μαγικής τελετής για την πρόκληση της προσοχής των υπερφυσικών δυνάμεων. Η προσοχή θα τραβηχτεί από τον χρήστη του μαγικού κειμένου, αν χρησιμοποιήσει τις σωστές λέξεις και τα σωστά ονόματα.

Και κάτι τελευταίο: οι αναφορές σε θεούς —τον πάνοπλο Άρη, την Περσεφόνη και τον Άδωνη— ανακαλούν στη μνήμη και τις μυθολογικές παραδόσεις που συνδέονται με αυτές τις θεότητες, την ερωτική σχέση Άρη και Αφροδίτης, την απαγωγή της Περσεφόνης από τον Άδη, τον πρώιμο θάνατο του Άδωνη, εραστή της Αφροδίτης. Τα θέματα αυτά, η μνήμη και το συναίσθημα στη μαγεία, θα μας απασχολήσουν και στις επόμενες ενότητες.

V3.1.2 Η δίκαιη κατάρα (23')

<https://youtu.be/r47uvc3cT7k>

απομαγνητοφώνηση kathryn & ioan & reghina-maria / αντιπαραβολή kprasis & Asimenia & Mirella

Μια έκφραση που χρησιμοποιούμε σήμερα, χωρίς να γνωρίζουμε ότι ανάγεται στην αρχαία μαγεία, είναι η έκφραση: κάποιος περιφέρεται ή γυρίζει σαν την άδικη κατάρα. Η έκφραση αυτή παραλληλίζει ένα άτομο που περιφέρεται άσκοπα και χωρίς αποτέλεσμα, με την κατάρα που επίσης πλανιέται, αδυνατώντας να βρει τον στόχο της, ακριβώς επειδή είναι άδικη. Η αντίληψη ότι υπάρχουν κατάρες δίκαιες και άδικες αποτελεί σημαντική καινοτομία της αρχαίας ελληνικής σκέψης στην ύστερη κλασική περίοδο, μια καινοτομία που αποτελεί σταθμό στην πορεία της θρησκείας και τη μεταμόρφωση των τελετουργιών.

Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε ότι οι μαγικές τελετουργίες αρχικά στηρίζονταν σε αυτοματισμό· αν πεις τα σωστά λόγια, χρησιμοποιήσεις τις σωστές ουσίες, θα πετύχεις τον στόχο σου. Ας δούμε ένα φυλακτήριο για επιτυχία σε δικαστική διαμάχη στη Βόστρα, στη σημερινή Ιορδανία. Είναι ένα «νικητικόν», δηλαδή ένα ξόρκι για επιτυχία, χαραγμένο σε χρυσό έλασμα, που αποσκοπούσε στο να βοηθήσει τον κάτοχό του να νικήσει σε μία δίκη που επρόκειτο να διεξαχθεί στο δικαστήριο του επάρχου της Αραβίας και τον πάρεδρό του.

Το κείμενο περιέχει μαγικά σύμβολα, τα λέμε χαρακτήρες, και μαγικά ονόματα επηρεασμένα από την ιουδαϊκή θρησκεία, περιέχει επίσης ακολουθίες φωνηέντων και μαγικές λέξεις⁷⁷:

Ξεκινάει με: Ιαώ, Αδωνάι –και διάφορα άλλα ονόματα– άγιο και ισχυρό, κραταιό και μεγαλοδύναμο όνομα, δώσε χάρη, δώσε νίκη στον Πρόκλο, που τον γέννησε η Σαλαούνα, απέναντι στον Διογενιανό, τον δούκα των Βόστρων της Αραβίας, απέναντι στον Πελάγιο, τον πάρεδρο και απέναντι σε όλους τους ανθρώπους, μικρούς και μεγάλους, απέναντι στους θεούς, απέναντι στους δαίμονες, για να νικήσει είτε δίκαια είτε άδικα σε κάθε δίκη.

Πώς είναι επομένως δυνατόν να μιλάμε για άδικη κατάρα που πλανιέται χωρίς να βρίσκει τον στόχο της; Πότε και γιατί ο αυτοματισμός της τελετουργίας αντικαταστάθηκε ή ενισχύθηκε από κάποια ηθική δικαίωση, ώστε να μην διεκδικεί κανένας τη βοήθεια των θεών και των δαιμόνων, είτε έχει δίκιο είτε έχει άδικο;

Ορισμένες μαρτυρίες δείχνουν ότι σταδιακά, περίπου από τις αρχές του 4ου π.Χ. αιώνα και μετά, εμφανίζονται σε μαγικά κείμενα –κατάρες και φυλακτήρια– αιτιολογίες και επιχειρήματα. Η επιτυχία της μαγικής ενέργειας δεν εξαρτάται πλέον μόνο από την τήρηση μιας συνταγής αλλά και από ζητήματα δικαίου και ηθικής, από αξίες. Η μαγεία δεν συνδέεται μόνο με την πίστη σε μαγικές δυνάμεις αλλά και με αξίες. Αυτή η εξέλιξη αποτελεί κομμάτι μιας θεμελιώδους αλλαγής της νοοτροπίας και της αντίληψης και για τη θρησκεία και για τις τελετουργίες και αυτή την αλλαγή την παρατηρούμε και σε άλλες πτυχές της ελληνικής θρησκείας. Πραγματικά αποτελεί μία επανάσταση στην ιστορία των ιδεών. Δειλά-δειλά στις αρχές του 4ου π.Χ. αιώνα βρίσκουμε τα πρώτα μαγικά κείμενα που κάνουν νύξεις για τον δίκαιο λόγο που οδήγησε ένα άτομο στη χρήση μαγικών μέσων. Το πρωιμότερο παράδειγμα είναι ένας κατάδεσμος από την Αθήνα σχετικός με επαγγελματική αντιδικία γύρω στο 375 π.Χ.

Ο κατάδεσμος αυτός, γραμμένος σε μολύβδινο έλασμα, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως παράδειγμα της τεχνικής ὅμοια ὁμοίους, similia similibus, δηλαδή όπως κάνω κάτι, έτσι να συμβεί κάτι άλλο· είναι αυτό που λέμε συμπαθητική μαγεία. Ο γραφέας σκόπιμα άλλαξε τη σειρά των στίχων, των σειρών του κειμένου, ώστε όπως το κείμενο είναι συγκεχυμένο, έτσι να είναι συγκεχυμένες και οι πράξεις των αντιπάλων του.

Γράφει⁷⁸:

(Δένω) τον Πρώτο. Όπως αυτά τα γράμματα είναι ανάποδα –ενάντια–, έτσι ανάποδα να έρθουν και τα πράγματα –και μετά ακολουθούν τα ονόματα των αντιδίκων, που τους χαρακτηρίζει ως εγκληματίες, χαμένους– και οι δυο να τους καταδέει και τον Πρώτο και τους ίδιους και την τέχνη τους και το επάγγελμα τους και το εργαστήριό τους και το μαγαζί τους.

Ο ανώνυμος συγγραφέας δεν γράφει άμεσα ότι έχει δίκιο. Με το να χαρακτηρίζει όμως τον αντίπαλό του ως «στιγματία», ως στιγματισμένο εγκληματία, και ως «ἄτοπον», δηλαδή ως χαμένο κορμί, εισάγει ηθικές διακρίσεις και απαξιώνει ηθικά τον αντίπαλό του. Το κείμενο δεν χαρακτηρίζεται μόνο από συναισθήματα, από οργή και μίσος, αλλά και από μία στοιχειώδη επιχειρηματολογία. Ο κατάδεσμος πρέπει να πετύχει γιατί ο Πρώτος, ο αντίπαλος, είναι χαμένο κορμί.

Λίγο-πολύ την ίδια εποχή, στο πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνα, ανάγεται και ένας κατάδεσμος –αυτή τη φορά ερωτικός– από την Πέλλα. Χρονολογείται γύρω στο 400 με 350 π.Χ. Το κείμενο είναι γραμμένο σε μολύβδινο έλασμα που βρέθηκε σε τάφο. Μία γυναίκα, η Φίλα, ερωτευμένη με κάποιον Διονυσοφώντα, καταριέται τη Θεοτίμα, ώστε να μην παντρευτεί ούτε αυτή ούτε κάποια άλλη γυναίκα το αντικείμενο του πόθου της. Η κατάρα θα ισχύει όσο το έλασμα μένει θαμμένο μαζί με τον νεκρό.

Γράφει το κείμενο⁷⁹:

Καταγράφω τη γαμήλια τελετή και τον γάμο της Θεοτίμας και του Διονυσοφώντος και όλων των άλλων γυναικών –τον γάμο μαζί του–, και των χηρών και των παρθένων, πάνω απ' όλα όμως της Θεοτίμας. Παραδίδω τον κατάδεσμο στον Μάκρωνα και στους δαίμονες. Κι αν ποτέ ξεδιπλώσω και διαβάσω πάλι αυτά τα λόγια ξεθάβοντας τον κατάδεσμο, τότε μονάχα να παντρευτεί ο Διονυσοφώντας, κι όχι νωρίτερα. Να μην πάρει άλλη γυναίκα εκτός από μένα· μονάχα εγώ να γεράσω στο πλευρό του Διονυσοφώντα, καμιά άλλη. Σας ικετεύω, προσφιλείς δαίμονες, δείξτε λύπηση για τη Φίλα, γιατί με έχουν εγκαταλείψει όλα τα αγαπημένα πρόσωπα και είμαι έρημη. Αλλά να φυλάξετε αυτόν τον κατάδεσμο για μένα, ώστε να μην γίνουν αυτά και η Θεοτίμα η κακιά κακά να χαθεί κι εγώ να δω ευδαιμονία και μακαριότητα.

Ούτε και σε αυτό το κείμενο γίνεται άμεσα αναφορά σε κάποιο ηθικό έρεισμα της Φίλας, που θα στηριζε την αξίωσή της να είναι η μόνη γυναίκα στη ζωή του Διονυσοφώντα. Όμως με τη φράση: «δείξτε λύπηση για τη Φίλα, γιατί με έχουν εγκαταλείψει όλα τα αγαπημένα πρόσωπα και είμαι έρημη», η Φίλα δεν εξαναγκάζει τους υποχθόνιους δαίμονες, αλλά τους ικετεύει να δείξουν συμπόνια. Αυτή είναι μία πολύ μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο να προσπαθείς να εξαναγκάσεις έναν δαίμονα να κάνει κάτι επειδή προφέρεις κάποιες λέξεις, και να τον αναγκάσεις να κάνει κάτι επειδή διεγείρεις το συναίσθημα της συμπόνιας. Έτσι αυτά τα δύο κείμενα ξεπερνούν το στάδιο του αυτοματισμού και του καταναγκασμού της τελετουργίας και εφαρμόζουν στοιχειώδεις στρατηγικές πειθούς.

Η πορεία που εγκαινιάζεται με αυτά τα κείμενα θα βρει την κατάληξή της σε κείμενα στα οποία γίνονται σαφέστατες αναφορές στο δίκιο εκείνου που καταριέται. Για να δούμε όμως τέτοια κείμενα θα πρέπει να περιμένουμε δύο περίπου αιώνες ακόμα. Από όσο γνωρίζω, το πρωιμότερο κείμενο αυτού του χαρακτήρα χρονολογείται γύρω στο 200 π.Χ. Βρέθηκε σε έναν τάφο στη θέση Νέα Παλάτια του Ωρωπού. Ο συντάκτης του το τοποθέτησε πάνω στο κεφάλι του νεκρού, επομένως ήταν γνώστης των παραδοσιακών μαγικών πρακτικών. Πήγε όμως ένα βήμα παραπέρα δικαιολογώντας την πράξη του και επισημαίνοντας ότι ήταν θύμα αδικίας. Δυστυχώς το κείμενο δεν έχει διαβαστεί πλήρως και έτσι σας δίνω μόνο μερικά αποσπάσματα⁸⁰.

Ο συντάκτης καταριέται στους θεούς του κάτω κόσμου, στον Πλούτωνα και στην Περσεφόνη, (καταγράφω ... Πλούτονη καί Μουνογόνει), κάποια άτομα, μάλλον για επαγγελματικές διαφορές που είχαν. Μεταξύ άλλων γράφει:

[...] αξιώνω να εισακουστούν όσα γράφω επειδή αδικήθηκα – άδικούμενος άξιω πάντα έπήςκοα γενέσθαι. **Και πιο κάτω:** [...] αξιώνω, επειδή αδικήθηκα, χωρίς να έχω αδικήσει προηγουμένως, να γίνουν όσα γράφω κάτω και εναποθέτω σε σας. **Και μια άλλη φορά:** τους δένω κάτω όλους γιατί με αδίκησαν – καταδεσμεύω άπαντας [...] άδικούμενος.

Δεν είναι λοιπόν ο συντάκτης εκείνος που ήρξατο χειρών αδίκων, και αυτό του δίνει το δικαίωμα να μην ικετεύει αλλά να απαιτεί, να αξιώνει. Το μίσος του είναι ακατασίγαστο, αν κρίνουμε από την τιμωρία που ζητά για τους εχθρούς του:

Όλους αυτούς να τους δεχθείτε κακήν κακώς, να μη δουν καλό, αλλά να πάνε κακήν κακώς [...] Να τους δώσετε να πεθάνουν με οικτρό τρόπο, φρικτά, με πόνο, πριν από την ώρα τους.

Με το κείμενο αυτό έχουμε επιτέλους διαμορφωμένη την ιδέα της δίκαιης κατάρας. Θα ήθελα εδώ να τονίσω ότι η επίκληση του δικαίου δεν θεωρείτο ότι υποκαθιστά τη μαγική τελετουργία, αλλά ότι ενισχύει την αποτελεσματικότητά της. Ένα ωραίο παράδειγμα είναι μια δίγλωσση ελληνική και λατινική κατάρα, από τον 1ο π.Χ. αιώνα, που βρέθηκε στο Barchin del Hoyo της Ισπανίας. Είναι γραμμένη σε μικρό μολύβδινο δίσκο που βρέθηκε κοντά στην πύλη του οικισμού. Ο συντάκτης χάραξε το κείμενο σπειροειδώς, χρησιμοποιώντας επομένως μια μαγική πρακτική. Δεν παρέλειψε όμως να γράψει ότι η κατάρα του είναι δίκαιη. Τα ονόματα Νικίας και Τιμή δείχνουν ότι έχουμε να κάνουμε με άτομα από την ελληνική Ανατολή, ίσως δούλους. Γράφει το κείμενο⁸¹:

Για λογαριασμό μου και για λογαριασμό των δικών μου ανθρώπων δίνω κάτω στον Άδη, παραδίδω τον Νικία και την Τιμή και όλους τους άλλους που καταράστηκα δικαίως.

Ένας άλλος αττικός κατάδεσμος του 3ου αιώνα π.Χ., στρέφεται κατά μιας γυναίκας από κάποιον που θεωρεί ότι τον είχε αδικήσει. Η κατάρα πιάνει όμως και όλη της την οικογένεια⁸².

Καταριέμαι την Τιθίτιδα, την κόρη της Χοιρίνης, η οποία με αδικεί, και τον άντρα της και τα παιδιά της, δύο θηλυκά κι ένα αρσενικό.

Σε μια άλλη κατάρα, πάλι από την Αθήνα, άγνωστης χρονολογίας, τα θύματα χαρακτηρίζονται άνθρωποι αμαρτωλοί που θα πρέπει να βρουν δίκαιη τιμωρία.

Την παρουσία αυτής της ιδιαίτερης κατηγορίας αρών ή καταδέσμων, την επεσήμανε πρώτος ο Ολλανδός ιστορικός της αρχαίας θρησκείας Χενκ Βερσνέλ (Henk Versnel), ο οποίος πρότεινε τον όρο «προσευχές για δικαιοσύνη», για να διακρίνει αυτά τα μαγικά κείμενα από τις απλές κατάρες, που δεν περιέχουν κάποια έμμεση ή άμεση αιτιολόγηση. Από τους Δανιήλ Ιακώβ και Εμμανουήλ Βουτυρά έχει προταθεί ο όρος «προσευχές για εκδίκηση». Δεν απαντώνται μόνο στην ελληνόφωνη Ανατολή, αλλά είναι διαδεδομένες και στη Δύση, ιδίως στην Ιβηρική Χερσόνησο και τη Βρετανία.

Παραθέτω ένα ακόμη παράδειγμα, αυτή τη φορά ενός λατινικού κειμένου, που θα μας βοηθήσει να διακρίνουμε κάποια χαρακτηριστικά τους. Πρόκειται πάλι για κατάδεσμο, γραμμένο σε μολύβδινο πινακίδιο και έχει βρεθεί στο Hamble estuary της Βρετανίας. Ένα θύμα κλοπής παραχωρεί τον κλέπτη

και τους συνενόχους του στην τιμωρία του Ποσειδώνα και της μέχρι τούδε αμάρτυρης θεότητας Niscus⁸³:

Αφέντη Ποσειδώνα ~~γράφει~~, σου παραδίδω τον άντρα που έκλεψε τον σόλιδο και έξι ασημένια νομίσματα. Σου παραδίδω τα ονόματα όσων τα πήραν, είτε αρσενικά είτε θηλυκά, είτε αγόρια είτε κορίτσια. Σας δίνω, Niscus και Ποσειδώνα, τη ζωή, την υγεία, το αίμα του κλέφτη και του συνένoχου του, ώστε να τα πάρεις. Μακάρι να πιεις και να πάρεις το αίμα του κλέφτη, αφέντη Ποσειδώνα.

Αντίθετα από τις συνήθειες αρές, εδώ ο συντάκτης του κειμένου δίνει και το όνομά του: είναι ο Μουκόνιος το θύμα της κλοπής. Οι ένοχοι είναι άγνωστοι και αυτό αιτιολογεί εν μέρει την προσφυγή του στους θεούς. Ένα δεύτερο στοιχείο είναι ότι ο συγγραφέας αιτιολογεί την ενέργειά του. Αντί να επικαλεστεί τη βοήθεια δαιμόνων με μαγικές λέξεις ή τελετουργίες, αναφέρεται πολύ συγκεκριμένα στην αδικία που έχει γίνει. Ο Μουκόνιος δεν επικαλείται, όπως στις συνηθισμένες αρές, υποχθόνιες θεότητες, αλλά τον Ποσειδώνα. Με κολακευτικά λόγια, εδώ με το επίθετο «κύριε» (dominus), υπογραμμίζει τη δύναμη της θεότητας την οποία επικαλείται, πειθαναγκάζοντάς την με τον τρόπο αυτό να δείξει τη δύναμή της. Θα δούμε σε λίγο και άλλα τέτοια παραδείγματα. Τέλος παρατηρούμε έντονη εκδήλωση συναισθημάτων μίσους, με την παράκληση για την τρομερή τιμωρία των ενόχων· ζητάει λίγο-πολύ ο Ποσειδώνας να πει το αίμα τους.

Από τη Βρετανία και τον αιμοδιψή Μουκόνιο, ας περάσουμε τώρα στη δική μας Δήλο, όπου σε ένα σπίτι βρέθηκε μία αρά χαραγμένη σε μολύβδινο πινακίδιο, την οποία αναδημοσίευσε πρόσφατα ο Ντέιβιντ Τζόρνταν (David Jordan). Το ανώνυμο θύμα κλοπής, μάλλον κάποιο άτομο συριακής καταγωγής, επικαλείται τη βοήθεια της Συρίας θεάς και των θεών που κατοικούν στην κατά τα άλλα άγνωστη Συκώνα –ίσως ένα χωριό της Συρίας–, για την τιμωρία ενός κλέφτη του περιδεραιού της⁸⁴.

Αφέντες θεοί που κατοικείτε στη Συκώνα, αφέντρα Συρία θεά που κατοικείς στη Συκώνα, να εκδικηθείτε και να δείξετε τη θαυματουργή σας δύναμη (την **ἀρετή σας**) και να κυνηγήσετε με την τρομερή οργή σας αυτόν που πήρε, αυτόν που έκλεψε το περιδέραιο, αυτούς που είχαν γνώση, αυτούς που πήραν μέρος, είτε είναι γυναίκα είτε είναι άντρας. Αφέντες θεοί που κατοικείτε στη Συκώνα, αφέντρα Συρία θεά που κατοικείς στη Συκώνα, να εκδικηθείτε και να δείξετε τη θαυματουργή σας δύναμη. Καταγράφω αυτόν που πήρε, που έκλεψε το περιδέραιο· καταγράφω αυτούς που είχαν γνώση, αυτούς που συμμετείχαν. Καταγράφω τον ίδιο, τον εγκέφαλό του, την ψυχή του, τα νεύρα αυτού που έκλεψε το περιδέραιο, αυτών που είχαν γνώση, αυτών που πήραν μέρος. Καταγράφω τα αιδoία αυτού που το πήρε, τα γεννητικά του όργανα, τα χέρια αυτών που το πήραν και έκλεψαν το περιδέραιο, τα γόνατα, τα πόδια, από το κεφάλι μέχρι τις άκρες των νυχιών των δακτύλων και εκείνων που πήραν το περιδέραιο και αυτών που είχαν γνώση και όσων είχαν πάρει μέρος, είτε γυναίκα είτε άντρας.

Το θύμα της κλοπής δεν προσβλέπει στην επιστροφή του κλοπιμαίου· αυτό χάθηκε. Γνωρίζει ότι και ο κλέφτης και το περιδέραιο μπορεί να βρίσκονται μακριά, το κλοπιμαίο να έχει αλλάξει χέρια. Σε ένα νησί όπως η Δήλος, με το διαρκές πήγαινε-έλα και με τις συναλλαγές, ο εντοπισμός του κλέφτη θα ήταν δύσκολος· ακόμα και οι θαυματουργές δυνάμεις των θεών έχουν τα όριά τους. Αυτό που θέλει το θύμα

της αδικίας, δεν είναι η αποκατάσταση της περιουσίας του, αλλά εκδίκηση και μάλιστα οργισμένη, βασανιστική εκδίκηση, που κυριεύει όλο το σώμα, τον νου και την ψυχή του κλέφτη αλλά και των συνενόχων του. Ακριβώς όπως ο αντίδικος στο δικαστήριο χρειάζεται να πάρει με το μέρος του τους ενόρκους ή τους δικαστές, έτσι κι εδώ το θύμα της αδικίας πρέπει, κατά κάποιον τρόπο, να κινήσει το ενδιαφέρον των θεών στην υπόθεσή του, να προκαλέσει την προσοχή τους.

Πώς όμως θα μπορέσει να προκαλέσει την οργή των θεών, ώστε να αποφασίσουν να γίνουν τιμωροί του θύματος; Τα μαγικά κείμενα μαρτυρούν μια στρατηγική, τη διαβολή, τη συκοφαντία, που στόχο έχει να εξοργίσει τον δαίμονα ή τη θεότητα κατά κάποιου αντιπάλου, όχι απαραίτητα αντιδίκου, συχνά ενός ανταγωνιστή σε ερωτική υπόθεση. Έτσι π.χ. ένας μαγικός πάπυρος συμβουλεύει μια γυναίκα να κατηγορήσει την αντίπαλό της πως κατηγορεί τη θεά, προδίδει τα μυστήριά της και ισχυρίζεται πως την είδε να πίνει αίμα. Λέει το κείμενο⁸⁵:

Πηγαίνω να καταγγείλω τη συκοφαντία από την κακούργα και ανόσια τάδε.

Εδώ γράφετε το όνομα του/της αντιπάλου σας, στην προκείμενη περίπτωση είναι ένας άνδρας ο οποίος γράφει το όνομα της γυναίκας την οποία επιθυμεί.

Μίλησε συκοφαντικά για τα ιερά σου μυστήρια για να τα μάθουν οι άνθρωποι. Η τάδε –κι όχι εγώ– είναι αυτή που είπε «είδα, πως η μέγιστη θεά άφησε τον ουράνιο θόλο και περπατούσε στη γη χωρίς σανδάλια, κρατώντας σπαθί και λέγοντας ένα ανόσιο όνομα». Η τάδε είναι αυτή που το είπε «είδα τη θεά να πίνει αίμα». Η θεά πρέπει λοιπόν οργισμένη να πάει στο θύμα της κατάρας και να κάνει ό,τι του ζητά ο ερωτευμένος.

Συνεχίζει το κείμενο:

Πήγαινε στην τάδε και πάρ' της τον ύπνο της, δώσ' της φωτιά, τιθάσευσε τις αισθήσεις της, και δώσ' της μανία και πάθος και κάνε την να φύγει από κάθε μέρος και κάθε σπίτι και φέρ' την σε μένα, [κι εδώ γράφετε το όνομά σας], τον τάδε.

Ποια είναι η στρατηγική του ανωνύμου θύματος στη Δήλο; Το θύμα χρησιμοποιεί το επίθετο «κύριος» (αφέντης), αλλά και τοποθετεί τους θεούς που επικαλείται σε έναν συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, τη Συκώνα – προφανώς το χωριό του. Με το να επικαλείται θεότητες όχι αόριστα, αλλά τοποθετώντας τες σε πολύ συγκεκριμένο χώρο, δημιουργεί μια σχέση αλληλεγγύης με τις θεότητες του τόπου του. Ταυτόχρονα το θύμα, υπενθυμίζοντας με τον τρόπο αυτό ότι έπεσε θύμα αδικίας στην ξενιτιά, υπογραμμίζει και πόσο δεινή είναι η δική του θέση. Είναι η ίδια στρατηγική που εφαρμόζουν οι αντίδικοι στους αττικούς δικανικούς λόγους όταν προβάλλουν την αδυναμία τους και μεγεθύνουν τη δύναμη του δικαστηρίου των ενόρκων πολιτών.

Με ανάλογο τρόπο, το θύμα επικαλείται εδώ όχι αόριστα τη συμπαράσταση των θεών, αλλά πολύ συγκεκριμένα την αλληλεγγύη των θεών του τόπου του· τους κάνει μετόχους στην αδικία που υπέστη. Ανάλογη είναι και η λειτουργία του επιθέτου «κύριος», που με διάφορες παραλλαγές το βρίσκουμε συχνά σε τέτοιου είδους κείμενα. Με το να αποδίδεις στις θεότητες τον χαρακτηρισμό κύριος, κυρία, αφέντης, το θύμα υποβιβάζει τον εαυτό του σε θέση εξάρτησης από αυτές τις θεότητες, θυμίζοντάς τους την υποχρέωσή τους να υπερασπισθούν ένα άτομο, που βρίσκεται

κάτω από την εξουσία τους. Οι συντάκτες τέτοιων κειμένων προσπαθούν να εμπλέξουν τη θεότητα σε μια ανθρώπινη αντιδικία με το να την καταστήσουν την ίδια, εμμέσως, θύμα της αδικίας.

Οι προσευχές για δικαιοσύνη είναι κατάρες που είχαν αφορμή τις μικρές αντιδικίες της καθημερινότητας: κλοπή ή κατακράτηση ξένης περιουσίας, οικονομικές διαφορές, προσβολές και συκοφαντίες. Αυτό που ενοχλούσε τα θύματα περισσότερο απ' όλα, ήταν η σπίλωση της τιμής τους, το ότι κάποιος χάρηκαν με τις ατυχίες τους. Και ακριβώς αυτή η προσβολή της προσωπικότητάς τους ήταν δύσκολο να αποτελέσει αντικείμενο τιμωρίας στα επίγεια δικαστήρια. Ήταν κάτι που ίσως θα το λάμβαναν υπόψη οι δικαστές και οι ένορκοι, αντιμετωπίζοντας με συμπάθεια το θύμα, αλλά πολλές φορές ο ένοχος ήταν άγνωστος ή οι αποδείξεις αβέβαιες. Ενώ οι θεοί, παντεπόπτες, αλάθητοι, δεν κρίνουν με βάση το γράμμα του νόμου, αλλά το δίκιο, λαμβάνοντας υπόψη τους όλες τις κοινωνικές, ηθικές και ψυχολογικές παραμέτρους μιας υπόθεσης.

Τα κείμενα αυτά αντανakλούν όμως και κάτι πολύ σημαντικότερο και πολύ στενά συνδεδεμένο με την ιστορία του δικαίου, ως ιστορία ιδεών. Τη σταδιακή εγκατάλειψη της ιδέας του αυτοματισμού της τελετουργίας και την εισαγωγή ηθικών διακρίσεων.

Όπως είπα και προηγουμένως, αυτό δεν το παρατηρούμε μόνο στην περίπτωση της μαγείας και της κατάρας, αλλά και σε άλλες τελετουργίες που αρχικά σχετίζονταν με αυτοματισμούς και την εκτέλεση συγκεκριμένων ενεργειών. Το παρατηρούμε στην τελετουργία της κάθαρσης, στην ικεσία και στη μύηση. Σιγά-σιγά αντί να στηρίζονται σε αυτοματισμούς, στηρίζονται σε αξίες και αιτιολογίες.

Οι προσευχές για δικαιοσύνη συνδέονται επομένως με μια εξέλιξη που έχει θεμελιώδη σημασία για την ιστορία της ελληνικής σκέψης και που πρωτοπαρουσιάστηκε στον τομέα του δικαίου, και ειδικότερα στη νομοθεσία περί φόνου, που πρώτη κάνει διάκριση ανάμεσα σε «ανθρωποκτονία εκ προθέσεως» και «ανθρωποκτονία εξ αμελείας». Είναι η πρώτη θεμελιώδης διάκριση. Από κει και ύστερα, ανάλογες διακρίσεις γίνονται και σε τελετουργίες. Αυτή η διάκριση, με μεγάλη καθυστέρηση, υιοθετήθηκε και από τη θρησκευτική σκέψη και τη μαγεία και κανείς δεν ζητά να επέμβουν θεϊκές δυνάμεις και δαίμονες εναντίον κάποιου αντιπάλου μόνο και μόνο επειδή κάποιος επικαλείται κάποια ονόματα ή κάποιες μαγικές λέξεις, αλλά επειδή έχει το δίκιο με το μέρος του.

Για να πλανιέται η άδικη κατάρα άσκοπα, χωρίς να βρίσκει τον στόχο της, επειδή ακριβώς είναι άδικη, χρειάστηκε η ελληνική σκέψη πρώτα να απελευθερωθεί από τον αυτοματισμό της μαγικής τελετουργίας.

V3.1.3 Η κατάρα ως επίκληση για συμπόνια και δικαιοσύνη (17')

<https://youtu.be/uxLu5WeH86I>

απομαγνητοφώνηση pallina / αντιπαραβολή Asimonia & Mirella

Είναι νύχτα, στην Κω, κοντά στην παραλία που φωτίζεται από τη σελήνη. Μια γυναίκα μαζί με τη δούλα της επιτελούν μαγικές τελετουργίες. Αυτή είναι η υπόθεση του δευτέρου ειδυλλίου του μεγάλου ποιητή της ελληνιστικής εποχής, του Θεοκρίτου, τον 3ο π.Χ. αιώνα, ένα ειδύλλιο με το όνομα *Φαρμακεύτριαι*, δηλαδή οι γυναίκες οι οποίες κάνουν μάγια. Είναι ένα εξαιρετικά σημαντικό κείμενο για τον τρόπο με τον οποίο γίνονται μαγικές τελετουργίες, αλλά είναι επίσης σημαντικό και για την

κατανόηση της σημασίας που έχει το συναίσθημα στη μαγεία αλλά και τη σημασία που έχει η ανάμνηση, η συναισθηματική μνήμη στη μαγεία.

Θα σας διαβάσω λίγα μόνο αποσπάσματα από αυτό το αρκετά μακρύ ποίημα σε μετάφραση του Θρασύβουλου Σταύρου. Στην αρχή η Σιμαίθα, η γυναίκα η οποία επιτελεί τη μαγική τελετουργία, μια ερωτοκτυπημένη γυναίκα την οποία έχει εγκαταλείψει ο εραστής της, εκφράζει όλη της την πίκρα⁸⁶:

Δώδεκα μέρες πέρασαν, ούτε ήρθε κι ούτε εφάνη,
ούτε και ξέρει ο άκαρδος αν ζούμε ή αν δε ζούμε,
ούτ' έκρουσε την πόρτα μου δώδεκα μέρες τώρα,
δίχως άλλο ο Έρωτας κι η πονηρή Αφροδίτη,
θα του σήκωσαν το μυαλό κι έπιασε άλλη αγάπη.

Μετά προσπαθεί να τον κερδίσει πάλι χρησιμοποιώντας μάγια και παρακαλώντας τη Σελήνη να τη βοηθήσει. Η τελετουργία που χρησιμοποιεί είναι η τελετουργία της συμπαθητικής μαγείας, ὅμοια ὁμοίως, δηλαδή όπως κάνω κάτι με το σιτάρι, όπως σπέρνω σιτάρι ή το σκορπίζω πάνω στη φωτιά, έτσι να σκορπιστούν και τα κόκαλά του. Πάλι ορισμένα αποσπάσματα:

Ο Δέλφις μου με πίκρανε· δάφνη γι' αυτόν θα κάψω
κι όπως η δάφνη στη φωτιά κροταλιστά θα σκάσει
και θεν' ανάψει στη στιγμή και στάχτη δε θ' αφήσει
έτσι κι ο Δέλφις να καεί στου πόθου μου τη φλόγα.

[...]

Τώρα θα κάψω πίτουρα κι η Άρτεμη ας μαλάξει
και το διαμάντι το σκληρό και κάθε στέρεο άλλο.

Μετά απευθύνεται στη δούλα της και πιστεύει ότι η θεά περπατάει στους δρόμους –η θεά Εκάτη– και ὄλο επαναλαμβάνει:

Φέρε τον, σουσουράδα μου, τον άντρα μου στο σπίτι.
Οι άνεμοι καταλάγιασαν, ησύχασε κι ο πόντος,
ο πόθος μες στα στήθια μου ποτέ δεν ησυχάζει,
μα καίω και φλέγομαι γι' αυτόν, που μ' έκανε τη μαύρη,
αντί γυναίκα του σωστή, γυναίκα ντροπιασμένη.
Φέρε τον, σουσουράδα μου, τον άντρα μου στο σπίτι.
Όπως ετούτο το κερι μες στη φωτιά το λιώνω,
έτσι κι από έρωτα να λιώσει ευθύς κι ο Δέλφις·
κι όπως αυτή τη ρόδα μου γυρίζει η Αφροδίτη
έτσι κι αυτός να τριγυρνά στην πόρτα τη δική μου.
Φέρε τον, σουσουράδα μου, τον άντρα μου στο σπίτι.
Στάζοντας τρεις φορές σπονδές τρεις φορές τέτοια κράζω:
Μ' ὅποια γυναίκα τώρ' αυτός ερωτικά πλαγιάζει,
τόσο να την απαρνηθεί, όσο ο Θησέας στη Νάξο
την Αριάδνη αρνήθηκε την ομορφομαλλούσα.
Φέρε τον, σουσουράδα μου, τον άντρα μου στο σπίτι.

Βλέπουμε εδώ, εκτός από το συναίσθημα, την πίκρα αυτής της γυναίκας και την ερωτική της επιθυμία, και κάτι άλλο σημαντικό: τη σημασία που έχει ο μύθος για τη μαγεία, και αυτός ως

αναλογία, ως κομμάτι της συμπαθητικής μαγείας. Όπως ένα γεγονός συνέβη στο παρελθόν, έτσι θα πρέπει να επαναληφθεί μετά από την επιτέλεση κάποιων τελετουργικών πράξεων. Όπως ο Θησέας εγκατέλειψε την Αριάδνη στη Νάξο, έτσι και ο Δέλφης να εγκαταλείψει οποιαδήποτε άλλη γυναίκα βρίσκεται αυτή τη στιγμή μαζί του για να αγαπάει μόνο τη Σιμαίθα.

Ένα άλλο παράδειγμα είναι μία κατάρα η οποία έχει βρεθεί στην Αίγινα· δυστυχώς σώζεται αποσπασματικά. Ο συγγραφέας αυτού του κειμένου γράφει: «Όπως ο Ήφαιστος έδεσε τη μητέρα του, όπως ο Δίας έδεσε τον Προμηθέα, έτσι να δεθεί και ο αντίπαλός μου.»

Στη συνέχεια, στο ποίημα αυτό, η Σιμαίθα θυμάται τα γεγονότα, θυμάται πώς πρωτο-ερωτεύτηκε, πώς πρωτο-συνάντησε τον Δέλφι και τον ερωτεύτηκε, κι αυτή η μνήμη την κάνει ακόμα πιο πονεμένη αλλά και οργισμένη για την προδοσία. Λέει:

Τώρα, που 'μεινα μόνη μου, τον έρωτα μου ας κλάψω.
Πούθε ν' αρχίσω να θρηνώ, ποιος μου τον έχει φέρει;

Και θυμάται πώς πρωτο-γνώρισε τον Δέλφι σε μια γιορτή, όταν μια φίλη της την παρακίνησε να πάει στο πανηγύρι και περιγράφει πώς ξεκίνησε:

κι η δόλια εγώ ξεκίνησα να πάω ν' ακολουθήσω,
φορώντας το ξανθόλινο κι όμορφο φόρεμά μου
και στολισμένη με τ' αχνό της Κλεαρίστας πέπλο.
Πες μου, Σελήνη, πες μου το πώς 'γεννήθη η αγάπη.
Στον δρόμο, μόλις έφτασα στου Λύκωνα το σπίτι,
μαζί με τον Ευδάμνιππο είδα τον Δέλφι εμπρός μου·
ξανθότερο από ελίχρυσο είχαν κι οι δυο τα γένια
κι εγυάλιζαν τα στήθια των πιότερ' απ' τη Σελήνη,
δείχνοντας πως εγύριζαν μόλις απ' την παλαιίστρα.
Τον είδα και τρελάθηκα κι άναψεν η καρδιά μου,
ξεθώριασεν η όψη μου κι έσβησ' η ομορφιά μου,
κι ούτ' ένιωσα τι γίνηκε στο πανηγύρι εκείνο
ούτε και ξέρω η δύστυχη πώς γύρισα στο σπίτι.

Και μετά περιγράφει τον έρωτά της σαν μια αρρώστια, η οποία την κάνει περίπου να μοιάζει με νεκρή, χάνει τα μαλλιά της, αδυνατίζει, το δέρμα της κολλάει στα κόκαλα.

Κι ήμουν δέκα μερόνυχτα πεσμένη στο κρεβάτι.

[...]

Συχνά-πυκνά το χρώμα μου κιτρίνιζε σαν θράψος,
έπεφταν αναρίθμητες της κεφαλής μου οι τρίχες,
κι εκόλλησε το δέρμα μου στα κόκαλά μου απάνω.
Και πού δεν πήγα η δύστυχη γυρεύοντας να γιάνω,
και ποια γερόντισσ' άφησα που ξέρει να ξορκίζει;
Τίποτα δε μ' αλάφραινει κι έλιωνα με τον χρόνο.

Στη συνέχεια περιγράφει πάλι πως στέλνει τη δούλα της στον Δέλφι για να τον καλέσει στο σπίτι της, και εκείνος εμφανίζεται γεμάτος αυτοπεποίθηση, με περηφάνια, όμορφος, αθλητής. Πάλι η Σιμαίθα θυμάται αυτή τη στιγμή που τον πρωτο-δέχθηκε στο σπίτι της:

κι εγώ μόλις τον ένιωσα κι εγώ μόλις τον είδα
να δρασκελίζει ανάλαφρα της πόρτας το κατώφλι,
πώς μου 'γεννήθη η αγάπη,
μου πάγωσ' όλο το κορμί πιότερο κι απ' το χιόνι,
κι έσταζ' ιδρώτας άφθονος από το μέτωπό μου
σαν τη δροσούλα της νοτιάς, κι εκόπηκ' η φωνή μου,
και δεν μ' απόμεινε φωνή μηδ' όση έχει το βρέφος,
που ψιθυρίζοντας καλεί τη μάνα του στον ύπνο·
κι ενέκρωσαν τα μέλη μου σαν της κερένιας κούκλας.

Και για να μη τα πολυλογώ, μετά από την πρώτη πρόσκληση, βρίσκονται πάνω στο κρεβάτι, τον έπιασε η Σιμαίθα από το χέρι:

κι αγάλια τον επλάγιασα στο μαλακό μου στρώμα·
κι αρχίσαν να μαλάζονται μαζί τα δυο κορμιά μας
και τα ζεστά μας πρόσωπα ν' ανάβουν, να κορώνουν·
κι εψιθυρίζαμε γλυκά στόμα με στόμα οι δυο μας.
Και να μη σ' τα πολυλογώ, Σελήνη αγαπημένη,
τα πιο μεγάλα εκάναμε κι ήρθαμ' οι δυο σε πόθο.

Αυτή ακριβώς η ανάμνηση αποτελεί υπόβαθρο κάθε μαγικής τελετουργίας, είτε αναφέρεται είτε δεν αναφέρεται. Είναι η μνήμη κάποιου γεγονότος αυτή η οποία διεγείρει το συναίσθημα και οδηγεί τον απελπισμένο, τον οργισμένο, τον θυμωμένο, τον φοβισμένο να καταφύγει στη μαγεία. Και η μαγεία αυτή της Σιμαίθας δείχνει και τα αλληλοσυγκρουόμενα συναισθήματά της. Από τη μια μεριά είναι η ερωτική επιθυμία, αλλά από την άλλη και η οργή και η αγανάκτηση για την προδοσία, η οποία την κάνει στο τέλος του ποιήματος να απειλεί τον Δέλφιδα, ακόμα και με τον θάνατο, σε περίπτωση που δεν επιστρέψει.

Μα τώρα με τα μάγια μου θε να τον σφικτοδέσω,
κι αν πάλι θα με τυραγνά τ' ορκίζομαι στις Μοίρες,
την πόρτα του Άδη ο άκαρδος ταχιά να πάει να κρούσει.
Βαθιά μες στο σεντούκι μου κρύβω κακά φαρμάκια
που ένας Ασσύριος κάποτε μου τα 'χει μαθημένα.

Αυτό το ειδύλλιο αποτελεί και αυτό, κατά κάποιον τρόπο, μια προσευχή για εκδίκηση, μια προσευχή για δικαιοσύνη. Η Σιμαίθα με την ανάκληση όλων αυτών των αναμνήσεων παρακινεί τη θεότητα να επέμβει και να αναγκάσει τον Δέλφι να ξαναγυρίσει στο κρεβάτι της.

Ένας άλλος κατάδεσμος, αυτή τη φορά από την Κύμη, επικαλείται τις χθόνιες δυνάμεις· αυτή τη φορά είμαστε στην Κύμη της Ιταλίας, όχι στην Κύμη της Εύβοιας. Κάποιος επικαλείται τις καταχθόνιες δυνάμεις για να τον κάνουν να ξεχάσει την ερωτική του επιθυμία για τη γυναίκα του που τον πρόδωσε. Σας διαβάζω πάλι ένα μικρό μόνο απόσπασμα από αυτό το πάρα πολύ ενδιαφέρον κείμενο, που δείχνει πάλι τα αλληλοσυγκρουόμενα συναισθήματα κάποιου ο οποίος καταφεύγει στη μαγεία⁸⁷:

Σταμάτα τη στοργή και την αγάπη. Να τη δέσεις στα τάρταρα. Κάνε να τη μισήσουν όσοι ζουν στο φως. Κάνε την Ουαλερία Κοδράττιλα που τη γέννησε η Βαλερία Εύνοια και την έσπειρε ο Βαλέριος Μυστικός, να πέσει στην οργή των θεών και σε φόβο. Να τη μισήσει και να την ξεχάσει ο Βετρούβιος Φήλιξ που τον γέννησε η Βετρούβια Μαξιμίλλα και τον έσπειρε ο Βετρούβιος Ευέλπιστος γιατί αυτή πρώτη πρόδωσε τον Βετρούβιο Φήλικα, τον άνδρα της.

Η εγκατάλειψη του άνδρα τον οδηγεί σε αυτή την κατάρα. Καταριέται τη γυναίκα του να βρεθεί στα τάρταρα, αλλά μέσα σ' αυτό το κείμενο διακρίνουμε ακόμα και τα υπολείμματα της αγάπης του γιατί παρακαλάει τους δαίμονες όχι μόνο να τιμωρήσουν τη γυναίκα, αλλά να κάνουν τον ίδιο να ξεχάσει την αγάπη της.

Μια άλλη πολύ ενδιαφέρουσα προσευχή για δικαιοσύνη προέρχεται από την Αμοργό⁸⁸ και είναι γραμμένη σε μια μολύβδινη πινακίδα και μας δείχνει και αυτή τη σημασία που έχει η ανάμνηση μιας αδικίας σαν το υπόβαθρο, το συναισθηματικό υπόβαθρο για την καταφυγή στη μαγεία. Εδώ γράφει ένας ανώνυμος –δεν γνωρίζουμε το όνομά του– και απευθύνεται στη Δήμητρα:

Αφέντρα Δήμητρα, βασίλισσα, ικέτης πέφτω στα πόδια σου, ο δούλος σου. Κάποιος Επαφρόδιτος δέχθηκε τους δούλους μου, τους κακοδασκάλεψε, τους έβαλε ιδέες, τους συμβούλεψε, τους διέφθειρε, έδειξε χαιρεκακία, τους ενθάρρυνε, τους αγόρασε, τους έβαλε την ιδέα να δραπετεύσουν, μου ξελόγιασε τη μικρή δούλα, ώστε να την πάρει γυναίκα, αντίθετα με την επιθυμία μου. Γι' αυτόν τον λόγο αυτή δραπέτευσε μαζί με τους άλλους δούλους. Αφέντρα Δήμητρα, εγώ που τα έπαθα αυτά, μην έχοντας άλλη υποστήριξη καταφεύγω σε σένα για να με συμπονέσεις και να βρω το δίκιο μου. Αυτόν που μου φέρθηκε έτσι να τον κάνεις...

Και εδώ προσέξτε τις εκφράσεις τις οποίες χρησιμοποιεί ο ανώνυμος συγγραφέας αυτής της κατάρας, οι οποίες είναι εκφράσεις οι οποίες δείχνουν όλη ακριβώς την αγανάκτηση την οποία έχει.

Να τον κάνεις να μη μπορεί να έχει ικανοποίηση ούτε όταν στέκει ούτε όταν κινείται, ούτε στο σώμα ούτε στον νου, να μην τον υπηρετούν ούτε δούλοι ούτε δούλες, ούτε μικρές ούτε μεγάλες. Όταν βάλει μπροστά κάποιο σχέδιο να μη μπορεί να το εκτελέσει. Μακάρι το σπιτικό του να το πιάσει αυτός ο κατάδεσμος. Ποτέ να μην ακούσει κλάμα παιδιού, ποτέ να μη στρώσει χαρούμενο τραπέζι, ούτε σκύλος να γαβγίσει, ούτε πετεινός να λαλήσει. Όταν σπέρνει να μη θερίζει, ούτε η γη ούτε η θάλασσα να του φέρνουν καρπούς, καμία μακάρια χαρά να μη γνωρίσει, αλλά κι αυτός να χαθεί άσχημα και όλο του το έχειν.

Όσο θυμάται την αδικία που του έγινε, τόσο ο ανώνυμος συγγραφέας αυτής της κατάρας οργίζεται, κι όσο οργίζεται τόσο περισσότερο ζητάει δικαιοσύνη και προσπαθεί να προκαλέσει την προσοχή της θεάς με το να πέφτει στα πόδια της, παρομοιάζοντας τον εαυτό του με έναν δούλο. Όπως ο αφέντης είναι υποχρεωμένος να προστατέψει τον δούλο ο οποίος αποτελεί κομμάτι της περιουσίας του, έτσι

και ο ανώνυμος συγγραφέας αυτής της κατάρας καλεί τη Δήμητρα, την αφέντρα του, να τον προστατεύσει.

Και τελειώνω με μια από τις γνωστότερες δίκαιες κατάρες η οποία είναι και πιο ύστερη στη συλλογή αυτή που παρουσιάζω, ανήκει στον 6ο μ.Χ. αιώνα και προέρχεται από την Αίγυπτο. Είναι η κατάρα του χριστιανού Σαβείνου που δείχνει και την επιβίωση αυτών των αντιλήψεων και στους χριστιανικούς χρόνους. Ο Σαβείνος βρισκόταν σε διαμάχη με την κόρη του και μάλλον και με τον άνδρα της και βλέπουμε και σε αυτό το κείμενο τη σημασία που έχει το συναίσθημα. Εδώ είναι το συναίσθημα ενός πατέρα ο οποίος απέναντι στην κατάφωρη αδικία που του έχει γίνει από τα παιδιά του, τα καταριέται και μάλιστα με τέτοιο τρόπο, θυμούμενος ακριβώς την αδικία που του έγινε. Σας διαβάζω το κείμενο⁸⁹:

Να μάθουν όλοι πως ο κύριος ο Θεός θα φροντίσει για την υπόθεση μου.

Βλέπετε εδώ τη σημασία που έχει η πίστη. Ο Σαβείνος είναι σίγουρος ότι ο Θεός πρόκειται να τιμωρήσει αυτούς που τον αδίκησαν.

Να κυνηγηθούν ο Δίδυμος και η Σευηρίνη, η κόρη μου, που πριν από καιρό με καταδίωξαν. Να ξεραθεί το σώμα τους στο κρεβάτι, όπως είδες και το δικό μου να ξεραίνεται από αυτούς που σκίασαν την τιμή μου. Κύριε, φανέρωσε γρήγορα τη δύναμή σου, κάνε άπραγες τις επιβουλές που έχουν στην καρδιά τους, εναντίον των αγαπημένων μου παιδιών. Να καθίσουν στο βήμα του κατηγορούμενου, κύριε αφέντη, οπουδήποτε εσύ δικάζεις. Εγώ, ο Σαβείνος, κλαίγοντας και στενάζοντας μέρα και νύχτα, χάρισα την περιουσία μου στον Θεό, τον αφέντη των πάντων, για να εκδικηθεί τα κακουργήματα που έπαθα από τη Σευηρίνη και τον Δίδυμο. Για του μεγάλου Θεού, εκείνου που κανείς άνθρωπος δεν αντίκρισε ποτέ, που έδωσες στους τυφλούς να δουν το φως του ήλιου, φανέρωσε όπως και πριν τα θεϊκά σου θαύματα. Ζήτησε το αντίτιμο για τα μνημεία των βασάνων που έπαθα, που υπέμεινα από τη μια μου θυγατέρα, πατάσσοντας τους εχθρούς μου με τα δυνατά σου χέρια. Πάρε εκδίκηση, Εμμανουήλ, πάρε εκδίκηση.

Βλέπουμε εδώ πολύ καθαρά αυτή την αλληλουχία την οποία συζητώ σε αυτή τη σειρά των μαθημάτων. Τη μνήμη, την ανάμνηση την οποία έχει ο Σαβείνος, την πίστη, τη βεβαιότητα ότι ο Θεός πρόκειται να τιμωρήσει αυτούς που τον αδίκησαν, το συναίσθημα το οποίο τον κατακλύζει και την προσοχή την οποία προσπαθεί να προκαλέσει με το να επαινεί τη δύναμη του Θεού και να τον καλεί να δείξει αυτή τη δύναμη και μάλιστα γρήγορα. Στο κείμενο αυτό, το πιο ύστερο, βλέπουμε να συνυπάρχουν στρατηγικές πειθούς που παρατηρήσαμε και σε άλλα κείμενα. Η υπενθύμιση ότι ο Θεός έχει τη δύναμη να ενεργήσει, η υπογράμμιση της αδυναμίας του θύματος και κυρίως η συναισθηματική φόρτιση. Αυτά τα κείμενα δείχνουν ότι σταδιακά η μαγεία εξελίσσεται από μια τελετουργία η οποία στηρίζεται απόλυτα στον αυτοματισμό, σε μια διαδικασία επιχειρηματολογίας η οποία στηρίζεται σε αξίες, στην οποία παίζει πάρα πολύ μεγάλο ρόλο το συναίσθημα και η οποία πηγάζει από την ανάμνηση αδικημάτων τα οποία διαπράχθηκαν στο παρελθόν.

3.2 Μαντική

V3.2.1 Η μαντική ως αγωνία για το μέλλον (11')

<https://youtu.be/rLPfWYwL8m4>

απομαγνητοφώνηση ginath / αντιπαραβολή krasisi

Η επιθυμία για την πρόβλεψη του μέλλοντος είναι πανανθρώπινη –δεν χρειάζεται να το σχολιάσω–, χαρτορίχτρες, καφετζούδες, αστρολόγοι επιστρατεύονται για να μπορέσουμε να πληροφορηθούμε τι πρόκειται να μας συμβεί. Και στους αγώνες για το παγκόσμιο κύπελο ποδοσφαίρου έχουν επιστρατευτεί στα τελευταία χρόνια διάφοροι εκπρόσωποι του ζωικού βασιλείου για να προβλέψουν ποιος πρόκειται να νικήσει σε έναν αγώνα· από χταπόδια και κατσίκες μέχρι δεν ξέρω και εγώ τι.

Διάφορες μέθοδοι μαντικής υπήρχαν και στην αρχαιότητα. Το γνωστότερο μαντείο είναι φυσικά το μαντείο των Δελφών με την Πυθία, η οποία καθισμένη πάνω στον τρίποδα του Απόλλωνα μασούσε φύλλα δάφνης και άκουγε τη φωνή του θεού δίνοντας χρησμούς ή το μαντείο της Δωδώνης όπου διάφοροι ιερείς άκουγαν το θρόισμα των φύλλων μιας βελανιδιάς και προσπαθούσαν από αυτό το θρόισμα των φύλλων να καταλάβουν τι τους λέει ο θεός. Άλλες μορφές μαντικής είναι η οιωνοσκοπία, το να κοιτάζει κανένας τα σπλάχνα των ζώων, να βλέπει από ποια πλευρά πετούν πουλιά, να ρίχνει ζάρια. Αλλά ακόμα και στίχοι του Ομήρου χρησιμοποιούνταν για τη μαντική, ως απαντήσεις σε διάφορα ερωτήματα. Ένας πάπυρος του 4ου μ.Χ. αιώνα περιέχει 216 στίχους της Ιλιάδας, οι οποίοι είναι τοποθετημένοι σε ομάδες των 6 στίχων και αποτελούν τις δυνάμει απαντήσεις σε κάποια ερωτήματα τα οποία είχε ή δεν είχε κανείς, δηλαδή ρίχνεις το ζάρι και αναλόγως με το ποιοι στίχοι θα βγουν, καταλαβαίνεις τι πρόκειται να συμβεί στο μέλλον.

Ανάλογες πρακτικές είναι η αστραγαλομαντεία δηλαδή το να ρίχνει κανένας τον αστράγαλο, το κότσι, και να προσπαθεί έτσι να προσδιορίσει από μια λίστα ποιες είναι οι σωστές απαντήσεις στα ερωτήματα, ή οι αλφαβητικοί χρησμοί. Οι αλφαβητικοί χρησμοί είναι στίχοι οι οποίοι έχουν τοποθετηθεί με αλφαβητική σειρά και πάλι αναλόγως με το ζάρι πηγαίνεις στον αντίστοιχο στίχο και παίρνεις μια φράση η οποία δίνει πληροφορίες για το τι πρόκειται να γίνει στο μέλλον⁹⁰. Παραδείγματος χάριν: «Η γριά Τύχη θα έρθει να σου συμπαρασταθεί στις καλές σκέψεις» ή «Γεωργέ, τρέφεις, όπως λένε, ένα φίδι στον κόρφο σου» κ.ο.κ.

Αυτά δεν αποτελούν μονάχα προβλέψεις για το μέλλον, μερικές φορές αποτελούν και συμβουλές· π.χ. «Να φοβάσαι τα τρομερά πράγματα και να σκέφτεσαι πριν δράσεις». Αυτό δεν αποτελεί μια πρόβλεψη του μέλλοντος, αποτελεί μια παροιμιακή φράση, αποτελεί μια συμβουλή για τον τρόπο συμπεριφοράς. Μερικές φορές αυτοί οι στίχοι απλώς δίνουν θάρρος: «Με τη Νέμεση ευνοϊκή πήγαινε με θάρρος στα έργα σου» ή «Οι χρόνοι της ζωής είναι μετρημένοι, τι νοιάζεσαι άνθρωπε;» Αυτοί είναι διάφοροι τρόποι με τους οποίους οι αρχαίοι Έλληνες προσπαθούσαν να μάθουν, να πάρουν πληροφορίες για αυτό το οποίο πρόκειται να συμβεί στο μέλλον. Όπως βλέπουμε δεν αποτελούν μονάχα κείμενα τα οποία κάνουν προβλέψεις για το μέλλον αλλά μερικές φορές είναι απλές συμβουλές.

Το πιο συνηθισμένο όμως ήταν οι άνθρωποι να επισκέπτονται κάποιο μαντείο και να υποβάλλουν εκεί γραπτά ή προφορικά μια ερώτηση και να περιμένουν απάντηση είτε με τη μορφή ενός κειμένου, π.χ.

ενός έμμετρου χρησμού – θυμηθείτε λόγου χάριν τον χρησμό τον οποίο πήραν οι Αθηναίοι από τους Δελφούς κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Ξέρξη: να προστατευθούν δηλαδή από ξύλινα τείχη. Μερικές φορές οι χρησμοί δεν είναι έμμετροι αλλά είναι πεζά κείμενα τα οποία δίνουν απλώς πληροφορίες «Ναι, να πας στην εκστρατεία» ή «Να μην πας σε εκστρατεία». Άλλοι τρόποι χρησιμοδοσίας είναι να κατεβαίνει κανένας σε σκοτεινές σπηλιές και να περιμένει να δει όνειρα ή οράματα, να κοιτάζει μεγάλο διάστημα την ακίνητη επιφάνεια του νερού προσπαθώντας να διακρίνει εκεί εικόνες που τους δίνουν διάφορες πληροφορίες για το μέλλον. Οι ερωτήσεις οι οποίες γίνονται είναι όλες οι ερωτήσεις οι οποίες απασχολούν την καθημερινότητα ενός αρχαίου ανθρώπου· ο γάμος και οι απόγονοι, αν θα μείνει στο ίδιο μέρος ή να μεταναστεύσει, τι επάγγελμα να ακολουθήσει, αν είναι κανείς δούλος αν πρόκειται να απελευθερωθεί, αν θα έχει κανένας τύχη σε δίκες, σε εμπορικές δραστηριότητες, πώς θα μπορέσει να βρει έναν θησαυρό, αν θα νικήσει σε έναν αθλητικό αγώνα, αν θα πρέπει να ιδρύσει ένα ιερό.

Τα κείμενα αυτά δείχνουν μια αγωνία για το μέλλον αλλά δείχνουν ότι κανείς αναζητάει τις πληροφορίες από τους θεούς και για να ερμηνεύσει φαινόμενα τα οποία τον απασχολούν στην καθημερινότητά του. Δίνω ένα παράδειγμα: ένας χρησμός από τα Δίδυμα –είναι το ιερό του Απόλλωνα κοντά στη Μίλητο– όπου η ιέρεια της Θεσμοφόρου Δήμητρας, η Αλεξάνδρα, ρωτά τον θεό⁹¹:

Ποτέ δεν ήταν οι θεοί τόσο εμφανείς –σε όνειρα– από τότε που ανέλαβε το ιερατικό αξίωμα. Και αυτό συμβαίνει και σε παρθένες και σε παντρεμένες γυναίκες, και σε άνδρες και σε νήπια. Τι είναι αυτό; Και θα μας βγει σε καλό;

Η ιέρεια της Δήμητρας είχε παρατηρήσει ότι ξαφνικά, από τη στιγμή που ανέλαβε το αξίωμά της οι άνθρωποι άρχισαν να βλέπουν πολύ συχνότερα τους θεούς στο όνειρό τους. Η απάντηση που πήρε δεν σώζεται πλήρως αλλά φαίνεται ότι ο Απόλλων συνέστησε τη διεύρυνση κάποιας λατρείας.

Πολύ συχνά πόλεις ρωτούσαν τους θεούς π.χ. για την ίδρυση αποικιών, για την έγκριση νέων νομοθετικών μεταρρυθμίσεων, για την προστασία από αρρώστιες, για τη νίκη σε πόλεμο. Δεν υπάρχει σχεδόν κανένα αντικείμενο για το οποίο να μην απευθύνεται κανείς στους θεούς για να πάρει είτε πληροφορίες για το μέλλον είτε συμβουλές για τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να ενεργήσει.

Πιο κοντά στο ανθρώπινο συναίσθημα βρισκόμαστε όταν έχουμε μπροστά μας τις ερωτήσεις απλών ανθρώπων, με τον τρόπο ακριβώς με τον οποίο τις έχουν διατυπώσει σε κείμενα. Η καλύτερη πηγή σχετικών πληροφοριών είναι μολύβδινες πινακίδες που έχουν βρεθεί στο ιερό του Δία στη Δωδώνη. Έχουν βρεθεί περίπου 4,5 χιλιάδες και 2 χιλιάδες από αυτές σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση. Σε αυτά τα κείμενα οι προσκυνητές του ιερού ζητούν είτε συμβουλές από τον θεό, είτε ζητούν πρόβλεψη για το μέλλον –όπως θα δούμε στη συνέχεια δεν ζητούν τόσο πολύ πρόβλεψη για το μέλλον, όσο στην πραγματικότητα παρακαλούν τον θεό να κάνει κάτι στο μέλλον–, είτε ζητούν εξηγήσεις για κάποιο συμβάν που ανάγεται στο παρελθόν αλλά συνεχίζει να επηρεάζει το παρόν. Η μαντική πρακτική που ακολουθούνταν στη Δωδώνη, σε αυτή την περίπτωση των μολύβδινων πινακίδων, είναι η κληρομαντεία. Ο επισκέπτης του ιερού γράφει σε πινακίδες δύο εκδοχές. Μια θετική και μία αρνητική· π.χ.: Θα κάνω παιδί; Δεν θα κάνω παιδί; Μάλλον ο ιερέας επέλεγε έναν από τους δύο κλήρους που θα

περιείχε την απάντηση. Υπάρχουν και άλλοι τρόποι μαντικής στη Δωδώνη, αλλά αυτός είναι ο πιο διαδεδομένος· με κλήρους.

Σας δίνω ορισμένα παραδείγματα^{92/93}:

Θα μιλήσει το παιδί;

Θα αποκτήσω κόρη;

Να συνεχίσω να εργάζομαι στην τέχνη του πατέρα μου;

Άραγε θα ξοφλήσω τα χρέη μου, αν δουλέψω στην τέχνη της μαγειρικής; ή

Να πάω στην Τρίκκα; – είναι η αρχαία ονομασία των Τρικάλων.

Θα του βγει σε καλό, αν ταξιδέψει με πλοίο και εμπορευθεί;

Είναι καλύτερα να μιλήσω στον Ιφικράτη για όσα έχω κατά νου και να τον κάνω φίλο;

Ο Έρμων ρωτά αν συμφιλιωθεί, αν πάρει με το μέρος του ποιον θεό θα έχει χρήσιμο απόγονο από την Κρηταία εκτός από αυτό το παιδί που έχει τώρα;

Με ποια γυναίκα θα αποκτήσω παιδιά;

Ο Καλλικράτης ρωτά τον θεό αν θα έχω απογόνους από τη Νίκη, τη γυναίκα που έχω τώρα, αν μείνω μαζί της, και σε ποιον θεό να κάνω τάμα;

Ρωτά ο Λυσανίας τον Δία Νάιο και τη Διώνη: Δεν είναι δικό του το παιδί στο οποίο είναι έγκυος η Αννύλα;

Η Κλεονίκα ρωτάει⁹⁴: Θα αποκτήσει παιδιά από άλλον άνδρα; Αν λατρέψει ποιον θεό θα αποκτήσει παιδιά; Να συμμετάσχω σε μια χερσαία εκστρατεία; Εδώ έχουμε και την απάντηση: Μείνε στη γη. Θα είναι καλύτερα να υπηρετήσω τον σατράπη και τον ύπαρχο; Και εδώ έχουμε την απάντηση: ο Πορίνος να υπηρετήσει τον σατράπη. Θα δω καλύτερα με κάποια άλλη αλοιφή; Για τα μάτια, θα γίνω καλά, αν θυσιάσω σε ποιον ήρωα; Ο Αγάθαρχος ρωτά: Για τις αρρώστιες που έχει στο σώμα του, άραγε θα γιατρευτεί αν αφήσει την υπόθεση στους θεούς; –εννοείται ή να πάει καλύτερα σε έναν γιατρό;– Ο Μνασέας –ρωτάει– για την κόρη του: Θα γίνει καλά αν η Παιωνία βάλει πάνω τα χέρια της;

Με αυτά τα παραδείγματα μπορείτε να δείτε με πολύ άμεση μορφή όλες τις αγωνίες των ανθρώπων, χιλιάδων ανθρώπων οι οποίοι από διάφορες περιοχές του ελληνικού κόσμου συνέρρεαν στη Δωδώνη, έδιναν στους ιερείς τα κείμενα αυτά πολύ απλά, σύντομα, μερικές φορές ελλειπτικά, με τις ερωτήσεις τους, περιμένοντας μια απάντηση. Και όπως βλέπουμε από αυτά τα κείμενα, οι απαντήσεις δεν σχετίζονται μόνο με την πρόβλεψη του μέλλοντος αλλά σχετίζονται και με αγωνίες για τις οποίες οι άνθρωποι θέλουν να πάρουν τη συμβουλή του θεού και κυρίως θέλουν να στρέψουν την προσοχή του στα προβλήματά τους. Αυτά τα θέματα θα τα δούμε και στην επόμενη ενότητα.

V3.2.2 Η μαντική ως επίκληση της προσοχής των θεών (7')

https://youtu.be/7gIWYIbP_II

απομαγνητοφώνηση andrapar / αντιπαραβολή olivia

Στην προηγούμενη ενότητα αναφέρθηκα στα μολύβδινα ελάσματα της Δωδώνης τα οποία περιέχουν ερωτήσεις πιστών. Στην ενότητα αυτή θα δούμε τη σημασία που έχει το συναίσθημα σε αυτά τα κείμενα. Ας δούμε πάλι μερικά από αυτά⁹⁵:

Θα μιλήσει το παιδί;

Θα αποκτήσω κόρη;

Ο Καλλικράτης⁹⁶ ρωτά τον θεό «αν θα έχω απογόνους από τη Νίκη, τη γυναίκα που έχω τώρα, αν μείνω μαζί της, και σε ποιον θεό θα κάνει τάμα».

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις δεν έχουμε στην πραγματικότητα ερώτημα. Στην πραγματικότητα έχουμε μια εκδήλωση επιθυμίας. Μια μητέρα που ρωτάει «θα αποκτήσω κόρη», αυτό που θέλει να πει είναι όχι το ερώτημα, αυτό που εκφράζει είναι η επιθυμία: θέλω να αποκτήσω κόρη.

Ρωτά ο Λυσανίας τον Δία Νάιο και τη Διώνη: Δεν είναι δικό του το παιδί στο οποίο είναι έγκυος η Αννύλα;

Πάνω σε αυτό το μολύβδινο πινακίδιο υπάρχει και το σχέδιο ενός φαλλού. Κανένας άντρας δεν θέλει να τον έχει απατήσει η γυναίκα του. Αυτό το οποίο ρωτάει, αυτό το οποίο περιμένει, αυτό το οποίο ελπίζει, αυτό το οποίο επιθυμεί είναι η απάντηση του θεού να είναι: «Μα φυσικά και είναι δικό σου το παιδί».

Όταν η Κλεονίκα ρωτάει⁹⁷:

Θα αποκτήσει παιδιά από άλλον άνδρα; Αλλά αν λατρέψει ποιον θεό θα αποκτήσει τέκνα;

Αυτό το οποίο θέλει δεν είναι να αλλάξει τον άντρα της, θέλει να αποκτήσει παιδιά και γι' αυτόν τον λόγο συμπληρώνει το ερώτημά της με τη φράση: «ποιον θεό θα πρέπει να λατρέψει για να αποκτήσει αυτά τα παιδιά».

Σε αυτές τις περιπτώσεις, όπως είπα, έχουμε φαινομενικά μεν ερωτήματα, στην πραγματικότητα όμως έχουμε παρακλήσεις. Μάλιστα, μερικές φορές οι πιστοί δηλώνουν την επιθυμία τους εξηγώντας ποιον κλήρο θέλουν να τραβήξει ο ιερέας. Μερικοί από αυτούς τους κλήρους έχουν γραμμένες και τις φράσεις: «τοῦτον ἀνελέτω» τράβα αυτόν τον κλήρο, «τοῦτα ἄνελε» αυτόν τον κλήρο, «τουτονί» τούτον εδώ τον κλήρο· έτσι υποδηλώνοντας στον θεό τι είναι αυτό το οποίο επιθυμούν. Μάλιστα μια φορά σε μια πινακίδα –αυτό γράφεται πάρα πολύ σαφώς– «τοῦτον μοι τον κλᾶρον ἐξενθέν» μακάρι αυτός ο κλήρος να βγει.

Ένας άλλος ρωτάει: Για τον δούλο. Δεν θα κάνω δικαστήριο. Ο Σιδάρκας. Αυτός ο κλήρος.

Αν έχω επιτυχία στο ταξίδι, αυτόν τον κλήρο.

Θεέ· τύχη. Για το υφαντό. Η Ανάγυλλα και η Σίβυλλα ρωτούν τον θεό. Αν το αίτημά τους είναι δίκαιο, να κερδίσει αυτός ο κλήρος για το ρούχο.

Φυσικά, καμία γυναίκα δεν γράφει «το αίτημά μου είναι άδικο». Φυσικά και θέλουν να κερδίσει αυτός ο κλήρος, ισχυριζόμενες ότι είναι οι δίκαιες ιδιοκτήτριες ενός ρούχου.

Βλέπουμε ότι πολλές ερωτήσεις στη Δωδώνη δεν είναι ερωτήσεις, αλλά είναι προσευχές και επικλήσεις της προσοχής των θεών. Αυτό το οποίο προσπαθούν οι πιστοί είναι να τραβήξουν την προσοχή του θεού στο πρόβλημά τους. Ένα από αυτά τα κείμενα επαναλαμβάνει τρεις φορές το ρήμα «αίτεϊται». Ο τάδε ζητά να του δώσει ο θεός καλή τύχη και υγεία και σωτηρία και του ίδιου και των παιδιών του και ευημερία της παρουσίας τους.

Ένας άλλος ρωτάει: Θεέ. Ο Κεραυνός. Παρακαλώ για το σπίτι μου.

Τι παρακαλεί για το σπίτι του; Δεν είναι πρόβλεψη για το μέλλον. Είναι μια παράκληση.

Ένα άλλο κείμενο: Τί να κάνω για να ευτυχήσω; Σε ποιον θεό να προσφέρω θυσία; Να συνεχίσω να ασκώ το επάγγελμα που έμαθα ή να στραφώ σε κάτι άλλο; Θα πετύχω σε αυτά που έχω κατά νου; Να πάρω τη Φαινομένα για γυναίκα μου ή κάποια άλλη; Και να παντρευτώ τώρα ή να περιμένω;

Ο Επίλυτος, αυτός που έχει υποβάλει αυτά τα ερωτήματα, δεν ήθελε απάντηση, ήθελε την προσοχή του θεού. Μάλιστα, είναι αδύνατο να πάρει απάντηση, διότι όλα αυτά τα ερωτήματα είναι αδύνατο να απαντηθούν –όλα– με ένα ναι ή με ένα όχι.

Μια, μάλλον γυναίκα ρωτάει:

Αν κάνω τάμα στην Άρτεμη θα πετύχω αυτά τα οποία θέλω;

Εδώ πάλι ο πιστός διαπραγματεύεται με τη θεότητα. Ρωτάει: αν κάνω ανάθημα, θα πετύχω; Αυτό το οποίο εννοείται είναι: αν δεν πρόκειται να πετύχω, τότε γιατί να μπω στον κόπο να κάνω ένα ανάθημα στην Αρτέμιδα; Προσπαθεί, δηλαδή, κανείς να εκμεταλλευτεί και τις φιλοδοξίες, τις επιθυμίες των θεών.

Ένας άλλος πάλι [γράφει], και εδώ προσέξτε τη στρατηγική την οποία εφαρμόζει ο πιστός που απευθύνεται στον θεό. Κάποιος Δαμαίνετος γράφει τα εξής:

Θεέ. Ο Δαμαίνετος ρωτάει για τον Πρόξενο, πώς θα σωθεί από τη Μελίτεια και σε ποιον από τους θεούς ή τους δαίμονες θα κάνει τάμα για να σωθεί γρήγορα και να δώσει δώρο στον θεό;

Εδώ, ουσιαστικά, αυτός ο οποίος ρωτάει, εκβιάζει τον θεό. Θα πάρεις το δώρο μονάχα σε περίπτωση που τον σώσεις και, μάλιστα, σε περίπτωση που τον σώσεις γρήγορα.

Βλέπουμε ότι αυτά τα μολύβδινα πινακίδια της Δωδώνης που από πρώτη σκοπιά μάς φαίνονται να είναι πάρα πολύ απλά κείμενα, είναι πολύπλοκα κείμενα θρησκευτικής νοοτροπίας. Μερικές φορές ο πιστός προσπαθεί να κολακεύσει, να επαινέσει τον θεό για να τραβήξει την προσοχή του. Δύο φορές χρησιμοποιείται το επίθετο «πολυτίματε», τιμημένη Δία.

Ένας άλλος γράφει το εξής: Μήπως να αναζητήσω κάποιο άλλο μαντείο (ή άλλω μαντεύεσθαι;).

Εδώ πάλι, ουσιαστικά, εκβιάζεται ο θεός. Πρόκειται να πάρω κάποια απάντηση από εσένα ή να πάω καλύτερα στο μαντείο των Δελφών ή στο μαντείο του Αμφιαράου στον Ωρωπό;

Σε μαντεία όπως αυτά των Δελφών και της Δωδώνης, γυναίκες και άντρες κάθε κοινωνικής θέσης προσπαθούσαν να τραβήξουν την προσοχή των θεών. Τις ανησυχίες, τις στεναχώριες, τους φόβους και τις ελπίδες τους. Αυτά τα «χρηστήρια ελάσματα» της Δωδώνης πλημμυρίζουν από φωνές γεμάτα συναίσθημα. Δείχνουν πίστη. Δείχνουν όμως και πώς σχετίζεται η μνήμη και το παρελθόν με το παρόν. Και αυτό είναι το αντικείμενο το οποίο θα μας απασχολήσει στην τελευταία ενότητα.

V3.2.3 Η μαντική ως αναζήτηση του παρελθόντος (15')

<https://youtu.be/G9Kp00TLxjk>

απομαγνητοφώνηση ELLINOR & nuts / αντιπαραβολή Asimienia

Στην αρχαιότητα μάντης δεν είναι μόνο αυτός που προβλέπει το μέλλον, αλλά αυτός που κατανοεί και το παρόν εξετάζοντας το παρελθόν. Στην Ιλιάδα, ο Κάλχας περιγράφεται ως ο άνθρωπος που γνωρίζει τα περασμένα, τα παρόντα και τα μελλούμενα. Παραδείγματος χάριν, στην Αυλίδα κατανοεί την αιτία της άπνοιας που κρατάει εκεί τον ελληνικό στόλο, επειδή γνωρίζει ποιο αδίκημα διέπραξε ο Αγαμέμνων. Επειδή το παρελθόν επηρεάζει το παρόν, η ανάμνηση και η μνήμη είναι έμμεσα παρούσα και στα ερωτήματα που υποβάλλουν οι πιστοί στο μαντείο της Δωδώνης. Γιατί πολλά από αυτά τα πράγματα για τα οποία ανησυχούν και αγωνιούν, έχουν τη ρίζα τους στο παρελθόν. Ένα παράδειγμα⁹⁸:

Θεέ, καλή τύχη. Ο Αγιλαΐδας και οι συγγενείς του ρωτούν για την αρρώστια των οφθαλμών από την οποία υπέφεραν οι πατεράδες τους. Άραγε, αν κάνουν κάτι για κάποιον από τους θεούς, θα σταματήσει η αρρώστια και θα είναι υγιείς;

Εδώ βλέπουμε ότι η αγωνία είναι ότι κάποιο παράπτωμα στο παρελθόν είναι η αιτία για μια αρρώστια η οποία βασανίζει μια ολόκληρη οικογένεια.

Ένα άλλο παράδειγμα· αυτή τη φορά όχι ιδιωτικό ερώτημα αλλά ερώτημα της πόλης της Δωδώνης⁹⁹:

Οι Δωδωναίοι ρωτούν τον Δία και τη Διώνη αν είναι για την ακαθαρσία –δηλαδή για το μίασμα– κάποιου ανθρώπου που ο θεός μάς έχει φέρει την κακοκαιρία.

Πάλι βλέπουμε εδώ ότι ένα αμάρτημα το οποίο έχει γίνει στο παρελθόν μπορεί να θεωρηθεί ως αιτία για την κακοκαιρία η οποία χειμάζει τη Δωδώνη.

Ένα άλλο, για τον Ξένωνα, «σχετικά με το μάτι μου, η αρρώστια είναι από τη θεά ή όχι;» Ένα άλλο: «Άραγε ο Φιλίστας αξίζει την αρρώστια του;» Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, οι άνθρωποι οι οποίοι ζητούν πληροφορίες από το ιερό δεν ενδιαφέρονται για το μέλλον, ενδιαφέρονται για το παρελθόν. Αυτό το οποίο ζητούν να κατανοήσουν είναι αν έχει διαπραχθεί κάποιο αδίκημα, αν έχουν κάνει κάτι λάθος στο παρελθόν και αυτό είναι η αιτία για τα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζουν στο παρόν.

Θα ασχοληθώ σε αυτήν την ενότητα με μια ιδιαίτερη μορφή τέτοιων ερωτημάτων, μια ιδιαίτερη κατηγορία τέτοιων ερωτημάτων, τα οποία όλα σχετίζονται με νομικές ή δικαστικές διαμάχες. Είναι οι διαμάχες σχετικά με την ιδιοκτησία αντικειμένων, υποψίες ότι κάποιος έχει κλέψει κάτι. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις –θα σας διαβάσω τα σχετικά κείμενα– εκείνοι οι οποίοι υποβάλλουν κάποιο ερώτημα αναφέρονται πάντοτε στο παρελθόν. Πάλι, όπως και στην περίπτωση των καταρών, με τις οποίες ασχολήθηκα σε άλλο μάθημα, είναι ένα γεγονός του παρελθόντος το οποίο παραμένει ζωντανό στη μνήμη ενός ανθρώπου, του δημιουργεί αγανάκτηση και τον οδηγεί στο να υποβάλλει ερωτήματα στους θεούς ελπίζοντας να τραβήξει την προσοχή τους.

Ένα πρώτο παράδειγμα¹⁰⁰:

Ο Νίκων θα σωθεί στη δίκη που πρόκειται να έχει ή θα καταδικασθεί;

Θα έχω επιτυχία στη δίκη; Σε αυτές τις περιπτώσεις, αυτό το οποίο ρωτά ο πιστός είναι απλώς αν θα έχει επιτυχία.

Εντελώς διαφορετική είναι η περίπτωση ενός άλλου ερωτήματος –δεν σώζεται το όνομα του πιστού που ρωτά– αλλά αυτό που ρωτά είναι σαφές. Ρωτά:

Έκλεψε η Χιόνη τα χρήματα;

Ένα άλλο:

Θεός. Καλή τύχη. Είναι η Φιλωτίς δίκαιη κάτοχος των σιδερένιων αντικειμένων;

Ένα άλλο:

Ο Αγίας είναι γνώστης της κλοπής της φιάλης του Ποσειδώνα – δηλαδή είναι συμμετοχος, συνένοχος;

Ένα άλλο:

Θεός. Καλή τύχη. Δεν είναι ο Δαύλιος αίτιος του θανάτου του Ερμαίου;

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, αυτό το οποίο ζητούν οι πιστοί να μάθουν είναι μια πληροφορία – τουλάχιστον έτσι φαίνεται– όχι για το παρόν, αλλά για το παρελθόν.

Ένα άλλο παράδειγμα:

Ο Κλεόκριτος και ο Αμφιμέδων ρωτούν τον Δία Νάιο: Δεν έκλεψε ο Σίνδος τα άνθη;

Προσέξτε εδώ την αρνητική ερώτηση. «Δεν έκλεψε ο Σίνδος τα άνθη;» Όπως εξήγησα στο προηγούμενο μάθημα, στη Δωδώνη πραγματοποιείται κληρομαντεία, επομένως μία πινακίδα έχει το ερώτημα «Έκλεψε ο Σίνδος τα άνθη;» και μία άλλη το ερώτημα «Δεν έκλεψε ο Σίνδος τα άνθη;» και ανάλογα με το ποιος κλήρος θα τραβηχτεί, οι πιστοί παίρνουν την απάντηση. Ένα άλλο είναι πολύ σημαντικό διότι δείχνει ότι είναι παρόντες εκείνοι οι οποίοι ρωτούν:

Αν κανείς από αυτούς –δεν κατονομάζονται, άρα είναι παρόντες– δεν έκλεψε, τότε να βγει αυτός ο κλήρος.

Ένα άλλο:

Ο Μελάντας έκλεψε τα χρήματα;

Ένα άλλο:

Χρησιμοποίησε δηλητήριο για τους απογόνους μου, τη γυναίκα μου και εμένα; Από τον Λύσωνα.

Ένα άλλο:

Θεός, αγαθή τύχη. Ο Πασοκλής δεν είναι ένοχος;

Κι ένα ακόμα:

Δηλητηρίασε η Τιμώ την Αριστοβούλα;

Οφείλει κάποιος χρήματα ακόμα;

[Άλλο]¹⁰¹:

Έκλεψε ο Δορκίλος το ρούχο;

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις παρατηρούμε ορισμένα κοινά στοιχεία σε αυτά τα ερωτήματα. Είναι ερωτήματα τα οποία σε καμιά περίπτωση δεν αναφέρονται στο μέλλον. Το κοινό τους στοιχείο είναι ότι όλα αναφέρονται σε κάποια αδικήματα, τα οποία υποθέτει κάποιος ότι έχουν διαπραχθεί στο παρελθόν. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για το αδίκημα της κλοπής· κάποιος υποψιάζεται ότι κάποιος έχει κλέψει κάτι. Αλλά έχουμε ακόμα και φόνο ή την υποψία ότι κάποιος έχει δηλητηριάσει κάποιον ή έχει χρησιμοποιήσει φάρμακα, δηλαδή μάγια εναντίον κάποιου.

Ένα ακόμα κοινό στοιχείο είναι ότι, σε αυτές τις περιπτώσεις, ο ύποπτος πάντοτε ταυτίζεται με το όνομα ή με το δεικτικό «αυτός, αυτή». Είναι αυτός ένοχος; Είναι ο τάδε ένοχος; Και αυτό είναι εντελώς διαφορετικό από κατάρες, στις οποίες πολλές φορές ο ένοχος δεν είναι γνωστός, αλλά καταριέται κάποιος οποιονδήποτε του έκλεψε ένα ρούχο, επειδή δεν ξέρει ποιος το έκλεψε. Εδώ υπάρχει μια υποψία για το ποιος είναι ο ένοχος και ρωτάνε τον θεό, είναι αυτός ο ένοχος; Όλα αυτά τα ερωτήματα, χωρίς καμιά εξαίρεση, επιδέχονται απάντηση με ένα «ναι» ή ένα «όχι». Ναι, είναι ένοχος, ναι, χρησιμοποίησε δηλητήριο, ή όχι, δεν είναι αίτιος του φόνου, δεν έκλεψε τα αντικείμενα, δεν τα κατέχει άδικα. Επομένως, σε αυτές τις περιπτώσεις χρησιμοποιείται κληρομαντεία. Υποψιάζομαι ότι η πινακίδα την οποία έχουμε είναι η πινακίδα η οποία τραβήχτηκε, δηλαδή περιέχει την απάντηση του θεού και γι' αυτόν τον λόγο την έχουμε, διότι στη συνέχεια φυλάχθηκε, αφιερώθηκε στο ιερό.

Και σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η απάντηση είναι πάντοτε: «όχι, δεν είναι ένοχος», «δεν έδωσε δηλητήριο», «δεν έκλεψε τα άνθη».

Ένα τελευταίο στοιχείο. Σε μία περίπτωση ο ύποπτος δεν κατονομάζεται, αλλά χρησιμοποιείται η δεικτική αντωνυμία «οὔτοι», αυτοί εδώ. Αυτό δείχνει ότι οι ύποπτοι ήταν παρόντες τη στιγμή που υποβαλλόταν το ερώτημα. Το ίδιο δείχνουν και ερωτήματα όπως: «ο τάδε μου χρωστάει ακόμα λεφτά;» Άμα εγώ έχω δανείσει χρήματα σε κάποιον, δεν πηγαίνω σε ένα μαντείο να ρωτήσω «μου χρωστάει ο τάδε χρήματα;», το ξέρω. Όπως επίσης αν χρωστάω χρήματα, δεν είναι ανάγκη να πάω σε ένα μαντείο για να ρωτήσω: «χρωστάω ακόμα χρήματα στον τάδε;», το ξέρω. Μπορεί να προσπαθώ να εξαπατήσω, αλλά αυτό είναι άλλο θέμα, δε χρειάζομαι τον θεό για να μου εξηγήσει αν χρωστάω ή μου χρωστάνε. Επομένως, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις βλέπουμε ότι οι ερωτήσεις είναι μονάχα φαινομενικά ερωτήσεις για ενοχή ή αθωότητα, και όπως θα εξηγήσω στη συνέχεια μάλλον το μαντείο εδώ παίζει έναν ρόλο διαμεσολαβητή/δαιτητή σε διαμάχες.

Αυτό μπορούμε να το δούμε από μια ιστορία που διηγείται ο Βάβριος, ένας ποιητής των αυτοκρατορικών χρόνων. Διηγείται την ιστορία ενός γεωργού που έσκαβε χαντάκια και έχασε τη δικέλλα του. Ρωτούσε λοιπόν, αν κάποιος από τους εργάτες την είχε κλέψει. Όλοι όμως το αρνούσαν. Μην έχοντας άλλη διέξοδο, τι άλλο να κάνει, δεν υπάρχουν εκείνη την εποχή κάμερες οι οποίες να παρακολουθούν τις κινήσεις των γεωργών, δεν υπάρχουν άλλες δυνατότητες με δακτυλικά αποτυπώματα και τα λοιπά για να διαπιστωθεί αν κάποιος είναι ο ένοχος, μην έχοντας άλλη διέξοδο, τι κάνει; Τους πήρε όλους στην πόλη για να ορκιστούν για την αθωότητά τους. Αυτό είναι μια πολύ συνηθισμένη διαδικασία στην ελληνική αρχαιότητα: όταν δεν έχεις άλλο τρόπο να διεκδικήσεις το δίκιο σου, αλλά υποψιάζεσαι ότι κάποιος είναι ένοχος, αυτό που κάνεις είναι να τον πας σε ένα ιερό και να τον υποχρεώσεις να ορκιστεί ότι είναι αθώος. Αν ορκιστεί ότι είναι αθώος και είναι αθώος, όλα καλά. Η διαμάχη λύεται και ο καθένας μπορεί να πάει στο σπίτι του. Αν ορκιστεί ότι είναι αθώος αλλά στην πραγματικότητα είναι ένοχος, τότε έχει επικαλεστεί τον θεό στον όρκο του, επομένως περιμένεις ότι ο θεός θα τον τιμωρήσει. Και αν δεν τον τιμωρήσει τώρα, ίσως μετά από τρεις γενιές κάποιον παιδί του

να γεννηθεί τυφλό ή να χάσει την περιουσία του ένας απόγονός του· επομένως, αργά ή γρήγορα, θα τιμωρηθεί από τον θεό. Η ιστορία, βέβαια, του Βάβριου έχει και μια συνέχεια καθώς ο γεωργός πηγαίνει στο ιερό, ακούει έναν τελάλη να λέει ότι ο Απόλλωνας έχει προκηρύξει μία αμοιβή για όποιον βρει όσα χρήματα τού έκλεψαν και απελπισμένος λέει: εδώ δεν μπορεί να βρει τα δικά του τα χρήματα, θα βρει ποιος έκλεψε τη δική μου τη δικέλλα;

Ας σκεφτούμε τι γίνεται αν ο κλήρος τον οποίο τραβάει ο ιερέας λέει: «ναι, είναι ένοχος», «ναι, έκλεψε τα ρούχα», «ναι, χρησιμοποίησε δηλητήριο», «ναι, είναι υπεύθυνος για τον φόνο». Τι γίνεται τότε; Μπορεί εκείνος που υποψιάζεται κάποιον να τον πάει μετά στο δικαστήριο και να πει: «Μα το λέει ο θεός ότι είναι ένοχος»; Αν δεν μπορεί να το κάνει αυτό –και γιατί δεν το έκανε ούτως ή άλλως στην αρχή, γιατί δεν είχε πάει ούτως ή άλλως στα δικαστήρια–, θα στείλει δυο-τρεις μπράβους να τον σπάσουν στο ξύλο για να του γυρίσουν πίσω τα χρήματα; Δεν υπάρχει καμία δυνατότητα κάποιος να ενεργήσει αν η απάντηση είναι «ένοχος». Δεν υπάρχει. Γι' αυτό υποψιάζομαι ότι πάντοτε η απάντηση ήταν «αθώς». Διότι η σκέψη που υπάρχει πίσω από αυτά τα ερωτήματα είναι ότι αν κάποιος είναι αθώς και φοβάται τον θεό, έρχεται στο ιερό, είναι παρών στην υποβολή του ερωτήματος: «έκλεψε η τάδε τα χρήματα;» Δεν έχω κανένα πρόβλημα αν είμαι η τάδε, πηγαίνω στο ιερό και λέω να τραβήξει ο θεός τον κλήρο και θα φανεί αμέσως η αθωότητά μου. Αν είναι ένοχος και φοβάται τον θεό, δεν θα δεχτεί να πάει στο ιερό, διότι έτσι θα αποκαλυφθεί η ενοχή του και αν ισχυριστεί ότι είναι αθώς, θα τον τιμωρήσει ο θεός. Αν πάλι είναι ένοχος και δεν φοβάται τον θεό, ε! τότε δεν μπορείς να κάνεις και τίποτα. Εφόσον είναι αθεόφοβος, όσες φορές και να τον πας σε ένα ιερό να τον ορκίσεις, δεν πρόκειται να φοβηθεί και θα ψευδορκήσει.

Έτσι, το καλύτερο το οποίο μπορούσε να προσφέρει το ιερό της Δωδώνης, είναι μια λύση στη διαμάχη. Αυτό το οποίο κάνουν τα ελάσματα δεν είναι να καταδικάζουν κάποιον ως ένοχο ή αθώο, είναι να δίνουν τη δυνατότητα σε ανθρώπους οι οποίοι εμπλέκονται σε διαμάχες να βρουν μια λύση στις διαμάχες αυτές, μια ειρηνική λύση. Εκείνος ο οποίος έχει χάσει ένα αντικείμενο και υποψιάζεται τον γείτονά του, θα πάρει την απάντηση από τον θεό: «είναι αθώς». Επομένως, θα μπορούν αυτοί οι άνθρωποι να συνεχίσουν να ζουν σαν γείτονες, ειρηνικά και θα έχει και την ηρεμία του ότι δε θα έχει προσβληθεί από κάποιον γείτονα. Αν πάλι ο γείτονάς του είναι ένοχος, όπως είπαμε, με τη νοοτροπία που υπάρχει σε αυτή την εποχή, με την πίστη στη Θεία Δίκη, κάποτε αργότερα πρόκειται να τιμωρηθεί.

Αυτό που κάνουν αυτά τα ελάσματα της Δωδώνης, είναι κυρίως να θέλουν να τραβήξουν την προσοχή των θεών σε ανθρώπινες υποθέσεις. Τους φέρνουν από τον Όλυμπο στη γη ως συμβούλους, ως προστάτες και ως τιμωρούς. Αυτή είναι η βαθύτερη ανάγκη την οποία μας αποκαλύπτουν αυτά τα κείμενα. Έτσι, μέσα σε διάφορα επίπεδα της ανάλυσής τους και της κατανόησής τους, βλέπουμε να συνυπάρχουν σε αυτά τα κείμενα η μνήμη, η μνήμη η οποία σχετίζεται με γεγονότα τα οποία έχουν γίνει στο παρελθόν –τις περισσότερες φορές κάποιο αδίκημα–, να συνυπάρχει το συναίσθημα, ο φόβος, η αγωνία, η ελπίδα, η οργή, η αγανάκτηση, η επιθυμία και βλέπουμε να υπάρχει πάνω από όλα η πίστη. Διότι οι άνθρωποι οι οποίοι καταφεύγουν στο ιερό της Δωδώνης με τα ερωτήματα αυτά, πιστεύουν ότι θα πάρουν κάποια απάντηση, διαφορετικά δεν θα πήγαιναν. Διηγούνται ένα ανέκδοτο για τον αυτοκράτορα Αύγουστο, ότι κάποιος του έστειλε ένα ερώτημα: «ο τάδε είναι φαλακρός ή ψεύτης;» και ο Αύγουστος χωρίς να προσέξει τι ερώτημα του έβαλαν, έβαλε την απάντηση: «είναι», το οποίο φυσικά δεν είναι απάντηση. Αν οι μάντεις και οι προφήτες των ιερών έδιναν τέτοιες απαντήσεις ασαφείς, θα είχαν χάσει την πελατεία τους. Η πίστη στηρίζεται ακριβώς στην εμπειρία. Στην εμπειρία

της θείας δύναμης η οποία αργά ή γρήγορα θα φανεί και θα καταδειχθεί. Και αυτό είναι ένα αντικείμενο το οποίο θα συζητήσω σε κάποιο μεταγενέστερο μάθημα αυτής της σειράς.

3.3 Το επέκεινα

V3.3.1 Οι αντιφατικές αντιλήψεις για τον θάνατο (24')

<https://youtu.be/kronNzZ5yFw>

απομαγνητοφώνηση REAKORI & REAKORI & Tal / αντιπαραβολή Mirella & Mirella & kpsisi

Σε ένα ποίημα του ελληνιστικού ποιητή Καλλιμάχου, που έζησε τον 3ο π.Χ αιώνα, κάποιος διαβάτης παρουσιάζεται να συνομιλεί με έναν νεκρό που του μιλάει μέσα από τον τάφο του¹⁰²:

- Πώς είναι εκεί κάτω; ρωτά.
- Πολύ σκοτεινά
- Υπάρχουν δρόμοι που οδηγούν επάνω;
- Ψέματα
- Και ο Πλούτων;
- Παραμύθια !
- Πάει, χάθηκα...
- Τα λόγια μου είναι αληθινά! Αλλά αν προτιμάς ευχάριστα λόγια, τότε μάθε πως στον Άδη ένα μεγάλο βόδι στοιχίζει μόνο μια πεντάρα.

Αυτό είναι το ποίημα του Καλλιμάχου, το οποίο δείχνει το ερώτημα για το ποια είναι η τύχη μας μετά τον θάνατο. Είναι ένα ερώτημα το οποίο απασχολεί τον άνθρωπο από την πρώτη στιγμή που θα άρχισε να διαλογίζεται για τα όνειρά του. Η εμπειρία τού να ονειρευόμαστε νεκρούς συγγενείς ή φίλους ή νεκρά πρόσωπα είναι πανανθρώπινη και, φυσικά, αυτά τα όνειρα γεννούν το ερώτημα: Μήπως υπάρχει ζωή μετά θάνατον; Τι γίνεται με εκείνους που έχουν χαθεί αλλά παρόλα αυτά έχουν τη δυνατότητα να εμφανίζονται στα όνειρά μας; Μήπως οι νεκροί συνεχίζουν να υπάρχουν σε κάποια μορφή, ακόμα και όταν η φυσική τους ύπαρξη έχει εξαφανιστεί, αφήνοντας πίσω μονάχα οστά ή στάχτη; Και μπορούν, άραγε, οι νεκροί να επικοινωνούν ακόμα μαζί μας; Τα ερωτήματα αυτά για την αθανασία κάποιου μη σωματικού μέρους της ύπαρξής μας, της ψυχής, ή για το οριστικό τέλος της ύπαρξής μας με την παύση της λειτουργίας της καρδιάς, του εγκεφάλου, της αναπνοής είναι πανάρχαια και δεν πρόκειται να βρουν σαφή και αδιαμφισβήτητη απάντηση, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον, μέχρι να πάει κάποιος στον άλλο κόσμο και να γυρίσει και να μας δώσει ακριβείς πληροφορίες, όπως στο επίγραμμα του Καλλιμάχου ο νεκρός μάς δίνει πληροφορίες για την τιμή του βοδιού.

Έτσι οι αντιλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή, είτε με μεταφορική έννοια –δηλαδή το να ζει κανείς στις αναμνήσεις εκείνων που τον γνώρισαν–, είτε με πραγματική έννοια –η μεταθανάτια ζωή ως ζωή, ως συνέχεια της συνειδητής μας ύπαρξης σε μια άλλη μορφή– αποτελούν ουσιαστικό συστατικό και κοινωνικών τελετουργιών, π.χ. των τελετουργιών που γίνονται σε τάφους, ή τελετών για την ανάμνηση προσώπων που έχουν πεθάνει, αλλά και θρησκευτικών πρακτικών και θρησκευτικών αντιλήψεων.

Οι εκφράσεις που χρησιμοποιούμε και σήμερα, εκφράσεις όπως «κάτω κόσμος» και «άλλος κόσμος», υποδηλώνουν ότι αντιλαμβανόμαστε τη μεταθανάτια ζωή σαν έναν κόσμο. Δηλαδή σαν μια

γεωγραφική έννοια, μια θέση, μια γεωγραφική θέση και μια διαφορετική μορφή ύπαρξης. Το επίρρημα «κάτω» κόσμος υποδηλώνει μια αντίληψη για την τοποθέτηση, τη γεωγραφική τοποθέτηση αυτού του κόσμου κάτω από την επιφάνεια της γης. «Άλλος» κόσμος, υποδηλώνει τη συνέχεια της ζωής με έναν διαφορετικό τρόπο.

Στην αρχαιότητα οι αντιλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή ποικίλουν αναλόγως με θρησκευτικές πεποιθήσεις, με φιλοσοφικές αντιλήψεις, ανάλογα με το σε ποια εποχή βρισκόμαστε και ποια κοινωνική θέση ή μορφωτικό επίπεδο έχει κάποιος άνθρωπος ο οποίος διαλογίζεται για τη μετά θάνατο ζωή, και τα πράγματα, φυσικά, δεν έχουν αλλάξει πάρα πολύ από τότε. Οι αντιλήψεις αυτές ποικίλουν και φτάνουν από την πλήρη άρνηση της ζωής μετά τον θάνατο μέχρι μια αντίληψη την οποία συναντούμε στη Νεκυία της Οδύσσειας, δηλαδή την επίσκεψη του Οδυσσέα στον κάτω κόσμο που συναντά γνωστούς του (τη μητέρα του, τον Αχιλλέα) ως σκιές. Φτάνουν λοιπόν από αυτή την αντίληψη ότι δεν υπάρχει καμία απολύτως ζωή, απλώς μια σκιώδης ύπαρξη, μέχρι πάρα πολύ λεπτομερείς περιγραφές του βίου των Μακάρων οι οποίοι ζουν στα Ηλύσια Πεδία, ή ανθρώπων οι οποίοι έχουν γίνει αστέρια – είναι το φαινόμενο του «καταστερισμού».

Στο μάθημα αυτό θα προσπαθήσω να αναλύσω τις μεταθανάτιες αντιλήψεις οι οποίες είναι διαδεδομένες στην ύστερη ελληνιστική εποχή και τους αυτοκρατορικούς χρόνους και, όπως θα δούμε, αυτές οι αντιλήψεις σχετίζονται άμεσα με τα τρία βασικά θέματα αυτού του μαθήματος: με το θέμα του συναισθήματος (δεν χρειάζεται να το εξηγήσω αυτό, σχετίζονται με τον φόβο, με την ελπίδα, με τη θλίψη, δηλαδή με βασικά συναισθήματα τα οποία έχουμε), σχετίζονται με τη μνήμη (όπως θα δούμε το θέμα της ανάμνησης έχει μεγάλη σημασία για την ύπαρξη μεταθανάτιας ζωής με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο), αλλά φυσικά σχετίζονται και με το θέμα της πίστης.

Έτσι έχω επιλέξει μερικά παραδείγματα από μεταθανάτιες αντιλήψεις, όχι από τα κείμενα των μεγάλων συγγραφέων της ελληνιστικής εποχής και των αυτοκρατορικών χρόνων, αλλά από επιτύμβια επιγράμματα και από επιτύμβιες επιγραφές, οι οποίες αντικατοπτρίζουν πολύ καλύτερα τις απόψεις οι οποίες είναι διαδεδομένες στον απλό, τον καθημερινό κόσμο.

Ας πάρουμε πρώτα ένα παράδειγμα από ένα επιτύμβιο επίγραμμα από τη Ρώμη που δείχνει το ένα άκρο των αντιλήψεων, δηλαδή την πεσιμιστική, την αρνητική άποψη για τον θάνατο. Πάλι αυτό το επίγραμμα παρουσιάζεται σαν να είναι η φωνή του νεκρού ο οποίος μιλάει από τον τάφο. Όπως έχω πει και σε άλλο μάθημα, όταν οι αρχαίοι διάβαζαν επιγραφές ή διάβαζαν κείμενα, τα διάβαζαν δυνατά, επομένως, έδιναν τη φωνή τους στην πέτρα. Λέει λοιπόν ο συγγραφέας αυτού του επιγράμματος¹⁰³:

Μην περάσεις, οδοιπόρε, το επίγραμμά μου, αλλά στάσου. Άκουσε! και αφού μάθεις, φύγε!

Προσέξτε εδώ τη λέξη «άκουσε». Διαβάζοντας ο περαστικός το επίγραμμα, ακούει, δεν διαβάζει, ακούει. Ακούει τη δική του φωνή.

Συνεχίζει:

Δεν υπάρχει η βάρκα του Άδη, ούτε βαρκάρης Χάροντα, ούτε ο Αιακός που κρατά τα κλειδιά του Άδη, ούτε ο σκύλος Κέρβερος. Και όλοι εμείς οι πεθαμένοι εδώ κάτω, γίναμε οστά και στάχτη. Τίποτε άλλο. Σωστά σου λεω.

Πήγαινε οδοιπόρε, πριν σου φανώ φλύαρος, ακόμη και πεθαμένος. Μη χαρίσεις μύρα και στεφάνια στη στήλη, πέτρα είναι μόνο. Ούτε να ανάψεις φωτιά, τσάμπα τα έξοδα. Αν είναι να μου δώσεις κάτι, μόνο όσο ζω. Χύνοντας κρασί στην τέφρα, πηλό θα κάνεις. Ο νεκρός δεν θα το πιει. Αυτό θα γίνω. Και συ, ρίχνοντας πάνω μου χώμα, να πεις: Από την ανυπαρξία ήρθα στην ύπαρξη και πάλι εκεί γύρισα – οὐκ ὦν ἦν · τοῦτο πάλιν γέγονα.

Το κείμενο αυτό, φυσικά, έχει γραφτεί όχι από έναν νεκρό, έχει γραφτεί από κάποιον ζωντανό ο οποίος μεταδίδει τις αντιλήψεις τις οποίες έχει για το τι θα γίνει μετά τον θάνατό του. Γι' αυτό λέει αν είναι να μου δώσετε κρασί, δώστε το μου τώρα που πρόκειται να το χαρώ. Δεν υπάρχει κανένα νόημα να κάνετε σπονδές πάνω στον τάφο μου, εγώ δεν πρόκειται να καταλάβω τίποτα, λάσπη θα γίνει.

Ένα άλλο επίγραμμα εκφράζει επίσης μια ανάλογη αντίληψη για την ανυπαρξία μετά από τον θάνατο¹⁰⁴:

Εγώ που κάποτε υπήρξα, τώρα έγινα αυτό. Αυτό που βλέπεις. Μια επιγραφή, ένας τάφος, μια πέτρα.

Ένα άλλο από την Τόμι, στις δυτικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας, στη σημερινή Ρουμανία, ένα επίγραμμα που είναι γραμμένο κάτω από μια παράσταση του κοιμισμένου Έρωτα. Ο Έρωτας κοιμάται διότι ο ύπνος, φυσικά, αποτελεί επίσης μεταφορά του θανάτου. Γράφει το επίγραμμα –είναι στημένη παράσταση του κοιμισμένου Έρωτα¹⁰⁵:

Αλλά στους νεκρούς δεν υπάρχει πόθος· σε αυτούς που έφυγαν δεν υπάρχει αγάπη. Αλλά ο νεκρός είναι στο χώμα, σαν πέτρα παγωμένη.

Και πιο κάτω: Ήμουν από γη, από νερό και αέρα· πεθαίνοντας κείμει εδώ, επιστρέφοντας (δίνοντας πίσω) αυτά τα στοιχεία.

Και ένα τελευταίο παράδειγμα, αυτή τη φορά από ένα μνημείο στην αρχαία Σμύρνη –το βλέπετε στην εικόνα. Ένας φιλόσοφος δείχνει με το ραβδί του μια νεκροκεφαλή και σχολιάζει¹⁰⁶:

Αυτό εδώ είναι ο άνθρωπος. Κοίτα τι είσαι και τι σε περιμένει.

Κι όμως, στην ίδια ακριβώς πόλη, στη Σμύρνη πάλι, κάποια άλλη επιγραφή, έχει κάποιες επιφυλάξεις. Αφήνει το ερώτημα ανοιχτό για το τι γίνεται μετά τον θάνατο¹⁰⁷:

Αν υπάρχει μετεμψύχωση τότε ο ύπνος δεν θα σε κρατήσει πολύ. Αν όμως δεν γίνεται να ξανάρθεις, τότε σε κατέχει αιώνιος ύπνος.

Μια τρίτη επιγραφή, πάλι στην ίδια πόλη, αυτή τη φορά για ένα αγόρι, δίνει μια πολύ πιο αισιόδοξη αλλά και κάπως συγκεχυμένη εικόνα για το τι γίνεται μετά τον θάνατο. Φυσικά, αυτό το κείμενο που είναι γραμμένο για ένα αγόρι που πέθανε σε πολύ μικρή ηλικία, αυτό το οποίο προσπαθεί να κάνει

είναι να προσφέρει παρηγοριά, κυρίως στους γονείς του, για τον χαμό του, αλλά παρηγοριά και στο ίδιο το αγόρι, δίνοντάς του την προοπτική μιας ζωής μετά θάνατο. Γράφει ο ποιητής αυτού του επιγράμματος¹⁰⁸:

Η νύκτα που φέρνει ύπνο κρατά το φως της ζωής μου, αφού απάλλαξε το σώμα μου με γλυκό ύπνο από τη βαριά αρρώστια.

Σε αυτό το επίγραμμα, ο θάνατος είναι μια λύτρωση από μια βαριά αρρώστια.

Μου έδωσε τα δώρα της λήθης, φέρνοντάς με στα όρια της ζωής που είχαν καθορίσει οι Μοίρες.

Αν σταματούσε το επίγραμμα μέχρι εδώ, τότε θα βρίσκαμε μονάχα αυτή την παρηγοριά, ότι ο θάνατος μας λυτρώνει από την αρρώστια και μας οδηγεί στη λήθη, στην απόλυτη λησμονιά. Το επίγραμμα όμως αυτό συνεχίζει και δίνει μια αντιφατική εικόνα, η οποία αντιβαίνει προς αυτά τα οποία λέει στην αρχή.

Η ψυχή μου όμως πέταξε από την καρδιά μου, σαν αέρας, ψηλά στον αιθέρα, σηκώνοντας βιαστικά τα φτερά της μέσα σε πυκνή ομίχλη. Τώρα με κατέχει το σπίτι των μακάριων θεών, έχοντας έρθει κοντά τους, και βλέπω τα ουράνια παλάτια στο φως της χαραυγής. Χάρη στη συνηγορία του Ερμή πήρα τιμή από τον Δία και τους αθάνατους θεούς. Γιατί με έπιασε από το χέρι **–εννοείται ο Ερμής–** και με οδήγησε στον ουρανό, δίνοντάς μου τιμή και δόξα, ώστε να ζω μαζί με τους μάκαρες στον έναστρο ουρανό, καθισμένος σε χρυσό θρόνο με φίλια. Και οι θεοί με κοιτούν σαν φίλο, καθώς κάθομαι στα τρίποδα και τα τραπέζια με την αμβροσία, όλο χαρά. Μου χαμογελούν από τα αθάνατα πρόσωπά τους, όταν τους κερνώ κρασί για τις σπονδές.

Εδώ οι γονείς του παιδιού δεν μπορούν να δεχθούν την άποψη ότι έχουν χαθεί τα πάντα κι έτσι δημιουργούν μέσα από αυτό το ποίημα την εικόνα μιας γαλήνιας μεταθανάτιας ζωής, η οποία μάλιστα είναι και καλύτερη από την επίγεια ζωή. Σημαίνει λύτρωση από τον πόνο της αρρώστιας και φαντάζονται το παιδί τους να υπηρετεί τους μάκαρες τους θεούς στον έναστρο ουρανό, στον ουράνιο θρόνο τους. Και επίσης, αν θέλουμε, μπορούμε να φανταστούμε τη μητέρα ή τον πατέρα αυτού του παιδιού να γυρίζουν το βλέμμα τους στη χαραυγή, νωρίς το πρωί και να προσπαθούν να αναγνωρίσουν το παιδί τους σε ένα από τα αστέρια του ουρανού.

Βρίσκουμε σε αυτό το επίγραμμα ένα μείγμα εντελώς διαφορετικών αντιλήψεων. Ο θάνατος είναι ύπνος. Ο θάνατος είναι λήθη. Αλλά ο θάνατος είναι ταυτόχρονα και ένωση της ψυχής με τον αιθέρα. Ο θάνατος είναι κατοικία στα ουράνια δώματα. Και ακριβώς αυτές οι αντιφατικές, συγκεχυμένες αντιλήψεις σχετίζονται με το γεγονός ότι δεν υπάρχει ακριβής γνώση και ο τρόπος τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τη μεταθανάτια ζωή σχετίζεται με τη θρησκεία, αλλά σχετίζεται πάρα πολύ και με το συναίσθημα.

Ο θάνατος, όταν χαρακτηρίζεται ως «κόσμος» –«κόσμον ἄκοσμον» τον χαρακτηρίζει ένα επίγραμμα– είναι ένα τοπίο. Αυτό το τοπίο θα προσπαθήσω να χαρτογραφήσω και να εξερευνήσω ως γεωγράφος και εθνογράφος. Η δουλειά του γεωγράφου ποια είναι; Να ρωτήσει πού είναι αυτό το μέρος, ποια είναι τα σύνορά του, ποια είναι τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά του, πώς είναι το κλίμα, τι είδους φυτά έχει, τι ζώα ζουν εκεί, ποια είναι τα βουνά και οι λίμνες του, και να προσπαθήσει να καταλάβει αν οι άνθρωποι οι οποίοι το κατοικούν –σαν εθνογράφος– έχουν κάποιες ιδιαίτερες ιδιότητες.

Τα ερωτήματα αυτά δεν είναι τα ερωτήματα ενός σύγχρονου ιστορικού. Τα ερωτήματα αυτά είναι ήδη αρχαία. Είναι τα ερωτήματα τα οποία θέτουν οι άνθρωποι όταν γράφουν αυτά τα κείμενα που θα σας διαβάσω. Ήδη στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη, ρωτά ο Διόνυσος τον Ηρακλή –που έχει πάει εκεί, γιατί έχει φέρει τον Κέρβερο– να πάρει ορισμένες πληροφορίες, ακριβώς τέτοιες γεωγραφικές και εθνογραφικές πληροφορίες. Ρωτάει ο Διόνυσος τον Ηρακλή, καθώς ετοιμάζεται κι αυτός να κατέβει στον κάτω κόσμο¹⁰⁹:

Για πες μου τους γνωστούς σου..., τα λιμάνια, τους φούρνους, τους κήπους και τα πορνεία, τους δρόμους, τα πηγάδια, τα πανδοχεία και τους ξενώνες... Πες μου, ποιος είναι ο δρόμος που οδηγεί ταχύτερα στον Άδη;

Και ο Λουκιανός, σε ένα σύγγραμμά του για τη θλίψη, περιγράφει τον κάτω κόσμο σαν να είναι ένα είδος κράτους με νόμους, με οργάνωση πολιτειακή, με κυβερνήτες. Μεταφράζω¹¹⁰:

Ο Πλούτων –δηλαδή ο θεός που βασιλεύει στον κάτω κόσμο– έχει οργανώσει την πολιτεία του υπόγειου κράτους του και έχει ορίσει τον τρόπο ζωής. Τα εδάφη του –η χώρα– τα περιβάλλουν μεγάλα ποτάμια που και μόνο το όνομά τους σε τρομάζει.

Και αυτό είναι μια αντίληψη που αντιστοιχεί στην αντίληψη που υπάρχει για τη γη. Η γη, σύμφωνα με τις αρχαίες ελληνικές αντιλήψεις, περιβάλλεται γύρω γύρω από ποτάμια.

Δίπλα στις διαμαντένιες πόρτες που κλείνουν την είσοδο στον Άδη, από μέσα, στέκεται ο Αιακός, ο ανιψιός του βασιλιά, επιφορτισμένος με τη φύλαξη. Μόλις περάσεις τη λίμνη, βρίσκεσαι στο εσωτερικό του Άδη και φτάνεις σε ένα μεγάλο λιβάδι, γεμάτο από ασφόδελους.

Βλέπετε, εδώ πάλι, μια γεωγραφική περιγραφή: ποια είναι η χλωρίδα και η πανίδα του κάτω κόσμου.

Εκεί πρέπει να πιεις το νερό της λήθης.

Σύμφωνα με μια αρχαία αντίληψη, οι νεκροί πίνουν το νερό της λήθης, ξεχνούν τα πάντα για την επίγειά ύπαρξή τους και με τον τρόπο αυτό καταδικάζονται στη ζωή σαν σκιά στον κάτω κόσμο.

Σε αυτό το κράτος βασιλεύουν ο Πλούτων και η γυναίκα του η Περσεφόνη και το κυβερνούν. Τους υπηρετούν και εκτελούν τις διαταγές τους οι Ερινύες με τους υπηρέτες τους, τις Ποινές και τους Τρόμους και ο Ερμής, που όμως δεν είναι πάντοτε εκεί. Ως ανώτατοι διοικητές και σατράπες και δικαστές κάθονται ο Μίνως και ο Ραδάμανθους. Αυτοί, τους καλούς και τους δίκαιους και όσους είχαν ενάρετη ζωή, μόλις μαζευτούν κάμποσοι, τους στέλνουν να ιδρύσουν αποικία στα Ηλύσια Πεδία.

Επομένως, ακόμα και στην ίδρυση των αποικιών, στη μετανάστευση, ο κάτω κόσμος λειτουργεί περίπου όπως και αυτός ο κόσμος – όταν μαζευτεί μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων, πηγαίνουν να ιδρύσουν μια καινούργια πόλη.

Ας δούμε λοιπόν αυτή τη γεωγραφία του κάτω κόσμου χρησιμοποιώντας τα επιτύμβια επιγράμματα ως οδηγούς μας. Μπορούμε να δούμε ότι αυτά τα επιγράμματα έχουν πολλές φορές κοινοτοπίες: όλα χάνονται όταν πεθάνεις, από κει που θα πας δεν θα ξαναγυρίσεις κ.λπ. Μερικές φορές προσφέρουν παρηγοριά, αλλά επειδή αυτά τα επιγράμματα είναι γραμμένα σε τάφους μάς δίνουν μια έγκυρη άποψη για το τι είναι ο θάνατος· μας μιλούν οι νεκροί. Αυτές οι αντιλήψεις που βρίσκουμε στα επιγράμματα είναι διαδεδομένες απόψεις. Τα επιγράμματα αυτά διαβάζονταν, διαβάζονταν δυνατά, και έτσι ακόμα και η ανάγνωση στην αρχαιότητα των επιγραμμάτων συνέβαλλε στη διάδοση διαφόρων ιδεών σχετικά με τη μεταθανάτια ζωή. Είναι μια περίοδος αυτή με την οποία ασχολούμαι εδώ, η ύστερη ελληνιστική εποχή και οι αυτοκρατορικοί χρόνοι, δηλαδή περίπου ο 2ος αιώνας, ο 1ος αιώνας π.Χ. και μετά οι τρεις πρώτοι αιώνες μ.Χ. όπου έχουν ήδη αποκρυσταλλωθεί διάφορες αντιλήψεις. Η φιλοσοφία, οι μυστηριακές λατρείες, οι θρησκευτικές αντιλήψεις έχουν κάποιες επιπτώσεις στις αντιλήψεις που υπάρχουν.

Μία μεγάλη ομάδα πληροφοριών είναι ότι ο θάνατος είναι ένα ταξίδι. Και αυτό ακόμα σχετίζεται με την ιδέα ότι ο κάτω κόσμος είναι μία γεωγραφική περιοχή. Φυσικά όλη η ζωή είναι ένα ταξίδι και ο θάνατος είναι το τελευταίο του κομμάτι. Στο επίγραμμα ενός γραμματικού –δασκάλου δηλαδή της γραμματικής–, του Γοργία, στη Μίλητο γύρω στο 100 μ.Χ., το κείμενο αναφέρει¹¹¹:

Γοργία, που καλογέρασες και με καλό καιρό τελείωσες τον αόρατο δρόμο προς τους μάκαρες, όταν είχες μεγάλο πλούτο ο ύπνος της λησμονιάς σε έφερε στην ανάπαυση και σε έστησε απέναντι από τις επτά Πλειάδες. Αυτή η γη, κτισμένη από τους θεούς, σε τίμησε ξεχωριστά και έθαψε το σώμα σου με τη φροντίδα όλου του δήμου.

Ας δούμε αυτό το κείμενο κάπως πιο προσεκτικά. Είναι ένας αόρατος δρόμος αυτός ο οποίος οδηγεί προς τους μάκαρες, ο δρόμος της ζωής και στη συνέχεια το τελευταίο του κομμάτι ο θάνατος. Προσφέρει παρηγοριά το γεγονός ότι ο Γοργίας πεθαίνει όταν είναι πλούσιος ακόμα. Ο θάνατός του χαρακτηρίζεται ως «ύπνος της λησμονιάς». Παρά το γεγονός όμως ότι το επίγραμμα μιλάει για λησμονιά και ανάπαυση, συνδέει αυτή την ιδέα και με την ιδέα ότι ο Γοργίας έχει τοποθετηθεί απέναντι στις επτά Πλειάδες, δηλαδή και αυτός έχει γίνει αστέρι. Αυτό το οποίο έχει μείνει σε αυτή τη γη, αυτό που έχει θαφτεί είναι μόνο το σώμα του.

Ο θάνατος είναι επομένως ένα ταξίδι, ένα ταξίδι σε μια ξένη γη, γι' αυτόν τον λόγο πολλά από τα ρήματα, τα οποία χρησιμοποιούνται στα επιτύμβια επιγράμματα για να δηλώσουν τον θάνατο είναι ρήματα τα οποία έχουν τη σημασία του κινούμαι, πηγαίνω, «ίκνοῦμαι» φτάνω, «βαίνω», «οἶχομαι» έχω φύγει, έρχομαι. Ένας νεκρός παραπονιέται σε ένα επίγραμμα «ήρθα στη νυκτερινή χώρα της απαίσιος λησμονιάς» από την Τειχιούσα στη Μικρά Ασία στα αυτοκρατορικά χρόνια. Και τα κείμενα που εκφράζουν επίσης ελπίδα και αυτά χρησιμοποιούν την ίδια μεταφορά της κίνησης, του ταξιδιού. Ο νεκρός είναι ένας μακάριος οδοιπόρος. Ο δρόμος για εκείνους οι οποίοι καταλήγουν στη Νήσο των Μακάρων είναι ο δρόμος ο οποίος οδηγεί στην αιώνια μακαριότητα· για τους άλλους ο δρόμος είναι δύσβατος, θλιβερός και συνοδός αυτών των οδοιπόρων είναι γενικά ο συνοδός των οδοιπόρων, δηλαδή ο Ερμής ο ψυχοπομπός.

Τα εδάφη του κάτω κόσμου έχουν τη συγκεκριμένη γεωγραφική τους υπόσταση. Έχουν πύλες οι οποίες μας οδηγούν στον κάτω κόσμο, οι οποίες είναι γνωστές σαν «Άδου Πύλαι», οι Πύλες του Άδη, μερικές φορές σαν «Πλουτώνεια», δηλαδή τα ιερά του Πλούτωνα, τα οποία συνήθως τα φαντάζονταν σαν σπηλιές. Ο κάτω κόσμος έχει φυσικά σύνορα που είναι ποτάμια: ο Αχέρων, ο Κωκυτός, ο Πυριφλεγέθων, η Στυξ. Ο Χάρων διασχίζει αυτά τα ποτάμια και την Αχερουσία λίμνη με τη βάρκα του. Έτσι ο θάνατος παρουσιάζεται σαν ένα θαλασσινό ταξίδι, όπου ένα πλοίο φέρνει τον νεκρό στα ακατάλυτα λιμάνια, όπου δεν υπάρχει πόνος.

Ένα επίγραμμα από τη Στρατονίκη τους περιγράφει αυτούς τους λιμένες ως «νεκύων λιμένας άσαλεύτους», τα ακίνητα λιμάνια των νεκρών. Το επιτύμβιο για έναν πνιγμένο θαλασσινό προσθέτει κάποιες δραματικές λεπτομέρειες. Είναι ένα επίγραμμα από τις Ερυθρές της Μικράς Ασίας από τον 2ο π.Χ. αιώνα. Ένας ναυτικός μιλάει από τον τάφο του και λέει¹¹²:

Από τη θάλασσα πέταξα στα λιμάνια. Έδεσα άγκυρα και σκοινί κι έφτασα στο λιμάνι του Άδη, εκεί που με μετέφεραν τα πυκνά κτυπήματα του βοριά που μαινονταν τη νύκτα. Προφανώς έχασε τη ζωή του σε ένα νυκτερινό ναυάγιο.

Για πολύ λίγους ο προορισμός είναι ένα νησί, η Νήσος των Μακάρων, είναι εκεί που οι λίγοι εκλεκτοί, οι «κεκριμένοι» –εκείνοι οι οποίοι έχουν περάσει κάποια κρίση, εκείνοι οι οποίοι με βάση τον αγνό τους και δίκαιο βίο έχουν κριθεί άξιοι να μεταφερθούν στη Νήσο των Μακάρων– θα ζήσουν ένα αιώνιο συμπόσιο. Η πρόσληψη της ψυχής ως πνεύματος, ένα πνεύμα άυλο, οδηγεί στην ιδέα ότι σε αυτή τη Νήσο των Μακάρων δεν φτάνει κανένας μόνο χρησιμοποιώντας ένα πλοίο, όπως φτάνει κανένας σε ένα συνηθισμένο νησί, αλλά μπορεί κανείς να φτάσει στη Νήσο των Μακάρων και πετώντας. Όπως σε ένα επίγραμμα από την Τέω τον 1ο π.Χ. αιώνα¹¹³:

Αυτός ο τάφος μόνο τα οστά δέχτηκε της Μυριάδος, γράφει ο ποιητής. Η ψυχή της πέταξε στη Νήσο των Μακάρων.

Σύμφωνα με μία άλλη αντίληψη, η ψυχή ελαφριά σαν αγέρας ή φωτιά ενώνεται με τον αιθέρα. Άλλοτε πάλι υπάρχει η αντίληψη ότι οι ενάρετοι νεκροί βρίσκουν μία θέση ανάμεσα στα αστέρια ή τους θεούς στον ουράνιο θόλο· είδαμε σχετικά παραδείγματα. Για τους περισσότερους το ταξίδι αυτό έχει έναν άλλο προορισμό. Είναι ένα μέρος κάτω από τη γη, είναι ένας τόπος με τοπογραφικά στοιχεία που θυμίζουν γήινα τοπία. Μίλησα ήδη για τα ποτάμια, υπάρχει μία λίμνη, η Αχερουσία, υπάρχουν βράχια

της Στυγός, υπάρχει μια πηγή –η πηγή της Λήθης–, μια άλλη λίμνη –η λίμνη της Μνημοσύνης–, υπάρχει ένα λιβάδι με ασφόδελους, ένα άλσος της Περσεφόνης, τα Ηλύσια Πεδία, ο κήπος των Εσπερίδων, που ενδεχομένως να απεικονίζεται σε ένα επιτύμβιο μνημείο από την Αθήνα. Αλλά εκτός από τη χλωρίδα ο κάτω κόσμος έχει και ιδιαίτερη πανίδα, τα ζώα του. Είναι ο Κέρβερος, η Χίμαιρα, οι Ερινύες και οι Άρπυιες.

Αυτές είναι μερικές γενικές αντιλήψεις για τον κάτω κόσμο και στην επόμενη ενότητα θα δούμε πώς αυτές οι αντιλήψεις μπορούν να συνδεθούν με δύο σημαντικές έννοιες, με την έννοια της δικαιοσύνης και της αγνότητας και με τη μύηση σε μυστηριακές λατρείες.

V3.3.2 Η μύηση στη μεταθανάτια ευδαιμονία (14')

<https://youtu.be/qbinQJVveTM>

απομαγνητοφώνηση annac & mariampas / αντιπαραβολή olivia & ginath

Στην προηγούμενη ενότητα, είδαμε ότι μια αντίληψη, που εμφανίζεται συχνά σε επιτύμβια μνημεία, είναι η αντίληψη ενός δυισμού στον άνθρωπο, δηλαδή ότι ο άνθρωπος αποτελείται από φθαρτή ύλη –το σώμα του– και από κάτι άφθαρτο και άυλο – την ψυχή του.

Η άποψη αυτή ήταν κυρίως διαδεδομένη –όχι αποκλειστικά, αλλά διαδεδομένη– και στον κύκλο των λάτρων του Διονύσου, οι οποίοι μούνταν σε μια μυστηριακή λατρεία για την οποία δεν γνωρίζουμε πάρα πολλά πράγματα. Συνήθως ονομάζεται (η λατρεία) τα «Ορφικά μυστήρια» ή «Ορφικά και Διονυσιακά μυστήρια» επειδή έχουν κάποια σχέση και με ορφικές απόψεις, απόψεις που αποδίδονταν στον μεγάλο μυθικό μουσικό, τον Ορφέα. Περισσότερο όμως στενή είναι η σχέση με τη λατρεία του Διονύσου, όπως φαίνεται και από τον μύθο αλλά και από διάφορα στοιχεία.

Φυσικά, γενικά για τα μυστήρια δεν έχουμε πολλές πληροφορίες, διότι πληροφορίες έπρεπε να έχουν μόνο εκείνοι οι οποίοι μύηθηκαν. Όμως, συμπτωματικά, γνωρίζουμε διάφορα πράγματα για αυτά τα Διονυσιακά μυστήρια από κείμενα τα οποία έχουν βρεθεί σε τάφους. Είναι γραμμένα σε χρυσά φύλλα, που μερικές φορές –σπάνια– είναι τετράγωνα, άλλες φορές μιμούνται το φύλλο του κισσού ή άλλα φύλλα, και τοποθετούνταν πάνω στο στόμα του νεκρού. Είναι επιστόμια και περιέχουν τα λόγια που πρέπει να θυμηθεί να πει ο νεκρός, όταν κατεβαίνει στον κάτω κόσμο για να περάσει τις Πύλες του Άδη και να περάσει στην καλύτερη περιοχή, εκείνη που είναι προορισμένη για τους μάκαρες.

Αυτά τα κείμενα περιέχουν αποσπάσματα από έναν ιερό λόγο που αποδιδόταν μάλλον στον ίδιο τον Ορφέα. Ο Ορφέας είναι κάποιος που έχει γνώσεις για τον κάτω κόσμο, διότι πήγε για να φέρει την Ευρυδίκη η οποία δυστυχώς κατέληξε πάλι στον κάτω κόσμο, επειδή ο Ορφέας δεν τήρησε την αρχική συμφωνία που υπήρχε, που ήταν να μην γυρίσει πίσω να κοιτάξει τη γυναίκα του που έφερνε από τον κάτω κόσμο. Ο Ορφέας από περιέργεια θέλησε να δει αν όντως η γυναίκα του τον ακολουθεί προς τη ζωή, γύρισε να τη δει και η Ευρυδίκη καταδικάστηκε σε θάνατο. Ο Ορφέας, λοιπόν, επειδή έχει κατέβει στον κάτω κόσμο, θεωρείτο ότι είχε πληροφορίες από πρώτο χέρι. Με τον κύκλο των Ορφικών όμως συνδέθηκε και η λατρεία του Διονύσου και οι μύθοι του Διονύσου.

Αυτά τα χρυσά επιστόμια βρίσκονται σε διάφορες περιοχές (στην Ιταλία, τη Σικελία), κυρίως όμως στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, την Κρήτη και την Πελοπόννησο και χρονολογούνται περίπου από το 400

π.Χ. έως το 200 μ.Χ. Τα περισσότερα προέρχονται από την ελληνιστική εποχή, από τον 3ο και τον 2ο π.Χ. αιώνα.

Θα σας διαβάσω μερικά κείμενα, αλλά ας σχηματίσουμε πρώτα μια εικόνα για τον μύθο ο οποίος βρίσκεται πίσω από αυτά τα επιστόμια και τα κείμενά τους.

Ο μύθος είναι ο μύθος του Διονύσου ο οποίος γεννιέται ως γιος του Δία και της Σεμέλης, αλλά η ζηλιάρα Ήρα, η γυναίκα –η αιωνίως απατημένη γυναίκα– του Δία, αποφασίζει να εκδικηθεί τον Δία για την απάτη και βάζει τους Τιτάνες να σκοτώσουν και να φάνε τον Διόνυσο· να τον κατατεμαχίσουν και να τον φάνε. Οι Τιτάνες με κάποιον τρόπο καταφέρνουν να ξεγελάσουν τον Διόνυσο· σύμφωνα με μια παραλλαγή του μύθου, του δείχνουν κάτι σαν σκήπτρο, είναι ο θύρσος –ο οποίος είναι ένα ραβδί– ο οποίος στολίζεται στο τέλος ή με ένα άνθος ή με έναν κώνο από πεύκο. Ο Διόνυσος ξεγελιέται με αυτό ή με κάποια παιχνίδια. Οι Τιτάνες τον σκοτώνουν, κατακερματίζουν το σώμα του, τον τρώνε, αλλά ο Δίας τους σκοτώνει με τον κεραυνό του και το μόνο το οποίο σώζεται είναι η καρδιά του Διονύσου. Από τη στάχτη του Διονύσου και των Τιτάνων, από αυτό το μείγμα θεϊκού και ανθρώπινου στοιχείου – θεϊκού, αθάνατου και θνητού– γεννιέται το ανθρώπινο γένος. Επομένως, σύμφωνα με αυτήν την άποψη, οι άνθρωποι εμπεριέχουν στην ύπαρξή τους και ένα θεϊκό και ένα θνητό στοιχείο. Το θνητό από τους Τιτάνες, το θεϊκό από τον Διόνυσο.

Το αθάνατο στοιχείο είναι η ψυχή τους, το θνητό στοιχείο είναι το σώμα. Το σώμα αποτελεί όμως «σῆμα», δηλαδή τάφο· το σώμα είναι ο τάφος της ψυχής, η οποία απελευθερώνεται αλλά μόνο για εκείνους οι οποίοι έχουν μνηθεί στη διονυσιακή λατρεία και θυμούνται, γνωρίζουν αυτά τα οποία διδάχθηκαν, ζητούν συγχώρεση και απαλλαγή από αυτό το προπατορικό αμάρτημα του φόνου, του αρχικού φόνου του Διονύσου από τους Τιτάνες.

Αυτά –και οι μύθοι και οι τελετουργίες– θα υπήρχαν σε ένα κείμενο, το οποίο όμως, επαναλαμβάνω, δεν σώζεται, πέραν από κάποια αποσπάσματα. Ένα από τα εκτενέστερα αποσπάσματα σώζεται σε ένα χρυσό φύλλο από το Ιππώνιο της Ιταλίας. Χρονολογείται γύρω στο 400 π.Χ. και –η ανάγνωσή του δεν είναι απολύτως βέβαιη– σύμφωνα με την πιο πειστική ερμηνεία λέει τα εξής¹¹⁴:

Πάρε αυτό το ενθύμημα, όταν πρόκειται να πεθάνεις.

Δηλαδή αυτό το φύλλο είναι κάτι το οποίο θα σου θυμίζει τη μύησή σου, ώστε να πεις τα σωστά λόγια μετά θάνατον. Αυτό είναι μία δυνατή [πιθανή] μετάφραση του κειμένου, υπάρχουν και άλλες: ότι «αυτό είναι το φύλλο της μνημοσύνης» και όχι «πάρε αυτό το ενθύμημα».

Μόλις φτάσεις στα καλοχτισμένα παλάτια του Άδη, θα βρεις στα δεξιά μια πηγή και κοντά της ένα ψηλό λαμπρό κυπαρίσσι. Είναι το μέρος όπου οι ψυχές που κατεβαίνουν δροσίζονται.

Εδώ υπάρχει η αντίληψη ότι η ψυχή των νεκρών είναι αιώνια διψασμένη. Είναι μια αντίληψη πάρα πολύ γενική, γενικά θεωρείται ότι το νεκρό σώμα στερείται υγρών, επομένως είναι ξερό. Είναι μια αντίληψη η οποία υπάρχει ακόμη και σήμερα σε ταινίες τρόμου: η ιδέα των βαμπίρ, ας πούμε, τα οποία πίνουν αίμα είναι αιωνίως διψασμένα· αυτή η εικόνα και η αντίληψη ανάγεται στην αρχαιότητα. Οι ψυχές κατεβαίνουν εκεί και ψύχονται, δροσίζονται. Βλέπετε εδώ τη σύνδεση που γίνεται ανάμεσα στην

Ψυχή και το ψύχω. Αυτό είναι ένα κοινό στοιχείο σε αυτές τις μυστηριακές λατρείες, δηλαδή το παιχνίδι με τον ήχο των λέξεων.

Φτάνεις επομένως εκεί, είναι το μέρος όπου οι ψυχές που κατεβαίνουν δροσιζονται. Πρόσεξε –λέει το κείμενο– να μην πλησιάσεις αυτήν την πηγή – γιατί είναι η πηγή της λησμονιάς, άμα πιεις νερό από αυτήν την πηγή θα ξεχάσεις τα πάντα. Πιο κάτω θα βρεις ένα ψυχρό ρεύμα (δηλαδή ένα ποτάμι) που ρέει από τη λίμνη της Μνημοσύνης. Εκεί είναι φρουροί κοντά στο ποτάμι. Με πονηριά θα σε ρωτήσουν τι αναζητάς στο σκοτάδι του θανατερού Άδη. Να τους απαντήσεις: Είμαι ο γιος της βαριάς –δηλαδή της γης– και του έναστρου ουρανού. Αλλά έχω στεγνώσει από τη δίψα και χάνομαι. Δώστε μου γρήγορα κρύο νερό από αυτό που ρέει από τη λίμνη της Μνημοσύνης.

Εδώ σταματάει αυτό το κείμενο, το οποίο μας δίνει ένα μικρό μονάχα κομμάτι από το ταξίδι της ψυχής προς τον Άδη, με οδηγίες –θα λέγαμε με ταξιδιωτικές οδηγίες– προς την ψυχή· με ποιον τρόπο να συμπεριφερθεί, τι να αποφύγει και τι να κάνει.

Από άλλα κείμενα μπορούμε να συμπληρώσουμε την εικόνα του ταξιδιού της ψυχής. Η ψυχή, αφού πιει νερό από τη λίμνη της Μνημοσύνης (επομένως θα μπορέσει να διατηρήσει τη δυνατότητα να θυμάται αυτά που έμαθε κατά τη μύηση στα Διονυσιακά μυστήρια), θα συνεχίσει την πορεία της και θα φτάσει μπροστά στον θρόνο της Περσεφόνης και του Πλούτωνα. Εκεί θα αναγγείλει ότι ο ίδιος ο Διόνυσος την «έλυσε», τη λύτρωσε, από το προπατορικό αμάρτημα.

Σε ένα από αυτά τα κείμενα από την Περίνα της Θεσσαλίας που χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ. το κείμενο λέει¹¹⁵:

Τώρα πέθανες και τώρα γεννήθηκες τρισόλβιε –τρεις φορές ευτυχισμένε–, την ίδια μέρα. Να πεις στην Περσεφόνη ότι ο ίδιος ο Βάκχιος σε λύτρωσε. Και συνεχίζει: Έχεις ως ευδαίμονα τιμή το κρασί κάτω από τη γη, έχοντας τελέσει τις ίδιες τελετές, όπως και οι άλλοι πολλοί όλβιοι – οι ευτυχισμένοι.

Αυτό το κείμενο δεν έχει την αρχή του ταξιδιού, δεν περιγράφει την αρχή του ταξιδιού, περιγράφει το τέλος του, εκεί δηλαδή που η ψυχή φτάνει στην Περσεφόνη. Και ένας συνδυασμός αυτών των αποσπασμάτων που είναι σκόρπια σε διάφορα κείμενα, μας δίνει τη συνολική εικόνα για το ταξίδι της ψυχής στον κάτω κόσμο. Από κει η ψυχή θα συνεχίσει «ως το λιβάδι των μυστών –όπως αναφέρεται σε ένα κείμενο– και των Βάκχων», όπου την ψυχή του μύστη την περιμένει ένα αιώνιο συμπόσιο. Μύστες μπορούσαν να είναι και άντρες και γυναίκες.

Και στα επιγράμματα βρίσκουμε κάποιες συγγενικές ιδέες, συγγενικές με αυτά τα κείμενα των διονυσιακών επιστομίων. Μόνο που τα επιγράμματα, επειδή είναι επιγραφές οι οποίες είναι δημόσια εκτεθειμένες, μπορεί να τις διαβάσει ο καθένας, ποτέ δεν περιέχουν πληροφορίες για τα Μυστήρια. Οι πληροφορίες βρίσκονται πάνω στο στόμα του νεκρού, είναι θαμμένες, δεν είναι ορατές και προσιτές σε εκείνους οι οποίοι δεν έχουν μνηθεί. Όμως και σε αυτά τα επιτύμβια επιγράμματα βρίσκουμε πληροφορίες για τη Νήσο των Μακάρων, τα Ηλύσια Πεδία και το Λιβάδι των Ευσεβών. Και μπορούμε μερικές φορές να υποθέσουμε τουλάχιστον, ότι κάποιος από αυτούς τους νεκρούς που αναφέρονται

σε αυτά τα στοιχεία ίσως είχαν μνηθεί στη μυστηριακή λατρεία του Διονύσου ή σε κάποια ανάλογη μυστηριακή λατρεία.

Μια ιέρεια π.χ. του Διονύσου, η Αλκμεωνίδα, στη Μίλητο διαβεβαιώνει από την επιγραφή της: «Είχε μνηθεί στο μερίδιο των ωραίων πραγμάτων». Δεν λέει ποια μύηση είναι, αλλά έχει ένα μερίδιο, ένα κομμάτι από τα ωραία πράγματα, από τα αγαθά.

Οι γονείς δύο αγοριών στη Σμύρνη παρακαλούν τον Αιακό να τους δείξει τον δρόμο προς την έδρα, προς τον τόπο των Καθαρών –όπως γράφουν– όπως τους αξίζει.

Αυτό το οποίο έχει σημασία σε σχέση και με τα Διονυσιακά μυστήρια αλλά και με αυτές τις επιγραφές που αναφέρονται στην καλύτερη τύχη ορισμένων νεκρών, είναι το γεγονός ότι η καλύτερη τύχη συνδέεται με κάτι το οποίο πρέπει να κάνεις. Στα Διονυσιακά μυστήρια είναι η τέλεση διαφόρων τελετουργιών. Όμως διαπιστώνουμε μια πάρα πολύ σημαντική εξέλιξη, εξαιρετικής σπουδαιότητας για την κατανόηση της αρχαίας θρησκείας, μια εξέλιξη η οποία μας οδηγεί από τον αυτοματισμό της πράξης στη συνείδηση της αγαθότητας. Τι εννοώ: Το να μνηθείς στο Μυστήριο είναι ένας αυτοματισμός. Πηγαίνεις, κάνεις ορισμένες τελετουργίες, σου δείχνουν ορισμένα πράγματα, ακούς ορισμένα λόγια και είσαι μύστης. Δεν σημαίνει απαραίτητα ότι είσαι δίκαιος, ότι έχει αλλάξει ο τρόπος της ζωής σου, ότι έχεις γίνει αγαθός, ότι έχουν συγχωρεθεί οι αμαρτίες σου. Αυτή η παλιά αντίληψη γίνεται αντικείμενο κριτικής ήδη από τον 5ο π.Χ. αιώνα, όταν κάποιοι φιλόσοφοι ρωτούν πώς είναι δυνατόν κακούργοι, μόνο και μόνο από τη μύησή τους, ή άδικοι άνθρωποι, ψεύτες, απατεώνες, με τη μύησή τους στα Μυστήρια αμέσως να τους περιμένει ένα καλύτερο μέλλον μετά τον θάνατο. Η απάντηση σε αυτήν την κριτική είναι η σύνδεση αυτών των μυστηριακών λατρειών και γενικότερα της θρησκείας και με ηθικές ιδέες.

Αυτό το οποίο διαπιστώνουμε είναι ότι σταδιακά εκείνοι τους οποίους περιμένει μια καλύτερη ζωή μετά τον θάνατο να μην είναι οι μύστες αλλά να είναι οι ευσεβείς· όχι εκείνοι που έχουν κάνει κάτι, αλλά εκείνοι που συμπεριφέρονται με έναν συγκεκριμένο τρόπο. Η καλή μεταθανάτια ζωή είναι το προνόμιο μόνο των ενάρετων.

Ένα κείμενο από τους Σαΐπτες της Λυδίας το 148 μ.Χ. το εκφράζει πάρα πολύ χαρακτηριστικά¹¹⁶:

Τα παιδιά των ευσεβών ο Ερμής ο Κυλλήνιος τα φέρνει οδηγώντας τα με το ραβδί του, όχι στον μισητό Αχέροντα, αλλά στα Ηλύσια Πεδία κι εκεί ο Πλουτεύς –δηλαδή ο Πλούτων– έχει ορίσει ως συντρόφους του νεκρού τους δικαιοτάτους ήρωες.

Αυτή είναι μια πάρα πολύ σημαντική εξέλιξη στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας: η ιδέα ότι η μεταθανάτια ζωή σχετίζεται με τις πράξεις τις οποίες ένας άνθρωπος επιτελεί στην επίγεια ύπαρξή του. Η δικαιοσύνη είναι εκείνη η οποία εξασφαλίζει την καλή μεταθανάτια ζωή.

V3.3.3 Η μακαριότητα του θανάτου (19')

<https://youtu.be/A-cnS4gUf0s>

απομαγνητοφώνηση krasisi & constant / αντιπαραβολή ginath & Mirella

Για τους πολλούς ο θάνατος, σύμφωνα με τις αντιλήψεις που διαβάζουμε στις αρχαίες επιγραφές, επιφυλάσσει μόνο σκοτεινές και μαύρες προοπτικές. Είναι μια αιώνια ύπαρξη σε ένα ανήλιαγο τοπίο· ένα τοπίο σκοτεινό και κρύο. Ένα τοπίο που οι κάτοικοί του είναι μετανάστες από αυτόν τον κόσμο. Επομένως μπορεί να ακολουθούν τις ίδιες δραστηριότητες και να έχουν την ίδια θέση όπως και στη ζωή, να δέχονται τα δώρα της αγάπης των ζωντανών. Για λίγους μόνο, όπως είδαμε στις προηγούμενες ενότητες, επιφυλάσσει ο θάνατος μια μεταθανάτια ζωή, την οποία μπορεί κανείς να τη φανταστεί λίγο-πολύ σαν ένα αιώνιο συμπόσιο.

Αυτοί οι τελευταίοι νεκροί, οι ενάρετοι νεκροί, μπορεί ως ήρωες να προστατεύουν τους ζωντανούς. Ο θάνατος για αυτούς δεν σημαίνει το τέλος της επικοινωνίας ανάμεσα στους νεκρούς και τους ζωντανούς. Αυτό αιτιολογεί και τη δημιουργία λατρείας ηρώων, δηλαδή απόδοσης τιμών σε επιλεγμένους θνητούς μετά τον θάνατό τους. Είναι η πίστη ότι αυτοί οι νεκροί με μια ανώτερη, ως το πούμε, θέση στον κάτω κόσμο μπορούν να συνεχίσουν να επικοινωνούν με τους θνητούς, αλλά –και κάτι ακόμη σημαντικότερο– μπορούν να επηρεάζουν και τη ζωή των θνητών, να βοηθούν τους θνητούς στις δύσκολες περιστάσεις. Αυτό είναι ένα φαινόμενο που αποκτά πολύ μεγάλη σημασία στην αυτοκρατορική εποχή· πολλές φορές στα επιτύμβια μνημεία βλέπουμε τους νεκρούς να τους χαρακτηρίζουν ως ήρωες: χαΐρε (τάδε), ήρωε! Παλιότερα στην έρευνα πίστευαν ότι ο χαρακτηρισμός «ήρωε» είναι απλώς μία μετωνυμία για τη λέξη «νεκρός». Αντί να χρησιμοποιήσουν τη λέξη «νεκρέ» χρησιμοποιούν τη λέξη «ήρωε». Όμως πιο πρόσφατες έρευνες έχουν δείξει ότι πίσω από αυτή την αντίληψη κρύβεται πραγματική ηρωολατρεία, δηλαδή η αντίληψη ότι οι ψυχές ορισμένων νεκρών έχουν δυνάμεις και μετά τον θάνατο.

Σας δίνω μόνο ένα παράδειγμα από μια κοινότητα των Αττεανών στη Μυσία της Μικράς Ασίας, όπου μια επιγραφή που βρέθηκε πριν από λίγα χρόνια μάς δείχνει πώς δημιουργήθηκε μια καινούργια λατρεία για κάποιον Μένανδρο, τον γιο του Απολλωνίου, ο οποίος πέθανε. Η επιγραφή λέει¹¹⁷:

Οι Αττεανοί, και οι Ρωμαίοι που κατοικούνε εκεί και οι Έλληνες, και η γερουσία, σύμφωνα με τα ψηφίσματα που ψηφίστηκαν για τον Μένανδρο, τον γιο του Απολλωνίου, για τη συμφορά που τον βρήκε, ανέθεσαν τον βωμό με τη βάση του –δηλαδή έναν βωμό και τη βάση του βωμού–, λόγω της θρησκευτικής λατρείας που υποδείχθηκε με όνειρα και οράματα στον πατέρα του, για τον νέο ήρωε, τον Μένανδρο, τον γιο του Απολλωνίου.

Αυτό το οποίο έγινε είναι να πεθάνει ένας σχετικά νεαρός άνδρας, ο Μένανδρος, και ο πατέρας του να αρχίσει να βλέπει όνειρα και οράματα, στα οποία παρουσιαζόταν ο γιος του και απαιτούσε «θρησκείαν», δηλαδή θρησκευτική λατρεία. Και η θρησκευτική λατρεία αυτή έγινε αποδεκτή από την κοινότητα, στήθηκε ένας βωμός και ο Μένανδρος λατρεύεται ως «νέος ήρωε», νέος ήρωε. Ο βωμός υποδηλώνει την ύπαρξη τελετουργιών, δηλαδή είτε την προσφορά θυσιών είτε την προσφορά σπονδών.

Από αυτή την άποψη ο κάτω κόσμος, εφόσον επικοινωνεί με τον άνω κόσμο, κατά κάποιον τρόπο είναι και μια επαρχία που τη διοικούν ζωντανοί. Όταν οι ζωντανοί έχουν κάποιες επιθυμίες μπορούν να απευθυνθούν στους νεκρούς. Μια επικοινωνία με τους νεκρούς υπάρχει και με άλλο τρόπο, αυτή είναι μια άλλη μορφή μεταθανάτιας ύπαρξης, είναι η μεταθανάτια ύπαρξη εκείνων οι οποίοι συνεχίζουν να βρίσκονται κοντά στον τάφο τους ως δαίμονες. Είναι οι «άωροι», εκείνοι που έχουν πεθάνει πριν την ώρα τους, οι «βιαιοθάνατοι», εκείνοι οι οποίοι έχουν βρει βίαιο θάνατο και οι οποίοι ανικανοποίητοι, επειδή έχουν εγκαταλείψει τη ζωή κάτω από αυτές τις τραγικές συνθήκες, βρίσκονται κοντά στον τάφο τους. Και αυτών οι ψυχές γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους ζωντανούς στον χώρο της μαγείας· με τους λεγόμενους «καταδέσμους», δηλαδή μολύβδινες πινακίδες στις οποίες οι ζωντανοί γράφουν τις επιθυμίες τους και τις στέλνουν σαν «γράμματα», ως το πούμε, στον κάτω κόσμο τοποθετώντας τις στους τάφους των άωρων και των βιαιοθανάτων, παρακαλώντας τους να κάνουν τη ζωή των εχθρών τους αβίωτη με κατάρες, με αρρώστιες, με θάνατο.

Αυτή είναι μια άλλη μορφή μεταθανάτιας ύπαρξης, την οποία όμως δεν θα συζητήσω εδώ. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η σύνδεση του θανάτου, της μεταθανάτιας ζωής, με την έννοια του συναισθήματος και της πίστης. Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, το πέρασμα στον θάνατο σημαίνει και μια δραματική αλλαγή της μορφής της ύπαρξης. Ο νεκρός πίνει το νερό της λήθης, επομένως ξεχνάει τα πάντα για την επίγεια ύπαρξή του και μένει για πάντα δεμένος στον κόρφο της γης.

Ένα αγόρι σε ένα επιτύμβιο επίγραμμα παραπονιέται¹¹⁸:

Ένα άλογο με σκότωσε και με έστειλε στον Άδη, απ' όπου δεν υπάρχει επιστροφή. Μου έδωσε να πω από το πικρό νερό της λησμονιάς – επομένως η ύπαρξή του τελείωσε.

Αυτό που χαρακτηρίζει αυτού του είδους την ύπαρξη στον κάτω κόσμο είναι το αμετάβλητο, η ακινησία, η αιώνια νύχτα και σιγαλιά, ένας αιώνιος ύπνος, η παράλυση όλων των αισθήσεων, η αδυναμία του λόγου· αυτοί οι νεκροί δεν αισθάνονται τίποτα.

Κάποιος Επαφρόδιτος που έχτισε τον τάφο του όσο ζούσε γράφει στον τάφο του¹¹⁹:

Σταμάτα το βήμα σου, οδοιπόρε, φέρε το βλέμμα σου εδώ και δεξ την τελευταία κλίνη –το τελευταίο κρεβάτι– του ύπνου και της λήθης. Το τέλος της ζωής είναι το ίδιο για όλους, μια μακρά αιωνιότητα στην οποία πρέπει να κοιμηθούμε στο κρεβάτι της γης.

Αυτή είναι, όπως βλέπετε, μια εντελώς διαφορετική αντίληψη, όχι η αντίληψη ότι η ζωή συνεχίζεται μετά τον θάνατο, αλλά ότι η μετά τον θάνατο ζωή είναι ένας αιώνιος ύπνος, μια αιώνια παράλυση κάθε αίσθησης. Οι αισθήσεις εξουδετερώνονται.

Ένας νέος είκοσι χρονών, ο Εύνομος, γράφει μέσα από τον τάφο του, λέει μέσα από τον τάφο του¹²⁰:

Νέος αφήνω το φως και ζω στο σκοτάδι. Η γη με σκεπάζει, το ποτό της σιωπής από την πηγή που σε βουβαίνει.

Από τη στιγμή που έχει πει από αυτό το ποτό της σιωπής έχει βουβαθεί η φωνή του, δεν μπορεί πια να μιλήσει.

Ένα άλλο κορίτσι που πέθανε νέο, η Ιόπη γελά πικρά από το επιτύμβιο επίγραμμα της για τον χαιρετισμό¹²¹:

Χαίρε! **Και ρωτάει:** Ποιος μου έκανε αυτή την άχαρη χάρη; Δεν βλέπω πια το λαμπερό φως και δεν μπορώ να ακούσω. Κόκαλα και σκόνη είμαι, κάτω από τη γη.

Για αυτούς τους νεκρούς μικρή παρηγοριά είναι ότι ο αιώνιος ύπνος σημαίνει τουλάχιστον απαλλαγή από τον πόνο της αρρώστιας, είναι ένας τόπος αμεριμνησίας. Οι κάτοικοι του άλλου κόσμου σύμφωνα με αυτή την αντίληψη δεν έχουν επαφές με τους ζωντανούς.

Ένα άλλο κείμενο από την Αστυπάλαια λέει¹²²:

Μη μου φέρνετε να πιω· ήπια όσο έζησα, εις μάτην. Μη μου φέρνετε τροφές. Δεν χρειάζομαι τίποτα. Είναι ανοησίες. Αν όμως για τη μνήμη μου και για όσα έζησα μαζί σας, φίλοι μου, μου φέρετε σαφράνι και λιβάνι, είναι άξιο δώρο για αυτούς που με δέχτηκαν – **όχι άξιο δώρο για μένα, για αυτούς που με δέχτηκαν, δηλαδή για τους θεούς του κάτω κόσμου.** Αυτά είναι τα δώρα για τους θεούς του κάτω κόσμου. Οι νεκροί όμως δεν μπορούν να πάρουν τίποτε από τους ζωντανούς.

Αλλά ακόμα κι αυτό το κείμενο το οποίο δίνει την εικόνα ενός θανάτου, ο οποίος σημαίνει την παύση κάθε επαφής ανάμεσα στους ζωντανούς και τους νεκρούς, υποδηλώνει όμως τη συνέχιση της ύπαρξης με διαφορετικό τρόπο μέσω της μνήμης. Ο νεκρός λέει:

Όσοι με θυμάστε να φέρετε κάτι στον τάφο μου.

Όσο κάποιος τον θυμούνται, ακόμα και σε αυτόν τον κόσμο που δεν μπορεί πλέον να επικοινωνήσει με τους ζωντανούς, συνεχίζει να είναι ζωντανός στις αναμνήσεις εκείνων οι οποίοι έζησαν μαζί του.

Αυτό το οποίο είδαμε σε αυτά τα κείμενα είναι ότι δείχνουν, όπως είδαμε, μια γεωγραφική αντίληψη του κάτω κόσμου, μια γεωγραφική αντίληψη η οποία μπορεί να επιδέχεται διαφορετικές ερμηνείες. Βρίσκουμε μια πολύ ποικίλη παράλληλη ύπαρξη εντελώς διαφορετικών ιδεών που είναι επηρεασμένες από εσχατολογικές αντιλήψεις, από φιλοσοφικές αντιλήψεις, αλλά μερικές φορές είναι απλώς κοινοτοπίες. Από τη μία πλευρά βλέπουμε ο κάτω κόσμος να ακολουθεί, να έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με τα χαρακτηριστικά του πάνω κόσμου αλλά να είναι και διαφορετικός. Εκεί τίποτα δεν μεταβάλλεται, ενώ στον επάνω κόσμο, στην επίγεια ύπαρξη τα πάντα μεταβάλλονται. Ο κάτω κόσμος είναι από μια άποψη στέρηση· είναι στέρηση του φωτός, του πόνου, των αισθήσεων. Αλλά από την άλλη άποψη δεν είναι στέρηση, ίσα ίσα είναι ένα αιώνιο συμπόσιο, είναι εκεί που τα πάντα υπάρχουν σε αφθονία.

Κάποια κείμενα μας διαβεβαιώνουν ότι την ίδια μοίρα θα την έχουμε όλοι. Ό,τι και να 'σαι, δεν πά' να 'σαι βασιλιάς ή δούλος, δεν πά' να 'σαι εγκληματίας ή ο αγαθότερος άνθρωπος, ο θάνατος τα ισοπεδώνει όλα. Είδαμε τέτοιες αντιλήψεις.

Υπάρχει όμως και μια άλλη αντίληψη: ότι είναι διαφορετικός ο θάνατος για τους δίκαιους και τους αδίκους, τους καλούς και τους κακούς. Και αυτό μας φέρνει στην καρδιά του προβλήματος, δηλαδή

στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον φόβο του θανάτου –ένα συναίσθημα–, την ελπίδα για μια καλύτερη μεταθανάτια ζωή –ένα άλλο συναίσθημα– και την αγανάκτηση για την αδικία που σημαίνει το γεγονός δίκαιοι και άδικοι να έχουν την ίδια μοίρα. Βλέπουμε τη σημασία του συναισθήματος, βλέπουμε όμως και τη σημασία της μνήμης. Εκείνοι οι νεκροί οι οποίοι θυμούνται, εκείνοι που θα πιουν το νερό της μνημοσύνης θα συνεχίσουν να ζουν. Αλλά κι εκείνοι τους οποίους θυμόμαστε εμείς –η μνήμη με τη διαφορετική της σημασία, όχι η μνήμη του νεκρού αλλά η μνήμη για τον νεκρό– επίσης θα συνεχίσουν να ζουν. Και βλέπουμε και το τρίτο στοιχείο, το στοιχείο της κρίσης: ότι η μνήμη και το συναίσθημα οδηγούν σε κρίση, οδηγούν σε απόφαση για τον τρόπο με τον οποίο ζούμε τη ζωή μας. Η αντίληψη αυτή ότι είναι τρομερή αδικία οι άδικοι και οι δίκαιοι, οι καλοί και οι κακοί να έχουν την ίδια ακριβώς αντιμετώπιση από τον θάνατο, είναι η αντίληψη η οποία γεννά την πίστη στη μεταθανάτια ζωή, η οποία διαφέρει, διαφέρει ανάλογα με τον διαφορετικό τρόπο ζωής. Την καλή θέση στον κάτω κόσμο θα τη διεκδικήσουν όχι οι μάζες, αλλά οι ευσεβείς· όχι το πλήθος, αλλά εκείνοι οι οποίοι έζησαν μια ενάρετη ζωή. Η μεταθανάτια ζωή δίνεται «άντ’ αρετῆς», για την αρετή, όπως γράφει ένα κείμενο. Είδαμε επίσης ότι σταδιακά εγκαταλείπεται η ιδέα ότι μόνο και μόνο η μυστηριακή λατρεία, η μύηση, η πράξη μπορεί να οδηγήσει κάποιον σε καλύτερη μεταθανάτια ζωή. Οι νεκροί, σύμφωνα με μια πιο προωθημένη αντίληψη, είναι «κεκριμένοι» –έχουν δικαστεί– κι έχουν κριθεί άξιοι για την καλή μεταθανάτια ζωή.

Ένα άλλο κείμενο το περιγράφει πολύ χαρακτηριστικά· είναι για τον Ιουλιανό που πέθανε 18 χρονών αφού είχε μνηθεί στα μυστήρια του Διονύσου. Γράφει το επίγραμμα του¹²³:

Με πήραν σαν σύντροφό τους ο Βρόμιος και οι Μοίρες για να με έχει ο Διόνυσος σύντροφό του στον χορό. **Και δίνει μετά την απάντηση, γιατί:** Γιατί η κακία μου ήταν ξένη.

Δεν ήταν μόνο το στοιχείο της μύησης, ήταν το στοιχείο της καλής συμπεριφοράς αυτό το οποίο δικαιολογεί την άφιξη του Ιουλιανού στον χώρο των μακάρων.

Ένα άλλο επίγραμμα στη Ρώμη γράφει¹²⁴:

Τα νησιά των Μακάρων είναι εκείνη η γη που ζουν οι ευσεβείς, οι πιο δίκαιοι, οι φιλικοί. Εκείνοι που αντιμετώπισαν τους άλλους με τιμιότητα, με δικαιοσύνη και με σεβασμό.

Μόνο αυτοί οι νεκροί δεν χάνουν όσα κέρδισαν σε αυτή τη ζωή· είναι εκείνοι οι νεκροί οι οποίοι φτάνουν στον κάτω κόσμο με τη σωφροσύνη τους, είναι εκείνοι οι οποίοι συνεχίζουν να έχουν τις πνευματικές ιδιότητες που κατέκτησαν σε αυτή τη ζωή.

Γι’ αυτόν τον λόγο σημασία έχει η μνήμη· η μνήμη ως συστατικό στοιχείο της ταυτότητας ενός νεκρού. Ο νεκρός που θυμάται κι ο νεκρός που τον θυμούνται είναι εκείνος ο νεκρός ο οποίος μπορεί να συνεχίσει να ζει. Κι αυτή η αντίληψη συνεχίζει να υπάρχει ακόμα και μέσα στα χριστιανικά χρόνια όταν οι τελευταίοι οπαδοί των ελληνικών λατρειών συνεχίζουν να προβάλλουν την ιδέα ότι δεν έχει μονοπώλιο ο χριστιανισμός στις αντιλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή· και οι λεγόμενοι «ειδωλολάτρες» και οι οπαδοί των παλιών λατρειών έχουν ένα μερίδιο στη μεταθανάτια ζωή.

Υπάρχει ένα επίγραμμα επιτύμβιο για κάποιον Πυθέα, που γνωρίζουμε ότι δεν ήταν χριστιανός, στην Αφροσιάδα, στα τέλη του 5ου μ.Χ. αιώνα. Το επίγραμμα γράφει¹²⁵:

Ούτε και με τον θάνατο έχασες την οικουμενική σου μεγάλη δόξα αλλά διατηρήθηκε όλη σου η λάμψη, όσα υπήρχαν και στη φύση σου κι όσα έμαθες.

Ο Πυθέας, ακριβώς λόγω της αρετής του, συνεχίζει να ζει διατηρώντας αυτές τις ιδιότητες.

Αυτού του είδους η μεταθανάτια ζωή, αυτός ο άλλος κόσμος συνεχίζει να απαιτεί δικαιοσύνη. Συνεχίζει να απαιτεί την κρίση, τη δίκη κατά κάποιον τρόπο όσων έχουμε επιτελέσει σε αυτήν τη ζωή. Είναι αυτή η αντίληψη που επιτρέπει, που δίνει την ελπίδα στους δικαίους να πιστεύουν ότι θα ανταμειφθούν μετά τον θάνατο και στα θύματα των αδίκων να πιστεύουν ότι θα τιμωρηθούν οι άδικοι – αν όχι σε αυτόν τον κόσμο, τότε στον άλλο κόσμο. Αυτή ακριβώς η ελπίδα είναι κι εκείνη που γεννά τη θρησκευτική αντίληψη, την πίστη.

Ένα επίγραμμα από το Κοτυαίο της Φρυγίας το 200 μ.Χ. γράφει: «Και ανάμεσα στους νεκρούς έχει αξία η νέμεσις», δηλαδή η θεϊκή δίκη. Ακόμα και μετά τον θάνατο πρόκειται να τιμωρηθούν ή να ανταμειφθούν οι άνθρωποι ανάλογα με αυτά τα οποία έχουν κάνει.

Στήριγμα, επομένως, των αντιλήψεων για τη μεταθανάτια ζωή είναι η μνήμη. Ο τάφος χαρακτηρίζεται στα αρχαία κείμενα ως μνήμα ή μνημείον. Μνημείον είναι το μέρος που κατοικεί η μνήμη, το Έρεχθειον είναι ο ναός του Ερεχθέα, το άρχεϊον είναι ο χώρος που ζουν οι άρχοντες, το μνημείον είναι το μέρος που κατοικεί η μνήμη. Ο νεκρός, σύμφωνα με τις μυστηριακές δοξασίες των λάτρων του Διονύσου, πρέπει να θυμάται. Να συνεχίσει, να μην πιει το νερό της λήθης. Όπως γράφει ένα άλλο κείμενο¹²⁶:

Ερμαίε, δεν ήπιες το νερό της λήθης, δεν σε κρύβουν ο Τάρταρος και το σπίτι της τρομερής Περσεφόνης. Ο Ερμής με τους όμορφους αστραγάλους σε πήρε από το χέρι και σε έσωσε από τη δύσκολη ζωή των θνητών, οχτάχρονος είδες τον αιθέρα και λάμπεις δίπλα στα άστρα.

Ο Ερμαίος λάμπει δίπλα στα άστρα ακριβώς επειδή δεν ήπιε το νερό της λήθης.

Η δεύτερη πτυχή της μνήμης είναι η μνήμη ως η νίκη επί του θανάτου, μια αρχαιότατη αντίληψη που πιστεύει ότι το μόνο πράγμα το οποίο είναι «άφθιτον», το οποίο δεν καταστρέφεται, δεν καταλύεται με τίποτα, είναι το κλέος – η δόξα την οποία έχει κανείς, ο τρόπος με τον οποίο τον θυμούνται. Βλέπουμε επομένως ότι το θέμα των μεταθανάτιων αντιλήψεων δεν είναι απλώς ένα ζήτημα που σχετίζεται αποκλειστικά και μόνο με τον θάνατο, αλλά σχετίζεται άμεσα και με τη ζωή. Ο τρόπος με τον οποίο συμπεριφερόμαστε στη ζωή καθορίζεται και με τις απόψεις που έχουμε γι' αυτό το οποίο θα γίνει μετά τη ζωή. Κι εδώ βλέπουμε να υπάρχει αυτή η αλληλουχία ανάμεσα στη μνήμη, το συναίσθημα και την κρίση. Να αποφασίσουμε να ζούμε τη ζωή μας με έναν συγκεκριμένο τρόπο, επειδή υπάρχει πίσω ή ο φόβος ή η ελπίδα ότι μετά τον θάνατο θα συνεχίσει η ύπαρξή μας με μία ή άλλη μορφή.

Εβδομάδα 4: Λατρεία

4.1 Η θρησκευτική λατρεία και οι αισθήσεις

V4.1.1 Η αισθητική ως στοιχείο λατρείας (11')

https://youtu.be/O_a3hGeBRsc

απομαγνητοφώνηση lizeta / αντιπαραβολή krasisi

Στην κωμωδία του Άχαρνῆς ο Αριστοφάνης περιγράφει πώς ο Δικαιοπόλις, ένας απλός Αθηναίος, πραγματοποιεί θυσία στο σπιτικό του κατά τον εορτασμό των Διονυσίων. Σας δίνω τη μετάφραση αυτού του κειμένου¹²⁷:

Ξεκινάει φωνάζοντας:

Ευφημείτε! Ευφημείτε! – δηλαδή να χρησιμοποιούν κατάλληλα λόγια.

Στρεφόμενος στην κόρη του, που κρατά το «κανοῦν», δηλαδή το καλάθι με τα σύνεργα της θυσίας, και στον δούλο του, που μεταφέρει τον φαλλό, λέει:

– Η κανηφόρος να προχωρήσει λίγο. Ξανθία, στήσε τον φαλλό ορθό! Θυγατέρα, ακούμπα κάτω το κάνιστρο, για να κάνω τα προκαταρκτικά της θυσίας.

Η κόρη απευθύνεται στη μητέρα της:

– Μητέρα, δώσε μου την κουτάλα για να ρίξω λίγο ζωμό στο πρόσφορο.

Ο Δικαιοπόλις σχολιάζει:

– Πολύ ωραία.

Μετά από μια σύντομη προσευχή στον Διόνυσο, συνεχίζει:

– Έλα κόρη μου, όπως είσαι ομορφούλα κοίτα να μεταφέρεις και το καλάθι όμορφα· το πρόσωπό σου να είναι σα να τρως θρούμπι. Χαρά στον άντρα που θα σε πάρει και θα σου κάνει πολλά κουταβάκια, για να σε συναγωνίζονται στις κλανιές μόλις χαράξει. Εμπρός, πάμε! Και πρόσεχε τον κόσμο, μην τυχόν κανείς σου κλέψει τα κοσμήματα χωρίς να το πάρεις χαμπάρι!

Γυρίζει πάλι στον δούλο:

– Ξανθία, κι εσύ κράτα τον φαλλό σηκωμένο πίσω από την κανηφόρο! Εγώ θ' ακολουθήσω τραγουδώντας το φαλλικό άσμα. Και συ, γυναίκα, κοίτα με από την οροφή. Εμπρός!

Αυτό που περιγράφει εδώ ο Αριστοφάνης είναι η μικρογραφία μιας γιορτής στην Αθήνα στα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα. Ο Δικαιοπόλις, ένας απλός αγρότης, φροντίζει για κάθε λεπτομέρεια: κοιτάζει την κατάλληλη διάταξη της πομπής –ποιος θα πάει μπροστά, ποιος θα πάει δεύτερος, ποιος θα πάει πίσω– τη σωστή σειρά των τελετουργικών πράξεων, την αισθητική εμφάνιση της πομπής και την τάξη. Η κόρη του πρέπει να φέρει το κανοῦν (δηλαδή το καλάθι για τη θυσία) με όμορφο τρόπο, ο δούλος τον φαλλό ορθό, όσοι είναι παρόντες πρέπει να προσέχουν τα λόγια τους. Ο Δικαιοπόλις φροντίζει ακόμα και για

την παρουσία θεατών, στέλνοντας τη γυναίκα του να ανέβει στη στέγη του σπιτιού, ώστε να παρακολουθεί από κει την πομπή.

Δεν νοείται γιορτή –και γενικά δεν νοείται οποιαδήποτε τελετή– χωρίς κάποιας μορφής σκηνοθεσία. Άμα δεν είναι σκηνοθετημένη μια γιορτή, όλα θα πάνε στραβά. Η σκηνοθεσία της γιορτής δεν είναι επινόηση της ελληνικής ελληνιστικής εποχής ή των αυτοκρατορικών χρόνων· είναι μια αναγκαιότητα. Παραδείγματος χάριν η λαμπρή πομπή των Μεγάλων Παναθηναίων ήταν σκηνοθετημένη σε όλες της τις λεπτομέρειες: η θέση των πεζών, των υπέων, των ιερέων, εκείνων που μετέφεραν διάφορα αντικείμενα. Η σκηνοθεσία είναι απόλυτα απαραίτητη όχι μόνο για να τηρηθεί η σωστή ακολουθία των λατρευτικών πράξεων, αλλά και για να επιτευχθεί το επιδιωκόμενο αισθητικό αποτέλεσμα. Πολλές φορές αυτό το οποίο θυμόμαστε από μία τελετουργία, από μία γιορτή, από κάποια βαφτίσια, έναν γάμο ή μία κηδεία, είναι αν έγινε με ωραίο τρόπο.

Ούτε και το ενδιαφέρον στην αισθητική των τελετουργιών είναι ένα ελληνιστικό φαινόμενο. Το αργότερο από τον 4ο π.Χ. αιώνα –δηλαδή λίγο πριν από το ξεκίνημα της ελληνιστικής εποχής– χρησιμοποιείται το ρήμα «καλλιστεύειν» –«καλλιστεύω» σημαίνει κάνω την ομορφότερη προσφορά– για να προσδιορίσει την επιλογή με πολύ αυστηρά κριτήρια του ωραιότερου ζώου για να θυσιαστεί στους θεούς. Αυτό το οποίο θα θυσιαστεί στους θεούς είναι ένα όμορφο ζώο.

Ήδη από το 350 π.Χ. οι λέξεις «καλλιερεύειν» και «καλλιέρια» χρησιμοποιούνται ως συνώνυμες των λέξεων «θυσιάζω» και «θυσία». Το ενδιαφέρον στην αισθητική άποψη της θρησκευτικής γιορτής σχετίζεται με το γεγονός ότι η γιορτή αποτελεί τη θεσμοθετημένη ευκαιρία για μια επικοινωνία ανάμεσα στους θεούς και τους θνητούς. Είναι η ευκαιρία η οποία δίνεται στους ανθρώπους μια φορά τον χρόνο, μια φορά τον μήνα, σε μια ιδιαίτερη στιγμή, να απευθύνουν στους θεούς τους την προσευχή τους. Αντίθετα από τον πανταχού παρόντα Θεό του χριστιανισμού, οι αρχαίοι θεοί των Ελλήνων σέβονται τους φυσικούς νόμους και δεν είναι δυνατόν να βρίσκονται συγχρόνως σε δύο διαφορετικούς χώρους. Αυτό είναι μια πάρα πολύ βασική αρχή της αρχαίας θρησκείας: το γεγονός ότι οι θεοί είναι μεν πάρα πολύ ισχυροί αλλά δεν μπορούν να είναι σε δύο σημεία την ίδια στιγμή· αν είναι στην Αθήνα δεν θα είναι στη Σπάρτη, αν είναι στη Σπάρτη δεν θα βρίσκονται στις Θήβες. Στην πρώτη ραψωδία της *Οδύσσειας* οι θεοί είναι σε θέση να συγκαλέσουν συμβούλιο στον Όλυμπο και να συζητήσουν την επιστροφή του Οδυσσέα στην Ιθάκη μόνο και μόνο επειδή ο Ποσειδώνας δεν είναι εκεί. Ο Ποσειδώνας βρίσκεται στη χώρα των Αιθιοπών δεχόμενος εκατόμβη· όσο βρίσκεται εκεί δεν μπορεί να βρίσκεται στον Όλυμπο.

Όταν οι Αθηναίοι έκοβαν τα φτερά της Νίκης, το έκαναν ακριβώς με την προσδοκία η «Άπτερος Νίκη» –η Νίκη η οποία δεν έχει φτερά για να πετάξει–, να μην εγκαταλείψει ποτέ την πόλη τους· όσο βρίσκεται στην Αθήνα δεν μπορεί να είναι πουθενά αλλού.

Μία άλλη παράδοση είναι ότι ο ναός της Αρτέμιδος στην Έφεσο κάηκε, επειδή η Άρτεμις δεν ήταν στην Έφεσο· ήταν στην Πέλλα και βοήθησε την Ολυμπιάδα να ξεγεννήσει τον Αλέξανδρο. Όσο ήταν στην Πέλλα δεν ήταν στην Έφεσο, και επειδή δεν ήταν στην Έφεσο δεν μπορούσε να προστατέψει την πόλη της.

Αυτό είναι, επαναλαμβάνω, μια βασική αρχή της αρχαίας θρησκείας που έχει όμως συνέπειες και για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι προσεγγίζουν τον θεό· αυτό το οποίο προσπαθούν να πετύχουν είναι ο θεός να έρθει. Επειδή ο θεός δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα σε δύο σημεία, ο ερχομός ενός

θεού σε μια γιορτή δεν είναι δεδομένος. Είναι στη διάθεση του θεού το αν θα ανταποκριθεί στην πρόσκληση των λάτρων και θα επιφανεί ή αν θα μείνει μακριά. Αυτή είναι μια βασική αγωνία καθενός ο οποίος οργανώνει μια γιορτή και μας εξηγεί για ποιον λόγο είναι ιδιαίτερα σημαντικό μια γιορτή να είναι σκηνοθετημένη με τέτοιο τρόπο που ο θεός να προσκληθεί και να έρθει. Αν ο θεός προσκληθεί με τον λάθος τρόπο τότε δεν θα έρθει και η γιορτή θα είναι αποτυχημένη.

Μια ειδική κατηγορία ύμνων, οι λεγόμενοι «ὕμνοι κλητικοί», δηλαδή οι ὕμνοι οι οποίοι προσκαλούν τον θεό, προϋποθέτουν την απουσία της θεότητας και η λειτουργία τους είναι ακριβώς να καλέσουν τη θεότητα να έρθει, π.χ. ο ὕμνος του Καλλιμάχου για τον Απόλλωνα. Αυτός ο ὕμνος αποδίδει ακριβώς αυτή την αγωνία των λάτρων που προσδοκούν την άφιξη του θεού στη Δήλο. Στους πρώτους στίχους ο ποιητής περιγράφει την κίνηση του ιερού φοινικόδεντρου και το πέταγμα των πουλιών –αυτά είναι σημάδια ότι ο θεός πλησιάζει–, αλλά η αγωνία παραμένει: θα έρθει ή θα μείνει μακριά; Με την εντολή «Εὐφήμεϊτε!», δηλαδή χρησιμοποιήστε ευσεβή ομιλία, ο ποιητής παρακινεί τους λάτρεις να αποφύγουν ακατάλληλες φράσεις που θα μπορούσαν να παρενοχλήσουν αυτή την επικοινωνία με τον θεό και να αποτρέψουν την εμφάνισή του.

Οι ευσεβείς λόγοι ανήκουν σε ένα σύνολο ποικίλων ακουστικών, οπτικών και άλλων σημείων που σκοπό έχουν να τραβήξουν την προσοχή της θεότητας στην εορταστική ομήγυρη και να παρακινήσουν τη θεότητα να επιφανεί. Αυτά τα σημεία, αυτά τα σινιάλα απευθύνονται σε όλες τις αισθήσεις: Οι άνθρωποι φορούν φωτεινά ρούχα, στεφάνια, προετοιμάζουν όμορφα ζώα με χρυσωμένα κέρατα, οι βωμοί είναι διακοσμημένοι με στεφάνια, γιρλάντες, οι τράπεζες προσφορών είναι γεμάτες με τρόφιμα που θα προσφερθούν στον θεό, κλίνες ετοιμάζονται να υποδεχτούν τους θεούς· ὕμνοι, προσευχές, επικλήσεις, επιφωνήσεις και μουσική είναι τα ακουστικά σημάδια που καλούν τον θεό. Η μυρωδιά του λιβανιού, του κρασιού, των σπονδών, του λίπους που καίγεται πάνω στον βωμό, όλα αυτά απευθύνονται στην όσφρηση του θεού ώστε να επιφανεί. Και το «ἄγαλμα» (η ίδια η λέξη σημαίνει: αυτό το οποίο θέλγει) και ο «κόσμος» (δηλαδή η διακόσμηση) είναι επίσης στοιχεία αισθητικής, τα οποία στόχο έχουν να φέρουν τον θεό στη γιορτή.

Επομένως οι αισθητικές πτυχές των τελετουργιών και των γιορτών είναι ουσιαστικά στοιχεία στην επικοινωνία με το θείο και είναι γνήσια έκφραση ευσέβειας. Η ομορφιά μιας γιορτής είναι στοιχείο από το οποίο μπορεί να εξαρτηθεί αν η γιορτή θα πετύχει, δηλαδή αν θα έρθει ο θεός και θα ακούσει τις προσευχές ή όχι. Γι' αυτόν τον λόγο, στοιχεία ομορφιάς είναι αυτονόητα και δεδομένα στην αρχαία λατρεία πολύ πριν από την ελληνιστική εποχή – πιθανότατα ανάγονται αυτά τα στοιχεία στις ίδιες τις απαρχές της λατρείας.

Εφόσον λοιπόν, σκηνοθεσία και αισθητική αποτελούν πάγια στοιχεία τελετουργικών πρακτικών και όλων των θρησκευτικών γιορτών, τι είναι το καινούργιο που φέρνει η ελληνιστική εποχή, τι είναι αυτό το οποίο χαρακτηρίζει τις γιορτές στην ελληνιστική εποχή και τους αυτοκρατορικούς χρόνους; Υπάρχουν άραγε κάποια στοιχεία που να υπερβαίνουν τα όρια της απλής σκηνοθεσίας και να μπορούν να θεωρηθούν στοιχεία θεατρικής συμπεριφοράς και σκηνοθεσίας; Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε σε αυτά τα εξαιρετικά δύσκολα ερωτήματα έχουμε δύο προσεγγίσεις:

- Πρώτον, μπορούμε να εξετάσουμε ποια είναι τα ζητήματα που ρυθμίζουν οι νέες λατρευτικές διατάξεις, οι νέοι ιεροί νόμοι που εισάγονται στην ελληνιστική εποχή και στους αυτοκρατορικούς χρόνους και να τους συγκρίνουμε με παλαιότερες σχετικές διατάξεις.

- Η δεύτερη προσέγγιση είναι να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο θρησκευτικές τελετές προσλαμβάνονται, κατανοούνται, βλέπονται από τους σύγχρονους. Ο τρόπος που βίωναν και σχολίαζαν τις δημόσιες θρησκευτικές εκδηλώσεις αντικατοπτρίζει τα βασικά τους στοιχεία.

Ευτυχώς διαθέτουμε πηγές για να απαντήσουμε και τα δύο ερωτήματα, και το πρώτο και το δεύτερο· πηγές που μας επιτρέπουν να καταλάβουμε για ποιον λόγο επικρατούν αισθητικά στοιχεία στις γιορτές της ελληνιστικής εποχής και των αυτοκρατορικών χρόνων.

V4.1.2 Η σκηνοθεσία της γιορτής (17')

<https://youtu.be/-UYXH4yRhwQ>

απομαγνητοφώνηση Hara & krasisi / αντιπαραβολή krasisi & ginath

Για να κατανοήσουμε τη σημασία που έχει η αισθητική, η ομορφιά δηλαδή, μιας γιορτής και η σκηνοθεσία της, ας δούμε ορισμένα κείμενα τα οποία δίνουν πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο ήταν οργανωμένες οι γιορτές στην ελληνιστική εποχή και τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Τέτοια κείμενα συνήθως τα ονομάζουμε «ιερούς νόμους» και σώζονται σχεδόν αποκλειστικά σε επιγραφές – καλύτερα αντί να μιλάμε για ιερούς νόμους, θα έπρεπε να μιλάμε για ιερές διατάξεις γιατί στην πραγματικότητα δεν είναι νόμοι αλλά είναι ψηφίσματα· ψηφίσματα τα οποία βγάζει η συνέλευση του λαού για να ρυθμίσουν διάφορα ζητήματα της λατρείας. Αυτά τα κείμενα δεν ρυθμίζουν τα παραδοσιακά και αμετάβλητα δεδομένα μιας τελετουργίας –αυτά χαρακτηρίζονται ως «νόμιμα» και «πάτρια», είναι αυτά τα οποία δεν πρόκειται να αλλάξουν–, αλλά αυτό το οποίο κάνουν είναι να ρυθμίζουν δευτερεύοντα θέματα, αυτό το οποίο χαρακτηρίζω ως σκηνοθεσία μιας γιορτής, δηλαδή τη χρονική στιγμή της τελετής, αν θα γίνει το πρωί ή το βράδυ, το είδος των ζώων που θα θυσιαστούν κ.λπ. Στα κείμενα των παλαιότερων εποχών, πριν από την ελληνιστική εποχή, αυτά τα θέματα τα οποία ρυθμίζονται σχετίζονται με θέματα όπως π.χ. το είδος των ζώων τα οποία θα θυσιαστούν, ο αριθμός των ζώων, πόσο θα στοιχίσουν. Από την ελληνιστική εποχή και ύστερα, εκείνα τα στοιχεία όμως στα οποία δίνουν έμφαση τα νέα κείμενα δεν είναι τέτοια στοιχεία, αλλά είναι στοιχεία αισθητικής και σκηνοθεσίας.

Ας δούμε για παράδειγμα το ψήφισμα που αφορά την οργάνωση μιας νέας γιορτής που θεσπίστηκε στην Αντιόχεια του Πυράμου στην Κιλικία γύρω στο 160 π.Χ. – είναι μια γιορτή η οποία θεσπίζεται για να γιορτάσει η πόλη τη συμφιλίωσή της με μια γειτονική πόλη στην Κιλικία, την Αντιόχεια, κοντά στον Κύδνο [ποταμό]. Οι Αντιοχείς ιδρύουν έναν νέο βωμό, εισάγουν μια νέα λατρεία, τη λατρεία της Ομόνοιας, της προσωποποίησης της ομόνοιας· και κατά την ίδρυση του βωμού αλλά και σε κάθε χρονιά, στην επέτειο των εγκαινίων αυτού του βωμού, θα γίνεται μια γιορτή για την οποία το σχετικό ψήφισμα δίνει ακριβώς αυτό το οποίο χαρακτηρίζω «σκηνοθετικές οδηγίες». Επαναλαμβάνω, η διαφορά ανάμεσα στα παλιά κείμενα και τα καινούρια είναι ότι τα παλιά κείμενα μας δίνουν πληροφορίες για τελετουργικά στοιχεία (ποιο ζώο θα θυσιαστεί, θα είναι κάπρος, θα είναι κριός, θα είναι γουρούνι, θα είναι αρνί, πόσα θα είναι), δεν μας δίνουν όμως πληροφορίες για τη σκηνοθεσία της γιορτής. Τα νέα κείμενα δίνουν έμφαση στην αισθητική και στη σκηνοθεσία. Σας διαβάζω τη μετάφραση του κειμένου¹²⁸:

Για καλή τύχη και για τη σωτηρία της κοινότητάς μας και της κοινότητας της Αντιόχειας του Κύδνου και όσων συνεργάστηκαν για να διευρύνουν τις σχέσεις εύνοιας, φιλίας και ομόνοιας, προτείνεται η βουλή και ο δήμος να πάρουν την παρακάτω απόφαση. Όσον αφορά εκείνα που προαναφέρονται –σε ένα άλλο ψήφισμα που δεν έχει σωθεί–, να γίνει όπως ακριβώς αποφάσισε ο λαός. Υπάρχει δηλαδή μια αναφορά σε ένα προηγούμενο ψήφισμα που έδινε κάποιες λεπτομέρειες.

Και τώρα ερχόμαστε στη σκηνοθεσία αυτής της γιορτής: Όσον αφορά την κατασκευή του βωμού, την ευθύνη να την έχουν οι πρυτάνεις – είναι το συμβούλιο των αρχόντων. Την ημέρα κατά την οποία θα ιδρυθεί ο βωμός να πραγματοποιηθεί πομπή, όσο πιο όμορφη και λαμπρή γίνεται (προσέξτε εδώ τη σημασία που έχει το στοιχείο της αισθητικής, μια πομπή η οποία να είναι όμορφη και λαμπρή), από τον βωμό της βουλής ως το ιερό της Αθηνάς – προσδιορίζει το ψήφισμα πού θα ξεκινήσει η πομπή και πού θα καταλήξει.

Την πομπή θα οδηγούν ο δημιουργός –ο ανώτατος αξιωματούχος– και οι πρυτάνεις – δηλαδή το προεδρείο της βουλής. Θα θυσιάσουν μια αγελάδα με χρυσά κέρατα στην Αθηνά και την Ομόνοια – προσέξτε τη λεπτομέρεια: δεν δίνεται μόνο μια περιγραφή του ζώου που θα θυσιαστεί, μια αγελάδα, αλλά τα κέρατά της θα πρέπει να είναι χρυσωμένα· πάλι απευθύνεται αυτό το κείμενο στην αισθητική. Οι ιερείς, όλοι οι άλλοι αξιωματούχοι, οι νικητές των αγώνων, ο γυμνασίαρχος με όλους τους εφήβους –δηλαδή τους νέους μεταξύ 18 και 20 ετών– και ο παιδονόμος με όλα τα αγόρια θα ακολουθήσουν την πομπή. Αυτή η ημέρα θα είναι γιορτή. Όλοι οι πολίτες θα φορούν στεφάνια. Θα ισχύει αργία για όλους.

Βλέπετε εδώ πώς σκηνοθετείται η ημέρα αυτή ως διαφορετική. Είναι ημέρα γιορτινή, σημαίνει ότι οι πολίτες δεν θα κυκλοφορούν στον δρόμο με τα συνηθισμένα τους ρούχα αλλά με τα γιορτινά τους, ας το πούμε, θα φορούν όλοι στεφάνια για να σηματοδοτήσουν με τη στεφανηφορία το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτής της μέρας.

Το κείμενο δίνει ακριβείς πληροφορίες με ποια σειρά θα παραταχθούν οι επίσημοι, όπως θα λέγαμε σήμερα.

Οι δούλοι δεν θα είναι αλυσοδεμένοι. Αυτή τη μέρα οι δούλοι θα πρέπει κι αυτοί να συμμετέχουν στη γιορτή. Οι αξιωματούχοι και οι νικητές των αγώνων θα συγκεντρωθούν στο ιερό της Αθηνάς, όλοι οι άλλοι πολίτες σε ομάδες κατά φυλές.

Προσέξτε εδώ τη σημασία που έχει η τάξη: Οι πολίτες δεν θα μαζευτούν κάπου άτακτα αλλά θα είναι σε ομάδες οι οποίες έχουν προσδιοριστεί με βάση τα πολιτικά δικαιώματα· είναι οι διάφορες υποδιατάξεις του πολιτικού σώματος, οι φυλές.

Ο ιερομνήμων –ο θρησκευτικός αξιωματούχος δηλαδή– και οι πρόεδροι των φυλών θα είναι υπεύθυνοι για την τάξη αυτή την ημέρα. [...] Στις επόμενες χρονιές θα γίνεται σ' αυτόν τον βωμό θυσία ζώου την πρώτη μέρα κάθε μήνα. Και κάθε χρονιά η πομπή και η θυσία και όλα τα υπόλοιπα θα γίνονται σύμφωνα με όσα γράφονται παραπάνω.

Το κείμενο αυτό δεν δίνει οδηγίες σχετικά με την πραγματοποίηση της θυσίας. Δεν μας λέει πώς θα επιλεγεί το ζώο, πώς θα σφαγεί, αν θα του κόψουν τον λαιμό, αν θα του κόψουν το κεφάλι, αν θα το σφάξουν στο στήθος, ποιες προκαταρκτικές ιεροπραξίες θα συνοδεύουν τη θυσία. Δεν τα λέει αυτά επειδή αυτά τα ζητήματα ήταν ασήμαντα ή αδιάφορα αλλά επειδή για όλα αυτά υπήρχε μια παλαιότερη παράδοση· αυτά είναι τα «νόμιμα», τα πατροπαράδοτα έθιμα. Αυτά τα πατροπαράδοτα έθιμα δεν αποτελούν αντικείμενο περιγραφής και καταγραφής σε αυτά τα κείμενα, διότι δεν αποτελούν αντικείμενο σκηνοθεσίας. Τα υπαγορεύει η παράδοση. Αντίθετα, εκείνο που πραγματεύονται αυτά τα κείμενα –τα νέα κείμενα, αυτό το ψήφισμα και όλα τα σχετικά κανονιστικά κείμενα– είναι η σκηνοθεσία της τελετουργίας. Όχι πώς θα επιλεγεί το ζώο που θα θυσιαστεί, αλλά ποιοι θα συμμετέχουν στην πομπή, με τι σειρά, τι θα φορούν, από πού θα ξεκινήσει η πομπή, πού θα καταλήξει.

Τέτοιες ρυθμίσεις θα γίνονταν και σε παλιότερες εποχές, η διαφορά είναι ότι αντίθετα από τα κείμενα της αρχαϊκής εποχής [και] της κλασικής εποχής μέχρι τον 4ο αιώνα π.Χ. που ασχολούνται μόνο με ζητήματα λατρείας –με το χρώμα του ζώου, με την τιμή του θύματος, με άλλες προσφορές, με τους αξιωματούχους–, τα ελληνιστικά κείμενα και τα κείμενα της αυτοκρατορικής εποχής δίνουν έμφαση στην τάξη, στην ομορφιά, στην αισθητική, στη διάταξη της πομπής, τη σκηνοθετική προετοιμασία της γιορτής, το καθάρισμα των οδών, την αγορά αντικειμένων, τον προσδιορισμό της χρονικής στιγμής των διαφόρων δρώμενων, πότε θα ξεκινήσει η πομπή, τη σειρά των θυμάτων, τη συμμετοχή ιππέων που θα λαμπρύνουν με την παρουσία τους τη γιορτή, τη μουσική συνοδεία, την οργάνωση των συμμετεχόντων κατά φυλές, κλάσεις ηλικίας, ιεραρχική θέση, την τάξη, την καλαισθησία. Επίσης το ψήφισμα λαμβάνει μέτρα ώστε, την ημέρα που η πόλη θα γιορτάζει την Ομόνοια, η εικόνα που θα παρουσιάζει να είναι εικόνα ομόνοιας και αρμονίας. Στην πομπή, τη θυσία και το δείπνο προέχει η τάξη. Την ημέρα της αργίας απαγορεύονται οι δίκες και οι διαμάχες· αυτό σημαίνει αργία. Ακόμα και οι δούλοι για μια και μόνο μέρα ζουν την ψευδαίσθηση της ελευθερίας, καθώς είναι απαλλαγμένοι από τα δεσμά τους. Η πόλη φοράει ένα προσωπίο, φοράει μία μάσκα, υποδύεται έναν ρόλο· υποδύεται τον ρόλο της πόλης η οποία ζει σε ομόνοια.

Παραθέτω ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα για τέτοια σκηνοθεσία γιορτής, ένα ψήφισμα της πόλης Μαγνησία του Μαιάνδρου στη Μικρά Ασία, στην Ιωνία, σχετικό με την επιλογή του κατάλληλου θύματος για θυσία στον Δία Σωσίπολι, στις αρχές του 2ου π.Χ. αιώνα. Ο Δίας Σωσίπολις, όπως δηλώνει και το όνομά του, είναι ο Δίας ο οποίος σώζει την πόλη. Το κείμενο λέει¹²⁹:

Σχετικά με την ετήσια επιλογή ενός ταύρου για τον Δία στην αρχή της σποράς· και σχετικά με προσευχή και πομπή και θυσία· και σχετικά με το στήσιμο μιας σκηνης στην αγορά· και σχετικά με την προετοιμασία στρωμάτων – για τη δεξίωση και την υποδοχή των θεών. Η βουλή και ο λαός αποδέχτηκαν το παρακάτω ψήφισμα, μετά από πρόταση της συνέλευσης: Για να αγοράσουν οι νεοδιορισθέντες οικονομοί –οικονομικοί αξιωματούχοι– κι όσοι θα εκλεγούν στο μέλλον έναν ταύρο –προσέξτε τώρα την περιγραφή του ταύρου, δεν αναφέρεται στο χρώμα του, την ηλικία του, αλλά– όσο το δυνατόν ωραιότερο –βλέπουμε πάλι το στοιχείο της αισθητικής– τον μήνα Ηραιώνα και για να ανακηρύξουν τον ταύρο ως επιλεγμένο για τον Δία στην αρχή της σποράς, την πρωτομηνιά του μήνα Κρονιώννα, μαζί με τον ιερέα και την ιέρεια της Αρτέμιδος Λευκοφρυηνής, τον στεφανηφόρο, τον ιεροκήρυκα, τον ιερουργό, που εκτελεί αυτή την υπηρεσία για την πόλη, οι παιδονόμοι να αποστείλουν εννιά αγόρια, των οποίων κι οι δυο γονείς ζουν –είναι παῖδες ἀμφιθαλεῖς–, και οι γυναικονόμοι να αποστείλουν εννιά κορίτσια, των οποίων κι οι δυο γονείς ζουν.

Προσέξτε εδώ τη σημασία που έχει η επιλογή των προσώπων, τα οποία θα συμμετέχουν σε αυτή τη γιορτή.

Όταν ανακηρύσσεται ο ταύρος ως επιλεγμένος, ο ιεροκήρυκας μαζί με τον ιερέα, την ιέρεια, τον στεφανηφόρο, τα αγόρια και τα κορίτσια, τους πολεμάρχους, τους διοικητές του ιππικού, τους οικονομούς –οικονομικούς αξιωματούχους–, τον γραμματέα της βουλής, τον αντιγραφέα, τον στρατηγό να κάνουν προσευχή για τη σωτηρία της πόλης και των εδαφών της και των πολιτών, των γυναικών, των παιδιών και όλων των άλλων κατοίκων της πόλης και των εδαφών της και για ειρήνη και για πλούτο και καλή σοδειά σιταριού και των άλλων καρπών και για τα ζωντανά. Η βουλή και η συνέλευση να αποφασίσουν τα παρακάτω: Ο εκάστοτε στεφανηφόρος να ηγείται της πομπής –προσέξτε εδώ τη σημασία που έχει η σειρά, η τάξη– μαζί με τον ιερέα και την ιέρεια της Αρτέμιδος Λευκοφρυηνής τη 12η Αρτεμισιώνος και να θυσιάζει τον ταύρο που θα έχει επιλεγεί.

Στην πομπή ποιοι θα συμμετέχουν;

Στην πομπή να συμμετέχουν: η γερουσία, μετά οι ιερείς, οι αιρετοί και οι κληρωτοί, οι έφηβοι, μετά οι νέοι, τα αγόρια, οι νικητές του αγώνα των Λευκοφρυηνών και των άλλων αγώνων που απονέμουν στεφάνια ως έπαθλα. Αυτοί είναι οι αγώνες με τη μεγαλύτερη σημασία, οι αγώνες οι στεφανίτες είναι οι ιεροί αγώνες· αγώνες στους οποίους αποδίδεται ένα στεφάνι ως έπαθλο και όχι χρήματα. Ο στεφανηφόρος που ηγείται της πομπής να μεταφέρει είδωλα, αγάλματα, των δώδεκα θεών, ντυμένα με τα ωραιότερα ρούχα· και να στήσει σκηνή στην αγορά δίπλα στον βωμό των δώδεκα θεών. Να προετοιμάσει επίσης τρία στρώματα, όσο πιο ωραία γίνεται.

Δείτε πάλι αυτή την επιμονή στην ομορφιά των αντικειμένων τα οποία θα χρησιμοποιηθούν για τη γιορτή, για τη φιλοξενία των θεών· τα δώδεκα είδωλα συμβολίζουν την παρουσία των θεών στη γιορτή.

Να φροντίσει ακόμα για μουσική, με έναν αυλητή κι έναν συριστή κι έναν κιθαριστή. Οι οικονόμοι που βρίσκονται σε υπηρεσία –αυτή την ημέρα– τη 12η Αρτεμισιώνος, να παρουσιάσουν τρία θύματα –δηλαδή τρία ζώα–, τα οποία θα θυσιαστούν στον Δία Σωσίπολι, στην Αρτέμιδα Λευκοφρυηνή και στον Απόλλωνα Πύθιο: ένα κριάρι όσο πιο όμορφο γίνεται στον Δία, μια κατσίκα στην Αρτέμιδα, έναν τράγο στον Απόλλωνα. Θα θυσιάσουν στον Δία στον βωμό του Δία Σωσίπολι, και στην Αρτέμιδα και τον Απόλλωνα στον βωμό της Αρτέμιδος. Οι ιερείς αυτών των θεών θα πάρουν την παραδοσιακή μερίδα. Αφού θυσιάσουν τον ταύρο θα διανείμουν το κρέας του στους συμμετέχοντες στην πομπή. Θα μοιράσουν το κρέας του κριαριού, της κατσίκας και του τράγου στον στεφανηφόρο, την ιέρεια, τους πολεμάρχους, τους νεωποίες –αυτούς που είναι υπεύθυνοι, δηλαδή, για τον ναό–, τους εξεταστές και όσους έχουν αναλάβει λειτουργίες. Οι οικονόμοι θα αναλάβουν τη διανομή των κρεάτων. Μετά την ανακήρυξη του ταύρου, οι οικονόμοι θα αναθέσουν με μειοδοτικό διαγωνισμό την εκτροφή του σ' έναν εργολάβο. Ο εργολάβος θα φέρει τον ταύρο στην αγορά και θα δεχτεί ως δώρα από τους σιτοπώλες και τους άλλους εμπόρους οτιδήποτε συμβάλλει στην εκτροφή του ταύρου· όσοι δώσουν, να έχουν καλή τύχη.

Αυτό είναι το κείμενο ας το δούμε πιο προσεκτικά: Αντικείμενο του ψηφίσματος είναι η κατάλληλη προετοιμασία της κατεξοχήν ομαδικής επικοινωνίας μιας κοινότητας με τις σημαντικότερες θεότητες της: με τον Δία Σωσίπολι που προστατεύει τη γεωργική παραγωγή, με την Αρτέμιδα Λευκοφρυηνή, την τοπική θεότητα της Μαγνησίας, τον Απόλλωνα και το υπόλοιπο Δωδεκάθεο. Η επικοινωνία γίνεται σε μια από τις κρίσιμότερες στιγμές της χρονιάς, στην αρχή της σποράς, το φθινόπωρο. Είναι η στιγμή που ένα μέρος της τελευταίας σοδειάς, αντί να καταναλωθεί ή να αποθηκευτεί για τη δύσκολη εποχή του χειμώνα, θα επιστραφεί στη γη με την ελπίδα να αποδώσει καρπούς αλλά μετά από πολλούς μήνες αγωνίας και στέρησης.

Οι συνεχείς πόλεμοι της ελληνιστικής εποχής, από τους οποίους δεινοπάθησε και η Μαγνησία, επέτειναν αυτή την αγωνία, αφού ένα από τα πρώτα θύματα μιας επιδρομής ή μιας πολεμικής σύγκρουσης είναι πάντοτε η αγροτική παραγωγή. Ο θεός που προστατεύει τη σπορά θεωρείται κυριολεκτικά «σωσίπολις». Η επικοινωνία με τους θεούς, όπως και κάθε επικοινωνία με όντα στον κόσμο του υπερβατού, με τις ψυχές των νεκρών ή με δαίμονες, είναι βέβαια συμβολική· για να πραγματοποιηθεί πρέπει η φαντασία και η ψευδαίσθηση να ενδυναμωθούν με θεατρικά στοιχεία. Για τα θεοξένια, δηλαδή για τη δεξίωση των θεών που αναμένεται να προσέλθουν σε αυτή την τόσο προσεκτικά οργανωμένη γιορτή, στήνεται στην αγορά μία σκηνή, παρουσιάζονται στρώματα για να κατακλιθούν οι θεοί. Η σκηνή και τα ομοιώματα των θεών είναι στολισμένα «με τα καλά τους» και υπαινίσσονται τη φυσική παρουσία του θείου. Η μουσική –και μάλιστα όχι με τον αυλό που συνοδεύει συνήθως τη θυσία, αλλά με την κιθάρα, το όργανο που συνοδεύει τα τραγούδια της διασκέδασης– δημιουργεί την ατμόσφαιρα του συμποσίου. Σε αυτή την εορταστική ατμόσφαιρα προστίθενται και ευετηριακοί τόνοι, δηλαδή στοιχεία τα οποία προσπαθούν να προδιαθέσουν θετικά για την εξέλιξη της χρονιάς, αφού μόνο αμφιθαλή αγόρια και κορίτσια, δηλαδή πρόσωπα που δεν έχουν γνωρίσει στη ζωή τους τον θάνατο στην οικογένειά τους –ζουν και ο πατέρας και η μητέρα–, μόνον αμφιθαλή αγόρια και κορίτσια συμμετέχουν στην πομπή για την ανάθεση του επιλεγμένου ταύρου.

Όπως και στην Αντιόχεια έτσι και στη Μαγνησία η τελετή και η προσευχή αποσκοπούν στο να δημιουργήσουν την εντύπωση της ενότητας. Στην προσευχή περιλαμβάνονται όλοι, ανεξάρτητα από φύλο, ηλικία και νομικό καθεστώς· και γυναίκες και άνδρες, και μικροί και μεγάλοι, και πολίτες και κάτοικοι χωρίς πολιτικά δικαιώματα. Η συμμετοχή στην πομπή και των νικητών των στεφανιτών αγώνων, δηλαδή των σημαντικότερων αθλητών, δεν δίνει στην πομπή μόνο λάμψη αλλά υπαινίσσεται νίκη και επιτυχία. Τέλος, παρατηρούμε στο ψήφισμα την επανειλημμένη αναφορά στην αισθητική: οι οικονόμοι θα αγοράσουν έναν ταύρο όσο το δυνατόν ωραιότερο, τα ειδώλια των δώδεκα θεών θα είναι ντυμένα με τα ωραιότερα ρούχα, τα στρώματα για το τελετουργικό γεύμα θα είναι όσο ωραιότερα γίνεται, στον Δία θα θυσιάσθει το πιο όμορφο κριάρι.

Νομίζω ότι αυτά τα παραδείγματα δείχνουν πάρα πολύ χαρακτηριστικά τη σημασία την οποία έχει η λεπτομερής σκηνοθεσία και η αισθητική στην οργάνωση των γιορτών στην ελληνιστική εποχή, αλλά αυτές οι τάσεις θα συνεχιστούν, όπως θα δούμε, και στους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Πηγή 128¹³⁰:

V4.1.3 Η ψευδαίσθηση της παρουσίας του θεού (11')

<https://youtu.be/2gDyKeRuPf0>

απομαγνητοφώνηση reghina-maria / αντιπαραβολή Mirella

Όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, πολλά κείμενα της ελληνιστικής εποχής –και το ίδιο θα διαπιστώσουμε και στους αυτοκρατορικούς χρόνους– παρέχουν λεπτομερείς σκηνοθετικές οδηγίες για την οργάνωση των γιορτών. Σκηνοθετικές οδηγίες που σκοπό έχουν να δημιουργήσουν την ατμόσφαιρα μιας πολύ όμορφης γιορτής, μιας αισθητικά ικανοποιητικής εκδήλωσης, η οποία θα προκαλέσει το ενδιαφέρον στους θεούς και θα τους φέρει στον τόπο των πιστών.

Παράλληλα, ένας από τους στόχους των σκηνοθετικών λεπτομερειών είναι να προκαλέσουν και να υπαινιχθούν τη φυσική παρουσία του θείου στην πόλη και να προβάλλουν προς τα έξω έντεχνα και επιτηδευμένα, με χρήση συμβόλων, μια συγκεκριμένη εικόνα που ανταποκρίνεται ή δεν ανταποκρίνεται απόλυτα στην πραγματικότητα, π.χ. την έννοια την ομόνοιας. Επαναλαμβάνω ότι αυτά τα στοιχεία δεν είναι κάτι το οποίο υπάρχει μόνο στην ελληνιστική εποχή· αυτό, όμως, που υπάρχει ειδικά στην ελληνιστική εποχή είναι τα κείμενα να περιέχουν πολλές λεπτομέρειες για το πώς οργανώνεται μια γιορτή και να έχουν στόχο να δημιουργήσουν το στοιχείο της ψευδαίσθησης, ένα στοιχείο, ως το πούμε, παράστασης. Υπάρχει ένα δραματουργικό στοιχείο στις τελετουργίες.

Αυτό το στοιχείο της ψευδαίσθησης και της δραματουργίας είναι ένα στοιχείο που ενυπάρχει σχεδόν σε κάθε τελετουργία. Ας πάρουμε, λόγου χάρη, το νεκρόδειπνο, δηλαδή το δείπνο το οποίο παρατίθεται στους νεκρούς στο νεκροταφείο. Στο νεκρόδειπνο, που γίνεται στην Ελλάδα από την εποχή του χαλκού, από τα μυκηναϊκά χρόνια, υπάρχει η ψευδαίσθηση ότι ο νεκρός καταναλώνει αυτό το οποίο του προσφέρεται. Στα θεοξένια υποβάλλεται η έννοια της παρουσίας του θεού. Στην εγκοίμηση στα Ασκληπεία δημιουργείται στον ασθενή ή τον προσκυνητή η ψευδαίσθηση της παρουσίας και της θεραπευτικής επέμβασης του θεού. Κατά τη χρησιμοδοσία δημιουργείται η ψευδαίσθηση ότι ομιλεί ο θεός.

Στον βαθμό που αυτή η παρουσία υπερβατικών όντων –νεκρών, θεών, δαιμόνων– γίνεται και αντικείμενο απεικόνισης, ιδίως σε ανάγλυφα και στην αγγειογραφία, οικοδομείται κατά κάποιον τρόπο μια εικονική πραγματικότητα, στην οποία οι υπερβατικές οντότητες είναι ορατές και συνυπάρχουν με τη φυσική παρουσία των θνητών. Αυτό το στοιχείο της παρουσίας είναι ένα βασικό στοιχείο θρησκευτικού συναισθήματος στην ελληνιστική εποχή και τους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Όλα αυτά τα στοιχεία ψευδαίσθησης, ιερών δραμάτων και σκηνοθετημένου υπαινιγμού στην παρουσία του θείου προϋπάρχουν της ελληνιστικής εποχής και ενυπάρχουν στην ίδια την ουσία της ελληνικής θρησκείας. Εκείνο, όμως, που η ελληνιστική εποχή φέρνει και είναι καινούργιο, δεν είναι αυτή καθαυτή η σκηνοθεσία της παρουσίας του θείου, αλλά ένα έντονο και ευδιάκριτο ενδιαφέρον στα σκηνοθετημένα στοιχεία. Κάτι που στο παρελθόν γινόταν όπως υπαγόρευε η παράδοση και όπως ερμήνευαν κάποιοι ειδικοί εξηγητές, στην ελληνιστική εποχή γίνεται αντικείμενο δημόσιας συζήτησης. Είναι κάτι το οποίο συζητάει ο κόσμος στη συνέλευση του λαού όπου, θεωρητικά, γνώμη μπορεί να εκφέρει κάθε πολίτης. Μάταια θα αναζητήσουμε σε παλαιότερους ιερούς νόμους σκηνοθετικές οδηγίες, σαν αυτές που είδαμε στις αποφάσεις της εκκλησίας του δήμου στην Αντιόχεια ή στη Μαγνησία.

Το ίδιο ενδιαφέρον για την παραστατικότητα, για τη δραματουργία το διακρίνουμε και σε ένα ιερό κείμενο, που υποτίθεται ότι εκπορεύεται απευθείας από τον θεό. Πρόκειται για έναν χρησμό του Απόλλωνα που δόθηκε στην πόλη Σύεδρα της Παμφυλίας, στις αρχές του 1ου π.Χ. αιώνα. Ο χρησμός συνιστά στους Συεδρείς μέτρα για την καταπολέμηση των πειρατών και δίνει οδηγίες για το πώς θα πραγματοποιήσουν μια νέα τελετουργία. Το κείμενο είναι έμμετρο και λέει τα εξής¹³¹:

Πάμφυλοι Συεδρείς, που κατοικείτε σε κοινή γη ανάμεικτων φύλων ανθρώπων, στη μέση της πόλης σας να στήσετε ομοίωμα του Άρη, του αιμοσταγούς φονιά των ανδρών, και να προσφέρετε θυσίες· να τον παρουσιάσετε δεμένο με τα σιδερένια δεσμά του Ερμή. Από την άλλη πλευρά η Δίκη –η προσωποποίηση της δικαιοσύνης–, να τον δικάζει, ακολουθώντας το δίκαιο. Να εικονίζεται σαν κάποιος που ικετεύει. Γιατί έτσι θα σας φανεί ειρηνικός και διώχνοντας τον εχθρικό όχλο μακριά από την πατρίδα σας θα φέρει την πολυπόθητη ευημερία. Αλλά κι εσείς να βάλτε ένα χέρι στον κοπιαστικό αγώνα κι είτε να τους διώξετε είτε να τους δέσετε με άλυτα δεσμά· μην καθυστερήσετε την τρομερή εκδίκηση στους πειρατές, γιατί έτσι θα ξεφύγετε από την τιμωρία.

Ο χρησμός, ως το δούμε πιο προσεκτικά, δίνει οδηγίες για μια τελετουργία, που αυτή καθαυτή είναι μια θεατρική παράσταση, με πρωταγωνιστές τα αγάλματα του Ερμή, της Δίκης και του Άρη. Η παράσταση αυτή είναι τόσο απίθανη, που ίσως να μην την πιστεύαμε αν δεν υπήρχε παράσταση στα νομίσματα της πόλης, ακριβώς αυτού του συμπλέγματος των αγαλμάτων, του Ερμή, της Δίκης και του Άρη. Πρόκειται για ένα μικρό δράμα συμπαθητικής μαγείας. Όπως ο Άρης είναι δεμένος, έτσι θα δεσμευτούν με δεσμά και οι πολεμοχαρείς πειρατές. Όπως ο θεός του πολέμου θα ικετεύει τη θεά που τον δικάζει, έτσι θα βρεθούν στην ίδια θέση και οι πειρατές. Φυσικά, ο συντάκτης του χρησμού δεν ξενά να παρακινήσει τους Συεδρείς να μην εναποθέσουν τις ελπίδες τους μόνο σε αυτή τη τελετή, αλλά να πάρουν και οι ίδιοι τα όπλα στα χέρια τους· σὺν Ἀθηνᾶ καὶ χειρὰ κίνει.

Όμως, η σκηνοθεσία της τελετουργίας στην ελληνιστική εποχή συνεχίζει με υπερβολή παλαιότερες παραδόσεις. Έτσι και οι αισθητικές πτυχές της θρησκείας δεν αποτελούν μια ελληνιστική καινοτομία· συνεχίζουν παλαιότερες παραδόσεις, αλλά εντείνεται το ενδιαφέρον για την καλαισθησία της γιορτής και της τελετουργίας. Η έκφραση «καλλίστως», όσο το δυνατόν πιο ωραία, που μαρτυρείται σπανιότατα τον 5ο αιώνα π.Χ. ή τον 4ο αιώνα π.Χ. σε ιερούς νόμους, εμφανίζεται σε αναρίθμητα κείμενα σχετικά με την οργάνωση εορτών και τελετουργιών από τον 4ο π.Χ. αιώνα και εξής.

Ένα ψήφισμα, π.χ. της Ερέτριας για τη λατρεία του Ασκληπιού, στα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα, αρχίζει με τα λόγια: να συμμετέχουν στην πομπή και οι ιππείς με πολύχρωμη ενδυμασία. Δεν υπάρχει ένα κείμενο παλαιότερο το οποίο να περιγράφει το χρώμα των ρούχων κάποιων που συμμετέχουν σε μια πομπή, ώστε η θυσία και η πομπή για τον Ασκληπιό να γίνεται όσο το δυνατόν πιο όμορφα.

Στη Μαγνησία του Μαιάνδρου, το ψήφισμα για τη γιορτή Εισιτήρια, μια γιορτή προς τιμήν της Άρτεμης, προβλέπει την πραγματοποίηση λαμπρής θυσίας, «θυσίας έπιφανεστάτης». Σε τιμητικό ψήφισμα της Τέω για τη λατρεία του Αντιόχου Γ΄ –του βασιλιά των Σελευκιδών– και της γυναίκας του Λαοδίκης, αναφέρεται η ανέγερση αγαλμάτων που χαρακτηρίζονται ως «κάλλιστα και ίεροπρεπέστατα». Ανάλογοι όροι που σχετίζονται με το κάλλος, την ευταξία, την ευκοσμία, την επιφάνεια, τη χάρη απαντούν σε πληθώρα κειμένων που ρυθμίζουν την τέλεση τελετουργιών ή επαινούν τους υπεύθυνους αξιωματούχους που οργάνωσαν τέτοιες όμορφες γιορτές.

Η οργάνωση των γιορτών έχει τα στοιχεία οργάνωσης θεάματος, ενός θεάματος που σκοπό έχει να ικανοποιήσει τις αισθήσεις ενός κοινού. Το κοινό αυτό δεν είναι μόνο οι θνητοί, το κοινό είναι κατεзоχήν, οι θεοί. Είναι εκείνοι οι οποίοι θα δουν την ομορφιά της γιορτής και αυτό θα επιτείνει την επιθυμία τους να έρθουν στη γιορτή. Το κοινό θα ικανοποιηθεί από τα πολύχρωμα ρούχα στην πομπή και τη διακόσμηση των αγαλμάτων, από το στόλισμα των θυμάτων –των ζώων που θα θυσιαστούν–, από τη μουσική συνοδεία, το θυμίαμα στον βωμό. Ενώ στην κλασική εποχή αποδέκτες της ομορφιάς της τελετουργίας είναι μόνο οι θεοί, στην ελληνιστική εποχή η τελετουργία είναι θέαμα που προσφέρεται για την απόλαυση και των θνητών.

Φυσικά το θέαμα χρειάζεται και θεατές. Οι θεατές είναι μέρος αυτού του θεάματος που αποτελούν οι ελληνιστικές γιορτές και οι γιορτές των αυτοκρατορικών χρόνων. Τα ψηφίσματα αυτής της περιόδου, από το 300 π.Χ. έως το 200 μ.Χ., ζητούν να συμμετέχουν στην πομπή και τη θυσία οι πάντες φορώντας στεφάνια: νέοι και γέροι, πολίτες και ξένοι, άντρες και γυναίκες. Αλλ' εκτός από τους συμμετέχοντες στην πομπή που γινόταν με την παρουσία τους, μέρος του θεάματος είναι και οι παθητικοί θεατές στις γιορτές των πόλεων, δηλαδή οι ξένοι επισκέπτες. Στις γιορτές που οργανώνουν οι μονάρχες, οι θεατές είναι ο πληθυσμός των πόλεων. Φράγματα χρησιμοποιούνταν για να χωρίσουν τους θεατές από τους ενεργώς μετέχοντες στην πομπή· προσλαμβάνονται επαγγελματίες ηθοποιοί και τα μισθοφορικά στρατεύματα παρελαύνουν υποκαθιστώντας τις πομπές των πολιτών. Οι θεατές, μερικές φορές, εμπλέκονται και οι ίδιοι στο θέαμα. Όπως παραδίδει ο Καλλίξινος για τα Πτολεμαία –τη μεγαλύτερη γιορτή που πραγματοποιήθηκε στην ελληνιστική εποχή, γύρω στο 270 π.Χ.– κατά τη διάρκεια της πομπής αφήνονταν ελεύθερα περιστέρια και τρυγόνια, με κλωστές δεμένες στα πόδια τους, ώστε οι θεατές να μπορούν να τα πιάσουν εύκολα.

Η περιγραφή αυτής της γιορτής των Πτολεμαίων έχει επίσης ιδιαίτερη σημασία διότι, πολλούς αιώνες μετά την τέλεση της γιορτής, υπήρχαν λεπτομερέστατες περιγραφές για το τι ακριβώς ήταν αυτό το

οποίο παρουσιάστηκε στους θεατές. Βλέπουμε πάλι το στοιχείο της μνήμης, που σχετίζεται με τη θρησκεία. Μια γιορτή είναι κάτι το οποίο γίνεται όχι μόνο για να προσφέρει κάποια αισθητική απόλαυση αυτοστιγμεί, είναι κάτι το οποίο γίνεται για να θυμόμαστε αυτή την αισθητική απόλαυση και πολλά χρόνια αργότερα.

V4.1.4 Η γιορτή ως απόλαυση (16')

<https://youtu.be/Fgzv6gBTNtg>

απομαγνητοφώνηση annac & ilaron / αντιπαραβολή krasisi & Mirella

Είδαμε στις προηγούμενες ενότητες πόσο μεγάλο είναι το ενδιαφέρον αυτών, οι οποίοι οργανώνουν γιορτές στην Ελληνιστική εποχή, να δώσουν έμφαση σε σκηνοθετικές οδηγίες, ώστε η γιορτή να προκαλέσει αισθητική απόλαυση σε θεατές.

Ποιοι είναι οι παράγοντες που οδηγούν σε αυτό το ενδιαφέρον των πόλεων στη σκηνοθεσία των θρησκευτικών τους εορτών;

Ένας πρώτος παράγοντας είναι η επίδραση που ασκούσαν οι λαμπρές γιορτές των μοναρχών και ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις πόλεις. Η γιορτή π.χ. που είχε οργανώσει ο Πτολεμαίος Β΄, τα Πτολεμαία, στην Αλεξάνδρεια είχε τεράστια επίδραση σε όλον τον ελληνιστικό κόσμο· ήταν μια γιορτή η οποία συζητήθηκε και οδήγησε σε μίμηση. Ότι μια γιορτή σε μια πόλη γινόταν αντικείμενο συζήτησης σε μια γειτονική πόλη, μαρτυρείται άμεσα, π.χ. μια δεξίωση που οργάνωσε ο ευεργέτης της Ακραιφίας στη Βοιωτία, ο Επαμεινώνδας, στα μέσα του 1ου μ.Χ. αιώνα, ήταν μια γιορτή την οποία θαύμασαν –όπως γράφει το σχετικό ψήφισμα– και οι γειτονικές πόλεις.

Πέρα από αυτό το περιεχόμενο των θρησκευτικών διατάξεων που εισάγονται στην ελληνιστική εποχή, ένα δεύτερο κριτήριο για να αποτιμήσουμε τη σημασία της σκηνοθεσίας και της αισθητικής στις θρησκευτικές τελετές είναι να δούμε τον τρόπο που οι σύγχρονοι προσλάμβαναν και σχολίαζαν αυτές τις γιορτές. Τι θεωρούσαν σημαντικό; Τι περίμεναν να δουν και να βιώσουν σε μια γιορτή;

Μια από τις καλύτερες πηγές μας είναι τα *Ειδύλλια* του Θεοκρίτου, ενός μεγάλου ποιητή των αρχών του 3ου π.Χ. αιώνα, τα οποία απηχούν σκηνές της ελληνιστικής καθημερινότητας. Στο 15ο Ειδύλλιο με τον τίτλο *Αδωνιάζουσαι* ο ποιητής παρουσιάζει δύο απλές γυναίκες, μετανάστριες στην Αλεξάνδρεια από τις Συρακούσες, να συνομιλούν καθώς πηγαίνουν στο ανάκτορο με την ευκαιρία του εορτασμού της γιορτής του Αδωνίδος. Η Γοργώ λέει στη φίλη της την Πραξινοά¹³²:

Έλα, βάλε το σάλι σου και το πανωφόρι με την καρφίτσα και πάμε στο ανάκτορο του βασιλιά, του πλούσιου Πτολεμαίου για να δούμε τον Άδωνι. Ακούω πως κάτι καλό έχει στολίσει η βασίλισσα. Αυτό που θα δεις, όταν το δεις, θα μπορείς να το διηγηθείς σε άλλους που δεν θα το 'χουν δει.

Για την απλή γυναίκα, η γιορτή είναι πρωταρχικά θέαμα και αντικείμενο θαυμασμού. Φυσικά αυτό δεν αποκλείει και τη γνήσια θρησκευτική πίστη, αλλά το πρώτο στοιχείο, που βλέπουμε σε αυτό το κείμενο είναι το θέαμα. Μόλις οι δυο γυναίκες μπαίνουν στο ανάκτορο, η Πραξινοά κοιτάζει ολόγυρά της και θαυμάζει. Συνεχίζω τη μετάφραση του κειμένου:

Κοίτα πρώτα τα πλουμιστά υφάσματα· καλέ, πόσο λεπτά είναι και χαριτωμένα· θα 'λεγες πως θεοί τα έχουν κεντήσει. [...] Και αυτός (ο Άδωνις), πόσο εξάισιος, έτσι όπως είναι ξαπλωμένος στην ασημένια κλίνη του, με το πρώτο χνούδι να κατεβαίνει απ' τους κροτάφους του, ο τρισαγαπημένος Άδωνις, και στον Άδη ακόμα αγαπημένος.

Εδώ η ομορφιά του σκηνικού είναι εκείνη που ενδυναμώνει το θρησκευτικό συναίσθημα και οδηγεί την απλή γυναίκα στην επιφώνησή της: «Τρεις φορές μακαριστός ο Άδωνις!». Η αισθητική είναι εκείνη η οποία δημιουργεί το στοιχείο της ενάργειας, δηλαδή του να φαίνεται φανερά η θεϊκή δύναμη. Το πρωταρχικό κίνητρο αυτής της γυναίκας για να πάει στη γιορτή, ήταν να δει ένα θέαμα που είχε ετοιμάσει η βασίλισσα. Όχι όπως παλιά η τελετή που πραγματοποιούσαν οι γυναίκες στις ταράτσες των σπιτιών τους. Παλιότερα τα Αδώνια προετοιμάζονταν από απλές γυναίκες, εδώ τα Αδώνια είναι μια γιορτή που γίνεται στο ανάκτορο, προετοιμασμένη από τη βασίλισσα. Είναι αυτό κάτι διαφορετικό από μια ανάλογη γιορτή, όπως την περιγράφει ο κωμικός ποιητής Μένανδρος με τα λόγια¹³³:

Η γιορτή είχε πολύ κέφι, όπως είναι φυσικό, και καθώς ήμουν εκεί έγινα, θαρρώ, θεατής. Η φασαρία τους δεν μ' άφηνε να κλείσω μάτι. Η φασαρία των γυναικών που γιόρταζαν τα Αδώνια. Ανέβαζαν κάτι κηπάκια στις στέγες, χόρευαν και σκορπισμένες παντού έκαναν ολονυχτία.

Αυτή η σκηνή είναι εντελώς διαφορετική από τη σκηνή που μας περιγράφει ο Θεόκριτος. Στον Μένανδρο ένας απλός άνθρωπος παρακολουθεί γυναίκες να γιορτάζουν με απλό τρόπο τη γιορτή. Στον Θεόκριτο έχουμε μια γιορτή οργανωμένη στο ανάκτορο με θεατές τον πληθυσμό της πρωτεύουσας και με βασικό στοιχείο την αισθητική.

Ο Θεόκριτος, πάλι, στο 2ο *Ειδύλλιο*, μας παρουσιάζει, μια γυναίκα, τη Σιμαίθα, να διηγείται πως συνάντησε τον μοιραίο άνδρα της ζωής της, τον Δάφνι, σε μια πομπή προς τιμήν της Αρτέμιδος. Γράφει ο Θεόκριτος, παρουσιάζει τη γυναίκα να λέει¹³⁴:

Τώρα που είμαι μόνη, πώς να θρηνήσω τον έρωτά μου; Από πού ν' αρχίσω; Ποιος μου 'φερε αυτή τη συμφορά; Του Εύβουλου η θυγατέρα, η Αναξώ, θα πήγαινε σαν κανηφόρος στο άλσος της Αρτέμιδος. Η κανηφόρος είναι συνήθως ένα κορίτσι καλής οικογένειας που κουβαλάει το κανοῦν, δηλαδή το καλάθι που χρησιμοποιείται στη θυσία. Για να τιμήσουν τη θεά έφεραν πολλά θηρία στην πομπή, ακόμα και μια λιονταρίνα. [...] Η Θρακιώτισσα παραμάνα του Θευμαρίδα, συχωρεμένη τώρα, διπλανή γειτόνισσα, με θερμοπαρακαλούσε να έρθω κι εγώ να δω την πομπή. Κι εγώ η δύσμοιρη πήγα μαζί της. Φορούσα έναν μακρύ λινό χιτώνα κι από πάνω του το σάλι της Κλεαρίστας.

Και η Σιμαίθα πάει στη γιορτή κυρίως για να δει, αλλά και για να τη δουν, στολισμένη με το καλό της λινό φόρεμα και με ένα όμορφο σάλι, ένα δανεικό σάλι.

Βλέπουμε και σε αυτό το κείμενο, τη σημασία που έχει η θεά σε μια γιορτή στην ελληνιστική εποχή.

Μια άλλη χαρακτηριστική μαρτυρία, βρίσκουμε στην κωμωδία *Επιτρέποντες* του Μενάνδρου, όπου η μουσικός Αβρότονον θυμίζει στην Παμφίλα, ότι την προηγούμενη χρονιά είχε έρθει στα Ταυροπόλια –

μια γιορτή– για το θέαμα. Στον 4ο Μίμο του Ηρώνδα, *Οι γυναίκες που κάνουν αφιερώματα στον Ασκληπιό και θυσιάζουν [Ασκληπιῶ ἀνατιθεῖσαι καὶ θυσιάζουσαι]*, δυο γυναίκες η Κυννώ και η Κοκκάλη, επισκέπτονται ως προσκυνήτριες τον ναό του Ασκληπιού. Το προσκύνημά τους όμως εξελίσσεται σε απόλαυση αξιοθέατων και περιγραφή της γλυπτής διακόσμησης. Το στοιχείο του θεάματος υπαινίσσεται και ο Θεόφραστος στους *Χαρακτήρες* του όταν παρουσιάζει τον φλύαρο να σχολιάζει το μέγεθος της δάδας που αφιέρωσε κάποιος Δάμιππος στα μυστήρια της Ελευσίνας.

Από αυτές τις σύγχρονες μαρτυρίες –μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν, είδαν οι ίδιοι ελληνιστικές γιορτές και περιγράφουν τα αισθήματα τα οποία ένιωσαν, αυτό το οποίο τους εντυπωσίασε–, από αυτές τις μαρτυρίες αναδεικνύονται οι ελληνιστικές λατρευτικές εκδηλώσεις κυρίως ως πηγή αισθητικής απόλαυσης και εντυπωσιασμού. Γι' αυτόν τον λόγο άλλωστε η πρώτη λεπτομερής περιγραφή μιας πομπής στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας αφορά μια ελληνιστική πομπή: τα Πτολεμαία της Αλεξάνδρειας που περιέγραψε ο Καλλίξεινος ο Ρόδιος.

Η μεταμόρφωση των ελληνιστικών θρησκευτικών γιορτών από τελετουργίες με ενεργό συμμετοχή των πολιτών σε θεάματα για τους πολίτες θα πρέπει να επηρεάστηκε από τις εντυπωσιακές γιορτές στις πρωτεύουσες των βασιλείων, όπως προανέφερα, όπως ακριβώς αυτή η μεγάλη γιορτή των Πτολεμαίων στην Αλεξάνδρεια. Η απήχηση αυτών των γιορτών ήταν τόσο μεγάλη, που να αποτελούν αντικείμενο λεπτομερών περιγραφών και επί αιώνες αργότερα να θυμάται κανένας τι ακριβώς είχε γίνει σε αυτές.

Οι βασιλείς βρήκαν πρόθυμους μιμητές ανάμεσα στα μέλη της ολιγαρχίας των πόλεων που με λαμπρές γιορτές και δεξιώσεις αύξαναν τη δημοτικότητά τους προσπαθώντας να ξεπεράσουν άλλους οργανωτές και στη δική τους πόλη και σε γειτονικές. Όμως αυτοί δεν είναι οι μόνοι παράγοντες. Επίδραση άσκησε έμμεσα και το θέατρο με το ενδιαφέρον τους στη σκηνοθεσία, τα κουστούμια και τα τεχνάσματα. Ιδιαίτερα τα «αυτόματα», δηλαδή μηχανήματα και τεχνολογικές επινοήσεις που προέρχονται από τη θεατρική σκηνή, βρήκαν ευρεία χρήση και σε πομπές και σε δρώμενα, κυρίως μυστηριακών λατρειών, δίνοντας την ψευδαίσθηση ότι γίνεται σεισμός, ότι πέφτουν βροντές και επιφαίνονται θεοί από τα ουράνια. Αυτά τα στοιχεία της σκηνοθεσίας και της δραματουργίας σε μυστηριακές λατρείες θα τα δούμε σε άλλη ενότητα.

Τα σχόλια των λογοτεχνικών πηγών δεν είναι καθόλου εξωπραγματικά. Ίσα-ίσα την ίδια ακριβώς εικόνα έχουμε από μια επιγραφή στο μεταίχμιο της ελληνιστικής εποχής και των αυτοκρατορικών χρόνων. Πρόκειται για ένα τιμητικό ψήφισμα για τον πολίτη της μικρής μακεδονικής πόλης των Καλινδοίων, του Απολλώνιου, που αποδέχθηκε οικειοθελώς το πολυδάπανο αξίωμα του ιερέα του Δία, της Ρώμης και του Αυγούστου, το έτος 1 μ.Χ., αφήνοντας άφωνους τους συμπολίτες του με τη γενναιοδωρία του και τη μεγαλοπρέπεια των γιορτών που οργάνωσε. Γράφει το κείμενο¹³⁵:

Τις μηνιαίες θυσίες, που η πόλη προσφέρει όλο τον χρόνο στον Δία και τον Καίσαρα Σεβαστό, τις χρηματοδότησε ο ίδιος, παρέχοντας στους θεούς πολυτελείς τιμές –το κείμενο δεν μιλάει για ευσέβεια, μιλάει για πολυτέλεια– και στους πολίτες γενναιόδωρο γεύμα και δεξίωση (αυτό που ενδιαφέρει τους πολίτες είναι το τσιμπούσι που ακολούθησε μετά από τη γιορτή), καλώντας όλο τον λαό σε δείπνο, και ομαδικά και σε τρίκλινα. Και ευεργέτησε τους πολίτες προετοιμάζοντας για τη γιορτή πομπή λαμπρή και αξιοθέατη –πάλι αυτό το οποίο ενδιαφέρει στην πομπή είναι η ομορφιά της–, οργανώνοντας πολυτελείς αγώνες για τον Δία και τον Καίσαρα Σεβαστό, αντάξιους των θεών και της πατρίδας, και φροντίζοντας όχι μόνο για τα χρειαζόμενα για την ευωχία –δηλαδή για το τσιμπούσι–, αλλά και για το θέαμα, τον εντυπωσιασμό και τη διασκέδαση της ψυχής.

Το ενδιαφέρον σε αυτό το ψήφισμα δεν είναι μόνο ότι θέτει την αισθητική και το θέαμα στο κέντρο του ενδιαφέροντος μιας θρησκευτικής γιορτής αλλά και το ότι για τους πολίτες επιφυλάσσει τον ρόλο των θεατών μιας αξιοθέατης γιορτής. Εκεί που σε παλαιότερες εποχές οι πολίτες ήταν οι ενεργοί μέτοχοι μιας γιορτής, εδώ γίνονται κυρίως θεατές. Η τάση αυτή να αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία στην αισθητική απόλαυση σε μία γιορτή συνεχίζεται και στους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Τελειώνω αυτό το μάθημα παρουσιάζοντας ένα ψήφισμα της πόλης Στρατονίκη στη Μικρά Ασία, ένα ψήφισμα που αφορά τη λατρεία του Δία και της Εκάτης. Ένα ψήφισμα που αναφέρεται στην καθημερινή προσέλευση στο βουλευτήριο μιας ομάδας αγοριών, τα οποία θα ψάλλουν έναν ύμνο, έναν ύμνο στους θεούς. Είναι ένα ψήφισμα, το οποίο δείχνει πάρα πολύ χαρακτηριστικά τη σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στην αισθητική, δηλαδή το να προσφέρει κανένας αισθητική απόλαυση στους θεούς, και το γεγονός ότι οι θεοί αυτοί είναι θεοί που έχουν δείξει με εναργή τρόπο, με φανερό τρόπο, τη δύναμή τους. Σας διαβάζω το ψήφισμα¹³⁶:

Η πόλη μας πολλές φορές στο παρελθόν σώθηκε από πολλούς μεγάλους και συνεχείς κινδύνους, χάρη στη θεία πρόνοια των προστατών της, των μεγίστων θεών, του Δία Πανημερίου και της Εκάτης. Προσέξτε εδώ ότι ένα ψήφισμα ξεκινάει με το στοιχείο της μνήμης: πολλές φορές στο παρελθόν σωθήκαμε. Τα ιερά τους έχουν ανακηρυχθεί άσυλα και ικανά να παρέχουν προστασία σε ικέτες με βάση την απόφαση της ιερής συγκλήτου, λόγω των προφανών επιφανειών της θεϊκής δύναμης –λόγω της προφανούς ενάργειας– που οι θεοί επιτέλεσαν για την αιώνια εξουσία των Ρωμαίων, των κυριών μας. Είναι καλό να συμβάλλουμε με κάθε σπουδή, με κάθε ζήλο, στην ευσέβεια απέναντι στους θεούς και να μην χάνουμε καμιά ευκαιρία να τους πλησιάζουμε με ικεσίες – να λιτανεύουμε. Αγάλματα αυτών των θεών έχουν τοποθετηθεί στο σεβαστό βουλευτήριο δίνοντας μαρτυρία –και το άγαλμα δίνει μία μαρτυρία– της εναργούς θαυματουργής δύναμης, της εναργεστάτης αρετής. Χάρη στα θαύματα αυτών των θεών όλος ο λαός μας προσφέρει θυσίες, καίει λιβάνι, κάνει προσευχές και πάντοτε εκφράζει ευχαριστίες στους θεούς που η δύναμή τους εκδηλώνεται με τέτοιες επιφάνειες (εὐχαριστεῖ αἰεὶ τοῖς δε τοῖς οὕτως ἐπιφανεστάτοις θεοῖς).

Αφού το ψήφισμα αυτό αναφερθεί στο παρελθόν, αφού αναφέρει με συναισθηματική φόρτιση τη σχέση την ιδιαίτερη που υπάρχει ανάμεσα στη Στρατονίκη και τους θεούς της που έχουν προσφέρει

προστασία και σωτηρία στο παρελθόν, μετά προχωράει στην αισθητική απόλαυση, την οποία θα προσφέρει η λατρεία των θεών. Γράφει ο συγγραφέας του κειμένου:

Και όπως πρέπει, εκφράζουμε την ευσέβειά μας με την προσέγγιση των θεών, με την πρόσοδο και τη λατρεία τους –με τη θρησκεία– που εκφράζεται με την υμνωδία. Αυτό το οποίο θα ευχαριστήσει τους θεούς δεν είναι η προσφορά θυσίας, η προσφορά, το κάψιμο ενός ζώου, είναι η υμνωδία, το να τραγουδούν έναν ύμνο. Για τον λόγο αυτό, η βουλή αποφάσισε να επιλέξει τριάντα αγόρια από τις ευγενείς οικογένειες. Ο επιμελητής των αγοριών μαζί με τον δημόσιο παιδονόμο θα οδηγούν κάθε μέρα τα αγόρια στη βουλή –προσέξτε εδώ τη σκηνοθετική οδηγία–, ντυμένα στα λευκά, στεφανωμένα με στεφάνια από κλαδιά ελιάς και με κλαδιά ελιάς στα χέρια τους. Με την παρουσία κιθαριστή και του κήρυκα θα τραγουδήσουν τον ύμνο που θα συνθέσει ο Σώσανδρος, ο γιος του Διομήδη.

Αυτό το οποίο παρουσιάζει αυτό το ψήφισμα είναι ένα νέο στοιχείο: είναι η καθημερινή λατρεία. Κάθε μέρα θα ψέλνεται αυτός ο ύμνος στους θεούς. Είναι ένας ύμνος, ο οποίος θα προσφέρει ικανοποίηση αισθητική. Δεν θα ικανοποιήσει την όρεξη των θεών προσφέροντάς τους μπούτια βοδιών επάνω στους βωμούς, αλλά θα απευθυνθεί στην ομορφιά του τραγουδιού. Υπάρχει και μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια: Τον ύμνο θα τον συνθέσει ο Σώσανδρος – ο Σώσανδρος είναι αυτός ο οποίος προτείνει και αυτό το ψήφισμα, και φυσικά υπάρχει και μια προσωπική φιλοδοξία από πίσω. Αυτό το οποίο θέλει ο Σώσανδρος –προφανώς κάποιος ο οποίος είχε μεγάλη ιδέα για τις ποιητικές του ικανότητες– είναι ο ύμνος, τον οποίο συνθέτει αυτός, να τραγουδιέται πάντοτε.

Αυτό που είδαμε σε αυτήν την ενότητα, είναι η σημασία που έχει ως νέο στοιχείο στην ελληνιστική εποχή η αισθητική απόλαυση στην οργάνωση τελετουργιών. Άλλα στοιχεία, τα οποία έχουν επίσης μεγάλη σημασία και βλέπουμε σε άλλα κομμάτια αυτού του μαθήματος, είναι η σημασία επίσης της δραματουργίας, που σχετίζεται επίσης με τη σκηνοθεσία, ως ένας τρόπος με τον οποίο ο πιστός αισθάνεται πολύ ζωντανά δίπλα του την παρουσία του θεού.

4.2 Μυστήρια

V4.2.1 Η παντοδύναμη Ίσις (19')

<https://youtu.be/8MbeLDgX5iY>

απομαγνητοφώνηση Hara & ELLINOR / αντιπαραβολή & kpsisi & Olvia

Η λατρεία της Ίσιδας έχει πανάρχαια καταγωγή· ανάγεται στα βάθη της 4ης χιλιετίας π.Χ. στην αρχαία Αίγυπτο. Η Ίσιδα όμως, για την οποία θα μιλήσω σήμερα, δεν είναι αυτή η αιγυπτιακή Ίσιδα, αλλά είναι η ελληνική της εκδοχή η οποία φυσικά υιοθετεί πάρα πολλά στοιχεία από τον αιγυπτιακό μύθο και την αιγυπτιακή λατρεία, αλλά δέχεται και επιρροές από ελληνικές θρησκευτικές αντιλήψεις και μεταμορφώνεται σε μια θεότητα η οποία εκφράζει κοσμικές δυνάμεις, αλλά εκφράζει και επίγεια δικαιοσύνη. Μια θεότητα η οποία καλύπτει με την προστασία της το σύνολο του κόσμου και μια θεότητα η οποία μπορεί να προσεγγίσει τους θνητούς και οι θνητοί να την προσεγγίσουν μέσα από τη μύηση σε μια μυστηριακή λατρεία.

Ο μύθος στον οποίο ανάγεται αυτή η μυστηριακή λατρεία είναι ένας από τους βασικούς μύθους της αρχαίας Αιγύπτου. Η Ίσιδα και τα αδέρφια της, ο Σετ ή ο Σηθ –ελληνικά ο Τυφών–, ο Οσίρις και η αδελφή της η Νέφθυς αποτελούν τα τελευταία παιδιά της θεάς Νουτ, της θεάς του ουρανού. Ο Σετ ή Σηθ ζηλεύει τον αδελφό του τον Οσίρι και –υπάρχουν διάφορες εκδοχές του μύθου– κατορθώνει να τον σκοτώσει ή να βρει το πτώμα του, τεμαχίζει το σώμα του και το ρίχνει στον ποταμό Νείλο, αλλά (στη συνέχεια) η Ίσιδα κατορθώνει να μαζέψει τα κομμάτια του σώματός του και τον επαναφέρει με τη βοήθεια της Νέφθυς στη ζωή. Μαζί του γεννά τον Ώρο – οι γάμοι μεταξύ αδελφών στην Αίγυπτο ήταν άλλωστε συνηθισμένοι. Βλέπουμε εδώ μια τριάδα θεοτήτων η Ίσις, ο Οσίρις και ο Ώρος, μια τριάδα θεοτήτων οι οποίες λατρεύονται και στην Ελλάδα και στη Μικρά Ασία. Η λατρεία τους διαδίδεται στη Ρώμη, στη δυτική Ευρώπη, γίνεται μια οικουμενική λατρεία με ιδιαίτερη σημασία. Η συμβολή του ελληνιστικού κόσμου σε αυτή τη λατρεία είναι η δημιουργία και μιας μυστηριακής λατρείας στην οποία θνητοί μπορούν να μνηθούν, ώστε να εξασφαλίσουν προστασία σε αυτή τη ζωή και μια καλύτερη ζωή μετά τον θάνατο.

Σημαντικά στοιχεία αυτής της λατρείας είναι η αντίληψη που ένα μέρος της έρευνας χαρακτηρίζει «ενοθεισμό», δηλαδή η αντίληψη ότι διάφορες θεότητες αποτελούν διαφορετικές εκδοχές μίας και της ίδιας θεότητας ή «μεγαθεισμό» που είναι η αντίληψη ότι ένας λάτρης θα πρέπει να δείξει αφοσίωση και ιδιαίτερη λατρεία προς μια συγκεκριμένη θεότητα· στη συγκεκριμένη περίπτωση τη θεότητα Ίσιδα. Δεν ξέρουμε πολλά πράγματα για τα μυστήρια – σε αυτό το θέμα θα επεκταθώ στην επόμενη ενότητα, όταν θα σας διαβάσω ορισμένα αποσπάσματα από τον Απουλήιο και τον τρόπο με τον οποίο περιγράφει τη μύηση στα μυστήρια της Ίσιδας, χωρίς όμως να αποκαλύπτει τα μεγάλα μυστικά. Αυτό όμως το οποίο είναι βέβαιο είναι ότι στη μυστηριακή λατρεία της Ίσιδας έχει πολύ μεγάλη σημασία η δραματουργία – θα το δούμε και αυτό στη συνέχεια. Υπάρχουν δραματουργικά στοιχεία όπου οι ιερείς υποδύονται τον ρόλο θεοτήτων, παρουσιάζοντας στους θνητούς κατά τη διάρκεια της τέλεσης των μυστηρίων και με δραματικό τρόπο μύθους αλλά και παρουσιάζοντας τη θεότητα να μιλάει στους θνητούς και να αποκαλύπτει τις δυνάμεις της.

Η αποκάλυψη των δυνάμεων της θεότητας γινόταν μέσα από κείμενα τα οποία είναι γνωστά ως «αρεταλογίες» ή «αρετολογίες». Η λέξη «ἀρετή» στην αρχαιότητα δεν έχει μόνο τη σημασία που έχει και σήμερα: αρετή, η καλοσύνη, η καλή συμπεριφορά. [Η λέξη] αρετή όταν συνδέεται με κάποια θεότητα έχει το νόημα του θαύματος, αρετές είναι οι θαυματουργικές δυνάμεις τις οποίες έχει μια θεότητα. Αρεταλογία ή αρετολογία είναι επομένως η αποκάλυψη από μια θεότητα των δυνάμεών της να επιτελεί θαύματα. Τέτοιες αρεταλογίες ήταν πολύ διαδεδομένες γιατί αποτελούσαν σημαντικά κείμενα θρησκευτικής εκπαίδευσης, ως το πούμε, κείμενα μέσα από τα οποία, μέσα από την ανάγνωσή τους, ο πιστός κατανοούσε τις δυνάμεις τις οποίες έχει μια θεότητα. Θα σας διαβάσω μία από αυτές τις αρεταλογίες. Είναι η αρεταλογία της Ίσιδας από την Κύμη της Αιολίδας στη βορειοδυτική Μικρά Ασία που χρονολογείται στον 1ο ή τον 2ο αιώνα μ.Χ. Είναι ένα κείμενο που το έγραψε κάποιος Δημήτριος, ο γιος του Αρτεμιδώρου, Μάγνης, από τη Μαγνησία του Μαιάνδρου και την αφιέρωσε αυτήν την επιγραφή στην Ίσιδα στην εκπλήρωση ενός τάματος. Ο Δημήτριος ξεκινώντας αυτό το κείμενο γράφει:

Τάδε ἐγράφη ἐκ τῆς στήλης τῆς ἐν Μέμφει, ἣτις ἔστηκεν πρὸς τῷ Ἡφαιστιάῳ.

Αυτό το κείμενο το οποίο δίνει αποτελεί αντίγραφο ενός κειμένου το οποίο αρχικά ήταν εκτεθειμένο στη Μέμφιδα της Αιγύπτου, κοντά στον ναό του Ηφαίστου. Στο κείμενο αυτό μιλάει η ίδια η Ίσις και αποκαλύπτει τις δυνάμεις της.

Μπορούμε να φανταστούμε ότι στις αρχαίες τελετουργίες κάποια ιέρεια θα εμφανιζόταν σε μια κρίσιμη στιγμή της τελετουργίας, ντυμένη σαν Ίσιδα και θα εκφωνούσε αυτόν τον λόγο αποκαλύπτοντας στους πιστούς τις δυνάμεις της θεότητας. Ότι κάτι τέτοιο μπορούσε να γίνει μπορούμε να το συναγάγουμε από το γεγονός ότι υπάρχει μία παράσταση ενός ιερέα, ο οποίος είναι ντυμένος, μεταμφιεσμένος σαν Άνουβις· είναι μία στήλη η οποία βρίσκεται σήμερα στο μουσείο της Θεσσαλονίκης. Με ανάλογο τρόπο μπορούμε να φανταστούμε μια ιέρεια της Ίσιδας να ντύνεται σαν τη θεά και να παρουσιάζεται και να αναφέρει μικρές κοφτές φράσεις που αποκαλύπτουν τις δυνάμεις της Ίσιδας. Θα σας διαβάσω το κείμενο εν μέρει και στα αρχαία, γιατί νομίζω ότι το αρχαίο κείμενο με τον τρόπο που είναι γραμμένο μπορεί να σας δώσει και μια εικόνα από τη συναισθηματική διέγερση την οποία μπορεί να προκαλέσει ένα τέτοιο κείμενο όταν ξεκινάει με τα λόγια¹³⁷:

Εἷσις (Ἰσις) ἐγὼ εἶμι ἢ τύραννος πάσης χώρας – ἐγὼ εἶμαι ἡ Ἰσιδα ἐκείνη που κυβερνάει κάθε χώρα.

Σκεφτείτε μια τελετή μέσα στο απόλυτο σκοτάδι, ίσως με κάποιες δάδες ή κάποια λυχνάρια, τα οποία δημιουργούν μια υποβλητική ατμόσφαιρα και από κάποιο υψηλό σημείο να κατεβαίνει μία γυναίκα φορώντας τα λαμπρά ρούχα της Ίσιδας, ένα στέμμα στο κεφάλι με μία ημισέληνο σαν σύμβολο της θεάς και να αναγγέλλει με υποβλητική φωνή αυτά τα λόγια: ἐγὼ εἶμαι ἡ Ἰσιδα, ἡ τύραννος, ἡ κυβερνήτρα κάθε χώρας.

Και στη συνέχεια αποκαλύπτει η Ίσιδα μέσα από αυτό το κείμενο τις δυνάμεις της: έπαιδευθην υπό Έρμου –με εξεπαίδευσε ο Ερμής– και βρήκα τα γράμματα μαζί με τον Ερμή· τα ιερά και τα δημόσια γράμματα για να μη γράφονται όλα με τα ίδια γράμματα.

Εννοεί την εφεύρεση της αιγυπτιακής γραφής η οποία είναι γνωστή σε δύο μορφές: τα ιερογλυφικά ή ιερά γράμματα και τα δημόσια γράμματα που είναι μια μετεξέλιξη πιο απλή της ιερογλυφικής γραφής.

Συνεχίζει: *έγώ νόμους ανθρώπους έθέμην, καί ένομοθέτησα ἃ οὐθείς δύναται μεταθεῖναι – εγώ είμαι εκείνη η οποία έθεσα νόμους στους ανθρώπους και νομοθέτησα αυτά που δεν μπορεί κανένας να αλλάξει.*

Εγώ είμαι η πιο μεγάλη κόρη του Κρόνου.

Εγώ είμαι η γυναίκα και η αδελφή του Οσίριδος, του βασιλιά.

Έγώ είμι ή καρπὸν ἀνθρώποις εὐροῦσα – εγώ είμαι εκείνη η οποία βρήκε τους καρπούς για τους ανθρώπους· εννοείται ότι η Ίσιδα είναι εκείνη η οποία εφηύρε τη γεωργία.

Βλέπουμε εδώ ότι η Ίσιδα αφομοιώνει μέσα σε αυτήν την αυτοπαρουσίασή της και τις ιδιότητες τις οποίες έχουν άλλες θεότητες, στην προκείμενη περίπτωση η Δήμητρα. Η Ίσιδα είναι Δήμητρα.

Έγώ είμι μήτηρ Ὀρου βασιλέως – εγώ είμαι η μητέρα του Ὀρου, του βασιλιά.

Εγώ είμαι εκείνη η οποία ανατέλλει με το άστρο του Κυνός.

Εγώ είμαι εκείνη που οι γυναίκες αποκαλούν θεά.

Για μένα κτίσθηκε η πόλη Βούβασις.

Έγώ έχωρῖσα γῆν ἀπ' οὐρανοῦ. Θυμηθείτε: αυτό είναι μία έκφραση την οποία συναντάμε και σε χριστιανικά κείμενα, είναι η θεά η οποία χωρίζει τη γη από τον ουρανό, δηλαδή είναι η θεά η οποία βρίσκεται στην αρχή της κοσμογονίας.

Έγώ ἄστρον ὁδοῦς ἔδειξα – εγώ είμαι εκείνη η οποία καθόρισε την πορεία των άστρον.

Έγώ ἡλίου καὶ σελήνης πορείαν συνεταξάμην – εγώ είμαι εκείνη που καθόρισε την πορεία του ήλιου και της σελήνης.

Η Ίσιδα είναι επομένως η κατεξοχήν κοσμογονική θεότητα. Είναι η θεότητα η οποία δημιουργεί τον κόσμο με τη μορφή με την οποία τον γνωρίζουμε.

Έγώ θαλάσσια ἔργα εὔρον. Είναι η θεότητα η οποία επίσης προστατεύει τους θαλασσιούς. Εδώ υιοθετεί την ιδιότητα μιας άλλης γυναικείας θεότητας, της Αφροδίτης της Ουρανίας η οποία λατρευόταν ως προστάτιδα των θαλασσιών, των ναυτικών.

Έγώ τὸ δίκαιον ἰσχυρὸν ἐποίησα – εγώ είμαι εκείνη η οποία έδωσε δύναμη στο δίκαιο.

Βλέπουμε σε αυτή τη φράση τη σύνδεση η οποία υπάρχει ανάμεσα στην έννοια του δικαίου και τη θρησκεία, και τον φόβο της θεϊκής τιμωρίας για όσους παραβαίνουν το δίκαιο. Αυτή είναι μια βασική αντίληψη στην αρχαία θρησκεία, την οποία θα συναντήσουμε σε πολλά μαθήματα αυτής της σειράς μαθημάτων, τη σύνδεση ανάμεσα στην έννοια της δικαιοσύνης και τη θρησκεία. Εκεί που οι άνθρωποι δεν μπορούν να επιβάλουν το δίκαιο υπάρχει η πίστη ότι μία ανώτερη δύναμη θα μπορέσει να πετύχει αυτό το οποίο οι άνθρωποι δεν είναι δυνατόν να πετύχουν.

Συνεχίζει η αυτοαποκάλυψη, η αρεταλογία της Ίσιδας:

Ἐγὼ γυναῖκα καὶ ἄνδρα συνήγαγον – ἐγὼ εἶμαι ἐκείνη ἡ ὁποία ἔφερε κοντὰ τὸν ἄνδρα καὶ τὴν γυναῖκα, δηλαδή δημιούργησε τὸν γάμο.

Ἐγὼ γυναικὶ δεκαμηνιαῖον βρέφος εἰς φῶς ἐξενεγκεῖν ἔταξα – ἐγὼ εἶμαι ἐκείνη ἡ ὁποία καθόρισα οἱ γυναῖκες νὰ φέρουν στο φῶς δεκαμηνιαῖο βρέφος, τὸ βρέφος μετὰ ἀπὸ δέκα μῆνες.

Μην παραξενευτείτε, οι γυναίκες στην αρχαιότητα δεν εγκυμονούσαν δέκα μήνες αντί για εννέα, απλώς εδώ έχουμε ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του αρχαίου τρόπου αρίθμησης: είναι ένας τρόπος όπου συνυπολογίζεται και ο τελευταίος αριθμός. Σας δίνω ένα παράδειγμα: Οι Ολυμπιακοί Αγώνες γίνονται κάθε τέσσερα χρόνια. Οι αρχαίοι Έλληνες αυτήν την περίοδο δεν την ονόμαζαν τετραετηρίδα αλλά πενταετηρίδα. Η περίοδος πέντε χρόνων, είναι η πρώτη χρονιά, η δεύτερη, η τρίτη, η τέταρτη και η χρονιά στην οποία θα ξαναγίνουν οι αγώνες είναι η πέμπτη. Γι' αυτόν τον λόγο, και εδώ, ο δέκατος μήνας είναι ο μήνας στον οποίο θα επακολουθήσει η γέννα του παιδιού. Επομένως, πάλι τα παιδιά εννιαμηνίτικα γεννιόντουσαν και όχι δεκαμηνίτικα.

Συνεχίζω στο κείμενο:

Ἐγὼ ὑπὸ τέκνου γονεῖς ἐνομοθέτησα φιλοστοργ(ε)ῖσθαι. Κάτι πάρα πολὺ σημαντικό σε μιὰ κοινωνία που δεν υπάρχουν συντάξεις για τοὺς ηλικιωμένους. Ἐγὼ εἶμαι ἐκείνη ἡ ὁποία ἔθεσε τὸν νόμο τὰ παιδιά νὰ φιλοστοργούν, νὰ φροντίζουν με ἀγάπη καὶ στοργή τοὺς γονεῖς. Ἡ σημασία αὐτῆς τῆς ιδιότητος εἶναι τόσο μεγάλη που καὶ ἡ ἐπόμενη φράση τὴν ἐπαναλαμβάνει.

Ἐγὼ τοῖς ἀστόργως γονεῦσιν διακειμένους τιμωρίαν ἐπέθηκα – ἐγὼ εἶμαι ἐκείνη ἡ ὁποία ἔταξε τιμωρία για ἐκείνους οἱ ὁποῖοι συμπεριφέρονται χωρὶς στοργή στους γονεῖς τοὺς.

Βλέπουμε εδώ πώς μία λατρεία, μία μυστηριακή λατρεία, δεν παρουσιάζει μόνο τη δύναμη μιας θεότητας, αλλά προσπαθεί, μέσα από τη δύναμη της θεότητας, να υποβάλλει στους ανθρώπους και ορισμένες ηθικές αξίες.

Ἐγὼ, μαζί με τὸν ἀδελφὸ μου τὸν Ὅσιρι, σταμάτησα τὶς ἀνθρωποφαγίες.

Ἐγὼ ἔδειξα στους ἀνθρώπους τὶς μύσεις – δηλαδή τὰ μυστήρια.

Ἐγὼ ἀγάλματα θεῶν τ(ε)ιμᾶν ἐδίδαξα – ἐγὼ εἶμαι ἐκείνη που δίδαξα τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀποδίδουν τιμὴ στα ἀγάλματα τῶν θεῶν.

Ἐγὼ ἴδρυσά τεμένη θεῶν.

Ἐγὼ τυράννων ἀρχὰς κατέλυσα – ἐγὼ εἶμαι ἐκείνη ἡ ὁποία κατέλυσε τὴ δύναμη, τὴν ἐξουσία τῶν τυράννων.

Ἐγὼ φόνους ἔπαυσα – δὲν χρειάζεται μετάφραση φαντάζομαι.

Ἐγὼ στέργεσθαι γυναῖκας ὑπὸ ἀνδρῶν ἠνάγκασα – ἐγὼ ἀνάγκασα τοὺς ἀνδρες νὰ ἀγαποῦν τὶς γυναῖκες, ἐγὼ εἶμαι ἐκείνη ἡ ὁποία ἐπέβαλε οἱ γυναῖκες νὰ ἀγαπιούνται ἀπὸ τοὺς ἀνδρες.

Ἐγὼ τὸ δίκαιον ἰσχυρότερον χρυσίου καὶ ἀργυρίου ἐποίησα – ἔκανα τὴ δικαιοσύνη πιο ἰσχυρὴ καὶ ἀπὸ τὸ χρυσάφι καὶ ἀπὸ τὸ ἀσήμι.

Ἐγὼ τὸ ἀληθὲς καλὸν ἐνομοθέτησα νομίζεσθαι – ἐγὼ εἶμαι ἐκείνη που καθιέρωσε με νόμο νὰ θεωρεῖται ἡ ἀλήθεια καλὸ πρᾶγμα.

Ἐγὼ συγγραφὰς γαμικὰς εὖρον – δηλαδή [εφηύρε τα] συμβόλαια γάμου.

Ἐγὼ διαλέκτους Ἑλλήσι καὶ βαρβάροις ἔταξα – ἐγὼ εἶμαι ἐκείνη ἡ ὁποία καθόρισε νὰ μιλᾶνε διαφορετικὰς διαλέκτους οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ βάρβαροι.

Ἐγὼ ἔκανα νὰ χωρίζεται τὸ καλὸ καὶ τὸ αἰσχροὸ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση.

Ἐγὼ εἶμαι ἐκείνη που ἔκανε τὸν ὄρκο νὰ εἶναι τὸ φοβερότερο πρᾶγμα.

Ἐγὼ παρέδωσα ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἐπιβουλεύονται ἄλλους με ἀδικοὸ τρόπο νὰ γίνουν θύματα ἐκείνων τοὺς ὁποῖους ἐπιβουλεύονται.

Ἐγὼ ἐπέθεσα τιμωρίας σ' ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἀδικοῦν.

Ἐγὼ εἶμαι ἐκείνη ἡ ὁποία νομοθέτησε νὰ δείχνουμε ἔλεος, νὰ δείχνουμε οἶκτο στοὺς ἰκέτες.

Ἐγὼ εἶμαι ἐκείνη ἡ ὁποία τιμῶ ἐκείνους που ἀμύνονται με δίκαιο τρόπο.

Σε μένα ἰσχύει πάντα τὸ δίκαιο.

Δεῖτε ἐδῶ πόσες φορές ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἔννοια τοῦ νόμου, τῆς νομοθεσίας καὶ τοῦ δικαίου. Καὶ καταλαβαίνετε, ἀπὸ αὐτὴ τὴ ρυθμικὴ ἐπανάληψη τοῦ ἐγὼ, ἐγὼ, ἐγὼ, ἐγὼ καὶ τὴν ἐπανάληψη τῆς ἔννοιας τοῦ δικαίου πὼς οἱ ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι συμμετέχουν σὲ αὐτὲς τὶς τελετουργίες καὶ βιώνουν τὴν παρουσία, τὴν ἐπιφάνεια τῆς Ἰσιδας που μιλάει μέσα ἀπὸ τὸ στόμα τῆς ἰερείας τῆς, πὼς αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι βιώνουν τὴ σημασία τοῦ δικαίου καὶ φεύγουν ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ ἀλλαγμένοι ἐσωτερικὰ, ἔτοιμοι νὰ ἀκολουθήσουν ἕναν διαφορετικὸ τρόπο ζωῆς.

Ἀλλὰ στὴ συνέχεια, ἡ Ἰσιδα ἐπιστρέφει πάλι στὶς κοσμικὲς τῆς δυνάμεις, σαν δύναμη τῆς φύσης:

Ἐγὼ εἶμαι ἡ ἀφέντρα τῶν ποταμῶν καὶ τῶν ἀνέμων καὶ τῆς θαλάσσης.

Κανένας δὲν δοξάζεται χωρὶς τὴ δική μου συγκατάθεση.

Ἐγὼ εἶμαι ἡ κυρίαρχη τοῦ πολέμου.

Ἐγὼ εἶμαι ἡ κυρίαρχη τοῦ κεραυνοῦ.

Ἐγὼ πρᾶϊνω καὶ τὴ θάλασσα καὶ τὴν κάνω νὰ ἔχει κύματα.

Ἐγὼ βρίσκομαι στὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου.

Ἐγὼ εἶμαι σύντροφος τῆς πορείας τοῦ ἡλίου.

Οτιδήποτε ἀποφασίσω, αὐτὸ καὶ θὰ γίνῃ.

Σε μένα υπακούουν τα πάντα.

Εγώ απελευθερώνω εκείνους που είναι δέσμιοι.

Εγώ είμαι η κύρια της ναυτιλίας.

Εγώ κάνω τα πλωτά άπλωτα όταν το αποφασίσω.

Εγώ έκτισα τείχη πόλεων.

Εγώ είμαι εκείνη που την αποκαλούν «θεσμοφόρο» – είναι, δηλαδή, η Δήμητρα.

Εγώ είμαι εκείνη η οποία ανέσυρα τα νησιά από τους βυθούς στο φως.

Εγώ είμαι η κυρία της βροχής.

Εγώ είμαι που νικάω ακόμα και την Ειμαρμένη – δηλαδή είμαι ισχυρότερη από την ίδια τη μοίρα, σε μένα υπακούει η μοίρα.

Και καταλήγει η Ίσιδα:

Χαΐρε Αίγυπτε θρέψασά με – γεια σου, Αίγυπτε, που με έθρεψες.

Αυτό το κείμενο, που δεν έχει καμία ιδιαίτερη λογοτεχνική αξία, έχει βαθύτατη θρησκευτική σημασία διότι μας δίνει μια δυνατότητα να κατανοήσουμε τι σημαίνει θρησκευτικό βίωμα σε μια κοινότητα λάτρων η οποία συλλέγεται, συγκεντρώνεται σε έναν ιερό χώρο, προετοιμασμένη ψυχολογικά να βιώσει την παρουσία της θεότητας. Και αυτήν την παρουσία δεν τη βιώνει μόνο ως μία θρησκευτική εμπειρία, τη βιώνει και ως μία διδακτική εμπειρία. Μέσα από τους μύθους που υπονοεί αυτό το κείμενο (εγώ είμαι η κόρη του Κρόνου, εγώ είμαι η αδελφή του Οσίριδος κ.λπ.), μέσα από τη συγκίνηση την οποία προκαλεί αυτό το κείμενο, μέσα από τον φόβο τον οποίο διεγείρει, τον φόβο της τιμωρίας, μέσα από την ελπίδα την οποία δημιουργεί, την ελπίδα της προστασίας, οδηγεί αυτό το κείμενο στην ορθή κρίση, στο να ακολουθούν οι άνθρωποι μια συγκεκριμένη μορφή συμπεριφοράς, να ακολουθούν τον δίκαιο δρόμο. Και αυτό δείχνει την τεράστια σημασία που έχει η θρησκεία για να κατανοήσουμε όχι τη θρησκεία στην αρχαιότητα, αλλά την κοινωνία και την ανθρώπινη συμπεριφορά και τις διανθρώπινες σχέσεις.

V4.2.2 Η επιφάνεια της Ίσιδας (20')

<https://youtu.be/RWv4ohXHwEw>

απομαγνητοφώνηση Asimonia & Mirella / αντιπαραβολή Olvia & Asimonia

Στην προηγούμενη ενότητα αναφέρθηκα στις βασικές ιδιότητες της θεάς Ίσιδας ως μιας δύναμης η οποία εκφράζει τις κοσμικές δυνάμεις, τις δυνάμεις της φύσης αλλά και τις πολιτιστικές δυνάμεις οι οποίες καλλιεργούν τον πολιτισμό στον κόσμο των ανθρώπων. Η δημιουργία μιας μυστηριακής λατρείας της Ίσιδας είναι κάτι το οποίο δεν ανάγεται στην αρχαία Αίγυπτο, αλλά αποτελεί δημιούργημα που έγινε από μια σύζευξη ελληνικών και αιγυπτιακών παραδόσεων.

Οι μυστηριακές λατρείες γενικά προϋποθέτουν τη μύηση του πιστού σε κάτι άγνωστο. Γενικά στοιχεία που βρίσκουμε πάντοτε στις μυστηριακές λατρείες είναι πράγματα τα οποία λέγονται: τα «λεγόμενα»· είναι πράγματα τα οποία δείχνονται: τα «δεικνύμενα»· και είναι πράγματα τα οποία γίνονται: τα

«δρώμενα». Δυστυχώς μονάχα οι μυημένοι ήταν εκείνοι οι οποίοι μπορούσαν να έχουν κάποια γνώση για το περιεχόμενο μιας μυστηριακής λατρείας, και για αυτόν τον λόγο οι μυστηριακές λατρείες παραμένουν μυστήρια και για μας. Ωστόσο από διάφορους υπαινιγμούς, από διάφορες σκόρπιες πληροφορίες, μερικές φορές μπορούμε να έχουμε κάποιες γνώσεις για τα αρχαία μυστήρια. Και η περίπτωση της Ίσιδας είναι μια τέτοια περίπτωση, και για αυτόν τον λόγο την επέλεξα για να ασχοληθώ μαζί της κάπως λεπτομερέστερα σε αυτό το μάθημα.

Ένας πολύ μεγάλος συγγραφέας του 2ου μ.Χ. αιώνα, ο Απουλήιος, από τη Μάδουρο ή Μαδαύρα στη σημερινή Αλγερία, έγραψε γύρω στο 160 μ.Χ. ένα μεγάλο –σήμερα θα το λέγαμε– μυθιστόρημα, τις *Μεταμορφώσεις*, που περιγράφει τις περιπέτειες κάποιου Λούκιου, ο οποίος μετά από διάφορες περιπέτειες μεταμορφώνεται σε γάιδαρο. Και καταλήγει στην Κόρινθο όπου κάτω από διάφορες θαυματουργές συνθήκες ξανακερδίζει την ανθρώπινή του μορφή. Ο Απουλήιος περιγράφει αυτή τη σκηνή στο 11ο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων*, το οποίο αποτελεί μια από τις καλύτερες πηγές που έχουμε για τη λατρεία της Ίσιδας. Φυσικά δεν μπορούμε να περιμένουμε από ένα χιουμοριστικό και κάπως σατιρικό κείμενο να περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τη μύηση στα μυστήρια της Ίσιδας αλλά, παρόλα αυτά, αυτά τα στοιχεία τα οποία περιγράφει, τα εξωτερικά στοιχεία, δηλαδή πράξεις οι οποίες γίνονταν παρουσία κοινού, θα πρέπει να έχουν κάποια ακρίβεια διότι διαφορετικά δεν θα λαμβανόταν το έργο του ως σοβαρό έργο. Δηλαδή σε αυτά τα στοιχεία ο Απουλήιος επιδιώκει να έχει κάποια αληθοφάνεια.

Περιγράφει λοιπόν πώς ο γάιδαρος, μετά από πάρα πολλά βάσανα, ξαφνικά βιώνει μία επιφάνεια της Ίσιδας η οποία τον προετοιμάζει για τη μεταμόρφωσή του σε άνθρωπο. Και σας διαβάζω μερικά εκτενή αποσπάσματα από αυτό το κείμενο διότι, όπως είπα, μας δίνει πάρα πολλές πληροφορίες για το τι σημαίνει θρησκευτικό συναίσθημα στη λατρεία της Ίσιδας.

Περιγράφει λοιπόν πώς ο γάιδαρος ξαφνικά ξυπνάει μέσα στη νύχτα¹³⁸:

Λίγες ώρες αργότερα, ξύπνησα με αιφνίδιο τρόπο και είδα την ολόγιομη σελήνη, να λάμπει εκτυφλωτικά, καθώς ανέτελλε στη θάλασσα.

Η σημασία του σκοταδιού έχει πάρα πολύ μεγάλη σπουδαιότητα, έχει πολύ μεγάλο βάρος στη λατρεία της Ίσιδας. Θα δούμε αργότερα ότι υπάρχει και ένα παιχνίδι με το φως, η χρήση λυχναριών, δαδών και άλλων μέσων τα οποία δημιουργούν τεχνητό φωτισμό. Επίσης σημασία έχει το γεγονός ότι η επιφάνεια της Ίσιδας συμπίπτει με το ολόγιομο φεγγάρι, διότι η Ίσιδα είναι μία θεότητα που συνδέεται με τη σελήνη.

Γνώριζα ότι ντυμένη μέσα στα σιωπηλά μυστήρια του νυκτερινού σκότους, η ανώτατη θεά (δεν αναφέρει το όνομά της, απλώς ξέρει ότι είναι μία ανώτατη θεά) έχει τη μεγαλύτερη της δύναμη. Η ηγεσία της κυβερνά όλες τις υποθέσεις των ανθρώπων. Όχι μόνο τα ήρεμα και άγρια ζώα αλλά και τα άψυχα αντικείμενα ζωντανεύουν από τη δύναμή της και τη θεία χάρη του φωτός της.

Βλέπουμε εδώ ότι ο Απουλήιος αυτό το οποίο περιγράφει ως παντοδυναμία αυτής της ανώτατης θεάς βρίσκει απόλυτη ανταπόκριση στις αρεταλογίες της Ίσιδας που την περιγράφουν ακριβώς με τέτοιο τρόπο.

Όλα τα σώματα στη γη, τη θάλασσα και τον αγέρα, μεγαλώνουν όσο μεγαλώνει η σελήνη, μικραίνουν όσο μικραίνει, υπακούοντας σ' αυτήν. Φαίνεται τώρα πως η τύχη είχε χορτάσει με το μέγεθος και τη συχνότητα των συμφορών μου, και μου έδωσε ελπίδα σωτηρίας, αν και αργά, κι αποφάσισα να προσευχηθώ στη θεά μπροστά μου.

Επισημαίνω εδώ τη σημασία της ελπίδας της σωτηρίας. Η ελπίδα της σωτηρίας δεν είναι κάτι που σε μια θρησκευτική κοινότητα ή στον χώρο της θρησκείας γεννιέται με βάση λογικές ακολουθίες –σε αυτό το θέμα είχα αναφερθεί σε ένα προηγούμενο μάθημα–, αλλά είναι κάτι το οποίο δίνεται από μία θεότητα. Η ελπίδα δεν είναι αποτέλεσμα κρίσης, αλλά είναι ένα θεϊκό δώρο. Η τύχη δίνει μια ελπίδα σωτηρίας.

Αποφάσισα, λοιπόν, να προσευχηθώ στη θεά μπροστά μου. Γρήγορα έδιωξα τον ύπνο και σηκώθηκα χαρούμενος και γεμάτος ζήλο.

Βλέπουμε εδώ σε αυτό το κείμενο τη σημασία που έχουν τα συναισθήματα: ξυπνάει με τρόμο, δέχεται ελπίδα και τώρα έχει χαρά και είναι γεμάτος ζήλο και σπουδή.

Επιθυμώντας να καθαρθώ, έτρεξα κατευθείαν στη θάλασσα να πλυθώ, βουτώντας το κεφάλι μου επτά φορές μέσα στα κύματα, αφού ο θεϊός Πυθαγόρας όρισε τον αριθμό 7 ως ιδιαίτερα κατάλληλο για θρησκευτικές τελετές.

Φυσικά η χιουμοριστική εικόνα είναι προφανής· σκεφτείτε τον γάιδαρο να τρέχει μέσα στη θάλασσα και να βουτάει το κεφάλι του επτά φορές. Φυσικά ο αριθμός 7 έχει σημασία, είναι το άθροισμα [του αριθμού των πλευρών] του τετραγώνου και του τριγώνου, δηλαδή δύο πολύ σημαντικών γεωμετρικών σχημάτων. Θεωρούνταν ιερός [αριθμός] από τους Πυθαγορείους, και γενικότερα στη θρησκεία ο αριθμός 7 έχει μεγάλη σημασία. Είναι ένας αριθμός που συνδέεται με τη λατρεία του Απόλλωνα, ο οποίος είναι γεννημένος την έβδομη ημέρα, του έβδομου μήνα, δέχεται 7 προσφορές σαν θυσία... Γενικά ο αριθμός 7 έχει πολύ μεγάλη σημασία στη θρησκεία και όχι μόνο· στα παραμύθια σας θυμίζω τους 7 νάνους. Εδώ βέβαια βρισκόμαστε στον χώρο της θρησκείας – ο αριθμός 7, όπως είπα, έχει θρησκευτική σημασία.

Βλέπουμε όμως και ένα άλλο στοιχείο σε αυτή τη διήγηση, τον συγκρητισμό· ότι δηλαδή υπάρχει ένα αμάλγαμα αιγυπτιακών αντιλήψεων για την κάθαρση με πυθαγόρειες αντιλήψεις, που έχουν μία εντελώς διαφορετική παράδοση, για τον αριθμό 7.

Έπειτα, με το πρόσωπό μου υγρό από δάκρυα, προσευχήθηκα στη Μεγάλη Θεά.

Πάλι βλέπουμε τη σημασία του συναισθήματος, τα δάκρυα που τρέχουν. Και τώρα σας διαβάζω την προσευχή του – η προσευχή αυτή έχει σημασία διότι ο Λούκιος, ο μεταμορφωμένος γάιδαρος,

δεν ξέρει πώς να απευθυνθεί σε αυτή την υπέρτατη θεά. Την ταυτίζει με διάφορες θεότητες που έχουν λίγο-πολύ παρεμφερείς ιδιότητες, επειδή ακριβώς δεν ξέρει ποιο είναι το πραγματικό της όνομα. Και ξεκινάει:

Βασίλισσα του ουρανού, είτε είσαι γνωστή ως η γενναιόδωρη Δήμητρα, η αρχέγονη μητέρα του θερισμού, που χάρηκες βρίσκοντας πάλι την κόρη σου την Περσεφόνη, διώχνοντας την πρωτόγονη τροφή του δάσους, και έδειξες τη γλυκιά τροφή και τώρα κατοικείς στην Ελευσίνα· είτε είσαι γνωστή ως Ουράνια Αφροδίτη, που κατά τη δημιουργία του κόσμου ένωσες τα φύλα γεννώντας τον έρωτα, προσκαλώντας το ανθρώπινο γένος σε αιώνια αναπαραγωγή και τώρα λατρεύεσαι στο παραθαλάσσιο ιερό της Πάφου· είτε είσαι γνωστή ως Άρτεμις, αδελφή του Απόλλωνα, που ανακουφίζεις από τους πόνους αμέτρητες γέννες με τα φάρμακά σου που διώχνουν τον πόνο και τώρα σε λατρεύουν στην Έφεσο· ή είσαι γνωστή ως η ίδια η φοβερή Περσεφόνη, η θεά των νυκτερινών κραυγών, που τρίμορφη αντιμετωπίζεις τις επιθέσεις των δαιμόνων, κρατώντας τους μέσα στη γη, που πλανιέσαι σε πολλά ιερά άλση και σε ικετεύουμε με πολλές τελετές.

Βλέπουμε σε αυτές τις επικλήσεις να υπάρχει πολλές φορές κάποια αναφορά στον μύθο. Έχει σημασία και εδώ η μνήμη, το συναίσθημα και η πίστη: η αναφορά στον μύθο της Περσεφόνης, η αναφορά στο γεγονός ότι η Άρτεμις είναι η αδελφή του Απόλλωνα, αναφορά στις ιδιότητες αυτών των θεοτήτων και αναφορές στα σημαντικότερα ιερά τους. Η φοβερή Περσεφόνη ταυτίζεται και με την Εκάτη, είναι η τρίμορφη θεά· τρίμορφη διότι εκπροσωπεί τις τρεις διαφορετικές φάσεις της σελήνης.

Και καταλήγει επικαλούμενος ο Λούκιος τη θεότητα:

Ω, φως της γυναίκας, που φωτίζεις κάθε πόλη, τρέφοντας τον χαρούμενο σπόρο με την υγρή σου λάμψη, ρίχνοντας το φως που η δύναμή του αλλάζει σύμφωνα με το πέρασμα του ήλιου.

Βλέπουμε πάλι εδώ τη θεότητα να την προσκαλεί αναγνωρίζοντας τις δυνάμεις που έχει ως κοσμική δύναμη, δύναμη της φύσης και δύναμη πολιτισμού.

Με όποια μορφή, όποιο όνομα και όποια τελετή κι αν σε καλέσουμε, δείξε μου οίκτο στα βάθη της δυστυχίας μου, δώσε μου καλή τύχη, δώσε μου ειρήνη και ανάπαυση μετά τα σκληρά βάσανα. Ας φτάνουν πια οι δοκιμασίες και οι κίνδυνοι που πέρασα. Απάλλαξέ με από αυτή την τετράποδη μορφή, αποκατάστησέ με στα μάτια των ανθρώπων μου. Κάνε με πάλι τον Λούκιο που υπήρξα κάποτε. Ή, αν δεν είναι να ζήσω, αν πρόσβαλα κάποια θεότητα που με κυνηγά με σκληρότητα από την οποία δεν υπάρχει φυγή, τότε δώσε μου το δώρο του θανάτου.

Μετά από αυτή τη συγκινητική προσευχή του Λούκιου, εμφανίζεται η Ίσιδα να αναδύεται από τα βάθη της θάλασσας, τα μακριά μαλλιά της να κρέμονται σε βοστρύχους, με ένα στεφάνι από κάθε άνθος στο κεφάλι – «στεφάνι από κάθε άνθος»: πάλι αυτό είναι ένας υπαινιγμός για τη σημασία που έχει ως θεότητα της φύσης.

Ένας δίσκος, σύμβολο της σελήνης, αστράφτει πάνω από το μέτωπό της, φίδια βγαίνουν από το διάδημά της που κοσμούνταν με στάχυα – η Ίσιδα θεωρούνταν θεά της γεωργίας. Φορούσε λινό πολύχρωμο ένδυμα και πάνω του μαύρο επενδύτη, δεμένο κάτω από το στήθος. Τα εμβλήματά της ήταν το σείστρο, ένα μουσικό όργανο το οποίο θυμίζει ένα πέταλο πάνω στο οποίο είναι αναρτημένοι μικροί μεταλλικοί δίσκοι (όταν το κουνάει κανένας δημιουργεί έναν ήχο, ένα κουδούνισμα, λίγο-πολύ είναι σαν την κουδουνίστρα που είχαν κάποτε τα μωρά πριν εφευρεθούν άλλα παιχνίδια), και κρατάει ένα χρυσό αγγείο σε σχήμα πλοίου και μια αιγυπτιακή κόμπρα.

Η Ίσιδα αποκαλύπτεται στον Λούκιο, του μιλάει και του λέει:

Λούκιε, κοίτα, να, ήρθα συγκινημένη από την προσευχή σου, εγώ, η μητέρα όλης της φύσης και κυρία όλων των στοιχείων, η πρωτότοκη από τους αιώνες, η μεγαλύτερη θεϊκή δύναμη, η βασίλισσα των νεκρών, η βασίλισσα των αθανάτων, όλων των θεών και των θεαινών, σε μια μορφή.

Βλέπουμε εδώ μια απόλυτη αντιστοιχία ανάμεσα στο κείμενο του Απουληίου και στις αρεταλογίες της Ίσιδας, κι αυτό ενισχύει αυτό που είπα προηγουμένως: την υπόθεση που [κάνουμε] ότι το κείμενο του Απουληίου αποδίδει με αρκετή ακρίβεια το τι γινόταν στις τελετουργίες της αιγυπτιακής αυτής λατρείας.

Εγώ που με μια κίνηση προστάζω τη λαμπρή κορυφή του ουρανού, τους ανέμους του ωκεανού και τη θρηνητική σιγή του κάτω κόσμου. Που η μοναδική μου θεότητα λατρεύεται με διαφορετικές μορφές, με πολλά ονόματα σε όλον τον κόσμο.

Εκεί, στην Πεσσινούντα, οι Φρύγες, πρωτο-γεννημένοι ανάμεσα στους άνδρες, με ονομάζουν Κυβέλη. Μητέρα των θεών· στην Αττική ο αυτόχθων λαός με αποκαλεί Κεκρόπια Αθηνά· στην Κύπρο, ζωσμένη από τη θάλασσα, είμαι η Παφία Αφροδίτη, Άρτεμις Δίκτυννα για τους Κρήτες τοξότες, Περσεφόνη της Στυγός στους Σικελούς με τις τρεις λαλιές· στην Ελευσίνα είμαι η αρχαία Δήμητρα, Ήρα για μερικούς, Μπελλόνα για άλλους, Εκάτη Ραμνουσία.

Βλέπετε ότι η Ίσιδα συγκεντρώνει στο πρόσωπό της τις ιδιότητες και τα ονόματα πολλών παραδοσιακών θεών.

Ενώ οι λαοί και των Αιθιόπων, που πρώτους τους φωτίζει ο ανατέλλων ήλιος με τις θεϊκές του ακτίνες, και των Αιγυπτίων, βυθισμένοι σε μυστική σοφία, με λατρεύουν με τις δικές μου τελετές και με αποκαλούν με το πραγματικό μου όνομα, βασιλική Ίσιδα.

Αφού του αποκαλύπτει τον εαυτό της αλλά και του αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο θα λυτρωθεί: τον ενημερώνει ότι θα εμφανιστεί ένας ιερέας, που θα κρατάει ένα στεφάνι και θα πρέπει να πάει να πάρει το στεφάνι. Ο Λούκιος στη συνέχεια ως γάιδαρος, βέβαια, αντί να περιμένει να του φορέσουν το στεφάνι, τρώει το στεφάνι από λουλούδια. Εν πάση περιπτώσει, παρόλα αυτά θα μεταμορφωθεί πάλι σε άνθρωπο.

Η Ίσιδα πριν τον εγκαταλείψει του υπόσχεται, επίσης, προστασία.

Κάτω από τα φτερά μου θα ζήσεις με χαρά και τιμή. Κι όταν ο κύκλος της ζωής σου θα ολοκληρωθεί και θα κατέβεις στις σκιές —δηλαδή θα πεθάνεις—, κι εκεί, στον υπόγειο χώρο, θα με βλέπεις, όπως είμαι μπροστά σου, να λάμπω μέσα στο σκοτάδι του Αχέροντα, βασίλισσα της βαθιάς Στυγός. Και ζώντας στα Ηλύσια Πεδία θα με λατρεύεις χωρίς τέλος και θα σε φροντίζω. Αλλά να ξέρεις ότι θα αξίζεις τη θεϊκή μου χάρη με τυφλή υπακοή, πιστή υπηρεσία και τέλεια αγνότητα. Εγώ και μόνο εγώ μπορώ να επεκτείνω τη ζωή σου πέρα από τα όρια που έταξαν οι μοίρες.

Και εδώ βλέπουμε πλήρη αντιστοιχία ανάμεσα σε αυτό που είδαμε στην αρεταλογία της Κύμης· η Ίσιδα είναι μία θεότητα που είναι ισχυρότερη ακόμα και από τη μοίρα. Στην αρχαία ελληνική θρησκεία ο Δίας π.χ. δεν μπορεί να αλλάξει τις Μοίρες, η Ίσιδα μπορεί. Μπορεί να κάνει τον Λούκιο να ζήσει περισσότερο και από τον χρόνο που του έχουν τάξει οι Μοίρες. Και το σημαντικότερο: είναι η θεότητα η οποία του εξασφαλίζει μεταθανάτια ζωή. Βλέπουμε λοιπόν μέσα από αυτό το κείμενο ποιες προσδοκίες συνέδεαν οι αρχαίοι πιστοί, οι αρχαίοι λάτρεις, με τη μύησή τους σε αυτή τη λατρεία.

Ο Λούκιος μετά από αυτή την εμπειρία, λουσμένος στον ιδρώτα, νιώθει και φόβο και χαρά μαζί. Είναι γεμάτος έκπληξη για την εναργή παρουσία της Θεάς.

Όλος ο κόσμος φαίνεται να έχει γεμίσει με τέτοια χαρά, όλα τα πλάσματα, ο ουρανός, ακόμα και τα σπίτια του φαινόντουσαν να ακτινοβολούν χαρά από τα λαμπρά τους πρόσωπα.

Και επιτέλους ανατέλλει ο ήλιος και πλησιάζει στη θάλασσα μια μεγάλη πομπή.

Η περιγραφή αυτή είναι η περιγραφή μιας σημαντικής τελετής της Ίσιδος, στα λατινικά λέγεται *Navigium Isidis*, στα ελληνικά λέγεται «πλοιαφέσια». Γινόταν την 5η Μαρτίου που ήταν η πρώτη μέρα που ξεκινούσε πάλι η ναυσιπλοΐα στη Μεσόγειο. Υποτίθεται ότι είχαν σταματήσει πλέον οι επικίνδυνοι άνεμοι και μπορούσε κανένας με ασφάλεια να πάει στη θάλασσα. Σε αυτή την τελετή οι πιστοί τοποθετούν στα νερά ένα πλοίο που συμβολίζει την Ίσιδα και τη δύναμή της και ξεκινάει η νέα περίοδος της ναυσιπλοΐας.

Προηγείται σε αυτήν την πομπή —δεν θα σας την περιγράψω με λεπτομέρειες— μια ομάδα ανθρώπων οι οποίοι είναι ντυμένοι με διάφορους τρόπους: ένας είναι ντυμένος σαν αρκούδα, ένας είναι ντυμένος σαν μονομάχος, κάποιος άλλος σαν κυνηγός. Δηλαδή ουσιαστικά έχουμε ένα καρναβάλι και μάλιστα δεν αποκλείεται η λέξη «καρναβάλι» να προέρχεται από το «*carrus navalis*», δηλαδή από το *carrus*¹ το ναυτικό της Ίσιδας, αλλά αυτό είναι μόνο μία από τις θεωρίες που υπάρχουν για το αρχικό όνομα του καρναβαλιού. Στη συνέχεια, μετά από αυτούς τους μεταμφιεσμένους ανθρώπους, έρχονται γυναίκες με κάτασπρα λαμπρά ρούχα, στεφανωμένες με λουλούδια της άνοιξης, με κάτοπτρα στην πλάτη τους, για να δείχνουν την υποταγή τους στη θεότητα που θα ακολουθούσε.

Διαβάζω πάλι λίγα αποσπάσματα από το κείμενο:

---

¹ υποσ. αντιπ: *carrus*: όχημα

Έφερναν κάποιες κτένες από ελεφαντόδοντο για να κτενίσουν και στολίσουν τα βασιλικά μαλλιά της θεάς. Άλλες έφαιναν τους δρόμους με μύρα και ευχάριστα αρώματα. Ακολουθούσε μια ομάδα από άντρες και γυναίκες που κουβαλούσαν κάθε είδος φωτός, δάδες, λυχνάρια, και κεριά για να τιμήσουν τα ουράνια αστέρια. Μετά έρχονται μουσικοί με αυλούς και σύριγγες που παίζουν αγνές μελωδίες και κατόπιν επίλεκτα αγόρια να λάμπουν μέσα στα γιορτινά τους λευκά ρούχα και να ψέλνουν έναν όμορφο ύμνο που είχε συνθέσει ένας ταλαντούχος ποιητής με τη βοήθεια των Μουσών.

Ακολουθούσε μεγάλο πλήθος ανδρών και γυναικών κάθε ηλικίας, μύστες των ιερών μυστηρίων, με λινά ρούχα να λάμπουν, τα μαλλιά των γυναικών τυλιγμένα σε βοστρύχους κάτω από διάφανες καλύπτρες, τα κεφάλια των αντρών ξυρισμένα –**αυτό το ξύρισμα του κεφαλιού έχει μεγάλη σημασία για την αιγυπτιακή λατρεία**– να γυαλίζουν σαν επίγεια άστρα της μεγάλης τελετής. Καθένας τους κουνούσε από ένα σείστρο από χαλκό ή ασήμι, μερικές φορές και χρυσό, που άφηνε κουδούνισμα. Μετά έρχονταν οι ανώτατοι ιερείς με άσπρα λινά ρούχα.

Βλέπετε ότι όλοι φορούν λινό ρούχο – δεν είναι ρούχο φτιαγμένο από μαλλί, δεν πρέπει να έχει σχέση με κάποιο ζώο, αλλά πρέπει να είναι «καθαρό», επομένως είναι φτιαγμένο από λινάρι.

Κρατούσαν σύμβολα των διαφόρων θεών, ένας κρατούσε ένα γυαλιστερό λυχνάρι, άλλος κρατούσε έναν βωμό, ένα κλαδί από φοίνικα κ.λπ. Μετά ερχόταν το άγαλμα της Ίσιδας, διάφορα άλλα θρησκευτικά σύμβολα με χαραγμένα ιερογλυφικά σύμβολα.

Ο Λούκιος πλησιάζει τον ιερέα, τρώει όπως είπαμε το στεφάνι, μεταμορφώνεται σε άνθρωπο κι ο ιερέας τού απευθύνει τον λόγο καλώντας τον να υιοθετήσει τη λατρεία της Ίσιδας. Αυτό που είναι σημαντικό είναι ότι ο ιερέας μετά στρέφεται στο κοινό το οποίο έχει μαζευτεί και λέει:

Οι άπιστοι να γίνετε μάρτυρες και να καταλάβετε το σφάλμα σας. Δείτε τον Λούκιο, που ελευθερωμένος από τα παλιά του βάσανα, χαιρείται χάρη στη χάρη της ισχυρής Ίσιδας που θριαμβεύει επί της μοίρας. Και για να είσαι πιο ασφαλής –**λέει στον Λούκιο**–, να γραφείς στην προστασία αυτής της ιερής ομάδας, τώρα που καλείσαι να δώσεις όρκο υπακοής. Και αμέσως όλο το πλήθος αρχίζει να το σχολιάζει: Να ο άντρας που ξαναπήρε ανθρώπινη μορφή με τις σεβαστές δυνάμεις της παντοδύναμης Θεάς.

Έχει μεγάλη σημασία η μαρτυρία, δηλαδή οι άνθρωποι να γίνονται μάρτυρες της επιφάνειας, του θαύματος της θεάς.

Στη συνέχεια τελειώνει αυτή η τελετή καθώς ο ιερέας εξαγνίζει ένα ομοίωμα πλοίου με ιερογλυφικά, το εξαγνίζει με μια δάδα, θειάφι και ένα αβγό, κάνει τις προσευχές του. Και ύστερα αυτό το πλοίο που έχει πανιά με γραμμένα ιερογλυφικά κείμενα πάνω, με προσευχές για καλή ναυσιπλοΐα, τοποθετείται μέσα στη θάλασσα γεμάτο με προσφορές.

Αυτή είναι μια περιγραφή· όπως είπα έχουμε αρκετούς λόγους να πιστεύουμε ότι είναι μία πιστή περιγραφή της τελετής του Navigium Isidis ή των πλοιαφείων, αυτής της τελετής που γίνεται την 5η Μαρτίου. Αυτό όμως που βγαίνει κυρίως από αυτό το κείμενο είναι η σημασία του θρησκευτικού συναισθήματος το οποίο προκαλείται από το βίωμα της επιφάνειας της Θεάς.

Στην επόμενη ενότητα θα εξετάσουμε τις πληροφορίες που μπορούμε να έχουμε για τα μυστήρια της Ίσιδας.

V4.2.3 Τα αιγυπτιακά μυστήρια (20')

<https://youtu.be/MvQxw28onig>

απομαγνητοφώνηση ginath & ELLINOR / αντιπαραβολή krasisi & Asimonia

Το πιο σημαντικό κομμάτι της λατρείας της Ίσιδας είναι φυσικά η μύηση στα μυστήρια, για τα οποία δεν έχουμε πάρα πολλές πληροφορίες. Ακόμα και ο Απουλήιος, ο οποίος παρουσιάζει στις *Μεταμορφώσεις* τον Λούκιο να μυείται σε αυτά τα Μυστήρια, υπάρχουν ορισμένα σημεία στα οποία λέει «εδώ δεν μου επιτρέπεται να πω κάτι» ή γράφει «θα πω μόνον αυτά τα οποία επιτρέπεται να πω». Γι' αυτόν τον λόγο έχουμε πάρα πολλά κενά στις γνώσεις μας. Για αυτό θα σας περιγράψω, θα σας δώσω μια περίληψη, του πώς γίνεται η μύηση σε αυτά τα μυστήρια με βάση τις πληροφορίες του Απουλήιου, οι οποίες μέχρι έναν βαθμό μπορούν να διασταυρωθούν και με άλλες πληροφορίες.

Ο Λούκιος, που έχει μεταμορφωθεί από γάιδαρο σε άνθρωπο, προσκαλείται από τον ιερέα να μυηθεί στα μυστήρια της Ίσιδας και μετά από την τελετή πηγαίνουν οι μύστες στο πιο μυστικό μέρος του ναού, μετά την τελετή των πλοιαφείων, εκεί που υπάρχουν αγάλματα. Ένας γραμματέας στέκεται στην πύλη του ιερού και καλεί τους παστοφόρους –είναι μια ομάδα ιερέων της Ίσιδας οι οποίοι κουβαλούν παστούς, δηλαδή ομοιώματα ναών– και διαβάζει διάφορες προσευχές στα λατινικά για τον αυτοκράτορα, τη σύγκλητο και τον ρωμαϊκό λαό, τους ναυτικούς και τα πλοία, και μετά λέει στα ελληνικά τη λέξη «πλοιαφέσια». Ακολουθούν επιφωνήσεις του πλήθους, οι πιστοί με κλαδιά και στεφάνια φιλούν τα πόδια της θεάς, ενός αργυρού αγάλματος της θεάς που βρίσκεται στην είσοδο του ναού, και επιστρέφουν στα σπίτια τους. Εντυπωσιασμένος και από τη μεταμόρφωσή του αλλά και από την τελετουργία, ο Λούκιος παρακαλεί τον ιερέα να πραγματοποιήσει τη μύηση αμέσως. Ο ιερέας τον συμβουλεύει ότι πρέπει να περιμένει διότι η ημερομηνία της μύησης θα προσδιοριστεί με σημάδι που θα δώσει η ίδια η θεά.

Οι πύλες του κάτω κόσμου και η φύλαξη της ζωής –λέει– βρίσκονται στα χέρια της και οι τελετές της μύησης μοιάζουν με έναν εκούσιο θάνατο και σωτηρία με τη χάρη της θεάς.¹³⁹

Αυτή είναι σημαντική πληροφορία γιατί παρά το γεγονός ότι δεν έχουμε, όπως είπα, λεπτομερείς αφηγήσεις για το πώς πραγματοποιείται μια μύηση, τι είναι αυτά που βλέπει ο μυούμενος, τι είναι αυτά τα οποία ακούει, τι είναι αυτά τα οποία πρέπει να επιτελέσει, παρόλα αυτά πρέπει μια μύηση, όπως πολλά είδη τέτοιων διαβατήριων τελετών, να έμοιαζε με έναν θάνατο, μεταφορικό θάνατο, στη μορφή την οποία έχει ο άνθρωπος και ξαναγέννημα σε μια διαφορετική μορφή. Με τον ίδιο τρόπο που ο Λούκιος πεθαίνει ως γάιδαρος για να ξαναγεννηθεί σαν άνθρωπος, πεθαίνει ως ο Λούκιος που

είναι αμύητος για να ξαναγεννηθεί ως μνημένος. Αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό επαναλαμβάνω – τελετουργικός θάνατος και η αναγέννηση– πολλών διαβατήριων τελετών.

Ο ιερέας καλεί στη συνέχεια τον Λούκιο να απέχει από τα ανόσια –δεν ξέρουμε ποια είναι αυτά– και από απαγορευμένες τροφές –σίγουρα την κρεοφαγία– για να εισέλθει στα βαθύτερα μυστήρια της αγνότατης πίστης. Ο Λούκιος, ακολουθεί αυτές τις εντολές και περιμένει να του έρθει ένα σημάδι που θα προσδιορίσει την ημέρα της μύησης. Γράφει πάλι:

Μια σκοτεινή νύκτα... – βλέπετε τη σημασία που έχει η νύκτα για αυτές τις μυστηριακές τελετές και γενικά για το θρησκευτικό συναίσθημα, γενικά η νύκτα είναι ένας προνομιακός χρονοτόπος για την επικοινωνία ανάμεσα στον άνθρωπο και υπερβατικές δυνάμεις. Μια σκοτεινή νύκτα με εντολές καθαρές σαν τη μέρα η Ίσιδα μου ανακοίνωσε ότι η ημέρα που ήλπιζα έχει φτάσει, η ημέρα για να εκπληρώσει τη μεγαλύτερή μου επιθυμία. Μου είπε ποιοι πόροι θα έπρεπε να βρεθούν για την τελετή –δηλαδή ποια αντικείμενα και άλλα συστατικά έπρεπε να προμηθευτεί– και διέταξε τον ιερέα, τον Μίθρα, να κάνει την τελετή, γιατί, όπως εξήγησε συνδεόταν μαζί μου με κάποια σύζευξη των πλανητών.

Ο Λούκιος στη συνέχεια επισκέπτεται τον ιερέα, αλλά προς μεγάλη του έκπληξη μαθαίνει ότι ο ιερέας ξέρει ήδη την εντολή της θεάς. Αυτό δεν αναφέρεται ρητά στο κείμενο, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο ιερέας είδε ακριβώς το ίδιο όνειρο το οποίο είδε ο Λούκιος· αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό τέτοιων αφηγήσεων για θαύματα και επιφάνειες θεών, δύο άνθρωποι ξεχωριστά να βλέπουν ακριβώς το ίδιο όνειρο, είναι ένα μοτίβο το οποίο εμφανίζεται και σε χριστιανικές αφηγήσεις, π.χ. σχετικά με την ανακάλυψη εικόνων της Παναγιάς, πολλά άτομα βλέπουν το ίδιο όνειρο ταυτόχρονα.

Συνεχίζει ο Λούκιος να περιγράφει τις εμπειρίες του μέσω του μυθιστορήματος του Απουληίου:

Μετά ο γενναϊόδωρος άντρας με πήρε από το χέρι και με οδήγησε στις πύλες του τεράστιου ναού, αφού τις άνοιξε με τον τρόπο που καθορίζει η τελετουργία, έκανε την πρωινή θυσία και έφερε από το εσωτερικό ιερό κάποια βιβλία γραμμένα με χαρακτήρες ακατανόητους. Κάποιοι είχαν τη μορφή ζώων και περιείχαν εκφράσεις βαθύτατων εννοιών. Αυτό το οποίο περιγράφει εδώ ο Απουλήιος είναι φυσικά ιερογλυφικά σύμβολα τα οποία πολύ συχνά έχουν τη μορφή ζώων. Σε άλλους χαρακτήρες η κορυφή και η άκρη των γραμμάτων ήταν δεμένες, ελίσσονταν, μπλέκονταν, σαν βλαστοί αμπελιού, για να κρύψουν το μήνυμά τους από ανόσια και αδαή μάτια. Μόνο οι γνώστες μπορούν να καταλάβουν το μυστικό νόημα αυτών των γραμμάτων. Από αυτά τα βιβλία μου διάβασε τις λεπτομέρειες για όσα χρειαζόνταν για τη μύησή μου.

Και αυτές τις λεπτομέρειες φυσικά ο Απουλήιος δεν μας τις δίνει στο κείμενό του, διότι αποτελούν κομμάτι της μυστικής γνώσης της λατρείας αυτής.

Ο Λούκιος τις επόμενες ημέρες μαζεύει όλα όσα χρειάζονται με τη βοήθεια φίλων του, μερικά από αυτά όπως λέει πρέπει να στοιχίζουν και αρκετά [μεγάλο] ποσό διότι δεν εφείσθη δαπανών και έρχεται η ημέρα της μύησης.

Ο ιερέας με συνόδευσε ακολουθούμενος από μια ομάδα πιστών, στα πιο κοντινά λουτρά. Αφού πλύθηκα σύμφωνα με το έθιμο –πάλι βλέπετε ότι δεν μας περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο πλύθηκε, και αυτό αποτελεί κομμάτι της τελετουργίας–, ζήτησε τη χάρη των θεών και με εξάγγισε με μια τελετουργική κάθαρση, ραντίζοντάς με με νερό.

Είναι περιττό να σας επισημάνω την ομοιότητα που έχει αυτή η τελετή με ένα βάπτισμα. Ακριβώς όπως στο χριστιανικό βάπτισμα, η κάθαρση, αυτή η συμβολική κάθαρση, προετοιμάζει τον πιστό στη μύησή του, στην εισαγωγή σε μια νέα λατρεία και στην αναγέννησή του ως διαφορετικός άνθρωπος.

Μετά, νωρίς το απόγευμα, με οδήγησε πίσω στο ιερό και με έφερε στα πόδια της θεάς – δηλαδή στο άγαλμά της. Θα δούμε ότι η τελετουργία της μύησης κρατάει 3 ολόκληρες ημέρες. Μου έδωσε κάποιες εντολές, πολύ ιερές για να ειπωθούν ανοικτά, με όλο το πλήθος ως μάρτυρες –οι υπόλοιποι που τις ακούνε είναι ήδη μύστες, επομένως μπορούν να τις ακούσουν–, και μου ζήτησε να τιθασεύσω την επιθυμία μου για τροφή για τις επόμενες δέκα μέρες, να μη φάω ζωντανό –δηλαδή να μη φάει κρέας–, και να μην πιω κρασί.

Ο Λούκιος τα ακολούθησε όλα αυτά με σεβασμό και αυτοπειθαρχία, και τελικά φτάνει το απόγευμα που ήταν προορισμένο για την εμφάνισή του μπροστά στη θεά. Το περιγράφει ως εξής:

Ο ήλιος έδυε φέρνοντας το σούρουπο, όταν ξαφνικά το πλήθος άρχισε να συρρέει προς το μέρος μου, να με τιμά με διάφορα δώρα σύμφωνα με το αρχαίο και ιερό τυπικό. Όλοι οι αμύητοι διατάχθηκαν να φύγουν.

Αυτό είναι ένα τυπικό χαρακτηριστικό μυητικών τελετουργιών, θα το δούμε και στο επόμενο μάθημα σχετικά με τη λατρεία του Γλύκωνα, ότι είναι μια τελετουργία στην Ελευσίνα –λέγεται πρόρρησις– που καλεί όλους οι οποίοι δεν μπορούν να βρίσκονται κοντά στα μυστήρια να αποχωρήσουν.

Με έντυσαν με έναν νέο χιτώνα από λινάρι και ο αρχιερέας με πήρε από το χέρι και με οδήγησε στο άδυτο του ιερού.

Τι γίνεται στη συνέχεια ο Απουλήσιος δεν μας το γράφει, διότι ο Λούκιος που μυείται δεν επιτρέπεται να το πει. Μας εξηγεί με πολλά λόγια γιατί δεν επιτρέπεται να το πει – εν πάση περιπτώσει σχετίζεται με τα Μυστήρια. Το μόνο το οποίο μας γράφει είναι το βίωμα το οποίο έχει ένας μύστης. Χωρίς να μας δίνει λεπτομέρειες για το τι γίνεται, μας περιγράφει ως εξής την εμπειρία:

Έφτασα στην ίδια την πύλη του θανάτου, πάτησα το κατώφλι της Περσεφόνης. Πέρασα μέσα από όλα τα στοιχεία –δηλαδή το νερό, τη φωτιά, τον αέρα– και γύρισα. Είδα τον ήλιο να λάμπει λαμπρά τα μεσάνυχτα. Παρουσιάστηκα στους υποχθόνιους θεούς, παρουσιάστηκα στους θεούς του ουρανού και τους προσκύνησα.

Αυτή είναι η εμπειρία, είναι μια εμπειρία θανάτου και αναγέννησης και αναβίωσης.

Ανοίγω εδώ μια παρένθεση για τους εραστές της όπερας· ο *Μαγεμένος Αυλός* του Μότσαρτ έχει πολλά στοιχεία από τέτοιες τελετουργίες μύησης, οι οποίες σχετίζονται με την αιγυπτιακή λατρεία, στη μύηση του Ταμίνο, αλλά αυτό είναι άλλο θέμα. Πάντως αν θέλετε να σχηματίσετε μια εικόνα για το πώς γίνεται μια μύηση στην όπερα, τότε παρακολουθήστε μια παράσταση του *Μαγεμένου Αυλού* του Μότσαρτ. Ολοκληρώνεται λοιπόν η μύηση και συνεχίζει ο Απουλήιος περιγράφοντας τις εμπειρίες του Λούκιου:

Όταν έφτασε η αυγή και ολοκληρώθηκε η τελετή, βγήκα φορώντας 12 ρούχα ως σημάδι της καθοσίωσής μου. Περιγράφει τα ρούχα – θα το περάσω αυτό το κομμάτι. Σύμφωνα με τις οδηγίες, στάθηκα σε ένα ξύλινο βήμα τοποθετημένο στο κέντρο του ιερού ναού, μπροστά στο άγαλμα της θεάς, περιφανής μέσα στα καλοκεντημένα μου λινά ρούχα. Κρατούσα μια φλεγόμενη δάδα στο δεξί χέρι και το κεφάλι μου στεφάνωνε με χάρη ένα στεφάνι από φύλλα φοινικιάς, που εκτείνονταν σαν ακτίνες φωτός. Στολισμένος, λοιπόν, σαν ομοίωμα του Ήλιου και στέκοντας εκεί σαν άγαλμα, ξαφνικά άνοιξαν τα παραπετάσματα και παρουσιάστηκα στο πλήθος που μαζεύτηκε γύρω μου.

Βλέπετε εδώ πάρα πολύ χαρακτηριστικά τι σημαίνει σκηνοθεσία μιας τελετής. Είναι πραγματικά μια θεατρική παράσταση όπου ο Λούκιος φοράει ένα κοστούμι θεατρικό, δηλαδή στολίζεται με δώδεκα ρούχα, φοράει στεφάνι στο κεφάλι, μοιάζει σχεδόν με τον ήλιο, τοποθετείται δίπλα στο άγαλμα της θεάς, το ψηλό αυτό κομμάτι του ιερού είναι ένα είδος σκηνής, υπάρχει ένα παραπέτασμα, μια κουρτίνα, η οποία ξαφνικά ανοίγει και στους έκπληκτους θεατές αυτού του ιερού δρώμενου παρουσιάζεται ο Λούκιος και αμέσως το πλήθος ορμάει και τον περιτριγυρίζει. Μετά ακολουθεί ένα συμπόσιο και την επόμενη μέρα μια ανάλογη τελετή που καταλήγει σε ένα γεύμα. Επομένως, η τελετουργία αυτή ξεκινάει ένα απόγευμα, γίνεται το βράδυ, συνεχίζεται την επόμενη μέρα και καταλήγει μετά με το συμπόσιο. Λέει ο Λούκιος:

Τελείωσα την παραμονή μου στο ιερό πέφτοντας γονυκλινής μπροστά στη θεά, πλένοντας τα πόδια της με τα δάκρυά μου, καθώς προσευχόμουν σε αυτήν, μπερδεύοντας τα λόγια μου, με τη φωνή μου να σπάει από τους συχνούς αναστεναγμούς.

Πάλι βλέπουμε τη σημασία που έχει αυτή η θρησκευτική εμπειρία ως συναισθηματική εμπειρία. Είναι μια εμπειρία η οποία σφραγίζει τη ζωή αυτού του ανθρώπου, και ακριβώς αυτή η συναισθηματική εμπειρία είναι αυτή που θεμελιώνει την πίστη. Είναι μια εμπειρία η οποία θα μείνει σφραγισμένη στη μνήμη του μύστη για όλη του τη ζωή. Όμως, τα πράγματα δεν τελειώνουν εδώ. Μερικοί παραμένουν απλοί μύστες, οι λίγοι επιλεγμένοι είναι εκείνοι οι οποίοι μυσούνται σε πιο βαθιά μυστήρια αυτής της λατρείας και αυτό είναι ένα γενικό χαρακτηριστικό που γνωρίζουμε από διάφορες μυστηριακές λατρείες. Παραδείγματος χάριν, στη μυστηριακή λατρεία των μεγάλων θεών της Σαμοθράκης –ένα άλλο σημαντικό ιερό, για το οποίο όμως δεν έχουμε πολλές πληροφορίες για το περιεχόμενο της λατρείας–, γνωρίζουμε τουλάχιστον ότι υπάρχουν δύο βαθμοί μύησης, η απλή μύηση και η θεωρία. Όλοι μπορούν να μνηθούν αλλ’ η «θεωρία» είναι ένα προνόμιο των λίγων.

Για τη νέα μύηση πάλι προετοιμάζεται ο Λούκιος απέχοντας από κρέας επί δέκα μέρες, ξυρίζει το κεφάλι του και γράφει:

Μετά από αυτό μνήθηκα στα νυκτερινά μυστήρια του ύψιστου θεού –του **Σαράπιδος μάλλον**– και με εμπιστοσύνη έκανα τις ιερές τελετές και για τη δική του λατρεία. Μετά από λίγο καιρό, μου παρουσιάστηκε σ' ένα όνειρο η ξαφνική και εκπληκτική εντολή από τις θεότητες να κάνω και τρίτη μύηση.

Ο Λούκιος αρχίζει να απορεί. Γιατί μου ζητάνε να μνηθώ πάλι; Μήπως έκανα κάτι λάθος; Μήπως κάποια από τις προηγούμενες μύησεις απέτυχε; Δεν κάναμε καλά τα πράγματα και πρέπει να την επαναλάβω; Αναρωτιέται για όλα αυτά όταν έχει, πάλι τα μεσάνυχτα, ένα άλλο όνειρο. Η θεότητα εμφανίζεται και του λέει:

Μη φοβάσαι καθόλου αυτή τη μακρά ακολουθία τελετών, δεν έγινε κάτι λάθος στο παρελθόν. Αντίθετα, να χαίρεσαι που οι θεότητες σε θεωρούν άξιο και σε τιμούν με τη δυνατότητα να βιώσεις τρεις φορές κάτι που άλλοι ούτε καν ονειρεύονται να γνωρίσουν μία και μοναδική φορά. Να νιώθεις τον εαυτό σου τρισόλβιο – **τρεις φορές ευτυχισμένο**. [...] Τελικά, λίγες μέρες αργότερα, ο Όσιρις, ο μεγαλύτερος θεός, ύψιστος ανάμεσα στους μέγιστους, ισχυρότατος ανάμεσα στους ύψιστους, κύριος των ισχυροτέρων –**δείτε εδώ τα επίθετα τα οποία κοσμούν τον Όσιρι, είναι επίθετα στον υπερθετικό βαθμό, ένα χαρακτηριστικό της θρησκευτικής αφοσίωσης σε αυτήν την περίοδο**–, μου εμφανίστηκε σε ένα όνειρο και με μορφή ίδια με τη δική του...

Δηλαδή, ο Όσιρις εμφανίζεται περίπου όπως τον ήξερε ο Λούκιος ή ο Απουλήιος από αγάλματα, από παραστάσεις του, και αυτό είναι χαρακτηριστικό κάποιων αρχαίων ονείρων. Όταν ένας αρχαίος άνθρωπος ονειρεύεται το θεό, αυτό το οποίο βλέπει είναι ουσιαστικά η εικόνα του αγάλματος του θεού το οποίο γνωρίζει, όπως στα χριστιανικά όνειρα η μορφή των αγίων ή της Παναγίας είναι αυτή την οποία γνωρίζει κάποιος από μία εικόνα. Εμφανίζεται, λοιπόν, ο Όσιρις.

Με χαιρέτησε πρόσωπο με πρόσωπο με ιερά λόγια.

Και του ανακοινώνει ότι «δεν θα υπηρετούσε ως κατώτερο μέλος των πιστών του, αλλά ως μέλος του συνεδρίου των παστοφόρων», δηλαδή ο Λούκιος θα γίνει ιερέας.

Πάλι ξυρίζει το κεφάλι του και χωρίς να κρύβει τη φαλάκρα του, αλλά δείχνοντάς την με υπερηφάνεια όπου πήγαινε, εκτελούσε με χαρά τις υπηρεσίες αυτής της σεβαστής ιεροσύνης.

Έχει σημασία το γεγονός ότι ο Λούκιος εδώ αναφέρεται στο γεγονός ότι δεν ντρέπεται να δείξει το ξυρισμένο του κεφάλι, διότι μας υποδηλώνει ένα άλλο χαρακτηριστικό αυτών των μυστηριακών θρησκειών και λατρειών: είναι το γεγονός ότι αντιμετωπίζονταν με δυσπιστία από τις παραδοσιακές λατρείες. Ο Λούκιος, ως μνημένος οπαδός της θρησκείας της Ίσιδος, ενδέχεται να αντιμετωπίσει είτε την ειρωνεία, την κοροϊδία ή ακόμα και την επιθετικότητα κάποιων που αντιμετωπίζουν αυτήν τη λατρεία με δυσπιστία. Γι' αυτόν τον λόγο, το να δείχνει περήφανα το ξυρισμένο του κεφάλι είναι ένα ακόμα στοιχείο της αφοσίωσης την οποία έχει απέναντι στη θεά.

Καταλαβαίνετε ότι τέτοιες εμπειρίες, οι οποίες σχετίζονται με όνειρα, σχετίζονται με πράγματα τα οποία βιώνει κανείς πραγματοποιώντας θρησκευτικές τελετουργίες, είναι κάτι το οποίο δεν δημιουργεί μονάχα ένα ισχυρό θρησκευτικό βίωμα αλλά θεμελιώνει και μια πάγια μόνιμη σχέση ανάμεσα στον πιστό και τη θεότητα. Ο πιστός δεν μοιάζει μ' έναν οποιονδήποτε λάτρη μιας αρχαίας λατρείας, ο οποίος μπορεί να θυσιάζει σε διάφορες θεότητες ανάλογα με την περίπτωση. Δημιουργεί μια ιδιαίτερη σχέση. Ο Λούκιος είναι αφοσιωμένος λάτρης αυτής της θεότητας, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζει την ύπαρξη άλλων θεών: παραμένουμε μέσα στα πλαίσια ενός πολυθεϊστικού συστήματος.

Έχουμε και άλλα κείμενα τα οποία δείχνουν αυτήν τη σημασία που έχει το βίωμα, η θρησκευτική εμπειρία. Ένα από αυτά τα κείμενα, από το οποίο θα σας διαβάσω, τελειώνοντας αυτό το μάθημα, ορισμένα αποσπάσματα είναι μια αρεταλογία της Ίσιδας από τη Μαρώνεια της Θράκης που χρονολογείται γύρω στο 100 π.Χ. Είναι ένα είδος εγκωμίου το οποίο γράφει ένας ανώνυμος ρήτορας. Είναι ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον και πολύ έντεχνο ρητορικό κείμενο, με το οποίο προσεύχεται στην Ίσιδα να ακούσει τις ευχές του. Το πρώτο κομμάτι του κειμένου δεν σώζεται αλλά σώζεται η συνέχεια. Επικαλείται, λοιπόν, ο ρήτορας την Ίσιδα και λέει¹⁴⁰:

Άκουσες στο παρελθόν τις ευχές μου, έλα τώρα να ακούσεις τους επαίνους και τη δεύτερη προσευχή μου. Γιατί το δικό σου εγκώμιο είναι καλύτερο, είναι ισχυρότερο από τα μάτια μου με τα οποία μπόρεσα να δω τον ήλιο. Με αυτά τα μάτια μπορώ να δω τον κόσμο. Είμαι σίγουρος ότι θα έρθεις. Γιατί όταν ήρθες, όταν σε κάλεσα για να με σώσεις, πώς δεν θα έρθεις τώρα που σε καλώ για να σε τιμήσω; Με θάρρος, λοιπόν, προχωρώ και στα υπόλοιπα, γνωρίζοντας ότι το εγκώμιο το έχουν γράψει χέρια ανθρώπου αλλά ο νους μιας θεάς.

Και στη συνέχεια το κείμενο αυτό θυμίζει ακριβώς μια αρεταλογία, μόνο που η διαφορά είναι ότι εδώ δεν αποκαλύπτεται η Ίσιδα στον πιστό αλλά ο πιστός παραθέτει σε φράσεις, μία μετά την άλλη, τις ιδιότητες της Ίσιδας. «Εσύ είσαι εκείνη η οποία παντρεύτηκε τον Σάραπι, εσύ είσαι εκείνη που με το δικό σου πρόσωπο έλαμψε ο κόσμος, κ.ο.κ., δηλαδή είναι ένα κείμενο που επαινεί την Ίσιδα, αναφέροντας τις ιδιότητές της με τον ίδιο τρόπο που η Ίσιδα αναφέρει τις δικές της ιδιότητες σε άλλες αρεταλογίες. Παραδείγματος χάριν, γράφει: «Σὺ νόμους ἔδωκας» εσύ είσαι εκείνη που έδωσε νόμους ενώ παλιά καλούνταν θεσμοί, «χάρη σε εσένα οι πόλεις ευσταθούν» δηλαδή ζουν καλό βίο, «χάρη σε εσένα τιμούνται οι γονείς από τα παιδιά». Είναι ένα κείμενο που μοιάζει στο περιεχόμενό του με την αρεταλογία της Ίσιδας που είδαμε στην πρώτη ενότητα αυτού του μαθήματος, μόνο που αυτή τη φορά δεν την απαγγέλλει μία ιέρεια της Ίσιδας αλλά την απαγγέλλει ένας πιστός.

Το παράδειγμα της λατρείας της Ίσιδας είναι εξαιρετικά διδακτικό, διότι μας δίνει μία σπάνια δυνατότητα να μπορέσουμε να διεισδύσουμε στον κόσμο των συναισθημάτων αρχαίων ανθρώπων, ανθρώπων που έζησαν στα ελληνιστικά χρόνια και στους αυτοκρατορικούς χρόνους, όταν ερχόντουσαν σε επαφή με το θείο ή νόμιζαν ότι είχαν βιώσει μια επιφάνεια της θεάς, μια εμπειρία η οποία άλλαζε για πάντα τη ζωή τους.

4.3 Γλύκων Νέος Ασκληπιός

V4.3.1 Ένας θεός γεννιέται (16΄)

<https://youtu.be/vGYo5QEXfxk>

απομαγνητοφώνηση ioan & reghina-maria / αντιπαραβολή Evaggelia & Mirella

Οι άνθρωποι στρέφονται στη θρησκεία για να βρουν απαντήσεις στις ανάγκες και τα προβλήματα της καθημερινής ζωής. Προσπαθούν να βρουν απαντήσεις για την πρόβλεψη του μέλλοντος, να βρουν συμβουλές στην καθημερινή τους ζωή, γιατρεία στις αρρώστιες, προστασία σε διάφορα προβλήματα της καθημερινότητας, αλλά και μια καλύτερη μεταθανάτια ζωή. Οι απαντήσεις που δίνουν οι διάφορες θρησκείες είναι διαφορετικές και έτσι δημιουργείται σταδιακά ένας ανταγωνισμός θρησκειών ή ανταγωνισμός λατρειών: ποιο είναι το καλύτερο μαντείο; ποια είναι η θεότητα που προσφέρει μεγαλύτερη θαυματουργή προστασία;

Αυτός ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις λατρείες παίρνει πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις όσο διευρύνονται οι ορίζοντες του Ελληνικού κόσμου, μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου και μετά τη δημιουργία της μεγάλης Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι άνθρωποι συνεχίζουν να πηγαίνουν στα παραδοσιακά μαντεία, όπως το μαντείο της Δωδώνης, για να ρωτήσουν, να πάρουν συμβουλές ή να δεχθούν χρησμούς για το μέλλον και αυτό συνεχίζεται μέχρι το 167 π.Χ. Το μαντείο της Δωδώνης συνεχίζει να είναι δημοφιλές και εκεί εφαρμόζεται μια παραδοσιακή μαντική μέθοδος, η μέθοδος της κληρομαντείας: Οι πιστοί γράφουν σε δύο μολύβδινες πινακίδες δύο διαφορετικές απαντήσεις, μια αρνητική και μια θετική, στο ίδιο ερώτημα. Όταν το ερώτημα είναι π.χ. «να πάω μισθοφόρος σε έναν ξένο στρατό;» στη μια πινακίδα γράφουν «ναι, να πας μισθοφόρος», στην άλλη «όχι, να μην πας μισθοφόρος» ή «μείνε καλύτερα στην πατρίδα σου» και, μετά, με κλήρωση, κοινοποιείται η συμβουλή του θεού. Τα ερωτήματα ποικίλουν. Είναι ερωτήματα που σχετίζονται με το επάγγελμα: «Να συνεχίσω το επάγγελμα του πατέρα μου;» «Να γίνω ψαράς;» «Να καλλιεργώ τη γη;» «Να ξενιτευτώ;» Είναι ερωτήματα που σχετίζονται με προβλήματα προσωπικά, π.χ.: «Να πάρω μια άλλη γυναίκα;» «Θα μου γεννηθεί γιος;» Η «Το παιδί που εγκυμονεί η γυναίκα μου είναι δικό μου ή κάποιου άλλου;» «Μήπως μου δίνει κανένας ένα δηλητήριο;» Αυτές οι καθημερινές αγωνίες είναι, όπως είπα, εξαιρετικά διαδεδομένες, και οι απαντήσεις δίνονται με διαφορετικούς τρόπους από τα μαντεία. Μια άλλη αγωνία είναι η αγωνία για γιατρεία από αρρώστιες. Οι άνθρωποι καταφεύγουν π.χ. στα ιερά του Ασκληπιού.

Όσο όμως διευρύνονται οι ορίζοντες του ελληνισμού, δέχονται οι Έλληνες, τόσο των πόλεων όσο και της υπαίθρου, επιρροές και από άλλες περιοχές. Εισάγονται νέες λατρείες: οι λατρείες των αιγυπτιακών θεοτήτων, εισάγονται λατρείες από τη Μικρά Ασία: της Κυβέλης, ή από τη Μεσοποταμία: του Μίθρα, από την Περσία: του θεού Μινός, και αργότερα, μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, και ρωμαϊκές θεότητες. Έτσι δημιουργείται ένα είδος συναγωνισμού-ανταγωνισμού ανάμεσα στις λατρείες, που μερικές φορές έχει σαν αποτέλεσμα να χτίζονται πιο μεγαλοπρεπείς ναοί για τους θεούς, να οργανώνονται πιο λαμπρές γιορτές, μεγαλύτεροι αθλητικοί και μουσικοί αγώνες.

Εκτός όμως από την εισαγωγή παραδοσιακών λατρειών από μια περιοχή σε μια άλλη, υπάρχει και ένα άλλο φαινόμενο, που είναι η δημιουργία εντελώς νέων λατρειών και στο σημερινό μάθημα θα σας δώσω τις πληροφορίες τις οποίες έχουμε για τη δημιουργία μιας νέας τέτοιας λατρείας, της λατρείας ενός θεού που πήρε το όνομα Γλύκων ο νέος Ασκληπιός.

Τις περισσότερες πληροφορίες γι' αυτή την ίδρυση μιας νέας λατρείας τις παίρνουμε από έναν πολύ σημαντικό συγγραφέα του 2ου μ.Χ. αιώνα, τον Λουκιανό, ο οποίος σε ένα πολύ χαριτωμένο χιουμοριστικό κείμενο με τίτλο Αλέξανδρος ή ψευδοπροφήτης [*Ἀλέξανδρος ἢ Ψευδομάντις*], περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο κάποιος Αλέξανδρος δημιούργησε μια νέα λατρεία η οποία έγινε πάρα πολύ δημοφιλής, κυρίως στη Μικρά Ασία και την περιοχή του Πόντου. Ο Λουκιανός γνώριζε προσωπικά αυτόν τον Αλέξανδρο και τον θεωρούσε τσαρλατάνο, τον είχε καταγγείλει στο διοικητή της ρωμαϊκής επαρχίας, χωρίς αποτέλεσμα, και μάλιστα ισχυρίζεται ακόμα ότι ο Αλέξανδρος, ο ιδρυτής αυτής της νέας λατρείας, είχε επιχειρήσει να τον δολοφονήσει. Εννοείται ότι η εικόνα την οποία μας δίνει ο Λουκιανός γι' αυτή τη νέα λατρεία είναι εντελώς αρνητική. Δημοσίευσε το έργο του μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου, ακριβώς για να σατιρίσει τη δημιουργία αυτής της νέας θρησκείας. Αν και οι πληροφορίες που δίνει ο Λουκιανός μας φαίνονται εξαιρετικά υπερβολικές, επιβεβαιώνονται, σε πολύ μεγάλο βαθμό, από ευρήματα, όπως νομίσματα, που φέρουν παραστάσεις αυτού του νέου θεού, του Γλύκωνα, αρχαιολογικά ευρήματα και επιγραφικές μαρτυρίες.

Η νέα λατρεία ιδρύθηκε γύρω το 140 με 145 μ.Χ. και η εξαιρετική της επιτυχία οφείλεται στο γεγονός ότι ο Αλέξανδρος πρόσφερε, όπως θα λέγαμε σήμερα «σε ένα πακέτο» αυτό το οποίο οι πιστοί αναζητούσαν μέχρι τότε σε διαφορετικά ιερά. Τους πρόσφερε πρόβλεψη στο μέλλον, γιατρεία από τις αρρώστιες και τους εξασφάλιζε και μια καλή μεταθανάτια ζωή, σώζοντάς τους από τον κύκλο της μετεμψύχωσης. Η λατρεία αυτή –και αυτό είναι το ενδιαφέρον, το οποίο παρουσιάζει η μελέτη της– συνδυάζει παραδοσιακά στοιχεία ώστε ο πιστός να μην ξενίζεται εντελώς. Αυτό το οποίο παρουσιάζει ο Αλέξανδρος είναι στοιχεία τα οποία οι πιστοί γνώριζαν ήδη από άλλες λατρείες, επομένως δεν τους φαίνονται εντελώς παράδοξα, αλλά τα συνδυάζει αυτά τα παραδοσιακά στοιχεία και με νέα στοιχεία ώστε ο πιστός να έχει την εντύπωση ότι η νέα λατρεία, παρά τις ομοιότητες που έχει με άλλες, τελικά είναι διαφορετική και προσφέρει κάτι που οι άλλες λατρείες δεν μπορούν να προσφέρουν. Έτσι η λατρεία του Γλύκωνα γίνεται ένα πολύ διδακτικό παράδειγμα για το θρησκευτικό συναίσθημα γενικά στους αυτοκρατορικούς χρόνους και εννοείται ότι είναι η περίοδος στην οποία ακμάζει, μάλλον σταδιακά διαδίδεται, και ο χριστιανισμός. Επομένως αυτά τα οποία βλέπουμε στη διάδοση της λατρείας του Γλύκωνα, μας επιτρέπουν να καταλάβουμε αρκετά καλύτερα και για ποιον λόγο διαδίδεται ο χριστιανισμός σε αυτές τις περιοχές, κυρίως στη Μικρά Ασία.

Ο ιδρυτής της νέας λατρείας, ο Αλέξανδρος, γεννήθηκε σε μια μικρή και εντελώς ασήμαντη πόλη, με το όνομα Αβώνου Τείχος, δηλαδή το τείχος του Αβώνου. Ήταν, προφανώς, κάποιος οικισμός ο οποίος αρχικά ανήκε σε κάποιον με το όνομα Άβωνος στην περιοχή της Παφλαγονίας και του Πόντου, δηλαδή στις νότιες ακτές του Εύξεινου Πόντου, στη σημερινή Τουρκία. Αργότερα η μικρή αυτή πόλη ονομάστηκε Ιωνόπολις, δηλαδή η πόλις των Ιώνων. Αρχικά ο Αλέξανδρος πρέπει να ταξίδεψε πολύ και μετά από μια περίοδο μαθητείας –για την οποία γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα με βεβαιότητα– επέστρεψε στην πατρίδα του. Φαίνεται ότι είχε κάποιες ιατρικές γνώσεις, και αυτό το οποίο είναι αρκετά πιθανό είναι ότι μαθήτευσε σε κάποιον ανώνυμο μαθητή του Απολλωνίου του Τυανέα. Ο Απολλώνιος ο Τυανεύς, δηλαδή από τα Τύανα της Μικράς Ασίας, ήταν ένας λεγόμενος θεός Ανήρ,

δηλαδή κάποιος θαυματοποιός και ιερός άνδρας στον οποίο απέδιδαν ιδιαίτερες δυνατότητες και δυνάμεις, ο οποίος έδινε θρησκευτικές διδαχές στα τέλη του 1ου μ.Χ. αιώνα. Επίσης, είναι αρκετά πιθανό ότι ο Αλέξανδρος είχε διδαχθεί και την Πυθαγόρεια φιλοσοφία ή τη θεωρία των Νεοπυθαγορείων, ιδίως θεωρίες σχετικές με τον αγνό βίο και τη μετεμψύχωση. Φαίνεται ότι κάποιον ρόλο στη λατρεία έπαιζε η άποψη ότι ένας αγνός βίος σε αυτή τη ζωή εξασφαλίζει λύτρωση από έναν κύκλο μετεμψυχώσεων και μια καλή μεταθανάτια ζωή. Όπως όλοι οι ιερείς της εποχής του, χρησιμοποιούσε διάφορα τρικ και σκηνοθετούσε δρώμενα για να εντυπωσιάσει τους πιστούς.

Γύρω στο 140 μ.Χ. επιστρέφει στην πατρίδα του όπου ιδρύει ένα ιερό. Γι' αυτό το ιερό μάς δίνει πληροφορίες ο Λουκιανός. Η νέα λατρεία ήταν εξαιρετικά δημοφιλής όσο ζούσε. Την ενστερνίστηκε με θέρμη και ένας σημαντικός συγκλητικός στη Ρώμη, δηλαδή μέλος της ανώτατης ρωμαϊκής κοινωνικής τάξης, ο Ρουτιλιανός. Ο Αλέξανδρος αντιμετώπισε αρχικά την εχθρότητα των Επικουρείων φιλοσόφων αλλά και των χριστιανών του Πόντου, αλλά και τον ανταγωνισμό άλλων λατρειών. Μετά τον θάνατό του η λατρεία συνεχίστηκε για κάποιο διάστημα, για μία ή δύο γενιές, αλλά στη συνέχεια παρήκμασε.

Ο Λουκιανός παρουσιάζει την ίδρυση και τη διάδοση της λατρείας σαν μια καλοστημένη επιχείρηση απατεώνων. Το μόνο που τους ενδιέφερε κατά τον Λουκιανό ήταν το πώς να αποκτήσουν γρήγορα χρήματα. Για τον Αλέξανδρο κι έναν συνεργάτη του γράφει, και σας μεταφράζω από τον Λουκιανό¹⁴¹:

Κατάλαβαν ότι η ανθρώπινη ζωή κυβερνιέται από δύο μεγάλους τυράννους: την ελπίδα και τον φόβο. Όποιος μπορούσε να τους εκμεταλλευθεί, θα πλουτίσει. Χάρη σε αυτούς τους τυράννους, την ελπίδα και τον φόβο, οι άνθρωποι αδιάκοπα επισκέπτονται τα ιερά προσπαθώντας να μάθουν το μέλλον· γι' αυτό θυσιάζουν εκατόμβες και γι' αυτό αφιερώνουν τάλαντα χρυσού.

Κατανοώντας λοιπόν τη σημασία της ελπίδας και του φόβου αρχίζουν τον σχεδιασμό της επιχείρησης επιλέγοντας τον τόπο και το είδος της λατρείας. Γράφει λοιπόν ο Λουκιανός ότι μια χάλκινη πινακίδα ανακαλύφθηκε στο ιερό του Απόλλωνα στη Χαλκηδόνα, μάλλον επειδή την είχε κρύψει εκεί ο ίδιος ο Αλέξανδρος. Αυτή η πινακίδα περιείχε έναν χρησμό του Απόλλωνα με τον οποίο ο Απόλλων ανακοίνωνε ότι σύντομα θα έφτανε στον Πόντο ο Ασκληπιός μαζί με τον πατέρα του, δηλαδή τον Απόλλωνα, και θα έπαιρνε στην κατοχή του την πόλη του Αβώνου Τείχους. Εννοείται ότι ο Λουκιανός γράφει ότι ο χρησμός αυτός ήταν πλαστός και τον είχε νοθεύσει ο ίδιος ο Αλέξανδρος για να προαναγγείλει την ίδρυση της νέας λατρείας.

Αμέσως μετά την ανακάλυψη του χρησμού, οι κάτοικοι της πόλης αποφάσισαν να κατασκευάσουν έναν ναό, περιμένοντας την άφιξη του Ασκληπιού. Εκεί, στα θεμέλια του ναού, ο Αλέξανδρος ανακάλυψε ένα αβγό από το οποίο ξεπρόβαλε ένα φιδάκι μπροστά σε έκπληκτους θεατές· κι αυτό θεωρήθηκε επιφάνεια του θεού. Το φίδι και ο Ασκληπιός ούτως ή άλλως συνδέονται· το φίδι είναι το ιερό ζώο του Ασκληπιού. Ο Λουκιανός διατυπώνει μια υπόθεση για το πώς ο Αλέξανδρος θα πρέπει να σκηνοθέτησε αυτό το θαύμα, αυτή την επιφάνεια του θεού. Παρουσιάζει λοιπόν τον Αλέξανδρο να πηγαίνει τη νύκτα στα θεμέλια του ναού και να θάβει μέσα στη λάσπη το αβγό μιας χήνας, μέσα στο οποίο είχε κρύψει το νεογέννητο φιδάκι. Σας μεταφράζω πάλι:

Το πρωί έτρεξε στην αγορά γυμνός, φορώντας μόνο ένα περίβλημα επίχρυσο γύρω από τη μέση του, κουβαλώντας τη σπάθα του και ανεμίζοντας τα αχτένιστα μαλλιά του σαν να ήταν ένας από τους εκστατικούς λάτρεις της Μεγάλης Μητέρας. Απευθυνόμενος στο πλήθος από έναν ψηλό βωμό, στον οποίο είχε ανέβει, συγχάρηκε την πόλη γιατί θα δεχόταν τον θεό με την εναργή του παρουσία. Το πλήθος, γιατί σχεδόν όλη η πόλη είχε μαζευτεί, ακόμα και οι γυναίκες, οι γέροι και τα παιδιά είχαν τρέξει εκεί, θαύμαζαν, προσεύχονταν και προσκυνούσαν γονυπετείς.

Εκφωνώντας κάποιες λέξεις χωρίς νόημα, που έμοιαζαν εβραϊκές ή φοινικικές, ο Αλέξανδρος θάμπωσε αυτά τα πλάσματα που δεν καταλάβαιναν τι έλεγε, εκτός από το ότι επαναλάμβανε κάθε λίγο τα ονόματα του Απόλλωνα και του Ασκληπιού. Στη συνέχεια ο Αλέξανδρος έτρεξε γρήγορα στον ναό, πήγε στο όρυγμα –δηλαδή στα θεμέλια– και την προσωρινή κρήνη του μαντείου, μπήκε στο νερό, τραγουδούσε μεγαλόφωνα ύμνους για τον Ασκληπιό και τον Απόλλωνα και ικέτευε τον θεό, με την ευλογία των ουρανών να έρθει στην πόλη.

Μετά ζήτησε να του φέρουν μια φιάλη και όταν κάποιος του την έδωσε, τη βύθισε στη λάσπη και τη σήκωσε μαζί με νερό και λάσπη και μαζί της και το αβγό στο οποίο είχε τοποθετήσει τον θεό. Είχε κλείσει τη ρωγμή με κερί και λευκό μόλυβδο. Πήρε το αβγό στα χέρια του και διαβεβαίωσε ότι εκείνη τη στιγμή κρατούσε τον Ασκληπιό. Και το πλήθος κοίταζε με προσοχή για να δει τι θα γίνει, αφού είχε ήδη θαυμάσει την ανακάλυψη του αβγού μέσα στο νερό. Όταν όμως έσπασε το αβγό και πήρε το φιδάκι στη χούφτα του και το πλήθος το είδε να κινείται και να ελίσσεται ανάμεσα στα δάκτυλά του, άρχισε το πλήθος να αναφωνεί, να καλωσορίζει τον θεό, να συγχαίρει την πόλη και καθένας προσευχόταν περιμένοντας λαίμαργα θησαυρούς, πλούτη, υγεία και κάθε ευλογία.

Αυτή είναι η περιγραφή της ίδρυσης [της λατρείας], της επιφάνειας του θεού, της εμφάνισης του Ασκληπιού, του νέου Ασκληπιού, αυτού του φιδιού. Το θεϊκό φίδι το ονόμασαν Γλύκωνα, ο γλυκός θεός. Στις απεικονίσεις του σε νομίσματα και αγάλματα παρουσιάζεται με χαρακτηριστικά που θυμίζουν και άνδρα και φίδι, με μακριά μαλλιά και μεγάλα αυτιά, όπως στην εικόνα που σας δείχνω και στη συνέχεια θα δούμε για ποιον λόγο υπάρχει αυτή η εμφάνιση.

Στην αφήγηση του Λουκιανού βρίσκουμε στοιχεία γνωστά από πολλές νέες ιδρύσεις νέων ιερών. Η τυχαία ανακάλυψη π.χ. ενός ιερού κειμένου που κοινοποιεί ή απαιτεί την ίδρυση ενός ιερού είναι ένα στοιχείο το οποίο βρίσκουμε και σε άλλες λατρείες, π.χ. στη μυστηριακή λατρεία της Ανδανίας, κοντά στη Μεσσήνη, στη λατρεία του Σαράπιδος, στη λατρεία των Μεγάλων Θεών στη Φιλαδέλφεια της Μικράς Ασίας. Στην Ανδανία, μολύβδινες πινακίδες ανακαλύφθηκαν μέσα σε μια υδρία και περιείχαν τον κανονισμό των μυστηρίων και αυτό οδήγησε στην ανανέωση αυτής της μυστηριακής λατρείας. Στη Θεσσαλονίκη, γνωρίζουμε από μια επιγραφή ότι ένας πιστός βρήκε κάτω από το προσκεφάλι του ένα γράμμα από τον θεό, που ζητούσε την ίδρυση ενός Σεραπείου στην πόλη Οπούντα. Στη Φιλαδέλφεια της Λυδίας, στη Μικρά Ασία, ένας Διονύσιος δέχθηκε εντολές για την ίδρυση μιας νέας λατρείας στο όνειρό του.

Επομένως, η εισαγωγή της νέας λατρείας έγινε αποδεκτή επειδή είχε προαναγγελθεί με έναν τρόπο που ήταν οικείος, ήταν γνωστός στους πιστούς. Η εμφάνιση του Αλεξάνδρου που εκφωνεί ακατανόητα

λόγια είναι επίσης παραδοσιακό στοιχείο θείων ανδρών αυτής της εποχής. Τα μαλλιά του που ανεμίζουν θυμίζουν τους εκστατικούς ιερείς της Κυβέλης, της Μεγάλης Θεάς, αλλά θυμίζουν επίσης και τους φιλοσόφους αυτής της εποχής οι οποίοι έχουν γένια και μακριά μαλλιά, ιδίως οι Πυθαγόρειοι. Πάλι σας δείχνω μια εικόνα ενός τέτοιου φιλοσόφου. Την ίδια εποχή, γύρω στο 156 μ.Χ., ένας άλλος θεϊος άνήρ, ο Μοντανός, εμφανίσθηκε με ανάλογο τρόπο, με μακριά, ανεμίζοντα μαλλιά στην πόλη Αρδαβά, στα σύνορα Φρυγίας και Μυσίας και ίδρυσε εκεί τη χριστιανική αίρεση των Μοντανιστών.

Αυτό που βλέπουμε δεν είναι ομοιότητα αφηγήσεων, αλλά είναι ομοιότητα πρακτικών. Αυτό το οποίο κάνει ο Αλέξανδρος είναι να μιμείται πρακτικές που είχαν εφαρμόσει και οι ιδρυτές άλλων λατρειών. Τέλος η εμφάνιση του φιδιού είναι τυπικό στοιχείο της λατρείας του Ασκληπιού. Στη συνέχεια θα δούμε, ποια είναι τα χαρακτηριστικά της νέας αυτής λατρείας.

V4.3.2 Τα μυστικά της επιτυχίας ενός νέου θεού (15΄)

https://youtu.be/YZt_81PiWyg

απομαγνητοφώνηση Tal & ilaron/ αντιπαραβολή krasisi & Mirella

Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα πώς ο Αλέξανδρος με διάφορα τεχνάσματα έπεισε τους κατοίκους της πόλης Αβώνου Τείχος ότι ο θεός, ο Ασκληπιός, είχε επιλέξει την πόλη τους για την επιφάνεια του, για τη θαυματουργή του παρουσία. Οι κάτοικοι του Αβώνου Τείχους έκτισαν έναν ναό και αυτός ο νέος ναός έγινε το κέντρο ενός μαντείου μιας μυστηριακής λατρείας αλλά και ενός χώρου ιαμάτων, δηλαδή θαυματουργικής γιατρειάς. Οι επισκέπτες έρχονταν από όλη τη Μικρά Ασία αλλά ακόμα και από τη δυτική ακτή του Ευξείνου Πόντου, τη σημερινή Βουλγαρία και Ρουμανία, ακόμα και από τη Ρώμη. Η πόλη μετονομάστηκε από Αβώνου Τείχος –δεν είναι ιδιαίτερα ένδοξο όνομα– σε Ιωνόπολις γύρω στο 165 μ.Χ. Ακόμα και ο έπαρχος της Καππαδοκίας, ο Σεβεριανός, αυτή την εποχή συμβουλευτήκε το μαντείο του Γλύκωνος σε μια πολεμική του εκστρατεία, αλλά αυτό του βγήκε σε κακό, διότι η συμβουλή που έδωσε το μαντείο δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα. Αν και ο Αλέξανδρος κατηγορήθηκε για εγκληματικές πράξεις, ο έπαρχος αρνήθηκε να επέμβει και ένας συγκλητικός, ο Πόπλιος Μόμμιος Σισέννα Ρουτιλιανός, παντρεύτηκε την κόρη του Αλεξάνδρου και φυσικά αυτό έδωσε νέα υποστήριξη και νέα ώθηση στη νέα λατρεία.

Όπως είπα και στην προηγούμενη ενότητα, η επιτυχία του ιερού οφειλόταν στο γεγονός ότι πρόσφερε σε ένα μέρος όσα παλιότερα οι πιστοί αναζητούσαν σε διαφορετικά ιερά. Τους πρόσφερε γιατροιά, πρόβλεψη του μέλλοντος και απελευθέρωση από τη μεταφυσική αγωνία του τι γίνεται μετά τον θάνατο – με την υπόσχεση μιας μεταθανάτιας ζωής. Την ίδια εποχή και κάποια άλλα ιερά προσπαθούσαν να συνδυάσουν κάποιες από αυτές τις δραστηριότητες, αλλά όχι σε αυτό τον βαθμό που γινόταν στο ιερό του Γλύκωνα, του νέου Ασκληπιού. Ο Αλέξανδρος συνδύασε στοιχεία γνωστά από άλλες λατρείες αλλά έφερε μικρές αλλαγές και προσθήκες, ώστε το δικό του ιερό να έχει ένα δικό του ιδιαίτερο προφίλ.

Ας δούμε πρώτα απ' όλα τι πρακτικές χρησιμοποιεί ο Αλέξανδρος στο ιερό του Γλύκωνα όσον αφορά τη μαντική, την πρόβλεψη του μέλλοντος. Το κάνει αυτό σε μια εποχή που στη Μικρά Ασία ακμάζουν ιδιαίτερα τα μαντεία, π.χ. το μαντείο του Απόλλωνος Κλαρίου κοντά στην Κολοφώνα. Μια πρακτική που εφαρμόζουν άλλα μαντεία είναι η «εγκοίμησις», δηλαδή οι πιστοί πηγαίνουν, κοιμούνται μέσα στο ιερό και περιμένουν τον θεό να εμφανιστεί στο όνειρό τους. Αντί για την εγκοίμηση των πιστών, ο Αλέξανδρος εφαρμόζει μια παρόμοια αλλά και διαφορετική τεχνική. Αντί να πηγαίνουν οι πιστοί να κοιμούνται μέσα στο ιερό, κοιμάται ο ίδιος μέσα στο ιερό και παίρνει χρησμούς. Ακολουθεί επίσης άλλα πρότυπα ως προς τη διατύπωση των χρησμών. Αυτή την εποχή το σημαντικότερο μαντείο στη Μικρά Ασία είναι το μαντείο του Απόλλωνος Κλαρίου, το οποίο βγάζει έμμετρους χρησμούς, όχι δηλαδή πεζά κείμενα αλλά γραμμένα σε έντεχνο λόγο· μερικά από αυτά είναι και πάρα πολύ μεγάλα σε μήκος, πολύστιχα κείμενα. Επίσης μιμείται ένα άλλο μαντείο, το μαντείο του Αμφιλόχου στη Μαλλό. Εκεί, ο θεός αντί να απαντάει με «ναι» ή με «όχι» σε ιδιωτικές ερωτήσεις, απαντούσε με ολόκληρες φράσεις σε ερωτήσεις που του παραδίδονταν σε κλειστούς ρόλους παπύρου. Αυτή τη μέθοδο εφαρμόζει και ο Αλέξανδρος στην Ιωνόπολη ή Αβώνου Τείχος. Σύμφωνα με τον Λουκιανό, ο Αλέξανδρος είχε βρει μία μέθοδο να ανοίγει τους παπύρους, δηλαδή τα χαρτιά τα οποία του

ενεχειρίζαν οι πιστοί, να διαβάσει εκ των προτέρων τις ερωτήσεις και έτσι να διατυπώνει τις απαντήσεις.

Μια καινοτομία είναι το γεγονός ότι οι χρησμοί δίδονταν από το φιδάκι, τον Γλύκωνα, ο οποίος εντωμεταξύ είχε εξελιχθεί σε μεγάλο φίδι, [οι χρησμοί] δίδονταν από τον Γλύκωνα με ανθρώπινη φωνή. Αυτοί οι χρησμοί λέγονταν «αυτόφωνοι», δηλαδή ο ίδιος ο θεός παρουσιάζεται και μέσα από το στόμα του δίνει τον χρησμό. Η θεότητα θεωρούνταν δηλαδή διαρκώς επιφανής, ήταν διαρκώς παρούσα. Και αυτό είναι ένα στοιχείο το οποίο χάριζε ακόμα μεγαλύτερη αίγλη σε αυτό το ιερό. Διότι, όπως θα δούμε και στο τελευταίο μάθημα, μια πολύ μεγάλη αγωνία των πιστών αυτής της εποχής είναι να έχουν διαρκή επικοινωνία με τον θεό· ο θεός να βρίσκεται διαρκώς κοντά τους. Πώς το πέτυχε αυτό ο Αλέξανδρος;

Ο Λουκιανός μας δίνει μια περιγραφή μιας σκηνοθετημένης παράστασης: Ο Αλέξανδρος καθόταν σε ένα σκοτεινό δωμάτιο σε μια κλίνη με μεγαλοπρεπή ενδυμασία για να εντυπωσιάζει τους πιστούς, κρατώντας στην αγκαλιά του ένα φίδι ασυνήθιστου μήκους και ομορφιάς, το οποίο το είχε φέρει από την Πέλλα – ένα ακίνδυνο φίδι, το οποίο δεν είχε δηλητήριο. Σύμφωνα με τον τρόπο που είχε παρουσιάσει την επιφάνεια του θεού, το μικρό φιδάκι, το οποίο είχε βρει μέσα στο αβγό, είχε αντικατασταθεί μέσα σε λίγες μέρες από το μεγάλο φίδι, ώστε να νομίζουν οι πιστοί ότι μεγάλωσε και πήρε αυτές τις διαστάσεις μέσα σε ελάχιστες ημέρες. Το φίδι ήταν τυλιγμένο γύρω από το σώμα του Αλεξάνδρου με την ουρά να σέρνεται στο δάπεδο, αλλά το κεφάλι ήταν κρυμμένο κάτω από τα χέρια του Αλεξάνδρου. Αντί για το κεφάλι του φιδιού οι πιστοί έβλεπαν –όχι πολύ καθαρά μέσα στο μισοσκόταδο– ένα κεφάλι φτιαγμένο από λινό ύφασμα. Εκεί κατέληγε ένας σωλήνας, ένας αγωγός κατασκευασμένος από τους λαιμούς γερανών, των πουλιών δηλαδή. Έκοβε λαιμούς γερανών, τους έβαζε τον ένα δίπλα στον άλλο και κατασκεύαζε με αυτόν τον τρόπο έναν αγωγό ήχου. Ένας συνεργάτης του Αλεξάνδρου, έξω από το δωμάτιο, μιλούσε στη μία άκρη του αγωγού και η φωνή του ακουγόταν από την άλλη, σαν να μιλά δηλαδή το φίδι.

Αν και δεν είμαστε βέβαιοι για αυτές τις λεπτομέρειες, είναι βέβαιο ότι τέτοια δρώμενα και τέτοια τρικ σίγουρα εφαρμόζονταν σε άλλα ιερά, π.χ. πολλές φορές οι πιστοί σε άλλα ιερά είχαν την αίσθηση ότι τους ταράζει ένας σεισμός ή έβλεπαν ένα ξαφνικό φως, είχαν την εντύπωση ότι σηκώνονταν στον αέρα κ.ο.κ. Κάποιες ανάλογες μεθόδους εφαρμόζει επομένως και ο Αλέξανδρος.

Ο θεός σε αυτό το ιερό ήταν διαρκώς επιφανής, δηλαδή ασχολούνταν διαρκώς με τις αγωνίες των πιστών. Ήταν επήκοος· ήταν ένας θεός ο οποίος άκουγε τις προσευχές των πιστών. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο παρουσιάζεται στην εικονογραφία του με πολύ μεγάλα αυτιά και αυτό το στοιχείο το έχει πάρει ο Αλέξανδρος από άλλες λατρείες. Είναι ένα γενικό χαρακτηριστικό αρχαίων λατρειών, οι θεοί οι επήκοοι να συμβολίζονται με την παράσταση μεγάλων αυτιών.

Σας δείχνω εδώ ένα ανάγλυφο, ένα αφιέρωμα στον Διόνυσο από τη Θεσσαλονίκη όπου τα αυτιά συμβολίζουν το γεγονός ότι ο θεός ακούει τις προσευχές των πιστών.

Ένα άλλο καινούργιο στοιχείο είναι το γεγονός ότι αυτός ο θεός δίνει και «θεοσοφικούς χρησμούς», δηλαδή χρησμούς οι οποίοι αποκαλύπτουν τη φύση του θεού. Αυτό είναι ένα στοιχείο το οποίο ο Αλέξανδρος το αντέγραψε από το μαντείο του Απόλλωνα του Κλαρίου, ο οποίος έδινε σχετικούς χρησμούς για το ποια είναι η φύση και η ουσία του θείου. Σχετικά, θα αναφερθώ σε άλλο μάθημα. Είχε δώσει επομένως ο Γλύκων χρησμούς λέγοντας: «Είμαι ο Γλύκων, ο εγγονός του Δία, φως για τους θνητούς», ή «είμαι ο νέος Ασκληπιός».

Ο Αλέξανδρος για την επιτυχία της λατρείας χρησιμοποιούσε ένα πολυπληθές προσωπικό. Οι άνθρωποί του συνέλεξαν πληροφορίες –το οποίο είναι πάντοτε πολύ χρήσιμο για να δίνει κανένας χρησμούς– συνέθεταν έμμετρους χρησμούς, ασχολούνταν με την τάξη μέσα στο ιερό, κατέγραφαν τις ερωτήσεις των πιστών και διατύπωναν τις απαντήσεις. Οι τίτλοι αυτοί του προσωπικού ήταν εμπνευσμένοι από παραδοσιακές λατρείες άλλων περιοχών. Παραδείγματος χάριν, έφεραν τίτλους όπως «εξηγητής» – γνωρίζουμε ότι εξηγητές π.χ. υπήρχαν στην Αθήνα· «κήρυκες» επίσης – αυτός είναι ένας τίτλος αξιωματούχων των Ελευσίνιων μυστηρίων· «θεολόγοι» και «υποφήτες», είναι τίτλοι γνωστοί από μαντεία αυτής της εποχής. Αλλά αυτό που πάλι είναι μοναδικό στο ιερό του Γλύκωνα Νέου Ασκληπιού, είναι το γεγονός ότι σε κανένα άλλο ιερό δεν έχουμε συγκέντρωση όλων αυτών των διαφορετικών αξιωματούχων. Επίσης, για τον προπαγανδισμό της νέας λατρείας ο Αλέξανδρος έστειλε «θεωρούς», δηλαδή ιερούς απεσταλμένους σε άλλες πόλεις για να αναγγείλουν την άφιξη του νέου θεού και να καλέσουν τους πιστούς.

Ένα επίσης γνωστό συστατικό στοιχείο μιας λατρείας είναι η δημιουργία μιας συγκεκριμένης εικονογραφίας. Παραδείγματος χάριν, στη λατρεία της Αρτέμιδος στην Έφεσο, αυτό το οποίο χαρακτηρίζει τη λατρεία είναι η γνώση ενός αγάλματος το οποίο απεικονίζει την Άρτεμη με συγκεκριμένο τρόπο. Αυτές οι παραστάσεις πολλές φορές απεικονίζονται σε νομίσματα ή κατασκευάζονται μικρά αγαλματίδια τα οποία αγοράζουν οι πιστοί, ναΐσκοι και φυλακτά.

Ακριβώς αυτό δημιουργεί και ο Αλέξανδρος. Δημιουργεί πίνακες που απεικονίζουν τον θεό, δημιουργεί αγάλματα. Πάλι στην απεικόνιση του θεού βλέπουμε έναν συνδυασμό του γνωστού, του παραδοσιακού με κάτι καινούργιο. Το γνωστό –το παραδοσιακό– είναι το γεγονός ότι ο νέος θεός απεικονίζεται με τη μορφή φιδιού. Αυτό είναι ένα στοιχείο που ανάγεται στη λατρεία του Ασκληπιού· ο Ασκληπιός συχνά εικονίζεται με το φίδι. Επίσης, ο Αμφιάραος έχει ως ιερό του ζώο το φίδι. Το φίδι επίσης απεικονίζεται στη λατρεία του Θράκα ιππέα, δηλαδή είναι ένα γνωστό στοιχείο από παραδοσιακές λατρείες. Όμως, νέα στοιχεία είναι ότι αυτό το φίδι έχει μακριά μαλλιά, που θυμίζουν έναν φιλόσοφο, και έχει μεγάλα αυτιά για να υποδηλώνει το γεγονός ότι ακούει προσευχές. Ο Αλέξανδρος επίσης εισάγει και ένα νέο γιατρικό, τις λεγόμενες «κυτμίδες», ένα γιατρικό που θέραπευε λίγο-πολύ τα πάντα, και σύμφωνα με τον Λουκιανό, κατασκευαζόταν από λίπος αρκούδας και δεν είχε κανένα απολύτως αποτέλεσμα· απλώς οι πιστοί πίστευαν ότι είχε κάποια αποτελέσματα.

Ένα τελευταίο, πάρα πολύ σημαντικό στοιχείο, είναι η σημασία που έχει η υμνωδία, δηλαδή η σύνθεση και το τραγούδι ύμνων προς τον νέο θεό. Ο Αλέξανδρος ζήτησε οι πόλεις της Παφλαγονίας και του Πόντου – δηλαδή των γειτονικών περιοχών – να στέλνουν χορούς αγοριών για τρία χρόνια, τα οποία θα έμεναν στο ιερό και θα έψελναν ύμνους για τον νέο θεό. Τα παιδιά θα έπρεπε να είναι γόνιμοι καλών οικογενειών και ιδιαίτερης ομορφιάς. Η υμνωδία έχει ιδιαίτερη σημασία αυτήν την εποχή. Είναι καταρχήν κάτι το οποίο ενδυναμώνει τους δεσμούς ανάμεσα σε μια κοινότητα πολιτών και ένα ιερό. Με το να ψέλνουν ύμνους καθημερινά, δείχνουν την προσήλωση μιας πόλης προς μία λατρεία. Επίσης,

με τον τρόπο αυτό, ο Αλέξανδρος επετύγχανε την επίσημη αναγνώριση της λατρείας από άλλες πόλεις. Δημιουργούσε δεσμούς με καλές οικογένειες αυτής της εποχής και αυτής της περιοχής. Κάτι ανάλογο έκανε πάλι το μαντείο του Κλαρίου Απόλλωνα, όπως γνωρίζουμε από επιγραφές. (Σας δείχνω εδώ ένα παράδειγμα). Στο μαντείο αυτό στέλνονταν σε τακτά διαστήματα αντιπρόσωποι από πάρα πολλές πόλεις, οι οποίοι έψελναν ύμνους για τον θεό.

Όμως, η υμνωδία έχει και μία θρησκευτική σημασία. Μεταθέτει τη σημασία της λατρείας από την πράξη – το σκότωμα ενός ζώου, στη θυσία ή την προσφορά κρασιού, στις σπονδές – στον λόγο. Είναι μια πιο πνευματική μορφή επικοινωνίας με τους θεούς. Γνωρίζουμε από την ίδια εποχή ότι π.χ. στη Στρατονίκεια της Καρίας, καθημερινά, νέα αγόρια έψελναν ύμνους μπροστά στον ναό του Δία και της Εκάτης. Επίσης, την ίδια εποχή, πολλοί έμμετροι χρησμοί του μαντείου του Απόλλωνα του Κλαρίου, συνιστούν την υμνωδία για την απομάκρυνση αρρώστιας. Ένας χρησμός από τα χρόνια μιας επιδημίας πανώλης συνιστά – σας διαβάζω μια μετάφραση του κειμένου¹⁴²:

Να φέρετε την εικόνα της Αρτέμιδος από την Έφεσο, χρυσόλαμπρη, να την τοποθετήσετε σ' έναν ναό γεμάτοι χαρά. Θα σας απαλλάξει από την ασθένεια και θα διαλύσει τα μάγια της θανατερής επιδημίας. Με τους πυρσούς της σε νυκτερινή φωτιά θα λιώσει τα ζυμωμένα κέρνα έργα, τα σημάδια της βλαβερής τέχνης κάποιου μάγου – **πίστευαν ότι η αρρώστια ήταν το αποτέλεσμα μαγείας και η θεά θα τους λύτρωνε**. Αφού θα έχετε κάνει για τη θεά τις εντολές μου, να τη λατρεύετε με ύμνους, την τοξεύτρα, την ανίκητη, την ευθύβολη και με θυσίες τη σεβαστή κόρη που θα σας φυλάσσει. **Επομένως, η υμνωδία είναι εκείνη η οποία θα σώσει τους πιστούς από την αρρώστια**.

Η τάση αυτή να λατρεύονται οι θεοί κυρίως με ύμνους και όχι με θυσίες, κορυφώνεται στην ύστερη αρχαιότητα, τον 4ο μ.Χ. αιώνα. Μάλιστα, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα γι' αυτήν τη μετατόπιση από τη θυσία προς την υμνωδία, μας δίνει ένας χρησμός του ίδιου του Απόλλωνα του Διδυμαίου από το μαντείο του στα Δίδυμα κοντά στη Μίλητο, όπου διακηρύσσει ότι δεν τον ενδιαφέρουν οι εκατόμβες και από τις εκατόμβες προτιμά ύμνους. Και μάλιστα, όσο αρχαιότεροι είναι οι ύμνοι τόσο καλύτερα. Και στο στοιχείο επομένως της υμνωδίας βλέπουμε τον Αλέξανδρο να ανταποκρίνεται σε τάσεις της εποχής, όταν δημιουργεί ένα καινούργιο θρησκευτικό λατρευτικό κέντρο. Στην επόμενη ενότητα θα δούμε ένα ακόμα συστατικό στοιχείο της λατρείας, που είναι τα μυστήρια. Μια μυστηριακή λατρεία, η οποία εξασφαλίζει καλύτερη μεταθανάτια ζωή.

V4.3.3 Τα μυστήρια του Γλύκωνα: Το εμπόριο της ελπίδας (18')

<https://youtu.be/7L5Y6Rq42pw>

απομαγνητοφώνηση Domenica27 & Mariampas / αντιπαράβολη Asimonia & ginath

Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε μερικά από τα χαρακτηριστικά της λατρείας του Γλύκωνα Νέου Ασκληπιού, και επισήμανα το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος, ο ιδρυτής αυτής της λατρείας, προσπάθησε να συνδυάσει στοιχεία τα οποία βρίσκουμε γενικά στα θρησκευτικά κινήματα αυτής της εποχής. Ένα από αυτά τα στοιχεία είναι και η ύπαρξη μιας μυστηριακής λατρείας, δηλαδή μιας λατρείας η οποία

προϋποθέτει τη μύηση των πιστών σε κάποιες τελετουργίες και σε κάποια μυστικά, τα οποία φυσικά εμείς ως αμήτοι δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε. Έχω αναφερθεί και σε άλλο μάθημα στα μυστήρια και στις μυστηριακές λατρείες, π.χ. της Ίσιδας. Τι μυστήρια θα ήταν αν γνωρίζαμε ποιο είναι το περιεχόμενό τους; Έτσι δεν έχουμε πλήρη εικόνα για τα μυστήρια του Γλύκωνα Νέου Ασκληπιού, πέρα από τα διάφορα ειρωνικά σχόλια τα οποία κάνει ο Λουκιανός στο βιβλίο του, στο έργο του για τον Αλέξανδρο ή τον Ψευδοπροφήτη.

Αυτό το οποίο είναι βέβαιο είναι ότι τα μυστήρια αυτά στηρίζονταν σε μια συγκεκριμένη άποψη για τη μεταθανάτια ζωή, την άποψη ότι υπάρχει μετεμψύχωση. Είναι πάρα πολύ πιθανό τις ιδέες για τη μετεμψύχωση να τις πήρε ο Αλέξανδρος από τις διδαχές των Πυθαγορείων και Νεοπυθαγορείων φιλοσόφων. Είναι μία πίστη η οποία ανάγεται στη φιλοσοφία του Πυθαγόρα: ότι ο τρόπος ζωής καθορίζει το είδος της μεταθανάτιας ζωής και, για να εξασφαλίσει κανένας απελευθέρωση από έναν αέναο κύκλο μετεμψυχώσεων, χρειάζεται να ζήσει ενάρετο και αγνό βίο. Τι γίνεται σε εκείνους οι οποίοι ξεφεύγουν από αυτόν τον κύκλο των μετεμψυχώσεων; Αυτό επίσης δεν το ξέρουμε, αλλά υπάρχουν δύο εκδοχές: είτε γίνονται συνδαιτυμόνες των μακάρων σε ένα αιώνιο συμπόσιο είτε μετατρέπονται σε αστέρια – βρίσκουν μία θέση στον ουρανό· είναι το φαινόμενο το οποίο χαρακτηρίζεται ως καταστερισμός. Γνωρίζουμε ότι αυτά τα στοιχεία πρέπει να υπήρχαν στη λατρεία, πάλι από διάφορες σκόρπιες πληροφορίες, π.χ. ο ίδιος ο Αλέξανδρος υποστήριζε ότι αποτελούσε μετεμψύχωση του ίδιου του Πυθαγόρα, για τον γαμπρό του Ρουτιλιανό είχε προβλέψει ότι μετά τον θάνατό του θα γίνει ηλιαχτίδα.

Αυτές οι ιδέες είχαν κάποια ανταπόκριση βέβαια κυρίως στον χώρο των διανοουμένων, των πιο μορφωμένων. Για τον απλό λαό μια μυστηριακή λατρεία ήταν μια λατρεία η οποία εξασφάλιζε άμεση σύνδεση, άμεση σχέση με τη θεότητα, στη συγκεκριμένη περίπτωση με τον Γλύκωνα. Δεν είναι γνωστό αν απαιτούσε ο Αλέξανδρος και κάποιον αγνό τρόπο ζωής μετά από τη μύηση· αυτό το οποίο γνωρίζουμε είναι ότι απαγόρευε την ερωτική σχέση με παιδιά, δηλαδή την παιδεραστία. Και είναι πολύ πιθανό να είχε η λατρεία κάποιες στοιχειώδεις ηθικές εντολές που γνωρίζουμε και από άλλες λατρείες αυτής της εποχής, π.χ. σε μια λατρεία στη Φιλαδέλφεια, την οποία είχε ιδρύσει κάποιος που λεγόταν Διονύσιος, απαγορευόταν η μοιχεία, η έκτρωση, η χρήση αντισυλληπτικών, η χρήση μαγείας και γνωρίζουμε ότι και άλλες λατρείες καλλιεργούσαν την ιδέα κάποιας αγνότητας και κάποιας προσήλωσης σε ηθικές αξίες.

Η βασική ιδέα πίσω από αυτές τις αντιλήψεις είναι ότι ο αγνός βίος θα ανταμειφθεί μετά τον θάνατο με μία καλή μεταθανάτια ζωή. Υπάρχει και μια κατηγορία επιγραφών στη Μικρά Ασία, οι λεγόμενοι «αλφαβητικοί χρησμοί» – λέγονται «αλφαβητικοί χρησμοί» επειδή είναι μια σειρά στίχων που αντιστοιχούν στα γράμματα του αλφαβήτου, από το Α έως το Ω, και κάθε στίχος δίνει μία προφητεία ή έναν χρησμό. Ουσιαστικά πρόκειται για ηθικές συμβουλές, π.χ. ότι καμιά αδικία δεν μένει απαρατήρητη από τον Ήλιο, πρέπει να τηρείς τα τάματα και τις υποσχέσεις που έδωσες, να εμπιστεύεσαι τους θεούς, να αποφεύγεις τους κακούς φίλους, να έχεις αγνή ψυχή.

Όπως είναι φυσικό για τα μυστήρια τα οποία οργάνωσε στην πόλη Αβώνου Τείχος, ο Αλέξανδρος πρέπει να αντέγραψε πάρα πολλά στοιχεία από υπάρχουσες μυστηριακές λατρείες και η σημαντικότερη μυστηριακή λατρεία είναι εκείνη της Ελευσίνας, τα Ελευσίνια μυστήρια. Αν μπορούμε να κρίνουμε από τους τίτλους των διαφόρων ιερατικών αξιωμάτων που υπήρχαν στη λατρεία αυτή, πρέπει να είχε υιοθετήσει τέτοια στοιχεία, διότι βρίσκουμε στη λατρεία αξιωματούχους με τον τίτλο

«δαδούχος» και «ιεροφάντης», που είναι αξιώματα που έχουν οι ιερείς, το λατρευτικό προσωπικό των Ελευσινίων μυστηρίων. Όπως επίσης δάνειο από τη λατρεία της Ελευσίνας είναι και η τελετουργία της προρρήσεως: λίγες μέρες πριν γίνουν τα μυστήρια εκδιώκονται τελετουργικά οι εχθροί αυτής της λατρείας. Η πρόρρηση γνωρίζουμε ότι γινόταν στα μυστήρια της Ελευσίνας. Λίγες μέρες πριν από την έναρξη των μυστηρίων, ο ιεροφάντης και ο δαδούχος, οι δύο ανώτατοι αξιωματούχοι των Ελευσινίων μυστηρίων προΐσταντο σε μια σεμνή τελετή, στην Ποικίλη στοά, στην Αγορά της Αθήνας, στην οποία τελετή καλούσαν τους βαρβάρους και τους φονιάδες να μείνουν μακριά από τα Μυστήρια.

Αυτά τα στοιχεία τα αντιγράφει ο Αλέξανδρος, και έχω ήδη πει ότι αυτή η αντιγραφή αποτελεί και ένα στοιχείο –θα λέγαμε σήμερα– marketing αυτής της λατρείας. Όσο πιο πολλά στοιχεία δεν πρόκειται να τρομάξουν ή να ξενίσουν τους πιστούς, θα τους φέρουν κοντύτερα στη λατρεία, και σε αυτά τα στοιχεία προσθέτει ο Αλέξανδρος τη δική του «νότα»: προσθέτει κάποια νέα στοιχεία ώστε να δίνει στη λατρεία της και ένα ιδιαίτερο προφίλ. Έτσι τα μυστήρια του Γλύκωνα Νέου Ασκληπιού ξεκινούν και αυτά με μία πρόρρηση. Ο Αλέξανδρος ο οποίος είχε ταυτόχρονα τις ιδιότητες του δαδούχου και του ιεροφάντη και οι οπαδοί του έδιωχναν με επιφωνήσεις τους εχθρούς της νέας λατρείας, τους χριστιανούς, τους άθεους και τους Επικούρειους φιλοσόφους. Ο Αλέξανδρος ντυμένος ως ιεροφάντης και δαδούχος φώναζε: «Να φύγουν οι χριστιανοί» και οι λάτρεις απαντούσαν: «Να φύγουν οι Επικούρειοι». Αυτή η τελετουργική εχθρότητα δημιουργούσε στους πιστούς, στη λατρευτική αυτή κοινότητα, το αίσθημα της ταυτότητας, το αίσθημα της αλληλεγγύης. Δημιουργούσε μία διάκριση ανάμεσα σε εμάς (που μούμαστε) και τους άλλους (τους εχθρούς της λατρείας).

Στη συνέχεια οργάνωνε και σκηνοθετούσε ο Αλέξανδρος ένα θείο δράμα το οποίο λάμβανε χώρα επί τρεις διαδοχικές ημέρες. Την πρώτη μέρα παρουσιαζόταν με κάποιον δραματικό τρόπο η γένεση του Απόλλωνα, η ερωτική του συνεύρεση με την Κορωνίδα και η γέννηση του Ασκληπιού (γιος της Κορωνίδας και του Απόλλωνα ήταν ακριβώς ο Ασκληπιός). Τη δεύτερη μέρα παρουσιαζόταν, πάλι με σκηνοθετημένο δραματικό τρόπο, η γέννηση του νέου θεού, η γέννηση του Γλύκωνα. Και την τρίτη μέρα παρουσιαζόταν ο ιερός γάμος του Ποδαλείριου, δηλαδή ενός από τους γιους του Ασκληπιού, με τη μητέρα του Αλεξάνδρου και η συνεύρεση του Αλεξάνδρου με τη Σελήνη, που αποτελεί μια απομίμηση του μύθου του Ενδυμίωνα (σύμφωνα με τη μυθολογία η Σελήνη είχε ερωτευτεί τον Ενδυμίωνα). Ο Αλέξανδρος, με το ιερό αυτό δράμα, ισχυριζόταν επομένως ότι ήταν εγγονός του Ασκληπιού και δισέγγonos του Απόλλωνα, διότι υποστήριζε ότι ήταν γιος του Ποδαλείριου, ο οποίος ως ηρωοποιημένος θνητός είχε συνευρεθεί με τη δική του μητέρα και το προϊόν αυτής της σχέσης ήταν ο Αλέξανδρος. Πατέρας του Ποδαλείριου ήταν ο Ασκληπιός, πατέρας του Ασκληπιού ο Απόλλωνας. Επομένως με αυτό τον τρόπο δημιουργούσε, κατασκεύαζε ο Αλέξανδρος την ιδέα μιας διαδοχής η οποία έφερνε την καταγωγή του πίσω σε έναν από τους σημαντικότερους Ολύμπιους θεούς.

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι αυτά τα δρώμενα αποτελούν μίμηση ανάλογων δρώμενων στα Ελευσίνια μυστήρια. Για τα Ελευσίνια μυστήρια επίσης γνωρίζουμε σχετικά λίγα πράγματα, ακριβώς επειδή είναι μυστήρια, αλλά πρέπει μάλλον με κάποιον δραματικό τρόπο να παρουσιαζόταν η αναζήτηση της Περσεφόνης, την οποία είχε απαγάγει ο Πλούτων και η μητέρα της την αναζητούσε, και η ιερογαμία –ο ιερός γάμος ανάμεσα στον Δία και τη Δήμητρα– από την οποία γεννιέται ένα θείο βρέφος, το οποίο ταυτίζεται με τον Διόνυσο.

Και στις δύο λατρείες –και στην Ελευσίνα και στην πόλη Αβώνου Τείχος– σημασία έχει το σκοτάδι και το φως. Σας θυμίζω ότι η ονομασία ενός από τα δύο ιερατικά αξιώματα είναι δαδούχος, εκείνος δηλαδή

ο οποίος κρατάει μία δάδα. Υπάρχει ένα παιχνίδι σκοταδιού και φωτός σε αυτά τα Μυστήρια και η σημασία που έχει το τεχνητό φως, δηλαδή η χρήση των δαδών.

Ο Λουκιανός μας δίνει και μια χαριτωμένη περιγραφή της τελετουργικής εισόδου του Αλεξάνδρου, που ντυμένος με τα ρούχα του ιεροφάντη καλούσε αρχικά όλους να μείνουν σιωπηλοί. Τότε φώναζε με δυνατή φωνή: «Ιή Γλύκων!» και οι άλλοι αξιωματούχοι, οι Ευμολπίδες και οι Κήρυκες της λατρείας απαντούσαν: «Ιή Αλέξανδρε!». Η χρήση της δυνατής φωνής δεν είναι και αυτή τυχαία. Η δυνατή φωνή είναι λειτουργικό στοιχείο σε αυτές τις λατρείες. Με δυνατή φωνή και ο ιεροφάντης ανακοίνωνε τη γέννηση του θείου βρέφους στην Ελευσίνα. Και φυσικά η δυνατή φωνή έχει σημασία ακόμα και σήμερα στη χριστιανική λειτουργία, σε ορισμένες στιγμές της λειτουργίας. Και η κραυγή «Ιή, Ιώ» προέρχεται από τη λατρεία του Απόλλωνα. Επομένως και σε αυτές τις λεπτομέρειες ο Αλέξανδρος έχει αντιγράψει υπάρχουσες λατρείες.

Αν και υπάρχουν στοιχεία υπερβολής στην περιγραφή των Μυστηρίων από τον Λουκιανό, είναι γνωστό ότι αυτή η λατρεία υπήρχε και πρέπει, όπως είπα, να μιμούνταν τα Ελευσίνα μυστήρια.

Σας μεταφράζω πάλι ένα εκτενές απόσπασμα από τον τρόπο που περιγράφει ο Λουκιανός το πώς γινόντουσαν αυτά τα Μυστήρια. Είναι μία από τις σχετικά λίγες πηγές που έχουμε για την τέλεση Μυστηρίων στην αρχαιότητα. Γράφει ο Λουκιανός¹⁴³:

Καθιέρωσε μια τελετή, μαζί με λαμπαδηφορία και με το αξίωμα του ιεροφάντη. Οι τελετουργίες διαδραματίζονταν σε τρεις συνεχείς μέρες. Την πρώτη μέρα γινόταν η αναγγελία ~~–η πρόρρησις–~~, όπως και στην Αθήνα, με τα παρακάτω λόγια: «Αν κανένας άθεος, χριστιανός ή Επικούρειος έχει έρθει για να παρατηρήσει τις ιερουργίες ~~–τα όργια–~~, να φύγει. Όποιος όμως πιστεύει στον θεό, να μνηθεί για το καλό».

Ύστερα πραγματοποιούνταν στην αρχή το «διώξιμο» ~~–η εξέλασις–~~, και ο Αλέξανδρος άρχιζε με τα λόγια: «Μακριά οι χριστιανοί!». Το πλήθος απαντούσε: «Μακριά οι Επικούρειοι!». Στη συνέχεια παριστάνονταν η εγκυμοσύνη της Λητούς, η γέννηση του Απόλλωνα, ο γάμος του με την Κορωνίδα και η γέννηση του Ασκληπιού. Τη δεύτερη ημέρα παριστάνονταν η επιφάνεια του Γλύκωνα και η γέννηση του θεού. Την τρίτη ημέρα ήταν ο γάμος του Ποδαλείριου με τη μητέρα του Αλεξάνδρου, και στη συνέχεια η γέννηση του Αλεξάνδρου. Στο τέλος παρίσταναν τον έρωτα της Σελήνης και του Αλεξάνδρου και τη γέννηση της κατοπινής γυναίκας του Ρουτιλιανού.

Όπως σας είπα στην προηγούμενη ενότητα, η κόρη του Αλεξάνδρου παντρεύτηκε τον συγκλητικό Ρουτιλιανό.

Αυτή την ημέρα την έλεγαν «Δαδίδα» και άναβαν δάδες. Επικεφαλής της πομπής με τις δάδες και ιεροφάντης ήταν ο Αλέξανδρος σαν Ενδυμίων, **δηλαδή εραστής της Σελήνης**. Ξάπλωνε στη μέση της σκηνής και από την οροφή ~~–σαν από τον ουρανό–~~ κατέβαινε, αντί για τη Σελήνη, η πανέμορφη Ρουτίλια, γυναίκα ενός αυτοκρατορικού οικονόμου, την οποία ο Αλέξανδρος είχε όντως ερωμένη του και εκείνη ανταπέδιδε την αγάπη του.

Μπροστά στα μάτια του κακομοίρη του άντρα της, άρχιζαν επί σκηνής τα φιλιά και τις αγκαλιές. Και αν δεν είχε τόσες πολλές δάδες, ίσως και να μην σταματούσαν εκεί. Λίγο αργότερα έμπαινε πάλι ο Αλέξανδρος με τη στολή του ιεροφάντη και μέσα σε απόλυτη σιγή φώναζε με δυνατή φωνή: «Ϊή, Γλύκων!». «Ϊή, Αλέξανδρε!» του απαντούσαν κάποιοι Παφλαγόνες με τσαρούχια από ακατέργαστο δέρμα, που τον ακολουθούσαν παίζοντας τους Ευμολπίδες και τους Κήρυκες, μέσα σε ρεψίματα από την πολλή σκορδαλιά.

Και εδώ τελειώνει η περιγραφή του Λουκιανού για τον Αλέξανδρο.

Ο Αλέξανδρος έζησε γύρω στα τριάντα έως σαράντα χρόνια σαν ιεροφάντης και δαδούχος και ιερέας αυτής της λατρείας με εξαιρετικά μεγάλη επιτυχία. Την επιτυχία αυτή μπορούμε να την καταλάβουμε από το γεγονός ότι αγαλματίδια με τη μορφή του Γλύκωνα έχουν βρεθεί μέχρι και τη δυτική ακτή της Μαύρης Θάλασσας, του Εύξεινου Πόντου, στη σημερινή Ρουμανία. Το γνωρίζουμε επίσης από το γεγονός ότι αυτήν την εποχή το όνομα Γλύκων γίνεται πολύ δημοφιλές στη Μικρά Ασία. Γνωρίζουμε ότι χρησμοί που έδωσε ο Γλύκων, ως νέος Ασκληπιός, γράφονταν στις πόρτες σπιτιών για να προστατεύσουν τους κατοίκους από αρρώστιες· και έχει βρεθεί σχετικά τέτοια επιγραφή. Επομένως, όσο απίστευτα κι αν μας φαίνονται διάφορα από τα στοιχεία τα οποία περιγράφει ο Λουκιανός στο έργο του *Αλέξανδρος ή ψευδοπροφήτης*, αντιστοιχούν σε μεγάλο βαθμό στην πραγματικότητα.

Ποια είναι η σημασία αυτής της λατρείας; Η σημασία αυτής της λατρείας είναι πολλαπλή. Από τη μια πλευρά μάς δείχνει πώς νέες λατρείες προσπαθούν να πετύχουν, να τραβήξουν την προσοχή, να προσελκύσουν πιστούς, χρησιμοποιώντας ένα μείγμα παλαιών παραδοσιακών στοιχείων, τα οποία είναι γνωστά και θα τραβήξουν το ενδιαφέρον των πιστών, και νέων, εντελώς νέων στοιχείων, τα οποία δίνουν σε αυτές τις λατρείες τον χαρακτήρα μιας καινοτομίας, μιας λατρείας η οποία θα μπορέσει να τραβήξει, να προσελκύσει νέους πιστούς.

Το δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο είναι το στοιχείο του ανταγωνισμού ανάμεσα στις λατρείες. Διότι ο Γλύκων για να μπορέσει να καθιερωθεί ως νέος θεός πρέπει να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό από άλλες λατρείες, όπως του Απόλλωνα στην Κλάρο και άλλων θεοτήτων.

Το σημαντικότερο όμως στοιχείο είναι πώς μία τέτοια λατρεία μας δείχνει ποιες είναι οι θρησκευτικές ανησυχίες των ανθρώπων τον 2ο αιώνα μ.Χ., μια εποχή που, όπως είδαμε, στην ίδια ακριβώς περιοχή διαδίδεται και ο χριστιανισμός. Οι ανησυχίες αυτές είναι ανησυχίες που σχετίζονται με την καθημερινότητα, με τις καθημερινές ανάγκες, ιδίως με την αρρώστια. Οι άνθρωποι προσπαθούν να πάρουν χρησμούς και να προβλέψουν το μέλλον με τη συμμετοχή τους σε αυτήν τη λατρεία, αλλά βλέπουμε ότι μια από τις μεγαλύτερες αναζητήσεις των ανθρώπων αυτήν την εποχή είναι η μεταφυσική αναζήτηση του τι γίνεται μετά τον θάνατο. Είναι ένα θέμα το οποίο ανέπτυξα σε διαφορετική ενότητα αυτού του μαθήματος. Και ακριβώς σε αυτήν την ανάγκη ανταποκρίνεται ο Αλέξανδρος, είτε επειδή είχε καταλάβει, όπως μας τον παρουσιάζει ο Λουκιανός, ότι η ελπίδα και ο φόβος μπορούν κάποιον να τον κάνουν να πλουτίσει, αν εκμεταλλευτεί αυτά τα ανθρώπινα συναισθήματα ιδρύοντας μια νέα λατρεία, είτε επειδή κατάλαβε πραγματικά ποιες ήταν οι πραγματικές μεταφυσικές ανάγκες των ανθρώπων.

Έτσι, τον 2ο μ.Χ. αιώνα βλέπουμε μέσα από αυτήν τη λατρεία και τα στοιχεία τα οποία έχει –τον συνδυασμό της μεταφυσικής αναζήτησης με τη χρησμοδοσία και με την ιατρική–, ποιες είναι οι

αγωνίες, οι ελπίδες, οι φόβοι των ανθρώπων σε περιοχές οι οποίες βρίσκονται μακριά από τα μεγάλα κέντρα του πολιτισμού. Δεν βρισκόμαστε στην Αθήνα ή τη Ρόδο ή την Αλεξάνδρεια, ή το Πέργαμο, στα μεγάλα κέντρα του πολιτισμού. Βρισκόμαστε σε περιοχές εξελληνισμένες αλλά με σχετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και ακριβώς σε αυτές τις περιοχές ο Αλέξανδρος μεταφέρει ιδέες, με έναν απλουστευμένο τρόπο φυσικά, οι οποίες έχουν γεννηθεί στα μεγάλα κέντρα, ιδέες που σχετίζονται με την πυθαγόρεια και τη νεοπυθαγόρεια φιλοσοφία.

Βλέπετε επομένως ότι, παρά τις υπερβολές και τον ειρωνικό και σατιρικό χαρακτήρα του κειμένου του Λουκιανού για τον Αλέξανδρο, αυτό το κείμενο μπορεί να μας μεταφέρει μια εικόνα για τη θρησκεία, όχι ως κάτι θεωρητικό, αλλά ως κάτι το οποίο ζουν οι άνθρωποι. Για τη θρησκεία ως ανθρώπινη εμπειρία στον 2ο μ.Χ. αιώνα.

Εβδομάδα 5: Πίστη

5.1 Ασκληπιός

V5.1.1 Οι θαυματουργές θεραπείες του Ασκληπιού Ι (15')

<https://youtu.be/zZ6jwzAjLDQ>

απομαγνητοφώνηση Hara & Lizeta / αντιπαραβολή krasisi

Το 1950 ο Carl Jung –ένας από τους θεμελιωτές της ψυχανάλυσης– έγραψε τον πρόλογο του βιβλίου του Ελβετού μαθητή του Meier: *Αρχαία εγκοίμησις και σύγχρονη ψυχοθεραπεία*. Το ενδιαφέρον του Sigmund Freud για τα όνειρα στην αρχαιότητα και για τα ιαματικά θαύματα στα ιερά του Ασκληπιού είναι γνωστό. Λιγότερο γνωστό είναι ότι οι αρχαίες επιγραφές, στις οποίες στηρίχθηκε το έργο των πρώτων ψυχαναλυτών, βρέθηκαν σε ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Επίδαυρο. Πρωτοδημοσιεύτηκαν από τον Παναγή Καββαδία στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* του 1883 και περιέχουν αφηγήσεις ονείρων αρχαίων ασθενών.

Μεταφράζω δύο από αυτές¹⁴⁴:

Ο Αλκέτας από τους Αλιείς. Αυτός ο άνδρας, που ήταν τυφλός, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε πως ο θεός τον πλησίασε και του άνοιξε τα μάτια με τα δάκτυλά του. Και για πρώτη φορά είδε τα δέντρα του ιερού. Όταν ξημέρωσε, έφυγε υγιής.

Το δεύτερο θαύμα¹⁴⁵:

Ο Ηραιεύς από τη Μυτιλήνη. Αυτός δεν είχε τρίχες στο κεφάλι του, αλλά πάρα πολλές στα γένια του. Ντρεπόταν καθώς τον περιγελούσαν οι άλλοι και κοιμήθηκε στο άδυτο. Ο θεός τού άλειψε ένα φάρμακο στο κεφάλι και τον έκανε να έχει τρίχες.

Η αρχαιολογία ακολουθεί παράξενους δρόμους. Ακριβώς όπως, σύμφωνα με τη θεωρία του χάους, το κύπνημα των φτερών μιας πεταλούδας στη Βραζιλία μπορεί να προκαλέσει έναν ανεμοστρόβιλο στο Τέξας, έτσι και η ανακάλυψη ενός μνημείου, μιας αρχαιολογικής θέσης, ενός αντικειμένου, μιας επιγραφής, είναι κομμάτι μιας πολύπλοκης διαδικασίας ανασύνθεσης του παρελθόντος που μπορεί να έχει επιπτώσεις σε τομείς τόσο διαφορετικούς όπως: η ψυχανάλυση και η ιστορία της θρησκείας ή η τέχνη και η λογοτεχνία, η ταυτότητα ενός έθνους και η πολιτισμική μνήμη και η συλλογική συνείδηση όσων σέβονται ανθρώπινες αξίες. Το αναφέρω αυτό, διότι πολλές φορές αντιμετωπίζουμε αρχαία κείμενα με κάποια αδιαφορία ή δυσπιστία για το κατά πόσο μπορούν να μας φέρουν κοντά στις σκέψεις, στην καρδιά, στην ψυχή αρχαίων ανθρώπων. Η προσφορά των επιγραφών, όπως βλέπουμε σε αυτό το μάθημα, είναι πάρα πολύ μεγάλη. Και στη σημερινή ενότητα θα προσπαθήσω να δείξω πως αυτές οι επιγραφές, που βρέθηκαν στην Επίδαυρο και χρονολογούνται στα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα – δηλαδή στα πρώτα χρόνια μετά τον Μέγα Αλέξανδρο–, μπορούν να μας δώσουν πολύ σημαντικά

στοιχεία για το πώς δημιουργείται η πίστη στον θεό, τι σημαίνει θρησκεία στην ελληνιστική εποχή και πώς δημιουργείται επίσης ο φόβος απέναντι στο θείο.

Η σημαντικότερη πηγή μας για τη λατρεία του Ασκληπιού στην Επίδαυρο είναι ακριβώς αυτά τα λεγόμενα «ιάματα», δηλαδή αφηγήσεις θαυμάτων του Ασκληπιού. Μοιάζουν περίπου με αφηγήσεις θαυμάτων των αγίων που μερικές φορές βρίσκουμε και σήμερα σε μοναστήρια. Τις αφηγήσεις αυτές τις συνέλεξαν στα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα οι ιερείς και τις δημοσίευσαν σε στήλες, σε λίθινες στήλες, οι οποίες μετά τοποθετήθηκαν κοντά στον ναό του Ασκληπιού.

Από τις αρχικά έξι στήλες που είχε δει ο Πausανίας ο περιηγητής, όταν επισκέφθηκε την Επίδαυρο στο δεύτερο μισό του 2ου μ.Χ. αιώνα, μόνο τέσσερις σώζονται κι αυτές αρκετά αποσπασματικά. Η πρώτη στήλη έχει την επικεφαλίδα «Θεός. Τύχα αγαθά. Ίαματα του Ἀπόλλωνος και του Ἀσκληπιού» δηλαδή επίκληση του θεού, της αγαθής τύχης και η επικεφαλίδα για τα θαύματα –τα ιατρικά θαύματα, οι θεραπείες– που επετέλεσαν ο Απόλλων και ο Ασκληπιός. Κάτω από αυτήν την επικεφαλίδα καταγράφονται δεκάδες θαύματα. Κάθε αφήγηση έχει μια σύντομη επικεφαλίδα. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι κάποιος ιερέας ή κάποιος ιερείς συνέταξαν αυτές τις συλλογές με μεγάλη προσοχή, επιλέγοντας τις αφηγήσεις από παλιότερα αναθήματα αλλά και από προφορικές αφηγήσεις. Τοποθέτησαν αυτές τις αφηγήσεις σε μια συγκεκριμένη σειρά και, επιλέγοντας τι και πώς θα το παρουσιάσουν, δημιουργούν το συναίσθημα της ελπίδας αλλά και του φόβου στους πιστούς.

Όπως έχει εξηγήσει σε μια σχετική μελέτη της η ιστορικός Παρασκευή Μαρτζαβού, οι πρώτες αφηγήσεις περιέχουν σκόπιμα απίστευτα θαύματα για τα οποία όμως υπήρχαν κάποια τεκμήρια (π.χ. επιγραφές), ώστε στη συνέχεια όλες οι αφηγήσεις να φαίνονται αληθοφανείς. Άμα μπορεί κανείς να πιστέψει τις πρώτες εντελώς απίθανες αφηγήσεις, τότε θα πιστέψει αναγκαστικά και τις επόμενες. Αφού δημιουργηθεί εμπιστοσύνη, οι αφηγήσεις διεγείρουν στον αναγνώστη τα τρία βασικά συναισθήματα που χαρακτηρίζουν την αρχαία θρησκεία, δηλαδή:

- τον φόβο απέναντι στον θεό,
- την ελπίδα ότι θα δεχτεί ο άνθρωπος την προστασία του θεού
- και την ευγνωμοσύνη για τη βοήθεια του θεού.

Ας δούμε τις πρώτες αυτές αφηγήσεις. Η πρώτη αφήγηση¹⁴⁶:

Η Κλεώ ήταν έγκυος για πέντε χρόνια – ήδη αυτή η εγκυμοσύνη είναι ένα θαύμα, ανεμογκάστρι το λέμε σήμερα. Καθώς ήταν ήδη έγκυος για πέντε χρόνια, έφτασε σαν ικέτιδα στον θεό και κοιμήθηκε στο άδυτο. Αμέσως μόλις βγήκε από το άδυτο –την άλλη μέρα δηλαδή, το πρωί– και βγήκε έξω από το ιερό, γέννησε ένα αγόρι, που αμέσως πήγε και πλύθηκε μόνο του στην κρήνη και έτρεχε αμέσως γύρω από τη μητέρα του. Αφού τα κατόρθωσε όλα αυτά, έγραψε πάνω στο αφιέρωμά της: «Δεν αξίζει να θαυμάζετε το μέγεθος του πίνακα, αλλά να θαυμάζετε τη δύναμη του θεού. Γιατί πέντε χρόνια ήταν έγκυος η Κλεώ και κουβαλούσε βάρος στην κοιλιά της. Μόλις κοιμήθηκε στο ιερό γέννησε έναν υγιή γιο».

Το δεύτερο θαύμα¹⁴⁷:

Τριετής εγκυμοσύνη. Η Ιθμονίκη από την Πελλήνη έφτασε στο ιερό για να παρακαλέσει να γεννήσει. Όταν κοιμήθηκε, είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι ζητούσε από τον θεό να γεννήσει μια κόρη. Κι ότι ο Ασκληπιός της είπε ότι θα μείνει έγκυος και πως αν ζητήσει κάτι άλλο, κι αυτό θα της το κάνει. Εκείνη όμως αποκρίθηκε ότι δεν χρειαζόταν κάτι επιπλέον. Όταν έμεινε έγκυος, είχε στην κοιλιά της το έμβρυο για τρία χρόνια, μέχρι που πήγε ικέτιδα στον θεό για να γεννήσει. Όταν κοιμήθηκε εκεί, είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι τη ρωτά ο θεός, αν έγιναν όλα όσα ζήτησε κι αν έμεινε έγκυος. Δεν του είχε ζητήσει τίποτα σχετικά με τη γέννα, και μάλιστα αν και την είχε ρωτήσει αν θέλει και κάτι άλλο και της είχε πει ότι θα το κάνει κι αυτό. Αφού όμως τώρα έχει έρθει κοντά του σαν ικέτιδα, της λέει ότι θα το κάνει κι αυτό. Μετά από αυτό, μόλις βγήκε γρήγορα από το άβατο και βρέθηκε έξω από το ιερό, γέννησε μια κόρη.

Εδώ βλέπουμε τη σοφιστική ερμηνεία του αιτήματος της γυναίκας: του ζήτησε να μείνει έγκυος, ο Ασκληπιός την έκανε έγκυο και την άφησε έγκυο για τρία χρόνια, μέχρι που του ζήτησε τελικά ότι δεν θέλει μονάχα εγκυμοσύνη αλλά θέλει να κάνει και γέννα.

Το τρίτο θαύμα¹⁴⁸:

Ένας άντρας που είχε παράλυτα τα δάχτυλα του χεριού του, εκτός από ένα, έφτασε σαν ικέτης στον θεό. Κοιτούσε τους πίνακες στο ιερό και δεν πίστευε στα ιάματα και κορόιδευε τις επιγραφές. Όταν κοιμήθηκε στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι έπαιζε κότσια στον ναό και εκεί που επρόκειτο να ρίξει ένα κότσι, επιφάνηκε ο θεός και πήδηξε πάνω στο χέρι του και του ίσιωσε τα δάχτυλα. Μόλις κατέβηκε από το χέρι του, του φάνηκε ότι μπορούσε να κάμψει το χέρι του και να εκτείνει πάλι ένα-ένα τα δάκτυλά του. Και αφού τα τέντωσε όλα, τον ρώτησε ο θεός αν συνεχίζει να μην πιστεύει στις επιγραφές, στους πίνακες στο ιερό. Και αυτός αποκρίθηκε ότι πιστεύει. «Αφού λοιπόν» **–λέει ο θεός–** «προηγουμένως δεν πίστευες, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν απίστευτα, από εδώ και πέρα» **–του είπε–** «το όνομά σου θα είναι Άπιστος». Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

Η ιστορία αυτή μας θυμίζει, βέβαια, και την ιστορία για τον άπιστο Θωμά. Μερικοί άνθρωποι χρειάζονται απτές αποδείξεις για να δεχτούν την πίστη στον θεό.

Ένα ακόμα θαύμα, το τέταρτο¹⁴⁹:

Η Αμβροσία από την Αθήνα, τυφλή από το ένα μάτι. Ήρθε σαν ικέτιδα στον θεό. Καθώς περπατούσε στο ιερό, κορόιδευε κάποια από τα ιάματα θεωρώντας τα απίθανα και αδύνατα – να γιατρεύονται κουτσοί και τυφλοί έχοντας δει μόνο ένα όνειρο. Όταν κοιμήθηκε στο άδυτο είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι στάθηκε στο προσκεφάλι της **–ο θεός–** και της είπε ότι θα την κάνει καλά, αλλά θα πρέπει να αναθέσει ως αμοιβή του ένα αργυρό γουρουνάκι, ως υπόμνημα της αμάθειάς της. Κι αφού το είπε αυτό, της σήκωσε το βλέφαρο του άρρωστου ματιού και έχυσε μέσα ένα φάρμακο. Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

Ας δούμε αυτές τις αφηγήσεις κάπως λεπτομερέστερα. Η θεραπεία που περιγράφεται εδώ αναφέρεται στις αρχαίες πηγές ως «έγκοίμησις», δηλαδή να κοιμάται κανείς μέσα στο ιερό αναμένοντας να δει ένα όνειρο· να δει στο όνειρό του τον θεό και να θεραπευτεί.

Ο Αριστοφάνης μας δίνει μια κωμική περιγραφή στην κωμωδία του *Πλούτος* που παρουσιάστηκε το 388 π.Χ. Ο τυφλός θεός του πλούτου έρχεται στο Ασκληπιείο –αυτή τη φορά όχι στην Επίδαυρο, αλλά στην Αθήνα– για να γιατρευτεί από την τύφλα του διότι, σύμφωνα με την κωμωδία, οι πλούσιοι είναι πλούσιοι ακριβώς επειδή ο Πλούτος είναι τυφλός. Και ο δούλος Καρίων περιγράφει το τι παρακολούθησε μέσα στο ιερό¹⁵⁰:

Ο πρόπολος μας ζήτησε να σβήσουμε τα λυχνάρια και να κοιμηθούμε αμέσως. Μας είπε, επίσης, ακόμα κι αν ακούσουμε έναν θόρυβο να μείνουμε αμίλητοι. Έτσι πλαγιάσαμε με τάξη. Εγώ όμως δεν μπορούσα να κλείσω μάτι, γιατί με ερέθιζε ένα τσουκάλι με κουρκούτι λίγο πιο πάνω από το κεφάλι μιας γριάς και μ' είχε πιάσει μανία να σουρθώ μέχρι εκεί. Σηκώνοντας τα μάτια μου, βλέπω τον ιερέα να αρπάζει τα πρόσφορα και τα σύκα από την ιερά τράπεζα. Στη συνέχεια έκανε μια γύρα σε όλους τους βωμούς για να δει αν είχε αφεθεί κάπου κανένα πρόσφορο. Και τα «άγιαζε» όλα, χώνοντάς τα στο σακούλι του.

[...] Στη συνέχεια έρχεται ο Ασκληπιός, σύμφωνα με την περιγραφή, συνοδευόμενος από τις κόρες του Ιασώ και Πανάκεια. Ο Ασκληπιός πήρε βόλτα κι άρχισε να εξετάζει τους άρρωστους έναν-έναν. Κι ένας δούλος του φέρνει πέτρινο γουδί και γουδοχέρι και ένα κιβώτιο.

[...] Ξεκίνησε πρώτα με τον Νεοκλείδη. Αφού έτριψε ένα κατάπλασμα, τρία κεφάλια σκόρδα τηνιακά, σκιλοκρόμμυδο, βολβούς, γάλα, ξίδι από τα Σπάτα, του σήκωσε τα βλέφαρα και του άλειψε το κατάπλασμα στα μάτια για να πονάει. Και τούτος βάζοντας τις φωνές, το βάζει στα πόδια. Κι ο θεός γελώντας είπε: «Κάτσε τώρα εκεί μπλαστρωμένος, να σου μάθω να παίρνεις ψεύτικο όρκο στη λαοσύναξη».

[...] Ύστερα πήγε και κάθισε κοντά στον Πλούτο. Πρώτα του άγγιξε το κεφάλι, έπειτα πήρε καθαρή πετσέτα και του σκούπισε τα βλέφαρα. Η Πανάκεια του σκέπασε με κόκκινο μαλλί το κεφάλι και όλο το πρόσωπο. Ύστερα σφύριξε ο θεός και βγήκαν από το ιερό δύο φίδια, τεράστια σε μέγεθος.

[...] Σιγά-σιγά τα φίδια μπήκαν κάτω από το πανί και, όπως μου φάνηκε, του έγλειφαν τα βλέφαρα. Κι όσο να πιεις δέκα κανάτια κρασί, ο Πλούτος είχε κιάλας σταθεί όρθιος κι έβλεπε. Κι εγώ χτύπησα από χαρά παλαμάκια. Κι αμέσως ο θεός και τα φίδια χάθηκαν στον ναό. Και να δεις πως όλοι, όσοι είχαν πλαγιάσει κοντά του, ασπάζονταν τον Πλούτο και κανένας δεν έκλεισε μάτι όλη τη νύχτα, μέχρι που φώτισε.

Αυτή είναι μια περιγραφή φανταστική, η οποία όμως ανταποκρίνεται λίγο-πολύ σε αυτό το οποίο νόμιζαν, πίστευαν οι ασθενείς ότι ένωσαν. Πώς εξηγείται αυτό, σε αυτό θα αναφερθώ στη συνέχεια.

Μια αναθηματική στήλη στο ιερό άλλου θεού της ιατρικής, του Αμφιαράου στον Ωρωπό, παρουσιάζει ένα ανάλογο επεισόδιο, αυτή τη φορά σε ανάγλυφο. Εικονίζεται ο ασθενής, που φαίνεται ότι υπέφερε από κάποια πάθηση ή πληγή στον ώμο, στα δεξιά, ξαπλωμένος σε μια κλίνη. Ένα φίδι, το ιερό ζώο των

θεών της ιατρικής, του γλείφει τον ώμο στο σημείο με την πάθηση φέρνοντας έτσι τη γιατρεία. Στα αριστερά εικονίζεται ο Αμφιάραος να πραγματοποιεί μια χειρουργική επέμβαση. Αυτό που βλέπουμε στη στήλη είναι μάλλον ο συνδυασμός της αναπαράστασης μιας θεραπευτικής επέμβασης και αυτού που ονειρεύτηκε ο ασθενής.

Μια ανάλογη θεραπεία αναφέρεται και στα *Ιάματα της Επιδάουρου*. Σας διαβάζω το κείμενο¹⁵¹:

Το δάκτυλο ενός άνδρα θεραπεύτηκε από ένα φίδι. Βρισκόταν σε φρικτή κατάσταση εξαιτίας μιας τρομερής πληγής. Μέρα μεσημέρι τον κουβάλησαν έξω οι δούλοι και κάθονταν πάνω σε κάποιο φορείο. Εκεί τον πήρε ο ύπνος, και ένα φίδι βγήκε από το άβατο και τον θεράπευσε με τη γλώσσα του. Κι αφού το έκανε, ξαναμπήκε στο άβατο.

Μόλις ξύπνησε, ήταν υγιής. Είπε ότι είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ένας ωραίος νέος έβαλε κάποιο φάρμακο στο δάκτυλό του.

Όπως βλέπουμε το φίδι έχει ιδιαίτερη σημασία για τη θεραπευτική, για την αρχαία ιατρική, είναι το ιερό ζώο του Ασκληπιού, δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι οι λέξεις «φάρμακο» και «φαρμάκι», δηλαδή το δηλητήριο του φιδιού, συνδέονται ετυμολογικά.

Έρχομαι τώρα στο σημαντικό ερώτημα: πώς ήταν δυνατόν οι πιστοί να πιστεύουν στη θεραπεία τους από τον θεό. Είναι ένα ερώτημα στο οποίο θα επανέλθω στην επόμενη ενότητα αυτού του μαθήματος.

V5.1.2 Οι θαυματουργές θεραπείες του Ασκληπιού II (18')

<https://youtu.be/gA7g5uPX65w>

απομαγνητοφώνηση constant & Domenica27 / αντιπαραβολή Asimonia

Στην προηγούμενη ενότητα παρακολουθήσαμε πώς τα θαύματα του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, που είναι καταγεγραμμένα σε μια σειρά από επιγραφές, μπορούν να μας προσφέρουν κάποιες πληροφορίες για τις εμπειρίες του θείου, για τις εμπειρίες της θεϊκής δύναμης που είχαν οι πιστοί στον ύστερο 4ο π.Χ. αιώνα – η λατρεία του Ασκληπιού είναι φυσικά παλαιότερη από την ελληνιστική εποχή. Ένα απόσπασμα από τον *Πλούτο* του Αριστοφάνη μας δίνει αρκετές πληροφορίες για το πώς θεωρούσαν οι αρχαίοι πιστοί ότι ο Ασκληπιός λειτουργούσε μέσα στο άδυτο, κατά τη διάρκεια της εγκοιμήσεως, δηλαδή τη νύχτα που περνούσαν οι ασθενείς στο ιερό του θεού. Όμως, η λατρεία του Ασκληπιού διαδίδεται στην ελληνιστική εποχή στο σύνολο του ελληνικού κόσμου, γίνεται εξαιρετικά δημοφιλής και η πρακτική της εγκοιμήσεως είναι διαδεδομένη και σε άλλες περιοχές.

Τελειώνοντας την προηγούμενη ενότητα, έθεσα το ερώτημα πώς ήταν δυνατόν οι πιστοί να πιστεύουν σε αυτά τα θαύματα. Ήδη η πρώτη αφήγηση των ιαμάτων του Ασκληπιού στην Επίδαυρο –η αφήγηση για την πενταετή εγκυμοσύνη– είναι εντελώς απίστευτη. Ο λόγος που την επέλεξαν όμως οι συντάκτες του κειμένου για την αρχή της συλλογής είναι ακριβώς αυτός. Αν και είναι μια απίστευτη ιστορία, την τεκμηριώνει ένα ανάθημα, ένα αφιέρωμα στο ιερό. Η ίδια η ασθενής, η Κλεώ, είχε αφιερώσει έναν πίνακα με επιγραφή. Η αναφορά σε ένα τέτοιο τεκμήριο έδινε σε όλη τη συλλογή την εντύπωση της αυθεντικότητας. Τα αρχαία ιερά των θεοτήτων που θεράπευαν ασθενείς, όπως ο Ασκληπιός και η

Υγεία, ο Αμφιάραος, ο Σάραπις, ο Απόλλων, η Άρτεμις, ήταν γεμάτα με τέτοια αναθήματα, τάματα των πιστών, στα οποία εικονίζονταν τα άρρωστα μέλη, τα οποία υποτίθεται ότι είχαν θεραπευτεί.

Πίστευαν πραγματικά οι ασθενείς ότι είχαν θεραπευτεί; Η απάντηση είναι αναμφίβολα πως ναι. Αυτό που η έγκοιμησις, δηλαδή το να περνούν ένα βράδυ στο ιερό, απομάκρυνε δεν ήταν η ασθένεια, αλλά –μέσω αυθυποβολής– η υποκειμενική αντίληψη, η πρόσληψη της ασθένειας. Μερικοί προσκυνητές ήταν απλώς κατά φαντασίαν ασθενείς, υποχόνδριοι. Βρισκόμενοι στον χώρο του ιερού και ακούγοντας τις διηγήσεις για θαύματα, αργά ή γρήγορα, πίστευαν ότι ο θεός τούς είχε ευλογήσει κι αυτούς. Αφού θεράπευσε τόσους άλλους, γιατί να μην θεραπεύσει κι αυτούς; Άλλοι πάλι, για να μη φανεί ότι ήταν σε υποδεέστερη θέση, ακόμη κι αν συνέχιζαν να υποφέρουν δεν το ομολογούσαν. Άλλοι πάλι, που τα βάσανά τους είχαν ψυχοσωματική αιτία, θεραπεύονταν πραγματικά. Τέλος, υπήρχαν και περιπτώσεις θεραπείας που έμοιαζαν με θαύματα χωρίς όμως να είναι θαύματα.

Ας δούμε την περίπτωση μιας Αρτεμισίας που τη γνωρίζουμε από μια επιγραφή από την Έφεσο. Ένας χάλκινος πίνακας δείχνει τα μάτια αυτής της γυναίκας. Το αριστερό της μάτι –το δεξί στην εικόνα– είναι αλλήθωρο. Πρόκειται για μια προσωρινή παράλυση του μυός του οφθαλμού, του *nervus abducens* (απαγωγό νεύρο). Αυτή η διαταραχή, ένα είδος πάρεσης, μπορεί να διορθωθεί από μόνη της. Μόλις η παράλυση εξαφανίστηκε και η γυναίκα μπόρεσε να ξαναδεί κανονικά, φυσικά πίστεψε ότι την είχε γιατρέψει ο θεός, στην προκειμένη περίπτωση ο Ύψιστος Θεός, όχι ο Ασκληπιός. Εξυπακούεται ότι τέτοιες θεραπείες έκαναν τις συλλογές θαυμάτων αξιόπιστες: αφού ο θεός θεράπευσε αυτόν, γιατί όχι και μένα; Έτσι σκεφτόταν καθένας που έφτανε με πόνους στο ιερό.

Η λειτουργία αυτών των αφηγήσεων ήταν να δοθεί ελπίδα στους προσκυνητές. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο τόσες πολλές αφηγήσεις είναι απίστευτες και απίθανες. Όποιος είναι πρόθυμος να τις πιστέψει παρόλα αυτά, αυτός έχει αποδείξει στον θεό ότι πιστεύει στη δύναμή του, κι έτσι πληροί τις προϋποθέσεις για να τον θεραπεύσει ο θεός.

Η δεύτερη αφήγηση παρουσιάζει τον θεό με ένα πολύ ανθρώπινο πρόσωπο, με χιούμορ και προθυμία να βοηθήσει, αρκεί ο ασθενής να του εξηγήσει ακριβώς τι θέλει.

Σε μερικές αφηγήσεις ο θεός εμφανίζεται να γελά. Ένα παράδειγμα¹⁵²:

Ο Ευφάνης από την Επίδαυρο, αγόρι. Αυτός κοιμήθηκε στο άδυτο υποφέροντας από πέτρα. Του φάνηκε ότι στάθηκε στο προσκεφάλι του ο θεός και του είπε: «Τι θα μου δώσεις αν σε κάνω καλά;» Κι εκείνος του αποκρίθηκε: «Δέκα αστραγάλους (δέκα κότσια)». Κι ο θεός γέλασε και του είπε ότι θα τον θεραπεύσει. Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

Σε έναν ύμνο ο οποίος έχει ανατεθεί στην Επίδαυρο, στον ύμνο του Ισύλλου (ένα ανάθημα στο ιερό του Ασκληπιού από τις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα), ο θεός εμφανίζεται σε ένα άρρωστο αγόρι και η πρώτη λέξη του είναι: «θάρσει», έχε θάρρος, έχε εμπιστοσύνη. Ο Ασκληπιός είναι ένας θεός με γνώση, γιατρός όσο ζούσε ως θνητός, γιατρός και μετά τον θάνατό του και την αποθέωσή του. Έτσι, ορισμένες αφηγήσεις περιέχουν περιγραφές θεραπείας που δίνουν την εντύπωση ότι μιμούνται τη θεραπευτική αγωγή των κανονικών γιατρών. Γίνονται π.χ. αναφορές στη χρήση φαρμάκων ή σε χειρουργικές επεμβάσεις.

Ας δούμε πάλι ένα θαύμα που ανέφερα στην αρχή¹⁵³:

Ο Ηρακλής από τη Μυτιλήνη. Αυτός δεν είχε τρίχες στο κεφάλι του, αλλά πάρα πολλές στα γένια του. Ντρεπόταν καθώς τον περιγελούσαν οι άλλοι και κοιμήθηκε στο άδυτο. Ο θεός τού άλειψε ένα φάρμακο στο κεφάλι και τον έκανε να έχει τρίχες. **Δυστυχώς η συνταγή του φαρμάκου δεν αναφέρεται!**

Αντίθετα, συνταγές έχουμε από άλλα ιερά του Ασκληπιού, π.χ. στη Λεβίνα της Κρήτης –είναι ιάματα τα οποία ανάγονται στον 2ο π.Χ. αιώνα– και στην Πέργαμο· είναι αναθήματα τα οποία αναφέρονται σε τέτοιες θεραπείες από τον 1ο και τον 2ο μ.Χ. αιώνα.

Μια επιγραφή από την Πέργαμο (το σωστότερο είναι να λέμε «το Πέργαμο», αλλά εφόσον έχει καθιερωθεί να λέγεται η πόλις «η Πέργαμος», έτσι θα την αναφέρω κι εγώ), μια επιγραφή λοιπόν από την Πέργαμο, ανάθημα στον Ασκληπιό, γύρω στο 100 μ.Χ., περιγράφει την παρακάτω αγωγή – σας μεταφράζω το κείμενο¹⁵⁴:

Ο ασθενής επί 120 ημέρες ακολουθώντας τις εντολές του θεού κάθε πρωί, χωρίς να πιω καθόλου νερό έτρωγα 15 κόκκους άσπρου πιπεριού και μισό κρεμμύδι. Έτσι σώθηκα φανερά από μεγάλους κινδύνους. **Το θαύμα εδώ είναι βέβαια ότι αυτός ο ασθενής επέζησε μετά από τέτοια δίαιτα για τέσσερις μήνες!**

Αυτό το οποίο έχει σημασία σε αυτά τα θαύματα είναι και η παρουσία ενός κοινού, θεατών οι οποίοι μπορούν να επιβεβαιώσουν με την παρουσία τους τη δύναμη του θεού. Τη σημασία αυτή τη συνάγουμε από μια σειρά από επιγραφές, οι οποίες αναφέρονται ακριβώς στην εμπειρία κι άλλων ανθρώπων. Ένα θαύμα το οποίο το γνωρίζει μόνο ένας και δεν μπορεί να το γνωρίσουν άλλοι, δεν έχει καμία σημασία διότι δεν συμβάλλει στην πίστη στον θεό.

Είναι αλήθεια ότι η περιγραφή ορισμένων θεραπευτικών μέσων είναι αρκετά αληθοφανής. Παραδείγματος χάριν, γνωρίζουμε ότι γίνονταν εγχειρήσεις καταρράκτη στο μάτι. Και δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότερες ασθένειες αφορούν στα μάτια. Σε μια εποχή που δεν υπήρχαν γυαλιά, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού υπέφερε από παθήσεις των οφθαλμών που σήμερα δεν τις λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη. Παραδείγματος χάριν, εγώ στην αρχαιότητα θα ήμουν εντελώς τυφλός και κατά πάσα πιθανότητα θα αναζητούσα κάποια θεραπεία στο ιερό του Ασκληπιού. Τέτοιες ασθένειες σήμερα δεν τις θεωρούμε καν ως πραγματικές ασθένειες. Εκείνη την εποχή όμως επηρέαζαν σοβαρά τη ζωή των ανθρώπων. Όταν τα θαύματα αναφέρονται σε τυφλούς, δεν εννοούν το ίδιο ακριβώς που εννοούμε εμείς σήμερα· εννοούν άτομα με σοβαρότατες δυσκολίες στην όραση και, όπως γνωρίζουμε, πολλές από αυτές αυτοθεραπεύονταν. Παραδείγματος χάριν, η μυωπία που κυρίως εμποδίζει έναν άνθρωπο στην καθημερινή του ζωή υποχωρεί με την ηλικία. Η αποκόλληση του υαλοειδούς, που μας κάνει να βλέπουμε κηλίδες να πλέουν, μερικές φορές δεν γίνεται συνειδητή γιατί ο εγκέφαλός μας συνηθίζει και τις αγνοεί. Σε τέτοιες περιπτώσεις νομίζουμε ότι έχουμε θεραπευτεί, και στην αρχαιότητα τέτοιες θεραπείες αποδίδονταν στην επέμβαση του θεού.

Στην τρίτη αφήγηση ο Ασκληπιός πηδά πάνω στο χέρι του ασθενή για να θεραπεύσει κάτι που μοιάζει να είναι εξάρθρωση των άκρων¹⁵⁵. Κάτι τέτοιο μας φαίνεται κάπως πρωτόγονη θεραπευτική αγωγή, αλλά και η επιστημονική ιατρική εφαρμόζει ανάλογες μεθόδους. Ο Απολλώνιος από το Κίτιο της Κύπρου, ένας γιατρός του 1ου π.Χ. αιώνα, περιγράφει στο σχόλιο του έργου του Ιπποκράτη για την

εξάρθρωση των άκρων μια μέθοδο για τη θεραπεία της εξάρθρωσης των κάτω άκρων: Ο ασθενής τοποθετείται σε μία σκάλα και ο γιατρός κρεμά, ως βάρος, αγγεία γεμάτα νερό στα πόδια του και τα αφήνει να πέσουν ταυτόχρονα. Ο ασθενής σίγουρα θα βάλει τις φωνές αλλά, τις περισσότερες τουλάχιστον φορές, θα θεραπευτεί.

Υπάρχουν όμως και απίθανες αφηγήσεις χειρουργικής επέμβασης που στόχο έχουν να ενδυναμώσουν την πίστη στην παντοδυναμία του Ασκληπιού. Αν ο Ασκληπιός έκανε μόνο αυτά τα οποία κάνει ένας οποιοσδήποτε γιατρός, δεν θα άξιζε να λατρεύεται σαν θεός. Ο Ασκληπιός μπορεί να κάνει πράγματα που οι άλλοι γιατροί δεν μπορούν να τα επιτύχουν.

Ένα παράδειγμα¹⁵⁶:

Η Αράτα η Λακεδαιμονία, υδρωπική. Η μητέρα της κοιμήθηκε στο άδυτο για λογαριασμό της, ενώ η ίδια ήταν στη Λακεδαίμονα –δηλαδή στη Σπάρτη–, και είδε ένα όνειρο.

Της φάνηκε ότι ο θεός έκοψε το κεφάλι της κόρης της και κρέμασε το σώμα της ανάποδα.

Αφού έτρεξε αρκετό υγρό, έλυσε το σώμα της και τοποθέτησε πάλι το κεφάλι στον λαιμό.

Αφού είδε αυτό το όνειρο, επέστρεψε στη Λακεδαίμονα και μόλις έφτασε βρήκε την κόρη της υγιή και να έχει δει το ίδιο όνειρο.

Όπως σε μία προηγούμενη αφήγηση ο άπιστος πιστεύει, έτσι και ο προσκυνητής που διαβάσει αυτά τα θαύματα οδηγείται στην πίστη. Οι συντάκτες αυτής της συλλογής δεν έχουν καμιά αμφιβολία ότι οι προσκυνητές έρχονται με αμφιβολίες. Μάλιστα επανειλημμένα οι συλλογές αναφέρονται σε αυτές τις αμφιβολίες, ακριβώς για να τις αντιμετωπίσουν.

Να ένα ακόμα θαύμα¹⁵⁷:

Ένας άνδρας ήρθε στον θεό σαν ικέτης, τυφλός από το ένα μάτι, κατά τέτοιο τρόπο που να έχει μόνο τα βλέφαρα, αλλά από κάτω τους δεν υπήρχε τίποτα, αλλά ήταν εντελώς κενό. Γελούσαν λοιπόν κάποιιοι στο ιερό για την ανοησία του, να νομίζει πως θα ξαναδεί, όταν δεν υπήρχε τίποτα από τον οφθαλμό, εκτός από τη θέση του. Καθώς λοιπόν κοιμόταν στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός έψησε ένα φάρμακο και αφού του σήκωσε τα βλέφαρα το έχυσε μέσα τους. Όταν ξημέρωσε βγήκε έξω βλέποντας και από τα δυο του μάτια.

Η εμπειρία είναι βασικό συστατικό της αρχαίας θρησκείας. Η αρχαία λαϊκή θρησκεία είναι η πίστη στη δύναμη και την παρουσία του θεού. Μια πίστη που στηρίζεται στην εμπειρία, ιδιαίτερα σε μια συναισθηματική εμπειρία, και εκδηλώνεται και ενισχύεται με τελετουργίες. Θρησκεία δεν είναι ούτε μόνο πίστη ούτε μόνο τελετουργία, αλλά ο συνδυασμός τους. Οι συντάκτες της συλλογής δεν κρύβουν καθόλου τον φόβο των πιστών, αφού τους ενδιαφέρει ο ρεαλισμός. Και ο ρεαλισμός έχει επίσης σημασία για την ενδυνάμωση της πίστης. Αυτές οι συλλογές είναι γεμάτες από κάτι που η αρχαία ρητορική χαρακτηρίζει ως ενάργεια, δηλαδή διαβάζοντας ένα κείμενο να βλέπουμε μπροστά μας εικόνες.

Άλλο ένα θαύμα¹⁵⁸:

Ένας άνδρας με έλκος στην κοιλιά του. Αυτός καθώς κοιμόταν στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός διάταξε τους υπηρέτες, που ακολουθούσαν, να τον πιάσουν και να τον κρατήσουν για να του ανοίξει την κοιλιά. Αυτός όμως το έβαλε στα πόδια, αλλά τον έπιασαν και τον έδεσαν σε ένα κρεβάτι. Μετά ο Ασκληπιός άνοιξε την κοιλιά του, αφαίρεσε το έλκος, τον έραψε πάλι και τον έλυσε από τα δεσμά. Και αφού έγινε έτσι υγιής, βγήκε έξω, ενώ το δάπεδο του άβατου είχε γεμίσει αίμα.

Αυτό που βλέπουμε εδώ είναι και η παράθεση ρεαλιστικών, ακόμα και τρομακτικών ή αηδιαστικών λεπτομερειών. Και αυτός ο ρεαλισμός επιτελεί τη λειτουργία του. Αυξάνει την αληθοφάνεια αυτών των ιστοριών. Αυτές είναι ιστορίες καθημερινών ανθρώπων γραμμένες από τη ζωή, όπως θα λέγαμε σήμερα.

Μια άλλη ιστορία¹⁵⁹:

Ένας άνδρας από την Τορώνη, με βδέλλες. Αυτός καθώς κοιμόταν στο άδυτο είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός του άνοιξε το στέρνο με ένα μαχαίρι, αφαίρεσε τις βδέλλες και του τις έδωσε στο χέρι και μετά του έραψε πάλι το στήθος. Μόλις ξημέρωσε, βγήκε έξω κρατώντας τα ζωύφια στο χέρι του και έγινε υγιής. Τις είχε καταπιεί, θύμα δόλου της μητριάς του, που τις είχε βάλει σε ένα ποτό, που το είχε πει.

Η αναφορά στην κακιά μητριά είναι και αυτή στοιχείο αληθοφάνειας – όλοι γνωρίζουμε τέτοιες ιστορίες για κακές μητρίες ή κακές πεθερές.

Όπως και η αφήγηση, μια άλλη αφήγηση, για το ερωτικό όνειρο ενός άνδρα με πέτρα¹⁶⁰:

Ένας άνδρας είχε πέτρα στο πέος του. Αυτός είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι είχε ερωτική επαφή με ένα όμορφο αγόρι. Και καθώς εκσπερμάτωσε στον ύπνο του, έβγαλε την πέτρα. Τη σήκωσε και βγήκε έξω κρατώντας την στα χέρια του.

Στον ρεαλισμό των αφηγήσεων ανήκε και η συχνή αναφορά σε τραυματίες πολέμου.

Ένα άλλο θαύμα¹⁶¹:

Ο Εύιππος κουβαλούσε επί έξι χρόνια μια λόγχη στο σαγόνι του.

Άλλο¹⁶²:

Ο Γοργίας από την Ηράκλεια, με πύον. Αυτός τραυματίστηκε σε κάποια μάχη στον πνεύμονά του από βέλος και επί έναν χρόνο και έξι μήνες είχε τόσο πύον, που είχε γεμίσει 67 λεκάνες με πύον.

Προσέξτε εδώ τον ακριβή αριθμό: εξήντα επτά λεκάνες, όχι εκατό, όχι πενήντα, εξήντα επτά.

Ο Αντικράτης ο Κνίδιος. Αυτός σε μια μάχη κτυπήθηκε στα μάτια του από ένα δόρυ και είχε τυφλωθεί και περιέφερε τη λόγχη καρφωμένη στο πρόσωπό του.

Σε μια άλλη περίπτωση η αληθοφάνεια ενισχύεται από το γεγονός ότι ο ασθενής ήταν μια γνωστή προσωπικότητα¹⁶³:

Ο Αγέστρατος, με κεφαλαλγία. Αυτός δεν μπορούσε επί μέρες να κοιμηθεί εξαιτίας του πονοκεφάλου του, μόλις όμως μπήκε στο άβατο τον πήρε ο ύπνος και είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός αφού του θεράπευσε την κεφαλαλγία, τον σήκωσε όρθιο γυμνό και του είπε ότι θα του διδάξει να αγωνίζεται στο παγκράτιο – **το παγκράτιο είναι ένας συνδυασμός πάλης και πυγμαχίας**. Μόλις ξημέρωσε, βγήκε έξω υγιής και μετά από λίγο χρόνο νίκησε στο παγκράτιο στα Νέμεα.

Παρά τις διαφορές στις ιστορίες πολύ συχνά χρησιμοποιούνται οι ίδιες εκφράσεις: «έφτασε ικέτης στον θεό», «μόλις κοιμήθηκε στο άδυτο, είδε ένα όνειρο», «μόλις ξημέρωσε, βγήκε έξω υγιής». Αυτές οι στερεότυπες εκφράσεις δίνουν στη συλλογή αυτή ενότητα και συνέχεια. Είναι σαν ένα είδος ρεφρέν που επαναλαμβάνεται για να δηλώσει την αρχή και το τέλος του θαύματος. Μια τέτοια δομή ταιριάζει φυσικά περισσότερο σε προφορική απόδοση, κάτι ανάλογο με την ανάγνωση του Ευαγγελίου στη λειτουργία.

Αν και δεν το γνωρίζουμε με βεβαιότητα, για την Επίδαυρο είναι πολύ πιθανό ότι τα κείμενα αυτά δεν τα διάβαζαν οι πιστοί, αλλά τους τα διάβαζαν. Αυτό το γνωρίζουμε ότι γινόταν π.χ. στη λατρεία του Σαράπιδος, ενός άλλου θεού ο οποίος γιατρεύει. Ένας πάπυρος που περιέχει ένα θαύμα του θεού, αναφέρει μετά την αφήγησή του το εξής – το θαύμα αναγράφεται στις βιβλιοθήκες του Μερκουρίου: «Όσοι είσαστε παρόντες, να πείτε ένας είναι ο Ζευς Σάραπης».

Ανάλογα στοιχεία βρίσκουμε και στα ιάματα του Ασκληπιού, τα οποία έχουν βρεθεί στη Ρώμη και χρονολογούνται στον 2ο μ.Χ. αιώνα. Όλες οι ιστορίες έχουν την ίδια ακριβώς δομή και όλες τελειώνουν με την αφήγηση «ο κόσμος που ήταν εκεί μαζεμένος είδε το θαύμα, είδε τη θεραπεία του ασθενούς και τον συνεχάρηκαν», δηλαδή συμμετείχαν και αυτοί στη χαρά του. Αυτό που βλέπουμε επομένως, αυτά τα ιάματα της ελληνιστικής εποχής και των αυτοκρατορικών χρόνων, είναι πως η προσωπική εμπειρία του πιστού είναι εκείνη η οποία θεμελιώνει την πίστη στον θεό.

V5.1.3 Οι θαυματουργές θεραπείες του Ασκληπιού III (18')

<https://youtu.be/vkpienK4s1Q>

απομαγνητοφώνηση Mirella & andrapar / αντιπαραβολή Asimonia

Ας δούμε τώρα πώς αυτά τα θαύματα –και ανάλογα θαύματα άλλων θεών που αναφέρονται σε άλλες επιγραφές σε αυτή την εποχή– δημιουργούν την εικόνα του θεού, κατασκευάζουν κατά κάποιον τρόπο την έννοια του θείου· κατασκευάζουν την εικόνα του θείου την οποία αποδέχονται οι πιστοί. Τα θαύματα αυτά δημιουργούν την εικόνα ενός παντοδύναμου θεού με κατανόηση, διάθεση να βοηθήσει και παρουσία. Αυτά είναι στοιχεία τα οποία θα συναντήσουμε και σε άλλα μαθήματα όταν θα

ασχοληθούμε με κείμενα που αναφέρονται στις θρησκευτικές εμπειρίες των ανθρώπων της ελληνιστικής εποχής και των αυτοκρατορικών χρόνων. Ο θεός είναι παντοδύναμος, αλλά ο θεός είναι διατεθειμένος να κατανοήσει τις ανάγκες των ανθρώπων, είναι διατεθειμένος να βοηθήσει, και το σημαντικότερο στοιχείο είναι η παρουσία: ο θεός είναι παρών. Είναι ένας θεός με χιούμορ, που του αρέσει να γελά, αλλά δεν δέχεται να τον περιγελούν. Ένας τέτοιος θεός δεν αστειεύεται.

Ένα άλλο ίαμα¹⁶⁴:

Ο Έρμων από τη Θάσο. Αυτόν, που ήταν τυφλός, τον θεράπευσε. Μετά από αυτό, όταν δεν έστειλε τα ίατρα –δηλαδή την αμοιβή του θεού για τη θεραπεία–, ο θεός τον ξανάκανε τυφλό. Όταν ήρθε και κοιμήθηκε πάλι στο άδυτο, τον έκανε πάλι υγιή.

Αν και οι αφηγήσεις αυτές μας φαίνονται αφελείς, αν τις δούμε προσεκτικότερα βλέπουμε ότι μεταδίδουν άμεσα σημαντικά θρησκευτικά μηνύματα.

Μια από τις σημαντικότερες αφηγήσεις είναι εκείνη που αναφέρεται στην ιστορία ενός που προσπάθησε να εξαπατήσει τον θεό¹⁶⁵:

Ο Πάνδαρος από τη Θεσσαλία με στίγματα στο μέτωπο. Καθώς εγκάθευδε, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός έδωσε μια ταινία στα στίγματα και τον διάταξε μόλις βγει από το ιερό να αφαιρέσει την ταινία και να την αναθέσει στο ιερό. Μόλις ξημέρωσε, σηκώθηκε, έβγαλε την ταινία και είδε το πρόσωπό του απαλλαγμένο από το στίγμα και ανέθεσε την ταινία του στον ναό. Και είχε πάνω της τα στίγματα από το μέτωπό του.

Τι ακριβώς ήταν αυτά τα στίγματα δεν ξέρουμε. Ενδέχεται να ήταν ένα είδος τατουάζ ή στίγματα τα οποία είχε αποκτήσει λόγω δουλείας· μερικές φορές στους δούλους με καυτό σίδερο εντυπωνόταν στο δέρμα τους μια σφραγίδα, για να δείχνουν ότι ήταν ιδιοκτησία κάποιου.

Ο Πάνδαρος θεραπεύτηκε. Ένας άλλος όμως¹⁶⁶:

Ο Εχέδωρος απέκτησε τα στίγματα του Πανδάρου, επιπλέον σε αυτά που είχε.

Ας δούμε αυτή την ιστορία:

Ο Εχέδωρος είχε πάρει χρήματα από τον Πάνδαρο για να κάνει ένα ανάθημα στον θεό στην Επίδαυρο. Δεν ήθελε όμως να το κάνει. Κατά την εγκοίμησή του είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε πως του παρουσιάστηκε ο θεός και τον ρώτησε αν είχε πάρει χρήματα από τον Πάνδαρο για να αφιερώσει ένα άγαλμα της Αθηνάς στο ιερό. Του απάντησε ότι δεν είχε πάρει κάτι τέτοιο αλλά, αν τον κάνει αυτόν καλά, θα του αφιερώσει έναν ζωγραφισμένο πίνακα. Τότε ο θεός του έδωσε την ταινία με τα στίγματα του Πανδάρου γύρω από τα δικά του στίγματα και τον διέταξε μόλις βγει από το άδυτο να βγάλει την ταινία, να πλύνει το πρόσωπό του στο πηγάδι και να καθρεφτιστεί στο νερό. Μόλις ξημέρωσε, βγήκε από το άδυτο, έβγαλε την ταινία που δεν είχε πια τα στίγματα, μόλις όμως κοιτάχτηκε στο πηγάδι είδε ότι το πρόσωπό του, κοντά στα στίγματα που είχε ο ίδιος, είχε δεχτεί και τα στίγματα του Πανδάρου.

Από μία τέτοια απλή ιστορία μπορούμε να συναγάγουμε σημαντικά συμπεράσματα για τη θρησκευτική νοοτροπία των Ελλήνων. Καταρχήν επισημαίνουμε μια διάκριση αλλά και μια σύνδεση ανάμεσα στον εσωτερικό και τον εξωτερικό κόσμο, τη συνείδηση και το σώμα. Η ενοχή του Εχέδωρου θα οδηγήσει στην τιμωρία του η οποία θα γίνει ορατή με εξωτερικά σημάδια, με στίγματα στο μέτωπό του. Η ενοχή του δεν προέρχεται από κάποια πράξη που συνδέεται με εξωτερικές, ορατές πράξεις (με βία, κλοπή, μαχαίρωμα, αίμα), αλλά με κάτι μη ορατό, με το ψεύδος και την έλλειψη πίστης.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά στη σχέση ενοχής και ασθένειας, αλλά και τη σχέση πίστης και θεραπείας. Η θεραπεία προϋποθέτει την πίστη του ασθενούς στην παντοδυναμία του θεού. Ο Πάνδαρος είναι πρόθυμος να ακολουθήσει τις οδηγίες του θεού και να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του με ένα αφιέρωμα. Η πίστη του επιβραβεύεται με θεραπεία. Αντίθετα, ο Εχέδωρος νομίζει πως μπορεί να ξεγελάσει τον θεό και να τον εξαπατήσει. Η έλλειψη πίστης όχι μόνο δεν οδηγεί σε θεραπεία, αλλά διογκώνει το πρόβλημα.

Η τρίτη παρατήρηση αφορά σε μία θεμελιώδη αρχή της σχέσης ανάμεσα στον άνθρωπο και τον θεό. Είναι η σχέση της αμοιβαιότητας, του *do ut des*, του δούναι και λαβείν. Ο άνθρωπος υπόσχεται, ο θεός θεραπεύει, ο άνθρωπος υλοποιεί την υπόσχεσή του.

Αν και δεν έχουμε άμεσες σχετικές μαρτυρίες για το ποια επίδραση είχαν αυτές οι ιστορίες στους πιστούς, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η λειτουργία τους ήταν ανάλογη με εκείνη των συλλογών θαυμάτων που κυκλοφορούν και σήμερα σε μοναστήρια. Οι προσκυνητές του ιερού σίγουρα επηρεάζονταν από τέτοιες αφηγήσεις. Πολλοί έφταναν εκεί πιστεύοντας ότι η αρρώστια τους ήταν τιμωρία για κάποια αμαρτία, για την ενοχή τους για κάποιο αδίκημα ή την παράβαση κάποιας απαγόρευσης – κάποιο αδίκημα που μπορεί οι άνθρωποι να μην είχαν προσέξει, αλλά ο θεός δεν το είχε ξεχάσει.

Ας μεταφερθούμε στην ψυχική κατάσταση αυτών των ανθρώπων που, τυφλοί ή μισότυφλοι, κουτσοί, με πόνους και αγωνίες, πλημμύριζαν το ιερό βρίσκοντας εκεί άλλους να συμπάσχουν με ανάλογα προβλήματα. Εκεί στο ιερό δεν ήταν απομονωμένοι αλλά, περιμένοντας τη στιγμή να γίνουν δεκτοί στο άδυτο, συνομιλούσαν, αντάλλασσαν πληροφορίες, έλεγαν τον πόνο τους και το παράπονό τους και την αγωνία τους σε κάποιους άλλους. Μερικοί διακήρυσσαν την πίστη τους, κάποιοι άλλοι μιλούσαν για τις αμφιβολίες τους. Σε αυτόν τον τόπο που ο θεός επιβράβευε την πίστη με θεραπεία και τιμωρούσε την απιστία, πολλοί κατανοούσαν και τη σημασία που έχει η ευσέβεια· μια ευσέβεια που δεν εκδηλώνεται μόνο με εξωτερικές πράξεις λατρείας (με μια αφιέρωση) αλλά και με σκέψεις και με μια εσωτερική στάση, μια αρετή. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι στη συλλογή των ιαμάτων βρίσκουμε και την πρώτη εξομολόγηση αμαρτίας στην ελληνική και γενικότερα την ευρωπαϊκή σκέψη. Είναι ένα θαύμα που αναφέρεται σε έναν ψαροπώλη¹⁶⁷:

Ο ιχθυοπώλης Αμφίμνηστος. Αυτός έφερε ψάρια στην Αρκαδία. Έκανε τάμα να δώσει τη δεκάτη –το ένα δέκατο από τα ψάρια, δηλαδή το ένα δέκατο από την είσπραξή του– σαν τάμα στον Ασκληπιό. Αλλά δεν εκπλήρωσε το τάμα του. Όταν λοιπόν πουλούσε μια ψαριά στην Τεγέα... –εδώ το κείμενο δεν σώζεται καλά αλλά αναφέρεται σε κάποιο θαύμα–, σύμφωνα με μια συμπλήρωση τα ψάρια ζωντάνεψαν και άρχισαν να τον δαγκώνουν, σύμφωνα με μια άλλη τα κτύπησε κεραυνός και καίγονταν. Εν πάση περιπτώσει ...καθώς πολύς κόσμος ήταν εκεί και έβλεπε, ο Αμφίμνηστος ομολόγησε δημόσια την απάτη που είχε κάνει σε βάρος του Ασκληπιού. Αφού ικέτευσε τον θεό για συγγνώμη, φάνηκαν αμέσως τα ψάρια να ζωντανεύουν και ο Αμφίμνηστος αφιέρωσε τη δεκάτη στον Ασκληπιό.

Η δημόσια ομολογία της ενοχής είναι η προϋπόθεση για τη συμφιλίωση ανάμεσα στον πιστό και τον θεό. Εδώ βλέπουμε πάλι τη σημασία αυτών των επιγραφών. Είναι τεκμήρια, είναι μαρτυρίες για το πώς δημιουργείται η πίστη στον θεό, μια πίστη που στηρίζεται σε δύο συναισθήματα: στην ελπίδα για τη θεϊκή βοήθεια και στον φόβο για τη θεϊκή τιμωρία.

Μια από τις πιο γνωστές επιγραφές της αρχαιότητας, είναι μια επιγραφή στον νάρθηκα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, στο αγίασμα, όπου οι πιστοί πλένουν συμβολικά τα χέρια τους. Το κείμενο το μαθαίναμε παλιά στο σχολείο και ήταν ευκολομνημόνευτο· είναι ένα παλινδρομικό κείμενο, δηλαδή ένα κείμενο που διαβάζεται με τον ίδιο τρόπο και ανάποδα, και από μπρος και από πίσω: ΝΙΨΟΝ ΑΝΟΜΗΜΑΤΑ ΜΗ ΜΟΝΑΝ ΟΨΙΝ – ξέπλυνε τις αμαρτίες σου, όχι μόνο το πρόσωπό σου. Το κείμενο αυτό υποδηλώνει μια διάκριση ανάμεσα στο σώμα και την ψυχή, τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου και το εξωτερικό του περίβλημα· την ουσία, δηλαδή την αποφυγή της αμαρτίας, τον ενάρετο βίο και το προσωπείο, το καθαρό πρόσωπο. Η ιδέα αυτή είναι πολύ παλαιότερη από τον χριστιανισμό. Για πρώτη φορά διατυπώνεται σε ένα κείμενο θρησκευτικού περιεχομένου, ακριβώς στην Επίδαυρο, ακριβώς στο ιερό του Ασκληπιού.

Σύμφωνα με τους χριστιανούς συγγραφείς του 3ου μ.Χ. αιώνα, τον Πορφύριο και τον Κλήμεντα της Αλεξανδρείας, στην είσοδο του ναού του Ασκληπιού υπήρχε μια επιγραφή που προειδοποιούσε τον επισκέπτη καθώς πλησίαζε το ιερό¹⁶⁸:

Όταν μπεις στον ναό που μυρίζει λιβάνι, πρέπει να είσαι καθαρός. Καθαρότητα σημαίνει να έχεις όσιες, δηλαδή ευσεβείς, σκέψεις.

Ο ναός του Ασκληπιού χτίστηκε τον ύστερο 4ο π.Χ. αιώνα και μάλλον αυτή την εποχή χαραχτηκε και η επιγραφή, ένα είδος ιερού νόμου.

Το κείμενο είναι έμμετρο και, όπως υποθέτουμε γενικά, στην περίπτωση έμμετρων ιερών νόμων ή ιερών κανονισμών, πρέπει να είχε παραδοθεί ως χρησμός μάλλον του Απόλλωνα. Όταν οι θεοί επικοινωνούν με τους ανθρώπους, μιλούν με τους ανθρώπους, χρησιμοποιούν έμμετρο λόγο. Δεν λένε κοινά πεζόλογα, αλλά χρησιμοποιούν την ποίηση για να επικοινωνήσουν. Όταν, επομένως, έχουμε έναν ιερό κανονισμό που είναι έμμετρος, είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για χρησμό και, στην περίπτωση αυτή, για χρησμό του Απόλλωνα.

Το αίτημα της καθαρότητας της ψυχής φέρνει μια μικρή επανάσταση στην αρχαία θρησκεία. Και εδώ χρειάζεται να εξηγήσω κάτι σχετικά με την πρώτη πίστη [σε σχέση] με τις τελετουργίες. Η πρώιμη ελληνική θρησκεία δίνει έμφαση στις εξωτερικές ορατές πράξεις λατρείας, δηλαδή στην τελετουργία. Ας πάρουμε το παράδειγμα του μιάσματος, το να είναι κανείς μiasμένος (από εγκυμοσύνη, από φόνο, από θάνατο, από οποιονδήποτε λόγο). Το μίασμα, σύμφωνα με αυτή την παλιά αντίληψη, προκαλείται από εξωτερικούς παράγοντες: από την επαφή με το αίμα, με έναν νεκρό, την επαφή με μια λεχώνα ή την ερωτική πράξη. Είναι ένα μίασμα που έρχεται αυτόματα και εξωτερικά, δεν έχει καμία σχέση με τη συνείδηση του ανθρώπου, είναι ένα μίασμα που αφορά το σώμα και είναι ένα μίασμα που μπορεί επίσης να απομακρυνθεί αυτόματα με εξωτερικές πράξεις λατρείας. Ο μισός περιμένει λίγες μέρες, πλένει το σώμα του και ανακτά την καθαρότητά του που του επιτρέπει να συνεχίσει να συμμετέχει πάλι στη λατρεία. Βέβαια, κάποιες πηγές μιάσματος υπόκεινται και σε ειδικές κρίσεις. Έχει π.χ. διαφορά το αν κάποιος είχε ερωτική επαφή με τη δική του γυναίκα ή με μια εταίρα ή με τη γυναίκα κάποιου άλλου. Είχε επίσης διαφορά το αν κανείς είχε χύσει αίμα από ατύχημα, στον πόλεμο ή σε φόνο εκ προμελέτης. Ανάλογα με τέτοιες παραμέτρους, η απομάκρυνση του μιάσματος ήταν ευκολότερη ή δυσκολότερη, απαιτούσε λιγότερο ή περισσότερο χρόνο.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της πρώιμης αντίληψης για το μίασμα είναι ότι μπορεί να μεταδοθεί σαν να ήταν μια κολλητική ασθένεια και σε άτομα που δεν είχαν καμία εμπλοκή. Παραδείγματος χάριν όταν κάποιος έχει έρθει σε επαφή με αίμα, μπορεί να μεταφέρει αυτό το μίασμα και σε άλλους ανθρώπους που βρίσκονται κάτω από την ίδια στέγη. Κάποιος ο οποίος έχει φονεύσει, μπορεί να μιάνει ολόκληρη την κοινωνία, αν δεν επιτελέσει τις τελετουργίες που χρειάζονται για την απομάκρυνση αυτού του μιάσματος.

Ένα παράδειγμα: τον 4ο π.Χ. αιώνα οι Δωδωναίοι ρωτούσαν το μαντείο του Δία στη Δωδώνη μήπως η κακοκαιρία που είχε πλήξει την πόλη τους οφειλόταν στο μίασμα, στην «άκαθαρτία» κάποιου άνδρα. Αυτή η αντίληψη για τον αυτοματισμό της τελετουργίας συναντάται και σε άλλους τομείς, π.χ. στη μαγεία, στην ασυλία και στις μυστηριακές λατρείες. Θέλεις να βλάψεις κάποιον αντίπαλο; Τότε χρησιμοποιείς μάγια· λες κάποιες μαγικές φράσεις, γράφεις κάποιες επικλήσεις σε έναν κατάδεσμο, λες κάποιες τυπικές φράσεις και περιμένεις ότι οι θεοί του κάτω κόσμου και οι δαίμονες θα βλάψουν τον αντίπαλό σου. Έκανες κάποιο έγκλημα και σε καταδιώκουν; Πηγαίνεις σε ένα ιερό ως κέτης. Κάθεσαι πάνω στον βωμό, επιτελείς κάποιες τυπικές πράξεις και κανείς δεν μπορεί να σε αγγίξει, χωρίς να φοβάται την τιμωρία των θεών. Θέλεις μια καλύτερη ζωή μετά τον θάνατο; Τότε πηγαίνεις και μυείσαι σε μια μυστηριακή λατρεία. Αυτή είναι η παλιά αντίληψη για την τελετουργία· ότι η τελετουργία απλώς και μόνον όταν επιτελεστεί χωρίς να συνοδεύεται από καμία διαφορετική συνείδηση ή συνειδητοποίηση κάποιας αμαρτίας, μπορεί να σε απαλλάξει από ένα πρόβλημα.

Και τότε έρχεται η επανάσταση. Από τον 5ο π.Χ. αιώνα αυτή η ιδέα για τον αυτοματισμό της τελετουργίας υποχωρεί μπροστά σε μια πιο διαφοροποιημένη στάση. Και αυτό έχει σημασία, γιατί ακριβώς αυτή τη διαφοροποιημένη στάση συναντούμε στους ελληνιστικούς χρόνους και στην αυτοκρατορική εποχή. Στη μαγεία π.χ., οι κατάδεσμοι, δηλαδή οι κατάρες, δεν στηρίζονται σε αυτοματισμό (γράφω μερικά λόγια και επομένως θα γίνει αυτό το οποίο επιθυμώ), αλλά περιέχουν αιτιολογήσεις. Γίνονται προσευχές για δικαιοσύνη. Στην ασυλία γίνεται μια διάκριση ανάμεσα σε εκείνους που ζητούν άσυλο επειδή είναι θύματα άδικης καταδίωξης και τους εγκληματίες οι οποίοι καταφεύγουν σε ένα ιερό και διεκδικούν ασυλία.

Οι μυστηριακές λατρείες δίνουν έμφαση στην ευσέβεια και την τήρηση κάποιων κανόνων στη ζωή. Το ίδιο ισχύει και στο μίasma. Δεν αρκεί η τελετουργία, χρειάζεται και η καθαρότητα της ψυχής, η καθαρότητα της σκέψης, η ευσέβεια, η δικαιοσύνη. Η αποδέσμευση της ιδέας της καθαρότητας από αντιλήψεις αυτοματισμού εμφανίζεται πρώτα στο έργο του Ευριπίδη, ενός διανοούμενου που δεν εκφράζει πάντοτε την κοινή γνώμη. Το πρώτο ιερό που υιοθετεί, όμως, αυτή την ιδέα της καθαρότητας –όχι ένας συγγραφέας, όχι ένας διανοούμενος, αλλά ένα ιερό– είναι το ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο στον ύστερο 4ο π.Χ. αιώνα. Και δεν πιστεύω ότι αυτό είναι τυχαίο.

Η διάδοση αυτών των ιδεών πέρα από τον κύκλο των διανοουμένων συνδέεται με τον θεό της ιατρικής, με τον Ασκληπιό. Πίσω από τη διάδοση αυτής της ιδέας βρίσκεται η αντίληψη ότι η αρρώστια είναι τιμωρία, είναι τιμωρία για μια αμαρτία και ότι η θεραπεία προϋποθέτει τη μετάνοια. Συνεπώς όσοι έρχονται ως προσκυνητές και ικέτες στον Ασκληπιό πρέπει να πλησιάζουν τον θεό με ευσέβεια, με πίστη και με καθαρή ψυχή. Βλέπετε, επομένως, ότι αυτά τα ιάματα που αποτελούν μια από τις σημαντικότερες πηγές μας για την κατανόηση της θρησκευτικής εμπειρίας στην ελληνιστική εποχή – στις αρχές της ελληνιστικής εποχής– έχουν σημασία για να κατανοήσουμε και πολύ πιο βαθιά θέματα της αρχαίας πίστης, της αρχαίας πίστης στον θεό.

Ανάλογα παραδείγματα θα δούμε και στην επόμενη ενότητα, όταν θα ασχοληθούμε με μια κάπως συγγενική κατηγορία επιγραφών, αυτή τη φορά όχι από την Ελλάδα, όχι από την Επίδαυρο, αλλά από τη Μικρά Ασία, από τις περιοχές της Λυδίας και της Φρυγίας. Είναι επιγραφές οι οποίες δείχνουν τον ίδιο ακριβώς συσχετισμό ανάμεσα στην ασθένεια και τη θεραπεία, αλλά επίσης μας δείχνουν και την ίδια προβολή –μέσα από επιγραφές οι οποίες ανατίθενται σε ιερά– ιδεών, οι οποίες ενισχύουν την πίστη στην παντοδυναμία του θεού, ενός θεού ο οποίος είναι παρών, μπορεί να είναι τιμωρός, αλλά μπορεί να είναι και εκείνος ο οποίος σώζει όταν του ζητούν με πίστη και ευσέβεια τη βοήθειά του.

5.2 Ο φόβος του θεού

V5.2.1 Εξομολογητικές επιγραφές Ι (21΄)

<https://youtu.be/WFuRiDX23xY>

απομαγνητοφώνηση reghina-maria & pallina / αντιπαραβολή Mirella

Δύο είναι τα βαθύτερα μεταφυσικά ερωτήματα των ανθρώπων, ανεξαρτήτως εποχής και πολιτισμού: Υπάρχει θεός; Και τι γίνεται μετά τον θάνατο; Είναι δύο ερωτήματα τα οποία, φυσικά, είναι δύσκολο να απαντηθούν. Όπως γράφει μια αρχαία ελληνική επιγραφή: κανένας δεν πήγε στον άλλο κόσμο και γύρισε για να μας πει τι γίνεται εκεί. Όσον αφορά δε την πίστη στον θεό –όπως εξήγησα σε ένα προηγούμενο μάθημα το οποίο αναφερόταν στα ιάματα, στα θαύματα του Ασκληπιού στην Επίδαυρο–, οι αρχαίοι Έλληνες, ιδιαίτερα στην ελληνιστική εποχή και τους αυτοκρατορικούς χρόνους, χρειαζόνταν και κάποια βοήθεια για να πιστέψουν· χρειαζόνταν δηλαδή μαρτυρίες, τεκμήρια, χρειαζόνταν να ζήσουν την παρουσία του θεού, να έχουν κάποια εμπειρία της δύναμής του.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία επιγραφών, με πολύ μεγάλη σημασία για την κατανόηση αυτού του φαινομένου, είναι οι λεγόμενες «εξομολογητικές επιγραφές». Είναι ένας όρος που δεν αποδίδει απόλυτα το περιεχόμενό τους, αλλά τον χρησιμοποιούμε συμβατικά. Οι εξομολογητικές επιγραφές είναι επιγραφές που βρίσκονται μόνο στη Φρυγία και τη Λυδία, δηλαδή στην κεντρική Μικρά Ασία. Χρονολογούνται περίπου από τα μέσα του 1ου μ.Χ. αιώνα έως τον ύστερο 3ο αιώνα μ.Χ. και λέγονται εξομολογητικές επιγραφές, διότι διάφορα άτομα σε πάρα πολύ απλή γλώσσα, μερικές φορές με γραμματικά και συντακτικά λάθη, εξομολογούνται είτε τις δικές τους τις αμαρτίες είτε παραθέτουν τις αμαρτίες κάποιου συγγενούς. Ο λόγος που ομολογούν τα αμαρτήματά τους είναι διότι πιστεύουν ότι έχουν πέσει θύματα της τιμωρίας των θεών για κάποιο αμάρτημα είτε δικό τους, είτε των προγόνων τους, είτε κάποιου συγγενούς. Μερικές φορές δεν είναι καν σίγουροι ποιο είναι το αμάρτημα αυτό κι έτσι ζητούν απαλλαγή από αμαρτία «έξ ειδότων και μη ειδότων», από αυτά που γνωρίζουν και από αυτά που δεν γνωρίζουν – δηλαδή είναι πρόθυμοι να ομολογήσουν οτιδήποτε, απλώς και μόνο για να θέσουν τέρμα στην τιμωρία των θεών.

Αυτά τα κείμενα, πολλές φορές, περιγράφουν τα γεγονότα με πολύ συμπυκνωμένο τρόπο κι έτσι χρειάζεται και η γνώση όλου του υλικού, μερικές φορές και φαντασία, για να μπορέσουμε να καταλάβουμε τι γινόταν. Σε γενικές γραμμές, αυτό το οποίο υποθέτουμε ότι συμβαίνει είναι ότι, όταν κάποιος πιστεύει ότι τον τιμωρεί ο θεός, πηγαίνει στο ιερό κι εκεί σε συζητήσεις με τους ιερείς προσπαθεί να προσδιορίσει ποια είναι η αιτία των καταστροφών, της αρρώστιας, του θανάτου, της ατυχίας σε επαγγελματικές ασχολίες κ.ο.κ. Μέσα από τις συζητήσεις με τους ιερείς οι επισκέπτες του ιερού, οι προσκυνητές, σταδιακά αρχίζουν να θυμούνται διάφορα αδικήματα τα οποία έχουν πράξει ή διάφορες περιπτώσεις που έχουν παραβεί ιερούς νόμους, π.χ. έχουν μπει στο ιερό με βρώμικα ρούχα, έχουν κλέψει αντικείμενα από το ιερό, έχουν κόψει δέντρα που δεν επιτρέπεται να κόψουν, έχουν σκοτώσει ζώα που ανήκουν στον θεό, έχουν παραβιάσει νόμους σχετικούς με την καθαρότητα ή τη νηστεία κ.ο.κ. Μερικές φορές δεν είναι οι ίδιοι εκείνοι οι οποίοι έχουν επιτελέσει το αδίκημα αλλά, όπως είπα, κάποιος συγγενής ή κάποιος πρόγονος· και μερικές φορές δεν είναι οι ίδιοι εκείνοι οι οποίοι τιμωρούνται, αλλά ο θεός τους τιμωρεί μέσα από την αρρώστια ή τον θάνατο κάποιου φιλικού ή

αγαπημένου προσώπου. Στη συνέχεια, αφού προσδιορισθεί ο τύπος της αμαρτίας, μετά, είτε με ένα όνειρο ή με έναν χρησμό, κοινοποιείται στους προσκυνητές πώς θα εξιλεωθούν, πώς θα συμφιλιωθούν δηλαδή με τον θεό. Ένα απαραίτητο στοιχείο της συμφιλίωσης είναι το να αναγραφεί το θαύμα του θεού, η «δύναμις», όπως είναι η αρχαία λέξη, η «ἀρετή», η «ἐπιφάνεια» σε μία στήλη και να τοποθετηθεί σε ένα ιερό. Έτσι έχουμε και γνώση αυτών των εξομολογήσεων· είναι ένα είδος πρωτόγονης, προϊστορικής, ας το πούμε, μηχανής που μαγνητοφωνεί τις φωνές αυτών των ανθρώπων.

Τα κείμενα, όπως είπα, είναι πάρα πολύ απλά. Μερικές φορές βλέπουμε να ξεκινάει ένα κείμενο στο τρίτο πρόσωπο –«ο τάδε έκανε κάτι»– και μετά να αλλάζει στο πρώτο πρόσωπο· αυτό είναι στοιχείο προφορικότητας –έχουμε δηλαδή καταγραφή των γεγονότων όπως ακριβώς τα διηγούνται οι άνθρωποι οι οποίοι πηγαινούν στο ιερό. Επαναλαμβάνω, ένα βασικό στοιχείο της εξιλέωσης είναι η ανάθεση μιας στήλης, ώστε να πληροφορηθούν και άλλοι το θαύμα του θεού, διότι τι νόημα έχει ο θεός να κάνει θαύματα όταν δεν τα λαμβάνει κανένας υπόψη του.

Αλλά υπάρχουν και άλλοι τρόποι εξιλέωσης, π.χ. η αφιέρωση ενός αναθήματος, η θυσία ενός ζώου. Αλλά επίσης ένα πάρα πολύ βασικό στοιχείο είναι η «εὐλογία», το γεγονός δηλαδή ότι ο πιστός από τη στιγμή που αποδέχεται την ενοχή του στη συνέχεια ευλογεί, δηλαδή υμνεί, επαινεί τον θεό διαρκώς. Είναι μια στερεότυπη έκφραση που βρίσκουμε σε αυτά τα κείμενα «ἀπό τοῦ νῦν εὐλογῶ», από εδώ και πέρα επαινῶ τον θεό.

Θα δούμε λοιπόν αυτά τα κείμενα και θα δείτε ότι πολλές φορές πληροφορίες που δεν περιέχουν μπορούμε να τις συμπληρώσουμε με κάποια άλλα κείμενα. Είναι ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον σύνολο επιγραφικών κειμένων, που δυστυχώς δεν τους έχει δοθεί ιδιαίτερα μεγάλη προσοχή, δεν υπάρχει παρά πολύ λίγη βιβλιογραφία, ιδίως στα ελληνικά, σχετικά με αυτά τα κείμενα. Ας δούμε ένα από αυτά¹⁶⁹:

Στον Δία Σαβάζιο –αυτός είναι ένας Δίας ανατολικής προέλευσης– και τη Μητέρα Ίπτα.

Όπως θα δούμε, πολλές φορές αυτά τα κείμενα έχουν αφιερωθεί σε διάφορες θεότητες οι οποίες έχουν ελληνικά ονόματα: Δίας, Μητέρα, Μήνας, Άρτεμις, αλλά αποτελούν τις ελληνικές εκδοχές ανατολικών θεοτήτων. Ο Σαβάζιος, μια Μητέρα των θεών, η Άρτεμις Αναΐτις, δηλαδή η Αναχίτα, ο Μης ο οποίος είναι ο θεός του φεγγαριού, αλλά είναι ένας ιρανικός, ένας περσικός θεός. Πάντως τα κείμενα αυτά είναι γραμμένα στα ελληνικά, οι άνθρωποι οι οποίοι τα γράφουν συνήθως έχουν ελληνικά ονόματα, προέρχονται από εξελληνισμένες περιοχές.

Στον Δία, λοιπόν, Σαβάζιο και τη Μητέρα Ίπτα. Ο Διοκλής, ο γιος του Τροφίμου – αναθέτει, εννοείται, τη στήλη. Και μετά γράφει ο πιστός: Επειδή έπιασα τα περιστερία των θεών τιμωρήθηκα στα μάτια μου και ανέγραψα το θαύμα, ανέγραψα τὴν ἀρετὴν.

Είναι μια πολύ απλή, στοιχειώδης ιστορία. Ο Διοκλής, ο γιος του Τροφίμου, παρέβη έναν ιερό νόμο. Σε κάποιο ιερό υπήρχαν περιστερία τα οποία θεωρούνταν ιερά ζώα· τα έπιασε και τιμωρήθηκε για την αμαρτία του στους οφθαλμούς. Σε κάποιο άλλο μάθημα εξήγησα για ποιον λόγο η συχνότερη ασθένεια που βρίσκουμε σε αυτές τις επιγραφές είναι κάποια ασθένεια των οφθαλμών, διότι είναι η πιο διαδεδομένη. Και ολοκληρώνει την ομολογία του γράφοντας: ανέγραψα τὴν ἀρετὴν. Αρετή στα

κείμενα αυτά δεν έχει τη σημασία της αρετής όπως την κατανοούμε στα νέα ελληνικά, αλλά είναι ένα συνώνυμο της επιφάνειας, δηλαδή του θαύματος. Ο Διοκλής συμφιλιώνεται με τον θεό με το να αναγράφει ακριβώς την τιμωρία του, ώστε με τον τρόπο αυτό να διδαχθούν και άλλοι, να μην επαναλάβουν το αμάρτημα.

Ένα άλλο κείμενο¹⁷⁰: Το 203ο έτος, 6η Αρτεμισίου... Οι χρονολογίες οι οποίες δίνονται έχουν σημασία. Για να προσδιορίσουμε τη χρονολογία, πάντοτε από τη χρονολογία αυτή να αφαιρείται [ο αριθμός] 85, διότι είναι μια χρονολογία που ξεκινάει από τη συνθήκη του Δαρδάνου, δηλαδή από την εποχή που ο Σύλλας νικά σε πόλεμο τον Μιθριδάτη τον Ευπάτορα· αυτό είναι η αρχή της χρονολογίας σε πολλές περιοχές της Μικράς Ασίας.

Το 203ο έτος, την 6η του μήνα Αρτεμισίου –για να δούμε ποια είναι η αμαρτία εδώ;– επειδή η Τροφίμη, η κόρη του Αρτεμιδώρου Κικιννά, εκλήθη από τον θεό να προσφέρει κάποια υπηρεσία και δεν θέλησε να έρθει γρήγορα, την τιμώρησε ο θεός και την έκανε να τρελαθεί – μανῆναι, της δημιούργησε ένα είδος μανίας. Ρώτησε, λοιπόν, τη Μητέρα Ταρσινή και τον Απόλλωνα Τάρσιο και τον Μήνα του Αρτεμιδώρου που κατέχει τα Κόρεσα· και πρόσταξε να αναγραφεί σε στήλη η τιμωρία και να καταγράψω τον εαυτό μου για προσφορά υπηρεσίας.

Προσέξτε εδώ την αλλαγή από το τρίτο πρόσωπο –αυτά τα έκανε η Τροφίμη–, στο «με πρόσταξε να καταγράψω τον εαυτό μου για προσφορά υπηρεσίας στους θεούς». Αυτό πάλι είναι ένα απλό, στοιχειώδες κείμενο. Ξεκινάει με μια χρονολογία – η χρονολογία αποτελεί ένα στοιχείο ότι ανατέθηκε η στήλη, δηλαδή ένα στοιχείο, μια μαρτυρία, μια τεκμηρίωση. Η Τροφίμη αρνήθηκε όχι να προσφέρει τις υπηρεσίες στους θεούς, αρνήθηκε να έρθει γρήγορα, να έρθει αμέσως. Ο θεός την τιμωρεί. Μια αρρώστια η οποία είναι δύσκολο να κατανοηθεί· δεν είναι κάποιος πυρετός, δεν είναι σπασίμο ποδιού, είναι κάποια περίεργη συμπεριφορά η οποία ερμηνεύεται σαν τρέλα, αποδίδεται στο γεγονός ότι η Τροφίμη αρνήθηκε να υπακούσει στον θεό. Βλέπουμε τι γίνεται στη συνέχεια: ζητάει τη βοήθεια των θεών η οποία δίδεται μέσω χρησμών. Ο ένας από αυτούς τους θεούς –θα τον συναντήσουμε και στη συνέχεια– έχει το όνομα: Μης Αρτεμιδώρου Αξιοττηνός (ή Μης Αρτεμιδώρου Αξίωττα), ή [Κόρεσα] κατέχων. Το όνομά του είναι: Μης (δηλαδή Μήνας, ο θεός του φεγγαριού), Αρτεμιδώρου (ο Αρτεμίδωρος είναι εκείνος ο οποίος έχει ιδρύσει το ιερό του), Κόρεσα κατέχων (είναι ο θεός ο οποίος έχει υπό την προστασία του την πόλη των Κορέσων) και είναι Αξιοττηνός (δηλαδή το ιερό του βρίσκεται στην πόλη Αξίωττα). Επαναλαμβάνω, είναι ένας θεός τον οποίο θα συναντήσουμε πολλές φορές στη συνέχεια. Από τη στιγμή που γίνεται η στηλογραφία, δηλαδή η Τροφίμη καταγράφει την αμαρτία της, το γεγονός ότι επικοινωνήσε με το θείο και ότι δέχθηκε να υπηρετεί τους θεούς, αυτό την απαλλάσσει πλέον από την ενοχή της και επιτυγχάνει τη συμφιλίωση με το θείο.

Πολλές φορές αυτές οι ομολογίες, αυτές οι εξομολογήσεις συνοδεύονται και με εικονιστικές παραστάσεις οι οποίες –θα δούμε τέτοιες παραστάσεις– είτε δείχνουν σύμβολα των θεών, π.χ. μια ημισέληνο σαν σύμβολο του θεού Μήνα, ή εικονίζουν το αμάρτημα, π.χ. κάποιος να κόβει δένδρα ενώ δεν επιτρέπεται, ή εικονίζουν την ασθένεια, π.χ. παραστάσεις ματιών για να υποδηλώσουν το γεγονός ότι κάποιος έχει χτυπηθεί στα μάτια του.

Ένα άλλο κείμενο¹⁷¹:

Το 217ο έτος, τον μήνα Υπερβερεταίο. Η Στρατονίκη, η κόρη του Μουσαίου, δανείστηκε από την Ευτυχίδα ένα μόνινο ιερού σιταριού που ανήκε στον Αξιοττηνό και καθυστέρησε με την αποπληρωμή μέχρι σήμερα. Αφού τιμωρήθηκε από τον θεό στον δεξιό μαστό της, επέστρεψε το σύνολο μαζί με τους τόκους, ευλογώντας τον Αξιοττηνό.

Πάλι βλέπουμε μια απλή ιστορία. Μια γυναίκα κάνει ένα αδίκημα. Έχει δανειστεί ιερό σίτο, δηλαδή σιτάρι το οποίο ανήκε στο ιερό, δεν πληρώνει ούτε το κεφάλαιο –δηλαδή δεν το αποδίδει–, ούτε τους τόκους, και αυτό το οποίο συμβαίνει είναι –σε μια κοινωνία που δεν υπάρχει αστυνομία, τα δικαστήρια δεν πάρα πολύ διαδεδομένα, δεν υπάρχει τρόπος να καταφύγει κανένας εύκολα στη δικαιοσύνη για να αναγκάσει αυτή τη γυναίκα να επιστρέψει τα χρήματα–, αυτό το οποίο γίνεται είναι να πεισθεί αυτή η γυναίκα ότι κάποια αρρώστια την οποία έχει, οφείλεται στην αμαρτία της. Όταν αρρωσταίνει στον δεξιό μαστό –δεν ξέρουμε λεπτομέρειες, τι είδους ασθένεια θα είναι– πιστεύει ότι αυτό αποτελεί τιμωρία για το αμάρτημά της και έτσι αναγκάζεται να επιστρέψει και το σύνολο του χρέους και τους τόκους. Και αυτό που είναι σημαντικό: τα επιστρέφει ευλογώντας τον Αξιοττηνό, δηλαδή είναι από δω και πέρα υποχρεωμένη να υμνεί συνεχώς με επισκέψεις στο ιερό τον θεό, ώστε και άλλοι, μέσα από την εξομολόγησή της, μέσα από τη γνώση και της αμαρτίας της, αλλά και του τρόπου με τον οποίο ομολόγησε την αμαρτία της, να οδηγηθούν και αυτοί στη σωστή πίστη.

Ένα άλλο κείμενο¹⁷²:

Το 265ο έτος, τη 10η του μήνα Πανήμου.

Αυτοί οι μήνες είναι οι μήνες του μακεδονικού ημερολογίου το οποίο εισήχθη στη Μικρά Ασία από τον Μέγα Αλέξανδρο και τους μισθοφόρους του.

Στον θεό Τάρσιο, που η οργή του είναι ακατάλυτη.

Είναι ένας θεός τον οποίο δεν μπορείς πολύ εύκολα να τον ηρεμήσεις όταν θεωρήσει ότι έχεις παραβεί κάποια εντολή του. (Εδώ βλέπουμε και την παράσταση που δείχνει τι ακριβώς έγινε).

Επειδή ο Σεβήρος εμπόδισε να κοπεί το στεφάνι –ετοίμαζαν κάποιοι ιερείς να κόψουν ένα στεφάνι για τη λατρεία του θεού και ο Σεβήρος το εμπόδισε, το βλέπουμε στην παράσταση– ο θεός τιμώρησε το αμάρτημα. Έστησαν τη στήλη οι θρεπτές του, Ασιατική και Ιουλιανή... Βλέπουμε εδώ ότι τη στήλη δεν την έστησε ο ίδιος ο Σεβήρος, διότι κατά πάσα πιθανότητα είχε πεθάνει. Ο θάνατός του θεωρήθηκε τιμωρία του θεού για το αμάρτημά του και εκείνοι οι οποίοι στήνουν τη στήλη είναι οι θρεπτές του –θα εξηγήσω αμέσως τι είναι οι θρεπτές– ...η Ασιατική και η Ιουλιανή, εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη τους προς τον θεό.

Θρεπτές: Είναι ένα ευρύ κοινωνικό φαινόμενο στους αυτοκρατορικούς χρόνους· θρεπτός είναι ένα παιδί το οποίο το έχουν μαζέψει από τον δρόμο, δηλαδή ένα παιδί το οποίο έχει εκτεθεί ως βρέφος –ένα έκθετο βρέφος– το οποίο όποιος το βρει μπορεί να το αναθρέψει, και έχει δικαίωμα

είτε να το αναθρέψει σαν ελεύθερο ή να το κάνει δούλο του. Ο Σεβήρος είχε δυο θρεπτές· δεν είχε άλλα μέλη της οικογένειάς του και αυτές οι θρεπτές, η Ασιατική και η Ιουλιανή, είναι εκείνες οι οποίες στήνουν τη στήλη για να συμφιλιωθούν με το θείο και εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους διότι πιστεύουν ότι με τον τρόπο αυτό θα τεθεί τέλος σε αυτές τις τιμωρίες τις οποίες επιβάλλει ο θεός στην οικογένειά τους. Όπως είπα προηγουμένως, κατά πάσα πιθανότητα, ο Σεβήρος έχει πεθάνει τη στιγμή που οι θρεπτές του αναθέτουν αυτή τη στήλη για να συμφιλιωθούν με τον θεό.

Και να δούμε και μια ακόμα ιστορία¹⁷³:

Επειδή οι θεοί των Περκηνών (δηλαδή οι θεοί του Πέρκου – δεν αναφέρεται το όνομά τους, αναφέρεται ένας μόνο) ο Δίας ο Ορείτης –δηλαδή ο Δίας ο βουνίσιος– προανήγγειλαν να μη βοσκάει κανένας ζωντανά στο άλσος –το άλσος είναι ένα κομμάτι του ιερού– και απειθούσαν, τιμώρησαν τον Ευμένη, γιο του Ευμένη, τον γιο μου. Εδώ πάλι βλέπουμε ότι κάποιος μιλάει στο πρώτο πρόσωπο: τιμώρησαν τον γιο μου. Κάποιος άλλος έκανε την παράβαση, δηλαδή έβοσκε τα ζώα του μέσα στο άλσος, ένας άλλος έγινε άρρωστος, και αυτή η αρρώστια ερμηνεύθηκε αμέσως ως τιμωρία του θεού. Και τον έριξαν ισοθάνατο. Αυτή είναι μια συνηθισμένη έκφραση σε αυτά τα κείμενα: ο ισοθάνατος είναι κάποιος που βρίσκεται σε κατάσταση που να μοιάζει με τον θάνατο, δηλαδή σε κάποια κατάσταση κωματώδη. Και γράφει ο Ευμένης ο πατέρας, ο οποίος προσπαθεί να σωθεί ο γιος του: Η Τύχη μου μού έδωσε ελπίδα. Και μετά έχει μια επιφώνηση: Μέγαλες οι Νεμέσεις στο Πέρκο, δηλαδή το μέρος που λατρεύονται οι Περκηνοί θεοί, μεγάλες οι Νεμέσεις.

Η Νέμεσις είναι μια άλλη λέξη και έννοια, αλλά και θεότητα, την οποία συναντούμε σε αυτά τα κείμενα. Νέμεσις είναι η προσωποποίηση της θείας δίκης, της τιμωρίας, η Νέμεσις είναι η θεά της τιμωρίας και εδώ ο Ευμένης όταν δέχεται ελπίδα ότι το παιδί του θα θεραπευτεί, επειδή ομολογεί το αμάρτημα που είναι να βοσκήσουν τα ζώα μέσα στο ιερό, αναφωνεί «μεγάλοι Νεμέσεις», μεγάλη είναι η δύναμη της θεικής τιμωρίας των θεών στο Πέρκο.

Και ένα ακόμα κείμενο, είναι και αυτό ένα αφιέρωμα¹⁷⁴:

Στον Μήνα Αξιοπτηνό και τη δύναμή του – η δύναμη έχει εδώ τη σημασία της επιφάνειας, δηλαδή της θεικής δύναμης, της δύναμης να επιτελεί ο θεός θαύματα. Επειδή η Πρέπουσα, η απελεύθερη της ιέρειας, δηλαδή μια τέως δούλα της ιέρειας, έκανε τάμα για τον γιο της τον Φιλήμονα, αν γιατρευτεί χωρίς να ξοδέψει χρήματα για τους γιατρούς, να στήσει στήλη. Εδώ βλέπετε τη νοοτροπία της γυναίκας· δεν έχει μεγάλη εμπιστοσύνη στους γιατρούς, μια συμφωνία με τους θεούς είναι κάπως πιο επικερδής: αντί να ξοδεύω χρήματα στους γιατρούς και το παιδί μου να πεθάνει, κάνω ένα τάμα στους θεούς και αν το παιδί γιατρευτεί, μόνο τότε θα εκπληρώσω το τάμα. Και όταν –συνεχίζει το κείμενο– η προσευχή της εκπληρώθηκε, δεν εκπλήρωσε το τάμα, ο θεός απαίτησε το τάμα και τιμώρησε τον πατέρα, τον Φιλήμονα.

Πάλι βλέπετε τι γίνεται σε αυτές τις περιπτώσεις: ο θεός δεν θεωρείται ότι τιμωρεί απαραίτητα εκείνον ο οποίος έκανε την παραβίαση, το αμάρτημα, αλλά μπορεί να τιμωρήσει κάποιον στενό συγγενή του.

Φυσικά αυτό το οποίο γίνεται είναι ακριβώς το ανάποδο, μια αρρώστια θεωρείται ότι είναι τιμωρία για κάποιο αμάρτημα.

Η Πρέπουσα αποδίδει το τάμα της για χάρη του γιου της και από τώρα και στο εξής ευλογεί τον θεό.

Βλέπουμε πάλι το ίδιο μοτίβο: μία γυναίκα νομίζει ότι μπορεί να ξεγελάσει τους θεούς παραβαίνοντας τον νόμο τους, κάνει ένα τάμα. Ενώ οι θεοί εκπληρώνουν την επιθυμία της, δηλαδή γιατρεύουν το παιδί της χωρίς να ξοδέψει [χρήματα] σε γιατρούς, παρόλα αυτά εκείνη νομίζει ότι μπορεί να τους ξεγελάσει και να μην επιτελέσει το τάμα της, μέχρι που αναγκάζεται από τους θεούς να εκπληρώσει το τάμα μέσω μιας αρρώστιας του συζύγου της. Και αφού στήσει τη στήλη στο ιερό, δηλαδή αφού κοινοποιήσει στους υπόλοιπους ανθρώπους πόσο μεγάλη είναι η δύναμη του θεού, αφού δηλαδή ομολογήσει και την αμαρτία της και την τιμωρία την οποία υπέστη η οικογένειά της, από δω και πέρα, από τοῦ νῦν, συνέχεια θα ευλογεί τους θεούς.

Θα δούμε κι άλλες τέτοιες ιστορίες και τη σημασία τους στην επόμενη ενότητα.

V5.2.2 Εξομολογητικές επιγραφές II (22')

<https://youtu.be/d-pyDoofUs8>

απομαγνητοφώνηση ginath & gkyr / αντιπαραβολή krasisi & ellinor

Οι εξομολογητικές επιγραφές με τις οποίες ασχολούμαι σε αυτό το μάθημα είναι περίπου σαν μηχανές του χρόνου. Μας επιτρέπουν να περάσουμε σε μια άλλη εποχή και να ακούσουμε τις προσωπικές φωνές των ανθρώπων οι οποίοι πίστευαν ότι έχουν γίνει αντικείμενο της θεικής τιμωρίας για κάποιο αμάρτημα. Κάθε κείμενο μας προσφέρει και κάποια επιπλέον στοιχεία και μας επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα τον κόσμο, τον νοητικό, ψυχολογικό αλλά και θρησκευτικό κόσμο μέσα στον οποίο γεννιούνται αυτά τα κείμενα. Ας δούμε το επόμενο¹⁷⁵:

Ξεκινάει με μια επιφώνηση:

Μεγάλη είναι η Αναΐτις!

Όπως θα δούμε στη συνέχεια αυτές οι επιφωνήσεις έχουν πάρα πολύ μεγάλη σημασία, θα πρέπει να σκεφτούμε έναν κόσμο συγκεντρωμένο σε ένα ιερό και κάποιος να σηκώνει ψηλά τα χέρια και να αρχίζει να αναφωνεί: μεγάλη είναι η θεά τάδε, μεγάλος είναι ο Μήνας, μεγάλος είναι ο Δίας, μεγάλος είναι ο Απόλλων.

Στη συνέχεια στο κείμενο αυτό έχουμε μια εξήγηση:

Επειδή ο Φοίβος έπεσε ~~–περιέπεσε–~~ σε μια αμαρτία, ζήτησε ~~–εννοείται ο θεός–~~ ιεροποίηση.

Τι είναι το ιεροποίημα δεν το γνωρίζουμε συγκεκριμένα, αλλά όπως λέει και η λέξη είναι κάτι το οποίο έχει ιερό χαρακτήρα, είναι κάτι το οποίο θα επιτρέψει τη συμφιλίωση ανάμεσα στον αμαρτωλό και τον θεό.

Τώρα το αποδίδει, ζητώντας συγχώρεση και εκφράζοντας τις ευχαριστίες του.

Και μετά έχουμε πάλι μια χρονολογία:

Το 274ο έτος, τη 2α του μηνός Αρτεμισίου.

Όπως είπα προηγουμένως, η χρονολογία είναι ένα είδος πρωτοκόλλου. Κατά κάποιον τρόπο πιστοποιεί ότι έγινε αυτό το πράγμα· με το να δίνεται μια χρονολογία, δίνεται και μια απόδειξη ότι ο πιστός συμφιλιώθηκε με τον θεό. Στην περίπτωση αυτή η αμαρτία, ο ακριβής χαρακτήρας της αμαρτίας, δεν αναφέρεται αλλά σίγουρα ο αμαρτωλός πίστεψε ότι θεραπεύτηκε ή ότι τέθηκε κάποιο τέλος στην τιμωρία του από το γεγονός ότι γράφει «εύχαριστῶν», δηλαδή εκφράζει και τις ευχαριστίες του.

Μια σχετική μεγάλη ομάδα κειμένων σχετίζονται με τη λατρεία ενός Δία ο οποίος λέγεται ο Δίας των Διδύμων Δρυών. Οι δίδυμες δρύες, δηλαδή δίδυμες βελανιδιές –προφανώς δύο πολύ μεγάλα δένδρα– είναι το όνομα ενός τοπίου και στο τοπίο αυτό, στη θέση αυτή, ιδρύθηκε ένα ιερό του Δία και ο Δίας αυτός αναφέρεται σε μια ολόκληρη σειρά από τέτοιες εξομολογητικές επιγραφές. Η μια από αυτές αναφέρεται σε κάποια Κλαυδία Βάσσα, η οποία ήταν πολύ πεισματάρη. Ενώ δεχόταν συνεχώς τιμωρίες, δεν αναγνώριζε τη δύναμη του θεού. Ας δούμε το κείμενο¹⁷⁶:

Η Βάσσα τιμωρήθηκε επί 4 χρόνια. Αν και δεν πίστευε στον θεό, τελικά –πάλι βλέπουμε αυτό το χαρακτηριστικό: η Βάσσα (3ο πρόσωπο ενικού), γυρίζει στο 1ο πρόσωπο– βρήκα απαλλαγή από τα παθήματά μου.

Εδώ έχει σημασία το γεγονός ότι η Βάσσα αναφέρει το γεγονός ότι επί πολλά χρόνια ήταν άπιστη. Θα θυμάστε ανάλογες ιστορίες από τα ιάματα του Ασκληπιού στην Επίδαυρο: άνθρωποι οι οποίοι πηγαίνουν στο ιερό δεν πιστεύουν τις αναφορές στα θαύματα του θεού, μέχρι που ο θεός με το θαύμα του τους αναγκάζει να πιστέψουν. Το ίδιο συμβαίνει και στη Βάσσα· επί τέσσερα χρόνια αγνοεί τις προειδοποιήσεις – τις διάφορες καταστροφές που γίνονται στην προσωπική της ζωή, στην οικογένειά της, στο επάγγελμά της. Δεν πιστεύει στον θεό –«πιστεύω» έχει και την έννοια «έχω εμπιστοσύνη»– αλλά, όπως γράφει: τελικά βρήκα απαλλαγή από τα παθήματά μου. Πώς βρήκε την απαλλαγή; Ομολογώντας τις αμαρτίες της και αναθέτοντας τη στήλη.

Ανέθηκα τη στήλη ευχαριστώντας (τον θεό). Το 338ο έτος, τη 18η ημέρα του μηνός Περιτίου.

Μια άλλη εξομολογητική επιγραφή έχει πολύ ενδιαφέρον, διότι δείχνει ότι πολλές φορές οι θεοί επικαλούνταν από τους πιστούς προληπτικά, όχι αφού είχε επιτελεστεί ένα έγκλημα, αλλά πριν γίνει το έγκλημα για να προλάβουν την αδικία. Εδώ πάλι η εξομολογητική επιγραφή¹⁷⁷ συνοδεύεται από μια παράσταση που μας δείχνει την ιστορία. Τι έγινε;

Επειδή στήθηκε σκήπτρο για το αν θα κλέψει κανείς κάτι από τα λουτρά – να σκεφτείτε τα λουτρά αυτή την εποχή είναι περίπου σαν τα fitness clubs της εποχής μας, δηλαδή ένα λουτρό βρίσκεται συνήθως κοντά στο γυμνάσιο, είναι ένα μέρος το οποίο επισκέπτονται οι πολίτες για να περάσουν την ώρα, για να ασκήσουν το σώμα τους αλλά και να πλυθούν.

«Στήθηκε το σκήπτρο» σημαίνει ότι επικαλέστηκε η κοινότητα τη δύναμη του θεού, «στήνω σκήπτρο» σε αυτά τα κείμενα σημαίνει καταριέμαι προληπτικά εκείνον ο οποίος πρόκειται να εγκληματήσει. Μερικές φορές βρίσκουμε την έκφραση «στήθηκαν δώδεκα σκήπτρα». Γιατί δώδεκα; Διότι δώδεκα είναι οι θεοί όπως και δώδεκα είναι οι μήνες του χρόνου. Όσο πιο πολλά σκήπτρα στήνει κανένας, τόσο πιο μεγάλη θεϊκή οργή μπορεί να συγκεντρώσει εναντίον των αμαρτωλών.

Στήθηκε λοιπόν σκήπτρο για το αν θα κλέψει κανείς ή για να μην κλέψει κανείς κάτι από τα λουτρά. Όταν κλάπηκε ένα ιμάτιο, ο θεός τιμώρησε με οργή –το ρήμα το οποίο χρησιμοποιείται είναι «νεμεσάω», «νέμεσις» είναι η θεϊκή τιμωρία, «νεμεσάω» σημαίνει ότι εμπεριέχει και το στοιχείο της οργής, δηλαδή η κλοπή διήγειρε την οργή του θεού–, τιμώρησε με οργή τον κλέφτη και τον έκανε μετά από κάποιο διάστημα να φέρει το ρούχο στον θεό. Με ποιον τρόπο τον τιμώρησε δεν το γνωρίζουμε, πάντως ήταν τέτοιου είδους τιμωρία που ο κλέφτης να καταλάβει ότι αν δεν επιστρέψει το ρούχο το οποίο έχει κλέψει, δεν υπάρχει περίπτωση να σταματήσει ο θεός να τον καταδιώκει. Και εξομολογήθηκε την αμαρτία του. Με έναν άγγελό του ο θεός πρόσταξε λοιπόν να πουληθεί το ρούχο και να αναγραφεί σε στήλη το θαύμα.

Προσέξτε εδώ αυτή η επιγραφή μας δίνει και λεπτομέρειες πώς γίνεται η επικοινωνία ανάμεσα στον μετανοούντα εγκληματία, αμαρτωλό και τον θεό. Γίνεται μέσα από έναν άγγελο. Οι άγγελοι, σε αυτές τις επιγραφές, θεωρείται ότι είναι απεσταλμένοι του θεού· μπορεί να είναι απεσταλμένοι οι οποίοι εμφανίζονται σε ένα όνειρο και να δίνουν έτσι την προσταγή τους ή να εμφανίζονται σε κάποιον ιερέα και να δίνουν οδηγίες ή να μεταφέρουν τις οδηγίες του θεού με χρησμούς. Ο θεός πρόσταξε να πουληθεί το ρούχο και να αναγραφεί το θαύμα σε στήλη. Όπως βλέπετε δεν αρκεί μόνο η επιστροφή του κλεμμένου αντικειμένου. Αυτό το οποίο χρειάζεται είναι να αναγραφεί σε στήλη το θαύμα, διότι με τον τρόπο αυτό προωθείται η ιδέα του παντοδύναμου θεού. Εκείνοι οι οποίοι επισκέπτονται τα ιερά θα δουν τις στήλες, θα δουν την εικόνα, θα διεγερθεί η προσοχή τους, θα προσπαθήσουν να κοιτάξουν τι ακριβώς συμβαίνει. Βλέπουν την εικόνα, στην εικόνα βλέπουμε τον κλέφτη να επιστρέφει το ρούχο και να το παραδίδει μπροστά στο άγαλμα του Μήνα, δηλαδή του θεού του φεγγαριού, ώστε βλέποντας αυτή τη στήλη να ενδυναμωθεί η πίστη στη δύναμη του θείου.

Ας δούμε ένα ακόμα κείμενο. Γράφει μια γυναίκα, σε αυτή την περίπτωση δεν είναι μια εξομολογητική επιγραφή αλλά είναι ένα αφιέρωμα. Ο λόγος που το αναφέρω εδώ είναι διότι μας δείχνει για ποιον λόγο η κλοπή ενός αντικειμένου συνδέεται με θεϊκή τιμωρία. Εκείνος ο οποίος στην προηγούμενη ιστορία έχασε το ρούχο του, επειδή του το κλέψανε μέσα στο βαλανείο, μέσα στο λουτρό, δεν είχε καμία δυνατότητα να το ξαναβρεί. Δεν υπάρχει αστυνομία, δεν υπάρχει DNA, δεν υπάρχουν δακτυλικά αποτυπώματα, δεν υπάρχουν κάμερες οι οποίες να καταγράφουν τα δεδομένα· σε αυτή την εποχή

όταν χάνεις ένα ρούχο, ένα χρυσαφικό, κάτι τέλος πάντων, δεν υπάρχει περίπτωση να το ξαναβρεις. Το μόνο που μπορεί να δείξει τον κλέφτη και να τον αναγκάσει να επιστρέψει το ρούχο, είναι η θεϊκή τιμωρία. Το αναφέρω αυτό διότι βλέπουμε ότι μερικές φορές –με το κείμενο το οποίο θα παρουσιάσω τώρα–, άτομα που είχαν χάσει κάποιο αντικείμενο, έχοντας χάσει και την ελπίδα να το βρουν, αυτό το οποίο κάνουν είναι να θέλουν τουλάχιστον να τιμωρηθεί ο κλέφτης. Και το κάνουν αυτό με το να χαρίζουν τα αντικείμενα τα οποία έχουν χάσει, σε κάποιον θεό. Τώρα που τα αντικείμενα θα είναι ιδιοκτησία του θεού, περιμένουν ο θεός να ψάξει να βρει – δικά του είναι.

Γράφει λοιπόν αυτό το κείμενο, το οποίο είναι γραμμένο πάνω σε μια μεταλλική πινακίδα –σε μια χάλκινη πινακίδα– και αφιερωμένο σε ένα ιερό. Γράφει μια γυναίκα¹⁷⁸:

Αναθέτω στη Μητέρα των Θεών όλα τα χρυσαφικά που έχασα –τα έχασε, επομένως είναι πολύ εύκολο να τα αναθέσει, δεν χάνει και τίποτα ιδιαίτερο–, ώστε να τα αναζητήσει και να αποκαλύψει τα πάντα και να τιμωρήσει αυτούς που τα έχουν.

Αυτό το οποίο ενδιαφέρει τη γυναίκα δεν είναι κυρίως το ότι έχασε τα χρυσαφικά της, αυτό το οποίο την ενδιαφέρει και την καίει είναι το γεγονός ότι εκείνος ο οποίος τα έχει την κοροϊδεύει, γελάει πίσω από την πλάτη της. Μη έχοντας κανένα απολύτως τρόπο να πάρει εκδίκηση, αυτό το οποίο κάνει είναι να τον καταριέται ουσιαστικά. Δίνοντας τα χρυσαφικά της στη θεά, περιμένει η θεά να είναι εκείνη η οποία θα τα αποκαλύψει, θα τα κυνηγήσει και θα τιμωρήσει τον κλέφτη.

Και συμπληρώνει η γυναίκα:

Να τιμωρήσει αυτούς που τα έχουν με τρόπο άξιο της δύναμής της και να μην γίνει η ίδια περιγελως.

Αυτό αποτελεί και έναν τρόπο διαπραγμάτευσης ανάμεσα στον πιστό και τη θεά. Η γυναίκα προκαλεί τη θεά. Της λέει: «Βρες τα χρυσαφικά, παλιότερα δικά μου, τώρα δικά σου, γιατί αν δεν τα βρεις, ο κόσμος δεν θα γελάει με εμένα που τα έχασα, θα γελάει με εσένα, τη θεά, που δεν μπορείς να τα βρεις».

Αυτό είναι ένα πάρα πολύ σημαντικό στοιχείο της αρχαίας νοοτροπίας, της αρχαίας θρησκευτικής νοοτροπίας, διότι μας δείχνει πάρα πολύ καθαρά τη σχέση η οποία υπάρχει ανάμεσα στην εμπειρία, την απόδειξη και την πίστη στον θεό. Δεν έχει νόημα να πιστεύει κανένας στους θεούς σε αυτή την κοινωνία όταν οι θεοί δεν δείχνουν, δεν αποδεικνύουν περίτρανα οι ίδιοι τη δύναμή τους. Και αυτό το κείμενο ακριβώς αυτή τη νοοτροπία εκφράζει.

Παρά το γεγονός ότι εξομολογητικές επιγραφές έχουν βρεθεί μόνο στη Μικρά Ασία, δηλαδή στη Φρυγία και τη Λυδία, η νοοτροπία την οποία εκφράζουν είναι γνωστή και από επιγραφές άλλων περιοχών, π.χ. από τη Μακεδονία. Αναφέρω π.χ. ότι στο ιερό της Μητρός Θεών Αυτόχθονος, κοντά στη Βέροια, στη Λευκόπετρα, υπάρχουν αναθηματικές επιγραφές¹⁷⁹ οι οποίες έχουν τον χαρακτήρα απελευθερώσεως δούλων, δηλαδή απελευθερώσεως δούλων μέσω ανάθεσης στη θεά, στις οποίες πολύ συχνά αναφέρεται ότι κάποιος οδηγείται στην ανάθεση κάποιου δούλου, ακριβώς λόγω τιμωρίας από τη θεότητα. Υπάρχει και η περίπτωση κάποιου ο οποίος αφιερώνει στη θεά ένα κοράσιον, μία δούλη του δηλαδή με το όνομα Συμφέρουσα, την οποία έχει χάσει και την αφιερώνει στη θεά για να

την αναζητήσει η θεά, να δείξει τη δύναμή της και να την αποκτήσει. Έχουμε άλλες περιπτώσεις που άτομα αναθέτουν κάτι στη θεότητα λέγοντας ότι έχουν υποφέρει πολλά δεινά, «πολλά δεινά κακά πάσχοντες». Αναθέτουν, επομένως, κάποιον δούλο για να συμφιλιωθούν με το θείο. Επομένως αυτή η νοοτροπία είναι πάρα πολύ διαδεδομένη.

Έρχομαι τώρα σε ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα διότι, εκτός από τα συνηθισμένα στοιχεία τα οποία ήδη είδαμε σε αρκετά κείμενα, επιπλέον μας δίνει πληροφορίες για το είδος των τελετουργιών οι οποίες επιτελούνταν για να συμφιλιωθεί ο πιστός, ο αμαρτωλός, με το θείο. Το κείμενο αυτό το οποίο κοσμεύεται –η επιγραφή κοσμεύεται– από μάτια, τα οποία δείχνουν τον τρόπο με τον οποίο έχει τιμωρηθεί ο αμαρτωλός, συνίσταται σε έναν διάλογο ή σε μία παράθεση κειμένων που λένε προφορικά ο αμαρτωλός, κάποιος Θεόδωρος, ο οποίος ήταν δούλος των θεών –ιερόδουλος δηλαδή– και οι θεοί. Το κείμενο¹⁸⁰ ξεκινάει με την ομολογία του Θεόδωρου.

Λέει ο Θεόδωρος: Οι θεοί με σωφρόνισαν –μου βάλαν μυαλό–, ο Δίας και ο μεγάλος Μης του Αρτεμιδώρου.

Σας είπα ήδη προηγουμένως ότι ο Μης ή Μήνας είναι ένας περσικός, ένας ιρανικός θεός του φεγγαριού ο οποίος λατρεύεται και στη Μικρά Ασία, αλλά υπάρχει ιερό του και στην Αθήνα. Εδώ ο Μης αναφέρεται ως Μέγας και είναι του Αρτεμιδώρου, δηλαδή είναι ο Μης ο οποίος λατρεύεται σε ένα ιερό που έχει ιδρύσει κάποιος Αρτεμίδωρος.

Απαντάει ο θεός: Τιμώρησα τον Θεόδωρο στα μάτια του για τις αμαρτίες του.

Συνεχίζει ο Θεόδωρος: Συνουσιάστηκα με την Τροφίμη, τη δούλα του Απλοκόμα και σύζυγο του Ευτύχιδος, στο πραιτώριο.

Ομολογεί ο Θεόδωρος όχι μόνον ότι έχει διαπράξει το αδίκημα του να παραβεί τον κανόνα της σεξουαλικής αποχής, ενώ είναι δούλος, ενώ υπηρετεί δηλαδή τους θεούς, όχι μόνο το έκανε αυτό αλλά, επιπλέον, υπέπεσε και στο αμάρτημα της μοιχείας, διότι η γυναίκα με την οποία συνευρέθη ήταν παντρεμένη, ήταν η σύζυγος του Ευτύχιδος. Και, το χειρότερο, όλα αυτά τα έκανε στο πραιτώριο. Το πραιτώριο κανονικά είναι η έδρα ενός κυβερνήτη ρωμαϊκής επαρχίας, αλλά εδώ χρησιμοποιείται με μεταφορική σημασία για να υποδηλώσει το ιερό. Στη συνέχεια, αφού ομολογήσει ο Θεόδωρος την αμαρτία του, αναφέρεται πώς απομακρύνει την αμαρτία:

Απομακρύνει την αμαρτία με πρόβατο, με πέρδικα, με τυφλοπόντικα.

Βλέπουμε ότι απομακρύνει την αμαρτία, όχι την ασθένεια, την αμαρτία, με τρία ζώα: ένα πρόβατο, μία πέρδικα, έναν τυφλοπόντικα. Θα δούμε ότι αυτή η απομάκρυνση αμαρτιών με τριάδες επαναλαμβάνεται. Είναι μία τελετουργία που σε άλλες επιγραφές αναφέρεται ως «τρίφωνον», δηλαδή μία τριάδα φωνών, μια τριάδα διαφορετικών ζώων. Σε μία περίπτωση δεν έχουμε απομάκρυνση αμαρτίας με τρίφωνο αλλά με εννεάφωνο, δηλαδή με τρεις τριάδες ζώων· και εδώ, όπως θα δούμε, [έχουμε] τρεις τριάδες ζώων. [Η πρώτη] είναι: πρόβατο, πέρδικα, τυφλοπόντικας. Αυτό το οποίο έχουν κοινό χαρακτηριστικό αυτά τα τρία ζώα είναι [ότι είναι] ζώα τα οποία

σχετίζονται με τη γη. Το πρόβατο περπατάει πάνω στη γη, η πέρδικα πετάει αλλά πολύ χαμηλά πάνω από τη γη και ο τυφλοπόντικας πηγαίνει κάτω από τη γη.

Ο Θεόδωρος όμως δεν σταμάτησε εκεί, έχει και δεύτερη αμαρτία.

Όταν ήμουν δούλος των θεών του Νόννου, συνουσιάστηκα με την αυλήτρια Αριάγνη.

Ομολογεί λοιπόν αυτή την αμαρτία. Πώς την απομακρύνει;

Απομακρύνει την αμαρτία με χοίρο, με τόνο, με ένα ψάρι.

Ο χοίρος εδώ δεν έχει την έννοια του χοίρου, του γουρουνιού αλλά είναι, όπως γνωρίζουμε από αρχαίες πηγές, το όνομα ενός ποταμίσιου ψαριού. Επομένως αυτή τη φορά η αμαρτία απομακρύνεται με τρία ψάρια, με ζώα τα οποία σχετίζονται με το υγρό στοιχείο.

Ο Θεόδωρος δεν μπορούσε να ελέγξει τον εαυτό του. Αναφέρεται τώρα στην τρίτη του αμαρτία:

Στην τρίτη μου αμαρτία συνουσιάστηκα με την αυλήτρια Αρεθούσα.

Μόνον «αρετούσα» δεν ήταν βέβαια η αυλήτρια και ακόμα λιγότερο ο Θεόδωρος και, όπως βλέπετε, υπάρχει και μία συνήθεια, δηλαδή έχει κάποια ιδιαίτερη κλίση προς τις αυλήτριες.

Πάλι απομακρύνει την αμαρτία. Αυτή τη φορά:

Απομακρύνει την αμαρτία με κοτόπουλο, σπουργίτι, περιστέρι.

Περάσαμε από τη γη στο υγρό στοιχείο. Τώρα βρισκόμαστε στον χώρο τον ουράνιο.

Αφού επιτελεί λοιπόν τις τελετουργίες, το εννεάφωνο, αφού απομακρύνει τρεις αμαρτίες με τρεις τριάδες ζώων, πρέπει να επιτελέσει και κάποιες άλλες προσφορές:

Μια ποσότητα κριθαριού και σιταριού, μια πρόχους κρασιού, μια ποσότητα καθαρού σιταριού για τους ιερείς, μια πρόχους.

Μετά μιλάει πάλι ο Θεόδωρος: Είχα παράκλητο τον Δία.

Προσέξτε εδώ τη χρήση της λέξης «παράκλητος». Παράκλητος είναι ο χαρακτηρισμός του Ιησού όταν μεσολαβεί ανάμεσα στον άνθρωπο και τον Θεό, τον Πατέρα. Ακριβώς την ίδια λειτουργία έχει ο Δίας, είναι παράκλητος, είναι συνήγορος του Θεοδώρου στη συναλλαγή του με τον Μήνα, συναλλαγή υπό την έννοια του τι θα κάνω για να μπορέσω να γιατρευτώ, για να μπορέσω να σταματήσω την οργή του θεού. Ο Δίας μεσολαβεί, επομένως και ο Μης απαντά:

Βλέπε! (Ίδε! όπως ακριβώς στα θαύματα του Χριστού, δίνει μια εντολή: Μπορείς να δεις!) Τον τύφλωσα για τις πράξεις του. Αλλά αφού κατεύνασε τους θεούς και έστησε τη στήλη, απομάκρυνε τις αμαρτίες του. Ερωτώμενος από το συμβούλιο των θεών αποκρίθηκε: Είμαι εύνους, αφού έστησε τη στήλη μου την ημέρα που όρισα. Μπορείς να ανοίξεις τη φυλακή. Αφήνω τον κατάδικο ελεύθερο μετά από ένα χρόνο και δέκα μήνες.

Αυτό είναι ένα πάρα πολύ σημαντικό κείμενο και επειδή μας δίνει μια εικόνα για το πώς γινόντουσαν οι τελετουργίες μέσα στα ιερά. Έχει τη μορφή ενός είδους διαλόγου όπου ο ένοχος, ο αμαρτωλός, παρουσιάζεται και αναφέρει τη μία μετά την άλλη τις αμαρτίες του. Αλλά στον διάλογο αυτό συμμετέχουν και οι θεοί. Κατά πάσα πιθανότητα συμμετέχουν οι θεοί μέσω κάποιου ιερέα, ο οποίος ντύνεται σαν τον θεό, παρουσιάζεται στο ιερό και μιλάει παραδίδοντας τις εντολές του θεού. Μας δίνει τις πληροφορίες για την ύπαρξη ενός συμβουλίου των θεών. Το συμβούλιο αυτό των θεών συνεδριάζει υπό την προεδρία όχι του Δία αλλά του Μήνα –ο οποίος εδώ θεωρείται μεγαλύτερος θεός–, και ο Δίας κατά κάποιον τρόπο είναι ο δικηγόρος του Θεόδωρου. Είναι εκείνος ο οποίος μεσολαβεί ανάμεσα στον άνθρωπο [και τον θεό] για να τον συγχωρέσει ο θεός. Και αφού επιτελεσθούν όλες οι ιεροπραξίες, αφού ο Θεόδωρος παραδώσει μια σειρά από τρόφιμα και κρασί στους ιερείς, ο θεός δίνει την εντολή «μπορείς πάλι να δεις», αλλά δίνει και την εντολή «ανοίγω τη φυλακή και αφήνω τον κατάδικο». Κατά πάσα πιθανότητα, το διάστημα που ο Θεόδωρος θεωρούνταν ένοχος ήταν μάλλον κλεισμένος μέσα στο ιερό, εκτός αν αυτό το οποίο θεωρείται φυλακή είναι η αρρώστια του, δηλαδή να χρησιμοποιείται η έννοια της φυλακής ως μία μεταφορά για την αρρώστια των ματιών του. Όπως βλέπετε αυτά τα κείμενα είναι εξαιρετικά σημαντικά, διότι μας δίνουν με ένα πάρα πολύ άμεσο τρόπο τις εμπειρίες πολύ απλών ανθρώπων, όχι διανοουμένων (π.χ. ενός Ευριπίδη), αλλά απλών ανθρώπων, τις εμπειρίες τις οποίες έχουν με το θείο.

Ένα άλλο κείμενο που σχετίζεται πάλι με τον Δία των Διδύμων Δρυών¹⁸¹, ξεκινάει πάλι με μία επιφώνηση:

Μεγάλος είναι ο Δίας των Διδύμων Δρυών.

Αυτές οι επιφωνήσεις είναι σημαντικές, διότι αποτελούν ένα είδος φωνής: ακούμε μέσα από την επιγραφή τις φωνές των πιστών. Για να το καταλάβουμε αυτό θα πρέπει να σας δώσω μια λεπτομέρεια την οποία πολύ συχνά ξεχνάμε: οι αρχαίοι διάβαζαν τα κείμενα πάντοτε μεγαλόφωνα. Δεν υπάρχει στην αρχαιότητα σιωπηλό διάβασμα. Όταν επομένως κάποιος περιφέρεται στο ιερό και διαβάζει μια επιγραφή, τη διαβάζει δυνατά, δίνει τη φωνή του στην πέτρα. Όταν η επιγραφή γράφει «Μέγας ο Δίας», ο αναγνώστης της επιγραφής φωνάζει «Μέγας ο Δίας». Έτσι γεμίζουν αυτές οι επιγραφές το ιερό με φωνές.

Η επιγραφή αυτή λοιπόν ξεκινάει με την επιφώνηση «μεγάλος είναι ο Δίας των Διδύμων Δρυών» και στη συνέχεια έχουμε πάλι την αμαρτία:

Ο Αθήναιος τιμωρήθηκε από τον θεό για τις αμαρτίες που είχε κάνει από άγνοια.

Δεν είμαστε βέβαιοι αν η άγνοια εδώ έχει τη σημασία του «κατά λάθος», δηλαδή αμάρτησε χωρίς να το ξέρει ή αν έχει τη σημασία του «αγνοώντας», δηλαδή περιφρονώντας τη δύναμη του θεού.

Αφού τιμωρήθηκε πολλές φορές, του ζητήθηκε μέσα από ένα όνειρο να αφιερώσει τη στήλη.

Πάλι μεταφερόμαστε από το τρίτο πρόσωπο ενικού, στο πρώτο πρόσωπο:

Και έγραψα τα θαύματα του θεού. Ευχαριστώντας τον θεό, έστησα τη στήλη το 348ο έτος, τη 18η του μηνός Αυναίου.

V5.2.3 Εξομολογητικές επιγραφές III (23')

<https://youtu.be/JI7AAPJk5Ek>

απομαγνητοφώνηση annac & Hara / αντιπαραβολή krasisi

Καθώς οι εξομολογητικές επιγραφές περιέχουν τις εξομολογήσεις αμαρτιών διαφόρων πιστών – πραγματικών ή υποτιθέμενων αμαρτιών–, μας δίνουν πληροφορίες και για τους κανόνες τους οποίους έπρεπε να ακολουθούν στη ζωή τους, την καθημερινή, και κυρίως τους κανόνες που έπρεπε να ακολουθούν στη συμπεριφορά τους απέναντι στα ιερά και τον Θεό.

Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα τις διάφορες ερωτικές περιπέτειες του Θεοδώρου, ο οποίος τιμωρήθηκε από τον θεό όχι για τις ερωτικές περιπέτειες, αλλά διότι οι ερωτικές περιπέτειες έγιναν με παραβίαση κανόνων, κανόνων αποχής από ερωτική συνεύρεση όταν κάποιος είναι δούλος των θεών ή όταν κάποιος βρίσκεται μέσα σε ένα ιερό.

Μία άλλη εξομολογητική επιγραφή αναφέρεται σε κάτι ανάλογο, μας δίνει όμως και μια πρόσθετη λεπτομέρεια. Είναι το κείμενο από κάποιον –του οποίου το όνομα δεν σώζεται, γιατί η επιγραφή είναι σπασμένη στην αρχή–, ο οποίος ήταν γιος του Απολλωνίου από τα Μότελλα. Γράφει λοιπόν ο ανώνυμος αυτός¹⁸²:

Κάνω την εξομολόγησή μου, αφού τιμωρήθηκα από τον θεό, γιατί θέλησα να βρεθώ με γυναίκα. Όχι γενικά, αλλά μάλλον συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια κάποιας απαγόρευσης. Για αυτό παραγγέλλω σε όλους να μην καταφρονεί κανείς τον θεό, γιατί θα έχει αυτή τη στήλη για παραδειγματισμό.

Βλέπουμε ποια είναι λειτουργία αυτών των επιγραφών: Αυτές οι επιγραφές είναι –όπως αναφέρεται μερικές φορές– «μαρτύρια», δηλαδή μαρτυρίες, τεκμήρια της θεϊκής δύναμης, είναι «εξεμπλάρια», δηλαδή είναι κείμενα παραδειγματισμού· κείμενα τα οποία διατυπώνουν κανόνες σωστής συμπεριφοράς στους πιστούς. Αυτό θα το λέγαμε για το κείμενο αυτό, αν δεν συνέχιζε και έδινε μια επιπλέον λεπτομέρεια:

(Θέλησα να βρεθώ) με τη δική μου γυναίκα, τη Βασιλίδα.

Για ποιον λόγο έχει ενδιαφέρον αυτή η επιπλέον λεπτομέρεια; Διότι προφανώς χρησιμοποιείται ως δικαιολογία από τον αμαρτωλό για να υποστεί μικρότερη ποινή. Δεν ήταν ότι ήθελα γενικά να βρεθώ με μια γυναίκα· με τη δική μου τη γυναίκα πήγα να κοιμηθώ· όχι με τη γυναίκα κάποιου άλλου, όχι με μια εταίρα, όχι με μια παρθένο, με τη δική μου τη γυναίκα.

Αυτό έχει ενδιαφέρον, γιατί μας δίνει πληροφορίες και για τις διαπραγματεύσεις οι οποίες γινόντουσαν στα ιερά ανάμεσα στους πιστούς, εκείνους που πλησίαζαν τα ιερά για να λυτρωθούν από κάποια αμαρτία, και τους ιερείς. Μέσα από αυτές τις συζητήσεις έβγαιναν στην επιφάνεια όλες οι λεπτομέρειες αυτών των παραβάσεων των ιερών κανόνων, αλλά και των μικρών και μεγάλων εγκλημάτων που γίνονται μέσα σε μια μικρή κοινωνία.

Ένα άλλο κείμενο¹⁸³:

Ρώτησαν ο Χρυσέρως και ο Στρατόνεικος τους πατρικούς θεούς, πώς θα απαλλαγούν από τις αμαρτίες, από γνωστές και άγνωστες (έξ ειδότων καὶ μὴ ειδότων)...

Αυτό επίσης είναι ενδιαφέρον, ότι πολλές φορές οι πιστοί έφταναν στα ιερά, βασανιζόμενοι από κάποιες καταστροφές της ζωής τους, χωρίς να ξέρουν ποιος είναι ο λόγος που τους καταδιώκει ο θεός· και για τον λόγο αυτό κάνανε συλλογικά μια απαλλαγή από αμαρτίες, γνωστές και άγνωστες. Μας θυμίζουν τις σταλινικές δίκες του 1937-38 όταν οι κατηγορούμενοι ήταν πρόθυμοι να ομολογήσουν οτιδήποτε τους κατηγορούσαν μόνο και μόνο για να τους εκτελέσουν και να γλυτώσουν από τα βάσανά τους. Κάτι ανάλογο γίνεται και εδώ, πηγαίνουν οι πιστοί στα ιερά και ομολογούν γνωστές και άγνωστες αμαρτίες, μόνο και μόνο για να εξιλεωθούν.

Και συνεχίζει η επιγραφή:

...όπως μας φανερώθηκε από τον άγγελο του θεού Μήνα Πετραΐτη Αξιοπτηνού. Πάλι εμφανίστηκε ένας άγγελος, δηλαδή ένας αγγελιοφόρος του θεού, ο οποίος δήλωσε με ποιον τρόπο θα γίνει η απαλλαγή από την αμαρτία. Και συνεχίζει ο πιστός: Ευχαριστώ λοιπόν, εγώ, η Αμμιάς, για χάρη της Διονυσιάδος. Και καταθέσαμε 100 δηνάρια, όπως ζήτησαν (ως ποινή) οι πάτριοι θεοί.

Εδώ πάλι, μια επιγραφή μάς προσθέτει ένα επιπλέον στοιχείο. Όπως βλέπετε, αν κοιτάζουμε μια επιγραφή μεμονωμένα, δεν μπορούμε να αποκτήσουμε μια συνολική εικόνα για το θρησκευτικό αυτό φαινόμενο. Η εξιλέωση μερικές φορές συνεπάγεται και την πληρωμή ενός προστίμου και ενώ η αμαρτία ξεκινάει από κάποιον Χρυσέρωτα και Στρατόνεικο, την πληρωμή του ποσού την κάνουν κάποια άλλα, προφανώς συγγενικά, πρόσωπα.

Η πληρωμή αυτών των προστίμων αναφέρεται και σε άλλες επιγραφές και σε μερικές περιπτώσεις η πληρωμή γίνεται για να λυθούν όρκοι. Πρόκειται για άτομα τα οποία επιόρκησαν και η επιορκία τους αυτή οδηγεί στην καταδίωξη τους από τον θεό μέχρι τη στιγμή που το θείο θέτει τέρμα στην τιμωρία μόλις καταβληθεί ένα χρηματικό ποσό ως ποινή.

Έρχομαι τώρα σε ένα από τα πιο πολύπλοκα αλλά και ενδιαφέροντα κείμενα που μας διηγείται μια απλή ιστορία, καθημερινή, σε μια μικρή πόλη της Λυδίας. Για να καταλάβουμε αυτό το κείμενο θα πρέπει να διαβάσουμε ανάμεσα στις γραμμές, όχι μόνο τι λέει ο κείμενο, αλλά και τι μπορούμε οι ίδιοι

να αποκαταστήσουμε, να συμπληρώσουμε με βάση διάφορες ενδείξεις. Το κείμενο αυτό είναι αφιερωμένο στον Μήνα του Αρτεμιδώρου Αξιοπτηνό – τον θεό αυτόν τον έχουμε ήδη γνωρίσει. Το κείμενο αυτό το γράφει μια γυναίκα, το όνομα της είναι Συντύχη· η Συντύχη η γυναίκα του Θεογένους¹⁸⁴:

Ο άντρας της ο Θεογένης βρήκε ένα υακίνθινο λιθάριο, δηλαδή ένα πετράδι με γαλάζιο χρώμα. Μετά, όταν το πετράδι βρισκόταν στο σπίτι της, κλάπηκε. Και το έψαχνε και βασανιζόταν (βασανιζομένη) – είτε βασανιζόταν η ίδια ψάχνοντας να το βρει είτε τη βασάνιζε ο άνδρας της, λέγοντας της, πού το έβαλες ή τι το έκανες, τι έγινε το πετράδι. Και τότε η γυναίκα, συνεχίζω, έκανε τάμα στον Μήνα Αξιοπτηνό σχετικά με αυτό, ώστε να της δώσει ικανοποίηση. Και το πετράδι βρέθηκε καμένο και κατεστραμμένο, τυλιγμένο σε λινό ύφασμα, τοποθετημένο από τον κλέφτη εκεί που παλιότερα ήταν ακέραιο.

Φυσικά σας θυμίζει αυτή η ιστορία την πίτα του Αγίου Φανουρίου. Η Συντύχη έχει χάσει ένα αντικείμενο και για να μπορέσει να το ξαναβρεί, μην έχοντας άλλη δυνατότητα, κάνει ένα τάμα στον θεό, και το αντικείμενο αυτό βρίσκεται, αλλά δεν βρίσκεται όπως ήταν στην αρχή. Βρίσκεται αφού έχει υποστεί μια συγκεκριμένη επεξεργασία, έχει καεί, έχει καταστραφεί, και αυτός ο οποίος το πήρε το έχει τυλίξει σε ένα λινό ύφασμα.

Αυτού του είδους η επεξεργασία ενός πετραδιού υποδηλώνει, ότι το πετράδι χρησιμοποιήθηκε για μαγικούς λόγους: το γνωρίζουμε αυτό από άλλα κείμενα. Υπάρχουν αρχαία κείμενα που αναφέρονται στις μαγικές και ιατρικές ιδιότητες λίθων, είναι τα *Λιθικά* ή τα *Όρφως Λιθικά*. Είναι ποιητικά κείμενα τα οποία αναφέρονται στις ιδιότητες λίθων και από εκεί γνωρίζουμε, ότι πολλές φορές ακριβώς το κάψιμο μιας πέτρας είναι εκείνο το οποίο επιτρέπει στην πέτρα να αφήσει ελεύθερες τις θεραπευτικές της ιδιότητες. Και μάλιστα γνωρίζουμε και ότι τέτοιες πέτρες, υακίνθινες πέτρες, χρησιμοποιούνταν π.χ. για να δείξουν αν μια γυναίκα είναι έγκυος ή όχι ή γενικώς για γυναικολογικά προβλήματα – όπως θα δούμε αυτό έχει σημασία και σε αυτό το κείμενο. Ο κλέφτης επομένως, επεξεργάζεται με τον τρόπο αυτό την πέτρα και την τοποθετεί εκεί που ήταν στην αρχή.

Συνεχίζει το κείμενο:

Έτσι φανέρωσε ο θεός τη δύναμή του (έπιφάνεια), έκανε την επιφάνειά του, την 31η ημέρα, ακριβώς στη συμπλήρωση ενός μήνα. Θυμηθείτε ότι η επιγραφή αυτή είναι αφιερωμένη στον Μήνα, δηλαδή τον θεό ο οποίος εκπροσωπεί τον κύκλο του φεγγαριού, το όνομά του το ίδιο σημαίνει «τον μήνα». Όταν λοιπόν το φεγγάρι είναι ολόγιομο, ο θεός εκδηλώνει τη δύναμή του. Με ποιον τρόπο; – και εδώ θα μου επιτρέψετε να αποδώσω το κείμενο ακριβώς με τα λόγια τα οποία χρησιμοποιεί η συγγραφέας του, δηλαδή η Συντύχη: και την 31η ημέρα την Απφία, την κόρη του Γλύκωνα, αυτή που το έκλεψε και το έκανε αυτό, ενώ ήταν παρθένα, την ξέσκισε (διέρρηξε).

Μπορείτε να φανταστείτε τι ιδέες, υπάρχουν πίσω από αυτή την έκφραση «διέρρηξε», ήταν παρθένα –δεν ήταν πλέον παρθένα βέβαια–, διότι το «διαρρήγνυμι» εδώ σχετίζεται με τη

διάρρηξη του παρθενικού υμένα. Επομένως ο θεός τιμωρεί την κλέφτρα, επειδή η Συντύχη έκανε ένα τάμα.

Η ιστορία όμως δεν σταματάει εδώ, συνεχίζει η Συντύχη:

Επειδή η Συντύχη περιφρόνησε τη δύναμη του θεού, γιατί την παρακάλεσε η μητέρα της κοπέλας να μη μιλήσει (να σιγήσει), ο θεός τιμώρησε με οργή και αυτό, ότι δηλαδή δεν φανέρωσε η Συντύχη το θαύμα του και δεν ύμνησε τον θεό.

Βλέπουμε πάλι ότι ο θεός ενδιαφέρεται τα θαύματά του και η τιμωρία την οποία επιβάλλει στους αμαρτωλούς να γίνονται γνωστά. Έτσι η Συντύχη – είναι κατανοητό αυτό, την πλησίασε η γειτόνισσά της και της είπε: «Προς θεού μη μάθει κανένας, ότι το παιδάκι μου δεν είναι πλέον παρθένα, ποιος θα την παντρευτεί!» και προφανώς υπάρχουν και άλλα προβλήματα στις διαπροσωπικές σχέσεις σε εκείνη τη γειτονιά– αποφασίζει να μη μιλήσει, να μη πει τίποτα, παραβαίνοντας το τάμα της.

Και η επιγραφή συνεχίζει:

Γιατί την ανάγκασε, τιμωρώντας τον γιο της τον Ηρακλείδη, 13 ετών, να στήσει ομολογία της τιμωρίας στον τόπο του, δηλαδή το ιερό του θεού, γιατί προτίμησε να ικανοποιήσει τις επιθυμίες των ανθρώπων αντί για την επιθυμία του θεού. Η Συντύχη, η κόρη του Απολλωνίου και της Μελτίνης, είναι αυτή που έγραψε την αφήγηση της τιμωρίας.

Ορισμένα από τα στοιχεία είναι απόλυτα σαφή: ο θεός είναι οργισμένος για τη μη φανέρωση της δύναμής του και τιμωρεί όχι τον ένοχο, τη Συντύχη, αλλά το παιδί της. Βλέπουμε ότι και εδώ, όπως πολλές φορές, αυτό το οποίο θεωρείται θεϊκή τιμωρία είναι μια αρρώστια, κάποιο συμβάν αρνητικό, το οποίο γίνεται μέσα στον κύκλο της οικογένειας. Το τι έγινε στην πραγματικότητα, αυτό δεν μπορούμε να το ξέρουμε απόλυτα, αλλά ένα πιθανό σενάριο είναι: Η τέως παρθένα –δηλαδή εκείνη η οποία έκλεψε την πέτρα– έκλεψε την πέτρα, ακριβώς γνωρίζοντας τις μαγικές ιδιότητες της πέτρας, διότι είχε μείνει έγκυος και προσπαθούσε είτε να προκαλέσει αποβολή είτε με κάποιον τρόπο να απαλλαγεί από αυτήν την κατάσταση. Έκλεψε, έκαψε την πέτρα –γνωρίζουμε από τα Λιθικά του Ορφείως ότι η ανάδυση τέτοιων καπνών μπορούσε να χρησιμοποιηθεί γενικά σε γυναικολογικά προβλήματα– και στη συνέχεια τοποθέτησε την πέτρα εκεί από όπου την είχε πάρει.

Δεν αποκλείεται να έχουμε και μια άλλη ιστορία εδώ, δηλαδή: η τέως παρθένα να είχε χάσει την παρθενιά της όχι από τον θεό, ο οποίος επεφάνη την τριακοστή πρώτη μέρα, αλλά από τον άντρα της Συντύχης, και γι' αυτόν τον λόγο να γνώριζε πού βρίσκεται η πέτρα, να έκλεψε την πέτρα και να έχουμε όλες αυτές τις λεπτομέρειες· αλλά αυτά τα αφήνω στη φαντασία σας. Το γεγονός, εκείνο το οποίο είναι απολύτως βέβαιο, είναι ότι έχουμε εδώ μία ακόμα περίπτωση που αυτό το οποίο έχει σημασία δεν είναι μόνον η τιμωρία της αμαρτίας, αυτό που έχει σημασία είναι η εξομολόγηση της αμαρτίας, ώστε να γνωρίσουν και άλλοι ποια είναι η θεϊκή τιμωρία, ώστε στο μέλλον να σέβονται τον θεό. Και αυτή η επιγραφή έχει μία συμβολική παράσταση, δηλαδή το σύμβολο του θεού επάνω στη στήλη. Όπως γνωρίζουμε τέτοιες παραστάσεις, τέτοια μεγάλα κείμενα τραβούσαν την προσοχή των πιστών, οι οποίοι προσέρχονταν σε ένα ιερό και διάβαζαν δυνατά αυτά τα κείμενα ή όσοι δεν ήξεραν γραφή και

ανάγνωση ζητούσαν από κάποιους ιερείς να τους τα διαβάσουν, ώστε να πληροφορηθούν ποιος ήταν ο λόγος για τον οποίο έγινε η ανάθεση μιας τέτοιας επιγραφής.

Ένα άλλο κείμενο¹⁸⁵:

Τη 2α του μηνός Πανήμου του 241ου έτους. Μεγάλοι θεοί είναι η Άρτεμις Αναΐτις και ο Μης Τιάμου. Είναι πάλι μια ενδιαφέρουσα ιστορία. Επειδή ο Ιουκούνδος άρχισε να συμπεριφέρεται σαν τρελός (έγένετο έν διαθέσι μανικῆ) και πολλοί διέδιδαν (και διαδιδόταν η φήμη), ότι του είχε δοθεί μαγικό φίλτρο (ένα φάρμακο, ένα δηλητήριο) από την πεθερά του, την Τατιά, και η Τατιάς έστησε σκήπτρο και κατέθεσε κατάρες ότι δήθεν για να βρει το δίκιο της, για τη φήμη που είχε διαδοθεί.

Αυτή είναι η προϊστορία: Ένας άνθρωπος συμπεριφέρεται σαν τρελός. Αμέσως στο χωριό κυκλοφορεί η φήμη ότι η κακιά πεθερά είναι εκείνη η οποία κάτι του έδωσε, κάτι μαγικό, και τον τρέλανε. Η γυναίκα, κατά πάσα πιθανότητα, ήταν αθώα. Για να αποκαταστήσει το όνομά της (για να βρει το δίκιο της, όπως γράφει το κείμενο), πηγαίνει στο ιερό και «θέτει κατάρες». Αυτό το οποίο κάνει είναι να καταριέται τον ίδιο της τον εαυτό για την περίπτωση που λέει ψέματα. Μπορούμε λίγο πολύ να υποθέσουμε τι γίνεται. Στήνει τα σκήπτρα, καταριέται τον εαυτό της λέγοντας: «Ορκίζομαι ότι είμαι αθώα· σε περίπτωση που δεν είμαι αθώα τότε να με τιμωρήσει ο θεός».

Και το κείμενο συνεχίζει:

Οι θεοί τής επέβαλαν τιμωρία που δεν μπόρεσε να ξεφύγει. Το ίδιο κι ο Σωκράτης, ο γιος της. Καθώς περνούσε από την είσοδο που οδηγούσε στο άλσος –εννοείται του ιερού–, κρατώντας ένα κλαδευτήρι για τα αμπέλια, το κλαδευτήρι έπεσε από το χέρι του στο πόδι του και χάθηκε (πέθανε δηλαδή) σε μονοήμερη τιμωρία.

Πάλι έχουμε το ίδιο μοτίβο. Δεν τιμωρείται η ίδια η Τατιάς για την επιορκία της ή την υποτιθέμενη επιορκία αλλά κάποιο μέλος της οικογένειάς της. Οι θεοί την τιμωρούν με τον θάνατο του γιου της. Μάλιστα έχει ενδιαφέρον μια ακόμα λεπτομέρεια. Το γεγονός ότι ο γιος της τιμωρείται την ίδια μέρα – «μονομερῆ τιμωρία», δηλαδή οι θεοί δεν περιμένουν να τιμωρήσουν το κακό– και ότι η τιμωρία γίνεται κοντά στην είσοδο του ιερού· καθώς περνάει με το κλαδευτήρι, το κλαδευτήρι πέφτει στο πόδι του, μάλλον κόβεται κάποια αρτηρία και πεθαίνει την ίδια μέρα.

Μεγάλοι είναι λοιπόν οι θεοί στα Άζιτα. Ζήτησαν να λυθούν, να ανακληθούν δηλαδή, το σκήπτρο και οι κατάρες που έγιναν στον ναό. Το πήραν πίσω τα παιδιά του Ιουκούνδου και του Μοσχίου, δηλαδή της γυναίκας του, και τα εγγόνια της Τατιάς, η Σωκράτειρα, ο Μοσχάς, ο Ιουκούνδος και ο Μενεκράτης, κατευνάζοντας με κάθε τρόπο τους θεούς. Και από τώρα ευλογούμε τους θεούς, αφού γράψαμε σε στήλη τις δυνάμεις των θεών.

Πάλι βλέπουμε ότι το τέλος της τιμωρίας και της θεϊκής οργής δεν γίνεται από την υποτιθέμενη ένοχο, αλλά από τα παιδιά της και τα εγγόνια της. Η Τατιάς όπως και ο γιός της έχουν πεθάνει,

αλλά τα παιδιά και τα εγγόνια, για να θέσουν τέλος σε αυτήν την τιμωρία των θεών, πηγαίνουν στο ιερό σε συζητήσεις με τους ιερείς, προσδιορίζουν ως αιτία της τιμωρίας ακριβώς την υποτιθέμενη επιορκία της γιαγιάς και μητέρας τους και θέτουν έτσι τέλος σε αυτήν την τιμωρία με την ανάθεση της στήλης.

Ένα άλλο κείμενο¹⁸⁶:

Μεγάλος ο Δίας που είναι ιδρυμένο το ιερό του στις Δίδυμες Δρύες (στις δίδυμες βελανιδιές) και η δύναμη του θεού. Επειδή ο Μηνόφιλος αγόρασε ξύλα που ανήκαν στο ιερό, τιμωρήθηκε από τον θεό. Και αφού έπαθε πολλά, μετά ο θεός πρόσταξε τον γιο του τον Μηνόφιλο να αφαιρέσει την αμαρτία του πατέρα του. Αυτό μέχρι στιγμής δεν μας προσφέρει τίποτα καινούριο, στη συνέχεια όμως το κείμενο λέει: Παραγγέλλει σε όλους τους ανθρώπους ότι δεν πρέπει να καταφρονούν τον θεό. Και έστησε μαρτυρία το 376ο έτος την 30η του μηνός Δαισίου.

Πάλι έχουμε ένα κείμενο το οποίο συμπληρώνεται με μια εντολή, με μια θεϊκή εντολή προς τους ανθρώπους να μην παραβλέπουν, να μην περιφρονούν τη δύναμη του θεού και αυτού του είδους οι παραγγελίες ή εντολές, είναι εκείνες οι οποίες μας δείχνουν τον λόγο για τον οποίο γινόταν η καταγραφή αυτών των εγκλημάτων.

Ένα άλλο πάλι κείμενο από το ίδιο ιερό¹⁸⁷:

Μεγάλος ο Δίας των Διδύμων Δρυών. Ο Στρατόνικος, ο γιος του Ευαγγέλου, αγνόησε τον Δία Διδυμίτη και έκοψε μια δρυ. Ο θεός έδειξε τη δύναμή του, επειδή δεν έδειχνε πίστη στον θεό, και έκανε όλους στο σπιτικό του ισοθάνατους (ΟΛΟΔΟΥΜΕ Ισοθανάτους). Και αφού σώθηκε από μεγάλο κίνδυνο, έκανε αυτό το αφιέρωμα εκφράζοντας την ευχαριστία του.

Πάλι έχουμε εδώ γνωστά στοιχεία, βλέπουμε εδώ μια ολόκληρη οικογένεια να καταδιώκεται από την οργή του θεού επειδή κάποιος, ένα άτομο, έκοψε δέντρα από το ιερό του Δία. Μερικές φορές τα κείμενα αυτά, που χαρακτηρίζουμε εξομολογητικές επιγραφές, δεν είναι εξομολογήσεις, αλλά είναι αναθέσεις, αφιερώματα ανθρώπων, οι οποίοι οι ίδιοι δεν έχουν τιμωρηθεί, αλλά έχουν δει άλλους να τιμωρούνται· οι ίδιοι έχουν ευνοηθεί από τους θεούς. Επομένως αυτά τα κείμενα είναι ουσιαστικά μαρτυρίες θεοδικίας, μαρτυρίες θεϊκής οργής.

Ένα από αυτά τα κείμενα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι ξεκινάει με μια σειρά από επιφωνήσεις¹⁸⁸:

Μεγάλη είναι η Μητέρα του Μήνα Αξιοττηνού! Στη συνέχεια κάποιος αναφέρει για ποιον λόγο έχει κάνει τη στήλη. Ο Γλύκων, γιος του Απολλωνίου, και το Μύρτιον, η γυναίκα του Απολλωνίου, έστησαν αυτόν τον έπαινο για τον Μήνα Ουράνιο και τον Μήνα Αξιοττηνό που βασιλεύει στα Αξίωττα, για τη σωτηρία τους και για τη σωτηρία των παιδιών τους. Εδώ έχει πολύ ενδιαφέρον, ακούμε τη φωνή του Γλύκωνα, ο οποίος εξηγεί για ποιον λόγο στήνει τη στήλη· μιλάει σε εμάς απευθείας απευθυνόμενος στον θεό: Γιατί εσύ, κύριε, έδειξες συμπόνια όταν ήμουν αιχμάλωτος. Αυτή είναι η αιτία, τον λύτρωσε από την αιχμαλωσία.

Μετά έχουμε μια σειρά από επιφωνήσεις και θα πρέπει να φανταστείτε και τους πιστούς αλλά και όλο το ακροατήριο που είναι μαζεμένο στο ιερό, όταν διαβάζεται αυτό το κείμενο, να φωνάζει.

Μεγάλη είναι η οσιότητά σου! Μεγάλη η δικαιοσύνη σου! Μεγάλη η νίκη! Μεγάλη η νέμεσίς σου! (δηλαδή η εκδικητική οργή του θεού), Μεγάλο το Δωδεκάθεο που είναι ιδρυμένο κοντά σου! **Συνεχίζει ο Γλύκων:** Γιατί ο γιος του αδελφού μου, ο Δημαίνετος, με αιχμαλώτισε. **Και μετά γυρίζει στον Δημαίνετο τον άνθρωπο που τον αιχμαλώτισε, τον ανιψιό του:** Γιατί παράτησα τις υποθέσεις μου για να σε βοηθήσω, σαν να ήσουν παιδί μου, κι εσύ με κράτησες δεσμώτη, σαν να ήμουν εγκληματίας κι όχι ο πατρικός σου θεός.

Όπως βλέπετε, αυτό το κείμενο είναι λίγο πολύ σαν ένα μαγνητοφωνημένο κείμενο του διαλόγου ο οποίος γίνεται μέσα στο ιερό. Είναι ένα κείμενο το οποίο έχει πολύ προφορικότητα και γι' αυτόν τον λόγο επίσης αυτές οι επιγραφές έχουν τέτοιο ενδιαφέρον. Αφού λοιπόν ξεκαθαρίζεται ποια είναι η κατάσταση –ο Γλύκων είχε αιχμαλωτισθεί από τον ανιψιό του, ο ανιψιός του τιμωρήθηκε από τον θεό και αναγκάστηκε να τον απελευθερώσει–, τώρα έρχονται όλοι μαζί στο ιερό και παρουσία ενός μεγάλου κοινού αρχίζουν μαζί τις επιφωνήσεις:

Μεγάλος είναι ο Μήνας, που βασιλεύει στα Αξίωτα. Μου έδωσες το δίκιο μου. Σε επαινώ.
Ενδιαφέρον έχει και το τέλος αυτής της επιγραφής: Μου έδωσες δίκιο σε επαινώ.

Είναι αυτό το στοιχείο της αμοιβαιότητας στο οποίο αναφέρθηκα με μια άλλη ευκαιρία σε αυτό το μάθημα το «do ut des», το δούναι και λαβείν, ότι ο άνθρωπος επαινεί τον θεό όταν ο θεός δείξει τη δύναμή του. Δεν τον επαινεί γενικά, τον επαινεί ακριβώς επειδή έχει γνωρίσει την εμπειρία της θεϊκής βοήθειας. Και αυτό μου επιτρέπει να φτάσω στο τελικό συμπέρασμα αυτών των κειμένων. Αυτά τα κείμενα μάς δείχνουν τι σημαίνει θρησκεία σε αυτές τις κοινότητες: Θρησκεία είναι η πίστη στη δύναμη του θεού, μια πίστη η οποία όμως στηρίζεται σε εμπειρία, εμπειρία συναισθηματική του φόβου, της ευγνωμοσύνης, της ελπίδας, της τραγωδίας, της λύπης και είναι μια εμπειρία η οποία ενδυναμώνεται με τελετουργίες. Ποια είναι η τελετουργία; Η τελετουργία είναι η ανάθεση της στήλης, η επίσκεψη του ιερού και η κατά καιρούς ανάγνωση αυτής της στήλης, ώστε οι άνθρωποι να θυμούνται πάντα ποια είναι η δύναμη του θεού. Ένα κείμενο εκφράζει πάρα πολύ χαρακτηριστικά αυτήν την αλληλουχία ανάμεσα στη μνήμη, στη θύμηση ενός γεγονότος το συναίσθημα και τη στάση, τη σωστή στάση απέναντι στους θεούς.

Είναι ένα κείμενο¹⁸⁹ το οποίο γράφει ότι υπάρχει Νέμεσις (ἔστι θεά Νέμεσις. πρὸς τὰ δίκαια βλέπε!). Υπάρχει μια θεά της θεϊκής τιμωρίας γι' αυτόν τον λόγο να σέβεσαι τη δικαιοσύνη. Βλέπουμε εδώ αυτήν την αλληλουχία, που έχουν διαπιστώσει και οι νευροβιολόγοι, ανάμεσα στην προσοχή, τη μνήμη, το συναίσθημα και τη λήψη αποφάσεων. Η επιγραφή τραβά την προσοχή του προσκυνητή. Η ιστορία τού θυμίζει ένα παρελθόν γεγονός. Η μνήμη του γεγονότος διεγείρει το συναίσθημα του φόβου απέναντι στον θεό και αυτό οδηγεί στον σωστό τρόπο ζωής. Προς τα δίκαια βλέπε! Να σέβεσαι τη δικαιοσύνη.

5.3 Μεγαθεισμός

V5.3.1 Η αναζήτηση του μεγάλου θεού (17')

<https://youtu.be/7S6vYeYsLl0>

απομαγνητοφώνηση Tal & kathryn / αντιπαραβολή kprasis

Στα περασμένα μαθήματα είδαμε τη σημασία που έχει για τη θρησκεία της ελληνιστικής εποχής και των αυτοκρατορικών χρόνων η αισθητική κατά την τέλεση τελετουργιών, τη σημασία που έχει η υμνωδία ως μια μορφή πνευματικής επικοινωνίας ανάμεσα στον άνθρωπο και το θείο, τη σημασία και την έμφαση που δίδεται στο θέμα της επιφάνειας των θεών, δηλαδή στο γεγονός ότι οι θεοί εκδηλώνουν τη θέλησή τους και τη δύναμή τους, αλλά και την προσπάθεια που καταβάλλουν οι άνθρωποι να έρθουν σε άμεση επικοινωνία με το θείο μέσα από τη μύηση σε κάποια μυστηριακή λατρεία.

Σε όλες αυτές τις περιπλανήσεις μας στη θρησκεία της ελληνιστικής εποχής και των αυτοκρατορικών χρόνων είδαμε επίσης τη σημασία την οποία παίζει η μνήμη, π.χ. στις αφηγήσεις θαυμάτων, στην τέλεση μυστηρίων και την ανάκληση στη μνήμη μύθων αλλά και στον εορτασμό ιστορικών επετειών, δηλαδή στην ανάκληση στη μνήμη παρελθόντων γεγονότων σε συνάρτηση πάντοτε με τη λατρεία των θεών.

Στο τελευταίο αυτό μάθημα θα προσπαθήσω να παρουσιάσω πως όλα αυτά τα στοιχεία που φαίνονται ότι ίσως να μη συνδέονται μεταξύ τους καταλήγουν σε μια αρκετά δραματική αλλαγή της θρησκευτικότητας στους αυτοκρατορικούς χρόνους: στη δημιουργία ενός νέου είδους θρησκευτικής αφοσίωσης, μιας νέας σχέσης ανάμεσα στους ανθρώπους και τον θεό. Αυτό το φαινόμενο έχει παρατηρηθεί από πολλούς μελετητές της θρησκείας, κυρίως στους αυτοκρατορικούς χρόνους και ιδιαίτερα στην ύστερη αρχαιότητα, και ένας όρος που χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει αυτή τη νέα μορφή αφοσίωσης των ανθρώπων στους θεούς είναι ο όρος «μονοθεισμός», όχι ο μονοθεϊσμός με την έννοια που χρησιμοποιείται για τον χριστιανισμό ή την ιουδαϊκή λατρεία, αλλά ένας ειδωλολατρικός ή εθνικός μονοθεισμός. Επειδή η έννοια του μονοθεϊσμού φυσικά υποδηλώνει, υπονοεί την ύπαρξη ενός μόνον θεού, που η ύπαρξή του αποκλείει την ύπαρξη άλλων θεών, μερικές φορές αυτού του είδους ο «μονοθεισμός» χαρακτηρίζεται ως «ήπιος μονοθεισμός», στα αγγλικά «soft monotheism»· ένας «ήπιος μονοθεισμός». Μία άλλη έκφραση η οποία χρησιμοποιείται είναι η έκφραση του «ενοθεισμού», δηλαδή η ιδέα ότι διάφοροι θεοί που λατρεύονται με διαφορετικά ονόματα αποτελούν εκφάνσεις και εκφράσεις ενός θεού, εξού και η έκφραση «ενοθεισμός», η οποία έκφραση ανάγεται σε μια επιφώνηση που εμφανίζεται από τους ελληνιστικούς χρόνους: η επιφώνηση «εἷς θεός», «ένας θεός», «Ζεύς, Ἥλιος, Σάραπις, εἷς θεός», «ένας είναι ο Δίας, ο Ἥλιος και ο Σάραπις».

Η έννοια του μονοθεισμού και του ενοθεισμού έχουν προβλήματα. Και το πρόβλημα είναι βέβαια ότι, όταν χρησιμοποιούμε την έννοια του μονοθεισμού, υπονοούμε ότι εκείνος ο οποίος πιστεύει σε έναν θεό αποκλείει την ύπαρξη άλλων θεών. Και αυτό είναι κάτι το οποίο δεν χαρακτηρίζει τη λατρεία στους αυτοκρατορικούς χρόνους, αν εξαιρέσουμε τον χριστιανισμό, αλλά ακόμα και στον πρώιμο χριστιανισμό, η έννοια του μονοθεισμού δεν είναι εντελώς ανεπτυγμένη. Για τον λόγο αυτό έχουν

προταθεί και άλλες εκφράσεις, π.χ. η έκφραση της «μονολατρίας» –όχι μονοθεϊσμός αλλά «μονολατρεία»–, δηλαδή η αφοσίωση κάποιου πιστού σε μία συγκεκριμένη λατρεία. Είναι ένας όρος τον οποίον εισήγαγε στην έρευνα η ιστορικός της ύστερης αρχαιότητας και θρησκευολόγος Πολύμνια Αθανασιάδη και ανταποκρίνεται πραγματικά σε ουσιώδη χαρακτηριστικά της λατρείας σε αυτή την εποχή.

Ο λόγος που εγώ χρησιμοποιώ έναν διαφορετικό όρο, τον όρο του «μεγαθεισμού», είναι το γεγονός, ότι αυτό το οποίο αναδεικνύεται από τις πηγές είναι ότι το ερώτημα, που απασχολεί τους ανθρώπους αυτής της εποχής, δεν είναι ο αριθμός των θεών, αλλά η ποιότητα της θεϊκής δύναμης. Τα ερωτήματα που θέτουν δεν είναι ερωτήματα ποσότητας (υπάρχει ένας θεός – εἷς θεός, μονοθεϊσμός, ενοθεϊσμός, μονολατρεία), αλλά η ποιότητα, δηλαδή ποιες είναι οι βασικές ιδιότητες του θεού. Πώς μπορούμε να το αναγνωρίσουμε αυτό; Καταρχήν αυτή την εποχή –και όταν αναφέρομαι σε αυτήν την εποχή, αναφέρομαι κυρίως στους αυτοκρατορικούς χρόνους, δηλαδή τον ύστερο 1ο, τον 2ο και τον 3ο μ.Χ. αιώνα– διαδίδονται χρησμοί, τους οποίους χαρακτηρίζουμε «θεοσοφικούς χρησμούς», μέσα από τους οποίους οι ίδιοι οι θεοί χαρακτηρίζουν τη δύναμή τους και εξηγούν την ουσία της θεϊκής δύναμης.

Ένας χρησμός, ο οποίος φυλάσσεται σε ένα χειρόγραφο στο Τύμπινγκεν (Tübingen) – η λεγόμενη Theosophia Tubingensis–, περιέχει ακριβώς αυτό το ερώτημα, το οποίο έθεσε κάποιος: υπάρχει κάποιος θεός ο οποίος έχει μεγαλύτερη εξουσία πάνω στους υπόλοιπους θεούς; Οι θεοσοφικοί αυτοί χρησμοί έχουν ιδιαίτερη σημασία, διότι μας δείχνουν ποια είναι τα βασικά ερωτήματα τα οποία απασχολούν τους ανθρώπους στους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Ο σημαντικότερος από αυτούς τους θεοσοφικούς χρησμούς είναι ένας χρησμός που δόθηκε από τον Απόλλωνα στο μαντείο του στην Κλάρο της Μικράς Ασίας. Το μαντείο του Απόλλωνα Κλαρίου ήταν ένα από τα σημαντικότερα μαντεία της αυτοκρατορικής εποχής που δεχόταν επισκέψεις πιστών από διάφορες πόλεις, κάθε χρονιά. Οι πιστοί λάτρευαν τον Απόλλωνα με ύμνους και πραγματοποιούσαν «θεωρίες», δηλαδή έστελναν θρησκευτικές πρεσβείες από διάφορες πόλεις, και ένας από τους χρησμούς αυτούς, που παραδίδεται τόσο σε επιγραφή όσο και σε χειρόγραφο, μας δίνει τις βασικές ιδιότητες του θείου, όπως τις κατανοεί ο ίδιος ο Απόλλων.

Ο θεός, λοιπόν, σύμφωνα με αυτόν τον χρησμό, είναι «αυτόφυης», δηλαδή δεν τον έχει δημιουργήσει κάποιος άλλος. Είναι «αδίδακτος», δεν έχει μορφωθεί, δεν έχει παιδευτεί, δεν έχει δεχτεί διδασχή από κάποιον άλλον· είναι «άμήτωρ», είναι ένας θεός ο οποίος γεννήθηκε χωρίς μητέρα· είναι «πολυώνυμος», δεν χωράει η δύναμή του μέσα σε ένα συγκεκριμένο όνομα· κατοικεί μέσα στη φωτιά. Και συνεχίζει ο Απόλλων: αυτό είναι ο θεός, εμείς, οι υπόλοιποι θεοί –όχι δηλαδή «ο θεός», αλλά οι θεοί όπως ο Απόλλων, ο Ερμής, η Άρτεμις, η Δήμητρα– είμαστε μια μικρή μερίδα του θεού, είμαστε οι άγγελοί του, οι αγγελιοφόροι του, και στη συνέχεια στον χρησμό αυτό δίνει την εντολή στους πιστούς να λατρεύουν τον θεό με έναν συγκεκριμένο τρόπο. Σας διαβάζω πάλι τη μετάφραση του κειμένου¹⁹⁰:

Γεννημένος από μόνος του, αδίδακτος, χωρίς μητέρα, ακλόνητος, δεν χωρά σε ένα όνομα, πολυώνυμος, κατοικεί μέσα στη φωτιά, αυτό είναι ο θεός. Εμείς, οι άγγελοι, είμαστε μικρό κομμάτι του θεού. Σε σένα που ρωτάς, τι είναι ο θεός, σου ανακοίνωσα ότι ο θεός είναι ο αιθέρας που βλέπει τα πάντα. Σε αυτόν θα πρέπει να προσεύχεσαι στη χαραυγή, κοιτώντας προς την ανατολή.

Όπως βλέπετε ο χρησμός αυτός δόθηκε επειδή κάποιος πλησίασε το Μαντείο με το ερώτημα: τι είναι ο θεός· και αυτή είναι η απάντηση την οποία πήρε. Πολλά από τα στοιχεία που βρίσκουμε σε αυτόν τον χρησμό, που ερμηνεύει τη δύναμη και την οντότητα του θεού, βρίσκονται σε άλλες θρησκευτικές ομάδες: π.χ. η έννοια του αυτογενούς θεού. Ενός θεού ο οποίος δεν έχει δημιουργηθεί από κάποιον άλλον θεό, δηλαδή αυτό αποτελεί μια αναίρεση των παλαιών θεογονιών που πιστεύουν στη διαδοχή θεών: ο Ουρανός γεννάει τον Κρόνο, ο Κρόνος τους άλλους θεούς και τον Δία μαζί, ο Ουρανός και η Γαία, ο Κρόνος και η Ρέα· αυτά τα ζευγάρια γεννούν συνεχώς θεούς. Η έννοια του αυτογενούς θεού απορρίπτει αυτή την παλαιά θεογονία και υποστηρίζει ότι ο θεός δεν έχει δημιουργηθεί από κάποιον άλλο θεό.

Επίσης η άποψη ότι ο θεός κατοικεί μέσα στη φωτιά, δηλαδή κάποια σύνδεση με το στοιχείο του ήλιου, είναι επίσης μια άποψη η οποία συναντάται στους Ορφικούς, στους οποίους έχω αναφερθεί σε προηγούμενο μάθημα. Επίσης η άποψη ότι ένας υπέρτατος θεός εξυπηρετείται από πολύμοχθους αγγέλους, δηλαδή από αγγελιαφόρους οι οποίοι κοπιάζουν, είναι επίσης μια ιδέα διαδεδομένη τόσο σε εθνικές, ελληνικές λατρείες, όσο και, φυσικά, σε λατρείες στον Ιουδαϊσμό και σε λατρείες της Εγγύς Ανατολής.

Αυτές οι ιδέες, που ξεκινούν από ιερά, στη συνέχεια διαδίδονται σταδιακά και μπορούμε να δούμε στοιχεία τους ακόμα και σε πολύ απομακρυσμένες περιοχές, σε κείμενα, που μπορεί να μην είναι θρησκευτικού χαρακτήρα αλλά να είναι επιτύμβια μνημεία, βρίσκουμε αυτές τις ιδέες να εκφράζονται, και σε αφιέρωματα πιστών· και αυτό δείχνει τη διάδοση θρησκευτικών ιδεών. Η διάδοση θρησκευτικών ιδεών στους αυτοκρατορικούς χρόνους είναι αρκετά εύκολη, επειδή υπάρχει πολύ μεγάλη κινητικότητα, μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών, λόγω της ενότητας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Παραδειγματος χάριν σε μία αφιέρωση η οποία έχει βρεθεί στην πόλη της Αμάστριδος, δηλαδή στη Μαύρη Θάλασσα, και χρονολογείται στον 2ο ή 3ο μ.Χ. αιώνα βρίσκουμε κάποιες απηχήσεις αυτής της ιδέας για το θείο που εκφράζει ο χρησμός του Κλαρίου Απόλλωνα.

Το κείμενο αναφέρει¹⁹¹:

Μετά από εντολή του μακρυμάλλη θεού, ο μακρυμάλλης θεός είναι βέβαια ο Απόλλων, στήθηκε αυτός ο βωμός για τον Ύψιστο Θεό, όχι για κάποιον συγκεκριμένο θεό, έναν θεό ο οποίος έχει ένα όνομα, αλλά για τον θεό που ο μόνος του χαρακτηρισμός είναι ύψιστος. Είναι ο θεός ο οποίος είναι υπέρτατος, είναι ο θεός ο οποίος εξουσιάζει από ψηλά και είναι ένας θεός ο οποίος υμνείται, υψώνεται μέσα από ένα είδος πνευματικής λατρείας, μέσα από ύμνους και αρεταλογίες, δηλαδή μέσα από έπαινο της δύναμής του.

Αυτός ο θεός εξουσιάζει τα πάντα και είναι αόρατος, αλλά κοιτάζει πώς να απομακρύνει το τρομερό θανατικό από τους θνητούς.

Αυτό το αφιέρωμα μάλλον στήθηκε στα χρόνια μιας μεγάλης πανώλης στον ύστερο 2ο μ.Χ. αιώνα, όταν οι άνθρωποι είχαν την αγωνία να δεχθούν τη θεική προστασία από τον φοβερό αυτό λοιμό, ο οποίος διαδόθηκε κατά τη διάρκεια των πολέμων μεταξύ Ρωμαίων και Πάρθων. Αυτό το οποίο εκφράζει αυτό το κείμενο είναι η ιδέα ενός θεού ο οποίος δεν έχει όνομα, γι' αυτόν τον λόγο χαρακτηρίζεται ως Θεός Ύψιστος. Ένας θεός ο οποίος δείχνει τη θεική του δύναμη, προστατεύοντας τους ανθρώπους, ένας θεός, επομένως, ο οποίος βρίσκεται κοντά στους θνητούς αλλά εκεί είναι ένας θεός ο οποίος είναι

ανώτερος από άλλους θεούς, διότι αυτή την εντολή για την ίδρυση του βωμού τη δίνει όχι ο Ύψιστος Θεός αλλά ο μακρυμάλλης θεός, δηλαδή ο Απόλλων. Ο Απόλλων είναι και αυτός θεός αλλά θεός σε κατώτερη θέση, ένας αγγελιαφόρος, ένας άγγελος του Ύψιστου Θεού.

Καταλαβαίνετε από τέτοια κείμενα για ποιον λόγο είναι δύσκολο να χρησιμοποιήσουμε για αυτού του είδους τη θρησκευτικότητα έναν όρο όπως μονοθεϊσμός ή ενοθεϊσμός. Διότι αυτό το οποίο εκφράζουν αυτά τα κείμενα δεν είναι η έννοια του ενός ή του μοναδικού θεού, αλλά είναι η έννοια του μεγάλου θεού, του ισχυρού θεού· γι' αυτόν τον λόγο χρησιμοποιώ την έκφραση «μεγαθεϊσμός». Η έκφραση αυτή ανάγεται σε μια επιφώνηση, σε μια επίκληση την οποία συναντούμε σε αυτή την περίοδο, την επίκληση «μέγας θεός» – ο θεός είναι μέγας. Αυτό το οποίο εκφράζει αυτή η έκφραση είναι η ισχυρή παρουσία του θεού –όχι ότι ο θεός έχει απλώς μία δύναμη, αλλά δεν την εκδηλώνει–, το γεγονός ότι ο θεός είναι παρών, εκδηλώνει τη δύναμή του με θαύματα, με την προστασία τη οποία προσφέρει στους ανθρώπους. Μερικές φορές αυτή η έκφραση «μέγας θεός» συνοδεύεται και από τη έκφραση «εἷς θεός». Το αριθμητικό «εἷς» εδώ δεν έχει τη σημασία ένας –ένας και μοναδικός–, αλλά έχει τη σημασία του «διαφορετικός από όλους τους άλλους». Είναι πολύ κοντά στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούμε σήμερα μερικές φορές το αριθμητικό «ένας» ή «μία»: «ένα είναι το κόμμα», «μία είναι η ομάδα»· φυσικά μία ομάδα η οποία είναι η μόνη και μοναδική δεν μπορεί ποτέ να δείξει τη δύναμή της, διότι δεν θα παίζει εναντίον καμιάς άλλης ομάδας. Η έννοια του «μία είναι η ομάδα» εκφράζει το γεγονός ότι είναι μία η ομάδα η οποία αξίζει πραγματικά. Με την ίδια έννοια χρησιμοποιείται και η έκφραση «εἷς θεός» σε αυτή την εποχή, δηλαδή ένας είναι ο θεός ο οποίος πραγματικά αξίζει τον χαρακτηρισμό «θεός». Δεν αποκλείει την ύπαρξη άλλων θεών, απλώς προβάλλει περισσότερο τη δύναμη ενός συγκεκριμένου θεού: αυτή είναι η έννοια του μεγαθεϊσμού.

Όπως είπα προηγουμένως, αυτές οι θρησκευτικές ιδέες, οι οποίες είναι αρκετά διαδεδομένες, μπορούν να εκφραστούν και σε κείμενα τα οποία δεν είναι άμεσα θρησκευτικού χαρακτήρα, δηλαδή δεν είναι χρησμοί ή δεν είναι αφιερώματα ή ιεροί νόμοι, αλλά είναι απλά κείμενα όπως π.χ. επιτύμβια μνημεία. Στην Κέρκυρα έχει βρεθεί ένα επιτύμβιο επίγραμμα, που χρονολογείται τον 2ο ή τον 3ο μ.Χ. αιώνα, στο οποίο το άτομο το οποίο έχει ταφεί σε αυτό το μνημείο εκφράζει μέσα από τον τάφο (δηλαδή επικοινωνεί με τους περαστικούς με μία βεβαιότητα η οποία σχεδόν μοιάζει με ένα είδος χρησμού) μια συγκεκριμένη άποψη για τη θεϊκή δύναμη.

Το κείμενο αυτό αναφέρει¹⁹²:

Πολλοί αθάνατοι δαίμονες –οι δαίμονες είναι οι κατώτεροι θεοί– έχουν την έδρα τους στον Όλυμπο, αλλά ο θεός τους είναι ο μεγάλος πατέρας, που έθεσε σε τάξη τον κόσμο.

Βρίσκουμε και σε αυτό το κείμενο ακριβώς την ίδια ιδέα ενός πολυθεϊσμού της ύπαρξης πολλών θεών, οι οποίοι όμως βρίσκονται κάτω από την εξουσία ενός μεγάλου θεού. Ο πατέρας αυτός, ο μεγάλος θεός, είναι εκείνος ο οποίος έθεσε σε τάξη τον κόσμο, είναι δηλαδή μία κοσμική δύναμη η οποία ξεφεύγει από τα όρια των δυνάμεων των απλών θεών. Είναι εκείνος ο οποίος έδωσε εντολή στη Σελήνη να ακολουθεί τη νύκτα και στον ήλιο να ακολουθεί την ημέρα.

Τέτοιου είδους κείμενα μάς δείχνουν τη μεγάλη διάδοση συγκεκριμένων θρησκευτικών ιδεών, αλλά μας δείχνουν και την αγωνία την οποία έχουν οι άνθρωποι αυτής της εποχής –όχι κάποιος

διανοούμενοι, αλλά απλοί άνθρωποι– να βρουν μια απάντηση στο βασικό μεταφυσικό ερώτημα που είναι: τι είναι ο θεός, ποια πρέπει να είναι η δική μου η στάση απέναντι στο θείο.

V5.3.2 Η συναισθηματική βάση του μεγαθεισμού (12΄)

<https://youtu.be/QwrPlaq45Vw>

απομαγνητοφώνηση gkyr / αντιπαραβολή Mirella

Στο προηγούμενο μάθημα αναφέρθηκα στην έννοια του μεγαθεισμού ως μία έννοια που χαρακτηρίζει τις προσπάθειες των απλών ανθρώπων των αυτοκρατορικών χρόνων να κατανοήσουν την ουσία της φύσης του θεού. Αυτό το οποίο παρατηρήσαμε είναι η διάδοση κάποιων ιδεών οι οποίες θεωρούν ότι κάποια θεότητα είναι ισχυρότερη από άλλες. Μερικές φορές αυτή η θεότητα δεν κατονομάζεται· είναι ο Μεγάλος Θεός ή ο Ύψιστος Θεός. Αλλά έχουμε και περιπτώσεις που μπορούμε να διακρίνουμε τη μεγάλη αφοσίωση μιας κοινότητας πιστών όχι αφηρημένα σε κάποιον θεό, αλλά στον συγκεκριμένο θεό ο οποίος λατρεύεται σε ένα τόπο.

Το καλύτερο παράδειγμα για αυτή τη στάση είναι ένα ψήφισμα το οποίο πέρασε από την εκκλησία του δήμου, δηλαδή από τη συνέλευση του λαού, στην Έφεσο το 163 μ.Χ. Είναι ένα ψήφισμα το οποίο αφορά τον εορτασμό της εορτής της Εφεσίας Αρτέμιδος, δηλαδή της τοπικής θεότητας. Θα σας διαβάσω όλο το κείμενο αλλά θα σας παραθέσω και ορισμένα χωρία στα αρχαία ελληνικά για να κατανοήσετε τη σημασία που έχει αυτό το κείμενο ως έκφραση όχι μιας συνηθισμένου τύπου ευσέβειας, αλλά μιας πραγματικής αφοσίωσης, μιας αφοσίωσης η οποία πλησιάζει στο αίσθημα της αγάπης, της λατρείας και της στοργής μιας κοινότητας πιστών απέναντι στη θεότητα. Το κείμενο αυτό ξεκινάει χαρακτηρίζοντας τη δύναμη της Αρτέμιδος· σας διαβάζω τη μετάφρασή μου¹⁹³:

Η Άρτεμις που ηγείται της πόλης μας, η αρχαία έκφραση είναι «ή προεστῶσα τῆς πόλεως», δηλαδή εκείνη η οποία προϊσταται, είναι η πολιούχος θεός, θα λέγαμε σήμερα.

Δεν τιμάται μόνο στην πατρίδα της... προσέξτε εδώ την έκφραση «ἐν τῇ ἑαυτῆς πατρίδι τ(ε)ιμᾶται», δεν τιμάται μόνο στην πατρίδα της, η Έφεσος δεν είναι απλώς μία πόλη, είναι η πατρίδα της Άρτεμις. Είναι η πόλη στην οποία έχει γεννηθεί η Άρτεμις και η Άρτεμις θεωρείται ένα είδος συμπολίτη των Εφεσίων. Δεν τιμάται μόνο στην πατρίδα της, που την κατέστησε ενδοξότερη από όλες τις άλλες πόλεις χάρη στη θειότητα της, αλλά τιμάται και μεταξύ των Ελλήνων και των βαρβάρων με αποτέλεσμα παντού να έχουν ιδρυθεί ιερά της και τεμένη και να βρίσκονται ναοί, βωμοί και αγάλματα, ιδρυμένα λόγω των φανερών επιφανειών της.

Η έκφραση που χρησιμοποιείται στο αρχαίο κείμενο είναι «ἐναργεῖς ἐπιφανείας». Η Άρτεμις δεν τιμάται γενικά και αόριστα, τιμάται λόγω των επιφανειών, δηλαδή λόγω του γεγονότος ότι δείχνει τη δύναμή της με θαύματα και αυτές οι επιφάνειες δεν είναι αφανείς αλλά είναι ἐναργεῖς, είναι επιφάνειες τις οποίες κάθε ένας έχει αισθανθεί, έχει δει, έχει νιώσει, έχει αποκτήσει μια άμεση εμπειρία αυτής της θειικής δύναμης. Αυτό το οποίο αναφέρει το ψήφισμα είναι ότι η Άρτεμις δεν

αποτελεί μόνο μία θεότητα στην Έφεσο, αλλά μία θεότητα η οποία λατρεύεται γενικά στο σύνολο της οικουμένης – και ανάμεσα στους Έλληνες και ανάμεσα στους βαρβάρους. Συνεχίζει το κείμενο:

Και η μεγαλύτερη απόδειξη του σεβασμού που της αποδίδουν είναι το γεγονός ότι ένας μήνας φέρει το όνομά της. Ο μήνας που εμείς τον ονομάζουμε Αρτεμισιώννα, ενώ οι Μακεδόνες και οι άλλες ελληνικές φυλές και πόλεις τον ονομάζουν Αρτεμίσιο.

Ο συγγραφέας αυτού του κειμένου, κάποιος με το όνομα Άμοινος, προσπαθεί να παρουσιάσει και τεκμήρια τα οποία δικαιολογούν την πίστη ότι η Άρτεμις είναι μία θεότητα με γενικότερη αποδοχή στο σύνολο της οικουμένης, και το τεκμήριο το οποίο φέρνει είναι το γεγονός ότι υπάρχουν μήνες, σχεδόν σε όλο τον ελληνικό κόσμο, που έχουν ονομαστεί από την Αρτέμιδα. Συνεχίζει:

Αυτό τον μήνα γίνονται γιορτές και ιερομηνίες –δηλαδή τελετές οι οποίες γίνονται κατά τη διάρκεια ενός μήνα–, ιδιαίτερα στην πόλη μας που είναι η τροφός της Εφεσίας θεάς – το αρχαίο κείμενο λέει «έν τῇ ἡμετέρᾳ πόλει», στην πόλη μας, «τῇ τροφῷ τῆς ἰδίας θεοῦ τῆς Έφεσίας».

Προσέξτε εδώ τη φρασεολογία η οποία χρησιμοποιείται. Η Έφεσος είναι η τροφός της Αρτέμιδος, είναι η πόλη η οποία ανέθρεψε την Άρτεμη. Αυτό δημιουργεί μία άμεση σχέση η οποία παραλληλίζεται με τη σχέση η οποία υπάρχει ανάμεσα σε μία τροφό και ένα μωρό. Είναι η «ἰδία θεός», είναι η δική τους θεά, η θεά των Εφεσίων. Και για να μην υπάρχει καμία αμφιβολία για την ιδιαίτερη σχέση η οποία συνδέει τους Εφέσιους και τη θεά τους, χαρακτηρίζεται η θεά «τῆς ἰδίας θεοῦ τῆς Έφεσίας», δηλαδή παραχωρείται στη θεότητα το εθνικό όνομα των Εφεσίων, δηλαδή το όνομα το οποίο φέρουν οι ίδιοι ως πολίτες της πόλης τους. Με αυτό τον τρόπο ο συγγραφέας αυτού του κειμένου κάνει την Άρτεμη πολίτιδα της Εφέσου. Η Άρτεμις έχει ιδιαίτερη σχέση με αυτή την πόλη και με καμιά άλλη πόλη. Μπορεί να λατρεύεται σε όλη την οικουμένη, αλλά μόνο η Έφεσος είναι εκείνη η οποία έχει αυτή την προσωπική, ιδιαίτερη σχέση. Συνεχίζει το κείμενο:

Για όλα αυτά ο δήμος θεώρησε άξιο να είναι ιερός και αφιερωμένος στη θεά όλος ο μήνας που φέρει το όνομά της, δηλαδή να μη γιορτάζεται η θεότητα μονάχα σε μία συγκεκριμένη ημέρα, την ημέρα της γιορτής της, αλλά κατά τη διάρκεια ενός ολόκληρου μήνα, του μήνα Αρτεμισιώννα, να γιορτάζεται η Άρτεμις. Και δέχτηκε –συνεχίζει το κείμενο– με αυτό το ψήφισμα να καθιερώσει τη θρησκευτική λατρεία –τη «θρησκεία»– που απαιτείται για αυτό τον μήνα. Και καταλήγει:

Έτσι, αν η θεά τιμάται ακόμα καλύτερα, η πόλη μας θα διατηρεί μεγαλύτερη δόξα και ευημερία.

Βλέπουμε στο τέλος του κειμένου ένα χαρακτηριστικό της θρησκευτικής πίστης που έχουμε συναντήσει και σε άλλα κείμενα, δηλαδή τη συνάρτηση η οποία υπάρχει ανάμεσα στην ευτυχία και την ευημερία εδώ, και τη δόξα και την ευσέβεια. Σύμφωνα με αυτή την άποψη –η οποία ανάγεται στην ιδέα της αμοιβαιότητας, του δούναι και λαβείν, της αμοιβαίας σχέσης ανάμεσα στο

θείο και στον θνητό—, μία πόλη μπορεί να ευημερεί όταν δείχνει ευσέβεια, δηλαδή όταν κάνει κάτι για τη θεότητα, η θεότητα θα κάνει κάτι επίσης για την πόλη.

Το κείμενο αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι διαφέρει πάρα πολύ από τον τρόπο με τον οποίο λατρευόντουσαν θεότητες παραδοσιακά σε άλλες πόλεις. Η Έφεσος δεν είναι η μόνη πόλη η οποία είχε μία πολιούχα θεότητα. Η Αθήνα έχει την Αθηνά, η Θήβα έχει τον Διόνυσο και τον Ηρακλή, η Τέως έχει τον Διόνυσο, η Πέργαμος (ή το Πέργαμον) την Αθηνά Νικηφόρο κ.ο.κ. Αυτό το οποίο όμως συναντούμε στην παλαιότερη λατρεία είναι απλώς μία εκδήλωση ευσέβειας, δεν είναι η εκδήλωση αγάπης. Αυτό το κείμενο είναι ένα κείμενο το οποίο εμφορείται από συναισθήματα στοργής τα οποία συνδέουν το σύνολο των Εφεσίων με τη θεά τους. Είναι η θεά η οποία δεν είναι μόνο η προεστώσα, δηλαδή η πολιούχος θεά· είναι εκείνη η οποία έχει τραφεί από την πόλη και ακριβώς επειδή έχει τραφεί από την πόλη έχει και την υποχρέωση, την ηθική, να στηρίζει αυτήν την πόλη. Ο τρόπος με τον οποίο τιμάται η Άρτεμις στην Έφεσο μας θυμίζει τον τρόπο με τον οποίο τιμούνται κάποιοι ευεργέτες την ίδια ακριβώς εποχή. Τιμούνται με το επίθετο «υιός πόλεως». Κάποιος ευεργέτης θεωρείται ότι είναι το παιδί, ο γιος της πόλης. Ακριβώς όπως ένας γιος έχει υποχρέωση απέναντι στη μητέρα του, έτσι και ο ευεργέτης έχει υποχρέωση απέναντι στην πατρίδα του. Η ίδια ακριβώς σχέση εκφράζεται με αυτό το ψήφισμα. Όπως η Έφεσος είναι τροφός της Αρτέμιδος, η Άρτεμις έχει την ηθική υποχρέωση να προστατεύει την πόλη η οποία την έθρεψε.

Αν είχαμε μόνο αυτό το κείμενο, θα ήταν μία μεμονωμένη εκδήλωση αυτού του είδους της λατρείας. Όμως ακριβώς την ίδια εποχή συναντούμε και άλλες εκφράσεις και άλλες εκδηλώσεις του ίδιου θρησκευτικού συναισθήματος. Εμφανίζεται π.χ. η έκφραση «φιλάρτεμις», ακριβώς όπως έχουμε την έκφραση «φιλόθεος», εκείνος ο οποίος αγαπάει τον θεό ή όπως έχουμε την έκφραση «φιλοσέβαστος», εκείνος ο οποίος εκφράζει νομιμοφροσύνη απέναντι στον αυτοκράτορα – «Σεβαστός» είναι η ελληνική μετάφραση του «Augustus». Όπως έχουμε την έκφραση «φιλοκαίσαρ», εκείνος ο οποίος είναι νομιμόφρων και αγαπάει τον αυτοκράτορα ή όπως έχουμε την έκφραση «φιλοσέραπις», εκείνος ο οποίος είναι απόλυτα αφοσιωμένος στον θεό Σέραπι ή Σάραπι, έτσι έχουμε και την έκφραση «φιλάρτεμις», εκείνος ο οποίος δεν σέβεται απλώς τη θεά Άρτεμη, δεν λατρεύει απλώς τη θεά Άρτεμη, αλλά είναι φίλος, δηλαδή εκφράζει την αγάπη του προς τη θεότητα αυτή.

Τέτοια κείμενα, επαναλαμβάνω, θα ήταν αδιανόητα σε προηγούμενες εποχές. Είναι κείμενα τα οποία απορρέουν από ένα νέο είδος θρησκευτικής αφοσίωσης η οποία σχετίζεται άμεσα με την έννοια του μεγαθεισμού. Το κείμενο αυτό δεν αποκλείει την ύπαρξη άλλων θεών. Όμως η Άρτεμις είναι σημαντικότερη, είναι μεγαλύτερη θεά, είναι κάτι το οποίο ένα άλλο κείμενο εκφράζει με τα λόγια¹⁹⁴ «ή πάτριος Έφεσίων θεός Άρτεμις», δηλαδή η πατροπαράδοτη θεά των Εφεσίων, η Άρτεμις, είναι «θεῶν πάντων πώποτε μεγίστη», είναι η μεγαλύτερη από όλους τους θεούς. Έχουμε εδώ τη χρήση του υπερθετικού, «μεγίστη»· δεν είναι απλώς μία μεγάλη θεά, είναι η μέγιστη θεά. Είναι η θεά με τη μεγαλύτερη δύναμη, τη μεγαλύτερη επιφάνεια, δηλαδή τη μεγαλύτερη δυνατότητα να δείχνει τη δύναμή της, να εκφράζει τη δύναμή της μέσα από θαύματα.

Αυτού του είδους η θρησκευτική πίστη είναι κάτι το οποίο χαρακτηρίζει γενικότερα την αυτοκρατορική εποχή. Είναι μια πίστη η οποία συνδέεται με τη μεταφυσική αναζήτηση των ανθρώπων, με την προσπάθειά τους να κατανοήσουν τη φύση του θεού, αλλά και επίσης να κατανοήσουν τον τρόπο με τον οποίο θα έρθουν σε άμεση επικοινωνία με το θείο. Ένας τρόπος είναι, όπως είδαμε σε άλλα μαθήματα, η μύηση σε κάποια μυστηριακή λατρεία ή η υμνωδία, το τραγούδι δηλαδή ύμνων.

Στη συνέχεια, στο επόμενο μάθημα, θα δούμε ποια είναι τα βασικά στοιχεία της φύσης του θεού σύμφωνα με αυτή την αντίληψη του μεγαθεισμού που, επαναλαμβάνω, δεν θα πρέπει να συγχέεται με τον μονοθεισμό ή τη μονολατρεία, δηλαδή τη λατρεία ενός μόνου θεού, αλλά συνδέεται με γενικότερες θρησκευτικές αναζητήσεις για τη φύση της θεϊκής δύναμης.

V5.3.3 Ευφημία: Ο έπαινος του μεγάλου θεού και η έννοια της θρησκείας (23')

<https://youtu.be/KTIUqTqgKtY>

απομαγνητοφώνηση ilaron & ioan / αντιπαραβολή Mirella & ellinor

Στο προηγούμενο μάθημα είδαμε πως ένα πολύ σημαντικό κείμενο από την Έφεσο, ένα κείμενο το οποίο αναφέρεται στον εορτασμό μιας γιορτής για την Αρτέμιδα την Εφεσία, μας δείχνει μια ιδιαίτερα έντονη θρησκευτικότητα. Ένας από τους σημαντικότερους τρόπους για την έκφραση αυτής της θρησκευτικότητας στους αυτοκρατορικούς χρόνους είναι η χρήση επιφημιών ή ευφημιών. Οι εκφράσεις οι οποίες χρησιμοποιούνται αυτή την εποχή είναι: «άναβοᾶν», «έκβοᾶν», «έπιβοᾶν», «κράζειν», «άνακράζειν», «εὐλογεῖν».

Η έκφραση «εὐλογία» ή «εὐφημία» είναι η χρήση επιφωνήσεων, οι οποίες είναι προετοιμασμένα κείμενα –κάτι περίπου σαν τα συνθήματα τα οποία φωνάζουμε σήμερα σε διαδηλώσεις– και μια από τις πιο σημαντικές επιφωνήσεις είναι η επιφώνηση «μέγας θεός» ή «μεγάλη θεός ή θεά», μια επιφώνηση η οποία εκφράζει την ιδιαίτερη δύναμη κάποιας θεότητας.

Ένα πολύ καλό παράδειγμα για τέτοιου είδους επιφωνήσεις μάς δίνουν τα κείμενα με τα οποία είχα ασχοληθεί σε ένα άλλο μάθημα –οι εξομολογητικές επιγραφές–, οι οποίες πάντοτε συνοδεύονται από τέτοιες επιφωνήσεις: «μέγας ο Μης Αρτεμιδώρου Αξιοττηνός» ή «μεγάλος ο θεός», «μεγάλη η θεά». Αυτού του είδους οι επιφωνήσεις έχουν ιδιαίτερη σημασία κάθε φορά που ένας αισθάνεται –βιώνει– τη δύναμη του θεού, έχει την εντύπωση ότι ο θεός έχει πραγματοποιήσει ένα θαύμα. Τέτοιες επιφωνήσεις συναντούμε π.χ. στα ιάματα, δηλαδή τα αφηγήματα για θαύματα του Ασκληπιού στη Ρώμη. Η έκφραση η οποία χρησιμοποιείται στις σχετικές επιγραφές¹⁹⁵, είναι:

[...] ἔλθων δημοσίᾳ ἠὲ χαρίστησεν ἔμπροσθεν τοῦ δήμου – εκείνος ο οποίος θεραπεύθηκε παρουσιάστηκε και ευχαρίστησε δημόσια τον θεό μπροστά στον δήμο, μπροστά στον συγκεκριμένο λαό.

Η έκφραση αυτής της ευχαριστίας όπως γνωρίζουμε τόσο από φιλολογικά, από γραμματειακά κείμενα, όσο και από επιγραφές, είναι η επιφώνηση «μέγας θεός», μεγάλος δηλαδή είναι ο Ασκληπιός.

Πολλές τέτοιες επιφωνήσεις έχουν βρεθεί στο γυμνάσιο των Δελφών. Είναι επιφωνήσεις οι οποίες έχουν γραφτεί με χρώμα στους τοίχους και αποτελούν επιφωνήσεις τόσο για σημαντικούς αθλητές εκείνης της εποχής –τους μεγάλους δρομείς, τους μεγάλους πυγμάχους, παγκρατιστές, παλαιστές κ.ο.κ.– αλλά εκτός από τα ονόματα των αθλητών, αυτά τα οποία χρησιμοποιούνται είναι και τα ονόματα σημαντικών θεών. Σας διαβάζω κάποιες από αυτές τις επιφωνήσεις¹⁹⁶:

Εἷς θεός! Ένας είναι ο θεός.

Εξηγώ πάλι ότι η έκφραση «εἷς θεός» δεν σημαίνει πως υπάρχει ένας και μοναδικός θεός που αποκλείει την ύπαρξη άλλων θεών, αλλά αυτός ο θεός –στον οποίο πιστεύω– είναι ο μόνος θεός ο οποίος αξίζει το όνομά του.

Μέγας θεός! Μέγιστον όνομα του θεού! Αυτή η έκφραση η οποία ανάγεται στην αρχαιότητα, επιβιώνει και στον χριστιανισμό· είναι η έκφραση «μεγάλο το όνομα του θεού».

Πύθιος μέγας Απόλλων! Μεγάλος είναι ο Πύθιος Απόλλων.

Μεγάλη η τύχη των Δελφών! – αυτό δεν χρειάζεται μετάφραση.

Στη συνέχεια έχουμε το όνομα ενός διαυλοδρόμου, δηλαδή ενός δρομέα μεγάλων αποστάσεων από τις Πλαταιές. Μετά κάποιος άλλος δρομέας εγγράφει το όνομά του και το συνοδεύει με ανάλογες επιφωνήσεις:

Μεγάλη η τύχη Δελφών!

Μέγας ο Πύθιος Απόλλων!

Άγαθῆ Τύχη!

Εἷς θεός! Μέγας Πύθιος Απόλλων!

Μεγάλη τύχη Δελφών!

Μεγάλη Άρτεμις!

Μεγάλη Εκάτη!

Εἷς θεός ἐν τῷ οὐρανῷ! Υπάρχει μονάχα ένας θεός στον ουρανό.

Μέγας Πύθιος Απόλλων!

Φυσικά άμα υπάρχει ένας μόνο θεός στον ουρανό, τότε οι επιφωνήσεις «Μεγάλη είναι η Άρτεμις», «Μεγάλη είναι η Εκάτη», «Μεγάλος είναι ο Απόλλων», ξαφνικά γεμίζουν τον ουρανό με περισσότερους από έναν θεούς. Επαναλαμβάνω, η έκφραση «εἷς θεός» –ένας είναι ο θεός– δεν σημαίνει ένας και μοναδικός, αλλά ένας υπέρτερος, ένας ισχυρότερος από τους άλλους ή ένας στον οποίο ο πιστός εκφράζει με πολύ πιο έντονο τρόπο την αφοσίωσή του.

Τέτοια κείμενα, επαναλαμβάνω, δεν είναι κείμενα τα οποία προέρχονται από τον κόσμο των διανοουμένων. Είναι κείμενα γραμμένα από απλούς ανθρώπους, στη συγκεκριμένη περίπτωση αθλητές οι οποίοι χρησιμοποιούσαν το γυμνάσιο των Δελφών. Ακριβώς επειδή είναι κείμενα γραμμένα από απλούς ανθρώπους, μας δίνουν με πάρα πολύ άμεσο τρόπο πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο αισθάνονταν το θρησκευτικό συναίσθημα οι άνθρωποι τον 2ο και τον 3ο μ.Χ. αιώνα. Μας δίνουν μια άμεση εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο φωνάζοντας δυνατά «μέγας θεός», εκδήλωναν την πίστη τους, την κοινοποιούσαν σε άλλους, αλλά παράλληλα ήθελαν να ακουστούν και από τον θεό. Ήθελαν να ακουστούν και να εισακουστούν. Με το να φωνάζουν «μεγάλος είναι ο θεός», εκδηλώνουν οι ίδιοι

την αφοσίωσή τους αναμένοντας ο θεός κάτω από αυτές τις συνθήκες να εκφράσει και αυτός τη δική του υποστήριξη.

Κάτι το οποίο χαρακτηρίζει τη θρησκευτικότητα σε αυτή την εποχή είναι η χρήση της γλώσσας, η χρήση της φρασεολογίας για να εκφράσει θρησκευτική πίστη. Το είδαμε αυτό με τους διάφορους χαρακτηρισμούς οι οποίοι συνοδεύουν τους θεούς. Ο «προεστώς», η «προεστῶσα», ο «προκαθηγεμών» –είναι ο θεός ο οποίος είναι πολιούχος, βρίσκεται πάνω, προεδρεύει κατά κάποιο τρόπο μιας πόλης. Ένα τέτοιο γλωσσικό στοιχείο το οποίο εκφράζει ιδιαίτερη θρησκευτικότητα, είναι η χρήση του υπερθετικού. Όχι απλώς «μέγας θεός», αλλά «μέγιστος θεός». Όχι «επιφανής θεός», ο θεός ο οποίος δείχνει τη δύναμή του με θαύματα, αλλά «επιφανέστατος» –εκείνος ο οποίος δείχνει τη δύναμή του με θαύματα περισσότερο από όλους τους άλλους θεούς.

Ένα τέτοιο κείμενο που δείχνει τη χρήση υπερθετικού βαθμού είναι ένα αφιέρωμα το οποίο έχει βρεθεί στην Ιλιούπολη της Μικράς Ασίας. Είναι ένα κείμενο γραμμένο από έναν απλό άνθρωπο, κάποιον Τέργο, έναν Κάττιο Τέργο, ο οποίος περιγράφει τις ιδιότητες ενός ανώνυμου θεού, ενδεχομένως κάποιου τοπικού Δία. Διαβάζω πάλι το κείμενό του¹⁹⁷:

Ἀγαθῆ Τύχη· κάνει την αφιέρωσή του στον θεό επικαλούμενος και την καλή τύχη και το αφιέρωμά του απευθύνεται: Θεῶ ἄριστῳ μεγίστῳ ἐπήκῳ σωτῆρι ἑαυτοῦ καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ καὶ πάντων τῶν βοῶν Κάττιος Τέργος εὐχὴν. Κάνει το αφιέρωμά του σε έναν θεό, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως ἄριστος. Όλοι οι θεοί είναι αγαθοί, αλλά αυτός ο θεός είναι ἄριστος, είναι ο καλύτερος από όλους τους θεούς. Είναι μέγιστος – πολλοί θεοί είναι μεγάλοι, αυτός είναι μέγιστος.

Κάτι το οποίο έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι ο θεός αυτός χαρακτηρίζεται ως «ἐπήκοος» και «σωτήρ». Είναι ένας θεός ο οποίος είναι πρόθυμος να εισακούσει τις προσευχές του πιστού. Μερικές φορές αυτή η έννοια του ἐπήκουου θεού ή ευήκουου θεού εκφράζεται με την παράσταση πάνω σε αφιερώματα των αυτιών του θεού. Τα αυτιά αυτά δεν είναι ἄρρωστα αυτιά, όπως σε αναθηματικά αναθήματα που δείχνουν το μέλος του σώματος το οποίο χρειάζεται θεραπεία, είναι τα αυτιά του θεού ο οποίος είναι πρόθυμος να εισακούσει. Έχουμε αρκετές τέτοιες παραστάσεις από τη Θεσσαλονίκη, από τη Μικρά Ασία (δείχνω μερικές εικόνες) οι οποίες δείχνουν ακριβώς αυτή τη μεγάλη, βαθιά ανάγκη του ανθρώπου να επικοινωνήσει με τον θεό. Τι νόημα έχει να πιστεύεις σε έναν θεό όταν ο θεός αυτός δεν πρόκειται να σε ακούσει. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο το επίθετο «ἐπήκοος» –ο θεός ο οποίος ακούει– έχει μεγάλη σημασία για την κατανόηση του μεγάλου θεού.

Είναι «σωτήρ». Είναι ένας θεός ο οποίος ακούει τις προσευχές και επενεργεί. Δείχνει τη δύναμή του προστατεύοντας εκείνους οι οποίοι τον λατρεύουν. Συνεχίζει το κείμενο αυτό με ένα επίγραμμα το οποίο γράφει αυτός ο απλός άνθρωπος, ο Τέργος:

Σοὶ μακάρων κύδιστε (σε σένα μεγαλύτερε κύδιστε, πιο σεβαστέ ανάμεσα στους θεούς. Βλέπουμε πάλι τη χρήση του υπερθετικού βαθμού «κύδιστε»: πιο σεβαστέ) ἔθηκεν γέρας τόδε Τέργος (τοποθέτησε, ἔστησε, αυτό το καλά κατασκευασμένο ανάθημα) γράφοντας με τα ὁμορφα γράμματα των μουσῶν «σὰς χάριτας» (τις χάριτές σου. Οι χάριτες εἶναι οι πράξεις με τις οποίες ο θεός δείχνει την προθυμία του να σταθεί πλάι στον πιστό. Και συνεχίζουμε πάλι με υπερθετικούς), μεγ' ἄριστε (πάλι ἄριστε, αλλά όχι απλῶς ἄριστε, «μέγα ἄριστε», δηλαδή δεν υπάρχει πλέον ἄλλη μορφή υπερθετικού που να εἶναι πιο υπερθετικός ἀπὸ τον υπερθετικό και γι' αὐτόν τον λόγο προσθέτει το επίθετο «μέγα». Εἶναι αὐτό που λέμε σήμερα καλύτερο), φιλήκοε (ο θεός ο οποίος ακούει, αλλά με φιλία· εἶναι εκείνος ο οποίος εκφράζει και αισθήματα αγάπης προς τον πιστό), κοίρανε κόσμου (εσύ ο οποίος κυβερνάς ὅλον τον κόσμο).

Ένα τέτοιο κείμενο το οποίο επαναλαμβάνει επίθετα στον υπερθετικό βαθμό που χαρακτηρίζουν ὅλο το εύρος των δυνατοτήτων και των δυνάμεων του θεού εἶναι ένα πολύ καλό παράδειγμα για την ἔκφραση θρησκευτικῆς πίστης αὐτῆ την εποχή, ένα καλό παράδειγμα της ἔννοιας του μεγαθεισμοῦ. Πολλά ἀπὸ αὐτά τα επίθετα τα οποία βρίσκουμε σε αὐτό το κείμενο εἶναι επίθετα τα οποία ἀνάγονται σε τελικὴ ἀνάλυση σε επιφωνήσεις. Δηλαδή εἶναι επίθετα, τα οποία κραύγαζαν οι πιστοὶ ὅταν συμμετείχαν σε τελετουργίες στα ιερά.

Τέτοια επίθετα τα οποία βρίσκουμε σε ἄλλες επιγραφές εἶναι: «αγιότατος», ἕνας θεός ο οποίος ξεπερνάει τους ἄλλους σε αγιότητα· «ἄριστος», το εἶδαμε ἐδῶ· «δικαιοτάτος», αὐτό εἶναι ἐπίσης μια πολύ σημαντικὴ ιδιότητα των θεῶν – εἶναι εκείνοι οι οποίοι, καθὼς βλέπουν τα πάντα, παρακολουθοῦν τα εγκλήματα και εἶναι εκείνοι οι οποίοι θα πάρουν ἐκδίκηση, θα τιμωρήσουν τους ἀδίκους· «επιφανέστατος», επιφανής εἶναι ο θεός ο οποίος δείχνει με ἐπιφάνεια, δηλαδή με θαύματα, τη δύναμή του, ἐπιφανέστατος, εἶναι αὐτός στον υπερθετικό βαθμό, «κράτιστος», ἰσχυρότατος· «κύδιστος», πιο σεβαστός ἀπὸ ὅλους· «μέγιστος», δεν χρειάζεται μετάφραση, «πανύπιστος», ὄχι απλῶς ὑπίστος ἀλλά πανύπιστος – πάλι ἕνας υπερυπερθετικός που εκφράζει τις ιδιότητες ενός θεοῦ.

Αὐτό το οποίο βλέπουμε σε αὐτά τα επίθετα εἶναι ἡ ποικιλία, σαν να αισθάνεται ο πιστός την αγωνία ὅτι δεν θα τον ακούσει ο θεός αν χρησιμοποιήσει ἕνα επίθετο πάρα πολύ συνηθισμένο. Ὅταν ὅλοι χρησιμοποιοῦν το επίθετο «ὑπίστος», ἕνας πιστός θα ἔχει περισσότερες πιθανότητες να τον ακούσει ο θεός, αν χρησιμοποιήσει το επίθετο «πανύπιστος», ἀντὶ να χρησιμοποιεῖ το επίθετο «επήκοος» που χρησιμοποιοῦν ὅλοι, χρησιμοποιεῖ το επίθετο «ευήκοος». Αὐτὴ ἡ ποικιλία, αὐτές οι παραλλαγές, εἶναι εκείνες οι οποίες βοηθοῦν ἀκόμα περισσότερο την ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στον πιστό και τη θεότητα. Βλέπουμε, με αὐτές τις ἐκφράσεις, με αὐτὴ τη χρήση της γλώσσας, την αγωνία των ἀνθρώπων να πετύχουν αὐτό το οποίο ἀποτελεῖ οὐσία της θρησκείας αὐτὴν την εποχή, την ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στον θνητό και το θεῖο.

Πολλές φορές, τα κείμενα τα οποία εκφράζουν αὐτὴν τη θρησκευτικότητα, εἶναι κείμενα τα οποία δείχνουν και κάποιες ἀσάφειες. Αναφέρθηκα στην ἔννοια της ἀναζήτησης. Αναζητᾷ κανείς το θεῖο και ὅταν ἀναζητᾷ κανένας, φυσικά, δεν ξέρει τι εἶναι αὐτό το οποίο θα βρεῖ.

Σας διαβάζω ένα κείμενο από τη Νακόλεια της Φρυγίας, από τους αυτοκρατορικούς χρόνους, που είναι ένα απλό αφιέρωμα κάποιας γυναίκας με το όνομα Πολυξένια, η οποία στήνει ένα άγαλμα της χρυσοστέφανης Νίκης και γράφει¹⁹⁸:

Ὡς ἐκέλευσας... ὅπως με διέταξες, απευθυνόμενη στον θεό.

Αλλά ποιος είναι ο θεός στον οποίος απευθύνεται; Είναι ο Ήλιος Τιτάν, δηλαδή ο Τιτάνας Ήλιος· ένας άλλος θεός που το όνομά του δεν σώζεται στην επιγραφή· ένας θεός ο οποίος λατρεύεται με το όνομα Όσιος και Δίκαιος· και ένας θεός ο οποίος χαρακτηρίζεται ως θείος παντοδυνάστης, είναι ο θεός ο οποίος κυβερνά τα πάντα. Κατά πάσα πιθανότητα, όλα αυτά τα ονόματα αναφέρονται στον ίδιο θεό, δηλαδή στον Ήλιο: είναι ο θεός ο οποίος παρατηρεί τα πάντα, και επειδή ακριβώς παρατηρεί τα πάντα, κατά κάποιον τρόπο, ταυτίζεται και με τον ήλιο της δικαιοσύνης, είναι ο οφθαλμός της δίκης, είναι το μάτι το οποίο κοιτάζει όλα όσα γίνονται και ο οποίος είναι και ένας θεός τιμωρός, ένας θεός ο οποίος τιμωρεί την αδικία.

Συνεχίζει η Πολυξένια το κείμενό της, λέγοντας ότι κάνει αυτό το αφιέρωμα παρακαλώντας τον θεό να «επακούει», δηλαδή να ακούει τις προσευχές και να είναι «ἴλεως (εἴλεος)», δηλαδή να δείχνει σπλαχνικότητα, και στο τέλος τον χαρακτηρίζει «οὐράνιον φῶς», είναι το φως το οποίο λάμπει στον ουρανό, είναι ο θεός τον οποίο λατρεύει.

Αυτό το οποίο κίνησε την Πολυξένια να κάνει το αφιέρωμά της είναι η θεϊκή εντολή, κατά κάποιον τρόπο, είτε από ένα όνειρο ή από ένα χρησμό, ο θεός ο ίδιος ζήτησε την προσφορά αυτού του αγάλματος.

Σας αναφέρω και ένα τελευταίο παράδειγμα, ένα απλό κείμενο, είναι ένα επιτύμβιο μνημείο για κάποιον νεαρό άνθρωπο ο οποίος πέθανε κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες σαν θύμα φόνου, αλλά χωρίς να είναι γνωστό ποιος ήταν εκείνος ο οποίος τον σκότωσε. Είναι ένα επιτύμβιο μνημείο το οποίο παρακαλεί τον θεό να πάρει εκδίκηση. Το κείμενο από τη Νεοκλαυδιούπολη χρονολογείται στο 237 μ.Χ. Γράφει¹⁹⁹:

Κύριε Παντοκράτωρ· σὺ μὲ ἔκτισες, κακὸς δέ με ἄνθρωπος ἀπώλεσεν· ἐκδίκησόν με ἐν τάχει.

Κύριε Παντοκράτορα – αυτό δεν χρειάζεται μετάφραση· δεν είναι ένας θεός ο οποίος δεν έχει ένα όνομα, είναι ένας θεός ο οποίος κατονομάζεται με την ιδιότητά του, είναι ο Παντοκράτωρ, εκείνος ο οποίος κυβερνά τα πάντα, εσύ με δημιούργησες, αλλά ένας κακός άνθρωπος με σκότωσε.

Αυτό το οποίο προσπαθεί να κάνει ο νεκρός που μιλάει μέσα από τον τάφο του – φυσικά το κείμενο το έγραψαν οι συγγενείς του – είναι να παρακινήσει τον θεό να πάρει εκδίκηση, λέγοντας ότι εγώ είμαι δημιούργημά σου, αυτός ο οποίος με φόνευσε σκότωσε το δικό σου το δημιούργημα, επομένως έβλαψε εσένα. Και συνεχίζει, εκδίκησόν με, πάρε εκδίκηση. Και η πιο σημαντική λέξη είναι στο τέλος: ἐν τάχει· να δείξεις τη δύναμή σου, όχι κάποτε, να δείξεις τη δύναμή σου, τώρα!

Αυτά τα κείμενα, που παρουσίασα σε αυτή την ενότητα, δείχνουν πολύ χαρακτηριστικά τις ιδιότητες που αποδίδουν οι πιστοί στον θεό, σε αυτή την περίοδο. Η πιο σημαντική ιδιότητα είναι η ιδιότητα της παρουσίας. Ο θεός πρέπει να είναι παρών, να είναι επιφανής, να είναι εναργής, να είναι παρών σε

έναν συγκεκριμένο τόπο, γι' αυτόν τον λόγο χρησιμοποιούνται πολύ συχνά επίθετα που χαρακτηρίζουν έναν θεό ως πολιούχο. Είναι άρχηγέτης, καθηγέτης, καθηγεμών, είναι ο θεός ο οποίος οδηγεί την κοινότητα, η οποία τον λατρεύει, είναι προστάτης, είναι προεστώς, είναι ο θεός ο οποίος, κατά κάποιον τρόπο, προεδρεύει μιας κοινότητας.

Ένα άλλο επίθετο το οποίο χαρακτηρίζει αυτή την ιδιότητα του θεού, είναι το επίθετο «ένδημος», είναι ένας θεός ο οποίος βρίσκεται μέσα στην πόλη, δεν την εγκαταλείπει. Άλλα στοιχεία αυτής της δύναμης των μεγάλων θεών αυτής της εποχής είναι:

- η έννοια της δυνάμεως –«δύναμις» στα αρχαία ελληνικά, δηλαδή η δύναμη να πραγματοποιεί θαύματα–,
- είναι η αρετή, «αρετή» όχι με τη σύγχρονη έννοια της αρετής (δηλαδή της καλοσύνης), αλλά η αρετή με την έννοια της αποτελεσματικής έκφρασης της δύναμης, δηλαδή πάλι του θαύματος,
- είναι η επιφάνεια, δηλαδή η φανερή παρουσία του θεού,
- είναι η δικαιοσύνη, το δίκαιον και η νέμεσις, είναι μερικές φορές μια οργισμένη δικαιοσύνη, είναι μια εκδικητική δικαιοσύνη,
- είναι το «όσιον», δηλαδή η ορατή οσιότητα του θείου
- και κυρίως είναι το γεγονός ότι οι θεοί είναι «επήκοοι», είναι θεοί οι οποίοι είναι πρόθυμοι να ακούσουν προσευχές.

Άλλα επίθετα που χρησιμοποιούνται είναι επίθετα όπως: αγαθοποιός, καλοκάγαθος και αγιότατος.

Ένα αφιέρωμα από τη Λυδία²⁰⁰ χαρακτηρίζει τον θεό «κριτή αλάθητο», έναν αλάθητο δικαστή· πάλι βλέπουμε τη σημασία που έχει σε αυτή την περίοδο η έννοια της δικαιοσύνης, η οποία άλλωστε απορρέει από την απελπισία ότι τα γήινα δικαστήρια δεν πρόκειται να αποδώσουν δικαιοσύνη, γι' αυτόν τον λόγο καταφεύγει κανείς στους θεούς στον ουρανό.

Μερικές φορές αυτοί οι θεοί χαρακτηρίζονται ως «άψευδεῖς»²⁰¹, είναι οι θεοί οι οποίοι δεν ψεύδονται. Είναι ένας θεός οποίος είναι «ἀχειροποίητος» – πάλι θυμόμαστε αυτή την έννοια του θεού τον οποίο δεν έχει δημιουργήσει κανένας· είναι ένας θεός ο οποίος είναι «ἀμήτωρ», είναι αδημιούργητος, είναι αυτοφυής.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο, το οποίο υπέπεσε στην αντίληψη μου καθώς προετοιμάζα αυτό το μάθημα, είναι ότι πολλές φορές τα επίθετα τα οποία χαρακτηρίζουν έναν θεό²⁰² ξεκινούν από το γράμμα άλφα: ἀμήτωρ, ἀνόλεθρος, ἄφθιτος, ἀψευδής, ἀχειροποίητος, ἄναξ, αὐτόσπορος, αὐτογενέθλιος, αὐτοφανής, ἀλόχευτος (δηλαδή δεν τον έχει γεννήσει μητέρα), ἄσώματος (δεν έχει σώμα), ἄυλος, αὐτογένεθλος, ἀέναος (αιώνιος), ἄγνος, ἀγλαός, αὐτοπάτωρ (ο ίδιος ο θεός είναι πατέρας του εαυτού του). Όλες αυτές οι εκφράσεις προσπαθούν να εκφράσουν διάφορες ιδιότητες του θεού, ακριβώς επειδή δεν μπορούν να τον κατονομάσουν. Ο θεός αυτός δεν χωράει σε ένα όνομα, είναι πολυώνυμος, αλλά οι διάφορες ιδιότητές του εκφράζονται με τέτοια επίθετα. Το γεγονός ότι αυτά τα επίθετα ξεκινούν από το γράμμα άλφα, δεν νομίζω να είναι τυχαίο· ενδεχομένως να πρόκειται για μια ρητορική άσκηση, μια άσκηση προς τους πιστούς να εκφράσουν την οντότητα του θεού χρησιμοποιώντας λέξεις οι οποίες ξεκινούν από ένα συγκεκριμένο γράμμα.

Φτάνουμε στο τέλος αυτής της σειράς των μαθημάτων. Το κοινό μοτίβο των μαθημάτων ήταν μνήμη, η θύμηση, πίστη και πάθος, δηλαδή η σημασία που έχει η αλληλεξάρτηση θύμησης, μνήμης,

ανάμνησης, ιστορικής παράδοσης, μαρτυρίας, αφηγήσεων θαυμάτων με το συναίσθημα, και πώς αυτή η αλληλουχία συναισθήματος και μνήμης οδηγεί στην πίστη –την πίστη όχι μόνο με τη θρησκευτική της σημασία, αλλά την πίστη και με τη γενικότερη σημασία της εμπιστοσύνης–, πώς αυτά τα στοιχεία δημιουργούν ταυτότητα, δημιουργούν μια συγκεκριμένη στάση ζωής.

Το κοινό μοτίβο, το κοινό θέμα αυτών των μαθημάτων, ήταν η αλληλεξάρτηση, η οποία υπάρχει ανάμεσα σε αυτές τις τρεις λειτουργίες του εγκεφάλου: τη μνήμη, το συναίσθημα και τη λήψη αποφάσεων ή την κρίση, τη στάση απέναντι στη ζωή. Και αυτό το οποίο προσπάθησα να δείξω είναι ότι, παρά το γεγονός ότι οι καρδιές που χτυπούσαν την εποχή στην οποία αναφέρθηκα έχουν σταματήσει να χτυπάνε πάνω από δύο χιλιάδες χρόνια, παρά το γεγονός ότι οι εγκεφαλοι οι οποίοι λειτουργούσαν και δημιουργούσαν αυτές τις αλληλεξαρτήσεις ανάμεσα στη μνήμη, το συναίσθημα και την κρίση, έχουν σταματήσει να λειτουργούν εδώ και εκατοντάδες χρόνια, παρόλα αυτά διαβάζοντας αυτά τα κείμενα μπορούμε να προσεγγίσουμε ανθρώπους, όχι αγάλματα σε μουσεία, αλλά ανθρώπους οι οποίοι έζησαν, σκέφτηκαν, ένωσαν, πήραν αποφάσεις, βασανίστηκαν, ονειρεύτηκαν.

Και νομίζω ότι ακριβώς αυτή η προσέγγιση σε ανθρώπους στην ελληνιστική εποχή και τους αυτοκρατορικούς χρόνους, μας βοηθάει και εμάς να καταλάβουμε καλύτερα τον εαυτό μας._

— ΤΕΛΟΣ —

Πηγές

---

¹ 1. Επίγραμμα του Σιμωνίδη για τους Τυραννοκτόνους, *Inscriptiones Graecae* I³ 502:

Πραγματικά μεγάλο φως έλαμψε για τους Αθηναίους, όταν ο Αριστογείτονας σκότωσε τον Ίππαρχο, κι ο Αρμόδιος μαζί [...] έκαναν την πατρική τους γη ελεύθερη.

(Ἦ μέγ' Ἀθηναίοισι φόως γένεθ', ἠνίκ' Ἀριστο|γείτων Ἴππαρχον κτείνε καὶ Ἀρμόδιος·[...] | [ἐν ἐλευθερίᾳ πα]τρίδα γῆν ἐθέτην).

---

² 2. Η εκδοχή του Θουκυδίδη για τους Τυραννοκτόνους. *Θουκυδίδης Στ' 53-60*:

Ο λαός, που γνώριζε από την παράδοση ότι η τυραννίδα του Πεισιστράτου και των γιων του στο τέλος έγινε καταπιεστική και επιπλέον ότι δεν καταλύθηκε από τον λαό και τον Αρμόδιο, αλλά από τους Λακεδαιμόνιους, βρισκόταν σε κατάσταση διαρκούς φόβου και υποψίας.

(54) Θα διηγηθώ εκτενώς την ερωτική υπόθεση που προκάλεσε το τόλμημα του Αριστογείτονα και του Αρμόδιου, για να αποδείξω ότι ούτε οι ίδιοι οι Αθηναίοι –για να μη μιλήσω για τους άλλους Έλληνες– παρουσιάζουν με ακρίβεια τα σχετικά με τους τυράννους κι αυτό το επεισόδιο. Όταν ο Πεισίστρατος πέθανε ως τύραννος σε γεροντική ηλικία, την εξουσία ανέλαβε ο Ιππίας, ο πιο ηλικιωμένος από τους γιους του, όχι ο Ίππαρχος, όπως νομίζουν πολλοί. Όταν ο Αρμόδιος έφτασε στην ακμή της νεανικής του ομορφιάς, ο Αριστογείτων, πολίτης της μέσης τάξης, έγινε εραστής του. Ο γιος του Πεισιστράτου Ίππαρχος επιχείρησε να κερδίσει την εύνοια του Αρμοδίου· εκείνος όμως απέκρουσε τις προτάσεις του και το κατήγγειλε στον Αριστογείτονα. Παρασυρμένος από ερωτικό πάθος και τον φόβο ότι ο Ίππαρχος, με τη δύναμή του, θα κατέφευγε στη βία για να του αποσπάσει τον Αρμόδιο, ο Αριστογείτων άρχισε αμέσως να οργανώνει κρυφά την ανατροπή της τυραννίδας με κάθε μέσο που είχε στη διάθεσή του. [...]

(56). Επειδή ο Αρμόδιος είχε αποκρούσει τις προτάσεις του, ο Ίππαρχος τον προσέβαλε, όπως σχεδίαζε. Έτσι, αφού πρώτα κάλεσαν την αδελφή του Αρμοδίου, παρθένα, να έλθει για να υπηρετήσει ως κανηφόρος σε κάποια πομπή, την απέπεμψαν, ισχυριζόμενοι ότι ούτε καν σκέφτηκαν ποτέ να την καλέσουν, γιατί δεν άξιζε αυτή την τιμή. Ο Αρμόδιος το έφερε βαρέως και ο Αριστογείτων οργίστηκε ακόμα περισσότερο για αυτό. Είχαν ήδη έρθει σε συνεννόηση με άλλους συνωμότες για τις λεπτομέρειες του σχεδίου τους. Περίμεναν τη γιορτή των Μεγάλων Παναθηναίων, τη μόνη μέρα κατά την οποία η συγκέντρωση των ένοπλων πολιτών που θα συμμετείχαν στην πομπή δεν θα προκαλούσε υποψίες. [...]

(57). Ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτων, με τα εγχειρίδια στο χέρι, προχωρούσαν για να εκτελέσουν το σχέδιό τους. Όταν όμως είδαν έναν από τους συνωμότες να συνομιλεί φιλικά με τον Ιππία, που ήταν σε όλους προσιτός, φοβήθηκαν, νομίζοντας ότι προδόθηκαν και θα συλληφθούν ανά πάσα στιγμή. Θέλοντας πριν συλληφθούν να εκδικηθούν τουλάχιστον εκείνον που τους είχε προκαλέσει τόση λύπη και εξαιτίας του οποίου διακινδύνευαν τα πάντα, όρμησαν, όπως ήταν, περνώντας τις πύλες της πόλης, και συναντώντας τον Ίππαρχο κοντά στο ιερό που λέγεται Λεωκόρειο, έπεσαν πάνω του τυφλωμένοι από ισχυρό πάθος, ο ένας από ερωτική ζήλεια, ο άλλος από πληγωμένη περηφάνεια, τον κτύπησαν και τον σκότωσαν. [...]

---

³ 3. Ο ανδριάντας του Φιλίτου στις Ερυθρές ενοχλεί τους ολιγαρχικούς, 3ος αι. π.Χ., I.Erythrai 503:

Επειδή το ολιγαρχικό καθεστώς αφαίρεσε το ξίφος από το εικονιστικό άγαλμα του Φιλίτου, που είχε φονεύσει τον τύραννο, θεωρώντας ότι η στάση του στρέφεται εντελώς εναντίον τους [...] να ανατεθεί μέσω μειοδοτικού διαγωνισμού, μετά από συνεννόηση με τον αρχιτέκτονα, το έργο της αποκατάστασης του αγάλματος στην πρότερη μορφή του. [...] Οι αγορανόμοι να λαμβάνουν μέτρα ώστε ο ανδριάντας να μένει καθαρός από σκουριά και να στεφανώνεται κάθε πρωτομηνιά και κατά τις υπόλοιπες γιορτές.

(ἐπειδὴ οἱ ἐν τῇ ὀλιγαρχίᾳ τῆς εἰκόνης τῆς Φιλίτου τοῦ ἀποκτείναντος τὸν τύραννον τοῦ ἀνδριάντος τοῦ ἀνδριάντος ἐξεῖλον τὸ ξίφος, νομίζοντες καθόλου τὴν στάσιν καθ' αὐτῶν εἶναι [...] ἐγδοῦναι τὸ ἔργον διαστολὴν ποιησαμένους μετὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος, καθ' ὅτι συντελεσθήσεται ὡς πρότερον εἶχεν [...] ὅπως δὲ καθαρὸς ἰοῦ ἔσται ὁ ἀνδριὰς καὶ στεφανωθήσεται ἀεὶ ταῖς νουμηνίαις καὶ ταῖς ἄλλαις ἑορταῖς, ἐπιμελεῖσθαι τοὺς ἀγορανόμους).

---

⁴ 4. Πλούταρχος, Σύλλας 13:

Ύστερα από καιρό, τελικά ο Αριστίων έστειλε δυο-τρεις από τους συντρόφους του στα συμπόσια για να διαπραγματευθούν την ειρήνη. Όταν, αντί να προβάλλουν κάποια αιτήματα που θα έσωζαν την πόλη, μιλούσαν με περηφάνια για τον Θησέα, τον Εύμολπο και τα Περσικά, ο Σύλλας τους είπε: «Φύγετε, ευλογημένοι, και πάρτε και αυτές τις ομιλίες μαζί σας. Γιατί δεν με έστειλαν οι Ρωμαίοι για να ικανοποιήσω τη φιλομάθειά μου, αλλά για να καθυποτάξω επαναστάτες».

---

⁵ 5. Τιμητικό ψήφισμα για Αθηναίους εφήβους, 129 π.Χ., Inscriptiones Graecae II² 1006:

Συμμετείχαν στην πομπή της Αρτέμιδος Αγροτέρας [...] Στη γιορτή των Επιταφίων πραγματοποίησαν αγώνα δρόμου με οπλισμό, από το πολυανδρείο, και τους άλλους αγώνες και έκαναν επίδειξη ένοπλοι στα Θησεία και τα Επιτάφια. [...] Φτάνοντας στον Μαραθώνα στο πολυανδρείο, πρόσφεραν στεφάνι και εναγισμό σε εκείνους που σκοτώθηκαν για την ελευθερία. Πήγαν και στο ιερό του Αμφιαράου και παρουσίασαν με ιστορικές μαρτυρίες τα κυριαρχικά δικαιώματα που είχαν αποκτήσει οι πατέρες από τους παλαιούς χρόνους στο ιερό και αφού πρόσφεραν θυσία επέστρεψαν αυθημερόν στα εδάφη μας. Και πήγαν με πλοία στο τρόπαιο και πρόσφεραν θυσία στον Δία Τροπαίο και κατά την πομπή των Μεγάλων Θεών πραγματοποίησαν αγώνα πλοίων. [...] Πήγαν με πλοία στα Αιάντεια και έκαναν και εκεί αγώνα πλοίων, και αφού συμμετείχαν σε πομπή έθυσαν στον Αίαντα.

---

⁶ 6. Ψήφισμα της Αφροδισιάδας, 88 π.Χ., J. Reynolds, Aphrodisias and Rome, Λονδίνο 1982, αρ. 2 (IAph2007 8.3):

Απόφαση της βουλής και του δήμου, (πρόταση) του Περείτου, γιου του Αντιόχου, γραμματέως του δήμου (της συνέλευσης του δήμου) και του Αττάλου, γιου του Μενάνδρου, στρατηγού υπεύθυνου για την ύπαιθρο. Επειδή ο Κόιντος Όπιος, γιος του Κοϊντου, στρατηγός ανθύπατος των Ρωμαίων, μας πληροφόρησε με απεσταλμένο ότι πολιορκούνται η Λαοδικεία και ο ίδιος, ο δήμος αποφάσισε να αποστείλει στρατιωτική βοήθεια πανστρατιά, με συμμετοχή επίσης των παροίκων και των δούλων, και εξέλεξε στη συνέλευση και τον άνδρα που θα διοικήσει (τα στρατεύματα)· επειδή είναι αναγκαίο να στείλουμε και πρεσβευτές οι οποίοι θα καταστήσουν στον ανθύπατο φανερή τη στάση του δήμου απέναντι στους Ρωμαίους, που είναι σωτήρες και ευεργέτες, και θα φροντίσουν, αν ο στρατηγός δώσει

και κάποια άλλη εντολή στην πόλη για την ενημέρωση και την εκτέλεση των εντολών, για αυτόν τον λόγο (προτείνεται) ο δήμος να αποφασίσει τα παρακάτω:

Να εκλεγούν πρεσβευτές από τις τάξεις εκείνων των ανδρών που έχουν αναλάβει πολιτικά αξιώματα, απολαμβάνουν εμπιστοσύνης και πρόσκεινται ευνοϊκά απέναντι στους Ρωμαίους· οι πρεσβευτές αυτοί να φτάσουν στον ανθύπατο Κόιντο Όππιο, να του εκθέσουν τη στάση την οποία έχει ο δήμος απέναντί του και απέναντι σε όλους τους Ρωμαίους, και να του εξηγήσουν ότι όχι μόνον αποφασίσαμε να στείλουμε συμμαχικά στρατεύματα πανστρατιά, αλλά και ότι εκλέξαμε και διοικητή των συμμαχικών στρατευμάτων τον Αρτεμίδωρο, στεφανηφόρο (δηλ. επώνυμο άρχοντα της πόλης) έναν από τους τιμώμενους και ευυπόληπτους άνδρες, διακεκριμένο στην πολεμική αρετή. Επίσης να του εκθέσουν ότι όλος ο δήμος, μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά και όλο μας το βίος, είμαστε αποφασισμένοι να αγωνιστούμε για τον Κόιντο και τα συμφέροντα των Ρωμαίων και ότι ούτε θέλουμε καν να ζήσουμε χωρίς την ηγεμονία των Ρωμαίων.

---

⁷ 7. Επιστολή του Οκταβιανού προς τη Σάμο (38 π.Χ.), χαραγμένη στον τοίχο του θεάτρου της Αφροδισιάδας, περ. 230 μ.Χ., / *Aph* 2007 8.32:

Μπορείτε και μόνοι σας να δείτε ότι σε καμιά κοινότητα δεν έχω παραχωρήσει το προνόμιο της ελευθερίας, εκτός από τους Αφροδισιείς που παίρνοντας το μέρος μου στον πόλεμο είδαν την πόλη τους να πέφτει στον εχθρό. [...] Εγώ είμαι ευνοϊκά διατεθειμένος απέναντί σας και θα ήθελα να κάνω χάρη στη γυναίκα μου που με ζήλο υποστηρίζει το αίτημά σας, αλλά όχι όταν θα πρέπει γι' αυτό να εγκαταλείψω τις αρχές μου. Δεν είναι ότι φοβάμαι μήπως χάσω τα χρήματα που πληρώνεται ως φόρο, αλλά δεν θέλω να δίνω σε κανέναν τα πολυτιμότερα προνόμια χωρίς εύλογη αιτία.

---

⁸ 8. Κατάλογος ετησίων αρχόντων, Τήνος, 3ος π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae XII Supplementum* 315:

Κατά τη διάρκεια της θητείας τους υπήρξε υγεία. Επίσης διαφύλαξαν την ομόνοια. Όταν κάποιοι άνδρες παρατήρησαν εκείνους που μας επιτέθηκαν και είχαν αναρριχηθεί στα τείχη και καταλάβει την κάτω πόλη, ο Ονησάς και οι φρουροί παρατάχθηκαν μέσα στην πόλη και με τη δύναμή τους απώθησαν τους εχθρούς.

---

⁹ 9. Πάριο χρονικό (κατάλογος σημαντικών γεγονότων από το 1580 ως το 264 π.Χ.), Πάρος, περ. 264 π.Χ., *Jacoby, Fragmente der griechischen Historiker* 239 (αποσπάσματα):

Από τον Λαμιακό Πόλεμο, τον οποίο πολέμησαν οι Αθηναίοι κατά του Αντίπατρου, και από τη ναυμαχία που πολέμησαν οι Μακεδόνες κατά των Αθηναίων στην Αμοργό, και νίκησαν, [πέρασαν] 59 χρόνια· άρχοντας στην Αθήνα ήταν ο Κηφισόδωρος. [...]

Από την κατάληψη της Αθήνας από τον Αντίπατρο και από την αποστολή του Οφέλλα από τον Πτολεμαίο για να καταλάβει την Κυρήνη, 58 χρόνια· άρχοντας στην Αθήνα ήταν ο Φιλοκλής. [...]

Από την εποχή που ο Αντίγονος πέρασε στην Ασία και ο Αλέξανδρος τάφηκε στη Μέμφιδα και ο Περδίκκας εισέβαλε στην Αίγυπτο και σκοτώθηκε και πέθαναν ο Κράτερος και ο Αριστοτέλης, ο φιλόσοφος, σε ηλικία 50 ετών, 57 χρόνια· άρχοντας στην Αθήνα ήταν ο Άρχιππος [...]

άρχοντας στην Αθήνα ήταν ο Απολλόδωρος. Και την ίδια χρονιά οι Συρακούσιοι εξέλεξαν τον Αγαθοκλή στρατηγό με απεριόριστες εξουσίες για τα οχυρά της Σικελίας.

---

¹⁰ 10. Τιμητικό ψήφισμα των Δελφών για τον ιστορικό Αριστόθεο, Δελφοί, περ. 150 π.Χ., Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker* 835 T1:

Ο Αριστόθεος, γιος του Νικοθέου, συγγραφέας ιστοριών (ιστοριογράφος), έφτασε στην πόλη μας και συμπεριφέρθηκε κατά την παραμονή του με τρόπο άξιο για το ιερό και την πόλη μας. Παρουσίασε τις πραγματείες του σε διαλέξεις επί πολλές μέρες και επιπλέον διάβασε εγκώμια για τους Ρωμαίους, τους κοινούς ευεργέτες των Ελλήνων.

---

¹¹ 11. Τιμητικό ψήφισμα των Λαρισαίων για τον ρήτορα Βόμβο από την Αλεξάνδρεια Τρωάδα, Λάρισα, περ. 160-150 π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LVI 638, απόσπασμα:

Ο Βόμβος, ο γιος του Αλφειού, Αιολέας από την Αλεξάνδρεια, πέρασε αρκετές μέρες στην πόλη μας και έδωσε πολλές διαλέξεις στο γυμνάσιο με μεγάλη επιτυχία. Αναφέρθηκε στις διαλέξεις του στα ένδοξα γεγονότα που συνέβησαν στους Λαρισαίους, αυξάνοντας την εύνοια και φιλία ανάμεσα στις δύο πόλεις, και θύμισε τα «φιλόκωπα» (δηλ. πράξεις ευεργεσίας και προνόμια) που συνδέουν τους Αιολούς και τους Λαρισαίους.

---

¹² 12. Τιμητικό ψήφισμα για τον ιστορικό Συρίσκο, Ταυρική Χερσόνησος, 3ος π.Χ. αι., Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker* 807 T1:

Ο Συρίσκος, γιος του Ηρακλείδη, κατέγραψε με φιλοπονία τις επιφάνειες της Παρθένου και τις ανέγνωσε δημόσια. Επίσης διηγήθηκε τα γεγονότα που αφορούν στους βασιλείς του Βοσπόρου και διηγήθηκε τις προσφορές μας σε άλλες πόλεις με ευνοϊκό τρόπο για τον λαό μας. Για να τιμηθεί αντάξια, να αποφασίσουν η βουλή και η συνέλευση τα εξής. Να επαινεθεί για τα παραπάνω. Οι συμνάμονες (αξιωματούχοι) να τον στεφανώσουν με χρυσό στεφάνι κατά τη γιορτή των Διονυσίων, την 21η ημέρα, κάνοντας την παρακάτω αναγγελία: Ο λαός στεφανώνει τον Συρίσκο, γιο του Ηρακλείδη, επειδή κατέγραψε τις επιφάνειες της Παρθένου και συνέταξε ιστορική αφήγηση των ευεργεσιών μας προς τους βασιλείς και τις πόλεις αληθινά και με ευνοϊκό τρόπο προς τον λαό μας.

---

¹³ 13. Ψήφισμα της Μαρωνείας σχετικό με την αποστολή πρεσβευτών στον Ρωμαίο αυτοκράτορα, Μαρώνεια, περ. 41-54 μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LIII 659:

Στείλαμε πρεσβεία (στον αυτοκράτορα) και φανερώσαμε τη στάση της πόλης μας απέναντι στον δήμο των Ρωμαίων και της κακοτυχίας που ο δήμος των Μαρωνιτών υπέστη εξαιτίας της φιλίας του προς τους Ρωμαίους. Ο λαός μας έγινε φίλος και σύμμαχος τους αμέσως μόλις δημιουργήθηκε η ηγεμονία τους και μετά, για να μην παραβεί κάποιες από τις συμβατικές υποχρεώσεις του απέναντι στους Ρωμαίους, άντεξε να δει την πλήρη καταστροφή μιας πόλης με περίμετρο εξήντα σταδίων (περίπου δέκα χιλιομέτρων), τον χαμό των παιδιών του, λεηλασίες αιχμαλωσίας κι όλες τις άλλες επιμέρους συμφορές. Για τον λόγο αυτό κρίθηκε άξιος από τη σύγκλητο, με συγκλητικά δόγματα, να γίνει σύμμαχος και φίλος των Ρωμαίων και να συνδεθεί (με τους Ρωμαίους) με συνθήκη και σπονδές.

Έλαβε επίσης το δικαίωμα της ελευθερίας, νόμους και όλα τα άλλα προνόμια που δηλώνονται στα δόγματα της συγκλήτου και τις αποκρίσεις των αυτοκρατόρων. (Ο αυτοκράτορας) αποκρίθηκε ότι μια τέτοια πόλη αξίζει να κοσμηθεί με αιώνια χάρη και κανένα από τα προνόμιά της να μη μειωθεί.

---

¹⁴ 14. Επίγραμμα στη βάση του ανδριάντα του στρατηγού Ευγνώτου, που αυτοκτόνησε στο πεδίο της μάχης, Ακραιφία, περ. 294 π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LV 553:

Έτσι ήταν ο Εύγνωτος όταν έσπευσε στη μάχη ενάντια στους αμέτρητους πολεμιστές του βασιλιά δίνοντας θάρρος στον βοιωτικό στρατό σε μια μάχη εναντίον ισχυρότερου αντιπάλου. Κι όμως δεν μπόρεσε να διώξει τα χάλκινα σύννεφα πάνω από τον Ογχηστό. Νικήθηκε ανάμεσα στα σπασμένα κοντάρια, πατέρα Δία, αλλά το θάρρος του δεν έσπασε. Δεκαοκτώ φορές επιτέθηκε με το ιππικό και δεν του φάνηκε όμορφο να συνεχίσει να ζει. Αφαίρεσε τον θώρακά του κι έπεσε με ανδρεία στο ξίφος του, όπως είναι η συνήθεια των γενναίων στρατηγών. Έχοντας χύσει αίμα ελεύθερο παρέδωσαν το σώμα του οι εχθροί χωρίς να του αφαιρέσουν τα όπλα, για να ταφεί στους τάφους των προγόνων. Και τώρα ο βράχος της Ακραιφίας τον έχει χάλκινο άγαλμα, δώρο της θυγατέρας και της γυναίκας του. Έτσι κι εσείς, νέοι άνδρες, να γίνετε ένδοξοι πολεμιστές· έτσι να γίνετε ανδρείοι, σώζοντας τις πόλεις των πατέρων.

---

¹⁵ 15. Τιμητικό ψήφισμα για τον Καλλικράτη, Αφροδισιάδα, τέλη 1ου π.Χ. αι., 2 αντίγραφα, *I APh* 2007 12.103 και 12.402:

Αντίγραφο Α:

Έσωσε την πατρίδα από πολλούς και μεγάλους κινδύνους, αγωνίστηκε με ανδρεία σε όλους τους πολέμους που αντιμετώπισε η πατρίδα, διαφύλαξε τις οχυρώσεις που του εμπιστεύτηκε η πόλη, τήρησε την εμπιστοσύνη προς όφελος της κοινότητας στις πιο κρίσιμες περιστάσεις (πίστεις έν τοῖς ἀναγκαιοτάτοις καιροῖς διατηρήσαντα τῶι κοινῶι), υπηρέτησε σε όλα τα αξιώματα με εντιμότητα και δικαιοσύνη προς το συμφέρον της πόλης, διετέλεσε στεφανηφόρος και γυμνασίαρχος με γενναιοδωρία και απλοχεριά, έγινε ιερέας της Ρώμης ανέλαβε το αξίωμα του αγορανόμου κατά τη διάρκεια της σοβαρότερης έλλειψης τροφίμων (έν τῇ χαλεπωτάτῃ σιτοδείᾳ), προσφέροντας με δικὰ του έξοδα φθινό σιτάρι, υπηρέτησε στα πολεμικά αξιώματα. [...]

Αντίγραφο Β:

[...] υπηρέτησε στα πολεμικά αξιώματα με απεριόριστες αρμοδιότητες (ἀρχὰς ἀνυπευθύνους τε[λέσαντα]), στάλθηκε ως πρεσβευτής στους πολιτικούς ηγέτες στη Ρώμη [...] σε κάθε είδους κινδύνους και επιθέσεις [...] και αγωνίστηκε εναντίον των εχθρών, φονεύοντας εξήντα από αυτούς, ανέλαβε πληθώρα εγγυήσεων για πολλούς, διετέλεσε ιερέας της Εκάτης με ευσέβεια· (για τον λόγο αυτό) να του επιτραπεί ταφή στο γυμνάσιο, να του δίνεται τιμητική μερίδα κρέατος από όλες τις δημόσιες θυσίες και να έχει το δικαίωμα να φορά όποτε επιθυμεί τα στεφάνια με τα οποία έχει τιμηθεί.

---

¹⁶ 16. Επιτύμβια επιγραφή μονομάχου, Θεσσαλονίκη, 2ος/3ος μ.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* X.2.1,1035:

Εδώ είμαι θαμμένος, εγώ ο Βίκτωρ, ο σκευάς (ειδικότητα μονομάχου). Η Θεσσαλονίκη ήταν η πατρίδα μου. Ένας θεός με σκότωσε, όχι ο επίορκος Πιννάς. Αλλά να μην καυχιέται άλλο. Γιατί ο σύντροφός μου στα όπλα, ο Πολυνείκης, εκδικήθηκε τον θάνατό μου, σκοτώνοντας τον Πιννά. Ο Κλαύδιος Θάλλος επιμελήθηκε το μνημείο από την κληρονομιά του Βίκτορα.

---

¹⁷ **17. Η αναθηματική επιγραφή του Αλεξάνδρου στην Ακρόπολη, μετά τη νίκη στον Γρανικό, 334 π.Χ., Πλούταρχος, Βίος Αλεξάνδρου 16.3:**

Ἀλέξανδρος Φιλίππου καὶ οἱ Ἕλληνες πλὴν Λακεδαιμονίων ἀπὸ τῶν βαρβάρων τῶν τὴν Ἀσίαν κατοικούντων.

---

¹⁸ **18. Μεταθανάτιο τιμητικό ψήφισμα για τον Απολλώνιο, Μητρόπολη (Ιωνία), 132 π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LIII 1312, αποσπάσματα:**

[...] Τώρα που απεβίωσε ο βασιλιάς Φιλομήτωρ, οι Ρωμαίοι, οι κοινοί ευεργέτες και σωτήρες, αποκατέστησαν με δική τους απόφαση την ελευθερία σε όλους που προηγουμένως υπάγονταν στη βασιλεία του Αττάλου. Όταν ήλθε ο Αριστόνικος και θέλησε να αφαιρέσει την ελευθερία που η σύγκλητος μας είχε αποκαταστήσει, ο Απολλώνιος ανέλαβε την αποστολή να λείει και να πράττει τα πάντα εναντίον εκείνου που είχε περιβληθεί τη βασιλεία παρά την απόφαση των Ρωμαίων, των κοινών ευεργετών, αναλαμβάνοντας με ευλικρίνεια την υπεράσπιση της ελευθερίας σύμφωνα με την επιθυμία του λαού. Όταν δημιουργήθηκε η ανάγκη να σταλούν νεαροί πολεμιστές στο στρατόπεδο στα Θυάτειρα, ο λαός που από την αρχή είχε επιλέξει να υποστηρίξει τις υποθέσεις των Ρωμαίων και να δεχθεί τη φιλία και τη συμμαχία τους και είχε δεχθεί με τη μεγαλύτερη χαρά την αποκατάσταση της ελευθερίας, θέλοντας να δείξει τη στάση του και την εύνοια που έχει προς τις υποθέσεις των Ρωμαίων στις πιο κρίσιμες στιγμές, εξέλεξε διοικητή της αποστολής των νεαρών πολεμιστών τον Απολλώνιο, γιο του Αττάλου, εγγονό του Ἄνδρωνα. [...]

Στο τέλος, όταν επρόκειτο να γίνει η μάχη, παρότρυνε τους στρατιώτες, με τρόπο που άρμοζε και στον ίδιο και στην πόλη μας, θεωρώντας ότι θα ήταν όμορφη επιτύμβια τιμή η δόξα και η τιμή που θα αποκτούσε αγωνιζόμενος για την πατρίδα, για τους πολίτες και για την αποδεδομένη ελευθερία. Για αυτό, αφού πολέμησε μαζί με τους νεαρούς πολεμιστές και έπεσε στη μάχη, η συνέλευση έδωσε εντολή στους στρατηγούς να τον φροντίσουν με τον ωραιότερο τρόπο.

[...] Να στηθεί χάλκινο άγαλμά του σε μαρμάρινη βάση στο επιφανέστατο μέρος της αγοράς με την επιγραφή: «Ο λαός τιμά τον Απολλώνιο, γιο του Αττάλου, εγγονό του Ἄνδρωνα, για την αρετή και την εύνοια που διαρκώς είχε προς τις υποθέσεις των Ρωμαίων και την πόλη». Και επειδή οι γιοι του Ἄτταλος και Αγήσανδρος υποσχέθηκαν να αναλάβουν τη σχετική δαπάνη, να τους επαινέσει ο λαός για την εύνοιά τους προς τον λαό και την αγάπη τους προς τον πατέρα τους. Και να τους δοθεί εξουσιοδότηση να κτίσουν ηρώο μπροστά στην πύλη, σε δική τους ιδιοκτησία. Και ο λαός να φροντίσει με ζήλο για την ανακομιδή των οστών του, το ταχύτερο, μόλις οι πρεσβευτές που στάλθηκαν από τη σύγκλητο κατορθώσουν με τη δική τους ανδρεία και αρετή να νικήσουν τον Αριστόνικο και να αποκαταστήσουν την ειρήνη και την ευνομία, ώστε να τύχει της κηδείας που ταιριάζει, αφού σε όλες τις υποθέσεις υπήρξε ενάρετος απέναντι στον λαό. Και αυτό το ψήφισμα να αναγραφεί στην αγορά σε βάση, όπως και το παλαιότερο ψήφισμα προς τιμήν του, ώστε και οι υπόλοιποι να βλέπουν τη στάση που έχει ο δήμος απέναντι στους καλούς και ενάρετους άνδρες και να στρέφονται και οι ίδιοι προς την αρετή. Να αναγραφούν επίσης και τα ονόματα των πεσόντων μαζί του στη μάχη, ώστε και αυτοί να δεχθούν τιμή από τον λαό.

---

¹⁹ 19. Τα ιστορικά επιχειρήματα Σπαρτιατών και Αθηναίων για την ηγεσία των Ελλήνων, 480 π.Χ., Ηρόδοτος 7, 157–162:

α) Το επιχείρημα των Σπαρτιατών: Ο Αγαμέμνων, ο γιος του Πέλοπα, θα οδύρονταν πραγματικά, αν άκουγε ότι ο Γέλων και οι Συρακούσιοι αφαίρεσαν από τους Σπαρτιάτες την ηγεσία. Ούτε να το σκέφτεστε ότι θα σας δώσουμε την ηγεσία. Αν θέλετε να βοηθήσετε την Ελλάδα, να το ξέρετε ότι θα βρίσκεστε κάτω από την ηγεσία των Λακεδαιμονίων.

β) Το επιχείρημα των Αθηναίων: Αν εμείς, οι Αθηναίοι, παραχωρήσουμε την ηγεσία στους Συρακούσιους, τότε άδικα έχουμε τον μεγαλύτερο στόλο στην Ελλάδα, εμείς που είμαστε το αρχαιότερο φύλο και οι μόνοι από τους Έλληνες που δεν μετακινήσαμε ποτέ από την εστία μας. Από όσους εκστράτευσαν στο Ίλιο, όπως λέει ο επικός ποιητής Όμηρος, ο καλύτερος στο να παρατάσει και να διοικεί στρατιές ήταν ένας δικός μας (ο Μενεσθεύς).

---

²⁰ 20. Η ιστορική μνήμη αποτρέπει τους Σπαρτιάτες από την καταστροφή της Αθήνας, 404 π.Χ., Ξενοφών, Ελληνικά 2.2.20:

Ωστόσο οι Λακεδαιμόνιοι είπαν ότι δεν θα υποδουλώσουν μια ελληνική πόλη που είχε προσφέρει υπηρεσίες όταν την Ελλάδα την είχαν κτυπήσει οι μεγαλύτερες συμφορές.

---

²¹ 21. Ψήφισμα που εισηγήθηκε ο Χρεμωνίδης, Αθήνα, περ. 267 π.Χ., *Staatsverträge des Altertums* III 476:

[...] Και παλαιότερα οι Αθηναίοι και οι Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοί τους είχαν συμφωνήσει να συνάψουν συνθήκη φιλίας και συμμαχίας μεταξύ τους και διεξήγαγαν από κοινού πολλούς και δίκαιους αγώνες εναντίον όσων επιχειρούσαν να υποδηλώσουν τις πόλεις. Και τώρα που παρόμοια κρίσιμη κατάσταση επικρατεί σε όλη την Ελλάδα εξαιτίας εκείνων που επιχειρούν να καταλύσουν τους νόμους και τα πατροπαράδοτα πολιτεύματα κάθε πόλης, ο βασιλιάς Πτολεμαίος ακολουθώντας τη στάση των προγόνων του και της αδελφής του, καταβάλλει φανερά προσπάθειες για την κοινή ελευθερία των Ελλήνων. Ο δήμος των Αθηναίων συμμάχησε μαζί του και ψήφισε να κληθούν οι υπόλοιποι Έλληνες να επιδείξουν το ίδιο φρόνημα.

Έτσι λοιπόν και οι Λακεδαιμόνιοι, φίλοι και σύμμαχοι του βασιλιά Πτολεμαίου, συνήψαν συμμαχία και με τον δήμο των Αθηναίων μαζί με τους Ηλείους, τους Αχαιοούς, τους Τεγεάτες, τους Μαντινείς, τους Ορχομένιους, τους Φιαλείς, τους Καφυείς και όσους από τους Κρήτες είναι μέλη της συμμαχίας των Λακεδαιμονίων και του Αρέως και των άλλων συμμάχων και έστειλαν πρεσβευτές από τους συνέδρους τους προς τον δήμο.

Οι πρεσβευτές που ήλθαν παρουσιάζουν τη μεγαλοψυχία των Λακεδαιμονίων και του Αρέως και των άλλων συμμάχων προς τον δήμο των Αθηναίων και προσκομίζουν τη συνθήκη σχετικά με τη συμμαχία. Έτσι ώστε, αφού επιτευχθεί γενική ομόνοια μεταξύ των Ελλήνων, να αγωνισθούν πρόθυμα μαζί με τον βασιλιά Πτολεμαίο και ενωμένοι μεταξύ τους εναντίον όσων αδικούν τώρα τις πόλεις και παραβιάζουν τις συνθήκες και στο εξής να σώζουν με σύμπνοια τις πόλεις, με τη βοήθεια της Καλής Τύχης, να αποφασίσει ο δήμος να ισχύει για πάντα η φιλία και συμμαχία που προσκομίζουν οι πρεσβευτές ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Λακεδαιμονίους και τους βασιλείς των Λακεδαιμονίων κ.λπ.

---

²² **22. Τιμητικό ψήφισμα του «Κοινού των Ελλήνων» για τον Αθηναίο Γλαύκωνα, αδελφό του Χρεμωνίδα, ευεργέτη του ιερού του Δία Ελευθερίου και της Ομόνοιας στις Πλαταιές, Πλαταιές, περ. 262-245 π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LXI 352:**

Έτσι, κόσμησε το ιερό με αφιερώματα και με έσοδα, που πρέπει να διατηρούνται για τον Δία Ελευθέριο και την Ομόνοια των Ελλήνων. Συνέβαλε επίσης στο να αυξηθούν η θυσία προς τον Δία Ελευθέριο και την Ομόνοια και ο αγώνας που οργανώνουν οι Έλληνες για να τιμήσουν τους ανδρείους άνδρες που αγωνίστηκαν κατά των βαρβάρων για την ελευθερία των Ελλήνων.

---

²³ **23. Η ομιλία του Αιτωλού Χλαινέα στη Σπάρτη κατά των Μακεδόνων, 210 π.Χ., Πολύβιος 9.28.3–4:**

[Ο Φίλιππος Β΄] αφού σκλάβωσε την Όλυνθο για παραδειγματισμό, δεν έθεσε κάτω από τον έλεγχό του μόνο τις πόλεις της Θράκης, αλλά υπέταξε και τους Θεσσαλούς λόγω του φόβου τους. Λίγο αργότερα, αφού νίκησε τους Αθηναίους σε μάχη, έδειξε μεγαλοψυχία μετά τη νίκη του, όχι για να ευνοήσει τους Αθηναίους, αλλά ίσα-ίσα για να χρησιμοποιήσει την ευεργεσία απέναντί τους ως πρόσκληση στους άλλους να ακολουθήσουν τις διαταγές του με τη θέλησή τους. [...]

9.29.3–4: [Ο Αντίπατρος] έφτασε σε τέτοιο σημείο ύβρης και ανομίας που επέλεξε κυνηγούς εξορίστων και τους έστειλε στις πόλεις εναντίον όσων είχαν εναντιωθεί στους βασιλείς της Μακεδονίας ή τους είχαν δυσареστήσει κάπως. Κάποιους τους έσυραν με βία από τα ιερά ή τους απομάκρυναν από τους βωμούς και τους σκότωσαν για εκδίκηση· κι όσοι ξέφυγαν εξορίστηκαν από όλη την Ελλάδα. Πουθενά δεν μπορούσαν να βρουν καταφύγιο, εκτός από ένα μέρος, το έθνος των Αιτωλών. [...]

9.29.7 και 11–12: Έρχομαι τώρα στον τελευταίο βασιλιά, τον Αντίγονο, ώστε κάποιος από σας να μην αντιμετωπίσετε χωρίς οργή όσα προκάλεσε, θεωρώντας ότι είστε υποχρεωμένοι να αισθάνεστε ευγνωμοσύνη απέναντι στους Μακεδόνες. [...] Μόλις κατάλαβε ότι η εξουσία του δεν θα ήταν ασφαλής αν εσείς αναλαμβάνατε την ηγεσία των Πελοποννησίων και μόλις είδε ότι ο Κλεομένης ήταν κατάλληλος για αυτή τη θέση και ότι η τύχη σας ευνοούσε λαμπρά, ήρθε με φόβο και φθόνο, όχι για να βοηθήσει τους Πελοποννήσιους, αλλά για να σας στερήσει τις ελπίδες σας και να ταπεινώσει την ηγεμονία σας. Επομένως, δεν είστε υποχρεωμένοι να αισθάνεστε συμπάθεια απέναντι στους Μακεδόνες επειδή δεν ληηλάτησαν την πόλη σας· αντίθετα θα πρέπει να τους θεωρείτε εχθρούς και να τους μισείτε, επειδή σας εμπόδισαν πολλές φορές να γίνετε ηγέτες των Ελλήνων, όταν μπορούσατε. [...]

9.30.3–4: Οι Αιτωλοί ήταν οι μόνοι από τους Έλληνες που για την ασφάλεια όσων υπέφεραν άδικα τόλμησαν να αντιμετωπίσουν τον Αντίπατρο. Μόνοι αντιστάθηκαν στην επίθεση του Βρέννου και των βαρβάρων που τον ακολουθούσαν. Μόνοι ήρθαν να συμπολεμήσουν μαζί σας, όταν τους καλέσατε, για να αποκαταστήσουν μαζί σας την προγονική ηγεσία των Ελλήνων.

---

²⁴ **24. Η ομιλία του Ακαρνάνα Λυκίσκου στη Σπάρτη κατά των Αιτωλών, 210 π.Χ., Πολύβιος:**

9.34.1–11: Κατηγορήσατε πάλι πικρά τον Αλέξανδρο που κατέστρεψε την πόλη των Θηβαίων, όταν θεώρησε ότι αδικήθηκε· δεν αναφέρετε όμως ούτε ότι πήρε εκδίκηση για τις αδικίες των Περσών εναντίον όλων των Ελλήνων ούτε ότι μας έσωσε όλους από μεγάλες συμφορές υποδουλώνοντας τους βαρβάρους και αφαιρώντας τους τα μέσα που χρησιμοποιούσαν για να βλάπτουν τους Έλληνες – πότε δίνοντας χρήματα στους Αθηναίους και τους προγόνους αυτών των Σπαρτιατών και πότε στους Θηβαίους, για να αλληλομάχονται – ούτε ότι τελικά υπέταξε την Ασία στους Έλληνες. Τους διαδόχους

του, τι τους αναφέρεις καν; Πραγματικά, πολλές φορές άλλους ευνόησαν και άλλους έβλαψαν, ανάλογα με τις συνθήκες. Άλλοι θα είχαν το δικαίωμα να τους μισούν, αλλά εσείς οι Αιτωλοί δεν έχετε καθόλου το δικαίωμα αυτό, αφού ποτέ δεν ωφελήσατε κανένα, αντίθετα πολλές φορές βλάψατε πολλούς. Ποιος κάλεσε τον Αντίγονο, γιο του Δημητρίου, να διαλύσει το Κοινό των Αχαιών; Ποιος πήρε όρκους κι έκανε συνθήκες με τον Αλέξανδρο της Ηπείρου για την υποδούλωση και διαίρεση της Ακαρνανίας; Εσείς δεν ήσασταν; Ποιοι έστειλαν τέτοιους στρατηγούς; Άνδρες που τόλμησαν ακόμα και σε άσυλα ιερά να επιτεθούν; Ο Τίμαιος λεηλάτησε τα ιερά του Ποσειδώνα στο Ταίναρο και της Αρτέμιδος στους Λουσούς. Ο Φάρυκος και ο Πολυκρίωτος λεηλάτησαν το τέμενος της Ήρας στο Άργος και του Ποσειδώνα στη Μαντίνεια. Και ο Λάτταβος και ο Νικόστρατος; Μήπως δεν παραβίασαν την ιερότητα του Παμβοιωτικού αγώνα σε περίοδο ειρήνης, συμπεριφερόμενοι σαν Σκύθες ή Γαλάτες; Τέτοιες πράξεις δεν έκαναν ποτέ οι διάδοχοι του Αλεξάνδρου. [...]

9.39.2: (Οι Αιτωλοί) έχουν ήδη αφαιρέσει τις Οινιάδες και τη Νάσο και πρόσφατα κατέλαβαν την άτυχη πόλη των Αντικύρων και μαζί με τους Ρωμαίους και την υποδούλωσαν. Έτσι οι Ρωμαίοι οδηγούν γυναίκες και παιδιά σε εκείνα τα βάσανα που, φυσικά, υποφέρουν όσοι πέφτουν στα χέρια ξένων, ενώ οι Αιτωλοί διαμοιράζουν με κλήρωση τη γη των άτυχων. [...]

9.39.6: Είναι καλό και άξιο, Λακεδαιμόνιοι, να θυμηθείτε ποιοι ήταν οι πρόγονοί σας και να προστατευθείτε από την επιθετικότητα των Ρωμαίων, κοιτάζοντας με καχυποψία την επιβουλή των Αιτωλών. Και πάνω απ' όλα, αφού θυμηθείτε τις ευεργεσίες που σας έκανε ο Αντίγονος, να συνεχίσετε να μισείτε την κακία, να αρνηθείτε τη φιλία των Αιτωλών και να ενώσετε τις ελπίδες σας με τους Αχαιούς και τους Μακεδόνες.

---

²⁵ 25. Συνθήκη φιλίας και συμμαχίας ανάμεσα στη Μίλητο και τον Πτολεμαίο Β', περ. 261 π.Χ., *Milet I.3.139C*:

Ο δήμος και στο παρελθόν επέλεξε να είναι φίλος και σύμμαχος του Πτολεμαίου Θεού και Σωτήρα και έτσι συνέβη η πόλη να ευημερήσει και να διακριθεί και ο δήμος να αξιωθεί πολλά και μεγάλα αγαθά. Για τον λόγο αυτό ο δήμος τον τίμησε με τις μεγαλύτερες και καλύτερες τιμές. Ο γιος του, ο βασιλιάς Πτολεμαίος, έχοντας κληρονομήσει τη βασιλεία και ανανεώσει τη φιλία και συμμαχία με την πόλη μας, δείχνει τον μεγαλύτερο ζήλο σε ευεργεσίες προς τους Μιλησίους. Μας έδωσε πρόσθετη γη, εξασφάλισε την ειρήνη για τον δήμο και έγινε αιτία για άλλα αγαθά για την πόλη.

---

²⁶ 26. Ψήφισμα της Αθήνας για την αναδιοργάνωση της γιορτής των Θαργηλίων, 129 π.Χ. *Supplementum Epigraphicum Graecum XXI 469 C*:

Είναι παράδοση των πατέρων και έθιμο του δήμου των Αθηναίων και παράδοση των προγόνων να σέβονται ιδιαίτερα την ευσέβεια προς τους θεούς· για αυτόν τον λόγο απέκτησαν δόξα και τιμή για ενδοξότερες πράξεις σε γη και σε θάλασσα, σε πολλές εκστρατείες πεζικές και ναυτικές, αρχίζοντας πάντοτε την έκφραση ευσέβειας προς τους θεούς με τον Δία τον Σωτήρα. Υπάρχει και ο Απόλλων Πύθιος, που για τους Αθηναίους είναι πατρώιος θεός και ερμηνευτής των αγαθών, επίσης από κοινού σωτήρας όλων των Ελλήνων, γιος της Λητούς και του Δία. Αυτός μας πρόσταξε με χρησμούς να προσευχηθούμε στον θεό που έχει την επίκληση πατρώιος και να κάνουμε ετησίως τις πατροπαράδοτες θυσίες στον Απόλλωνα για τον δήμο των Αθηναίων, προσφέροντας θυσίες όπως είναι πατροπαράδοτο έθιμο του δήμου.

---

27 27. Ψήφισμα της Επιδάμνου για την αναγνώριση της ασυλίας της Μαγνησίας, 208 π.Χ., *I. Magnesia* 46:

Ἔστειλαν απεσταλμένους και θεωρούς τον Σωσικλή, γιο του Διοκλή, τον Αριστόδαμο, γιο του Διοκλή, τον Διότιμο, γιο του Μηνοφίλου, που παρουσιάστηκαν στη βουλή και τη συνέλευση του λαού, ἔδωσαν το ψήφισμα και μίλησαν με κάθε ζήλο, αναφερόμενοι στην επιφάνεια της Αρτέμιδος, τη στρατιωτική βοήθεια που οι πρόγονοί τους πρόσφεραν στο ιερό των Δελφών, όταν νίκησαν σε μάχη τους βαρβάρους που είχαν εκστρατεύσει εναντίον του για να λεηλατήσουν την περιουσία του θεού, και την ευεργεσία που επετέλεσαν προς το Κοινό των Κρητών, όταν ἔθεσαν τέρμα στον εμφύλιο πόλεμο με συμφιλίωση. Παρουσίασαν επίσης τις ευεργεσίες προς τους άλλους Ἕλληνες, παρέχοντας ως τεκμήρια τους χρησμούς του θεού, τα ἔργα των ποιητών και των ιστοριογράφων που ἔχουν καταγράψει τις πράξεις των Μαγνητών. Επιπλέον ἀνέγνωσαν τα ψηφίσματα που είχαν γίνει ἀπό τις πόλεις και στα οποία αναγράφονται τιμές και στεφάνια που συμβάλλουν στη δόξα της πόλης.

---

28 28. Ψήφισμα των Ξανθίων σχετικά με τις σχέσεις τους με το Κυτένιο της Δωρίδας, 208 π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum XXXVIII* 1476, απόσπασμα:

Ἐφεραν ἓνα ψήφισμα των Αιτωλῶν και μια επιστολή των Δωριέων με την οποία ἐξέθεταν τις συμφορές που είχαν πέσει στην πατρίδα τους και μίλησαν σύμφωνα με αυτά που ἦταν γραμμένα στην επιστολή. [...] Εἶπαν ὅτι ἡ Λητώ, ἡ ἡγέτιδα της πόλης μας, γέννησε τὴν Ἄρτεμη και τον Ἀπόλλωνα στην πόλη μας. Ἀπό τον Ἀπόλλωνα και τὴν Κορωνίδα, τὴν κόρη του Φλεγύα, ἀπογόνου του Δώρου, γεννήθηκε στην Δωρίδα ὁ Ἀσκληπιός. [...] Ἐκτός ἀπὸ τὴ συγγένεια με μας, που ἀνάγεται σε αὐτούς τους θεούς, ἔκαναν ἐπιπλέον ἀναφορά για τὴ συγγένεια που ἀνάγεται στους ἥρωες, συντάσσοντας γενεαλογία ὡς τον Αἴολο και τον Δώρο. Ἐδειξαν ἐπίσης ὅτι ὁ Ἀλήτης, ἓνας ἀπὸ τους Ἡρακλειδεῖς, προστάτεψε τους ἀποίκους που ἡ πόλη μας εἶχε στείλει μαζί με τον Χρυσάορα, γιο του Γλαύκου, γιο του Ἰππολόχου. Συγκεκριμένα, ὁ Ἀλήτης, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ Δωρίδα, βοήθησε τους ἀποίκους ὅταν τους πολεμούσαν ἐχθροί, θέτοντας τέλος στον κίνδυνο που τους περιέβαλε. Και παντρεύτηκε τὴν κόρη του Ἄορα, του γιου του Χρυσάορα.

[...] Συνέβη ὅταν ὁ βασιλιάς Ἀντίγονος εἰσέβαλε στη Φωκίδα [228 π.Χ.] μέρη των τειχῶν ὅλων των πόλεων να ἔχουν καταρρεύσει λόγω των σεισμῶν και ὁ νεαροὶ ἄνδρες να ἔχουν ἐκστρατεύσει στο ιερό του Ἀπόλλωνα στους Δελφούς για να το προστατεύσουν. Ὄταν ὁ βασιλιάς ἔφτασε στην Δωρίδα κατέστρεψε τὰ τεῖχη ὅλων των πόλεων μας και ἔκαψε τὰ σπίτια. [...] Μας ζητοῦν να θυμηθούμε τὴ συγγενεία μας μαζί τους, που ἀνάγεται στους θεούς και τους ἥρωες και να μην μείνουμε ἀδιάφοροι ἀπέναντι στο γεγονός ὅτι τὰ τεῖχη της πατρίδας τους ἔχουν κατασκαφτεῖ. [...] Μας ζητοῦν να μην ἀδιαφορήσουμε για τὴν καταστροφή της μεγαλύτερης πόλης ἀνάμεσα στις πόλεις της Μητροπόλεως.

[...] Να ἀπαντήσουμε ὅτι ὅλοι ὁι Ξάνθιοι συναισθάνθηκαν τὴν ἴδια λύπη με σας για τις συμφορές που ἔπεσαν στην πόλη σας.

---

29 29. Ψήφισμα της Δελφικής Ἀμφικτυονίας για προνόμια στους Διονυσιακοὺς Τεχνίτες, 118 π.Χ., *Corpus des Inscriptions de Delphes* IV 117:

Συνέβη τὸ Κοινό των Τεχνιτῶν να ἰδρυθεῖ για πρώτη φορά στην πόλη των Αθηναίων, ἐκείνου του λαοῦ που ἔχουν γίνει ἡ πρώτη αἰτία για ὅλα τὰ καλά πράγματα που ἔχουν ὁ ἄνθρωποι, που οδήγησαν τους ἀνθρώπους ἀπὸ τὸν θηριώδη βίον στον πολιτισμό και δημιούργησαν τὴν κοινωνικὴ ζωὴ εἰσάγοντας τὴν παράδοση των μυστηρίων. Με αὐτά, ὁι Αθηναῖοι δίδαξαν τους Ἕλληνες ὅτι τὰ μεγαλύτερα ἀγαθὰ στους ἀνθρώπους εἶναι ἡ συναναστροφή και ἡ ἐμπιστοσύνη. Ὀι Αθηναῖοι δέχθηκαν ἀπὸ τους θεούς,

---

ιδιαίτερα οι ίδιοι ως δώρα, τους νόμους που διέπουν τις ανθρώπινες σχέσεις φιλίας, την παιδεία και τη γεωργία, δίνοντας το κέρδος από αυτό το δώρο από κοινού στους Έλληνες. Όντας οι πρώτοι που δημιούργησαν σωματείο τεχνιτών και μετόχων σε αγώνες, οι Αθηναίοι δημιούργησαν θυμελικούς και σκηνικούς αγώνες. Οι περισσότεροι ιστορικοί και ποιητές το τεκμηριώνουν αυτό, αλλά και η ίδια η αλήθεια το πιστοποιεί, θυμίζοντας ότι η Αθήνα είναι η μητρόπολη κάθε είδους δράματος και επινόησε την τραγωδία και την κωμωδία.

---

³⁰ 30. Ψήφισμα της Απολλωνίας στον Ρύνδακο, 2ο π.Χ. αι., *Inscripfen von Milet I.3.155:*

Στείλαμε πρεσβεία στον δήμο των Μιλησίων για να ανανεώσουμε την υπάρχουσα συγγένεια ανάμεσα στον λαό μας και τους Μιλησίους, συγγένεια που είναι θεμελιωμένη από την ίδρυση της αποικίας. Οι Μιλήσιοι άκουσαν προσεκτικά τους πρεσβευτές μας και αφού εξέτασαν τις σχετικές ιστορικές αφηγήσεις και τα άλλα τεκμήρια απάντησαν ότι η πόλη μας πραγματικά (έπι τῆς ἀληθείας) είναι αποικία της πόλης τους. Η αποικία ιδρύθηκε από τους προγόνους τους. Όταν εξεστράτευσαν στην περιοχή του Ελλησπόντου και της Προποντίδας και νίκησαν σε πόλεμο τους βαρβάρους που κατοικούσαν σε εκείνη τη γη, συνίδρυσαν μαζί με τους άλλους Έλληνες και την πόλη μας, έχοντας ως οδηγό τους τον Απόλλωνα τον Διδυμαίο.

---

³¹ 31. Πλούταρχος, Σύλλας 13:

Ύστερα από καιρό, τελικά ο Αριστίων έστειλε δυο-τρεις από τους συντρόφους του στα συμπόσια για να διαπραγματευθούν την ειρήνη. Όταν, αντί να προβάλουν κάποια αιτήματα που θα έσωζαν την πόλη, μιλούσαν με περηφάνια για τον Θησέα, τον Εύμολπο και τα Περσικά, ο Σύλλας τους είπε: «Φύγετε, ευλογημένοι, και πάρτε και αυτές τις ομιλίες μαζί σας. Γιατί δεν με έστειλαν οι Ρωμαίοι για να ικανοποιήσω τη φιλομάθειά μου, αλλά για να καθυποτάξω επαναστάτες».

---

³² 32. Η ετυμηγορία Μαγνήτων δικαστών στη διαμάχη Ιτανίων και Ιεραφυτινίων, 110 π.Χ., *Inscriptiones Creticae III,iv 9:*

Οι άνθρωποι έχουν κυριαρχικά δικαιώματα σε γη είτε επειδή την έχουν παραλάβει οι ίδιοι από τους προγόνους τους, είτε επειδή την έχουν αγοράσει με χρήματα, είτε επειδή την έχουν κατακτήσει με το δόρυ, είτε επειδή την έχουν λάβει από κάποιον ισχυρό.

---

³³ 33. Οι Αθηναίοι συνάπτουν συμμαχία με τους Σπαρτιάτες, Ξενοφών, *Ελληνικά 6.5.35-36:*

Για τους ακροατές τους, το ισχυρότερο από τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησαν οι Λακεδαιμόνιοι τους φάνηκε να είναι το γεγονός ότι όταν νίκησαν τους Αθηναίους και οι Θηβαίοι ήθελαν να καταστρέψουν την Αθήνα ολοσχερώς, εκείνοι το εμπόδισαν. Μεγάλο βάρος δόθηκε και στο γεγονός ότι οι Αθηναίοι ήταν υποχρεωμένοι από τους όρκους τους να έρθουν σε βοήθεια των Σπαρτιατών.

---

³⁴ 34. Γιατί οι Θηβαίοι κατέστρεψαν τον Ορχομενό, 364 π.Χ., Διόδωρος 15.79:

Έτσι, οι Θηβαίοι νομίζοντας ότι είχε δοθεί καλή ευκαιρία (ένας εμφύλιος πόλεμος) αλλά και έχοντας καλές προφάσεις για να τους εκδικηθούν, τους επιτέθηκαν, κατέλαβαν τον Ορχομενό, σκότωσαν τους άντρες και πούλησαν δούλους τα γυναικόπαιδα.

---

³⁵ **35. Βάβριος, *Μύθοι*, αρ. 89:**

Μια φορά ένας λύκος είδε ένα πρόβατο που είχε ξεστρατίσει από το κοπάδι. Αντί να ορμήσει να το αρπάξει με βία, προσπάθησε να βρει μια ευπρόσωπη κατηγορία (ἔγκλημα εὐπρόσωπον) για να δικαιολογήσει την επιθετικότητα.

- Πέρσι, αν κι ήσουν μικρό, με προσέβαλες.
- Πέρσι; Πώς είναι δυνατό; Δεν έχει συμπληρωθεί χρόνος από τη γέννησή μου!
- Καλά αυτό, αλλά δεν βόσκεις σε αυτό το χωράφι που είναι δικό μου;
- Όχι, γιατί δεν έχω φάει ποτέ χορτάρι και δεν έχω αρχίσει να βόσκω.
- Δεν ήπιες νερό από την πηγή που είναι δική μου και μόνο εγώ πίνω από αυτή;
- Όχι, το βυζί της μάνας μου μου παρέχει ακόμα τροφή.

Τότε ο λύκος άρπαξε το πρόβατο και καθώς το έτρωγε σχολίασε:

- Δεν θα στερήσεις τον λύκο από το δείπνο του, ακόμα κι αν με ευκολία καταρρίπτεις όλες μου τις κατηγορίες.
-

³⁶ **36. Τιμητικό ψήφισμα για Αθηναίους εφήβους, 122 π.Χ., *Inscriptiones Graecae* II² 1006, στίχοι 65-7, απόσπασμα:**

[...] και εξέδραμαν στα σύνορα της Αττικής ένοπλοι, για να γνωρίσουν τα εδάφη και τους δρόμους· επισκέφθηκαν τα ιερά της υπαίθρου, προσφέροντας θυσίες υπέρ του δήμου. Φτάνοντας στον Μαραθώνα στο πολυανδρείο, πρόσφεραν στεφάνι και εναγισμό σε εκείνους που σκοτώθηκαν για την ελευθερία. Πήγαν και στο ιερό του Αμφιαράου και παρουσίασαν με ιστορικές μαρτυρίες τα κυριαρχικά δικαιώματα που είχαν αποκτήσει οι πατέρες από τους παλαιούς χρόνους στο ιερό και αφού πρόσφεραν θυσία επέστρεψαν αυθημερόν στα εδάφη μας.

---

³⁷ **37. Νακόνη, ψήφισμα για συμφιλίωση, περ. 300 π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* XXX 1119:**

Κάθε χρόνο, οι αρχές που εκτελούν καθήκοντα να θυσιάζουν αυτή τη μέρα στους γενέτορες και στην Ομόνοια από ένα ζώο, όποιο κριθεί κατάλληλο, και οι πολίτες να εορτάζουν χωριστά στις αδελφοθεσίες.

---

³⁸ **38. Πλούταρχος, *Βίος Αριστείδη* 21.3:**

[Οι Πλαταιείς] οργανώνουν μια πομπή που ξεκινά με την ανατολή και την αναγγέλλει ένα πολεμικό σάλπισμα. Αμάξια γεμάτα με μурτιά και στεφάνια ακολουθούν, μετά ένας μαύρος ταύρος, παιδιά ελεύθερα που μεταφέρουν σπονδές από κρασί και γάλα σε αμφορείς, και δοχεία με λάδι και μύρο. Κανένας δούλος δεν επιτρέπεται να βοηθήσει, γιατί οι εκείνοι οι άνδρες πέθαναν για την ελευθερία. Στο τέλος έρχεται ο άρχοντας των Πλαταιών που άλλες φορές δεν επιτρέπεται να αγγίξει σίδηρο ή να ντυθεί με οποιοδήποτε άλλο χρώμα από το λευκό, αλλά σε αυτή την περίπτωση φορά πορφυρό χιτώνα, μεταφέρει ένα δοχείο με νερό από την έδρα των αρχόντων και προχωρά, με το σπαθί στο χέρι, μέσα από την πόλη προς τους τάφους. Μετά παίρνει νερό από την πηγή και πλένει με τα ίδια του τα χέρια τις στήλες και τις αλείφει με μύρο. Μετά θυσιάζει τον ταύρο στην πυρά, προσευχόμενος στον Δία και τον Ερμή Χθόνιο και προσκαλεί τους ανδρείους που έπεσαν για την Ελλάδα να έρθουν στο νεκρόδειπνο

και στην προσφορά αίματος. Μετά γεμίζει έναν κρατήρα κρασιού και κάνει σπονδή λέγοντας: «Πίνω για αυτούς τους άνδρες που πέθαναν για την ελευθερία των Ελλήνων». Οι Πλαταιείς τηρούν αυτά τα έθιμα ως τις μέρες μας.

---

³⁹ 39. Πλούταρχος, Βίος Αράτου:

Προσφέρουν θυσίες στον Άρατο, τη μία την ημέρα που απάλλαξε την πόλη από την τυραννίδα, την 5η Δαισίου, που οι Αθηναίοι ονομάζουν Ανθεστηριώνα, και ονομάζουν αυτή τη θυσία Σωτήρια· τη δεύτερη, στα γενέθλιά του. Στην πρώτη επιτελεί τις ιεροπραξίες ο ιερέας του Διός Σωτήρος, στην άλλη ο ιερέας του Αράτου, που φορά ταινία όχι ολόλευκη, αλλά μεσοπόρφυρη. Οι Διονυσιακοί τεχνίτες τραγουδούσαν τραγούδια με τη συνοδεία κιθάρας και στην πομπή συμμετείχε ο γυμνασίαρχος επικεφαλής των παιδιών και των εφήβων, μετά ακολουθούσαν τα μέλη της βουλής με στεφάνια στο κεφάλι τους και όποιος από τους πολίτες ήθελε. Διαφυλάσσουν από σεβασμό και σήμερα κάποια μικρά δείγματα αυτών των τιμών εκείνες τις μέρες, αλλά οι περισσότερες τιμές έχουν χαθεί από τα χρόνια κι άλλες υποθέσεις.

---

⁴⁰ 40. Ψήφισμα της Αντιόχειας του Πυράμου (Κιλικία) για ίδρυση βωμού της Ομονοίας, αρχές 2ου π.Χ. αι., *Lois sacrées de l'Asie Mineure*, αρ. 81:

Για καλή τύχη και για τη σωτηρία της κοινότητάς μας και της κοινότητας της Αντιόχειας του Κύδνου και όσων συνεργάστηκαν για να διευρύνουν τις σχέσεις εύνοιας, φιλίας και ομόνοιας. (Προτείνεται) η βουλή και ο δήμος να πάρουν την παρακάτω απόφαση. Όσον αφορά εκείνα που προαναφέρονται (σε ένα άλλο ψήφισμα που δεν έχει σωθεί), να γίνει όπως ακριβώς αποφάσισε ο λαός. Όσον αφορά την κατασκευή του βωμού, την ευθύνη να την έχουν οι πρυτάνεις. Την ημέρα κατά την οποία θα ιδρυθεί ο βωμός να πραγματοποιηθεί πομπή, όσο πιο όμορφη και λαμπρή γίνεται, από τον βωμό της βουλής έως το ιερό της Αθηνάς. Την πομπή θα οδηγούν ο δημιουργός (ο ανώτατος αξιωματούχος) και οι πρυτάνεις (το προεδρείο της βουλής). Θα θυσιάσουν μια αγελάδα με χρυσά κέρατα στην Αθηνά και την Ομόνοια. Οι ιερείς, όλοι οι άλλοι αξιωματούχοι, οι νικητές των αγώνων, ο γυμνασίαρχος με όλους τους εφήβους και ο παιδονόμος με όλα τα αγόρια θα ακολουθήσουν την πομπή. Αυτή η ημέρα θα είναι γιορτή. Όλοι οι πολίτες θα φορούν στεφάνια. Θα ισχύει αργία για όλους· οι δούλοι δεν θα είναι αλυσοδεμένοι. Οι αξιωματούχοι και οι νικητές των αγώνων θα συγκεντρωθούν στο ιερό της Αθηνάς, όλοι οι άλλοι πολίτες σε ομάδες κατά φυλές. Ο ιερομνήμων (θηρησκευτικός αξιωματούχος) και οι πρόεδροι των φυλών θα είναι υπεύθυνοι για την τάξη αυτή την ημέρα. [...] Στις επόμενες χρονιές θα γίνεται σ' αυτόν τον βωμό θυσία ζώου την πρώτη μέρα κάθε μήνα. Και κάθε χρονιά η πομπή και η θυσία και όλα τα υπόλοιπα να γίνονται σύμφωνα με όσα γράφονται παραπάνω.[...]

---

⁴¹ 41. Ο Ελλάδιος, ιερέας στα Μέγαρα, αποκαθιστά μνημείο για τους πεσόντες στους Περσικούς Πολέμους (480 π.Χ.), Μέγαρα, περ. 400 μ.Χ., *Inscriptiones Graecae VII 53*:

Ο αρχιερέας Ελλάδιος αποκατέστησε το επίγραμμα των ηρώων που σκοτώθηκαν κατά τον Περσικό Πόλεμο και τάφηκαν εδώ, επειδή είχε φθαρεί με το πέρασμα του χρόνου. Όταν αποφασίστηκε να ταφούν εδώ οι πεσόντες στον πόλεμο, ο Σιμωνίδης συνέθεσε το επίγραμμα αυτό για να τους τιμήσει.

---

⁴² **42. Απόσπασμα από κωμωδία του Ποσειδίππου που παραθέτει ο περιηγητής Ηρακλείδης, περ. 250 π.Χ., F. Pfister, *Die Reisebilder des Herakleides*, Βιέννη 1951, εκδ. Pfister, απόσπασμα 11:**

Οι Πλαταιείς είναι: δύο ναοί, μια στοά και το όνομά της, ένα λουτρό και η φήμη του Σήραμβου. Τον περισσότερο καιρό έρημη και μόνο στα Ελευθέρια γίνεται πόλη.

---

⁴³ **43. Πολιτική διαμάχη ανάμεσα στον Βόηθο και τον Αθηνόδωρο στην Ταρσό, τέλη 1ου αι. π.Χ., Στράβων 14.5.14:**

(Κάποιος οπαδός του Βοήθου) έγραψε εναντίον του στους τοίχους: «Οι πράξεις είναι για τους νέους, οι συμβουλές για τους μεσήλικες, οι πορδές για τους γέρους». Ο Αθηνόδωρος πήρε την επιγραφή ως αστείο και διέταξε να προσθέσουν: «οι κεραυνοί για τους γέρους». Τότε όμως κάποιος αδιάντροπος και ευκοίλιος ήρθε μια νύκτα στο σπίτι του και αφόδευσε πλουσιοπάροχα στην πόρτα και στον τοίχο. Όταν ο Αθηνόδωρος κατηγορήσε αυτή την παράταξη στην Εκκλησία του Δήμου, είπε: «Μπορεί κανείς να αναγνωρίσει την αρρώστια της πόλης και την αδυναμία της με πολλούς τρόπους, ιδίως από τα περιττώματά της».[...]

---

⁴⁴ **44. Ο όρκος των Δρηρίων εφήβων για αιώνιο μίσος κατά της Λύττου, περ. 221 π.Χ.:**

Πραγματικά δεν πρόκειται ποτέ να είμαι εύνους απέναντι στους Λυττίους, με κανένα τρόπο και καμμία πρόφαση, ούτε μέρα ούτε νύκτα. Και θα προσπαθήσω, όσο μπορώ, να βλάψω την πόλη των Λυττίων. Ο όρκος δεν καλύπτει καμμία δίκη και καμμία εφαρμογή δικαστικών αποφάσεων. Θα είμαι εύνους απέναντι στους Δρηρίους και τους Κνωσίους.

---

⁴⁵ **45. Ο όρκος των Ελλήνων πριν τη μάχη των Πλαταιών, 479/478 π.Χ., Λυκούργος, *Κατά Λεωκράτους* 80–81:**

Δεν θα ξανακτίσω κανένα από τα ιερά που οι βάρβαροι έκαψαν και κατέστρεψαν. Αντίθετα θα τα κρατήσω (κατεστραμμένα) ως υπόμνημα της ιεροσυλίας που διέπραξαν οι βάρβαροι.

---

⁴⁶ **Σημ. αντιπ.: Συμφωνία αμνηστίας της Αλίφειρας (273 π.Χ.) για τον τερματισμό των βιαιοπραγιών:**

[έπει] Κλεώνυμος έξάγαγε τὰν πρῶρὰν καὶ τὸς πειρατὰς έξέβαλε καὶ έλευθέραν τὰν πόλιν άπέδωκε, μηδένα μηδενὶ μνασιχολῆσαι τῶν πρότερον γεγονότων άμφιλλόγων πὸς άλλάλος, μηδὲ δικάσασθαι μηδένα μηδέν εἴ τι μίασμα γέγονε πρότερον ἢ Κλεώνυμος τὰν πρῶρὰν έξάγαγε τὰν Άριστολάω καὶ τὸς πειρατὰς έξέβαλε.

---

⁴⁷ **37. Νακόνη, ψήφισμα για συμφιλίωση, περ. 300 π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* XXX 1119:**

Κάθε χρόνο, οι αρχές που εκτελούν καθήκοντα να θυσιάζουν αυτή τη μέρα στους γενέτορες και στην Ομόνοια από ένα ζώο, όποιο κριθεί κατάλληλο, και οι πολίτες να εορτάζουν χωριστά στις αδελφοθεσίες.

---

⁴⁸ 46. Ψήφισμα της Αφροδισιάδας, 88 π.Χ., J. Reynolds, *Aphrodisias and Rome*, Λονδίνο 1982, αρ. 2 (IAph2007 8.3):

Απόφαση της βουλής και του δήμου, (πρόταση) του Περείτου, γιου του Αντιόχου, γραμματέως του δήμου (της συνέλευσης του δήμου) και του Αττάλου, γιου του Μενάνδρου, στρατηγού υπεύθυνου για την ύπαιθρο. Επειδή ο Κόιντος Όππιος, γιος του Κοϊντού, στρατηγός ανθύπατος των Ρωμαίων, μας πληροφόρησε με απεσταλμένο ότι πολιορκούνται η Λαοδίκεια και ο ίδιος, ο δήμος αποφάσισε να αποστείλει στρατιωτική βοήθεια πανστρατιά, με συμμετοχή επίσης των παροίκων και των δούλων, και εξέλεξε στη συνέλευση και τον άνδρα που θα διοικήσει (τα στρατεύματα)· επειδή είναι αναγκαίο να στείλουμε και πρεσβευτές οι οποίοι θα καταστήσουν στον ανθύπατο φανερή τη στάση του δήμου απέναντι στους Ρωμαίους, που είναι σωτήρες και ευεργέτες, και θα φροντίσουν, αν ο στρατηγός δώσει και κάποια άλλη εντολή στην πόλη για την ενημέρωση και την εκτέλεση των εντολών, για αυτόν τον λόγο (προτείνεται) ο δήμος να αποφασίσει τα παρακάτω: Να εκλεγούν πρεσβευτές από τις τάξεις εκείνων των ανδρών που έχουν αναλάβει πολιτικά αξιώματα, απολαμβάνουν εμπιστοσύνης και πρόσκεινται ευνοϊκά απέναντι στους Ρωμαίους· οι πρεσβευτές αυτοί να φτάσουν στον ανθύπατο Κόιντο Όππιο, να του εκθέσουν τη στάση την οποία έχει ο δήμος απέναντί του και απέναντι σε όλους τους Ρωμαίους, και να του εξηγήσουν ότι όχι μόνον αποφασίσαμε να στείλουμε συμμαχικά στρατεύματα πανστρατιά, αλλά και ότι εκλέξαμε και διοικητή των συμμαχικών στρατευμάτων τον Αρτεμίδωρο, στεφανηφόρο (δηλ. επώνυμο άρχοντα της πόλης) έναν από τους τιμώμενους και ευυπόληπτους άνδρες, διακεκριμένο στην πολεμική αρετή. Επίσης να του εκθέσουν ότι όλος ο δήμος, μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά και όλο μας το βίος, είμαστε αποφασισμένοι να αγωνιστούμε για τον Κόιντο και τα συμφέροντα των Ρωμαίων και ότι ούτε θέλουμε καν να ζήσουμε χωρίς την ηγεμονία των Ρωμαίων.

---

⁴⁹ 47. Ψήφισμα των Εφεσίων σχετικά με τον 1ο Μιθριδατικό Πόλεμο, Έφεσος, 87/86 π.Χ., *I.Ephesos* 8, στίχοι 1-14:

Ο λαός μας διατηρεί την παλιά εύνοια προς τους Ρωμαίους, τους κοινούς σωτήρες, και πειθαρχεί σε όλα όσα προστάζουν. Ο Μιθριδάτης, βασιλιάς της Καππαδοκίας, παραβίασε τις συνθήκες με τους Ρωμαίους, συγκέντρωσε στρατιωτικές δυνάμεις και επιχείρησε να γίνει κύριος γης που δεν του ανήκε. Αφού κατέλαβε πρώτα τις κοντινές μας πόλεις με απάτη, κυριάρχησε και στη δική μας πόλη, τρομοκρατώντας την με το πλήθος των δυνάμεων και την απροσδόκητη επίθεση. Ο λαός μας που από την αρχή διαφύλασσε την εύνοια προς τους Ρωμαίους, μόλις βρήκε την ευκαιρία να συμμετάσχει στις κοινές υποθέσεις, αποφάσισε να αποδεχθεί τον πόλεμο κατά του Μιθριδάτη υπέρ της ηγεμονίας των Ρωμαίων και της κοινής ελευθερίας. Και όλοι οι πολίτες με μια βούληση (όμοθυμαδόν) ρίχτηκαν στον αγώνα για αυτόν τον σκοπό.

---

⁵⁰ 48. Τιμητικό ψήφισμα της Αθήνας για τον ρήτορα Λυκούργο, Αθήνα, 307 π.Χ., *Inscriptiones Graecae* II2 457 b1:

Όταν μεγάλοι φόβοι και κίνδυνοι κυρίευσαν τους Έλληνες, αφού ο Αλέξανδρος είχε νικήσει τη Θήβα και κατακτήσει όλη την Ασία και άλλα μέρη της οικουμένης, (ο Λυκούργος) συνεχώς αντιμάχονταν τον Αλέξανδρο προς όφελος του λαού, εμφανιζόμενος σε όλη του τη ζωή αδιάφθορος και πέραν κάθε κατηγορίας ως προς την πατρίδα και τη σωτηρία των Ελλήνων, αγωνιζόμενος με όλα τα μέσα ώστε η πόλη να μείνει ελεύθερη και αυτόνομη. Γι' αυτό, όταν ο Αλέξανδρος ζήτησε την παράδοσή του, ο λαός αρνήθηκε να το δεχθεί και ακόμα και να το συζητήσει.

---

⁵¹ **49. Τιμητικό ψήφισμα για τον ευεργέτη Πρωτογένη, Όλβια, περ. 200 π.Χ., *Inscriptiones Oris Septentrionalis Ponti Euxini* I² 32, αποσπάσματα:**

Όταν ο βασιλιάς Σαΐταφέρνης έφτασε στην απέναντι παραλία για να δεχτεί τιμές και οι άρχοντες συγκάλεσαν συνέλευση ανακοινώνοντας την παρουσία του βασιλιά και ότι τα δημόσια έσοδα είναι ανύπαρκτα, ο Πρωτογένης βγήκε μπροστά (παρελθών) και έδωσε 900 χρυσά νομίσματα. Οι πρεσβευτές πήραν τα χρήματα και ο Πρωτογένης και ο Αριστοκράτης πήγαν να υποδεχτούν τον βασιλιά. Όμως ο βασιλιάς μέμφθηκε τα δώρα, εξοργίστηκε και διέλυσε το στρατόπεδο για να φύγει [...] (κενό στο κείμενο). Για τον λόγο αυτό ο λαός, τρομοκρατημένος, ήρθε στη συνέλευση και έστειλε πρεσβευτές (;) (κενό στο κείμενο) [...] Το μεγαλύτερο μέρος της πόλης στην πλευρά του ποταμού ήταν ατείχιστο, όπως και όλο το τμήμα της που είναι στο λιμάνι και το μέρος όπου παλιά υπήρχε η ψαραγορά, μέχρι το ηρώο του Σωσία. Κι οι αυτόμολοι μας ανακοίνωναν ότι οι Γαλάτες και οι Σκίροι είχαν κάνει συμμαχία, πως είχαν συγκεντρωθεί μεγάλες δυνάμεις και ότι επρόκειτο να φτάσουν τον χειμώνα· επιπλέον ότι οι Θισαμάτες, οι Σκύθες και οι Σαυδαράτες ήθελαν να καταλάβουν το οχύρωμα, γιατί κι αυτοί φοβούνταν την ωμότητα των Γαλατών. Γι' αυτόν τον λόγο πολλοί ήταν αποκαρδιωμένοι και ετοιμάζονταν να εγκαταλείψουν την πόλη. Συγχρόνως είχαν γίνει κι άλλες πολλές ζημιές στην ύπαιθρο· είχαν εξοντωθεί όλοι οι δούλοι και οι Μιξέλληνες που κατοικούσαν στα σύνορα και που στον προηγούμενο πόλεμο ήταν σύμμαχοί μας στην πόλη, πάνω από 1500 ψυχές. Πολλοί ξένοι και αρκετοί πολίτες είχαν εγκαταλείψει την πόλη. Γι' αυτούς τους λόγους ο λαός συγκεντρώθηκε σε συνέλευση με αγωνία και παρουσιάζοντας με ενάργεια τον επικείμενο κίνδυνο και τις συμφορές, παρακαλούσε όλους όσους είχαν κάποια δύναμη να μη δουν με αδιαφορία την πατρίδα μας, που σώθηκε από πολλές απειλές, να πέσει στα χέρια των εχθρών. Κανένας όμως δεν έκανε μια χρηματική προσφορά ούτε για όλο το έργο που ζητούσε ο λαός ούτε για κάποιο κομμάτι του. Τότε εκείνος εξήγγειλε ότι θα κατασκευάσει και τα δύο τείχη και θα καλύψει όλη τη δαπάνη. [...]

---

⁵² Σημ. αντιπ.: η πηγή αυτή δεν χρησιμοποιήθηκε σε αυτό το βίντεο ούτε και στο επόμενο.

50. Επιστολή του βασιλιά του Περγάμου Αττάλου Β΄ στον ιερέα της Κυβέλης στην Πεσσινούτα, με αιτιολόγηση της απόφασής του να μην πολεμήσει κατά των Γαλατών, περ. 158-155 π.Χ., *Pessinou's Inschriften von Pessinous* 7 (η αναγραφή έγινε δύο αιώνες αργότερα):

[...] μέρα με τη μέρα συνεχίσαμε να σκεφτόμαστε το ζήτημα, και όλο και περισσότερο μας φαινόταν επικίνδυνο να αρχίσουμε έναν πόλεμο χωρίς τη συμμετοχή των Ρωμαίων. Αν θα είχαμε επιτυχία, το εγχείρημα θα έφερε φθόνο, εχθρότητα και μοχθηρή υποψία –αισθήματα που είχαν οι Ρωμαίοι και απέναντι στον αδελφό μου–, ενώ αν αποτυγχάναμε η καταστροφή μας θα ήταν βέβαιη. Γιατί δεν θα έβλεπαν την καταστροφή μας με οίκτο, αλλά με χαιρεκακία, επειδή αναλάβαμε ένα τέτοιο εγχείρημα χωρίς τη συμμετοχή τους.

---

⁵³ **51. Ομιλία του Νέρωνα στη γιορτή των Ισθμίων, 66 μ.Χ., *Inscriptiones Graecae* VII 2713, στίχοι 9-12:**

Έλληνες, σας κάνω μια δωρεά απροσδόκητη, αν και όχι ανέλπιστα, αφού προέρχεται από τη δική μου γενναιοδωρία, αλλά μεγαλύτερη από όση θα ζητούσατε οι ίδιοι.

(άπροσδόκητον ύμειν, ἄνδρες Ἕλληνες, δωρεάν, εἰ καὶ μηδὲν παρὰ τῆς ἐμῆς μεγαλοφροσύνης ἀνέλπιστον, χαρίζομαι, τοσαύτην, ὅσην οὐκ ἐχωρήσατε αἰτεῖσθαι).

---

⁵⁴ **52. Επιτύμβιο επίγραμμα από τη Σηστό, 1ος αιώνας μ.Χ., *Inscripten von Sestos* 58:**

Όταν οι γονείς μου με τα ίδια τους τα χέρια με τοποθέτησαν νεκρή στον τάφο, αντάλλαξαν τις ελπίδες τους· πατέρα και πολυδακρυσμένη μητέρα, αφήνω τις ελπίδες σας σαν παρακαταθήκη στον Άδη.

(ἐλπίδα καί μοι πᾶσαν ἐνηλλάξαντο τοκῆες | κατθέμενοι τύμβω χερσίν ἐῆσι νέκυν. | ἀλλά, πάτερ, λείπω καί σοι πολύδακρυ τεκοῦσα, | ἐλπίδας ὑμετέρας Ἴδι παρθεμένη).

---

⁵⁵ **53. Τιμητική επιγραφή από την Ολβία, 2ος/3ος αι. μ.Χ., *Inscriptiones Orae Septentrionalis Ponti Euxini* I² 52,:**

Στίχοι 5-10: Ενώ όλοι τον επαινούσαν και έτρεφαν ελπίδες ότι θα επιτελέσει όλες τις λειτουργίες (ανάληψη οικονομικών υποχρεώσεων της πόλης από εύπορους πολίτες) σύμφωνα με τη θέση της γενιάς του, η ακατανίκητη μοίρα όρμησε και τον άρπαξε από τους γονείς και την πατρίδα του άπονα. [...]

Στίχοι 15-18: Η βουλή και ο δήμος στεφανώνουν με χρυσό στεφάνι τον Δάδο, γιο του Τουμβάγου, για τον οποίον υπήρχαν όλες οι καλές ελπίδες.

---

⁵⁶ **54. Τιμητικό ψήφισμα από την Κολοφώνα, 2ος/3ος μ.Χ. αιώνας, *Supplementum Epigraphicum Graecum* XXXIX 1243:**

[...] Για να φαίνεται ότι η βουλή και ο λαός τιμούν άξια τους ενάρετους άνδρες και όσους έχουν δώσει δείγματα της αρετής τους και δίνουν τις καλύτερες ελπίδες για το μέλλον και για να φανεί ότι με τέτοιες τιμές η βουλή και ο λαός ενθαρρύνουν και άλλους σε ευεργεσίες για την κοινότητα.

(ή βουλή και ό δήμος φαίνηται τούς άγαθούς άνδρας και πολλά δείγματα τής άρετής τεθικότας και είς τόν μέλλοντα χρόνον τας άρίστας ἐλπίδας διδόντας και άξίως τειμώντες και προτρεπόμενοι διά τών <τ>οιού{ν}των ἐπί τας εύεργεσίας τας κοινάς).

---

⁵⁷ **55. Τιμητικό ψήφισμα από τη Βέροια, περ. 100 π.Χ., *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας Α΄*, *Επιγραφές Βεροίας*, αρ. 2:**

Είναι άξιος τιμής για πολλούς λόγους και για όσα είναι τώρα παρόντας, αλλά και για τα ελπιζόμενα.

(διά πολλά και έν τοῖς παροῦσιν ὦν τειμῆς ἄξιος και έν τοῖς ἐλπίζομενοις).

---

⁵⁸ **56. Ψήφισμα των ελληνικών πόλεων της επαρχίας Ασίας για την καθιέρωση των γενεθλίων του Αυγούστου ως πρώτης ημέρας του Νέου Έτους, 9 π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LVI 1233 στ. 37-48:**

Επειδή η Πρόνοια που καθορίζει τη ζωή μας έδειξε ζήλο και φιλοτιμία παρουσίασε ως κόσμημα για τη ζωή μας το τελειότερο αγαθό, φέρνοντας τον Σεβαστό [τον Αύγουστο]. Για να ευεργετεί τους ανθρώπους η Πρόνοια τον γέμισε με κάθε αρετή, προσφέροντάς τον σε μας και τους μελλοντικούς ανθρώπους ως θεό, στη θέση της. Η Πρόνοια μας έδωσε εκείνον που σταμάτησε τον πόλεμο και έφερε ως στολίδι την ειρήνη. Γεννημένος με αυτή την πρόνοια, ο Καίσαρας ξεπέρασε τις ελπίδες όλων όσων περίμεναν ευεργεσίες στο παρελθόν, ξεπερνώντας όχι μόνο εκείνους οι οποίοι έγιναν ευεργέτες πριν από αυτόν, αλλά σβήνοντας και κάθε ελπίδα από τους ευεργέτες του μέλλοντος ότι θα μπορούσαν να τον ξεπεράσουν. Τα γενέθλια του θεού ήταν η αρχή των ευφρόσυνων νέων για όλα όσα θα έκανε για

την ανθρωπότητα.

---

59 57. Τιμητικό ψήφισμα για τον διοικητή της Αχαΐας Κορνήλιο Σκιπίωνα, Μεσσήνη, 2/3 μ.Χ.:

Επειδή καταχάρηκε για τις άριστες ειδήσεις, έδωσε εντολή να φορέσουν όλοι στεφάνια και να προσφέρουν θυσίες, απερίσπαστοι και ατάραχοι. [...] Και μας έδωσε εντολή κάθε χρονιά, αυτή τη μέρα να την περνάμε με θυσίες και στεφαναφορία, όσο το δυνατόν πιο χαρούμενα και [...]

(ὕπερχαρῆς ὦν ἐπὶ ταῖς ἀρίσταις ἀγγελίαις, στεφαναφορεῖν τε πάντας διέταξε καὶ θύειν, ἀπράγμονας ὄντας καὶ ἀταράχους. [...] διετάξατο δὲ ἀμῖν καὶ καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν τὰν ἡμέραν ταύταν μετὰ θυσιαῶν καὶ σταφαναφορίας διαγίνειν ὅσοις δυνάμεθα ἰλαρώτατα καὶ [4-5]τατα).

---

60 58. Επιτύμβιο επίγραμμα, Μαραθώνας, περ. 200 μ.Χ., Β.Χ. Πετράκος, *Ο Μαραθῶν*, Αθήνα 1995, 182–184:

Ο Παράμονος, γιος του Ευόδου, από τον Πειραιά, Αθηναίος έφηβος, αφού πολλές φορές χάρηκα στα λιγοστά μου χρόνια με πολλούς, βρίσκομαι τώρα εδώ κάτω κτυπημένος από βαθύ ύπνο, μαζί με τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη, κατέχοντας τον χώρο των άστρων· είμαι νέος Θησεάς

(Παράμονος Εύοδου Πειραιεύς, ἔφηβος Ἀθηναῖος, πλειστάκις εὐφρανθεὶς ὀλίγοις | ἔτεσιν μετὰ πολλῶν ὧδε κάτω κεῖμαι βαθεῖ βεβλημένος ὕπνω, σὺν Κάστορι καὶ Πολυδεύκῃ, ἄστρων χῶρον ἔχων, Θησεύς εἰμι νέος).

---

61 59. Το επιτύμβιο επίγραμμα της Ζώης, Θεσσαλία, περ. 200 μ.Χ.:

Αυτή τη στήλη που βλέπεις, φίλε, τη βλέπεις γεμάτη πένθος. Γιατί η Ζώη —αυτό το όνομα τής είχαν δώσει— πέθανε δεκαοχτώ χρονών αφήνοντας στους γονείς της μονάχα δάκρυα, το ίδιο και στους παππούδες της, από τη στιγμή που άφησε της γης τα πένθη. Είχε παντρευτεί και έφερε στα σπλάχνα της ένα παιδί, που πέθανε πριν την ώρα του· μόλις το γέννησε, βουβή εγκατέλειψε του ήλιου το φως. Ο πατέρας της, ο Πηνειός, χύνοντας δάκρυα, της έστησε αυτό το έργο, μαζί με την αγαπημένη του γυναίκα. Ένα παιδί μόνο είχαν· δεν είχαν άλλο. Αλλά ούτε κι από την κόρη τους απόκτησαν παιδί* (εγγόνι), αφού άφησε το φως, αλλά χωρίς παιδιά και με θλίψη υπέμειναν καρτερικά τη ζωή τους.

(Ἦν ἔσορᾶς στήλην μεστήν ἐ|σορᾶς, φίλε, πένθους. | Κάθνε γὰρ Ζώη οὔνομα κλησκομένη ὀκτωκαιδεκῆτης, λείψα|σα γονεῦσι δάκρυα | καὶ πάπποις τὰ ὅμοια, οὔπερ γαίης λίπε πένθη. | Ἦν δὲ γάμω ζευχθε<ῖ>σα κύ|ησέ τε <τ>έκνον ἄωρον, οὔ τεχθέντος ἄφωνος λίπεν φάος ἡελίοιο. Πηνειὸς δὲ πατήρ χεύων | δάκρ<υ>θῆκε τόδ' ἔργον | σὺν τε φίλῃ ἀλόχῳ, οἷς ἦν | τέκνον ἔν τε κούκ ἄλλο. | Οὐδὲ γὰρ ἐξ αὐτῆς ἔσχον | τέκνον φῶ(ς) λιπούσης | ἀλλ' ἄτεκνοι λύπη καρ|τέρειον βίοτον).

*Η μητρότητα εκφράζεται με την πρόθεση ἐκ + γενική (π.χ. SEG IX 1· XXVIII 759· XXXIII 724, 1215).

---

62 60. Το επιτύμβιο επίγραμμα του Φιλαδέλφου, Αφροδισιάδα, *Supplementum Epigraphicum Graecum*, LX 1082:

Φιλάδελφε, όταν χάθηκες, τον τύμβο σου τον κατασκεύασα με οδύνη, εγώ, η Ελενίς, η μητέρα σου, και έγγραψα πάνω του: Πώς πέθανες; Σε ποιους τόπους; Ποιον ακολουθούσες; Αναζητώντας την ψυχή του παιδιού μου που χάθηκε, θα κατέβω μαζί με το παιδί μου με τη θέλησή μου στο παλάτι του Άδη· και μαζί σου για πάντα δυστυχησμένη θα κείτομαι.

(Τύμβον σοι, Φιλ[ιά]δελφε, καταφθιμένωι ἐμόγησα, | Ἐλενίς, ἡ μήτηρ, ὣι ἐπέγραψα πάρος· | πῶς ἔθανες; ποίοισι τόποις; τίνας ἦς ἀκόλουθος; | ζητοῦσα ψυχὴν τέκνου κατατεθ[ε]ῶτος, | τῷ καὶ ἐκούσα τέκνω καταβήσομαι δόμον εἰς Αἴδαο | καὶ σύν σοι μελεῆ κείσομαι ἀθάνατος).

---

⁶³ 61. Επιτύμβια επιγραφή από την Κατάνη, Korhonen, *Le iscrizioni del Museo Civico di Catania. Storia delle collezioni - Cultura epigrafica – Edizione (Helsinki/Tammisaari 2004) αρ. 174, 4ος αι. μ.Χ.:*

Ὅλη ἡ γῆ καὶ ὁ πλατύς ἀγέρας γιὰ σένα γεννούν, θάνατε. Ξαφνικά μου ἄρπαξες τὸ μωρό μου; Ἦταν ἀνάγκη; Κι ἀν γερνούσε, πάλι δικό σου δεν θὰ ἦταν;

(ἄπασα γῆα καὶ πλατοὺς ἀήρ γενᾶ σοι, θάνατε. Ἐξαπίνης μου τὸ βρέφος ἤρπασε[ς. ἦ] τίς ἀνάγκη; Εἰ γὰρ ἐγήρα, οὐχεὶ σὸν [ἦν;]).

---

⁶⁴ 62. Το επιτύμβιο ἐπίγραμμα του δολοφονημένου Αφροδισίου, Αλεξάνδρεια Τρωάς, περ. 200 μ.Χ., *Inscriptionen von Alexandria/Troas 90:*

Αφροδίσιος εἶναι τὸ ὄνομά μου, περαστικέ, καὶ εἶμαι ἀπὸ τὴν Αλεξάνδρεια, πρωτοχορευτής. Πεθαίνω με τὸν φρικτότερο θάνατο, ἐξαιτίας τῆς γυναίκας μου, τῆς βρωμιάρας τῆς μοιχαλίδας, ποὺ ὁ Δίας θὰ τὴν καταστρέψει. Γιατί ὁ κρυφὸς ἐραστής τῆς, ποὺ ἔταν καὶ συγγενῆς μου, ὁ Λύχων, με ἐσφαξε καὶ με ἐρίξε ἀπὸ ψηλά σαν νάμουν δίσκος, νέο παιδί. Εἶχα πατήσει τὰ εἰκοσὶ μου χρόνια. Καὶ ὁμορφονιὸ οἱ μοῖρες ποὺ ὑφάναν τὴ μοῖρα μου με ἐστείλαν στὸν Ἄδη γιὰ νὰ με χαίρεται.

([ἔστ]ιν τούνομά μοι Ἀφροδεῖσιος, ὃ παροδεῖτα· | [ε]ἰμί δ' Ἀλεξανδρεύς, τῶν δὲ χορ(ῶν) ὁ μέσος· [θν]ήσκω δ' οἰκτροτάτῳ θανάτῳ διὰ τὴν ἄλοχόν μου, [κ]λεψίγαμον μιεράν, ἣν περὶ Ζεὺς ὀλέσει· | ταύτη<ς> γὰρ λάθριος γαμέτης κάμὸν γένος, Λύχων, σφάξ[ε] με κάφ' ὕψους δισκοβόλησεν νέον· δισδέκατον γὰρ ἔτος κατέχοντά με, κάλλος ἔχοντα κλώσασαι μοῖραι πέμψαν ἄγαλμ' Ἀΐδη].

---

⁶⁵ 63. Επιτύμβιο, Αθήνα, περ. 500 π.Χ., *Inscriptiones Graecae I3 1204:*

Ἄνθρωπε ποὺ περπατάς σ' αὐτὸν τὸν δρόμο, κι ἀς ἔχεις ἄλλες σκέψεις στὸ νοῦ σου, στάσου καὶ συμπόνεσέ με.

(ἄνθρωπε ἡστέιχε[ις] καθ' ὁδὸν | φρασὶν ἄλλα μενοινῶν, στήθι καὶ οἴκτιρον).

---

⁶⁶ 64. Επιτύμβιο, Αντιόχεια Πισιδίας, αυτοκρατορική εποχή, *Supplementum Epigraphicum Graecum XXXI 1283:*

[Μιλὰ ὁ τάφος] Στάσου γιὰ μένα, καθὼς περνάς ἀπὸ ἐδῶ, ξένε, στάσου· μὴ με προσπεράσεις, ἀλλὰ ἀφοῦ μάθεις ποιὸν κρύβω, νοιώσε τὸν ἴδιο πόνο με τοὺς γονεῖς τοῦ, ποὺ εἶναι ζωγραφισμένοι.

([μεῖνόν μοι παράγων], μεῖνον, ξένε, μ[ή] με] παρέλθης, ἀλλὰ [μα]θῶ[ν] τίν' ἔχω γραπτοῖς σύμπ[ασ]χε γονεῦσι).

---

⁶⁷ 65. Επιτύμβιο, Γαλατία, 3ος αι. μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum XLI 1166:*

Περαστικέ, μὴ με προσπεράσεις, ἀλλὰ ἀφοῦ σταθεῖς, δεξ αὐτὸν τὸν ὁμορφὸ τόπο.

(ὁδοιπόρε, μὴ με πα[ρ]έλθης, | ἀλλὰ στάς ἰδέ μου τὸν χαρίεντα τόπον).

---

⁶⁸ 66. Επιτύμβιο, Τειχιούσα, αυτοκρατορική εποχή, Merkelbach και Stauber, *Steinepigramme I*, 73 no. 01/18/05:

Αφού έζησα 18 χρόνια της ζωής μου ήρθα κάτω από το σκοτάδι της άπονης Λησμονιάς. Γι' αυτό, ξένη οδοιπόρε, χύσε για χάρη μου γοερά δάκρυα· και σε αντάλλαγμα ο θεός να σου δίνει κάθε ευτυχία.

(ὄκτωκαίδεκα δὲ ζωῆς βιότου | λυκάβαντας ἐκτελέσας στυγερῆς ὑπὸ νύκτερον ἤλυθα Λήθης. | Τούνεκά μοι γοερὸν βάλε δάκρυον, ὦ ξέν' ὀδεῖτα· ἀντὶ δε σοι τούτων θεὸς ὄλβια δοῖεν ἅπαντα).

---

⁶⁹ 67. Επιτύμβιο, Αθήνα, 1ος π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae II2 2035+add.*:

Σε παρακαλώ να χύσεις όσα δάκρυα είναι σωστό· γιατί οι τύχες των ανθρώπων είναι κοινές.

(παρακαλῶ δακρύνειν ὅσον θέμις, κοινὰ γὰρ ἀνθρώποισιν αἱ τοῖαι τύχαι).

---

⁷⁰ 68. Επιτύμβιο, Αθήνα, 3ος μ.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae II2 3756*:

Για τη δική μου μοίρα δάκρυσε όλος ο λαός.

(ἀμφὶ δ' ἔμῃς μοίρης πᾶς ἐδάκρυσε λεώς).

---

⁷¹ 69. Επιτύμβιο, Αθήνα, 2ος μ.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae II2 7447*:

Για μένα δάκρυσε όλος ο λαός της Αθήνας.

(ἀμφὶ δ' ἔμεῦ καὶ δῆμος ἅπας ἐδάκρυσεν Ἀθήνης).

---

⁷² 70. Επιτύμβιο, Θεσπιές, περ. 150 μ.Χ., *Inscriptiones Graecae VII 1883*:

Και ποιος δεν έκλαψε γαι τις ανεκπλήρωτες ελπίδες των γονιών μου, βλέποντάς με;

(τίς ἐλπίδες οὐ[κ ἐδάκρυσεν] | τὰς ἀτελεῖς γονέων, εἰς ἐμὲ δερκόμε[νος;]).

---

⁷³ 71. Επιτύμβιο επίγραμμα, Νότιο, αυτοκρατορική εποχή, Merkelbach και Stauber, *Steinepigramme I*, 365-6:

Καθώς ο ήλιος έδυε προς τα δωμάτια της νύκτας, αφού δειπνησα, ήρθα μαζί με τον μητρικό μου θείο να πλυθώ. Κι αμέσως οι Μοίρες με έβαλαν να καθήσω, εκεί, στο πηγάδι. Έπεσα μέσα και με πήρε η χειρότερη μοίρα. Και μόλις με είδε εκεί κάτω ο δαίμων, με παρέδωσε στον Χάροντα. Ο μητρικός μου θείος άκουσε τον θόρυβο από την πτώση στο πηγάδι και αμέσως με αναζήτησε. Αλλά εγώ δεν είχα πια ελπίδα να ζήσω ανάμεσα στους ανθρώπους.

Τρέχει η θεία μου και σκίζει τα ρούχα της. Τρέχει κι η μητέρα και στέκεται και χτυπιέται. Κι αμέσως η θεία πέφτει στα πόδια του Αλεξάνδρου· και μόλις το είδε, δεν καθυστέρησε. Αμέσως πήδηξε στο πηγάδι. Και μόλις με βρήκε βυθισμένο κάτω, με έβγαλε μέσα σε ένα κοφίνι. Αμέσως η θεία μου με άρπαξε βρεγμένο, γρήγορα, για να δει μήπως έχω ακόμα κάποιο μερίδιο στη ζωή. Όμως εμένα τον δύστυχο με κάλυψε κακή Μοίρα, τριών χρόνων, πριν προλάβω να δω την παλαιστρα.

(ἡνίκα δ' ἥλιος μὲν ἔδυ πρὸς δώματα [νυκτός,] | δειπνήσας, ἦλθον μετὰ τοῦ μήτρω λο[έσσασ]|θαι, κεύθυσ με Μοῖραι προκαθίζανον εἰς φ[ρέ]|αρ αὐτοῦ· ἔγδυνον γὰρ ἐγὼ{ι} καὶ ἀπήγέ με | Μοῖρα κακίστη. χῶς εἶδεν δαίμων με | κάτω, παρέδωκε Χ[άρ]ωνει· αὐτὰρ ὁ | μήτρως μου ψόφον ἤκουσεν

φρεα|τισμοῦ, κεύθους μ' ἐζήτει γ' ἄρ'· ἐγὼ δὲ οὐκ ἐλ|πίδ' ἄν εἶχον ζωῆς τῆς κατ' ἑμαυτὸν ἐν ἀνθρώ|ποισι μιγῆναι. ἔτρεχεν ἡ νάννη καὶ σχείζει | τὸν γε χιτῶνα· ἔτρεχε κῆ μήτηρ καὶ ἴστα|το ἦγε τυπητόν. κεύθους Ἀλεξάνδρω πρὸς | γούνατα πρόσπεσε νάννη, κούκέτ' ἔμελ|λεν ἰδῶν, ἐνπήδα δ' εἰς φρέαρ εὐθύς. | ὡς εὖρέν με κάτω βεβυθισμένον ἐξήνευ|[κ]εν ἐ<ν> κοφίνω· κεύθους δὲ νάννη με διάβρο|χον ἤρπασε θᾶσ<σ>ον, σκεπτομένη ζω|ῆς ἢ<ν> τιν' ἔχω μερίδα· ὦ δ' ἐμὲ τὸν | [δύσ]τηνον τὸν οὐκ ἐφιδόντα παλαίσι|[τρα]ν, ἀλλ' ἤδη τριετῆ [- -] Μοῖρα [κάλ]υψε κακῆ].

---

⁷⁴ 72. Κατάδεσμος δικανικού περιεχομένου, Αθήνα, πρώιμος 4ος π.Χ. αιώνας, *Supplementum Epigraphicum Graecum* LI 328:

Καταδέω τον Σμινδυρίδην προς τον Ερμή τον Εριόνιον και προς τη Φερσεφόνην και προς τη Λήθη· καταδέω τον νου του, τη γλώσσα του, την ψυχή του και όσα κάνει εναντίον μου σε σχέση με τη δίκη· καταδέω και τη δίκη που ο Σμινδυρίδης έχει ξεκινήσει εναντίον μου.

---

⁷⁵ 73. Κατάδεσμος από την Πύδνα, 4ος π.Χ. αι., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LII 617 vi:

Καταδεσμεύω τις γλώσσες του Χοροτίμου, του Διονυσίου, του Αμαδώκου, του Αριστίωνα, του Πρωτοχάρη· κι αν κάποιος άλλος εχθρός μαινεται εναντίον μου, να μην μπορέσει να μιλήσει εναντίον μου.

---

⁷⁶ 74. Μαγικό ερωτικό φίλτρο σε μαγικό πάπυρο της Εθνικής Βιβλιοθήκης Παρισίων, *Papyri Graecae Magicae* IV 296-466· A. Χανιώτης, *Ανθολόγιο κειμένων, στο F. Graf, Η μαγεία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα*, ΠΕΚ, Ηράκλειο, αρ. 21:

Θαυμαστός φιλτροκατάδεσμος. Αφού πάρεις κερι ή πηλό από κεραμικό τροχό, να πλάσεις δύο μορφές, μια αρσενική και μια θηλυκή. Την αρσενική μορφή να την κάνεις σαν πάνοπλο Άρη, με το αριστερό του χέρι να κρατά ξίφος και να κτυπά μ' αυτό τη δεξιά κατακλείδα της γυναίκας, που θα την πλάσεις γονατιστή και με τα χέρια δεμένα πισθάγκωνα. Να τοποθετήσεις την ουσία (δηλαδή μαγική ουσία προερχόμενη από το θύμα, π.χ. μαλλιά, ρούχα κ.λπ.) στο κεφάλι της ή στον τράχηλο.

Στην εικόνα της γυναίκας που θέλεις να καθυποτάξεις να γράψεις, στο μεν κεφάλι ΙΣΕΗ ΙΑΩ ΙΘΙ ΟΥΝΕ ΒΡΙΔΩ ΛΩΘΙΩΝ ΝΕΒΟΥΤΟ ΣΟΥΑΛΗΘ, στο δεξιό αυτί ΟΥΕΡ ΜΗΧΑΝ, στο αριστερό αυτί ΛΙΒΑΒΑ ΩΥΜΑ ΘΟΘΟ, στο μέτωπο ΑΜΟΥΝ ΑΒΡΕΩ, στον δεξιό οφθαλμό ΩΡΟΡ ΜΟΘΙΟ ΑΗΘ, στον άλλο ΧΟΒΟΥΕ, στη δεξιά κλείδα ΑΔΕΤΑ ΜΕΡΟΥ, στον δεξιό βραχίονα ΕΝΕΨΑ ΕΝΕΣΓΑΦ, στον άλλο ΜΕΛΧΙΟΥ ΜΕΛΧΙΕ ΔΙΑ, στα χέρια ΜΕΛΧΑ ΜΕΛΧΟΥ ΑΗΛ, στο στήθος το όνομα της γυναίκας και το όνομα της μητέρας της, στην καρδιά ΒΑΛΑΜΙΝ ΘΩΟΥΘ, κάτω από το υπογάστριο ΑΟΒΗΣ ΑΩΒΑΡ, στο αιδούιο ΒΛΙΧΙΑΝ ΕΟΙ ΟΥΩΙΑ, στα οπίσθια ΠΙΣΣΑΔΑΡΑ, στα πέλματα, στο δεξιό ΕΛΩ, στο άλλο ΕΛΩΑΙΟΕ.

Πάρε δεκατρείς βελόνες χάλκινες και βύθισε μια στον εγκέφαλο λέγοντας «εγώ, ο τάδε, σου τρυπάω τον εγκέφαλο», δύο στα αυτιά και δύο στα μάτια και μια στο στόμα και δυο στα σωθικά και μια στα χέρια και δυο στο αιδούιο και δυο στα πέλματα, λέγοντας κάθε φορά «τρυπάω το τάδε μέρος της τάδε, ώστε να μην έχει στη μνήμη της κανέναν άλλον εκτός από μένα, τον τάδε». Πάρε ένα μολυβένιο έλασμα και γράψε αυτόν τον λόγον [μαγικές φράσεις] και ξεστόμισέ τον. Δέσε το έλασμα στις μορφές κάνοντας κλωστή από αργαλειό με 365 κόμπους, λέγοντας, όπως ξέρεις: «Αβρασάξ, κράτα». Στο ηλιοβασίλεμα τοποθέτησε (τις μορφές και το έλασμα) στη σαρκοφάγο κάποιου που πέθανε πριν την ώρα του ή βίαια, εναποθέτοντας και λουλούδια της εποχής.

Να ο λόγος που γράφεται και εκφωνείται: «Εναποθέτω (παρακατατίθεμαι) αυτόν τον κατάδεσμο σε σας τους χθόνιους θεούς, Υσεμιγαδών και κόρη Περσεφόνη, Ερεσχιγάλ και Άδωνι Βαρβαριθα, Ερμή καταχθόνιε, Θωούθ ΦΩΚΕΝΤΑΖΕΨΕΥ ΑΕΡΧΘΑΘΟΥ ΜΙΣΟΝΚΤΑΙ ΚΑΛΒΑΝ ΑΧΑΜΒΡΗ και Άνουβι κραταίε ΨΙΡΙΝΘ, που έχεις τα κλειδιά του Άδη, και στους καταχθόνιους δαίμονες, τους άωρους και τις άωρες, τους νέους και τις παρθένες, για χρόνια πάνω στα χρόνια, μήνες πάνω στους μήνες, μέρες πάνω στις μέρες, ώρες πάνω στις ώρες· εξορκίζω όλους τους δαίμονες που βρίσκονται σ' αυτόν τον τόπο να συμπαρασταθούν σ' αυτόν τον δαίμονα (δηλ. τον νεκρό). Όποιος κι αν είσαι, είτε άρσενικός είτε θηλυκός, να σηκωθείς για χάρη μου και να πας σε κάθε τόπο και σε κάθε δρόμο και σε κάθε σπίτι και να φέρεις και να δέσεις. Φέρε την τάδε, κόρη της τάδε, από την οποία έχεις την ουσία, με ερωτική επιθυμία για μένα, τον τάδε, γιο της τάδε. Να μη συνουσιασθεί ούτε από μπρος ούτε από πίσω, ούτε να συμβρεθεί με άλλον άντρα για ηδονή, παρά μονάχα με μένα, τον τάδε. Να μην είναι σε θέση η τάδε ούτε να πιει ούτε να φάει, να μην έχει ούτε λαχτάρα ούτε δύναμη ούτε υγεία· να μην της τύχει ύπνος παρά μόνο μαζί με μένα, τον τάδε.

Γιατί σε εξορκίζω απέναντι στο όνομα το φοβερό και τρομερό, που στο άκουσμά του η γη θα ανοίξει· το φοβερό όνομα που στο άκουσμά του οι δαίμονες θα φοβηθούν· που στο άκουσμά του οι ποταμοί κι οι βράχοι θα σχιστούν στα δυό. Σε εξορκίζω, νεκρέ δαίμονα (νεκυδαίμων), είτε είσαι άρσενικός είτε θηλυκός, απέναντι στον Βαρβαριθα ΧΕΝΜΒΡΑ ΒΑΡΟΥΧΑΜΒΡΑ και απέναντι στον Άβρατ Αβρασάξ ΣΕΣΕΝΓΕΝ ΒΑΡΦΑΡΑΓΓΗΣ και απέναντι στον ένδοξο ΑΩΙΑ ΜΑΡΙ και απέναντι στον Μαρμαρεωθ Μαρμαραωθ Μαρμαραωθ ΜΑΡΕΧΘΑΝΑ ΑΜΑΡΖΑ ΜΑΡΙΒΕΩΘ. Μην παρακούσεις, νεκύδαίμων, τις εντολές μου και τα ονόματα, αλλά να σηκώσεις μόνο τον εαυτό σου από την ανάπαυση που σε κατέχει, όποιος κι αν είσαι, είτε άρσενικός είτε θηλυκός, και να πας σε κάθε τόπο και κάθε δρόμο και σε κάθε σπίτι και να μου φέρεις την τάδε· να καταλάβεις το φαγητό και το πιτό της και να μην την αφήσεις την τάδε να γνωρίσει άλλον άντρα για ηδονή, ούτε τον δικό της άντρα, παρά μονάχα εμένα, τον τάδε. Σύρε την από τις τρίχες, τα σπλάχνα, την ψυχή της σε μένα, τον τάδε, κάθε ώρα του αιώνα, και μέρα και νύχτα, μέχρι να έρθει σε μένα, τον τάδε, και να μου μείνει αχώριστη.

Κάντο, δέσ' την για όλο τον χρόνο της ζωής μου και να αναγκάσεις την τάδε να υποταχθεί σε μένα, τον τάδε, και ούτε καν να κουνηθεί από το πλάι μου για μια ώρα του αιώνα. Αν μου το κάνεις αυτό, θα σε αναπαύσω γρήγορα. Εγώ είμαι ο Βαρβαρ Αδωνάϊ, αυτός που κρύβει τα άστρα, αυτός που εξουσιάζει τον λαμπροφεγγή ουρανό, ο κύριος του κόσμου [μαγικές φράσεις]. Φέρε, δέσε την τάδε, ώστε να αγαπά, να επιθυμεί ερωτικά, να ποθεί τον τάδε. Γιατί σε εξορκίζω, νεκύδαίμων, απέναντι στον φοβερό, μεγάλο Ιαεω ... να μου φέρεις την τάδε, ώστε να κολλήσουν κεφάλι με κεφάλι, να δεθούν χείλη με χείλη, να κολλήσουν κοιλιά με κοιλιά, να έρθουν κοντά μηρός με μηρό, να συναρμοσθεί το μαύρο της στο μαύρο μου και να εκτελέσει τις αφροδίσιές της πράξεις μαζί μου, τον τάδε, στον άπαντα χρόνο του αιώνας.

---

77 75. Φυλακτό, Βόστρα, 4ος αι. μ.Χ., Α. Χανιώτης, Ανθολόγιο κειμένων, στο F. Graf, Η μαγεία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, ΠΕΚ, Ηράκλειο, αρ. 21:

Ιαω, Αδωνάι κ.λπ. άγιο και ισχυρό, κραταίο και μεγαλοδύναμο όνομα, δώσε χάρη (εύνοια), δόξα, νίκη, στον Πρόκλο, που γέννησε η Σαλαουίνα, απέναντι στον Διογενιανό, τον δούκα των Βόστρων της Αραβίας, απέναντι στον Πελάγιο, τον πάρεδρο και απέναντι σε όλους τους ανθρώπους, μικρούς και μεγάλους, απέναντι στους θεούς, απέναντι στους δαίμονες, για να νικήσει είτε δίκαια είτε άδικα σε κάθε δίκη. [...]

---

78. Κατάδεσμος σχετικός με επαγγελματική αντιδικία, Αθήνα, περ. 400-375 π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum XLVII 274*:

(Δένω) τον Πρώτο. Όπως αυτά (τα γράμματα) είναι ανάποδα (άνάντια), έτσι ανάποδα να έρθουν τα πράγματα στον Κνημαίο, τον συνεργάτη του Πρώτου, του εγκληματία (στιγματία), του χαμένου (άτόπου)· το ίδιο κι αν ξεπουλήσει. Δένω (καταδέω) τους αγοραστές και τον Πρώτο, και τους ίδιους και την τέχνη τους (το επάγγελμά τους ή το εργαστήρι/μαγαζί τους).

---

79. Κατάδεσμος ερωτικού περιεχομένου, Πέλλα, περ. 400-350 π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum XLIII 434*· Α. Χανιώτης, *Ανθολόγιο κειμένων, στο F. Graf, Η μαγεία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα*, ΠΕΚ, Ηράκλειο, αρ. 2:

Καταγράφω τη γαμήλια τελετή και τον γάμο της Θετίμας και του Διονυσοφώντος και όλων των άλλων γυναικών (τον γάμο μαζί του), και χήρων και παρθένων, πάνω από όλα όμως της Θετίμας. Παραδίδω (τον κατάδεσμο) στον Μάκρωνα και στους δαίμονες. Κι αν ποτέ ξεδιπλώσω και διαβάσω πάλι αυτά τα λόγια ξεθάβοντας (τον κατάδεσμο), τότε μονάχα να παντρευτεί ο Διονυσοφώντας, όχι νωρίτερα. Να μην πάρει άλλη γυναίκα εκτός από μένα· μονάχα εγώ να γεράσω στο πλευρό του Διονυσοφώντα, καμιά άλλη. Σας ικετεύω. Προσφιλείς δαίμονες, δείξτε λύπηση για τη [Φίλα], γιατί [με έχουν εγκαταλείψει;] όλα τα αγαπημένα πρόσωπα και είμαι έρημη. Αλλά να φυλάξετε (αυτόν τον κατάδεσμο) για μένα, ώστε να μην γίνουν αυτά κι η Θετίμα η κακιά κακά να χαθεί. [...] κι εγώ να δω ευδαιμονία και μακαριότητα.

---

80. Κατάρα, Ωρωπός, περ. 200 π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum XVIII 510*, αποσπάσματα:

[...] γράφω κάτω (καταριέμαι) στον Πλούτωνα και την Περσεφόνη (καταγράφω [...] Πλούτωνι και Μουνογόνει) [...] αξιώνω να εισακουστούν όσα γράφω επειδή αδικήθηκα (ά[δικο]ύμενος άξ[ιω πάντα] έπήκοα γενέσ[θαι]), [...] αξιώνω, επειδή αδικήθηκα, χωρίς να έχω αδικήσει προηγουμένως, να γίνουν όσα γράφω κάτω και εναποθέτω σε σας (άξιωι οὔν άδικούμενος και ούκ άδικών πρότερος, έπιτελ[ῆ] γενέσθαι ἃ καταγράφω και παρατίθεμαι ὑμῖν) [...] τους δένω κάτω όλους γιατί με αδίκησαν (κατ[αδ]εσμεύω ἅπαντας [...] άδικούμενος ὑπ' αὐτῶν) [...] όλους αυτούς να τους δεχθείτε κακήν κακώς, να μη δουν καλό, αλλά να πάνε κακήν κακώς [...] Να τους δώσετε να πεθάνουν με οικτρό τρόπο, φρικτά, με πόνο, πριν από την ώρα τους (κακούς και μελέους δέξαισθε αυτούς πάντας και μ[ή γένοιτο] αὐτοῖς μηθὲν ἀγαθὸ<ν> ἀλλὰ κακούς μελέους [...] δοῖμεν οικτρούς μελέους έπιπόνους άώρο[υς] θανάτους).

---

81. Κατάρα, Barchín del Hoyo (Ισπανία), 1ο π.Χ. αι., *Supplementum Epigraphicum Graecum, XLIX 1405*:

Για λογαριασμό μου και για λογαριασμό των δικών μου ανθρώπων δίνω κάτω στον Άδη, παραδίδω τον Νικία και την Τιμή και όλους τους άλλους που καταράστηκα δικαίως.

---

82. Κατάρα, Αθήνα, 3ος αι. π.Χ., R. Wunsch, *Defixionum Tabellae Atticae*. IG III.3. Appendix, Βερολίνο 1897, αρ. 102:

(Καταριέμαι) την Τιθίτιδα, την κόρη της Χοιρίνης, η οποία με αδικεί, και τον άντρα της και τα παιδιά της, δύο θηλυκά κι ένα αρσενικό.

---

⁸³ **81. Κατάρα, Hamble estuary (Hants, Βρετανία), αυτοκρατορική εποχή, Α. Χανιώτης, Ανθολόγιο κειμένων, στο F. Graf, Η μαγεία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, ΠΕΚ, Ηράκλειο, αρ. 9:**

Αφέντη Ποσειδώνα, σου παραδίδω τον άντρα που έκλεψε τον σόλιδο και έξι ασημένια νομίσματα του Μουκόνιου. Σου παραδίδω τα ονόματα όσων τα πήραν, είτε αρσενικά είτε θηλυκά, είτε αγόρια είτε κορίτσια. Σας δίνω, Niscus και Ποσειδώνα, τη ζωή, την υγεία, το αίμα του κλέφτη και του συνένοχου, ώστε να τα πάρεις. Μακάρι να πιεις και να πάρεις το αίμα του κλέφτη, αφέντη Ποσειδώνα.

---

⁸⁴ **82. Κατάρα, Δήλος, 1ος αι. π.Χ., Supplementum Epigraphicum Graecum LIII 813:**

Αφέντες θεοί που κατοικείτε στη Συκώνα, αφέντρα Συρία θεά που κατοικείς στη Συκώνα, να εκδικηθείτε και να δείξετε τη θαυματουργή σας δύναμη (άρετή) και να κυνηγήσετε με την τρομερή οργή σας αυτόν που πήρε, αυτόν που έκλεψε το περιδέραιο, αυτούς που είχαν γνώση, αυτούς που πήραν μέρος, είτε είναι γυναίκα είτε είναι άντρας. Αφέντες θεοί που κατοικείτε στη Συκώνα, αφέντρα Συρία θεά που κατοικείς στη Συκώνα, να εκδικηθείτε και να δείξετε τη θαυματουργή σας δύναμη. Καταγράφω αυτόν που πήρε, που έκλεψε το περιδέραιο· καταγράφω αυτούς που είχαν γνώση, αυτούς που συμμετείχαν. Καταγράφω τον ίδιο, τον εγκέφαλό του, την ψυχή του, τα νεύρα αυτού που έκλεψε το περιδέραιο, αυτών που είχαν γνώση, αυτών που πήραν μέρος. Καταγράφω τα αιδοία αυτού που το πήρε, τα γεννητικά του όργανα, τα χέρια αυτών που το πήραν και έκλεψαν το περιδέραιο, τα γόνατα, τα πόδια, από το κεφάλι μέχρι τις άκρες των νυχιών των δακτύλων και εκείνων που πήραν το περιδέραιο και αυτών που είχαν γνώση και όσων πήραν μέρος, είτε γυναίκα είτε άντρας.

---

⁸⁵ **83. Μαγικός πάπυρος με «διαβολή», 4ος αι. μ.Χ., Papyri Graecae Magicae IV 2417-2479:**

Πηγαίνω να καταγγείλω τη συκοφαντία από την κακούργα και ανόσια τάδε, Μίλησε συκοφαντικά για τα ιερά σου μυστήρια, για να τα μάθουν οι άνθρωποι. Η τάδε –κι όχι εγώ– είναι αυτή που είπε «Είδα πως η μεγίστη θεά άφησε τον ουράνιο θόλο και περπατούσε στη γη χωρίς σανδάλια, κρατώντας σπαθί και λέγοντας ένα ανόσιο όνομα». Η τάδε είναι αυτή που είπε «Είδα τη θεά να πίνει αίμα». Η θεά πρέπει λοιπόν οργισμένη να πάει στο θύμα της κατάρας και να κάνει ό,τι του ζητά ο ερωτευμένος. «Πήγαινε στην τάδε και πάρ' της τον ύπνο, δώσ' της φωτιά, τιθάσευσε τις αισθήσεις της δώσ' της μανία και πάθος και κάνε την να φύγει από κάθε μέρος και κάθε σπίτι και φέρτην σε μένα τον τάδε».

---

⁸⁶ **84. Θεοκρίτου, Φαρμακείτριαι, μετάφραση Θρασύβουλου Σταύρου:**

Δώδεκα μέρες πέρασαν, ούτ' ήρθε κι ούτ' εφάνη,
ούτε και ξέρει ο άκαρδος αν ζούμε ή αν δε ζούμε,
ούτ' έκρουσε την πόρτα μου δώδεκα μέρες τώρα.
Ω! δίχως άλλο ο Έρωτας κι η πονηρή Αφροδίτη
θα του σηκώσαν το μυαλό κι έπιασεν άλλη αγάπη.
Ο Δέλφισ μου με πίκρανε· δάφνη γι' αυτόν θα κάψω
κι όπως η δάφνη στη φωτιά κροταλιστά θα σκάσει
και θεν' ανάψει στη στιγμή και στάχτη δε θ' αφήσει
έτσι κι ο Δέλφισ να καεί στου πόθου μου τη φλόγα.
Φέρε τον, σουσουράδα μου, τον άντρα μου στο σπίτι.
Τώρα θα κάψω πίτουρα κι η Άρτεμη ας μαλάξει

και το διαμάντι το σκληρό και κάθε στέρεο άλλο.
Θέστυλι, άκου τα σκυλιά στην πόλη πώς γαβγίζουν
θα 'ναι στους δρόμους η θεά και θα περιδιαβαίνει.
Κρούσε μιαν ώρ' αρχύτερα τη χάλκινη τη λάμα.
Φέρε τον, σουσουράδα μου, τον άντρα μου στο σπίτι.
Οι ανέμοι καταλάγιασαν, ησύχασε κι ο πόντος,
ο πόθος μες στα στήθια μου ποτέ δεν ησυχάζει,
μα καιώ και φλέγομαι γι' αυτόν, που μ' έκανε τη μαύρη,
αντί γυναίκα του σωστή, γυναίκα ντροπιασμένη.
Φέρε τον, σουσουράδα μου, τον άντρα μου στο σπίτι.
Όπως ετούτο το κερί μες στη φωτιά το λιώνω
έτσι κι από τον έρωτα να λιώσει ευθύς κι ο Δέλφις·
κι όπως αυτή τη ρόδα μου γυρίζει η Αφροδίτη
έτσι κι αυτός να τριγυρνά στην πόρτα τη δική μου.
Φέρε τον, σουσουράδα μου, τον άντρα μου στο σπίτι.
Στάζοντας τρεις φορές σπονδές τρεις φορές τέτοια κράζω:
Μ' όποια γυναίκα τώρ' αυτός ερωτικά πλαγιάζει,
τόσο να την απαρηθεί, όσο ο Θησέας στη Νάξο
την Αριάδνη αρνήθηκε την ομορφομαλλούσα.
Φέρε τον, σουσουράδα μου, τον άντρα μου στο σπίτι.
Ω! χαίρε, Εκάτη τρομερή, παρακαλώ σε, Εκάτη,
συντρόφεψε και βόηθα μας απ' την αρχή ως το τέλος
και κάνε και τα μάγια μας όμοια μ' αυτά της Κίρκης,
κατώτερα να μη γενούν απ' της Μηδείας τα μάγια
μηδ' απ' τα μάγια της ξανθής εκείνης Περιμήδης.
Τώρα, που 'μεινα μόνη μου, τον έρωτα μου ας κλάψω.
Πούθε ν' αρχίσω να θρηνώ, ποιός μου τον έχει φέρει;
[...]
κι η δόλια εγώ ξεκίνησα να πάω ν' ακολουθήσω
φορώντας το ξανθόλινο κι όμορφο φόρεμά μου
και στολισμένη με τ' αχνό της Κλεαρίστας πέπλο.
Πες μου, Σελήνη, πες μου το πώς μου 'γεννήθη η αγάπη.
Στο δρόμο, μόλις έφθασα στου Λύκωνα το σπίτι,
μαζί με τον Ευδάμνιππο είδα το Δέλφι εμπρός μου·
ξανθότερ' από ελίχρυσο είχαν κι οι δυο τα γένια
κι εγυάλιζαν τα στήθια των πιότερ' απ' τη Σελήνη,
δείχνοντας πως εγύριζαν μόλις απ' την παλαιίστρα.
Πες μου, Σελήνη, πες μου το πως μου 'γεννήθη η αγάπη.
Τον είδα κι ετρελάθηκα κι άναψεν η καρδιά μου,
ξεθώριασεν η όψη μου κι έσβησ' η ομορφιά μου,
κι ούτ' ένοιωσα τι γίνηκε στο πανηγύρι εκείνο
ούτε και ξέρω η δύστυχη πώς γύρισα στο σπίτι·
μα κάποια αρρώστια πύρινη άλλαξε τη θωριά μου

κι ήμουν δέκα μερόνυχτα πεσμένη στο κρεβάτι.
Πες μου, Σελήνη, πες μου το πώς μου 'γεννήθη η αγάπη.
Συχνά-πυκνά το χρώμα μου κιτρίνιζε σα θράψος,
έπεφταν αναρίθμητες της κεφαλής μου οι τρίχες
κι εκόλλησε το δέρμα μου στα κόκκαλά μου απάνω.
Και πού δεν πήγα η δύστυχη γυρεύοντας να γιάνω,
και ποιά γερόντισσ' άφησα που ξέρει να ξορκίζει;
Τίποτα δε μ' αλάφραινε κι έλιωνα με το χρόνο.
[...]

κι εγώ μόλις τον ένιωσα κι εγώ μόλις τον είδα
να διασκελίζει ανάλαφρα της πόρτας το κατώφλι,
μου το πώς μου 'γεννήθη η αγάπη
μου πάγωσ' όλο το κορμί πιότερο κι απ' το χιόνι
κι έσταζ' ιδρώτας άφθονος από το μέτωπο μου
σαν τη δροσούλα της νοτιάς, κι εκόπηκ' η φωνή μου
και δε μ' απόμεινε φωνή μηδ' όση έχει το βρέφος
που ψιθυρίζοντας καλεί τη μάνα του στον ύπνο·
κι ενέκρωσαν τα μέλη μου σαν της κερένιας κούκλας.
Είπε· κι εγώ ευκολόπιστη τον έπιασ' απ' το χέρι
κι αγάλια τον επλάγιασα στο μαλακό μου στρώμα·
κι άρχισαν να μαλάζονται μαζί τα δυο κορμιά μας
και τα ζεστά μας πρόσωπα ν' ανάβουν, να κορώνουν·
κι εψιθυρίζαμε γλυκά στόμα με στόμα οι δυο μας.
Και να μη σ' τα πολυλογώ, Σελήνη αγαπημένη,
τα πιο μεγάλα εκάναμε κι ήρθαμ' οι δυο σε πόθο.
Μα τώρα με τα μάγια μου θενα τον σφικτοδέσω,
κι αν πάλι θα με τυραγνά, τ' ορκίζομαι στις Μοίρες,
την πόρτα του Άδη ο άκαρδος ταχιά να πάει να κρούσει.
Βαθιά μες στο σεντούκι μου κρύβω κακά φαρμάκια
που ένας Ασύριος κάποτε μου τα 'χει μαθημένα.

---

87 85. Κατάρα, Κύμη (Ιταλίας), 3ος αι. μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LIII 1075:

Σταμάτα τη στοργή και την αγάπη! Να τη δέσεις στα Τάρταρα! Κάνε να τη μισήσουν όσοι ζουν στο φως!
Κάνε την Ουαλερία Κοδράτιλλα, που τη γέννησε η Βαλερία Εύνοια και την έσπειρε ο Βαλέριος
Μυστικός, να πέσει στην οργή των θεών και σε φόβο! Να τη μισήσει και να την ξεχάσει ο Βετρούβιος
Φήλιξ, που τον γέννησε η Βετρουβία Μαξίμιλλα και τον έσπειρε ο Βετρούβιος Ευέλπιστος, [...] γιατί
αυτή πρώτη πρόδωσε τον Βετρούβιο Φήλικα, τον άντρα της!

---

⁸⁸ 86. «Προσευχή για δικαιοσύνη», Αμοργός, 1ος αι. π.Χ., *Inscriptiones Graecae XII.7.*, σελ. 1· Α. Χανιώτης, *Ανθολόγιο κειμένων*, στο F. Graf, *Η μαγεία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα*, ΠΕΚ, Ηράκλειο, αρ. 2:

Αφέντρα (κυρία) Δήμητρα, βασίλισσα, ικέτης πέφτω στα πόδια σου, ο δούλος σου. Κάποιος Επαφρόδιτος δέχτηκε του δούλους μου, τους κακοδασκάλεψε, τους έβαλε ιδέες, τους συμβούλεψε, τους διέφθειρε, έδειξε χαιρεκακία, τους ενθάρρυνε (άνεπτέρωσε), τους αγόρασε, τους έβαλε την ιδέα να δραπετεύσουν, μου ξελόγιασε τη μικρή δούλα, ώστε να την πάρει γυναίκα, αντίθετα από την επιθυμία μου. Γι' αυτόν τον λόγο αυτή δραπέτευσε μαζί με τους άλλους (δούλους). Αφέντρα Δήμητρα, εγώ που τα έπαθα αυτά, μην έχοντας άλλη υποστήριξη καταφεύγω σε σένα για να με συμπονέσεις και να κάνεις να βρω το δίκιο μου. Αυτόν που μου φέρθηκε έτσι να τον κάνεις να μην μπορεί να έχει ικανοποίηση/επιτυχία ούτε όταν στέκει ούτε όταν κινείται, ούτε στο σώμα ούτε στον νου· να μην τον υπηρετούν ούτε δούλοι ούτε δούλες, ούτε μικρός ούτε μεγάλος. Όταν βάλει μπροστά κάποιο σχέδιο, να μην μπορεί να το εκτελέσει. Μακάρι το σπιτικό του να το πιάσει αυτός ο κατάδεσμος. Ποτέ να μην ακούσει κλάμα παιδιού, ποτέ να μην στρώσει χαρούμενο τραπέζι. ούτε σκύλος να γαβγίσει, ούτε πετεινός να λαλήσει. Όταν σπέρνει, να μη θερίζει [ακολουθεί μια δυσερμήνευτη φράση: καταντίσας καρπούς μη επί[στα]ιτο έτέραν]. Ούτε η γη ούτε ή θάλασσα να του φέρουν καρπούς. Καμιά μακάρια χαρά να μη γνωρίσει, αλλά κι αυτός να χαθεί άσχημα κι όλο του το έχει. Αφέντρα Δήμητρα, σε εκλιπαρώ (λιτανεύω) γιατί έπεσα θύμα αδικίας. Άκουσέ με, θεά, και απόδωσε δικαιοσύνη, ώστε να φέρεις τις χειρότερες και βαρύτερες συμφορές σ' αυτούς που τα σκέφτηκαν αυτά και επιχαίρουν και έφεραν στεναχώριες και σε μένα και στη γυναίκα μου, την Επίκτηση, και μας μισούν. Βασίλισσα, άκουσέ μας, που υποφέραμε, και τιμώρησε αυτούς που χαίρονται να μας βλέπουν σ' αυτή την κατάσταση.

---

⁸⁹ 87. Χριστιανική κατάρα, Αίγυπτος, 6ος μ.Χ. αιώνας:

Να μάθουν όλοι πως ο κύριος ο Θεός θα φροντίσει για την υπόθεσή μου. Να κυνηγηθούν ο Δίδυμος και η Σευηρίνη, η κόρη μου, που πριν από καιρό με καταδίωξαν. Να ξεραθεί το σώμα τους στο κρεβάτι, όπως είδες και το δικό μου να ξεραίνεται από αυτούς που σκίασαν την τιμή μου. Κύριε, φανέρωσε γρήγορα τη δύναμή σου. Κάνε άπραγες τις επιβουλές που έχουν στην καρδιά τους εναντίον των αγαπημένων μου παιδιών. Να καθίσουν στο βήμα του κατηγορούμενου, κύριε αφέντη, οπουδήποτε εσύ δικάζεις. Εγώ, ο Σαβείνος, κλαίγοντας και στενάζοντας μέρα και νύχτα, χάρισα την περιουσία μου στον θεό, τον αφέντη των πάντων, για να εκδικηθεί τα κακουργήματα που έπαθα από τη Σευηρίνη και το Δίδυμο. Γιέ του μεγάλου θεού, εκείνου που κανείς άνθρωπος δεν αντίκρουσε ποτέ, που έδωσες στους τυφλούς να δουν το φως του ήλιου, φανέρωσε όπως και πριν τα θεϊκά σου θαύματα. Ζήτησε το αντίτιμο για τα μνημεία των βασάνων που έπαθα, που υπέμεινα από τη μια μου θυγατέρα, πατάσσοντας τους εχθρούς μου με τα δυνατά σου χέρια. Πάρε εκδίκηση, Εμμανουήλ, πάρε εκδίκηση.

---

⁹⁰ 88. «Αλφαβητικοί χρησμοί», Ιεράπολη, 3ος αι. μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum XXXIX 1377* :

[Α]υτός σοι τελέσει καιρῷ θεός ὅσσα μεριμνᾷς.

Βουλαῖς ταῖς ἀγαθαῖσι Τύχη πρέσβειρα παρέσται.

Γειαρότης, ὡς φασι, δέχου κόλποισιν ἔχιδνα.

Δεῖματα δεινὰ φοβοῦ, σκέπτου δὲ πρὶν ἢ σέ τι δρᾶσαι.

Εὐάντητον ἔχων Νέμεσιν, ἔργοις ἐπιθάρσει.

Ζωῆς εἰσι χρόνοι· τί μάτην, ἄνθρωπε, μεριμν[ᾷς].

Ἡ Νέμεσις θνητοῖσι Δίκη<ς> πλάστιγγα σαλεύει[ι].

Ο ἴδιος ο θεός θα επιτελέσει, συν καιρῷ, ὅσα ἔχεις κατά νου. Ἡ γριά Τύχη θα ἐρθεῖ να σου συμπαρασταθεῖ στις καλές σκέψεις. Γεωργέ, τρέφεις, ὅπως λένε φίδι στον κόρφο σου. Να φοβάσαι τα τρομερά πράγματα και να σκεφτεῖς πριν δράσεις. Με τη Νέμεση ευνοϊκή πήγαινε με θάρρος στα ἔργα σου. Οι χρόνοι της ζωῆς εἶναι μετρημένοι· τι νοιάζεσαι, ἄνθρωπε; Ἡ Νέμεση κουνά την πλάστιγγα της δικαιοσύνης για τους θνητούς.

---

⁹¹ **89. Ερώτηση στο μαντεῖο του Απόλλωνα, Δίδυμα (Μίλητος):**

Ἡ ἰέρεια της Θεσμοφόρου Δήμητρας, Αλεξάνδρα, ρωτά· ποτέ δεν ἦταν οι θεοὶ τόσο εμφανεῖς ὅσο ἀπὸ τότε που ἀνέλαβε το ιερατικό αξίωμα· κι αὐτό συμβαίνει και σε παρθένες και σε παντρεμένες γυναῖκες και σε ἄνδρες και σε νήπια. Τι εἶναι αὐτό και θα μας βγει σε καλό;

---

⁹² **90. Ερωτήσεις στο μαντεῖο του Δία και της Διώνης, Δωδώνη, 4ος-3ος αι. π.Χ., Σ. Δάκαρης, Ι. Βοκοτοπούλου, Α.Φ. Χρησιτίδης, Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφῶν Δ. Ευαγγελίδη, Αθήνα, 2013:**

αρ. 3027: Θα μιλήσει το παιδί;

αρ. 38A: Θα ἀποκτήσω κόρη;

αρ. 2102: Να συνεχίσω να εργάζομαι στην τέχνη του πατέρα μου;

αρ. 2142: Ἄραγε θα ξοφλήσω τα χρέη μου αν δουλέψω στη μαγειρική τέχνη;

αρ. 2784A: Να πάω στην Τρίκκα;

αρ. 2054B: Θα του βγει σε καλό αν ταξιδέψει με πλοίο και εμπορευθεῖ;

αρ. 123: Εἶναι καλύτερα να μιλήσω στον Ἰφικράτη για ὅσα ἔχω κατά νου και να τον κάνω φίλο;

---

⁹³ **91. Ερωτήσεις στο μαντεῖο του Δία και της Διώνης, Δωδώνη, 6ος-3ος αι. π.Χ., Ἐ. Lohte, Les lamelles oraculaires de Dodone, Γενεύη 2006:**

αρ. 41: Ὁ Ἑρμῶν ρωτά, αν συμφιλιωθεῖ με ποιον θεό θα ἔχει χρήσιμο ἀπόγονο ἀπὸ την Κρηταία, πέρα ἀπὸ αὐτόν που ἔχει ἤδη;

αρ. 44: Αν με ἔχει για γυναῖκα θα ἀποκτήσω παιδιά;

αρ. 48: Ὁ Καλλικράτης ρωτά τον θεό αν θα ἔχω ἀπογόνους ἀπὸ τη Νίκη, τη γυναῖκα που ἔχω τώρα, αν μείνω μαζί της, και σε ποιον θεό να κάνει τάμα.

αρ. 49: Ρωτά ο Λυσανίας τον Δία Νάιο και τη Διώνη. Δεν εἶναι δικό του το παιδί στον οποίο εἶναι ἐγκυος ἡ Αννύλα; (σχέδιο φαλλοῦ).

---

⁹⁴ **92.** Ερωτήσεις στο μαντείο του Δία και της Διώνης, Δωδώνη, 4ος-3ος αι. π.Χ., Σ. Δάκαρης, Ι. Βοκοτοπούλου, Α.Φ. Χρηστίδης, *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη*, Αθήνα, 2013:

αρ. 2552A: Κλεονίκα: Θα αποκτήσει παιδιά από άλλο άντρα; Αν λατρέψει ποιον θεό θα αποκτήσει τέκνα;

αρ. 107A: Να συμμετάσχω σε χερσαία εκστρατεία; Μείνε στη γη. Απόλυτα!

αρ. 35A: Θα είναι καλύτερα να υπηρετήσω τον σατράπη και ύπαρχο;

αρ. 37B: Ο Πορίνος να υπηρετήσει τον σατράπη.

αρ. 968A: Θα δω καλύτερα με κάποια άλλη αλοιφή;

αρ. 573A: Για τα μάτια; Θα γίνω καλά αν θυσιάσω σε ποιον ήρωα;

αρ. 2517A. Ο Αγάθαρχος ρωτά: Για τις αρρώστιες που έχει στο σώμα του; Άραγε θα γιατρευτεί αν αφήσει την υπόθεση στους θεούς;

αρ. 3174A: Ο Μναςέας για την κόρη του: Θα γίνει καλά αν η Παιωνία βάλει πάνω τα χέρια της;

---

⁹⁵ **93.** Ερωτήσεις στο μαντείο του Δία και της Διώνης, Δωδώνη, 4ος-3ος αι. π.Χ., Σ. Δάκαρης, Ι. Βοκοτοπούλου, Α.Φ. Χρηστίδης, *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη*, Αθήνα, 2013:

αρ. 3027: Θα μιλήσει το παιδί;

38A: Θα αποκτήσω κόρη;

---

⁹⁶ **94.** Ερωτήσεις στο μαντείο του Δία και της Διώνης, Δωδώνη, 5ος-3ος αι. π.Χ., Έ. Lohte, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, Γενεύη 2006:

αρ. 48: Ο Καλλικράτης ρωτά τον θεό αν θα έχω απογόνους από τη Νίκη, τη γυναίκα που έχω τώρα, αν μείνω μαζί της, και σε ποιον θεό να κάνει τάμα.

αρ. 49: Ρωτά ο Λυσανίας το Δία Νάιο και τη Διώνη. Δεν είναι δικό του το παιδί στον οποίο είναι έγκυος η Αννύλα; (σχέδιο φαλλού).

---

⁹⁷ **95.** Ερωτήσεις στο μαντείο του Δία και της Διώνης, Δωδώνη, 5ος-3ος αι. π.Χ., Σ. Δάκαρης, Ι. Βοκοτοπούλου, Α.Φ. Χρηστίδης, *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη*, Αθήνα, 2013:

αρ. 2552A: Κλεονίκα: Θα αποκτήσει παιδιά από άλλο άντρα; Αν λατρέψει ποιον θεό θα αποκτήσει τέκνα;

αρ. 3128: Μακάρι να μου βγει αυτός ο κλήρος (τοῦτον μοι τον κλᾶρον ἐξενθέν).

3132A: Για τον δούλο. Δεν θα κάνω δικαστήριο. Ο Σιδάρκας. Αυτός ο κλήρος.

αρ. 1148A: Αν έχω επιτυχία στο ταξίδι, αυτόν τον κλήρο.

αρ. 4: Θεός· τύχα. Για το υφαντό. Η Ανάγυλλα και η Σίβυλλα ρωτούν τον θεό. Αν το αίτημά τους είναι δίκαιο, να κερδίσει αυτός ο κλήρος. Για το ρούχο.

αρ. 2653B: Ο θεός. Ο Κεραυνός. Παρακαλώ για το σπίτι μου.

αρ. 2367: Τι να κάνω για να ευτυχήσω; Σε ποιον θεό να προσφέρω θυσία; Να συνεχίσω να ασκώ το επάγγελμα που έμαθα, ή να στραφώ σε κάτι άλλο; Θα πετύχω σε αυτά που έχω κατά νου; Να πάρω τη Φαινομένα για γυναίκα μου ή κάποια άλλη; Και να παντρευτώ τώρα ή να περιμένω;

αρ. 541B: Αν κάνω αφιέρωμα στην Άρτεμη θα πετύχω αυτά που θέλω;

αρ. 2024A: Θεός. Ο Δαμαίνετος ρωτά για τον Πρόξενο, πώς θα σωθεί από τη Μελίτεια και σε ποιον από τους θεούς ή τους δαίμονες θα κάνει τάμα για να σωθεί γρήγορα και να δώσει δώρο στον θεό;

αρ. 2128b: Μήπως να αναζητήσει κάποιο άλλο μαντείο (ή άλλω μαντεύεσθαι);

---

⁹⁸ **96.** Ερωτήσεις στο μαντείο του Δία και της Διώνης, Δωδώνη, 5ος-3ος αι. π.Χ., Σ. Δάκαρης, Ι. Βοκοτοπούλου, Α.Φ. Χρηστίδης, *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη, Αθήνα, 2013:*

αρ. 556A: Θεός. Καλή τύχη. Ο Αγλαΐδας και οι συγγενείς του ρωτούν για την αρρώστια των οφθαλμών από την οποία υπέφεραν οι πατέρες τους; Άραγε αν κάνουν κάτι για κάποιον από τους θεούς θα σταματήσει η αρρώστια και θα είναι υγιείς;

αρ. 118: Για τον Ξένωνα: Σχετικά με το μάτι μου; Η αρρώστια είναι από τη θεά ή όχι;

αρ. 2248: Άραγε ο Φιλίστας αξίζει την αρρώστια του;

---

⁹⁹ **97.** Ερώτηση στο μαντείο του Δία και της Διώνης, Δωδώνη, 4ος αι. π.Χ., Έ. Lohte, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, Γενεύη 2006:

αρ. 14: Οι Δωδωναίοι ρωτούν τον Δία και τη Διώνη αν είναι για την ακαθαρσία κάποιου ανθρώπου που ο θεός μάς έχει φέρει την κακοκαιρία.

---

¹⁰⁰ **98.** Ερωτήσεις στο μαντείο του Δία και της Διώνης σχετικές με νομικές διαμάχες, Δωδώνη, 5ος-3ος αι. π.Χ., Σ. Δάκαρης, Ι. Βοκοτοπούλου, Α.Φ. Χρηστίδης, *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη, Αθήνα, 2013:*

αρ. 224A: Νίκων: θα σωθεί στη δίκη που πρόκειται να έχει ή θα καταδικαστεί;

αρ. 33B: Ο Ευρ[...] ρωτά, έκλεψε η Χιόνη τα χρήματα;

αρ. 36B: Θεός. Καλή Τύχη. Είναι η Φιλωτίς δίκαιη κάτοχος των σιδερένιων αντικειμένων;

αρ. 56A: Ο Αγίας είναι γνώστης της κλοπής της φιάλης του Ποσειδώνα;

αρ. 84: Θεός. Καλή Τύχη. Δεν είναι ο Δαύλιος αίτιος για τον θάνατο του Ερμαίου;

αρ. 311A: Ο Κλεόκριτος και ο Αμφιμέδων ρωτούν τον Δία Νάιος. Δεν έκλεψε ο Σίνδος τα άνθη;

αρ. 2222A: Αν κανείς από αυτούς δεν έκλεψε, τότε να βγει αυτός ο κλήρος.

αρ. 389: Ο Μελάντας. Έκλεψε τα χρήματα;

αρ. 452A: Χρησιμοποίησε δηλητήριο για τους απογόνους μου, τη γυναίκα μου ή εμένα; Από τον Λύσωνα.

αρ. 454: Θεός Αγαθή Τύχη. Ο Πασικλής δεν είναι ένοχος;

αρ. 1028A: Δηλητηρίασε η Τιμώ την Αριστοβούλα;

αρ. 4015: Χρωστά 5 δραχμές στον Ξενο[...].

---

¹⁰¹ **99. Ερώτηση στο μαντείο του Δία και της Διώνης, Δωδώνη, 4ος αι. π.Χ., Έ. Lohte, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, Γενεύη 2006:**

αρ. 120: Έκλεψε ο Δορκίλος το ρούχο;

---

¹⁰² **100. Καλλίμαχος, Επίγραμμα αρ. 13 εκδ. Pfeiffer:**

«Πώς είναι εκεί κάτω;» | – «Πολύ σκοτεινά». | «Υπάρχουν δρόμοι που οδηγούν επάνω;» – «Ψέματα». | «Και ο Πλούτων;» – «Παραμύθια». | «Πάει, χάθηκα!» | – «Τα λόγια μου είναι αληθινά. Αλλά αν προτιμάς ευχάριστα λόγια, | τότε μάθε πως στον Άδη ένα μεγάλο βόδι στοιχίζει μόνο μια πεντάρα».

---

¹⁰³ **101. Επιτύμβιο επίγραμμα, Ρώμη, 3ος μ.Χ. αι., Kaibel, *Epigrammata Graeca* 646:**

Μη περάσεις, οδοιπόρε, το επίγραμμά μου, αλλά στάσου, άκουσε, και αφού μάθεις, φύγε. Δεν υπάρχει η βάρκα του Άδη, ούτε Χάροντας βαρκάρης, ούτε ο Αιακός που κρατά τα κλειδιά του Άδη, ούτε ο σκύλος Κέρβερος. Κι όλοι εμείς, οι πεθαμένοι, εδώ κάτω, γίναμε οστά και στάχτη, τίποτε άλλο. Σωστά σου το λέω. Πήγαινε, οδοιπόρε, πριν σου φανώ φλύαρος, ακόμα και πεθαμένος. Μη χαρίσεις μύρα και στεφάνια στη στήλη. Πέτρα είναι μόνο. Ούτε να ανάψεις φωτιά· τσάμπα τα έξοδα. Αν είναι να μου δώσεις κάτι, δώσε μόνο όσο ζω. Χύνοντας κρασί στην τέφρα, πηλό θα κάνεις· ο νεκρός δεν θα το πει. Αυτό θα γίνω. Κι εσύ ρίχνοντας πάνω μου χώμα, να πεις: από την ανυπαρξία ήρθα στην ύπαρξη και πάλι εκεί γύρισα.

---

¹⁰⁴ **102. Επιτύμβιο επίγραμμα, Κόλλυδα (Λυδία), 2ος μ.Χ. αι., Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I*, αρ. 04/21/03:**

Εγώ, που κάποτε υπήρξα, τώρα έγινα αυτό: επιγραφή, τάφος, πέτρα.

---

¹⁰⁵ **103. Επιτύμβιο επίγραμμα, Τόμις, *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae II*, αρ. 275:**

Στους νεκρούς δεν υπάρχει πόθος· σ' αυτούς που έφυγαν δεν υπάρχει αγάπη. Αλλά ο νεκρός είναι στο χώμα, σαν πέτρα παγωμένη. [...] Ήμουν από γη, νερό και αέρα· πεθαίνοντας κείμαι εδώ, επιστρέφοντας αυτά τα στοιχεία.

---

¹⁰⁶ **104. Επιτύμβιο επίγραμμα, Σμύρνη, 2ος αι. μ.Χ., Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I*, αρ. 05/01/62:**

Αυτό εδώ [μια νεκροκεφαλή] είναι ο άνθρωπος. Κοίτα τι είσαι και τι σε περιμένει.

---

¹⁰⁷ **105. Επιτύμβιο επίγραμμα, Σμύρνη, 2ος αι. μ.Χ., Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I*, αρ. 05/01/63:**

Αν υπάρχει μετεμψύχωση, τότε ο ύπνος δεν θα σε κρατήσει πολύ. Αν όμως δεν γίνεται να ξανάρθεις, τότε σε κατέχει αιώνιος ύπνος.

---

¹⁰⁸ 106. Επιτύμβιο επίγραμμα, Σμύρνη, 3ος αι. μ.Χ., Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I*, αρ. 05/01/64:

Η νύκτα που φέρνει ύπνο κρατά το φως της ζωής μου, αφού απάλλαξε το σώμα από τη βαριά αρρώστια μου με γλυκό ύπνο. Μου έδωσε τα δώρα της λήθης, φέρνοντάς με στα όρια της ζωής που είχαν καθορίσει οι Μοίρες. Η ψυχή μου όμως πέταξε από την καρδιά μου, σαν αέρας, ψηλά στον αιθέρα, σηκώνοντας βιαστικά τα φτερά της μέσα σε πυκνή ομίχλη. Τώρα με κατέχει το σπίτι των μακάριων θεών, έχοντας έρθει κοντά τους, και βλέπω τα ουράνια παλάτια στο φως της χαραυγής. Χάρη στη συνηγορία του Ερμή, πήρα τιμή από τον Δία και τους αθάνατους θεούς. Γιατί με έπιασε από το χέρι και με οδήγησε στον ουρανό, δίνοντάς μου τιμή και δόξα, ώστε να ζω μαζί με τους μάκαρες στον έναστρο ουρανό, καθισμένος σε χρυσό θρόνο με φιλία. Και οι θεοί με κοιτούν σαν φίλο, καθώς κάθομαι στα τρίποδα και τα τραπέζια με την αμβροσία, όλο χαρά. Μου χαμογελούν από τα αθάνατα πρόσωπά τους, όταν τους κερνώ κρασί για τις σπονδές.

---

¹⁰⁹ 107. Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* 109-118:

Πες μου τους γνωστούς σου, [...] τα λιμάνια, τους φούρνους, τους κήπους και τα πορνεία, τους δρόμους, τα πηγάδια, τα πανδοχεία και τους ξενώνες. [...] Πες μου ποιος είναι ο δρόμος που οδηγεί ταχύτερα στον Άδη.

---

¹¹⁰ 108. Λουκιανός, *Για τη θλίψη* 2-7:

Ο Πλούτων έχει οργανώσει την πολιτεία του υπόγειου κράτους του και ορίζει τον τρόπο ζωής. [...] Τα εδάφη του (χώρα) τα περιβάλλουν μεγάλα ποτάμια που και μόνο το όνομά τους σε τρομάζει. Δίπλα στις διαμαντένιες πόρτες που κλείνουν την είσοδο στον Άδη από μέσα, στέκεται ο Αιακός, ανιψιός του βασιλιά και επιφορτισμένος με τη φύλαξη. [...] Μόλις περάσεις τη λίμνη, βρίσκεσαι στο εσωτερικό του Άδη και φτάνεις σε ένα μεγάλο λιβάδι, γεμάτο με ασφόδελους. Εκεί πρέπει να πιεις το νερό της λήθης. [...] Σε αυτό το κράτος βασιλεύουν ο Πλούτων και η γυναίκα του η Περσεφόνη και το κυβερνούν. Τους υπηρετούν και εκτελούν τις διαταγές τους οι Ερινύες με τους υπηρέτες τους, τις Ποινές και τους Τρόμους, και ο Ερμής, που όμως δεν είναι πάντα εκεί. Ως ανώτατοι διοικητές και σατράπες και δικαστές κάθονται ο Μίνως και ο Ραδάμανθυς. Αυτοί τους καλούς και δίκαιους κι όσους είχαν ενάρετη ζωή, μόλις μαζευτούν καμπόσοι, τους στέλνουν να ιδρύσουν αποικία στα Ηλύσια Πεδία.

---

¹¹¹ 109. Επιτύμβιο επίγραμμα, Μίλητος, περ. 100 π.Χ., Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I*, αρ. 01/20/26:

Γοργία, που καλογέρασες, και με καλό καιρό τελείωσες τον αόρατο δρόμο προς τους μάκαρες, όταν είχες μεγάλο πλούτο ο ύπνος της λησμονιάς σε έφερε στην ανάπαυση και σε έστησε απέναντι από τις επτά Πλειάδες. Αυτή η γη, κτισμένη από τους θεούς σε τίμησε ξεχωριστά και έθαψε το σώμα σου με τη φροντίδα όλου του δήμου.

---

¹¹² 110. Επιτύμβιο επίγραμμα, Ερυθρές, 2ος αι. π.Χ., Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I*, αρ. 03/07/17:

Από τη θάλασσα πέταξα στα λιμάνια. Έδεσα άγκυρα και σκοινί κι έφτασα στο λιμάνι του Άδη, εκεί που με έφεραν τα πυκνά κτυπήματα του βοριά που μαίνονταν τη νύκτα.

---

¹¹³ **111. Επιτύμβιο επίγραμμα, Τέως, 1ος αι. π.Χ., Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I*, αρ. 03/06/03:**

Αυτός ο τάφος μόνο τα οστά δέχτηκε της Μυριάδος. Η ψυχή της πέταξε στη Νήσο των Μακάρων.

---

¹¹⁴ **112. Διονυσιακό/Ορφικό έλασμα από το Ιππώνιο (Ιταλία), περ. 400 π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum XXVI 1139*:**

Πάρε αυτό το ενθύμημα, όταν πρόκειται να πεθάνεις. Μόλις φτάσεις στα καλοκτισμένα παλάτια του Άδη, θα βρεις στα δεξιά μια πηγή και κοντά της ένα ψηλό λαμπρό κυπαρίσσι. Είναι το μέρος όπου οι ψυχές που κατεβαίνουν δροσίζονται. Πρόσεξε να μην πλησιάσεις αυτή την πηγή. Πιο κάτω θα βρεις ένα ψυχρό ρεύμα που ρέει από τη λίμνη της Μνημοσύνης. Εκεί είναι φρουροί κοντά στο ποτάμι. Με πονηριά θα σε ρωτήσουν τι αναζητάς στο σκοτάδι του θανατερού Άδη. Να τους απαντήσεις: είμαι ο γιος της βαριάς γης και του έναστρου ουρανού. Αλλά έχω στεγνώσει από τη δίψα και χάνομαι. Δώστε μου γρήγορα κρύο νερό από αυτό που ρέει από τη λίμνη της Μνημοσύνης.

---

¹¹⁵ **113. Διονυσιακό/Ορφικό έλασμα από την Πελίννα (Θεσσαλία), περ. 300 π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum XXXVII 397*:**

Τώρα πέθανες και τώρα γεννήθηκες, τρισόλβιε, αυτή τη μέρα; Να πεις στην Περσεφόνη ότι ο ίδιος ο Βάκχιος σε λύτρωσε. [...] Έχεις ως ειδαίμονα τιμή το κρασί κάτω από τη γη, έχοντας τελέσει τις ίδιες τελετές όπως και οι άλλοι όλβιοι.

---

¹¹⁶ **114. Επιτύμβιο επίγραμμα, Σαΐτται (Λυδία), 148 μ.Χ., Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I*, αρ. 04/12/09:**

Τα παιδιά ευσεβών ο Ερμής ο Κυλλήνιος τα φέρνει, οδηγώντας τα με το ραβδί του, όχι στον μισητό Αχέροντα, αλλά στα Ηλύσια Πεδία, κι εκεί ο Πλουτεύς έχει ορίσει ως συντρόφους του νεκρού τους δικαιότατους ήρωες.

---

¹¹⁷ **115. Αφιέρωση βωμού για τη λατρεία του Μενάνδρου, Αττέα (Μυσία), 1ος αι. π.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum LXIII 1017*:**

Οι Αττεανοί, οι Ρωμαίοι κάτοικοι, οι Έλληνες και η γερουσία, σύμφωνα με τα ψηφίσματα που έγιναν για τον Μένανδρο Απολλωνίου, για τη συμφορά που τον βρήκε, ανέθεσαν τον βωμό με τη βάση του, λόγω της θρησκευτικής λατρείας που υποδείχθηκε με όνειρα και οράματα στον πατέρα του, για τον Νέο Ήρωα, Μένανδρο, τον γιο του Απολλωνίου.

---

¹¹⁸ **116. Επιτύμβιο επίγραμμα, Πάριον, αυτοκρατορική εποχή, Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I*, αρ. 07/08/02:**

Ένα άλογο με σκότωσε και με έστειλε στον Άδη, απ' όπου δεν υπάρχει επιστροφή. Μου έδωσε να πιω από το πικρό νερό της Λησμονιάς.

---

¹¹⁹ **117. Επιτύμβιο επίγραμμα, Μύνδος, 1ος αι.π.Χ., Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I*, αρ. 01/13/01:**

Σταμάτα το βήμα σου, οδοιπόρε, φέρε το βλέμμα σου εδώ και δεξ την τελευταία κλίνη του ύπνου και της λήθης. Το τέλος της ζωής είναι το ίδιο για όλους, μια μακρά αιωνιότητα, στην οποία πρέπει να κοιμηθούμε στις γης το κρεβάτι.

---

¹²⁰ **118. Επιτύμβιο επίγραμμα Λυδία, 250 μ.Χ., Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I*, αρ. 04/22/03:**

Νέος αφήνω το φως και ζω στο σκοτάδι. Η γη με σκεπάζει και το ποτό της σιωπής από την πηγή που σε βουβαίνει.

---

¹²¹ **119. Επιτύμβιο επίγραμμα, Τέως, 1ος/2ος αι. μ.Χ., Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I*, αρ. 03/06/04:**

Ποιος μου έκανε αυτή την άχαρη χάρη; Δεν βλέπω πια το λαμπερό φως και δεν μπορώ να ακούσω. Κόκκαλα και σκόνη είμαι, κάτω από τη γη.

---

¹²² **120. Επιτύμβιο επίγραμμα, Αστυπάλαια, 1ος/2ος αι. μ.Χ., Peek, *Griechische Versinschriften 1363*:**

Μη μου φέρνετε να πιω· ήπια όσο έζησα, εις μάτην. Μη μου φέρνετε τροφές. Δεν χρειάζομαι τίποτα. Είναι ανοησίες. Αν όμως για τη μνήμη μου και για όσα έζησα μαζί σας, φίλοι μου, μου φέρετε σαφράνι και λιβάνι, είναι άξιο δώρο για αυτούς που με δέχτηκαν. Αυτά είναι τα δώρα για τους θεούς του κάτω κόσμου. Οι νεκροί όμως δεν μπορούν να δεχθούν τίποτε από τους ζωντανούς.

---

¹²³ **121. Επιτύμβιο επίγραμμα, για τον Ιουλιανό, 18 ετών, μύστη του Διονύσου, Ίαζα, 240 μ.Χ., Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I*, αρ. 04/019/02:**

Με πήραν σαν σύντροφό τους ο Βρόμιος και οι Μοίρες για να με έχει ο Διόνυσος σύντροφό του στον χορό. [...] Κάθε κακία μου ήταν ξένη.

---

¹²⁴ **122. Επιτύμβιο επίγραμμα, Ρώμη, Kaibel, *Epigrammata Graeca 648*:**

Τα νησιά των Μακάρων είναι εκείνη η γη, που ζουν οι ευσεβείς, οι πιο δίκαιοι και φιλικοί. Εκείνοι που αντιμετώπισαν τους άλλους με τιμότητα, σοφία, δικαιοσύνη και σεβασμό.

---

¹²⁵ **123. Επιτύμβιο επίγραμμα για τον Πυθέα, Αφροδισιάδα, περ. 480 μ.Χ., *Anthologia Palatina 7.690*:**

Ούτε και με τον θάνατο έχασες την οικουμενική σου, μεγάλη δόξα, αλλά διατηρήθηκε όλη σου η λάμψη, όσα υπήρχαν και στη φύση σου κι όσα έμαθες.

---

¹²⁶ **124. Επιτύμβιο επίγραμμα, Μίλητος, 1ο αι. π.Χ., Merkelbach/Stauber, *Steinepigramme I* αρ. 01/20/29:**

Ερμαίε, δεν ήπιες το νερό της Λήθης. Δεν σε κρύβουν ο Τάρταρος και το σπίτι της τρομερής Περσεφόνης. Ο Ερμής με τους όμορφους αστραγάλους σε πήρε από το χέρι και σε έσωσε από τη δύσκολη ζωή των θνητών. Οκτάχρονος είδες τον αιθέρα και λάμπεις δίπλα στα άστρα.

---

¹²⁷ **125. Αριστοφάνης, Άχαρνής 241-262:**

Ευφημείτε! Ευφημείτε! (Στρεφόμενος στην κόρη του, που κρατά το «κανοῦν», δηλαδή το καλάθι με τα σύνεργα της θυσίας, και στον δούλο του, που μεταφέρει τον φαλλό). Η κανηφόρος να προχωρήσει λίγο. Ξανθία, στήσε τον φαλλό ορθό! Θυγατέρα, ακούμπα κάτω το κάνιστρο, για να κάνω τα προκαταρκτικά της θυσίας. (Η κόρη απευθύνεται στη μητέρα της). Μητέρα, δώσε μου την κουτάλα για να ρίξω λίγο ζυμό στο πρόσφορο. (Ο Δικαιοπόλις σχολιάζει). Πολύ ωραία. (Μετά από μια σύντομη προσευχή στον Διόνυσο, συνεχίζει). Έλα κόρη μου, όπως είσαι ομορφούλα κοίτα να μεταφέρεις και το καλάθι όμορφα· το πρόσωπό σου να είναι σα να τρως θρούμπι. Χαρά στον άντρα που θα σε πάρει και θα σου κάνει πολλά κουταβάκια, να σε συναγωνίζονται στις κλανιές μόλις χαράξει. Εμπρός, πάμε! Και πρόσεχε τον κόσμο, μην τυχόν κανείς σου κλέψει τα κοσμήματα χωρίς να το πάρεις χαμπάρι! Ξανθία, κι εσύ κράτα τον φαλλό σηκωμένο πίσω από την κανηφόρο! Εγώ θ' ακολουθήσω τραγουδώντας το φαλλικό άσμα. Και συ, γυναίκα, κοίτα με από την οροφή. Εμπρός!

---

¹²⁸ **126. Ψήφισμα για την ίδρυση γιορτής της Ομόνοιας, Αντιόχεια του Πυράμου, περ. 160 π.Χ., *Lois Sacrées de l'Asie Mineure* 81:**

Για καλή τύχη και για τη σωτηρία της κοινότητάς μας και της κοινότητας της Αντιόχειας του Κύδνου και όσων συνεργάστηκαν για να διευρύνουν τις σχέσεις εύνοιας, φιλίας και ομόνοιας. (Προτείνεται) η βουλή και ο δήμος να πάρουν την παρακάτω απόφαση. Όσον αφορά εκείνα που προαναφέρονται (σε ένα άλλο ψήφισμα που δεν έχει σωθεί), να γίνει όπως ακριβώς αποφάσισε ο λαός. Όσον αφορά την κατασκευή του βωμού, την ευθύνη να την έχουν οι πρυτάνεις. Την ημέρα κατά την οποία θα ιδρυθεί ο βωμός να πραγματοποιηθεί πομπή, όσο πιο όμορφη και λαμπρή γίνεται, από τον βωμό της βουλής έως το ιερό της Αθηνάς. Την πομπή θα οδηγούν ο δημιουργός (ο ανώτατος αξιωματούχος) και οι πρυτάνεις (το προεδρείο της βουλής). Θα θυσιάσουν μια αγελάδα με χρυσά κέρατα στην Αθηνά και την Ομόνοια. Οι ιερείς, όλοι οι άλλοι αξιωματούχοι, οι νικητές των αγώνων, ο γυμνασίαρχος με όλους τους εφήβους και ο παιδονόμος με όλα τα αγόρια θα ακολουθήσουν την πομπή. Αυτή η ημέρα θα είναι γιορτή. Όλοι οι πολίτες θα φορούν στεφάνια. Θα ισχύει αργία για όλους· οι δούλοι δεν θα είναι αλυσοδεμένοι. Οι αξιωματούχοι και οι νικητές των αγώνων θα συγκεντρωθούν στο ιερό της Αθηνάς, όλοι οι άλλοι πολίτες σε ομάδες κατά φυλές. Ο ιερομνήμων (θηρησκευτικός αξιωματούχος) και οι πρόεδροι των φυλών θα είναι υπεύθυνοι για την τάξη αυτή την ημέρα. [...] Στις επόμενες χρονιές θα γίνεται σ' αυτόν τον βωμό θυσία ζώου την πρώτη μέρα κάθε μήνα. Και κάθε χρονιά η πομπή και η θυσία και όλα τα υπόλοιπα να γίνονται σύμφωνα με όσα γράφονται παραπάνω [...].

---

¹²⁹ **127. Ψήφισμα για την επιλογή του κατάλληλου θύματος για θυσία στον Δία Σωσίπολη, Μαγνησία του Μαιάνδρου, αρχές του 2ου π.Χ. αι., *Inscripfen von Magnesia* 98:**

[...] Σχετικά με την ετήσια επιλογή ενός ταύρου για τον Δία στην αρχή της σποράς· και σχετικά με προσευχή και πομπή και θυσία· και σχετικά με το στήσιμο μιας σκηνής στην αγορά· και σχετικά με την προετοιμασία στρωμάτων (για τη δεξίωση των θεών). Η βουλή και ο λαός αποδέχτηκαν το παρακάτω ψήφισμα, μετά από πρόταση της συνέλευσης. Για να αγοράσουν οι νεοδιορισθέντες οικονομοί κι όσοι θα εκλεγούν στο μέλλον έναν ταύρο όσο το δυνατόν ωραιότερο τον μήνα Ηραιώνα και για να ανακηρύξουν τον ταύρο ως επιλεγμένο για τον Δία στην αρχή της σποράς, την πρωτομηνιά του μήνα Κρονιώννα, μαζί με τον ιερέα και την ιέρεια της Αρτέμιδος Λευκοφρυηνής, τον στεφανηφόρο, τον ιεροκήρυκα και τον ιερούργό, που εκτελεί αυτή την υπηρεσία για την πόλη, οι παιδονόμοι να αποστέλλουν εννιά αγόρια, των οποίων κι οι δυο γονείς ζουν (αμφιθαλή), και οι γυναικονόμοι να αποστέλλουν εννιά κορίτσια, των οποίων κι οι δυο γονείς ζουν.

Όταν ανακηρύσσεται ο ταύρος ως επιλεγμένος, ο ιεροκήρυκας μαζί με τον ιερέα, την ιέρεια, τον στεφανηφόρο, τα αγόρια και τα κορίτσια, τους πολεμάρχους, τους διοικητές του ιππικού, τους οικονόμους, τον γραμματέα της βουλής, τον αντιγραφέα και τον στρατηγό να κάνουν προσευχή για τη σωτηρία της πόλης και των εδαφών της και των πολιτών, των γυναικών, των παιδιών και των άλλων κατοίκων της πόλης και των εδαφών της και για ειρήνη και πλούτο και καλή σοδειά σιταριού και των άλλων καρπών και για τα ζωντανά. Η βουλή και η συνέλευση να αποφασίσουν τα παρακάτω: Ο εκάστοτε στεφανηφόρος να ηγείται της πομπής μαζί με τον ιερέα και την ιέρεια της Αρτέμιδος Λευκοφρυηνής τη 12η Αρτεμισιώνος και να θυσιάζει τον ταύρο που έχει επιλεγεί. Στην πομπή να συμμετέχουν η γερουσία, οι ιερείς, και οι αιρετοί και οι κληρωτοί, οι έφηβοι, οι νέοι και τα αγόρια, οι νικητές του αγώνα των Λευκοφρυηνών και των άλλων αγώνων που απονέμουν στεφάνια ως έπαθλα. Ο στεφανηφόρος που ηγείται της πομπής να μεταφέρει είδωλα των δώδεκα θεών, ντυμένα με τα ωραιότερα ρούχα· και να στήσει σκηνή στην αγορά δίπλα στον βωμό των δώδεκα θεών.

Να προετοιμάσει επίσης τρία στρώματα, όσο πιο ωραία γίνεται. Να φροντίσει ακόμη για μουσική, με έναν αυλητή, έναν συριστή και έναν κιθαριστή. Οι οικονόμοι που βρίσκονται σε υπηρεσία τη 12η Αρτεμισιώνος να παρουσιάσουν τρία θύματα, τα οποία θα θυσιάσουν στον Δία Σωσίπολη, στην Αρτέμιδα Λευκοφρυηνή και στον Απόλλωνα Πύθιο: ένα κριάρι όσο πιο όμορφο γίνεται στον Δία, μια κατσίκα στην Αρτέμιδα, έναν τράγο στον Απόλλωνα. Θα θυσιάσουν στον Δία στον βωμό του Δία Σωσίπολη, στην Αρτέμιδα και τον Απόλλωνα στον βωμό της Αρτέμιδος. Οι ιερείς αυτών των θεών θα πάρουν την παραδοσιακή μερίδα. Αφού θυσιάσουν τον ταύρο θα διανεμήσουν το κρέας στους συμμετέχοντες στην πομπή. Θα μοιράσουν το κρέας του κριαριού, της κατσίκας και του τράγου στον στεφανηφόρο, την ιέρεια, τους πολεμάρχους, τους πρυτάνεις, τους ναοποιούς, τους εξεταστές και όσους έχουν αναλάβει λειτουργίες. Οι οικονόμοι θα αναλάβουν τη διανομή. Μετά την ανακήρυξη του ταύρου, οι οικονόμοι θα αναθέσουν με μειοδοτικό διαγωνισμό την εκτροφή του σε εργολάβο. Ο εργολάβος θα φέρει τον ταύρο στην αγορά και θα δεχτεί ως δώρα από τους σιτοπώλες και τους άλλους εμπόρους οτιδήποτε συμβάλλει στην εκτροφή του ταύρου· όσοι δώσουν, να έχουν καλή τύχη.

---

¹³⁰ 128. Ιερός νόμος, Κως, περ. 350 π.Χ., *Lois Sacrées des cités grecques* 151 A:

Ο ιερέας να κάθεται κοντά στην τράπεζα (των προσφορών) φορώντας την ιερή στολή. Οι ιεροποιοί να κάθονται από τη μια και την άλλη πλευρά της τράπεζας. Οι Πάμφυλοι να παρουσιάσουν τα τρία ομορφότερα βόδια, μήπως και επιλεγεί κάποιο από αυτά. Διαφορετικά να παρουσιάσουν οι Υλλείς τρία βόδια, μήπως και επιλεγεί από αυτά κάποιο. [...] Το ζώο που θα επιλεγεί για τον Δία να το οδηγήσουν οι κήρυκες στην αγορά. Μόλις φτάσουν στην αγορά, ο ιδιοκτήτης του βοδιού ή κάποιος νόμιμος αντιπρόσωπός του λέγει: «Παραχωρώ στους Κώους το βόδι, και οι Κώοι να πληρώσουν το τίμημα στην Εστία». Οι προστάτες (αξιωματούχοι) να υπολογίσουν ενόρκως την τιμή αμέσως. Μόλις υπολογιστεί η τιμή, ο κήρυκας να αναγγείλει πόσο κοστολογήθηκε το βόδι. Μετά οδηγούν το βόδι στο ιερό της Εστίας Εταιρείας και πραγματοποιούν τη θυσία. Ο ιερέας τοποθετεί στεφάνι (στο βόδι) και πραγματοποιεί σπονδή με μια κύλικα κρασιού ανάμεικτου με νερό μπροστά στο βόδι. Μετά οδηγούν το βόδι (στον βωμό) μαζί με ένα γουρούνι, επτά πρόσφορα, μέλι και στεφάνι. Καθώς οδηγούν (τα ζώα για θυσία) οι κήρυκες καλούν (τους παρευρισκόμενους) να τηρήσουν ευφημία. Εκεί, αφού δέσουν το βόδι, κάνουν την αρχή της θυσίας με προσφορά κλαδιού ελιάς και δάφνης. Οι κήρυκες καίνε πάνω στον βωμό το γουρούνι και τα σπλάχνα του κάνοντας σπονδή με κρασί ανάμεικτο με μέλι· τα έντερα, αφού τα πλύνουν δίπλα στον βωμό, τα καίνε. Αφού καούν χωρίς να γίνει σπονδή, μετά να κάνουν σπονδή με κρασί ανάμεικτο με μέλι. Ο κήρυκας να αναγγείλει τον εορτασμό ετήσιας εποχιακής γιορτής για τον Δίο τον Πολιέα. Ο ιερέας να κάψει πάνω στα έντερα θυμιάματα, τα πρόσφορα, σπονδές οίνου

και άκρατου και ανάμεικτου με νερό, και το στεφάνι [...].

---

¹³¹ **129. Χρησμός του Απόλλωνα, Σύεδρα (Παμφυλία), αρχές του 1ου π.Χ. αι., *Supplementum Epigraphicum Graecum* XLI 1411:**

Πάμφυλοι Συεδρείς, που κατοικείτε σε κοινή γη ανάμεικτων φύλων ανθρώπων, στη μέση της πόλης σας να στήσετε ομοίωμα του Άρη, του αιματοσταγούς φονιά των ανδρών, και να προσφέρετε θυσίες· να είναι δεμένος με τα σιδερένια δεσμά του Ερμή. Από την άλλη πλευρά η Δίκη, να τον δικάζει, ακολουθώντας το δίκαιο. Να εικονίζεται σαν κάποιος που ικετεύει. Γιατί έτσι θα σας φανεί ειρηνικός και διώχνοντας τον εχθρικό όχλο μακριά από την πατρίδα σας θα φέρει την πολυπόθητη ευημερία. Αλλά κι εσείς να βάλετε ένα χέρι στον κοπιαστικό αγώνα κι είτε να τους διώξετε είτε να τους δέσετε με άλυτα δεσμά· μην καθυστερήσετε την τρομερή εκδίκηση στους πειρατές· έτσι θα ξεφύγετε από την τιμωρία.

---

¹³² **130. Θεόκριτος, 15ο Ειδύλλιο (Άδωνιάζουσαι), αποσπάσματα:**

–Έλα, βάλε το σάλι σου και το πανωφόρι με την καρφίτσα και πάμε στο ανάκτορο του βασιλιά, του πλούσιου Πτολεμαίου για να δούμε τον Άδωνι. Ακούω πως κάτι καλό έχει στολίσει η βασίλισσα. Αυτό που θα δεις, όταν το δεις, θα μπορείς να το διηγηθείς σε άλλους που δεν θα το 'χουν δει.

–Κοίτα πρώτα τα πλουμιστά υφάσματα· καλέ, πόσο λεπτά είναι και χαριτωμένα· θα 'λεγες πως θεοί τα έχουν κεντήσει. [...] Και αυτός (ο Άδωνις), πόσο εξαίσιος, έτσι όπως είναι ξαπλωμένος στην ασημένια κλίνη του, με το πρώτο χνούδι να κατεβαίνει απ' τους κροτάφους του, ο τρισαγαπημένος Άδωνις, και στον Άδη ακόμα αγαπημένος.

---

¹³³ **131. Μένανδρος, Σαμία 41-45:**

Η γιορτή είχε πολύ κέφι, όπως είναι φυσικό, και καθώς ήμουν εκεί έγινα, θαρρώ, θεατής. Η φασαρία τους δεν μ' άφηνε να κλείσω μάτι. Ανέβαζαν κάτι κηπάκια στις στέγες, χόρευαν και σκορπισμένες παντού έκαναν ολονυχτία.

---

¹³⁴ **132. Θεόκριτος, 2ο Ειδύλλιο (Φαρμακεύτριαι):**

Τώρα που είμαι μόνη, πώς να θρηνήσω τον έρωτά μου; Από πού ν' αρχίσω; Ποιος μου 'φερε αυτή τη συμφορά; Του Εύβουλου η θυγατέρα, η Αναξώ μας, θα πήγαινε σαν κανηφόρος στο άλσος της Αρτέμιδος. Για να τιμήσουν τη θεά έφεραν πολλά θηρία στην πομπή, ακόμα και μια λιονταρίνα. [...] Η Θρακιώτισσα παραμάνα του Θευμαρίδα, συχωρεμένη τώρα, διπλανή γειτόνισσα, με θερμοπαρακαλούσε να έρθω και να δω την πομπή. Κι εγώ η δύσμοιρη πήγα μαζί της. Φορούσα ένα μακρύ λινό χιτώνα κι από πάνω του το σάλι της Κλεαρίστας.

---

¹³⁵ **133. Τιμητικό ψήφισμα για τον Απολλώνιο, Καλίνδοια, 1 μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* XXXV 744:**

Τις μηνιαίες θυσίες που η πόλη προσφέρει όλο τον χρόνο στον Δία και τον Καίσαρα Σεβαστό τις χρηματοδότησε ο ίδιος, παρέχοντας στους θεούς πολυτελείς τιμές και στους πολίτες γενναιόδωρο γεύμα και δεξίωση, καλώντας όλο τον λαό σε δείπνο, και ομαδικά και σε τρίκλινα. Και ευεργέτησε τους πολίτες προετοιμάζοντας για τη γιορτή πομπή λαμπρή και αξιοθέατη, οργανώνοντας πολυτελείς

αγώνες για τον Δία και τον Καίσαρα Σεβαστό, αντάξιους των θεών και της πατρίδας, και φροντίζοντας όχι μόνο για τα χρειαζούμενα για την ευωχία, αλλά και για το θέαμα, τον εντυπωσιασμό και τη διασκέδαση της ψυχής.

---

¹³⁶ **134. Ψήφισμα για τη λατρεία του Δία και της Εκάτης, Στρατονίκη, 2ος αι. μ.Χ., *Inscriptionen von Stratonikeia 1101*:**

[...] Η πόλη μας πολλές φορές στο παρελθόν σώθηκε από πολλούς μεγάλους και συνεχείς κινδύνους, χάρη στη θεία πρόνοια των προστατών της, των μέγιστων θεών, του Δία Πανημέριου και της Εκάτης, τα ιερά των οποίων έχουν ανακηρυχθεί άσυλα και ικανά να παρέχουν προστασία σε ικέτες με βάση απόφαση της ιερής συγκλήτου, λόγω των προφανών επιφανειών της θεϊκής δύναμης που οι θεοί επετέλεσαν για την αιώνια εξουσία των Ρωμαίων, των κυρίων μας. Είναι καλό να συμβάλλουμε με κάθε ζήλο στην ευσέβεια απέναντι στους θεούς και να μην χάνουμε καμιά ευκαιρία να τους πλησιάζουμε με ικεσίες. Αγάλματα αυτών των θεών έχουν τοποθετηθεί στο σεβαστό βουλευτήριο δίνοντας μαρτυρία της εναργούς θαυματουργής δύναμης. Χάρη στα θαύματα αυτά όλος ο λαός μας προσφέρει θυσίες, καιεί λιβάνι, κάνει προσευχές και πάντοτε εκφράζει ευχαριστίες στους θεούς που η δύναμή τους εκδηλώνεται με τέτοιες επιφάνειες.

Και όπως πρέπει, εκφράζουμε την ευσέβειά μας με την προσέγγιση των θεών και τη λατρεία τους που εκφράζεται με την υμνωδία. Για τον λόγο αυτό, η βουλή αποφάσισε να επιλέξει 30 αγόρια από τις ευγενείς οικογένειες. Ο επιμελητής των αγοριών μαζί με τον δημόσιο παιδονόμο θα οδηγούν κάθε μέρα τα αγόρια στη βουλή, ντυμένα στα λευκά στεφανωμένα με στεφάνια από κλαδιά ελιάς και με κλαδιά ελιάς στα χέρια τους. Με την παρουσία κιθαριστή και του κήρυκα θα τραγουδήσουν τον ύμνο που θα συνθέσει ο Σώσανδρος, ο γιος του Διομήδη.

---

¹³⁷ **136. Αρεταλογία της Ίσιδας από την Κύμη της Μ. Ασίας, 1ος/2ος αι. μ.Χ., *Inscriptionen von Kyme 41*:**

§1. Ο Δημήτριος, ο γιος του Αρτεμιδώρου, γνωστός και με το όνομα Θρασέας, από τη Μαγνησία του Μαιάνδρου, σε εκπλήρωση τάματος στην Ίσιδα. **§2.** Αυτά αντιγράφηκαν από τη στήλη που βρίσκεται στη Μέμφιδα, μπροστά στον ναό του Ηφαίστου. **§3.** Εγώ, η Ίσιδα, είμαι η τύραννος κάθε χώρας. Εκπαιδεύτηκα από τον Ερμή και επινόησα τα γράμματα μαζί με τον Ερμή, και τα ιερά (ιερογλυφικά) και τη δημοτική γραφή, για να μην γράφονται τα πάντα με τα ίδια γράμματα. **§4.** Εγώ έθεσα νόμους στους ανθρώπους και νομοθέτησα αυτά που κανείς δεν μπορεί να αλλάξει. **§5.** Εγώ είμαι η μεγαλύτερη κόρη του Κρόνου. **§6.** Εγώ είμαι η γυναίκα και η αδελφή του βασιλιά Οσίρι. **§7.** Εγώ είμαι εκείνη που επινόησε τον καρπό (τη γεωργία) για τους ανθρώπους. **§8.** Εγώ είμαι η μητέρα του βασιλιά Ώρου. **§9.** Εγώ είμαι εκείνη που ανατέλλει με το Άστρο του Σκύλου. **§10.** Εγώ είμαι εκείνη που οι γυναίκες αποκαλούν θεά. [...] **§12.** Εγώ χώρισα τη γη από τον ουρανό. **§13.** Εγώ καθόρισα την πορεία των άστρων. [...] **§15.** Εγώ ανακάλυψα τα θαλασσινά έργα (τη ναυτιλία). **§16.** Εγώ έκανα το δίκαιο ισχυρό. **§17.** Εγώ έφερα τη γυναίκα κοντά στον άντρα. **§18.** Εγώ καθόρισα η γυναίκα να φέρνει στο φως το βρέφος μετά από 10 μήνες. **§19.** Εγώ νομοθέτησα οι γονείς να αντιμετωπίζονται με στοργή από τα παιδιά τους. **§20.** Εγώ θέσπισα τιμωρία για όσους συμπεριφέρονται άστοργα απέναντι στους γονείς τους. **§21.** Εγώ μαζί με τον αδελφό μου τον Οσίρι σταμάτησα τις ανθρωποφαγίες. **§22.** Εγώ δίδαξα τις μυήσεις (στα μυστήρια) στους ανθρώπους. **§23.** Εγώ δίδαξα να τιμούν τα αγάλματα των θεών. **§24.** Εγώ ίδρυσα τεμένη για τους θεούς. **§25.** Εγώ κατέλυσα την εξουσία των τυράννων. **§26.** Εγώ σταμάτησα τους φόνους. **§27.** Εγώ υποχρέωσα τους άνδρες να επιθυμούν τις γυναίκες. **§28.** Εγώ έκανα το δίκαιο ισχυρότερο και από το χρυσάφι και το ασήμι. **§29.** Εγώ νομοθέτησα η αλήθεια να θεωρείται όμορφη/καλό πράγμα. [...] **§31.** Εγώ καθόρισα διαλέκτους για τους Έλληνες και τους βαρβάρους. **§32.**

Εγώ έκανα τη φύση να διαφοροποιεί το καλό/όμορφο και το αισχρό. §33. Εγώ έκανα να μην υπάρχει τίποτα πιο τρομακτικό από τον φόβο. §34. Εγώ αυτόν που επιβουλεύεται άδικα άλλους τον παρέδωσα στη διάθεση του θύματός του. §35. Εγώ τιμωρώ αυτούς που αδικούν. §36. Εγώ θεσμοθέτησα να δείχνουν συμπόνια στους ικέτες. §37. Εγώ τιμώ αυτούς που αμύνονται δίκαια. §38. Σε εμένα το δίκαιο είναι ισχυρό. §39. Εγώ εξουσιάζω τους ποταμούς και τους ανέμους και τη θάλασσα. §40. Κανείς δεν δοξάζεται χωρίς τη συγκατάθεσή μου. §41. Εγώ εξουσιάζω τον πόλεμο. §42. Εγώ εξουσιάζω τον κεραυνό. §43. Εγώ κατευνάζω και ξεσηκώνω κύματα στη θάλασσα. §44. Εγώ είμαι στην ανατολή του ήλιου. §45. Εγώ παρακολουθώ την πορεία του ήλιου. §46. Ό,τι αποφασίσω γίνεται. §47. Σε εμένα υπακούουν τα πάντα. §48. Εγώ απελευθερώνω τους δεσμώτες. §49. Εγώ εξουσιάζω τη ναυτιλία. §50. Εγώ κάνω τα πλωτά άπλωτα όταν το αποφασίσω. §51. Εγώ έκτισα τείχη πόλεων. §52. Εγώ είμαι εκείνη που την ονομάζουν Θεσμοφόρο. §53. Εγώ έφερα τα νησιά από τα βάθη στο φως. §54. Εγώ εξουσιάζω τις βροχές. §55. Εγώ νικάω τη μοίρα. §56. Σε εμένα υπακούει η μοίρα. §57. Χαίρε, Αίγυπτος, που με έθρεψες.

§1. Δημήτριος Άρτεμιδώρου ό και Θρασέας Μάγνη[ς] από Μαιάνδρου Ίσιδι εύχήν. §2. τάδε έγράφη έκ τής στήλης τής έν Μέμφει, ήτις έστηκεν προς τῷ Ήφαιστιήωι. §3a. Εἷσις έγώ είμι ή τύραννος πάσης χώρας· και έπαιδεύθην ύπ[ὸ] Έρμοῦ και γράμματα εὔρον μετά Έρμοῦ, τά τε ιερά και τά δημόσια γράμματα, ίνα μη έν τοῖς αὐτοῖς πάντα γράφηται. §4. έγώ νόμους ανθρώποις έθέμην, και ένομοθέτησα ἃ οὐθεις δύναται μεταθεῖναι. §5. έγώ είμι Κρόνου θυγάτηρ πρεσβυτάτη. §6. έγώ είμι γ[υ]νή και άδελφή Όσειρίδος βασιλέως. §7. έγώ είμι ή καρπὸν ανθρώποις εύροῦσα. §8. έγώ είμι μήτηρ Όρου βασιλέως. §9. έγώ είμι ή έν τῷ τοῦ Κυνὸς ἄστρω έπιτέλλουσα. §10. έγώ είμι ή παρὰ γυναιξί θεὸς καλουμένη. [...] §12. έγώ έχώρισα γῆν άπ' οὐρανοῦ. §13. έγώ ἄστρον ὁδοὺς έδειξα. [...] §15. έγώ θαλάσσια έργα εὔρον. §16. έγώ τὸ δίκαιον ισχυρὸν έποίησα. §17. έγώ γυναῖκα και ἄνδρα συνήγαγον. §18. έγώ γυναικί δεκαμηνιαῖον βρέφος εις φῶς έξενεγκεῖν έταξα. §19. έγώ ύπὸ τέκνου γονεῖς ένομοθέτησα φιλοστοργῖσθαι. §20. έγώ τοῖς ἀστόργ<ω>ς γονεῦσιν διακειμένους τειμω<ρ>ίαν έπέθηκα. §21. έγώ μετά τοῦ ἀδελφοῦ Όσίριδος τὰς ἀνθρωποφαγίας έπαυσα. §22. έγώ μύσεις ανθρώποις έπέδε[ι]ξα. §23. έγώ ἀγάλματα θεῶν τειμᾶν έδίδαξα. §24. έγώ τεμένη θεῶν ιδρυσάμην. §25. έγώ τυράννων ἄρχας κατέλυσα. §26. έγώ φόνους έπαυσα. §27. έγώ στέργεσθαι γυναῖκας ύπὸ ἀνδρῶν ήνάγκασα. §28. έγώ τὸ δίκαιον ισχυρότερον χρυσοῦ και ἄργυροῦ έποίησα. §29. έγώ τὸ ἀληθές καλὸν ένομο[θέ]τησα νομίζε[σ]θαι. [...] §31. έγώ διαλέκτους Έλλησι και βαρβάρους έταξα. §32. έγώ τὸ καλὸν και αἰσχρο[ν] διαγεινώσκεσθαι ύπὸ τής Φύσεως έποίησα. §33. έγώ ὄρκου φοβερώτερον οὐθέν έποίησα. §34. έγώ τὸν ἀδίκως έπιβουλεύοντα ἄλλοις ὑποχείριον τῷ έπιβου[λ]ευομένῳ παρέδωκα. §35. έγώ τοῖς ἄδικα πράσσουσιν τειμωρίαν έπιτίθημι. §36. έγώ ικέτας έλεᾶν ένομοθ[έ]τησα. §37. έγώ τοὺς δικαίως ἄμυνομένους τειμῶ. §38. παρ' έμοι τὸ δίκαιον ισχύει. §39. έγώ ποταμῶν και ἀνέμων [κ]αι θαλάσσης είμι κυρία. §40. οὐθεις δοξάζεται ἄνευ τής έμῆς γνώμης. §41. έγώ είμι πολέμου κυρία. §42. έγώ κεραυνοῦ κυρία είμι. §43. έγώ πραῦνω και κυμαίνω θάλασσαν. §44. έγώ έν ταῖς τοῦ ήλιου αύγαῖς είμι. §45. έγώ παρεδρεύω τῇ τοῦ ήλιου πορείᾳ. §46. ὃ ἄν έμοι δόξη, τοῦτο και τελεῖται[ι]. §47. έμοι πάντ' έπέκει. §48. έγώ τοὺς έν δεσμοῖς λύωι. §49. έγώ ναυτιλίας είμι κυρία. §50. έγώ τὰ πλωτὰ ἄπλωτα ποι[ῶ ὄ]ταν έμοι δόξη. §51. έγώ περιβόλους πόλεων έκτισα. §52. έγώ είμι ή Θεσμοφόρος καλουμένη. §53. έγώ ν<ή>σους έγ β[υθ]ῶν εις φῶ<ς> ἀνήγαγον. §54. έγώ ὄμβρων είμι κυρία. §55. έγώ τὸ ἱμαρμένον νικῶ. §56. έμοῦ τὸ εἱμαρμένον ἀκούει. §57. χαῖρε Αἴγυπτε θρέψασά με.

---

¹³⁸ 137. Απουλήιος, *Μεταμορφώσεις 11ο βιβλίο, αποσπάσματα*:

Λίγες ώρες αργότερα, ξύπνησα με αιφνίδιο τρόπο και είδα την ολόγιομη σελήνη, να λάμπει εκτυφλωτικά, καθώς ανέτελλε στη θάλασσα. Γνώριζα ότι ντυμένη μέσα στα σιωπηλά μυστήρια του νυκτερινού σκότους η ανώτατη θεά έχει τη μεγαλύτερη της δύναμη. Η ηγεσία της κυβερνά τις

υποθέσεις των ανθρώπων. Όχι μόνο τα ήρεμα και άγρια ζώα αλλά και τα άψυχα αντικείμενα ζωντανεύουν από τη δύναμή της και τη θεία χάρη του φωτός της. Όλα τα σώματα στη γη, τη θάλασσα και τον αγέρα, μεγαλώνουν όσο μεγαλώνει, μικραίνουν όσο μικραίνει, υπακούοντας σ' αυτήν. Φαίνεται τώρα πως η τύχη είχε χορτάσει με το μέγεθος και τη συχνότητα των συμφορών μου, και μου έδωσε ελπίδα σωτηρίας, αν και αργά, κι αποφάσισα να προσευχηθώ στη θεά μπροστά μου. Γρήγορα έδιωξα τον ύπνο και σηκώθηκα χαρούμενος και γεμάτος ζήλο.

Επιθυμώντας να καθαρθώ, έτρεξα κατευθείαν στη θάλασσα να πλυθώ, βουτώντας το κεφάλι μου εφτά φορές μέσα στα κύματα, αφού ο θεός Πυθαγόρας όρισε τον αριθμό 7 ως ιδιαίτερα κατάλληλο για θρησκευτικές τελετές. Έπειτα, με το πρόσωπό μου υγρό από δάκρυα, προσευχήθηκα στη Μεγάλη Θεά: «Βασίλισσα του ουρανού, είτε είσαι γνωστή ως η γενναιόδωρη Δήμητρα, η αρχέγονη μητέρα του θερισμού, που χάρηκες βρίσκοντας πάλι την κόρη σου την Περσεφόνη, διώχνοντας την πρωτόγονη τροφή του δάσους, και έδειξες τη γλυκιά τροφή και τώρα κατοικείς στην Ελευσίνα· είτε ως Ουράνια Αφροδίτη, που κατά τη δημιουργία του κόσμου ένωσες τα φύλα γεννώντας τον έρωτα, προσκαλώντας το ανθρώπινο γένος σε αιώνια αναπαραγωγή και τώρα λατρεύεσαι στο παραθαλάσσιο ιερό της Πάφου· είτε ως Άρτεμις, αδελφή του Απόλλωνα, που ανακουφίζεις από τους πόνους αμέτρητες γέννες με τα φάρμακά σου που διώχνουν τον πόνο και τώρα σε λατρεύουν στην Έφεσο· ή ως η ίδια η φοβερή Περσεφόνη, η θεά των νυκτερινών κραυγών, που τρίμορφη αντιμετωπίζεις τις επιθέσεις των δαιμόνων, κρατώντας τους μέσα στη γη, που πλανιέσαι σε πολλά ιερά άλση και σε ικετεύουμε με πολλές τελετές· ω, φως της γυναίκας, που φωτίζεις κάθε πόλη, τρέφοντας τον χαρούμενο σπόρο με την υγρή σου λάμψη, ρίχνοντας το φως που η δύναμή του αλλάζει σύμφωνα με το πέρασμα του ήλιου.

Με όποια μορφή, όποιο όνομα και όποια τελετή κι αν σε καλέσουμε, δείξε μου οίκτο στα βάθη της δυστυχίας μου, δώσε μου καλή τύχη, δώσε μου ειρήνη και ανάπαυση μετά τα σκληρά βάσανα. Ας φτάνουν πια οι δοκιμασίες και οι κίνδυνοι που πέρασα. Απάλλαξέ με από αυτή την τετράποδη μορφή, αποκατάστησέ με στα μάτια των ανθρώπων μου. Κάνε με πάλι τον Λούκιο που υπήρξα κάποτε. Ή, αν δεν είναι να ζήσω, αν πρόσβαλα κάποια θεότητα που με κυνηγά με σκληρότητα από την οποία δεν υπάρχει φυγή, τότε δώσε μου το δώρο του θανάτου.

[...] Ίσις: Λούκιε, κοίτα, να, ήρθα συγκινημένη από την προσευχή σου, εγώ, η μητέρα όλης της φύσης και κυρία όλων των στοιχείων, η πρωτότοκη από τους αιώνες, η μεγαλύτερη θεϊκή δύναμη, η βασίλισσα των νεκρών, βασίλισσα των αθανάτων, όλων των θεών και θεαινών, σε μια μορφή. Εγώ που με μια κίνηση προστάζω τη λαμπρή κορυφή του ουρανού, τους ανέμους του ωκεανού και τη θρηνητική σιγή του κάτω κόσμου. Που η μοναδική μου θεότητα λατρεύεται με διαφορετικές μορφές, με πολλά ονόματα σε όλον τον κόσμο. Εκεί, στην Πεσσινούντα, οι Φρύγες, πρωτο-γεννημένοι ανάμεσα στους άνδρες, με ονομάζουν Κυβέλη. Μητέρα των θεών· στην Αττική ο αυτόχθων λαός με αποκαλεί Κεκρόπια Αθηνά· στην Κύπρο, ζωσμένη από τη θάλασσα, είμαι η Παφία Αφροδίτη, Άρτεμις Δίκτυννα για τους Κρήτες τοξότες, Περσεφόνη της Στυγός στους Σικελούς με τις τρεις λαλιές· στην Ελευσίνα είμαι η αρχαία Δήμητρα, Ήρα για μερικούς, Μπελλόνα για άλλους, Εκάτη Ραμνουσία. Ενώ οι λαοί και των Αιθιόπων, που πρώτους τους φωτίζει ο ανατέλλων ήλιος με τις θεϊκές του ακτίνες, και των Αιγυπτίων, βυθισμένων σε μυστική σοφία, με λατρεύουν με τις δικές μου τελετές και με αποκαλούν με το πραγματικό μου όνομα, βασιλική Ίσιδα. [...]

Κάτω από τα φτερά μου θα ζήσεις με χαρά και τιμή. Κι όταν ο κύκλος της ζωής σου θα ολοκληρωθεί και θα κατέβεις στις σκιές, ακόμα κι εκεί, στον υπόγειο χώρο, θα με βλέπεις, όπως είμαι μπροστά σου, να λάμπω μέσα στο σκοτάδι του Αχέροντα, βασίλισσα της βαθιάς Στυγός. Και ζώντας στα Ηλύσια Πεδία θα με λατρεύεις χωρίς τέλος και θα σε φροντίζω. Αλλά να ξέρεις ότι θα αξίζεις τη θεϊκή μου χάρη με

τυφλή υπακοή, πιστή υπηρεσία και τέλεια αγνότητα. Εγώ και μόνο εγώ μπορώ να επεκτείνω τη ζωή σου πέρα από τα όρια που έταξαν οι μοίρες. [...]

Όχι μόνο εγώ με τη μουσική χαρά μου, αλλά όλος ο κόσμος φαινόταν γεμάτος με τέτοια χαρά, που και όλα τα πλάσματα, οι ουρανοί, ακόμα και τα σπίτια φαίνονταν να ακτινοβολούν χαρά από τα λαμπρά τους πρόσωπα. [...] (Αρχίζει η πομπή). Προηγούνταν γυναίκες με κάτασπρα λαμπρά ρούχα, στεφανωμένες με λουλούδια της άνοιξης, [...] άλλες είχαν λαμπρά κάτοπτρα στην πλάτη τους για να δείξουν την υποταγή τους στη θεότητα που θα ακολουθούσε. Ή έφεραν κτένες από ελεφαντόδοντο για να κτενίσουν και στολίσουν τα βασιλικά μαλλιά της θεάς. Άλλες έρριχναν τους δρόμους με μύρα και ευχάριστα αρώματα. Ακολουθούσε μια ομάδα από άντρες και γυναίκες που κουβαλούσαν κάθε είδος φωτός, δάδες, λυχνάρια, και κεριά για να τιμήσουν τα ουράνια αστέρια. Εμφανίστηκαν τώρα μουσικοί με αυλούς και σύριγγες, παίζοντας αγνές μελωδίες και στο κατόπι τους επίλεκτα αγόρια, να λάμπουν μέσα στα γιορτινά τους λευκά ρούχα και να ψάλλουν έναν όμορφο ύμνο που είχε συνθέσει ένας ταλαντούχος ποιητής με τη βοήθεια των Μουσών· τα λόγια του ήταν πρόλογος για τις μεγάλες προσευχές που θα ακολουθούσαν. [...]

Ακολουθούσε μεγάλο πλήθος ανδρών και γυναικών κάθε ηλικίας, μύστες των ιερών μυστηρίων με τα λινά τους ρούχα να λάμπουν, τα μαλλιά των γυναικών τυλιγμένα σε βοστρύχους κάτω από διαφανείς καλύπτρες, τα κεφάλια των ανδρών ξυρισμένα να γυαλίζουν, επίγεια άστρα της μεγάλης τελετής. Καθένας τους κουνούσε ένα σείστρο από χαλκό ή ασήμι, μερικές φορές χρυσό, που άφηνε κουδούνισμα. Οι ανώτατοι ιερείς έρχονταν στη συνέχεια, με άσπρα λινά ρούχα, σφικτά δεμένα κάτω από το στήθος και να φτάνουν ως τα πόδια. Κρατούσαν τα χαρακτηριστικά σύμβολα των ισχυρών θεών. [...]

Ο πρώτος κρατούσε ένα γυαλιστερό λυχνάρι, όχι σαν τα λυχνάρια που χρησιμοποιούμε για να φωτίζουμε τα νυκτερινά μας συμπόσια, αλλά με το σχήμα χρυσού πλοίου με μια ψηλή φλόγα να υψώνεται στο κέντρο. Ο δεύτερος ιερέας έφερε έναν βωμό, [...] ο τρίτος ένα κλαδί φοίνικα με φύλλα από λεπτά φύλλα χρυσού, και ένα κηρύκειο σαν τον Ερμή. Άλλος ιερέας κρατούσε ένα ομοίωμα αριστερού χεριού με τεντωμένα τα δάκτυλα ως σύμβολο δικαιοσύνης και ένα αγγείο σε σχήμα μαστού για σπονδές γάλατος. Ο πέμπτος ένα αδράχτι, ο έκτος έναν αμφορέα. Πίσω έρχονταν ο Ανούβις, ένας ιερέας που μετέφερε άγαλμα αγελάδας, ένας άλλος με ένα καλάθι με μυστικά σύνεργα, ένας άλλος με ένα παλιό είδωλο της θεάς που είχε τη μορφή αγγείου με χαραγμένα ιερογλυφικά σύμβολα. [...]

(Ο ιερέας απευθύνεται στον Λούκιο). Λούκιε, αφού υπέφερες πολλά βάσανα κτυπημένος από τις δυνατές θύελλες της τύχης, τους ισχυρούς ανέμους της μοίρας, έφτασες επιτέλους στο λιμάνι της ειρήνης, στον βωμό του ελέους. Ούτε η γενιά σου και η κοινωνική σου θέση ούτε η παιδεία σου σε βοήθησαν, αφού η νεανική ορμή και γλιστερά μονοπάτια σε οδήγησαν στη δουλειά της ηδονής και έδρεψες την ανόσια ανταμοιβή μιας κακής περιέργειας. Αλλά η τυφλή τύχη, αν και σε βασάνισε με φανερούς κινδύνους, σε έφερε από τα κτυπήματα της κακής σύμπτωσης στη μακάρια χαρά. [...]

Τώρα το πρόσωπό σου να είναι χαρούμενο για να ταιριάζει με το λευκό ένδυμα που φοράς, και ακολούθα την πομπή της Θεάς Σώτειρας με χαρούμενα και αποφασισμένα βήματα. Οι άπιστοι να γίνουν μάρτυρες και να καταλάβουν τα σφάλματά τους. Δείτε τον Λούκιο, που ελευθερωμένος από τα παλιά του βάσανα, χαίρεται τη χάρη της ισχυρής Ίσιδας που θριαμβεύει επί της μοίρας. Και για να είσαι πιο ασφαλής, να γραφτείς στην προστασία αυτής της ιερής ομάδας, τώρα που καλείσαι να δώσεις όρκο υπακοής. Να αφιερώσεις τον εαυτό σου στις εντολές της θρησκείας μας, να δεχθείς το βάρος με τη δική σου θέληση. Γιατί από τη στιγμή που θα αρχίσεις να υπηρετείς τη Θεά θα γνωρίσεις καλύτερα τους καρπούς της ελευθερίας. [...]

Όλο το πλήθος μου απηύθυνε τον λόγο: Να ο άντρας που ξαναπήρε ανθρώπινη μορφή με τις σεβαστές δυνάμεις της παντοδύναμης Θεάς. Πόσο χαίρεται, μα τον Ηρακλή, τρεις φορές ευλογημένος, αυτός που σίγουρα χάρη στην αγνότητα και νομιμοφροσύνη της παλιάς του ζωής κέρδισε αυτή την εκπληκτική χάρη από τον ουρανό και ξαναγεννήθηκε σχεδόν, και έγινε αμέσως δεκτός στην ιερή της υπηρεσία.

---

¹³⁹ **138. Απουλήιος, Μεταμορφώσεις 11ο βιβλίο, αποσπάσματα:**

(Ο ιερέας εξηγεί) [...] Οι πύλες του κάτω κόσμου και η φύλαξη της ζωής βρίσκονται στα χέρια της Ίσιδας, είπε, και οι τελετές της μύησης μοιάζουν με έναν εκούσιο θάνατο και σωτηρία με τη χάρη της θεάς. [...] Μια σκοτεινή νύχτα με εντολές καθαρές σαν τη μέρα (η θεά) ανακοίνωσε ότι η ημέρα που ήλπιζα είχε φτάσει, για να μου εκπληρώσει τη μεγαλύτερή μου επιθυμία. Μου είπε ποιοι πόροι θα έπρεπε να βρεθούν για την τελετή και διέταξε τον Μίθρα, τον ιερέα της, να κάνει την τελετή, γιατί, όπως εξήγησε συνδεόταν μαζί μου με κάποια σύζευξη πλανητών. [...] Μετά ο γενναιόδωρος άντρας με πήρε από το χέρι και με οδήγησε στις πύλες του τεράστιου ναού, αφού τις άνοιξε με τον τρόπο που καθορίζει η τελετουργία, έκανε την πρωινή θυσία και έφερε από το εσωτερικό ιερό κάποια βιβλία γραμμένα με χαρακτήρες ακατανόητους. Κάποιοι είχαν τη μορφή ζώων και περιείχαν εκφράσεις βαθύτατων εννοιών· σε άλλους χαρακτήρες η κορυφή και η άκρη ήταν δεμένες, ελίσσονταν, μπλέκονταν, σαν βλαστοί αμπελιού, για να κρύψουν το μήνυμά τους από ανόσια και αδαή μάτια. Από αυτά τα βιβλία μου διάβασε τις λεπτομέρειες για όσα χρειαζόνταν για τη μύησή μου. [...] Μετά με συνόδευσε, ακολουθούμενος από μια ομάδα πιστών, στα πιο κοντινά λουτρά. [...]

Αφού πλύθηκα σύμφωνα με το έθιμο, ζήτησε τη χάρη των θεών και με εξάγνισε με μια τελετουργική κάθαρση, ραντίζοντάς με μέ νερό. Μετά, νωρίς το απόγευμα, με οδήγησε πίσω στο ιερό και με έφερε στα πόδια της θεάς. Μου έδωσε κάποιες εντολές, πολύ ιερές για να ειπωθούν ανοικτά, με όλο το πλήθος ως μάρτυρες, μου ζήτησε να τιθασεύσω την επιθυμία μου για τροφή για τις επόμενες δέκα μέρες, να μη φάω ζωντανό, και να μην πιω κρασί. Ακολούθησα όλα αυτά με σεβασμό και αυτοπειθαρχία, και τώρα έφτασε το απόγευμα που ήταν προορισμένο για την εμφάνισή μου μπροστά στη θεά. Ο ήλιος έδυε, φέροντας το σούρουπο, όταν ξαφνικά το πλήθος άρχισε να συρρέει προς το μέρος μου, να με τιμά με διάφορα δώρα σύμφωνα με το αρχαίο και ιερό τυπικό. Όλοι οι αμύητοι διατάχθηκαν να φύγουν. Με έντυσαν με ένα νέο χιτώνα από λινάρι και ο αρχιερέας με πήρε από το χέρι και με οδήγησε στο άδυτο του ιερού. [...]

Έφτασα στην ίδια την πύλη του θανάτου και πάτησα το κατώφλι της Περσεφόνης. Πέρασα μέσα από όλα τα στοιχεία και γύρισα. Είδα τον ήλιο να λάμπει λαμπρά τα μεσάνυχτα. Παρουσιάστηκα στους υποχθόνιους θεούς και στους θεούς του ουρανού και τους προσκύνησα. Όταν έφτασε η αυγή και ολοκληρώθηκε η τελετή, βγήκα φορώντας 12 ρούχα ως σημάδι της καθοσίωσής μου [...] Σύμφωνα με τις οδηγίες, στάθηκα σε ένα ξύλινο βήμα τοποθετημένο στο κέντρο του ιερού ναού, μπροστά στο άγαλμα της θεάς, επιφανής μέσα στα καλοκεντημένα μου λινά ρούχα. [...] Κρατούσα μια φλεγόμενη δάδα στο δεξί χέρι και το κεφάλι μου στεφάνωνε με χάρη ένα στεφάνι από φύλλα φοινικιάς, που εκτείνονταν σαν ακτίνες φωτός. Στολισμένος λοιπόν σαν ομοίωμα του Ήλιου και στέκοντας εκεί σαν άγαλμα, ξαφνικά άνοιξαν τα παραπετάσματα και παρουσιάστηκα στο πλήθος που μαζεύτηκε γύρω μου. [...]

Τελείωσα την παραμονή μου πέφτοντας γονυκλινής μπροστά στη θεά, πλένοντας τα πόδια της με τα δάκρυά μου, καθώς προσευχόμουν σε αυτήν, μπερδεύοντας τα λόγια μου, με τη φωνή μου σπασμένη από τους συχνούς αναστεναγμούς. [...] Προετοιμάστηκα πάλι, απέχοντας από κρέας επί δέκα μέρες, ξύρισα το κεφάλι μου. Μετά από αυτό μύηθηκα στα νυκτερινά μυστήρια του ύψιστου θεού και με

εμπιστοσύνη έκανα τις ιερές τελετές και για τη δική του λατρεία. [...] Μετά από λίγο καιρό, μου παρουσιάστηκε σε ένα όνειρο η ξαφνική και εκπληκτική εντολή από τις θεότητες να κάνω και τρίτη μύηση. [...]

Ο ιερέας: Μη φοβάσαι καθόλου αυτή τη μακρά ακολουθία τελετών, δεν έγινε κάτι λάθος στο παρελθόν. Αντίθετα, να χαιρέσαι που οι θεότητες σε θεωρούν άξιο και σε τιμούν με τη δυνατότητα να βιώσεις τρεις φορές κάτι που άλλοι ούτε καν ονειρεύονται να γνωρίσουν μια φορά. Να θεωρείς τον εαυτό σου τρισόλβιο. [...] Τελικά, λίγες μέρες αργότερα, ο Οσίρις, ο μεγαλύτερος θεός, ύψιστος ανάμεσα στους μέγιστους, ισχυρότατος ανάμεσα στους ύψιστους, κύριος των ισχυρότερων, μου εμφανίστηκε σε ένα όνειρο και με μορφή ίδια με τη δική μου, με χαιρέτησε πρόσωπο με πρόσωπο με ιερά λόγια. [...] Επιπλέον δεν θα τον υπηρετούσα ως κατώτερο μέλος των πιστών του, αλλά ως μέλος του συνεδρίου των παστοφόρων και μέλος του συμβουλίου. Πάλι ξύρισα το κεφάλι και χωρίς να κρύβω τη φαλάκρα μου αλλά δείχνοντάς την με υπερηφάνεια όπου πήγαινα, εκτελούσα με χαρά τις υπηρεσίες εκείνης της σεβαστής ιεροσύνης που ιδρύθηκε στα χρόνια του Σύλλα.

---

¹⁴⁰ **139. Έπαινος της Ίσιδας, Μαρώνεια, περ. 100 π.Χ., Λ. Λουκοπούλου κ.ά., Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου, Αθήνα 2005, Ε205 στ. 4 κ.εξ.:**

[...] Ίσις, όπως στην περίπτωση των ματιών μου άκουσες τις προσευχές μου, έλα τώρα και για τον έπαινό σου και στη δεύτερη προσευχή. Γιατί το εγκώμιό σου είναι σημαντικότερο από τα μάτια μου, με τα οποία είδα τον ήλιο. Με τα μάτια μου βλέπω και τον κόσμο σου. Είμαι βέβαιος ότι θα έρθεις. Αφού ήρθες όταν σε κάλεσα για τη σωτηρία μου, πώς δεν θα έρθεις για τη δική σου τιμή; Έχοντας λοιπόν θάρρος προχωρώ και προς τα υπόλοιπα, γνωρίζοντας ότι το εγκώμιο το έγραψε θεϊκός νους και ανθρώπινα χέρια. Και πρώτα θα αρχίσω το εγκώμιό μου με την αρχή της γενιάς σου. Λένε ότι η γη έγινε η μητέρα των πάντων. Και δική της κόρη, εσύ σπάρθηκες εσύ, παίρνοντας για σύζυγό σου τον Σάραπι. [...]

---

¹⁴¹ **140. Λουκιανός, Αλέξανδρος ή Ψευτοπροφήτης, αποσπάσματα:**

[...] κατάλαβαν ότι η ανθρώπινη ζωή κυβερνιέται από δύο μεγάλους τυράννους: την ελπίδα και τον φόβο. Όποιος μπορούσε να τους εκμεταλλευτεί, θα πλούτιζε. [...] Χάρη σε αυτούς τους τυράννους, την ελπίδα και τον φόβο, οι άνθρωποι αδιάκοπα επισκέπτονται τα ιερά προσπαθώντας να μάθουν το μέλλον· και γι' αυτό θυσιάζουν εκατόμβες και αφιερώνουν τάλαντα χρυσού. [...] Το πρωί έτρεξε στην αγορά γυμνός, φορώντας μόνο ένα περιβλημά (επίχρυσο κι αυτό) γύρω από τη μέση του, κουβαλώντας τη σπάθα του και ανεμίζοντας τα αχτένιστα μαλλιά του σαν τους εκστατικούς λάτρεις της Μεγάλης Μητέρας.

Απευθυνόμενος στο πλήθος από έναν ψηλό βωμό, στον οποίο είχε ανέβει, συγχάρηκε την πόλη γιατί θα δεχόταν τον θεό με την εναργή του παρουσία. Το πλήθος, γιατί σχεδόν όλη η πόλη, ακόμα κι οι γυναίκες, οι γέροι και τα παιδιά είχαν τρέξει εκεί, θαύμαζαν, προσεύχονταν και προσκυνούσαν γονυπετείς. Εκφωνώντας κάποιες λέξεις χωρίς νόημα, που έμοιαζαν εβραϊκές ή φοινικικές, θάμπωσε αυτά τα πλάσματα που δεν καταλάβαιναν τι έλεγε, εκτός από το ότι επαναλάμβανε κάθε λίγο τα ονόματα του Απόλλωνα και του Ασκληπιού. Στη συνέχεια έτρεξε γρήγορα στον ναό, πήγε στο όρυγμα και την προσωρινή κρήνη του μαντείου, μπήκε στο νερό, τραγουδούσε μεγαλόφωνα ύμνους για τον Ασκληπιό και τον Απόλλωνα και ικέτευε τον θεό, με την ευλογία των ουρανών να έρθει στην πόλη. Μετά ζήτησε να του φέρουν μια φιάλη και όταν κάποιος του την έδωσε, τη βύθισε στη λάσπη και τη σήκωσε μαζί με νερό και λάσπη και μαζί της και το αβγό στο οποίο είχε τοποθετήσει τον θεό. Είχε

κλείσει τη ρωγμή με κερί και λευκό μόλυβδο. Το πήρε στα χέρια του και διαβεβαίωσε ότι εκείνη τη στιγμή κρατούσε τον Ασκληπιό.

Και το πλήθος κοίταζε με προσοχή για να δει τι θα γίνει, αφού είχε ήδη θαυμάσει την ανακάλυψη του αυγού στο νερό. Όταν όμως το έσπασε και πήρε το φιδάκι στη χούφτα του και το πλήθος το είδε να κινείται και να ελίσσεται ανάμεσα στα δάκτυλά του, αναφώνησαν, καλωσόρισαν τον θεό, συνέχαιραν την πόλη και καθένας προσευχόταν περιμένοντας λαιμαργα θησαυρούς, πλούτη, υγεία και κάθε ευλογία. [...]

---

¹⁴² **141. Χρησμός του Απόλλωνα Κλαρίου, για την απομάκρυνση λοιμού με υμνωδία, Σάρδεις (;), *Supplementum Epigraphicum Graecum* XLI 981· Α. Χανιώτης, *Ανθολόγιο κειμένων, στο F. Graf, Η μαγεία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα*, ΠΕΚ, Ηράκλειο, αρ. 19:**

Να φέρετε τη μορφή της από την Έφεσο, απαστράπτουσα από χρυσάφι, και γεμάτοι χαρά να τη στήσετε σε ναό. Θα φέρει λυτρωμό από την αρρώστια και θα λύσει τα θανατηφόρα φάρμακα του λοιμού, λιώνοντας με τις πυρφόρες δάδες της σε νυχτερινή φωτιά τα κέρινα πλάσματα, σημάδια της κακούργας τέχνης του μάγου. Όταν εκτελέσετε τα προστάγματά μου για τη θεά, να τη λατρέψετε με ύμνους την τοξεύτρα, την ακαταμάχητη, την ευθύβολη· να την τιμήσετε με θυσίες τη φημισμένη προστάτιδα παρθένα.

Δοξάζοντάς την με κάθε τρόπο με χορούς και πανηγύρια, κορίτσια και αγόρια αντάμα, πάνω από την αλμυρή γη του Μαιονικού Έρμου, να στεφανωθείτε με πλατύκλωνες μυρτιές, αφού φέρατε την αγνή Άρτεμη από τη χώρα των Εφεσίων, ώστε να σας είναι για πάντα άχραντος αρωγός. Αν δεν τηρήσετε τις τελετές, θα πληρώσετε την ποινή της φωτιάς. [...]

---

¹⁴³ **142. Λουκιανός, Αλέξανδρος ή Ψευτοπροφήτης, αποσπάσματα:**

Καθιέρωσε μια τελετή, μαζί με λαμπαδηφορία και με το αξίωμα του ιεροφάντη. Οι τελετουργίες διαδραματιζόνταν σε τρεις συνεχείς μέρες. Την πρώτη μέρα γινόταν η αναγγελία (πρόρρησις), όπως και στην Αθήνα, με τα παρακάτω λόγια: «Αν κανένας άθεος, Χριστιανός ή Επικούρειος έχει έρθει για να παρατηρήσει τις ιερουργίες (ἔργια), να φύγει. Όποιος όμως πιστεύει στον θεό, να μηθεί για το καλό». Ύστερα πραγματοποιούνταν στην αρχή το «διώξιμο» (ἐξέλασις), κι ο Αλέξανδρος άρχιζε με τα λόγια: «Μακριά οι Χριστιανοί!». Το πλήθος απαντούσε: «Μακριά οι Επικούρειοι!».

Στη συνέχεια παριστάνονταν η εγκυμοσύνη της Λητούς, η γέννηση του Απόλλωνα, ο γάμος του με την Κορωνίδα και η γέννηση του Ασκληπιού. Τη δεύτερη ημέρα παριστάνονταν η επιφάνεια του Γλύκωνα και η γέννηση του θεού. Την τρίτη ημέρα ήταν ο γάμος του Ποδαλείριου με τη μητέρα του Αλεξάνδρου, και στη συνέχεια η γέννηση του Αλεξάνδρου. Στο τέλος παρίσταναν τον έρωτα της Σελήνης και του Αλεξάνδρου και τη γέννηση της κατοπινής γυναίκας του Ρουτιλιανού. Αυτή την ημέρα την έλεγαν «Δαδίδα» και άναβαν δάδες. Επικεφαλής της πομπής με τις δάδες και ιεροφάντης ήταν ο Ενδυμίων Αλέξανδρος.

Ξάπλωνε στη μέση της σκηνής και από την οροφή –σαν από τον ουρανό– κατέβαινε αντί για τη Σελήνη η πανέμορφη Ρουτίλια, γυναίκα ενός αυτοκρατορικού οικονόμου, την οποία ο Αλέξανδρος είχε όντως ερωμένη του κι εκείνη ανταπέδιδε την αγάπη του. Μπροστά στα μάτια του κακομοίρη του άντρα της άρχιζαν επί σκηνής τα φιλήματα και τις αγκαλιές. Κι αν δεν είχε τόσο πολλές δάδες, ίσως και να μην σταματούσαν εκεί. Λίγο αργότερα έμπαινε πάλι ο Αλέξανδρος με τη στολή του ιεροφάντη και μέσα σε απόλυτη σιγή φώναζε με δυνατή φωνή: «Ϊή, Γλύκων!». «Ϊή, Αλέξανδρε!» του απαντούσαν κάποιοι Παφλαγόνες με τσαρούχια από ακατέργαστο δέρμα, που τον ακολουθούσαν παίζοντας τους

Ευμολπίδες και τους Κήρυκες, μέσα σε ρεψίματα από την πολλή σκορδαλιά.

---

¹⁴⁴ **143. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:**

αρ. 18: Ο Αλκέτας από τους Αλιείς. Αυτός ο άνδρας, που ήταν τυφλός, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε πως ο θεός τον πλησίασε και του άνοιξε τα μάτια με τα δάκτυλά του. Και για πρώτη φορά είδε τα δέντρα του ιερού. Όταν ξημέρωσε, έφυγε υγιής. [...]

¹⁴⁵ **143. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:**

αρ. 19: Ο Ηραιεύς από τη Μυτιλήνη. Αυτός δεν είχε τρίχες στο κεφάλι του, αλλά πάρα πολλές στα γένια του. Ντρεπόταν καθώς τον περιγελούσαν οι άλλοι και κοιμήθηκε στο άδυτο. Ο θεός τού άλειψε ένα φάρμακο στο κεφάλι και τον έκανε να έχει τρίχες.

---

¹⁴⁶ **144. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:**

αρ. 1: Η Κλεώ ήταν έγκυος για πέντε χρόνια. Καθώς ήταν ήδη έγκυος για πέντε χρόνια, έφτασε σαν ικέτιδα στον θεό και κοιμήθηκε στο άδυτο. Αμέσως μόλις βγήκε από το άδυτο και βγήκε έξω από το ιερό, γέννησε ένα αγόρι, που αμέσως πήγε και πλύθηκε μόνο του στην κρήνη και έτρεχε αμέσως γύρω από τη μητέρα του. Αφού τα πέτυχε όλα αυτά, έγραψε πάνω στο αφιέρωμά της: «Δεν αξίζει να θαυμάζετε το μέγεθος του πίνακα, αλλά να θαυμάζετε τη θεϊκή δύναμη. Γιατί πέντε χρόνια ήταν έγκυος η Κλεώ και κουβαλούσε βάρος στην κοιλιά της. Μόλις κοιμήθηκε στο ιερό γέννησε έναν υγιή γιο».

¹⁴⁷ **144. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:**

αρ. 2: Τριετής εγκυμοσύνη. Η Ιθμονίκη από την Πελλήνη έφτασε στο ιερό για να παρακαλέσει να γεννήσει. Όταν κοιμήθηκε, είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι ζητούσε από τον θεό να γεννήσει μια κόρη. Κι ότι ο Ασκληπιός της είπε ότι θα μείνει έγκυος και πως αν ζητήσει κάτι άλλο, κι αυτό θα της το κάνει. Εκείνη όμως αποκρίθηκε ότι δεν χρειαζόταν κάτι επιπλέον. Όταν έμεινε έγκυος είχε στην κοιλιά της το έμβρυο για τρία χρόνια, μέχρι που πήγε ικέτιδα στον θεό για να γεννήσει. Όταν κοιμήθηκε είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι τη ρωτά ο θεός αν έγιναν όλα όσα ζήτησε κι αν έμεινε έγκυος. Δεν του είχε ζητήσει τίποτα σχετικά με γέννα, και μάλιστα αν και την είχε ρωτήσει αν θέλει και κάτι άλλο και της είχε πει ότι θα το κάνει κι αυτό. Αφού όμως τώρα έχει έρθει κοντά του σαν ικέτιδα, της λέει ότι θα το κάνει κι αυτό. Μετά από αυτό, μόλις βγήκε γρήγορα από το άβατο και βρέθηκε έξω από το ιερό, γέννησε μια κόρη.

¹⁴⁸ **144. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:**

αρ. 3: Ένας άντρας που είχε παράλυτα τα δάκτυλα του χεριού του, εκτός από ένα, έφτασε σαν ικέτης στον θεό. Κοιτούσε τους πίνακες στο ιερό και δεν πίστευε στα ιάματα και κορόιδευε τις επιγραφές. Όταν κοιμήθηκε στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι έπαιζε κότσια στον ναό και εκεί που επρόκειτο να ρίξει ένα κότσι, επιφάνηκε ο θεός και πήδηξε πάνω στο χέρι του και του ίσιωσε τα δάκτυλα. Μόλις κατέβηκε από το χέρι του, του φάνηκε ότι μπορούσε να κάμψει το χέρι του και να εκτείνει πάλι ένα-ένα τα δάκτυλά του. Κι αφού τα τέντωσε όλα, τον ρώτησε ο θεός αν συνεχίζει να μην πιστεύει στις επιγραφές στους πίνακες στο ιερό· κι αυτός αποκρίθηκε ότι πιστεύει. «Αφού λοιπόν

προηγουμένως δεν πίστευες, παρά τα γεγονόσ ότι δεν ήταν απίστευτα, από 'δώ και πέρα», του είπε, «το όνομά σου θα είναι Άπιστος». Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

¹⁴⁹ **144. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:**

αρ. 4: Η Αμβροσία από την Αθήνα, τυφλή από το ένα μάτι. Ήρθε σαν ικέτιδα στον θεό. Καθώς περπατούσε στο ιερό, κορόιδευε κάποια από τα ιάματα θεωρώντας τα απίθανα και αδύνατα – να γιατρεύονται κουτσοί και τυφλοί έχοντας δει μόνο ένα όνειρο. Όταν κοιμήθηκε στο άδυτο είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι στάθηκε στο προσκεφάλι της και της είπε ότι θα την κάνει καλά, αλλά θα πρέπει να αναθέσει ως αμοιβή του ένα αργυρό γουρούνι ως υπόμνημα της αμάθειάς της. Κι αφού το είπε αυτό, της σήκωσε το βλέφαρο του άρρωστου ματιού και έχυσε μέσα ένα φάρμακο. Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

---

¹⁵⁰ **145. Αριστοφάνης, *Πλούτος*, στ. 649-763, αποσπάσματα:**

Καρίων: Ο πρόπολος μας ζήτησε να σβήσουμε τα λυχνάρια και να κοιμηθούμε αμέσως. Μας είπε επίσης ακόμα κι αν ακούσουμε έναν θόρυβο να μείνουμε αμίλητοι. Έτσι πλαγιάσαμε με τάξη. Εγώ όμως δεν μπορούσα να κλείσω μάτι, γιατί με ερέθιζε ένα τσουκάλι με κουρκούτι λίγο πιο πάνω από το κεφάλι μιας γριάς και μ' είχε πιάσει μανία να σουρθώ μέχρι εκεί. Σηκώνοντας τα μάτια μου βλέπω τον ιερέα να αρπάζει τα πρόσφορα και τα σύκα από την ιερά τράπεζα. Στη συνέχεια έκανε μια γύρα σε όλους τους βωμούς για να δει αν είχε αφεθεί κάπου κανένα πρόσφορο. Και τα «άγιαζε» όλα χώνοντάς τας στο σακούλι του. [...] (Στη συνέχεια έρχεται ο Ασκληπιός, συνοδευόμενος από τις κόρες του Ιασώ και Πανάκεια). Πήρε βόλτα κι άρχισε να εξετάζει τους άρρωστους έναν-έναν. Κι ένας δούλος του φέρνει πέτρινο γουδί και γουδοχέρι και ένα κιβώτιο. [...] Άρχισε πρώτα με τον Νεοκλείδη. Αφού έτριψε ένα κατάπλασμα, τρία κεφάλια σκόρδα τηνιακά, σκυλοκρόμμυδο, βολβούς, γάλα, ξίδι από τα Σπάτα, του σήκωσε τα βλέφαρα και του άλειψε το κατάπλασμα στα μάτια για να πονάει. Και τούτος βάζοντας τις φωνές το βάζει στα πόδια. Κι ο θεός γελώντας είπε: «Κάτσε τώρα εκεί μπλαστρωμένος, να σου μάθω να παίρνεις ψεύτικο όρκο στη λαοσύναξη». [...] Ύστερα πήγε και κάθισε κοντά στον Πλούτο. Πρώτα του άγγιξε το κεφάλι, έπειτα πήρε καθαρή πετσέτα και του σκούπισε τα βλέφαρα. Η Πανάκεια του σκέπασε με κόκκινο πανί το κεφάλι και όλο το πρόσωπο. Ύστερα σφύριξε ο θεός και βγήκαν από το ιερό δύο φίδια, τεράστια σε μέγεθος. [...] Σιγά τα φίδια μπήκαν κάτω από το πανί και, όπως μου φάνηκε, του έγλειφαν τα βλέφαρα. Κι όσο να πιεις δέκα κανάτια κρασί, ο Πλούτος είχε κιόλας σταθεί όρθιος κι έβλεπε. Κι εγώ χτύπησα από χαρά παλαμάκια. Κι αμέσως ο θεός και τα φίδια χάθηκαν στον ναό. Και να δεις πως όλοι, όσοι είχαν πλαγιάσει κοντά του, ασπάζονταν τον Πλούτο και κανέναν δεν έκλεισε μάτι όλη τη νύχτα, μέχρι που φώτισε.

---

¹⁵¹ **146. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121, αρ. 17:**

Το δάκτυλο ενός άνδρα θεραπεύθηκε από ένα φίδι. Βρισκόταν σε φρικτή κατάσταση εξαιτίας μιας τρομερής πληγής. Μέρα μεσημέρι τον κουβάλησαν έξω οι δούλοι και καθόταν πάνω σε κάποιο φορείο. Εκεί τον πήρε ο ύπνος και ένα φίδι βγήκε από το άβατο και τον θεράπευσε με τη γλώσσα του. Κι αφού το έκανε, ξαναμπήκε στο άβατο. Μόλις ξύπνησε, ήταν υγιής. Είπε ότι είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ένας ωραίος νέος έβαλε κάποιο φάρμακο στο δάκτυλό του.

---

¹⁵² **147. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae IV².1.121, αρ. 8:***

Ο Ευφάνης από την Επίδαυρο, αγόρι. Αυτός κοιμήθηκε στο άδυτο υποφέροντας από πέτρα. Του φάνηκε ότι στάθηκε στο προσκεφάλι του ο θεός και του είπε: «Τι θα μου δώσεις αν σε κάνω καλά;» Κι εκείνος του αποκρίθηκε: «Δέκα αστραγάλους (κότσια)». Κι ο θεός γέλασε και του είπε ότι θα τον θεραπεύσει. Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

---

¹⁵³ **148. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae IV².1.121, αρ. 19:***

αρ. 19: Ο Ηραιεύς από τη Μυτιλήνη. Αυτός δεν είχε τρίχες στο κεφάλι του, αλλά πάρα πολλές στα γένια του. Ντρεπόταν καθώς τον περιγελούσαν οι άλλοι και κοιμήθηκε στο άδυτο. Ο θεός τού άλειψε ένα φάρμακο στο κεφάλι και τον έκανε να έχει τρίχες.

---

¹⁵⁴ **149. Αφιέρωμα μετά από θεραπεία, Πέργαμο, 2ος μ.Χ. αι., *Supplementum Epigraphicum Graecum XXXVII 1019:***

[...] Επί 120 ημέρες ακολουθώντας τις εντολές του θεού κάθε πρωί, χωρίς να πιω καθόλου νερό έτρωγα 15 κόκκους άσπρου πιπεριού και μισό κρεμμύδι. Έτσι σώθηκα φανερά από μεγάλους κινδύνους.

---

¹⁵⁵ **144. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae IV².1.121:***

αρ. 3: Ένας άντρας που είχε παράλυτα τα δάκτυλα του χεριού του, εκτός από ένα, έφτασε σαν ικέτης στον θεό. Κοιτούσε τους πίνακες στο ιερό και δεν πίστευε στα ιάματα και κορόιδευε τις επιγραφές. Όταν κοιμήθηκε στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι έπαιζε κότσια στον ναό και εκεί που επρόκειτο να ρίξει ένα κότσια, επιφάνηκε ο θεός και πήδηξε πάνω στο χέρι του και του ίσιωσε τα δάκτυλα. Μόλις κατέβηκε από το χέρι του, του φάνηκε ότι μπορούσε να κάμψει το χέρι του και να εκτείνει πάλι ένα-ένα τα δάκτυλά του. Κι αφού τα τέντωσε όλα, τον ρώτησε ο θεός αν συνεχίζει να μην πιστεύει στις επιγραφές στους πίνακες στο ιερό· κι αυτός αποκρίθηκε ότι πιστεύει. «Αφού λοιπόν προηγουμένως δεν πίστευες, παρά τα γεγονόσ ότι δεν ήταν απίστευτα, από 'δώ και πέρα», του είπε, «το όνομά σου θα είναι Άπιστος». Μόλις ξημέρωσε βγήκε έξω υγιής.

---

¹⁵⁶ **150. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae IV².1.121, αρ. 1:***

Η Αράτα η Λακεδαιμονία, υδρωπική. Η μητέρα της κοιμήθηκε στο άδυτο για λογαριασμό της, ενώ η ίδια ήταν στη Λακεδαίμονα, και είδε ένα όνειρο. Της φάνηκε ότι ο θεός έκοψε το κεφάλι της κόρης της και κρέμασε το σώμα της ανάποδα. Αφού έτρεξε αρκετό υγρό, έλυσε το σώμα και τοποθέτησε πάλι το κεφάλι στον λαιμό. Αφού είδε αυτό το όνειρο, επέστρεψε στη Λακεδαίμονα και μόλις έφτασε βρήκε την κόρη της υγιή και να έχει δει το ίδιο όνειρο.

---

¹⁵⁷ **151. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121, αρ. 9:**

Ένας άντρας ήρθε στον θεό σαν ικέτης, τυφλός από το ένα μάτι, κατά τέτοιο τρόπο που να έχει μόνο τα βλέφαρα, αλλά από κάτω τους δεν υπήρχε τίποτα, αλλά ήταν εντελώς κενό. Γελούσαν λοιπόν κάποιοι στο ιερό για την ανοησία του, να νομίζει πως θα ξαναδεί, όταν δεν υπήρχε τίποτε από τον οφθαλμό, εκτός από την κόγχη του. Καθώς λοιπόν κοιμόταν στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός έψησε ένα φάρμακο και αφού του σήκωσε τα βλέφαρα το έχυσε μέσα τους. Όταν ξημέρωσε βγήκε έξω βλέποντας και από τα δυο του μάτια.

---

¹⁵⁸ **152. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121, αρ. 7:**

Ένας άντρας με έλκος στην κοιλιά του. Αυτός καθώς κοιμόταν στο άδυτο, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός διάταξε τους υπηρέτες, που ακολουθούσαν, να τον πιάσουν και να τον κρατήσουν για να του ανοίξει την κοιλιά. Αυτός όμως το έβαλε στα πόδια, αλλά τον έπιασαν και τον έδεσαν σε ένα κρεβάτι. Μετά ο Ασκληπιός άνοιξε την κοιλιά του, αφαίρεσε το έλκος, τον έραψε πάλι και τον έλυσε από τα δεσμά. Και αφού έγινε έτσι υγιής, βγήκε έξω, ενώ το δάπεδο του αβάτου είχε γεμίσει αίμα.

---

¹⁵⁹ **153. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:**

αρ. 13: Ένας άντρας από την Τορώνη, με βδέλλες. Αυτός καθώς κοιμόταν στο άδυτο είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός τού άνοιξε το στέρνο με ένα μαχαίρι, αφαίρεσε τις βδέλλες και του της έδωσε στο χέρι και μετά του έραψε πάλι το στήθος. Μόλις ξημέρωσε, βγήκε έξω κρατώντας το ζώφια στο χέρι του και έγινε υγιής. Τις είχε καταπιεί, θύμα δόλου της μητριάς του, που τις είχε βάλει σε ένα ποτό, που το είχε πιει.

¹⁶⁰ **153. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121:**

αρ. 14: Ένας άντρας είχε πέτρα στο πέος του. Αυτός είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι έχει ερωτική επαφή με ένα όμορφο αγόρι. Και καθώς εκσπερμάτωσε στον ύπνο του έβγαλε την πέτρα. Τη σήκωσε και βγήκε έξω κρατώντας την στα χέρια του.

---

¹⁶¹ **154. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.121, αρ. 12:**

Ο Εύιππος κουβαλούσε επί έξι χρόνια μια λόγχη στο σαγόνι του. [...]

---

¹⁶² **155. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.122, αρ. 10 και 12:**

αρ. 10: Ο Γοργίας από την Ηράκλεια, με πύον. Αυτός τραυματίστηκε σε κάποια μάχη στον πνεύμονά του από βέλος και επί έναν χρόνο και έξι μήνες είχε τόσο πύον, που είχε γεμίσει 67 λεκάνες με πύον. [...]

αρ. 12: Ο Αντικράτης ο Κνίδιος. Αυτός σε μια μάχη κτυπήθηκε στα μάτια του από ένα δόρυ και είχε τυφλωθεί και περιέφερε τη λόγχη καρφωμένη στο πρόσωπό του. [...]

---

¹⁶³ **156. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.122, αρ. 8:**

Ο Αγέστρατος, με κεφαλαλγία. Αυτός δεν μπορούσε επί μέρες να κοιμηθεί εξαιτίας του πονοκεφάλου του, μόλις όμως μπήκε στο άβατο τον πήρε ο ύπνος και είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός αφού του θεράπευσε την κεφαλαλγία, τον σήκωσε όρθιο γυμνό και του είπε ότι θα του διδάξει να αγωνίζεται στο παγκράτιο. Μόλις ξημέρωσε, βγήκε έξω υγιής και μετά από λίγο χρόνο νίκησε στο παγκράτιο στα Νέμεα.

---

¹⁶⁴ **157. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.122**

αρ. 2: Ο Έρμων από τη Θάσο. Αυτόν, που ήταν τυφλός, τον θεράπευσε. Μετά από αυτό, όταν δεν έστειλε τα ιατρα, ο θεός τον ξανάκανε τυφλό. Όταν ήρθε και κοιμήθηκε πάλι στο άδυτο, τον έκανε υγιή.

---

¹⁶⁵ **158. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV² 122:**

αρ. 6: Ο Πάνδαρος από τη Θεσσαλία με στίγματα το μέτωπο. Καθώς εγκάθευδε είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε ότι ο θεός έδεσε μια ταινία στο στίγμα και τον διάταξε, μόλις βγει από το ιερό να αφαιρέσει την ταινία και να την αναθέσει στο ιερό. Μόλις ξημέρωσε, σηκώθηκε, έβγαλε την ταινία και είδε το πρόσωπό του απαλλαγμένο από το στίγμα και ανέθεσε την ταινία στον ναό. Και είχε πάνω της τα στίγματα από το μέτωπό του.

¹⁶⁶ **158. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV² 122:**

αρ. 7: Ο Εχέδωρος απέκτησε τα στίγματα του Πανδάρου, επιπλέον σε αυτά που είχε. Ο Εχέδωρος είχε πάρει χρήματα από τον Πάνδαρο για να κάνει ένα αφιέρωμα στον θεό στην Επίδαυρο. Δεν ήθελε όμως να το κάνει. Κατά την εγκοίμηση είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε πως του παρουσιάστηκε ο θεός και τον ρώτησε αν είχε πάρει χρήματα από τον Πάνδαρο για να αφιερώσει ένα άγαλμα της Αθηνάς στο ιερό. Του απάντησε ότι δεν είχε πάρει κάτι τέτοιο, αλλά αν τον κάνει καλά, θα του αφιερώσει ένα ζωγραφισμένο πίνακα. Τότε ο θεός του έδεσε την ταινία με τα στίγματα του Πανδάρου γύρω από τα δικά του στίγματα και τον διέταξε μόλις βγει από το άδυτο να βγάλει την ταινία, να πλύνει το πρόσωπό του στο πηγάδι και να καθρεφτιστεί στο νερό. Μόλις ξημέρωσε, βγήκε από το άδυτο και έβγαλε την ταινία που δεν είχε πια τα στίγματα. Μόλις όμως κοιτάχτηκε στο πηγάδι είδε ότι το πρόσωπό του, κοντά στα στίγματα που είχε, είχε αποκτήσει και τα στίγματα του Πανδάρου.

---

¹⁶⁷ **159. Τα ιάματα (θαύματα) του Ασκληπιού, Επίδαυρος, τέλη 4ου π.Χ. αι., *Inscriptiones Graecae* IV².1.123, αρ. 4:**

Ο ιχθυοπώλης Αμφίμνηστος. Αυτός έφερε ψάρια στην Αρκαδία. Έκανε τάμα να δώσει τη δεκάτη από τα ψάρια (δηλαδή το 10% από την είσπραξή του) σαν τάμα στον Ασκληπιό, αλλά δεν εκπλήρωσε το τάμα του. Όταν λοιπόν πουλούσε μια ψαριά στην Τεγέα, [τα ψάρια τα κτύπησε κεραυνός και καίγονταν (;)]. Καθώς πολύς κόσμος ήταν εκεί και έβλεπε, ο Αμφίμνηστος ομολόγησε δημόσια την απάτη που είχε

κάνει σε βάρος του Ασκληπιού. Αφού ικέτευσε τον θεό για συγγνώμη, φάνηκαν αμέσως τα ψάρια να ζωντανεύουν και ο Αμφίμνηστος αφιέρωσε τη δεκάτη στον Ασκληπιό.

---

¹⁶⁸ **160. Η επιγραφή στην πρόσοψη του ναού του Ασκληπιού, τέλη 4ου π.Χ. αι., Πορφύριος, *Περί αποχής εμψύχων* 2.19:**

Όταν μπεις στον ναό που μυρίζει λιβάνι, πρέπει να είσαι καθαρός. Καθαρότητα σημαίνει να έχεις όσιες/ευσεβείς σκέψεις (ἀγνὸν χρῆ ναοῦ θυώδεις ἐντὸς ἔμμεναι· ἀγνεῖα δ' ἐστὶ φρονεῖν ὅσια).

---

¹⁶⁹ **161. Εξομολογητική επιγραφή, Κόλλυδα (Λυδία), 2ος μ.Χ. αι., *Beichtinschriften**, αρ. 50:**

Στον Δία Σαβάζιο και τη Μητέρα Ίπτα. Ο Διοκλής Τροφίμου (αναθέτει). Επειδή έπιασα τα περιστέρια των θεών τιμωρήθηκα στα μάτια μου και ανέγραψα το θαύμα (αρετή).

---

¹⁷⁰ **162. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, 118 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 57:**

Το 203ο έτος, 6η Αρτεμισίου. Επειδή η Τροφίμη, η κόρη του Αρτεμιδώρου Κικιννά, εκλήθη από τον θεό να προσφέρει κάποια υπηρεσία και δεν θέλησε να έρθει γρήγορα, την τιμώρησε και την έκανε να τρελαθεί. Ρώτησε λοιπόν τη Μητέρα Ταρσηνή και τον Απόλλωνα Τάρσιο και τον Μήνα του Αρτεμιδώρου, που κατέχει τα Κόρεσα. Και πρόσταξε να αναγραφεί σε στήλη η τιμωρία και να καταγράψω τον εαυτό μου για προσφορά υπηρεσίας στους θεούς.

---

¹⁷¹ **163. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, 132 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 63:**

Το 217ο έτος, τον μήνα Υπερβερεταίο. Η Στρατονίκη, κόρη του Μουσαίου, δανείστηκε από την Ευτυχίδα ένα μόδινο ιερού σιταριού που ανήκε στον Αξιοττηνό. Και καθυστέρησε (με την αποπληρωμή) μέχρι σήμερα. Αφού τιμωρήθηκε από τον θεό στον δεξιό μαστό της, επέστρεψε το σύνολο μαζί με τους τόκους ευλογώντας τον Αξιοττηνό.

---

¹⁷² **164. Εξομολογητική επιγραφή, Σαΐτται (Λυδία), 200 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 4:**

Το 265ο έτος, τη 10η Πανήμου. Στον θεό Τάρσιο, που η οργή του είναι ακατάλυτη. Επειδή ο Σεβήρος εμπόδισε να κοπεί το στεφάνι, ο θεός τιμώρησε το αμάρτημα. Έστησαν τη στήλη οι θρεπτές του, Ασιατική και Ιουλιανή, εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη τους.

---

¹⁷³ **165. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, περ. 200 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 7:**

Επειδή οι θεοί των Περκηνών, ο Δίας Ορείτης, προανήγγειλαν να μη βοσκάει κανείς ζώα στο άλσος, και απειθούσαν, τιμώρησαν τον Ευμένη, γιο του Ευμένη, τον γιο μου, και τον έκαναν ισοθάνατο. Η Τύχη μου μου έδωσε ελπίδα. Μεγάλες οι Νεμέσεις στο Πέρκο.

---

¹⁷⁴ **166. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, 1ος αι. μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 62:**

Στον Μήνα Αξιοττηνό και τη δύναμή του. Επειδή η Πρέπουσα, η απελεύθερη της ιέρειας, έκανε τάμα για τον γιο της τον Φιλήμονα, αν γιατρευτεί χωρίς να ξοδέψει χρήματα για τους γιατρούς να στήσει στήλη· και όταν η προσευχή της εκπληρώθηκε, δεν εκπλήρωσε το τάμα, ο θεός απαίτησε το τάμα και τιμώρησε τον πατέρα, τον Φιλήμονα. Αποδίδει το τάμα για χάρη του γιου της και από τώρα και στο

εξής ευλογεί (τον θεό).

---

¹⁷⁵ **167. Εξομολογητική επιγραφή, Κόλλυδα (Λυδία), 199 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 73:**

Μεγάλη είναι η Αναΐτις! Επειδή ο Φοΐβος έπεσε σε αμαρτία, ζήτησε ιεροποίηση. Τώρα το αποδίδει, ζητώντας συγχώρεση και εκφράζοντας ευχαριστίες. Το 274ο έτος, 2α Αρτεμισίου.

¹⁷⁶ **168. Εξομολογητική επιγραφή, Σαΐτται (Λυδία), 252 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 12:**

Στον Δία των Διδύμων Δρυών. Η Κλαυδία Βάσσα τιμωρήθηκε επί 4 χρόνια. Αν και δεν πίστευε στον θεό, τελικά βρήκα απαλλαγή από τα παθήματά μου. Ανέθεσα τη στήλη ευχαριστώντας (τον θεό). Το 338ο έτος, 18η Περιτίου.

---

¹⁷⁷ **169. Εξομολογητική επιγραφή, Σαΐτται (Λυδία), 164 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 3:**

Επειδή στήθηκε σκήπτρο για το αν θα κλέψει κανείς κάτι από τα λουτρά, όταν κλάπηκε ένα μάτιο, ο θεός τιμώρησε με οργή τον κλέφτη και τον έκανε μετά από κάποιο διάστημα να φέρει το ρούχο στον θεό. Και εξομολογήθηκε την αμαρτία του. Με έναν άγγελο του ο θεός πρόσταξε λοιπόν να πουληθεί το ρούχο και να αναγραφεί σε στήλη το θαύμα.

---

¹⁷⁸ **170. Αφιέρωση, Μαιονία, 2ος μ.Χ. αι., *Supplementum Epigraphicum Graecum XL 1049:***

Αναθέτω στη Μητέρα των Θεών όλα τα χρυσαφικά που έχασα, ώστε να τα αναζητήσει και να αποκαλύψει τα πάντα και να τιμωρήσει αυτούς που τα έχουν με τρόπο άξιο της δύναμής της και να μην γίνει η ίδια περιγελως.

---

¹⁷⁹ **171. Αναθέσεις δούλων στη Μητέρα Θεών Αυτόχθονα, Λευκόπετρα (Μακεδονία), 2ος/3ος αι. μ.Χ., P. Petsas, M.B. Hatzopoulos, L. Gounaropoulou, P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochthone de Leukopetra (Macédoine)*, Αθήνα 2000, αρ. 53 (191 μ.Χ.) και αρ. 65 (214 μ.Χ.):**

αρ. 53: Ο Αλέξης, γιος του Αλεξίου, Κυνάστης, χάρισα στην Αυτόχθονα Μητέρα των Θεών ένα κορίτσι με το όνομα Συμφέρουσα, που το έχασα, ώστε να το αναζητήσεις για τον εαυτό σου. Το χάρισα όταν ιερέας ήταν ο Βετούριος Κάλλιστος.

αρ. 65: Το 246ο έτος του Σεβαστού, ο Αυρήλιος Λυσίμαχος και η Αυρηλία Νικόπολις, κάτοικοι της κώμης των Δουραίων, της περιοχής Ελημίας, αφού υπέφεραν πολλές συμφορές από την Αυτόχθονα Μητέρα των Θεών, χαρίζουμε ως ποινή ένα κορίτσι, με το όνομα Αγριόνη, 20 ετών· όταν επιμελητής ήταν ο Αρσένιος και ιέρεια η Ευβούλη.

---

¹⁸⁰ **172. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, 235 μ.Χ., *Beichtinschriften*, αρ. 5:**

Θεόδωρος: Οι θεοί με σωφρόνισαν, ο Δίας και ο Μεγάλος Μης Αρτεμιδώρου.

Μης: Τιμώρησα τον Θεόδωρο στα μάτια του για τις αμαρτίες του.

Θεόδωρος: Συνουσιάσθηκα με την Τροφίμη, τη δούλα του Απλοκόμα και σύζυγο του Ευτύχιδος στο πραιτώριο.

Απομακρύνει (την αμαρτία) με πρόβατο, πέρδικα, τυφλοπόντικα.

Δεύτερη αμαρτία

Θεόδωρος: Όταν ήμουν δούλος των θεών του Νόννου, συνουσιάσθηκα με την αυλήτρια Αριάγνη.

Απομακρύνει (την αμαρτία) με χοίρο, τόνο και ένα άλλο ψάρι.

Θεόδωρος: Στην τρίτη μου αμαρτία συνουσιάσθηκα με την αυλήτρια Αρεθούσα. Απομακρύνει (την αμαρτία) με κοτόπουλο, σπουργίτι, περιστέρι. Μια ποσότητα κριθαριού και σιταριού, μια πρόχους κρασιού, μια ποσότητα καθαρού σιταριού για τους ιερείς, μια πρόχους.

Θεόδωρος: Είχα παράκλητο τον Δία.

Μης: Βλέπε! Τον τύφλωσα για τις πράξεις του. Αλλά αφού κατεύνασε τους θεούς και έστησε τη στήλη, απομάκρυνε τις αμαρτίες του.

Ερωτώμενος από το συμβούλιο (των θεών) αποκρίθηκε: Είμαι εύνους, αφού έστησε τη στήλη μου την ημέρα που όρισα. Μπορείς να ανοίξεις τη φυλακή. Αφήνω τον κατάδικο ελεύθερο μετά από έναν χρόνο και δέκα μήνες.

---

¹⁸¹ 173. Εξομολογητική επιγραφή, Σαΐτται (Λυδία), 262 μ.Χ., *Beichtinschriften*, αρ. 11:

Μεγάλος είναι ο Δίας των Διδύμων Δρυών. Ο Αθήναιος τιμωρήθηκε από τον θεό για αμαρτίες που είχε κάνει από άγνοια. Αφού τιμωρήθηκε πολλές φορές του ζητήθηκε με όνειρο να αφιερώσει στήλη. Και έγραψα τα θαύματα του θεού. Ευχαριστώντας (τον θεό) έστησα τη στήλη, το 348ο έτος, τη 18η Αυναίου.

---

¹⁸² 174. Εξομολογητική επιγραφή, Διονυσόπολις (Φρυγία), αυτοκρατορική εποχή, *Beichtinschriften**, αρ. 111:

[...] ο γιος του Απολλωνίου από τα Μότελλα. Κάνω την εξομολόγησή μου, αφού τιμωρήθηκα από τον θεό, γιατί θέλησα να βρεθώ με γυναίκα. Για αυτό παραγγέλλω σε όλους να μην καταφρονεί κανείς τον θεό, γιατί θα έχει αυτή τη στήλη για παραδειγματισμό. (Θέλησα να βρεθώ) με τη δική μου γυναίκα, τη Βασιλίδα.

---

¹⁸³ 175. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, αυτοκρατορική εποχή, *Beichtinschriften**, αρ. 38:

Ρώτησαν ο Χρυσέρως και ο Στρατόνεικος τους πατρικούς θεούς για (απαλλαγή από αμαρτίες) γνωστές και άγνωστες, όπως μας φανερώθηκε από τον άγγελο του θεού Μήνα Πετραΐτη Αξιοττηνού. Ευχαριστώ λοιπόν, εγώ, η Αμμιάς, για χάρη της Διονυσιάδος. Και καταθέσαμε 100 δηνάρια, όπως ζήτησαν (ως ποινή) οι πάτριοι θεοί.

---

¹⁸⁴ 176. Εξομολογητική επιγραφή, Λυδία, τέλη 2ου μ.Χ. αι., *Beichtinschriften**, αρ. 59:

Στον Μήνα του Αρτεμιδώρου Αξιοττηνό, η Συντύχη, η γυναίκα του Θεογένους. Ο άντρας της ο Θεογένης βρήκε ένα υακίνθινο λιθάριο. Μετά, όταν το πετράδι βρισκόταν στο σπίτι της, κλάπηκε. Και το έψαχνε και βασανιζόταν και έκανε τάμα στον Μήνα Αξιοττηνό σχετικά με αυτό, ώστε να της δώσει ικανοποίηση. Και το πετράδι βρέθηκε καμένο και κατεστραμμένο, τυλιγμένο σε λινό ύφασμα, τοποθετημένο από τον κλέφτη εκεί που παλιότερα ήταν ακέραιο. Έτσι φανέρωσε ο θεός τη δύναμή του την 31η ημέρα και την Απφία, την κόρη του Γλύκωνα, αυτή που το έκλεψε και το έκανε αυτό, ενώ ήταν παρθένα, την ξέσκισε. Επειδή η Συντύχη περιφρόνησε τη δύναμη του θεού, γιατί την παρακάλεσε η

μητέρα της κοπέλας να μη μιλήσει, ο θεός τιμώρησε με οργή και αυτό, ότι δηλαδή δεν φανέρωσε η Συντύχη το θαύμα του και δεν ύμνησε τον θεό. Γιατί την ανάγκασε, τιμωρώντας τον γιο της τον Ηρακλείδη, 13 ετών, να στήσει ομολογία της τιμωρίας στον τόπο του (το ιερό του), γιατί προτίμησε να ικανοποιήσει τις επιθυμίες των ανθρώπων αντί του θεού. Η Συντύχη, η κόρη του Απολλωνίου και της Μελτίνης, είναι αυτή που έγραψε την αφήγηση της τιμωρίας.

---

¹⁸⁵ **177. Εξομολογητική επιγραφή, Κόλλυδα (Λυδία), 156 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 69:**

Τη 2α Πανήμου του 241ου έτους. Μεγάλοι (θεοί) είναι η Άρτεμις Αναΐτις και ο Μης Τιάμου. Επειδή ο Ιουκούνδος άρχισε να συμπεριφέρεται σαν τρελός και όλοι διέδιδαν τη φήμη ότι του είχε δοθεί μαγικό ποτό (ή δηλητήριο/ φάρμακον) από την πεθερά του, την Τατιά, και η Τατιάς έστησε σκήπτρο και κατέθεσε κατάρες στον ναό δήθεν για να βρει το δίκιο της, για τη φήμη που είχε διαδοθεί, οι θεοί τής επέβαλαν τιμωρία που δεν μπόρεσε να ξεφύγει. Το ίδιο κι ο Σωκράτης, ο γιος της. Καθώς περνούσε από την είσοδο που οδηγεί στο άλσος (του ιερού), κρατώντας κλαδευτήρι για τα αμπέλια, το κλαδευτήρι έπεσε από το χέρι του στο πόδι του κι έτσι χάθηκε με μονοήμερη τιμωρία. Μεγάλοι είναι λοιπόν οι θεοί στα Άζιτα. Ζήτησαν να λυθούν (ανακληθούν) το σκήπτρο και οι κατάρες που έγιναν στον ναό. Τα πήραν πίσω τα παιδιά του Ιουκούνδου και του Μοσχίου και εγγόνια της Τατιάς, η Σωκράτειρα, ο Μοσχάς, ο Ιουκούνδος και ο Μενεκράτης, κατευνάζοντας με κάθε τρόπο τους θεούς. Και από τώρα ευλογούμε (τους θεούς), αφού γράψαμε σε στήλη τις δυνάμεις (τα θαύματα) των θεών.

---

¹⁸⁶ **178. Εξομολογητική επιγραφή, Σαΐτται 191 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 9:**

Μεγάλος ο Δίας που το ιερό του είναι ιδρυμένο στις Δίδυμες Δρύες και οι δυνάμεις του. Επειδή ο Μηνόφιλος αγόρασε ξύλα που ανήκαν στο ιερό τιμωρήθηκε από τον θεό. Και αφού έπαθε πολλά, μετά πρόσταξε τον γιο του, τον Μηνόφιλο να αφαιρέσει την αμαρτία του πατέρα του. Παραγγέλλει σε όλους τους ανθρώπους ότι δεν πρέπει να καταφρονούν τον θεό. Και έστησε μαρτυρία. Το 376ο έτος, την 30η Δαισίου.

---

¹⁸⁷ **179. Εξομολογητική επιγραφή, Σαΐτται, 194 μ.Χ., *Beichtinschriften**, αρ. 10:**

Μεγάλος ο Δίας των Διδύμων Δρυών. Ο Στρατόνικος, γιος του Ευαγγέλου, αγνόησε τον Δία Διδυμίτη και έκοψε μια δρυ. Ο θεός έδειξε τη δύναμή του, επειδή δεν έδειχνε πίστη, και έκανε όλους στο σπιτικό του ισοθάνατους. Και αφού σώθηκε από μεγάλο κίνδυνο, έκανε αυτό το αφιέρωμα εκφράζοντας την ευχαριστία του. Και παραγγέλλω ποτέ κανείς να μην περιφρονήσει τη δύναμή του και να κόψει δρυ. Το έτος 279, 18η Πανήμου.

---

¹⁸⁸ **180. Αφιέρωμα, Λυδία, 57 μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LIII 1344:**

Μεγάλη είναι η Μητέρα του Μήνα Αξιοττηνού! Ο Γλύκων, γιος του Απολλώνιου, και η Μυρτίον, η γυναίκα του Απολλωνίου, έστησαν αυτόν τον έπαινο για τον Μήνα Ουράνιο και τον Μήνα Αξιοττηνό που βασιλεύει στα Αξιοττα, για τη σωτηρία τους και τη σωτηρία των παιδιών τους.

– Γιατί εσύ, κύριε, έδειξες συμπόνια όταν ήμουν αιχμάλωτος. Μεγάλη είναι η οσιότητά σου! Μεγάλη η δικαιοσύνη σου! Μεγάλη η νίκη! Μεγάλη η νέμεσίς σου! Μεγάλο το Δωδεκάθεο που είναι ιδρυμένο κοντά σου!

– Γιατί ο γιος του αδελφού μου, ο Δημαίνετος, με αιχμαλώτισε. Γιατί παράτησα τις υποθέσεις μου για να σε βοηθήσω, σαν να ήσουν παιδί μου, κι εσύ με κράτησες δεσμώτη, σαν να ήμουν εγκληματίας κι

όχι ο πατρικός σου θεός. Τώρα μεγάλος είναι ο Μήνας, που βασιλεύει στα Αξίωτα. Μου έδωσες το δίκιο μου. Σε επαινώ.

---

¹⁸⁹ 181. Επιτύμβιο μνημείο, Ιουλία Γόρδος, αυτοκρατορική εποχή, *Supplementum Epigraphicum Graecum* XXX 1480:

Υπάρχει θεά Νέμεσις (τιμωρία). Κοίταζε (να πράττεις) αυτά που είναι δίκαια ([ἔστι θε]ὸς Νέμεσις. [πρὸς τὰ δίκ]αια βλέπε!).

---

¹⁹⁰ 182. Ο θεοσοφικός χρησμός του Απόλλωνα Κλαρίου, Οινόανδα, 2ος αι. μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* XXVII 933:

Γεννημένος από μόνος του, αδίδακτος, χωρίς μητέρα, ακλόνητος, δεν χωρά σε ένα όνομα, πολυώνυμος, κατοικεί μέσα στη φωτιά, αυτό είναι ο θεός. Εμείς, οι άγγελοι, είμαστε μικρό κομμάτι του θεού. Σε σένα που ρωτάς, τι είναι ο θεός, σου ανακοίνωσε ότι ο θεός είναι ο αιθέρας που βλέπει τα πάντα. Σε αυτόν θα πρέπει να προσεύχεσαι στη χαραυγή, κοιτώντας προς την ανατολή.

(αὐτοφυής, ἀδίδακτος, ἀμήτωρ, ἀστυφέλικτος, | οὐνομα μὴ χωρῶν, πολυώνυμος, ἐν πυρὶ ναίων, | τοῦτο θεός· μαικρὰ δὲ θεοῦ μερὶς ἄγγελοι ἡμεῖς. | τοῦτο πευθομένοισι θεοῦ πέρι ὅστις ὑπάρχει, | αἰθέρα πανδερχῆ θεὸν ἔννεπεν, εἰς ὃν ὀρῶντας | εὐχεσθ' ἠώους πρὸς ἀντολίην ἔσορῶντας).

---

¹⁹¹ 183. Αφιέρωμα στον Δία Ὑψιστο, Ἄμαστρις, 2ος-3ος αι. μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* L 1225:

Μετά από εντολή του μακρυμάλλη θεού, στήθηκε αυτός ο βωμός για τον Ὑψιστο Θεό, που εξουσιάζει τα πάντα και είναι αόρατος, αλλά κοιτάζει πώς να απομακρύνει το τρομερό θανατικό από τους θνητούς.

---

¹⁹² 184. Επιτύμβιο επίγραμμα, Κέρκυρα, 2ος/3ος αι. μ.Χ., *Inscriptiones Graecae* XII 1.1024:

Πολλοί αθάνατοι δαίμονες έχουν την έδρα τους στον Όλυμπο, αλλά ο θεός τους είναι ο μεγάλος πατέρας, που έθεσε σε τάξη τον κόσμο, έδωσε εντολή στη Σελήνη να ακολουθεί τη Νύκτα και στον Τιτάνα (τον Ήλιο) τις χάριτες της ημέρας.

---

¹⁹³ 185. Ψήφισμα για τη γιορτή της Εφεσίας Αρτέμιδος, 163 μ.Χ., *Inscripfen von Ephesos* 24:

Η Ἄρτεμις, που ηγείται της πόλης μας, δεν τιμάται μόνο στην πατρίδα της, που την κατέστησε ενδοξότερη από όλες τις άλλες πόλεις χάρη στη θειότητά της, αλλά και μεταξύ των Ελλήνων και των βαρβάρων, με αποτέλεσμα παντού να έχουν ιδρυθεί ιερά της και τεμένη και να βρίσκονται ναοί, βωμοί και αγάλματα ιδρυμένα λόγω των φανερών (έναργῶν) επιφανειών της. Και η μεγαλύτερη απόδειξη του σεβασμού που τις αποδίδουν είναι το γεγονός ότι ένας μήνας φέρει το όνομά της, που εμείς τον ονομάζουμε Αρτεμισιώννα, ενώ οι Μακεδόνες και οι άλλες ελληνικές φυλές και πόλεις τον ονομάζουν Αρτεμίσιο. Αυτόν τον μήνα γίνονται γιορτές και ιερομηνίες, ιδιαίτερα στην πόλη μας, που είναι η τροφός της Εφεσίας θεάς. Για όλα αυτά, ο δήμος θεώρησε άξιο να είναι ιερός και αφιερωμένος στη θεά όλος ο μήνας που φέρει το όνομά της, και δέχθηκε με αυτό το ψήφισμα να καθιερώσει τη θρησκευτική λατρεία που απαιτείται για αυτόν τον μήνα. [...] Έτσι, αν η θεά τιμάται ακόμα καλύτερα, η πόλη μας θα διατηρεί μεγαλύτερη δόξα και ευημερία.

([ἐπειδὴ ἡ π]ροεστῶσα τῆς πόλεως ἡμῶν θεὸς Ἄρτε[μις οὐ μόνον] ἐν τῇ ἑαυτῆς πατρίδι τειμαῖται, ἢν ἀ[πασῶν τῶν πόλεων] ἐνδοξοτέραν διὰ τῆς ἰδίας θειότητ[ος πεποίηκεν, ἀ]λλὰ καὶ παρὰ [Ἑλλησίν τε κ]αὶ [β]αρβάρ[οις, ὥ]στε παν[ταχοῦ ἀνεῖσθαι αὐτῆς ἱερά τε κα]ἰ τεμένη, ναοὺς δὲ] αὐτῇ τε εἰδρῦσθαι καὶ βωμοὺς αὐτῇ ἀνακεῖσθαι διὰ τὰς ὑπ' αὐτῆς γεινομένας ἐναργεῖς ἐπιφανείας, καὶ τοῦτο δὲ μέγιστον τοῦ περὶ αὐτὴν σεβασμοῦ ἐστὶν τεκμήριον, τὸ ἐπώνυμον αὐτῆς εἶναι μῆνα καλούμενον παρ' ἡ[μ]ῖν μὲν Ἄρτεμισ[ι]ῶνα, παρὰ δὲ Μακεδόσιν καὶ τοῖς λοιποῖς ἔθνεσιν τοῖς Ἑλληνικοῖς καὶ ταῖς ἐν αὐταῖς πόλεσιν Ἄρτεμίσιον, ἐν ᾧ μὲν πανηγύρεις τε καὶ ἱερομηνίαι ἐπιτελοῦνται, διαφερόντως δὲ ἐν [τῇ] ἡμετέρᾳ πόλει τῇ τροφῷ τῆς ἰδίας θεοῦ τῆς Ἐφ[εσίου]ας, προσῆκον δὲ εἶναι ἡγούμενος ὁ δῆμος [ὁ] Ἐφεσίων ὅλον τὸν μῆνα τὸν ἐπώνυμον τοῦ θ[ε]οῦ ὀνόματος εἶναι ἱερὸν καὶ ἀνακεῖσθαι τῇ θεῷ ἐδοκίμασεν διὰ τοῦδε τοῦ ψηφίσματος [διατιθέ]ναι τὴν περὶ αὐτοῦ θρησκείαν· διὸ δεδόχ[θαι ὅ]λον τὸν μῆνα τὸν Ἄρτεμισιῶνα εἶνα[ι ἱερὸν πάσας τ]ὰς ἡμέρας, ἄγεσθαι δὲ ἐπ' αὐταῖς μην[ός τε καὶ δι'] ἔτους τὰς ἑορτὰς καὶ τὴν τῶν Ἄρτεμ[ισίων πανηγ]υριν καὶ τὰς ἱερομηνίας, ἅτε τοῦ μηνὸς ὄ[λου ἀνακειμέ]νου τῇ θεῷ· οὕτω γὰρ ἐπὶ τὸ ἄμεινον τῆς [θεοῦ τιμωμέν]ης ἡ πόλις ἡμ[ῶν ἐ]νδοξοτέρα τε καὶ εὐδ[αιμονεστέρα εἰς τὸν ἄπα]ντα διαμενεῖ χ[ρόνον]).

---

¹⁹⁴ 186. Απόσπασμα ψηφίσματος, Ἐφεσος, περ. 128-161 μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* XLIII 756 (c. 128–161 CE):

Ἡ Ἄρτεμις, ἡ πατροπαράδοτη θεὰ των Εφεσίων, ἀνέκαθεν ἡ μεγαλύτερη ἀνάμεσα στους θεοὺς (ἢ τε πάτριος Ἐ[φεσίων] θεὸς Ἄρτεμις κα[ὶ θεῶν πάν]των πώποτε μεγίστ[η]).

---

¹⁹⁵ 187. Ιάματα Ασκληπιού, Ρώμη, 2ος αι. μ.Χ., *Inscriptiones Graecae Urbis Romae* 148:

Ευχαρίστησε δημόσια τον θεό και ο λαός χάρηκε μαζί του. [...] Και αφού παρουσιάστηκε δημόσια ευχαρίστησε (τον θεό) μπροστά στον λαό. [...] Και ἤρθε και ευχαρίστησε τον θεό δημόσια, καθώς ο λαός ἦταν παρών και χαίροταν μαζί του.

(καὶ δημοσίᾳ ἠὺχαρίστησεν τῷ θεῷ καὶ ὁ δῆμος συνεχάρη αὐτῷ [...] καὶ ἐλθὼν δημοσίᾳ ἠὺχαρίστησεν ἔμπροσθεν τοῦ δήμου [...] καὶ ἐλήλυθεν καὶ ἠὺχαρίστησεν δημοσίᾳ τῶν θεῶν [...] τοῦ δήμου παρεστῶτος καὶ συναίρομένου).

---

¹⁹⁶ 188. Επιφωνήσεις, Δελφοί, 2ος/3ος μ.Χ. αι., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LI 613-631:

Καλή Τύχη! Ἐνας (εἶναι ο) θεός! Μεγάλος θεός! Μέγιστο το ὄνομα του θεοῦ! Μεγάλος ο Πύθιος Απόλλων! Θέση του [...] ἀπὸ τις Πλαταιές, δρομέα μεγάλων ἀποστάσεων στην κατηγορία των παιδων, νικητὴ στους ἀγῶνες των Πυθίων.

(Ἀγα[θῆ] Τύχη· [εἷς] θεός· μέγ[ας] θεός· μ[έγιστ]ον ὄν[ομα] τ[ο]ῦ θε[ο]ῦ· Πύθιος μέγ[ας] Ἀπ[όλλων]· μεγά[λη] Τύχη Δελφῶν· τ[όπος] [...] Πλα[ταιέως] (;) παιδός] δι[α]υλ[οδρόμου] Πυθιονίκου).

Καλή Τύχη! Θέση του Μάρκου Αυρηλίου Ιούνκου Αιμιλιανού Ονησίμου, δρομέα μεγάλων ἀποστάσεων, νικητὴ στους ἀγῶνες των Πυθίων. Ο θεός! Μεγάλη ἡ τύχη των Δελφῶν! Μεγάλος ο Απόλλων Πύθιος! Να ευτυχεῖς, Δαίδαλε!

(Ἀ[γαθῆ] Τύχη· [τόπος] Μα[ρ]. Αὐρ. [Ιούνκ[ου] (;) Αἰμίλι[ου]ανοῦ Ονησίμ[ου] δολιχ[ου] α[δρο]μου Πυθιονεῖκου· θεός(;);· μεγάλη Τύχη Δελφῶν· μέγας ὁ Πύθ[ιος] Ἀπόλλων· [ε]ὐτύχ[ει] Δαίδαλ[ε]).

Καλή Τύχη! Ἐνας (εἶναι ο) θεός! Μεγάλος ο Απόλλων Πύθιος! Μεγάλη ἡ Ἐκάτη! Θέση του Σεξτίου Πρεΐμου.

(Α[γ]αθ[ῆ] Τύχη· εἶς θεός· [μέγας Πύθιος] Ἀπόλλων· [μεγάλη Τύχη] Δελφῶν· [μεγάλη Ἄρ]τεμις· [μεγάλη] Ἑκάτη· τόπος Σεξ(τίου) Πρίμου).

Καλή Τύχη! Ἐνας είναι ο θεός στον ουρανό! Μεγάλος ο Απόλλων Πύθιος! Μεγάλη η τύχη των Δελφῶν. Θέση του Θεοδούλου (δρομέα μεγάλων αποστάσεων στην κατηγορία των παιδων, νικητή στους αγώνες των Πυθίων, με προπονητή τον [...]).

(Α[γαθῆ] Τύχη· εἶς θεὸς ἐν τῷ οὐρανῷ· μέγα[ς Πύθιος Ἀπόλλων· μ[εγάλη Τύχη] Δελφῶν· τ[όπος --- τοῦ] Θεοδούλου [υ ... παιδ]ὸς διαυ[λοδρόμου Π]υθιονί[κου ὑπὸ προστάτην ...]).

Καλή Τύχη! Ἐνας (εἶναι ο) θεός! Μεγάλος ο Απόλλων Πύθιος! Θέση του Σωσικλή, δρομέα μεγάλων αποστάσεων στην κατηγορία των παιδων, νικητή στους αγώνες των Πυθίων, με προπονητή τον [...], τον Λακεδαιμόνιο. Μεγάλη η τύχη της πόλης! Ευτυχία!

([Ἀγαθῆ] Τύχη· εἶς θεός· μέ[γας Πύθιος] Ἀπόλλω[ν Δελφῶν]· [τόπος Σ]ωσικλῆ[ος παιδὸς διαυ]λοδρό[μου] Πυ[θιονί]κου ὑπὸ π[ροστάτ]η[ν ...]μην Μ...Ν [...] Λακεδε[μ]όνιον· [μ]εγάλ[η Τ]ύχη τῆς π[ό]λε[ως]· εὐ[τ]υχῶ[ς]).

Μεγάλη η Ἄρτεμις η Προθυραία! Μεγάλος ο ἅγιος Παλέμων ([Μεγ]άλη Ἄρτεμις Προθυραία. Μέγας ἅγιος Παλέμων). Καλή τύχη! Ἐνας είναι ο θεός στον ουρανό! Μεγάλος ο Απόλλων Πύθιος! Μεγάλη η τύχη των Δελφῶν! Θέση του Θεοδότου από τις Θεσπιές, δρομέα μεγάλων αποστάσεων.

([Ἀγαθῆ] Τύχη· [εἶς] [θεὸς ἐν ο]ὐρανῷ· [μέγ]ας Π[ύθιος] Ἀπόλλ[ων]· μεγά[λ]η Τύχη [Δελ]φῶν· τόπος Θε[οδο]του Θεσπιαίως [παιδὸς (;)] διαυλοδρόμου [...]τος κατὰ ΑΝ...).

---

¹⁹⁷ **189. Αφιέρωμα, Ιλιούπολις, 2ος-3ος αι. μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* L 1222:**

Για καλή τύχη! Στον θεό τον ἄριστο, τον μέγιστο, ἐπῆκοο, σωτήρα και δικό του και των παιδιῶν του και ὄλων των βοδιῶν του ο Κάττιος Τέργος (έκανε αυτό το αφιέρωμα) σε εκπλήρωση τάματος. Σε σένα, πιο σεβάσμιε ανάμεσα στους μακάριους θεούς, ο Τέργος ἔστησε αυτό το καλοκτισμένο τιμητικό αφιέρωμα, γράφοντας με στίχους (με τα γράμματα των Μουσῶν) τις χάρες σου, μεγάλε ἄριστε, φιλήκοε, κυβερνήτη του κόσμου· μακάρι να τον φροντίζεις και τα παιδιά του και τα ζωντανά του.

(Ἀγαθῆ Τύχη· Θεῷ ἄριστῳ μεγίστῳ ἐπῆκῳ σωτῆρι ἑαυτοῦ καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ καὶ πάντων τῶν [βο]ῶν Κάττιος Τέργος εὐχὴν. Σοὶ μακάρων κύδιστε γέρας τόδε Τέργος ἔθηκεν | εὐτυκτον Μουσῶν γράμμασι γραψάμενος | σὰς χάριτας, μεγ' ἄριστε, φιλήκοε, κοίρανε κόσμου | σοὶ δ' αὐ|τός τε μέλοι τέκνα τε κα[ὶ κτέ]| ανα).

---

¹⁹⁸ **190. Αφιέρωση στον ἥλιο, Νακόλεια, αυτοκρατορική εποχή, *Supplementum Epigraphicum Graecum* LI 1801:**

Στον Τιτάνα ἥλιο [...] τον ὅσιο, δίκαιο και τη θεία δύναμη που κυριαρχεῖ στα πάντα, ἦρθαν ἐδῶ η Πολυξενία (και ο σύζυγός της) και (αφιέρωσαν) ἀγάλμα Νίκης με χρυσό στεφάνι, εκπληρώνοντας το τάμα τους και ακολουθώντας την ἐντολή σου, προσευχόμενοι σε σένα, μακάριε θεέ, για τους ἴδιους και τα παιδιά τους· ἄκουσε τις προσευχές αὐτῶν που σε ἰκετεύουν και να τους σπλαχνισθεῖς, οὐράνιο φως!

([Ἡ]λίῳ Τειτᾶνι κὲ Ο[---]ΑΕΙΔΑΙΙ Ὅσ[ί]ω Δικέω κὲ θείῳ πα[ντ]οδυνάστη ἔνθ[α] Πολυξενία, ὡς η[ῦ]ξαντο κὲ ἐκέλευσ[α]ς, ἦκον κὲ νείκην χρ[υ]σοστέφανον [- -]σαν εὐξάμενοί σε, μάκαρ, περὶ ἑαυτῶν κὲ τεκέεσσιν, οἷς ἰκέτα<ι>ς ἐπάκουε κὲ εἴλ[ε]ος, οὐράνιον φῶς).

---

¹⁹⁹ **191. Επιτύμβιο μνημείο με επίκληση του θεού, Νεοκλαυδιούπολη, 237 μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* L 1233:**

Αφέντη παντοκράτορα, εσύ με δημιούργησες, αλλά ένας κακός άνθρωπος με αφάνισε. Να πάρεις εκδίκηση (για τον θάνατό μου), γρήγορα!

(Κύριε Παντοκράτωρ· σὺ μὲ ἔκτισες, κακὸς δέ με ἄνθρωπος ἀπώλεσεν· ἐγδίκησόν με ἐν τάχι).

---

²⁰⁰ **192. Εξομολογητική επιγραφή, Αξιοττα (Λυδία), 102 μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* LVII 1158, στ. 1-5:**

Μεγάλος είναι ο Ουράνιος Μήνας που κυβερνά τα Αξιοττα και (που τη λατρεία του ίδρυσε) ο Αρτεμίδωρος, και μεγάλη είναι η δύναμή του! Αλάθητος δικαστής στον ουρανό!

(Μέγας Μείς Οὐράνιος Ἀρτεμιδώρου Ἀξιοττα κατέχων καὶ ἡ δύναμις αὐτοῦ, κρ[ι]τῆς ἀλάθητος ἐν οὐρανῶ).

---

²⁰¹ **193. Αφιέρωμα, Άσπενδος, 1ος/2ος αι. μ.Χ., *Supplementum Epigraphicum Graecum* XXXVIII 1335:**

Αφιέρωμα σε εκπλήρωση τάματος στον θεό που δεν ψεύδεται, που δεν τον δημιούργησαν χέρια.

(Θεῶ ἀψευδ[εῖ καὶ] ἀχειροποιήτω εὐχὴν).

---

²⁰² **194. Επίθετα που περιγράφουν τον θεό σε θεοσοφικούς χρησμούς, Theosophia Tubigensis, *Theosophorum Graecorum Fragmenta*, εκδ. Erbse:**

Αφέντης των πάντων, σπαρμένος από τον ίδιο τον εαυτό του, γεννημένος από τον ίδιο τον εαυτό του, φανερωμένος από μόνος του, γεννημένος χωρίς (ερωτική συνεύρεση) σε κλίνη, ασώματος, άυλος, γεννημένος από μόνος του, αιώνιος, αγνός, ένδοξος

(§ 42: ἄναξ πάντων, αὐτόσπορος, αὐτογένεθλος. § 21: αὐτοφανής, ἀλόχευτος, ἀσώματος, ἄυλος. § 48: αὐτογένεθλον αἰίναον [...] ἀγνὸν [...] ἀγλαόν).

***Συνομογραφία:** Beichtinschriften = G. Petzl, *Die Beichtinschriften Westkleinasiens*, Βόννη 1994.